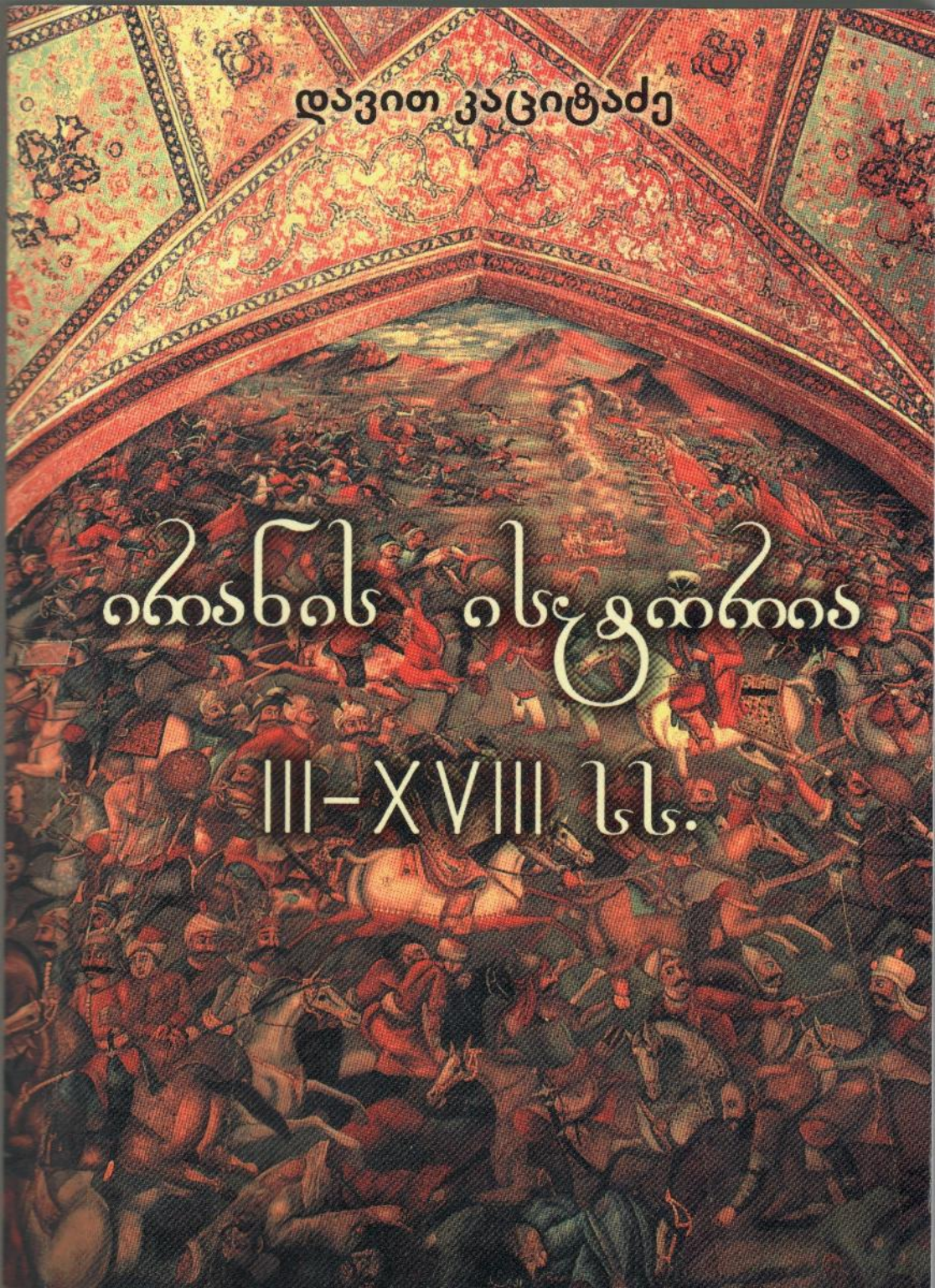
დავით კაციტაძე

ირანის ისტორია

III–XVIII სს.

დავით კაციტაძე

ირანის ისტორია
III – XVIII საუკუნეები

თბილისი 2009

კავკასიისა და აღმოსავლეთის კვლევის ცენტრი

این کتاب با حمایت رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در گرجستان منتشر شده است

წიგნი დაიბეჭდა საქართველოში ირანის ისლამური რესპუბლიკის საელჩოს კულტურის განყოფილების დახმარებით.

ISBN 978-9941-407-06-2

გამომცემლობა ჰოროსი XXI
PUBLISHING HOUSE HOROSI XXI

მისამართი: თბილისი პუშკინის ქ. №13 II სართული. ოთხ. 2
ტ. (99532) 997078

ქართველ მეცნიერ-სწავლულებსა და ლიტერატორებს, რომლებიც ოდითგანვე იცნობდნენ ირანულ ლიტერატურას და მეცნიერებას, ყოველთვის ჰქონდათ კავშირი ირანულ კულტურასა და ლიტერატურასთან. სწორედ ეს კავშირები განაპირობებდა ქართველი სწავლულების განსაკუთრებულ ყურადღებას ირანისტიკისადმი.

წინამდებარე წიგნი არის ცნობილი ქართველი მეცნიერის პროფესორ დავით კაციტაძის საუკეთესო ისტორიული ნარკვევი, რომელიც გამოიცა ირან-საქართველოს შორის ორმხრივი კულტურული ურთიერთობების გაღრმავებისა და წიგნის ავტორის ღვაწლის აღიარებისა და დაფასების მიზნით, ივანე ჯავახიშვილის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და კავკასია-აღმოსავლეთის კვლევითი ცენტრის მიერ, საქართველოში ირანის ისლამური რესპუბლიკის საელჩოს კულტურის განყოფილების დახმარებით. წიგნის ხელახალი გამოცემა განაპირობა იმ ფაქტმაც, რომ პირველი გამოცემა სულ მალე იქცა ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად.

ირანის ისლამური რესპუბლიკის საელჩოს კულტურის განყოფილება პატივს მიაგებს გამოჩენილ ქართველ მეცნიერს და გამოთქვამს იმედს, რომ ასეთი ნაშრომების გამოცემით, გადაიდგმევა მნიშვნელოვანი ნაბიჯები ორმხრივი კულტურული ურთიერთობების გაღრმავებისათვის.

აქვე მადლობას ვუხდი ყველას, ვინც მონაწილეობა მიიღო და საკუთარი წვლილი შეიტანა აღნიშნული წიგნის გამოცემაში.

ეჰსან ხაზაი
ირანის ისლამური რესპუბლიკის საელჩოს მრჩეველი კულტურის საკითხებში

پیشگفتار:

عالمان و دانشمندان، هنروران و ادیبان گرجی از قدیم الایام با آثار ادبی و علمی ایرانیان آشنا بوده و از دیر زمان با ایران روابط ادبی و فرهنگی داشته اند. این روابط دیرینه و کهن دو کشور همواره ادیبان گرجی را بر آن داشته تا نسبت به مسائل ایران شناسی توجه شایانی را معطوف نمایند. کتاب حاضر که مجموعه ای از مقالات دانشمند فرهیخته جناب آقای پروفسور داویت کاتسیتادزه است با حمایت رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در گرجستان و همکاری دانشگاه دولتی ایوانه جاواخیشویلی و نیز موسسه تحقیقات قفقاز و شرقشناسی منتشر شده است. هدف اصلی از انتشار این کتاب توسعه و تعمیق روابط فرهنگی فی مابین دو کشور ایران و گرجستان و نیز تجلیل از مقام رفیع یکی از ایرانشناسان برجسته گرجی و از سویی نایاب بودن نسخه چاپ قبلی آن بوده است.

رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در تفلیس ضمن ادای احترام به شخصیت بزرگ این دانشمند فرهیخته، امید دارد تا با انتشار این قبیل آثار بتوان گام ارزنده ای را در ارتقاء روابط فرهنگی دو کشور برداشت. در این جا لازم است از کلیه کسانی که در تدوین و انتشار این کتاب تلاش نموده اند صمیمانه سپاسگذاری نمایم.

احسان خزاعی
رایزن فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران- تفلیس

საყვარელი მასწავლებლის – *ვალერიან გაბაშვილის* ნათელ ხსოვნას.

ავტორი

წიგნში განხილულია III-XVIII სს. ირანის ისტორიის უმთავრესი საკითხები: ირანის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურის ისტორია, მისი ურთიერთობა რომთან, ბიზანტიასთან, რუსეთთან, არაბთა სახალიფოებთან, თურქეთთან, დასავლეთ ევროპის, შუა აზიისა და შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნებთან. სათანადო ადგილი აქვს დათმობილი ირან-საქართველოს ურთიერთობის წარმოჩენას. წიგნში ნაჩვენებია აგრეთვე ქართველების როლი ირანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

წიგნი განკუთვნილია, პირველ რიგში, აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსებისათვის – სტუდენტების, ასპირანტებისა და ყველა იმ პირისათვის, ვისაც აინტერესებს ჩვენი მეზობელი დიდი და ძველი სახელმწიფოებრიობის და კულტურის მქონე ქვეყნის ისტორია. ბუნებრივია, იგი დიდ დახმარებას გაუწევს საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებს და საერთოდ, ქართველოლოგებს.

რედაქტორი – ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **კარლო კუცია**

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **გიული ალასანია**

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **ნანა გელაშვილი**

განმეორებითი გამოცემის ტექნიკური რედაქტორი
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი **მირიან მახარაძე**

წინასიტყვაობა

ირანის ისტორიის შესწავლას ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში დიდი ტრადიცია აქვს. ივანე ჯავახიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლა ირანის (ისევე, როგორც არაბეთის, ბიზანტიის, სომხეთის...) ისტორიის შესწავლის გარეშე შეუძლებელია. სწორედ ამიტომ, დღიდან უნივერსიტეტის დაარსებისა დიდი ყურადღება ექცეოდა ირანის (სპარსეთის) და ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის შესწავლას. მიუხედავად ამისა, ირანის ისტორიის სახელმძღვანელო ქართულ ენაზე არა გვაქვს.

წინამდებარე წიგნი არის პირველი ცდა ქართულ ენაზე III–XVIII სს-ის ირანის ისტორიის სახელმძღვანელოს (თუ დამხმარე სახელმძღვანელოს) შედგენისა. ჩვენს მიერ გამოყენებულია რუსულ და ქართულ ენებზე არსებული სახელმძღვანელოები და დამხმარე სახელმძღვანელოები, აგრეთვე ვ. ბარტოლდის, ა. იაკუბოვსკის, ნ. პიგულევსკაიას, მ. ლუკონინის, ი. პეტრუშევსკის, ივ. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიას, ნ. ბერძენიშვილის, ვ. გაბაშვილის, ვლ. ფუთურიძის, კ. კუციას, რ. კიკნაძის, კ. ტაბატაძის, ნ. გელაშვილის, გ. ბერაძის, ნ. სურგულაძის, გ. ამირანაშვილის, თ. ჩხეიძის, თ. ნატროშვილის, ლ. შენგელიას, ნ. შენგელიას, ზ. შარაშენიძის, დ. კაციტაძის და სხვათა ნაშრომები.

განსაკუთრებული ყურადღება მივაქციეთ ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის წარმოჩენას.

ვფიქრობთ, რომ წიგნი დაეხმარება აღმოსავლეთმცოდნეობის, ისტორიისა და ფილოლოგიის ფაკულტეტების სტუდენტებსა და ასპირანტებს, აგრეთვე ირანისა და ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიით დაინტერესებულ პირთ.

მკითხველის ყოველნაირი სამართლიანი შენიშვნა მადლობით იქნება მიღებული და გათვალისწინებული.

დავით კაციტაძე

შესავალი

აღმოსავლური ფეოდალიზმის გენეზისის და ფეოდალური ურთიერთობის პერიოდიზაციის პრობლემა

აღმოსავლური ფეოდალიზმის გენეზისის და ფეოდალური ურთიერთობის პერიოდიზაციის პრობლემა ორიენტალისტიკის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საკითხთაგანია.

ამასთან დაკავშირებით მეცნიერებაში კარგა ხნის განმავლობაში აზრთა სხვადასხვაობა იყო. ზოგიერთი ცნობილი მეცნიერი ირანში ფეოდალიზმის არსებობას საერთოდ უარყოფდა: მაგ., აკად. ვ. ვ. ბარტოლდმა მხოლოდ 1923 წელს აღიარა გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტი ილხანთა ირანში, მაგრამ მალევე მან განაცხადა, რომ ირანში გლეხები არ ყოფილან მიწაზე მიმაგრებულნი და მათ შეეძლოთ ადგილგადანაცვლება. აკად. ვ. ვ. ბარტოლდის აზრით, „ყველგან, სადაც კი ბატონობს მუსლიმური კულტურა, ჩვენ ვხედავთ ასეთ ცხოვრებას, განსხვავებულს ევროპული ფეოდალური წყობილებისაგან; მუსლიმურ სამყაროში არაა ბატონყმური სამართალი და არაა მიწისმფლობელის პირადი ბატონობა მიწაზე“.

ზოგიერთი კი: მაგ., თეოდორ ნოელდეკე, არტურ ქრისტენსენი, ფ. ალტაჰაიმი განვითარებულ ფეოდალიზმს ხედავდნენ სასანიანთა ირანში (III—VII სს.). ამასთანავე, ისინი იძლეოდნენ სრულ ანალოგიას დასავლეთ ევროპულ ფეოდალურ ინსტიტუტებსა და აღმოსავლურ ფეოდალურ ინსტიტუტებს შორის.

კიდევ მეტი, ზოგიერთი ცნობილი ისტორიკოსი ფეოდალიზმს ხედავდა ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში და არშაკიანთა (პართიის) სახელმწიფოშიც. მაგ., ცნობილი ელინისტი პროფ. მ. როსტოვცევი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „პართიის იმპერიის ფეოდალური სტრუქტურა არშაკიანებმა მემკვიდრეობით მიიღეს აქემენიანებისაგან და შემდეგ გადასცეს ის სასანელ ხელმწიფეებს“

(ვ. გაბაშვილი).

სასანიანთა ირანის ერთ-ერთი გამოჩენილი მკვლევარი არტურ ქრისტენსენი ირანში ფეოდალური ურთიერთობის საწყისს ხედავდა აქემენიანთა სახელმწიფოში, ოღონდ, მისი აზრით, ფეოდალიზმი აქემენიანთა ხანაში არ იყო საკმაოდ განვითარებული.

ფეოდალიზმს პართიელთა სახელმწიფოში სცნობდა აგრეთვე ერნსტ ჰერცფელდი. იგი ფეოდალური ორგანიზაციის შექმნას არშაკიანთა ირანში მიაწერდა მითრიდატე II (124–87 წწ. ჩვ. წ. ალრიცხვამდე), ე. ი. სცნობდა ფეოდალიზმის არსებობას ირანში სასანიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნამდე კარგა ხნით ადრე.

ამგვარი მოსაზრებები სხვა არაფერია, თუ არა ე. წ. „უნივერსალური ფეოდალიზმის“ თეორიის სხვადასხვა ვარიანტი. „უნივერსალური ფეოდალიზმის“ თეორია კი კარგა ხანია სათანადოდაა შეფასებული სამეცნიერო, მათ შორის ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში.

„უნივერსალური ფეოდალიზმის“, ანუ „მარადიული ფეოდალიზმის“ თეორიის მიხედვით, ალმოსავლეთის ხალხები ისტორიულ ცხოვრებას იმთავითვე ფეოდალიზმით იწყებენ, ფეოდალიზმი მათ თითქოს დასაწყისიდანვე მოსდევდათ. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ევროპული ელინისტური და ორიენტალისტური ისტორიოგრაფია ალმოსავლეთის ქვეყნებში ფეოდალიზმის გენეზისს და ფეოდალური ურთიერთობის მარადიულობას ორგანულად უკავშირებს „ბარბაროს“ ხალხთა განუწყვეტელ მოძრაობას, ტომებისა და ხალხების შემოსევებს. მათი აზრით, ძველი ალმოსავლეთის საზოგადოებაში დაუყოვნებლივ ჩნდება ფეოდალური ელემენტი, როდესაც „ბარბაროსები“ ცივილიზებულ ქვეყანაში იმარჯვებენ.

რუსი და ქართველი ორიენტალისტი ისტორიკოსები (ნ. პიგულევსკაია, ა. იაკუბოვსკი, ს. ტოლსტოვი, ი. პეტრუშევსკი, ბ. ზახოდერი, პ. ივანოვი, ვ. გაბაშვილი და სხვ.) ალმოსავლეთის ქვეყნებში ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვას და ალმოცენებას

უკავშირებენ მონათმფლობელობის კრიზისს. ამასთანავე, ზოგიერთი მათგანი (ნ. პიგულევსკაია, ბ. ზახოდერი...) აღნიშნავს, რომ ირანში ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისად მესამე საუკუნის მიჩნევა სავსებით შესაძლებელია. ამ მოსაზრებას არ ეთანხმება პროფ. ვ. გაბაშვილი. იგი ყოველად დაუშვებლად მიიჩნევს III–V სს. ადრეფეოდალურ ხანად გამოცხადებას და, თავის მხრივ, მთელ რიგ ფაქტებზე დაყრდნობით, ფეოდალიზმის გამარჯვებას ირანში VI საუკუნისათვის ვარაუდობს (მაშასადამე, ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისად ვ. გაბაშვილს მიაჩნია VI ს.). ამავე დროს, იგი იძლევა სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის ტერმინების (დასთგერდი, ხვატა ბუნი...) ანალიზს და აცხადებს, რომ ეს ტერმინები მონათმფლობელობის დროინდელი ტერმინებია (III–IV სს-ში დასთგერდები ქმნიდნენ ირანელ მონათმფლობელთა მსხვილ მიწისმფლობელობას, ლატიფუნდიებს, მაზდეანური სარწმუნოების ქურუმთა სატაძრო მამულებს, რომლებსაც მონები ამუშავებდნენ; ასეთივე შინაარსის იყო III-IV სს-ში „ხვატა ბუნი“), რომელნიც V და განსაკუთრებით კი VI ს-ში ფეოდალურ შინაარსს იძენენ.

როგორც ვხედავთ, რუსული და ქართული თანამედროვე ისტორიოგრაფია აღმოსავლეთის ქვეყნებში ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვას უშუალოდ მონათმფლობელობის კრიზისს უკავშირებს. „ჩვენი წელთაღრიცხვის III ს-ში მკაფიო გამოვლინება ჰპოვეს ეკონომიკური განვითარების იმ ტენდენციებმა, რომელთა სათავეს პართიის სახელმწიფოს არსებობის უკანასკნელ პერიოდში ვხედავთ“ (ვ. გაბაშვილი).

თანამედროვე ისტორიოგრაფიამ საგანგებოდ შეისწავლა აღმოსავლური ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება და ამ ურთიერთობის პერიოდიზაცია.

ამ უკანასკნელ ხანებამდე რუსულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული იყო აღმოსავლეთში ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების შემდეგი სქემა: I. ადრეფეოდალური ხანა – VI–X სს; II – განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა – X–XIV სს; III – გვიანფეოდალური ხანა – XV–XVIII სს. მკვლევარებს, სავსებით

სამართლიანად, XIV ს. დასაწყისი მიაჩნიათ აღმოსავლეთში, კერძოდ ირანში, ფეოდალური ურთიერთობის ზენიტად და განვითარებული ფეოდალიზმის დასასრულად. მხედველობაშია მიღებული ყაზან-ყაენის ცნობილი იარლიყი გლეხთა მიწაზე მიმაგრების შესახებ (1302 წ.), რომლის მიხედვითაც გლეხებს ეკრძალებოდათ აყრა-გადასახლება, ადგილგადანაცვლება. გლეხი ფაქტობრივად ყმად იქცა. ამის შემდეგ, ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება რომ შეუფერხებლად წარმართულიყო, XV საუკუნიდან უნდა დაწყებულიყო გვიანფეოდალური ხანა (ზრდადასრულებული, განვითარების მწვერვალს მიღწეული ფეოდალური ურთიერთობის წიაღში უნდა ჩასახულიყო შემდგომი, უფრო პროგრესული ფორმაციის – კაპიტალისტური ურთიერთობის ელემენტები), მაგრამ, როგორც ცნობილია, ირანში (ისევე, როგორც საქართველოში) ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება ნორმალურად არ წარმართულა.

სწორედ ამ გარემოებას მიაქცია ყურადღება პროფ. ვ. გაბაშვილმა. მან ჯერ კიდევ 1957 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში ეჭვქვეშ დააყენა ირანში განვითარებული ფეოდალიზმისა და გვიანფეოდალური ხანის ქრონოლოგიური ჩარჩოები. მკვლევარი წერდა: „მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებმა განვლეს ადრეფეოდალური (VI–X) და განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა (XI–XVI). მაგრამ XVII–XVIII საუკუნეები მეტად თავისებური აღმოჩნდა მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიაში. მომთაბარეების მრავალსაუკუნოვანი ბატონობის წყალობით აღმოსავლეთის კულტურული (მიწათმოქმედი) ხალხები ფეოდალიზმის უმდაბლეს, ბარბაროსულ საფეხურზე აღმოჩნდნენ. გაბატონებული იყო მეურნეობის მარტივი და პოლიტიკური წყობილების ჩამორჩენილი ფორმები. ისტორიის ახალსა და უახლეს პერიოდში კი კოლონიურმა პოლიტიკამ უზრუნველყო ფეოდალური ეკონომიკის და ფეოდალური წყობილების გადანაშთების კონსერვაცია აღმოსავლეთში“.

შემდეგ, ვ. გაბაშვილი კვლავ უბრუნდება აღმოსავლეთში

ფეოდალური ურთიერთობის პერიოდიზაციის საკითხს და ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მონღოლებმა შეაჩერეს განვითარებული ფეოდალიზმის (შუაფეოდალური ხანა) შემდგომი აღმასვლა აღმოსავლეთში. ხოლო უფრო გვიან ოსმალებისა და ყიზილბაშების ბატონობამ ხელოვნურად გაახანგრძლივა განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდი.

1970 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში მკვლევარი გვაძლევს ირანში ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების ორიგინალურ სქემას. იგი საგანგებოდ გახაზავს იმ გარემოებას, რომ „კლასიკური ფეოდალიზმის ქვეყნებისაგან განსხვავებით, ყველგან წინა აზიის ქვეყნებში, ხელოვნურად შეფერხდა ფეოდალურ ურთიერთობათა ნორმალური განვითარება“. იგი იქვე ასახელებს ნორმალური განვითარების შემაფერხებელ მიზეზებს – მომთაბარეთა განუწყვეტელ შემოსევებს, რომელთაც მნიშვნელოვნად განაპირობეს ადრეფეოდალური, მომწიფებული ფეოდალიზმისა და გვიანფეოდალური პერიოდების სპეციფიკური თავისებურებანი აღმოსავლეთში.

ვ. გაბაშვილის აზრით, ადრეფეოდალური ხანა (VI–X) ხელოვნურად გახანგრძლივდა არაბთა შემოსევებისა და ბატონობის გამო, რამაც ხელი შეუწყო მონათმფლობელობისა და თემური წყობილების გადმონაშთების დროებით სტაბილიზაციას. მართალია, განვითარების უფრო მაღალ დონეზე მდგომმა ქვეყნებმა და ხალხებმა დამპყრობელი არაბები საბოლოოდ თავიანთ გავლენაში მოაქციეს, მაგრამ ამას საკმაო დრო დასჭირდა. ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება აღმოსავლეთში (კერძოდ ირანში) შეფერხდა, თუმცა შემდეგ, კარგა ხნის დაყოვნებით, კვლავ აღმავალი გზით წავიდა.

განვითარებული (შუა ფეოდალიზმის) ხანის პირველ საუკუნეებს (XI–XIII) დაემთხვა მომთაბარეთა ახალი შემოსევები: ჯერ თურქ-სელჩუკებმა (XI), ხოლო შემდეგ მონღოლებმა (XIII) შეაფერხეს ფეოდალური ურთიერთობის შემდგომი განვითარება. როგორც ცნობილია, თურქ-სელჩუკთა შემოსევები და ბატონობა,

კიდევ უფრო დიდი ზიანის მომტანი იყო განვითარების მაღალ დონეზე მდგომი ქვეყნებისა და ხალხებისათვის, ვიდრე არაბთა ბატონობა. თურქ-სელჩუკები მომთაბარეები იყვნენ და ექსტენსიურ მეურნეობას მისდევდნენ, რაც შეუთავსებელი იყო დაპყრობილი ხალხების ინტენსიურ მეურნეობასთან.

XIV ს. მეორე ნახევრიდან ახლო აღმოსავლეთში თითქმის განუწყვეტლივ ხდებოდა მომთაბარეთა ახალ-ახალი შემოსევებს (ჯალაერიანები, ჩობანიანები, თემურ-ლენგი, „შავბატკნიანები“, „თეთრბატკნიანები“...). მომთაბარეები განსაკუთრებით მრავლად ჩამოსხდნენ ირანში, რამაც დიდი ხნით შეაჩერა ამ ქვეყნის სოციალური, პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული განვითარება. შემდეგ, მკვლევარი დაასკვნის: „ყველა ამის შედეგად, მცირე აზიაშიც, არაბულ ქვეყნებშიც, ირანშიც და შუა აზიაშიც, ხელოვნურად გახანგრძლივდა ფეოდალური განვითარების შუა ხანა – მომწიფებული ფეოდალიზმის პერიოდი“.

მომთაბარეთა ჩამოსხდომის (ინტენსიური მეურნეობის გაჩანაგების და ექსტენსიური მეურნეობის ფორმების დამკვიდრების) შედეგად შეფერხდა ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება: აქეთ გადმოიწია გვიანფეოდალური ხანის ქრონოლოგიურმა ჩარჩოებმა. ვ. გაბაშვილის აზრით, „გვიანფეოდალური ხანისთვის დამახასიათებელ ნიშნებს ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში ვაკვირდებით XVIII ს. მეორე ნახევარში, ხოლო გამოკვეთილი სახით გვიანფეოდალური ხანის ნიშნები გვხვდება XIX–XX საუკუნეებში“.

როგორც ვხედავთ, ვ. გაბაშვილი აღმოსავლეთში ფეოდალური ურთიერთობის ნორმალური განვითარების ხელშემშლელ პირობად მომთაბარეთა შემოსევებსა და ბატონობას თვლის. ამ შემთხვევაში მისთვის ამოსავალია კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის ცნობილი დებულება: „ბარბაროსული ხალხების შემოსევა, ჩვეულებრივი ომებიც კი, საკმარისია, რათა განვითარებული საწარმოო ძალებისა და მოთხოვნილების რომელიმე ქვეყანა იქამდე მივიდეს, რომ იძულებული გახდეს ყველაფერი თავიდან

დაიწყოს".

მკვლევარი ყურადღებას აქცევს გვიანფეოდალური პერიოდის, როგორც ფეოდალური განვითარების უკანასკნელი, უფრო მაღალი საფეხურის, თავისებურებას ახლო აღმოსავლეთში, რაც განპირობებული იყო, ერთი მხრივ, ძლიერი ფეოდალური გადმონაშთების არსებობით, ხოლო მეორე მხრივ, კაპიტალისტური სახელმწიფოების კოლონიური პოლიტიკით.

ვ. გაბაშვილი დაასკვნის: I. ადრეფეოდალური ხანა ირანში თავსდება VI–X სს-ის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში; II. განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა – X–XVIII ს. პირველი ნახევარი; III. გვიანფეოდალური ხანა – XVIII ს-ის მეორე ნახევარი – XIX ს. იგივე სქემა, მხოლოდ ოდნავი ცვლილებით, მკვლევარს მოცემული აქვს შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლური კულტურისადმი მიძღვნილ ნაშრომში.

ოდნავი ცვლილება შეეხება ადრეფეოდალური აღმოსავლური კულტურის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს, რასაც ვ. გაბაშვილი ამ შემთხვევაში ათავსებს არა VI–X, არამედ VII–X, ს-ში და იქვე შენიშნავს: ამგვარი ქრონოლოგიური დაყოფა იმითაა გამართლებული, რომ ფეოდალური პერიოდის ახლოაღმოსავლური კულტურა მჭიდროდ და ორგანულად უკავშირდება ისლამს და ისლამურ კულტურას, თუმცა მკვლევარი არ გამორიცხავს ახლოაღმოსავლური ფეოდალური კულტურის საწყისების ძიებას სასანიანთა ირანში.

აქაც, ისევე როგორც ზემოხსენებულ ნაშრომებში, წინა აზიაში (აგრეთვე კავკასიასა და შუა აზიაში) განვითარებული ფეოდალიზმის საფეხურის ხელოვნურად გახანგრძლივებას მკვლევარი მთელი რიგი პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიკური ფაქტორებით ხსნის, რომელთა შორის ერთ-ერთი უმთავრესთაგანია მომთაბარე ტომებისა და ხალხების დაუსრულებელი შემოსევები, რის გამოც აღმოსავლეთის კულტურულ ხალხებს ხშირად უხდებოდათ განვითარების კვლავ თავიდან დაწყება.

თავი I

სასანიანთა ირანის წარმოშობის დრო და პირობები

სასანიანთა ირანის წარმოშობის დროისა და პირობების უკეთ გასაგებად აუცილებელია, მოკლედ მაინც, თვალი გადავავლოთ პართიის, ანუ არშაკიანთა სახელმწიფოს ისტორიას. აუცილებელია იმიტომ, რომ „სასანური ირანის პოლიტიკური ორგანიზაცია პართიის სახელმწიფოს ეკონომიკური განვითარების ნაყოფი იყო“ (ვ. გაბაშვილი).

პართიის მონათმფლობელური სამეფო სელევკიანთა სახელმწიფოს გამოეყო ჩვ. წ. აღრიცხვამდე III საუკუნის II ნახევარში არშაკ I-ის (250–247) დროს. სამეფო წარმოიშვა კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. თავისი ძლიერების პერიოდში იგი მოიცავდა ირანის, თანამედროვე თურქმენეთის, ერაყის (მათ შორის ძველი ბაბილონის), ავღანეთის და პაკისტანის ნაწილს. იგი წარმოიშვა თურქმენეთის სამხრეთის და ჩრდილოეთ ხორასნის ნახევარუდაბნო და მთიან რეგიონებში, ხოლო შემდეგ იქცა თავისი დროის უდიდეს მსოფლიო იმპერიად. სახელმწიფოს დედაქალაქი ძვ. წ. აღრიცხვით I საუკუნემდე იყო ქ. ნესა (თანამედროვე აშხაბადის მახლობლად). შემდეგ არშაკიანები იპყრობენ დასავლეთ ირანს, სომხეთსა და მესოპოტამიის ნაწილს. ამისდა კვალად სახელმწიფოს ცენტრი გადაიტანეს უფრო მარჯვე ადგილას: მეფე ოროდის დროს (56–37 წწ ჩვ. წ. აღრიცხვით) მდ. ტიგროსის ნაპირას დაარსდა სახელმწიფოს ახალი პოლიტიკური ცენტრი ქტეზიფონი (არაბული მადაინი).

პართიის სახელმწიფოში გაბატონებული იყო მონათმფლობელური წყობა აღმოსავლური მონათმფლობელობისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით: პართიის მონათმფლობელურ სახელმწიფოში წამყვან როლს ისევ სასოფლო თემი ასრულებდა.

აღმოსავლური დესპოტიზმი დაფუძნებული იყო თემურ მიწისმფლობელობაზე.

პართიის სახელმწიფოში პოლიტიკური ძალაუფლება გვაროვნული არისტოკრატიის ხელთ იყო. მსხვილი მონათმფლობელები მონის შრომას იყენებდნენ მიწათმოქმედებასა და საირიგაციო სამუშაოებზე. განვითარებული ირიგაციის არსებობა ზრდიდა დასამუშავებლად გამოსადეგ მიწის ფართობებს. გაზრდილი მიწისმფლობელობა თანდათან ძირს უთხრიდა პატრიარქალურ დამოკიდებულებას, რომელიც თანდათან გადაჰყავდა დამოკიდებულების ახალ ფორმებზე. ამ პროცესმა დაარღვია თემური მიწისმფლობელობა და გამოიწვია კლასობრივი დიფერენციაცია საზოგადოების დაბალ, მაგრამ თავისუფალ ფენებში.

პართიის სამეფოს გვაროვნული არისტოკრატია აქტიურად მონაწილეობდა საერთაშორისო ვაჭრობაში დასავლეთის ქვეყნებთან, ჩინეთთან, ინდოეთთან. აბრეშუმით ვაჭრობის საქმეში პართია უპირველეს როლს ასრულებდა. ამავე დროს, პართიის სახელმწიფო სასტიკად იცავდა „აბრეშუმის გზის“ მარშუტების საიდუმლოს რომის ხელყოფისაგან. პართია ცდილობდა აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და რომს შორის ვაჭრობის საქმეში შუამავლის როლის შენარჩუნებას: იგი ყოველთვის ხელს უშლიდა რომის იმპერიის უშუალო კონტაქტს ჩინეთის სახელმწიფოსთან. ერთ-ერთი მიზეზი პართიის სახელმწიფოსა და რომს შორის გაუთავებელი ომებისა (სხვა მიზეზებთან ერთად) ესეც იყო.

ამავე დროს, რომის იმპერია მიისწრაფოდა მდიდარ მესოპოტამიასა და სომხეთში გაბატონებისაკენ (ამ ქვეყნებზე გადიოდა მსოფლიო სავაჭრო-სატრანზიტო გზების მნიშვნელოვანი ნაწილი). პართიის სახელმწიფო და რომის იმპერია დიდ ყურადღებას აქცევდნენ აგრეთვე დაპყრობილი ქვეყნებიდან იაფი მუშახელის – მონების გამოყვანას.

პართიის სახელმწიფო მიზნად ისახავდა მდიდარ მესოპოტამიაში ერთპიროვნულ ბატონობას. იგი, როგორც ჩანს, უფრო შორსაც იხედებოდა: ლამობდა მცირე აზიის, არაბეთის და ეგვიპტის

დაპყრობას. მისი საბოლოო მიზანი სავსებით ნათელი იყო: აქემენიანთა ირანის დროინდელი საზღვრების აღდგენა.

პართიის სამეფოს არსებობის პირველი სამი საუკუნის განმავლობაში ძლიერი იყო ელინისტური კულტურის და იდეოლოგიის გავლენა. პართიის მეფეები თავიანთ თავს „ელინოფილებს“ („ბერძენთა მეგობრებს“) უწოდებდნენ, რის გარეგნულ გამოხატულებასაც წარმოადგენდა, სხვათა შორის, ისიც, რომ მონეტები იჭრებოდა ბერძნული ზედწერილებით; ფართოდ იყო გავრცელებული ბერძნული თეატრი, მწერლობა, არქიტექტურა და სხვ.

ასეთი ვითარება იყო ჩვ. წ. აღრიცხვით I საუკუნის დამდეგამდე, როდესაც თავი იჩინა მკვეთრმა გამიჯვნამ ელინიზმისაგან. „რეაქცია ელინიზმის წინააღმდეგ გამოიწვია, არა მარტო რომის ექსპანსიის გაძლიერებამ, არამედ, უწინარეს ყოვლისა, სოციალურ-ეკონომიკურ წყობაში მომხდარმა ცვლილებებმა“ (ვ. გაბაშვილი).

ცვლილებები მოხდა რელიგიაშიც: ზარათუშტრას მოძღვრება (ზოროასტრიზმი, ცეცხლთაყვანისმცემლობა) იქცა გვაროვნული არისტოკრატიის იდეოლოგიურ დასაყრდენად. გაძლიერდა მაზდეანური სარწმუნოების ქურუმთა გავლენა. ვოლოგეზ I-ის დროს (51–77) მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა პართიის სახელმწიფოს შინაურ ცხოვრებაში. ამ დროს დაარსდა ვოლოგეზოკერტი (მდ. ევფრატის მარჯვენა ნაპირზე), რომელმაც შეცვალა სელევკია (ქტეზიფონი), როგორც შუამდინარეთის უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრი.

ვოლოგეზ I-ის დროს უნდა მომხდარიყო ავესტის პირველი კლასიფიკაცია. პირველად პართულ მონეტებზე ჩნდება ფალაური ზედწერილები და საგზებლის გამოსახულება. ვოლოგეზის მეფობის დროს კულტურის ფართო სფეროში აისახა გაბატონებული კლასების იმ დაჯგუფების დამარცხება, რომლებიც რომზე და ბერძნულ პოლისებზე აკეთებდნენ ორიენტაციას. სწორედ ჩვ. წ. აღრიცხვის I საუკუნის შუა ხანებში ხდება გარდატეხა

კულტურის სფეროში ადგილობრივი ტრადიციების სასარგებლოდ.

გაძლიერდა ცენტრალიზაციის პოლიტიკა. ვოლოგეზ I-ის დროს არშაკიანი უფლისწულები მეფეებად დასხდნენ მთელ რიგ ქვეყნებში, მათ შორის სომხეთში, შემდეგ იბერიასა და ალბანეთში. ძლიერდება ბრძოლა ცალკეულ არშაკიან უფლისწულთა შორის პირველობისათვის, რამაც ხელი შეუწყო რომის ექსპანსიის გაძლიერებას აღმოსავლეთში.

114 წ. რომის იმპერატორი ტრაიანე იწყებს პართიის წინააღმდეგ საგულდაგულოდ მომზადებულ ლაშქრობას, რომლის პირველი ეტაპიც დაგვირგვინდა სომხეთის დაპყრობით, საიდანაც რომაელები შეიჭრნენ ზემო მესოპოტამიაში. ჩრდილო მესოპოტამიის ცალკეული მმართველები თითქმის უბრძოლველად დამორჩილდნენ რომის იმპერატორს.

რომის წარმატება განაპირობა თვით პართიის სახელმწიფოში მიმდინარე მოვლენებმა: სახელმწიფოში იყო ბრძოლა ხოსროსა და ვოლოგეზ II-ს შორის. ამავე დროს იფეთქა აჯანყებამ პართელთა წინააღმდეგ ელმაიდში და ჰერსიდაში, რამაც რომაელებს გაუადვილა ჩრდილო მესოპოტამიის დაპყრობა (115).

116 წ. გაზაფხულზე რომაელებმა დაიწყეს გენერალური შეტევა სამხრეთისაკენ. მათ აიღეს პართიის სახელმწიფოს დედაქალაქი ქტეზიფონი და უზარმაზარი ნადავლი იგდეს ხელთ, რომელთა შორისაც იყო არშაკიანის ოქროს ტახტი. რომაელთა ლაშქარმა ტიგროსის სამდინარო გზით მიაღწია სპარსეთის ყურეს, მაგრამ მალე ვითარება შეიცვალა: რომაელთა მიერ დაპყრობილ შუამდინარეთის ტერიტორიაზე აჯანყებებმა იფეთქა, რომელთა ძირითადი მიზეზი იყო შუამდინარეთში რომაული პროვინციული მმართველობის შემოღება. რომაელთა ბევრი გარნიზონი გაანადგურეს. ამავე დროს, არშაკიანთა სამეფო სახლის წარმომადგენლებმა, რომელბიც ადრე ურთიერთშორის ქიშპსა და მტრობაში იყვნენ გართულნი, გააერთიანეს თავიანთი ძალები საერთო მტრის წინარმდეგ. „დიდმა მეფემ“ ხოსრომ მესოპო-

ტამიაში გაგზავნა პართიელთა ჯარის ძირითადი ძალები, რამაც პართიელთა სასარგებლოდ მოახდინა გარდატეხა. ამასთანავე, რომის აღმოსავლეთ პროვინციებში იფეთქა აჯანყებებმა, რომელთა ჩასაქრობადაც იმპერატორს მოუხდა ჯარის დიდი ნაწილის გადასროლა. ტრაიანეს ჯარმა იწყო თანდათანობით უკანდახევა და რომაელებმა 117 წ. დატოვეს მათ მიერ დაპყრობილი სახელმწიფოს ტერიტორია.

იმპერატორმა ტრაიანემ დაგეგმა ახალი ექსპედიცია აღმოსავლეთში, მაგრამ მისმა სიკვდილმა შეწყვიტა ეს მზადება.

ტრაიანეს შემცვლელმა იმპერატორმა ადრიანემ ამჯობინა პართიასთან საზავო ხელშეკრულების დადება, რომლის პირობებიც ითვალისწინებდა პართიასა და რომს შორის ომამდელი საზღვრების აღდგენას.

რამდენიმე ათწლეულის განმავლობაში პართიასა და რომს შორის მშვიდობიანი ურთიერთობა იყო. შედარებით მშვიდობიანი იყო ტრაიანეს ლაშქრობის შემდგომი პერიოდი საკუთრივ პართიაშიც: ვოლოგეზ II-ის (129–147) და განსაკუთრებით ვოლოგეზ III-ის (148–192) მეფობაში სერიოზული შიდადინასტიური ბრძოლები არ ყოფილა, მაგრამ პართიის სახელმწიფოს მდგომარეობა მაინც არ იყო მყარი. სახელმწიფოს ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ საზღვრებზე თავი იჩინა სერიოზულმა გართულებებმა – აღმოსავლეთიდან პართიას ემუქრებოდა გაძლიერებული კუშანთა სამეფო. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის საბოლოოდ მიაღწია დამოუკიდებლობას ჰირკანიამ. ჩრდილოეთ საზღვრებს თავს ესხმოდნენ ალანები (განსაკუთრებით ძლიერი თავდასხმა მოხდა 136 წ.).

რომისა და პართიის ურთიერთობაში ქიშპის ძირითადი ობიექტი კვლავ სომხეთი იყო: არცერთ მოქიშპე მხარეს არ უნდოდა მოწინააღმდეგის გავლენის გაძლიერება სომხეთში. რომმა ანტონიუს პიუსის მეფობის დროს (155 წ.) მოახერხა სომხეთის თავისი კონტროლისათვის დაქვემდებარება. პართიელებმა ვერ შესძლეს მდგომარეობის გამოსწორების მიზნით საომარი

მოქმედების მაშინვე დაწყება; მათ მხოლოდ 6 წლის შემდეგ, იმპერატორიის სიკვდილისთანავე, ისარგებლეს რომში შინაური აშლილობით და ილაშქრეს სომხეთში. რომაელთა გარნიზონებმა სუსტი წინააღმდეგობა გაუწიეს სირიაში შეჭრილ პართიელებს, სადაც ადგილობრივმა მოსახლეობამ ხელსაყრელად სცნო დრო რომის ბატონობისაგან გასანთავისუფლებლად. რომმა ძალთა დიდი დაძაბვის ფასად შესძლო ამ საფრთხის ლიკვიდაცია.

ომის მსვლელობაში გარდატეხა შეინიშნება 163 წ. პართიელები გაანადგურეს სომხეთში, შემდეგ კი რომაელები გაიჭრნენ მესოპოტამიისაკენ. პართია იძულებული გახდა დათანხმებოდა ზავის მეტად მძიმე პირობებს: პართიელთა სამფლობელოების დასავლეთ მესოპოტამიის ნაწილი მდ. ხაბუარამდე ამიერეიდან რომის ხელში გადავიდა.

რომსა და პართიას შორის მშვიდობიანი ურთიერთობა დაახლოებით 30 წელი გაგრძელდა. ამ დროის გასვლის შემდეგ პართიაში თავი იჩინა შიდადინასტიურმა ბრძოლამ, რომელიც რამდენიმე თვე გაგრძელდა. ვოლოგეზ III ტახტიდან ჩამოაგდეს და ხელისუფლება ვოლოგეზ IV იგდო ხელთ (192); რომში კი სამოქალაქო ომი დაიწყო (193), რამაც პართიის ახალ მეფეს დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნების ხელსაყრელი შემთხვევა მისცა. ამავე დროს, პართიელებმა მხარი დაუჭირეს რომის ტახტის ერთ-ერთ პრეტენდენტს პისცინიუს ნიგერს. ამით ისარგებლა რომის ტახტისათვის ბრძოლაში გამარჯვებულმა პრეტენდენტმა სევერმა და პართიასთან ომი დაიწყო. 195 წ. რომაელთა ჯარი შეიჭრა პართიის სამეფოს ფარგლებში. ბრძოლა მესოპოტამიის ტერიტორიაზე რამდენიმე წელს გაგრძელდა.

რომაელებს გამარჯვებაში ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ მიდიასა და პერსიდაში ადგილი ჰქონდა აჯანყებებს, რომელთა ჩაქრობა ვოლოგეზმა დიდი გაჭირვებით შესძლო. რომის სამხედრო ექსპედიციამ პართიას საგრძნობი ზარალი მიაყენა: ქვეყნის უმდიდრესი რეგიონები განადგურდა, 100000 მცხოვრები სირიაში მონად გაყიდეს.

207/208 წწ. ვოლოგეზ IV ტახტზე შეცვალა მისმა შვილმა ვოლოგეზ V, რომლის წინააღმდეგ 213 წ. გამოვიდა მისი ძმა, მიდიის მმართველი არტაბანი. ამან კვლავ შეუწყო ხელი პართიის საქმეებში რომის ჩარევას: 216 წლის ზაფხულში რომაელები იმპერატორ კარაკალას მეთაურობით შეიჭრნენ მესოპოტამიაში, რომელიც ამ დროს არტაბანის ხელთ იყო (ვოლოგეზი აგრძელებდა მმართველობას სელევკიაში). მესოპოტამიის მნიშვნელოვანი ნაწილი და მიდიის რეგიონები რომაელებმა გაანადგურეს.

217 წ. ზაფხულში არტაბან V, რომელმაც მნიშვნელოვანი ძალები შეაგროვა, დაიწყო რომაელთა წინააღმდეგ გადამწყვეტი ბრძოლა. ამასობაში, იმპერატორი კარაკალა მოკლეს და ტახტი დაიკავა მაკრინმა. რომაელებსა და პართიელებს შორის გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა ნიზიბინთან. სამდღიანი ბრძოლის შემდეგ რომაელები იძულებული გახდნენ დაეწყოთ საზავო მოლაპარაკება. რომმა იკისრა 200 მილიონი სესტრეცის გადახდა, ტყვეების დაბრუნება და მათ მიერ დანგრეული რაიონების აღდგენა. ამგვარად, მიუხედავად თავდაპირველად რომის წარმატებისა, მისი ბოლო ლაშქრობა პართიის წინააღმდეგ რომაელთა დამარცხებით დამთავრდა.

ეს იყო პართიელთა უკანასკნელი გამარჯვება. არშაკიანთა სახელმწიფოს არსებობის დღეები დათვლილი იყო. ჰერსიდის (ფარსის) მმართველმა არდაშირმა, რომელიც დაუკავშირდა ზოგიერთ ადგილობრივ მბრძანებელს და აჯანყება მოაწყო. 223 წ. მან დაამარცხა ვოლოგეზ V, ხოლო 224 წ. ორმიზდაგანის ველზე – არტაბან V.

არშაკიანთა სახელმწიფოს დაღუპვა ძველ ეპოქაში განიხილებოდა, როგორც აღმოსავლეთში ხელისუფლების გადასვლა პართიელთა ხელიდან სპარსელთა ხელში, ანუ იმ ისტორიული ვითარების აღდგენა, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობამდე იყო. მაგრამ, მთლად მართებული არ იქნება ყველაფერი დავიყვანოთ მხოლოდ და მხოლოდ გაბატონებული ეთნოსის (ან, თუნდაც დინასტიის) შეცვლამდე.

პართიის სახელმწიფო ნაკლებ ცენტრალიზებული იყო. მიუხედავად იმისა, რომ პართიელთა ჯარი ზოგჯერ სასტიკად ამარცხებდა რომაელთა ლეგიონებს, მისი სამხედრო ორგანიზაცია უკვე მოძველებული იყო. „ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნის მოთხოვნა უშუალო კავშირში იმყოფებოდა, როგორც შინაგანი ხასიათის მოვლენებთან, ისე საგარეო ფაქტორებთან, უპირველეს ყოვლისა, რომის ექსპანსიის გაძლიერებასთან“ (ვ. გაბაშვილი).

შემთხვევით არ მომხდარა, რომ პართიელთა წინააღმდეგ მოძრაობის ცენტრი ფარსში გამოიკვეთა. რომის წარმატებამ მესოპოტამიასა და ამიერკავკასიაში სამხრეთისაკენ გადაანაცვლა მსოფლიო სავაჭრო-სატრანზიტო გზა, რამაც წინ წამოსწია ფარსი და განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა სპარსეთის ყურეს.

ფარსის გაძლიერებულმა გვაროვნულმა არისტოკრატიამ ისთახრი (პერსეპოლისი) და ფასარგადი აქცია არშაკიანთა წინააღმდეგ ბრძოლის ცენტრებად. ამ რეგიონში ძალზე ძლიერი იყო ცეცხლთაყვანისმცემელთა სარწმუნოების ქურუმების გავლენა, რომელთაც ირანელთა უძველესი რელიგია (ზოროასტრის – ზარათუშტრას მოძღვრება) დაუპირისპირეს მითრას კულტს და ბერძნულ ღვთაებებს – არშაკიანთა სახელმწიფოში გავრცელებულ რელიგიებს, აგრეთვე ახლად გავრცელებულ ქრისტიანობას.

ასეთი იყო სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარება პართიის სახელმწიფოში ჩვ. წ. აღრიცხვის პირველი მეოთხედისათვის, როდესაც წარმოიშვა სასანიანთა ირანის სახელმწიფო.

თავი II

ირანი III–VII საუკუნეებში

§ 1. ირანი III–V საუკუნეებში

III ს. პირველი მეოთხედიდან მოყოლებული VII ს-ის შუახანებამდე ირანში სასანიანთა დინასტია მეფობდა (226–651), რომელიც ისევე, როგორც აქემენიანთა საგვარეულო, ფარსიდან იყო.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, III ს. დასაწყისისათვის ირანი მხოლოდ ნომინალურად იყო გაერთიანებული პართიელთა დინასტიის ძალაუფლების ქვეშ. გამუდმებულმა შინააშლილობამ და რომთან ომებმა ძალზე დაასუსტეს ქვეყანა. უკმაყოფილება პართიელთა (არშაკიანთა) ბატონობით სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა. მომწიფდა პირობები უფრო ძლიერი და ცენტრალიზებული სახელმწიფოს წარმოქმნისათვის.

ირანის მიწების ახალი გაერთიანება დაიწყო ფარსიდან. სწორედ ამ დროს წინაურდებიან სასანიანთა საგვარეულოს წარმომადგენლები. სასანი იყო ქალღმერთი ანაჰიტის ტაძრის ქურუმი, მისი შვილი ბაბაქი – ისთახრის (პერსეპოლისის) მმართველი (მას მეფის წოდება ჰქონდა), შვილიშვილი არდაშირი – ციხე დარაბგერდის მმართველი (ფარსის ოლქში). არდაშირ ბაბაქის ძემ მოახერხა მთელი რიგი მთავრების დამორჩილება და განამტკიცა თავისი ძალაუფლება ირანის სამხრეთ პროვინციებში. თავისი დაპყრობითი პოლიტიკის გატარებისას ის სარგებლობდა ქურუმებისა და გვაროვნული არისტოკრატიის მხარდაჭერით. მას განსაკუთრებით უჭერდნენ მხარს სურენისა და კარენის პართიული საგვარეულოები.

224 წ. არდაშირმა ორმიზდაგანის ველზე სასტიკად დაამარცხა პართიელთა უკანასკნელი მეფე არტაბან V და 226 წ. საზეიმოდ დაიდგა გვირგვინი. მან მიიღო მეფეთა-მეფის (შაჰინშაჰის, არაბულად მალაქან-მალაქას) ტიტული. შემდეგ მან

დაიმორჩილა მიდია, აზერბაიჯანი (ირანი), საკასტანი (სისტანი), ხორასანი, მერვის ოაზისი. ახლწარმოქმნილი სახელმწიფოს საზღვარმა ჩრდილოეთით მიაღწია კასპიისპირა ოლქებს, სამხეთით – სპარსეთის ყურეს, აღმოსავლეთით – მდ. ქაბულს. ირანის ჯარი აგრძელებდა წინსვლას ევფრატის გადაღმაც, მაგრამ რომის ლეგიონებმა შეაჩერეს. ახლადწარმოქმნილი სახელმწიფოს დედაქალაქად იქცა ორმაგი სახელწოდების ქალაქი სელევკია (ვეჰ-არდაშირი) – ქტეზიფონი, რომელიც მდ. ტიგროსის ორივე ნაპირზე მდებარეობდა.

სასანიანთა სახელმწიფოს წარმოშობა და განმტკიცება უკავშირდება ირანში ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვას. მონათმფლობელური სისტემის კრიზისი, რომელმაც III ს-ში მოიცვა მთელი ხმელთაშუა ზღვის აუზი, წინა აზია და ამიერკავკასია, შეეხო ამ ქვეყანასაც. ფეოდალიზაციის პროცესისათვის დამახასიათებელი ელემენტები უფრო მკაფიოდ იკვეთება V ს. ბოლოსათვის. ერთ-ერთი მიზეზი სასანიანთა შედარებით იოლი გამარჯვებისა ირანში, იყო მძაფრი რეაქცია ელინისტური კულტურის წინააღმდეგ.

სასანიანთა სახელმწიფო თავის წარმოშობისთანავე ატარებდა აქტიურ საგარეო პოლიტიკას. ირანის წინააღმდეგობას რომთან და შემდეგ მის მემკვიდრე ბიზანტიასთან ღრმა ეკონომიკური მიზეზები ჰქონდა: ორივე მეომარ მხარეს სურდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელ უმთავრეს სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალებზე გაბატონება. ასე აღმოჩნდა ამიერკავკასია ჩათრეული ზემოხსენებული დიდი იმპერიების ქიშპში. სომხეთის, აღმოსავლეთ საქართველოს და ლაზიკის დაპყრობა ირანს შავი ზღვის სანაპიროებზე გასვლის საშუალებას მისცემდა.

ირანის ბრძოლა რომთან შუამდინარეთისა და სომხეთისათვის, რომელიც არდაშირ I-მა დაიწყო, გაგრძელდა მისი შვილის შაბურ I-ის (241–272) დროსაც. რომთან ომი შაბურ I-მა დაამთავრა 244 წ. მათ შორის დადებული ზავით სომხეთი ირანს ერგო წილად.

შაბურ I-ს მთელი რიგი შეტაკებები ჰქონდა კასპიისპირეთის ხალხებთან. არბელას სირიული ქრონიკა გვამცნობს, რომ თავისი მეფობის პირველ წლებში შაბური ომობდა ხვარაზმელებთან და მიდიელებთან, რომლებიც სასტიკ ბრძოლებში დაამარცხა. ამის შემდეგ იგი წავიდა გელების, დეილემიტების და ჰირკანიელების დასამორჩილებლად. რომლებიც კასპიის ზღვის ახლოს მდებარე მთებში ცხოვრობდნენ. ხორასანში მან დაამარცხა „თუარნის“ მეფე, მოკლა იგი და ამ ბრძოლის ადგილას დააფუძნა ქალაქი ნევშაბური (ნიშაბური). ყველა ამ გამარჯვების შემდეგ, შაბურმა მიიღო ტიტული „ირანისა და არა ირანის შაჰინშაჰისა“ („შაჰინშაჰე ირან ვა ანირან“). ამ ტიტულს უნდა ესახა ირანის სიდიადე, რომლის მეფემაც გააერთიანა არამარტო ირანი, არამედ ის ოლქებიც, რომლებიც ადრე არ შედიოდა მასში.

სპარსელებმა რომთან ახალ ომში მთელი რიგი მნიშვნელოვანი გამარჯვებები მოიპოვეს და შეიჭრნენ მცირე აზიაში. 256 წ. მათ აიღეს ანტიოქია, ხოლო 260 წ. გაანადგურეს რომაელთა ჯარი და ტყვედ იგდეს ხელთ იმპერატორი ვალერიანე. რომაელ ტყვეებს (მათ შორის იმპერატორსაც) ამუშავებდნენ მდ. კარუნზე კაშხლის მშენებლობაზე (ამ კაშხლის ნანგრევები ახლაც „კეისრის კაშხლის“ „ბანდე კეისარ“-ის სახელით არის ცნობილი). აუარებელი ტყვე წაიყვანეს აგრეთვე სირიისა და მცირე აზიის ქალაქებიდან და სოფლებიდან, რომელთა დიდი ნაწილი, უმთავრესად ხელოსნები, დაასახლეს შაბურის მიერ დაარსებულ ქ. გუნდეშაბურში.

ირანის ეს ბრწყინვალე გამარჯვება აღბეჭდილია ვრცელ წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია ზოროასტრელთა ტაძრის კედელზე ნაყშ-ი რუსტამში.

წარწერის დასაწყისში, შაჰინ-შაჰ შაბურის ჩვეულებრივი ტიტულატურის შემდეგ, აღწერილია ირანშაჰრის — ირანის ქვეყნის საზღვრები, რომელიც ჩრდილოეთით კავკასიის ქედს და ალანების კარს აღწევდა; ჩრდილო დასავლეთით და დასავლეთით მოიცავდა მთელ სომხეთს, იბერიას, კაპადოკიას, კილიკიას, ევფრატისპირა ოლქებს, მესენას; აღმოსავლეთით ვრცელდებოდა ფეშავერამდე.

შემდეგ წარწერაში დაწვრილებითაა მოთხრობილი რომთა
ომებში შაბურის გამარჯვებების შესახებ (მაგ., შაბურის გამარჯვებ
იმპერატორ ვალერიანეზე და სხვ.). წარწერა ცნობებს გვაწვდი
სასანიანთა სახელმწიფოს კარის მოხელეებზეც (მ. ლუკონინი)

ირანის ჯარის შემდგომი წინსვლა შეაჩერა პალმირის
არაბთა მეფის ოდეინატის წინააღმდეგობამ. რომის მოკავშირ
პალმირის მეფე ოდეინატი თავს დაესხა შაბურს. პალმირის
ოაზისში, სირიის უდაბნოს შუაგულში, საქარავნო-სატრანზიტო
გზების შესაყარზე წარმოიშვა ქ. პალმირა, რომელიც თავისი
ხელსაყრელი მდებარეობის გამო მალე იქცა ძლიერ და მდიდარ
ქალაქად. ოდეინატმა თავის ხელში გააერთიანა სირია და
შუამდინარეთის ოლქები, რომლებიც რომს ეკუთვნოდა. იმპერატორ
გალიენისაგან მან მიიღო იმპერატორის ტიტული. სპარსელთა
ბრძოლა ოდეინატის წინააღმდეგ 265 წლამდე უშედეგო იყო,
მაგრამ ოდეინატი ღალატით მოკლეს. იგი ტახტზე შეცვალა
მისმა ცოლმა ზენობიამ და შვილმა, რომელთა არაფრთხილმა და
პრეტენზიულმა პოლიტიკამ საბედისწერო როლი შეასრულა ამ
სამეფოს ისტორიაში: პალმირას მდგომარეობა ძალზე დამოუკი-
დებელი აღმოჩნდა და 272 წ. რომის იმპერატორ ავრელიანეს
ჯარებმა დაანგრიეს ქალაქი, ხოლო ზენობია ტყვედ წაიყვანეს
რომში.

შაბურ I 272 წ. გარდაიცვალა. ტახტი დაიკავა მისმა
შვილმა ჰორმიზდ I (ჰორმიზდ-არდაშირი), რომელიც ცოტა ხანს
მეფობდა (272–273). იგი შეცვალა მისმა ძმამ ბაჰრამ I
(273–276). მისი შვილის ბაჰრამ II-ის დროს (276–293) გა-
ნახლდა რომთან ომი. იმპერატორმა კარმა თავისი ჯარით
ქტეზიფონს მიაღწია. მაგრამ მისმა მოულოდნელმა სიკვდილმა
რომაელთა ლაშქრობა შეწყვიტა.

283 წ. ირანსა და რომს შორის დადებულ იქნა ხელშეკ-
რულება, რომლის ძალითაც ირანმა რომს დაუთმო მესოპოტამია
და სომხეთის ნაწილი. შაჰინშაჰი იძულებით დაეთანხმა ასეთ
საზავო ხელშეკრულებას, რადგანაც მას სახელმწიფოში შინაური

პრობლემები ჰქონდა: ხორასანში აჯანყდა მისი ძმა – ამ ოლქის მმართველი, რომელსაც უნდოდა საკების, კუშანების და გელების დახმარებით განსაკუთრებული აღმოსავლური სამეფოს შექმნა. აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ შაჰინშაჰმა ამ ოლქების მმართველად დანიშნა თავისი შვილი საკანშაჰის ტიტულით.

III ს-ის უკანასკნელ ათწლეულში ნერსეს მეფობის დროს (290–302) ირანსა და რომს შორის ქიშპის მთავარი ობიექტი იყო სომხეთი. მეფე თრდატ III (287–330), რომელსაც მხარს უჭერდა რომი, ირანელებმა გააძევეს, მაგრამ რომაელთა ჯარებმა იმპერატორ გალერიუსის მეთაურობით სასტიკად დაამარცხეს ირანელები. 298 წ. ნიზიბინის ზავით სომხეთი და მესოპოტამიის ჩრდილო ნაწილის ხუთი პროვინცია რომს ერგო. სომხეთის მეფე თრდატი კვლავ აღადგინეს ტახტზე.

ნერსეს მონაცვლე ჰორმიზდ II (302–309) დროს ადგილი აქვს შინაურ ბრძოლას ვუზურგანებს შორის. 309 წ. დიდებულებმა ტახტზე აიყვანეს ჰორმიზდ II-ის შვილი, მცირეწლოვანი შაბურ II, რომლის სრულწლოვანებამდე სახელმწიფოს მართავდა მისი დედა. შაბურ II ტახტზე იჯდა 379 წლამდე.

ირან-რომის ომების ახალი ეტაპი უშუალოდ უკავშირდება შაბურ II-ის (309–379) დროს. დამოუკიდებლად მეფობის პირველ წლებში იგი დაკავებული იყო დიდებულებთან ბრძოლით, შემდეგ კი შეუდგა სახელმწიფოს საზღვრების განმტკიცებასა და გაფართოებას. სპარსეთის ყურეში, არაბეთის სანაპიროზე ფეხის მოკიდების მიზნით მან დაიწყო ბრძოლა მოუსვენარ არაბულ ტომებთან და დაიპყრო ბაჰრეინი.

ირან-რომის ურთიერთობის ხასიათზე სერიოზულად იმოქმედა ქრისტიანობის გავრცელებამ. IV ს. დასაწყისიდან მთელ რიგ ქვეყნებში (301–303 წწ. სომხეთში, დაახლოებით 337 წ. საქართველოში, უფრო გვიან ალბანეთში, 325 წ. რომში) ქრისტიანობა ცნობილ იქნა ოფიციალურ რელიგიად. ბუნებრივია, რომ სომხეთის ქრისტიანიზაცია (ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან პირველად ქრისტიანობა სომხეთში გავრცელდა) მას აახლოვებდა

რომის იმპერიასთან. მაგრამ არმენიაში მოხდა განხეთქილება – ნაწილი სომეხი დიდებულებისა მიემხრო რომს, მეორე ნაწილმა კი ირანთან დაახლოების გზა ამჯობინა.

338 წ. შაბურ II განაახლა რომთან ომი და შეიჭრა სომხეთსა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში. ნიზიბინის ალყა მისთვის წარუმატებლად დამთავრდა, ხოლო სინგარასთან ომში რომაელებმა გაიმარჯვეს. ასე რომ, სპარსელთა წარმატებანი ძალზე უმნიშვნელო იყო. პირველი გამარჯვებების შემდეგ შაჰინ-შაჰმა თავისი ჯარები დასავლეთიდან გადაისროლა სახელმწიფოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვრებზე. მან დაამარცხა ჰიონიტი-ჰუნები და ისინი თავის მოკავშირეებად გაიხადა (ისევე როგორც საკები). ამრიგად, მან აღმოსავლეთში თავისი მდგომარეობა განამტკიცა და მთელი ყურადღება კვლავ დასავლეთს მიაქცია.

356 წ. კონსტანტინოპოლიდან ირანში მოვიდა წინადადება ზავის დადების შესახებ. ამის საპასუხოდ შაბურმა იმპერატორ კონსტანცის გაუგზავნა მდიდრული ძღვენი და მოითხოვა, რომ რომის მიერ მისი პაპისათვის მოტყუებით წართმეული სომხეთი და მესოპოტამია დაებრუნებინა ირანისთვის, წინააღმდეგ შემთხვევაში სპარსელთა ჯარი გაილაშქრებდა იმპერიის წინააღმდეგ. ამ მოთხოვნას იმპერატორმა კატეგორიული უარით უპასუხა. ომი განახლდა. სპარსელებმა ალყა შემოარტყეს ქ. ამიდს, რომელიც ხანგრძლივი ალყის შემდეგ აიღეს 359 წ. შაბური თვითონ მეთაურობდა ჯარს. მისი მოკავშირეები იყვნენ ჰიონიტების მეფე გრუმბატი და ალბანეთის მეფე.

361 წ. იმპერატორი კონსტანცი გარდაიცვალა. იგი ტახტზე შეცვალა იულიანემ, რომლის დროსაც ადგილი ჰქონდა წარუმატებელ ცდას იმპერიის კვლავ კერპთაყვანისმცემლობაზე მოსაქცევად (იულიანემ მიიღო განდგომილის სახელი). მაგრამ იულიანეს მცდელობას უკვე ალარ შეეძლო იმპერიის განვითარების შეჩერება და ახალი იდეოლოგიის – ქრისტიანობის შეცვლა.

იმპერატორი იულიანე რომაელთა ჯარით დაიძრა შაბურის წინააღმდეგ. მას მხარს უჭერდა სომეხთა მეფე არშაკ III. ერთ-

ერთი მისი მხედართმთავართაგანი იყო შაბურის განდევნილი ძმა ჰორმიზდი, რომლის ირანის ტახტზე დასმას ფიქრობდა იულიანე.

რომაელთა ჯარმა გაიარა მესოპოტამია და დაიძრა ქტეზიფონისაკენ. მაგრამ წარმატება დროებითი აღმოჩნდა. 363 წ. იმპერატორი იულიანე დაიღუპა. მის ნაცვლად ტახტზე ასული იოვიანე იძულებული გახდა დაედო ზავი ირანთან ამ უკანასკნელისათვის სასარგებლო პირობებით, 30 წლით: ნიზიბინი, სინგარა და მცირე სომხეთის ოლქები ერგო ირანს, ხოლო დიდი სომხეთის მეფე არშაკი შაბურმა ტახტიდან გადააყენა, როგორც რომაელების მიერ დასმული კაცი.

იმპერატორი ვალენტი ცდილობდა სომხეთის მეფე პაპისათვის მხარდაჭერას და ამით სომხეთში თავისი გავლენის შენარჩუნებას, მაგრამ უშედეგოდ. 370 წ. სპარსელებმა დაარბიეს სომხეთი, ხოლო 371 წ. შაბურ II დაიძრა სომხეთისა და იბერიის წინააღმდეგ. იმპერატორმა ვალენტიმ დამხმარე ჯარი გაუგზავნა სომხებს, რასაც მოჰყვა ამ უკანასკნელთა გამარჯვება სპარსელებზე. შაბურ II იძულებული გახდა ეცნო სომხეთის მეფედ პაპი.

მეფე პაპი ყოველნაირად ცდილობდა თავის სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის უზრუნველყოფას. იგი ორბუნება ხასიათის პოლიტიკას აწარმოებდა: კეთილმეზობლურ ურთიერთობას ინარჩუნებდა ერთი მხრივ კონსტანტინოპოლთან, ხოლო მეორე მხრივ – ქტეზიფონთან. მის მიერ გატარდა სომხეთის ეკლესიის სრული დამოუკიდებლობის პოლიტიკა, რამაც ძალზე გააღიზიანა იმპერატორი ვალენტი, რომელმაც მხარდაჭერა ჰპოვა სომხეთის დიდებულებსა და სამღვდელოების ნაწილში. 374 წ. მეფე პაპი ღალატით მოკლეს.

სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე შაბური ჩაერია სომხეთის დიდებულთა შინაურ ბრძოლაში. მხედართმთავარი სურენი, რომელიც სპარსელთა ჯარით გაგზავნილი იყო რომაელთა წინააღმდეგ, დანიშნეს სომხეთის მარზბანად.

ომი ამ ორ დიდ სახელმწიფოს შორის კვლავ გრძელდებოდა ცვალებადი წარმატებით.

ახალი, 387 წ. ზავის პირობებით, სომხეთი და საქართველო გავლენის სფეროებად იქნა გაყოფილი: სომხეთის დასავლეთ ნაწილში მმართველს ამტკიცებდა იმპერატორი, ხოლო აღმოსავლეთი ნაწილი (პერსარმენია) ირანზე აღმოჩნდა დამოკიდებული; ლაზიკა მოექცა რომის გავლენის სფეროში, ქართლი – ირანის.

შაბურ II-ის ხანგრძლივი მეფობა აღინიშნა ირანში ქრისტიანთა სასტიკი დევნით. ირანელ ქრისტიანებს აეკრძალათ ლაშქრობაში მონაწილეობა, მათ ორმაგად უნდა გადაეხადათ გადასახადები. გადასახადების აკრეფის პასუხისმგებლობა ირანის ქრისტიანთა კათოლიკოსს დაეკისრა, მაგრამ მან უარი განაცხადა იმ მოტივით, რომ იგი ხარკის ამკრეფი მოხელე არ იყო. მისი უარი გახდა ქრისტიანთა დევნის საბაბი. ირანის ქალაქებში სიკვდილით დასავლეს ეპისკოპოსები, მღვდლები, მონაზვნები, დაანგრიეს ქრისტიანული საკულტო ნაგებობანი. შესაფერისი ღონისძიებების განხორციელებას შეუდგა ირანის მთავრობა აგრეთვე იბერიასა და სომხეთში. აქ მაზდეანობის გავრცელება მან თავისი პოლიტიკური ბატონობის აუცილებელ პირობად მიიჩნია.

მშვიდობიანი ურთიერთობა იმპერიებს შორის შენარჩუნდა მთელი მე-V საუკუნის განმავლობაში (მხოლოდ ორჯერ დაირღვა ხანმოკლე ომით). ძველი მოქიშპენი იძულებული გახდნენ გაერთიანებულიყვნენ მომთაბარე ტომთა (ჰუნების) წინააღმდეგ, რომელნიც ჩრდილოეთიდან უტევდნენ ირანს. კავკასიის უღელტეხილების დაცვა ბიზანტიისა და ირანის ერთობლივ ინტერესს წარმოადგენდა. ირანი კისრულობდა კასპიის (დარუბანდის) და ალანების (დარიალის) უღელტეხილების დაცვას, იქ ციხეების აგებას და გარნიზონების ჩაყენებას, ბიზანტია კი – ამ ციხეების გარნიზონების შენახვას.

შაბურ II-ის სიკვდილის შემდეგ (379 წ.) ტახტი 20 წლის განმავლობაში დიდებულებისა და ჭურუმების ნებასურვილის მიხედვით ხელიდან ხელში გადადიოდა. შედარებით სტაბილური მდგომარეობა შეიქმნა 399 წ., როდესაც შაჰად დაჯდა იეზდიგერდ

I, რომელმაც შესძლო კარის დიდებულების ძალაუფლების შეზღუდვა. იგი ცდილობდა მოსახლეობის სხვადასხვა ფენებში, უმთავრესად ხელოსნებსა და ვაჭრებს შორის, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ქრისტიანი იყო, დასაყრდენის მონახვას. შაბურ II-ისაგან განსხვავებით, იეზდიგერდ I-მა შეწყვიტა ქრისტიანობის დევნა: ნება მისცა მათ დანგრეული ეკლესიების აღდგენისა, გაათავისუფლა პატიმრები. მან თავი გამოაცხადა მცირეწლოვანი თეოდოს II-ის მეურვედ და ამით ხაზი გაუსვა ქრისტიანებისადმი თავის კეთილგანწყობას.

მაგრამ ასეთი მდგომარეობა არ შეიძლებოდა დიდხანს გაგრძელებულიყო. დიდებულები და ქურუმები ძალიან უკმაყოფილონი იყვნენ ქრისტიანებისადმი შაჰის ამგვარი დამოკიდებულების გამო. სიცოცხლის ბოლო წლებში იეზდიგერდმა ერთგვარად შეცვალა თავისი პოლიტიკა ქრისტიანებისადმი დამოკიდებულებასთან დაკავშირებით: იგი შეაშინა დიდებულებისა და ქურუმების უკმაყოფილებამ და ირანელ ქრისტიანებს მთელი რიგი პრივილეგიები შეუკვეცა.

421 წ. იეზდიგერდ I გარდაიცვალა (როგორც ფიქრობენ, იგი მოკლეს). დიდებულებს უნდოდათ იეზდიგერდის შვილების ტახტიდან ჩამოცილება. ამიტომაც მათ წინ წამოსწიეს ტახტის პრეტენდენტად სასანიანთა სამეფო სახლის გვერდითი შტოს წარმომადგენელი.

იეზდიგერდის შვილი შაბური – სომხეთის მმართველი, ტახტის დაკავების მიზნით მივიდა დედაქალაქში, მაგრამ დიდებულებმა იგი მოკლეს, სასანიანთა სამეფო ტახტი კი არაბთა ჯარის დახმარებით დაიკავა მისმა ძმამ ბაჰრამმა, რომელიც ხირის მეფის მუნდარ იბნ-ნუმანის კარზე ცხოვრობდა.

ბაჰრამ V (გური) სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობაში მაინც და მაინც არ ერეოდა. ეს საქმე მინდობილი ჰქონდა დიდ მოხელეებს. განსაკუთრებით დაწინაურდა ბოზორგ-ფრამადაჰრი მიჰრ ნარსე სპანდიადის ძლიერი გვარიდან. მიუხედავად ამისა, ბაჰრამს მიეწერება წინა წლებში აულებელი გადასახადების

გაუქმება. გარდა ამისა, მან ტახტზე ასვლის წელს მოსახლეობას აპატია მიწაზე დადებული გადასახადების მესამედი. მაგრამ, ამავე დროს, მისი მეფობის წლებში (421–438) განახლდა ქრისტიანების დევნა. შევიწროვებული ქრისტიანები ეცადნენ ბიზანტიაში გაქცევას, მაგრამ მობედან-მობედის მიჰრ-შაბურის ბრძანებით არაბულმა ტომებმა მათ გზა გადაუღობეს. ბევრი ლტოლვილი ქრისტიანი არაბთა მიერ დაიხოცა, ბევრიც უკან დაბრუნდა. ირანის მთავრობის ამგვარმა დამოკიდებულებამ ქრისტიანებისადმი აიძულა ირანის ნესტორიანული ეკლესიის ეპისკოპოსები მოეწვიათ საეკლესიო კრება, რომელმაც დააკანონა ირანული ქრისტიანული ეკლესიის გამიჯვნა ბიზანტიური ბერძნულ-მართლმადიდებლური ეკლესიიდან. ამგვარად, ბიზანტიასთან დაახლოების პოლიტიკამ მარცხი განიცადა.

ირან-ბიზანტიის ახალმა ომმა ბიზანტიას მოუტანა გამარჯვება და ირანელმა ქრისტიანებმა კვლავ მიიღეს აღმსარებლობის გარკვეული თავისუფლება.

ბაჰრამ V-ის მეფობაში (421–438) გახშირდა ირანზე ჩრდილოეთიდან და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მომთაბარეთა თავდასხმები. მერვთან ბრძოლაში ბაჰრამ V-მ გაანადგურა ეფტალიტები, რის შედეგადაც სასანიანთა სახელმწიფოს საზღვარმა დროებით ამუდარიასკენ გადაიწია.

ბაჰრამ V 438 წ. გარდაიცვალა. გამეფდა მისი შვილი იეზდიგერდ II, რომლის მეფობაშიც ირანი ცდილობდა სომხეთში ფეხის მოკიდებას და იქ ზოროასტრიზმის დანერგვას. სომხეთში აჯანყებამ იფეთქა; ნახარარებმა დახმარებისათვის ბიზანტიას მიმართეს, მაგრამ იმ დროს ბიზანტიას არ ჰქონდა დახმარების გაწევის შესაძლებლობა. თავდაპირველად გაიმარჯვეს სომხებმა, რომელთაც შეიპყრეს სპარსელთა მიერ სომხეთის მარზბანად დანიშნული, გამაზდეანებული ვასაკ სიუნიკელი, რომლიც დატყვევების შემდეგ კვლავ გაქრისტიანდა. 451 წ. იეზდიგერდმა ჯარი გაგზავნა სომხეთში და დაამარცხა აჯანყებული ნახარარები, რომელთა ნაწილი ბრძოლაში დაიღუპა, ნაწილი კი სიკვდილით

დასავლეს. ირანი სომხეთში ძველებურად აგზავნიდა თავის მოხელეს – მარზბანს. მართალია, ეს ავტანყება დამარცხდა, მაგრამ მას სომხეთისათვის გარკვეული დადებითი შედეგი მაინც ჰქონდა: ირანმა ვერ შეძლო სომხეთის სრული დამორჩილება და სომხეთმა ქრისტიანობა შეინარჩუნა.

ირანის ჩრდ.-აღმოსავლეთ საზღვარზე კვლავ დაძაბული ვითარება იყო: ეფტალიტებთან ბრძოლა გრძელდებოდა. ტალაკანსა და ბალხის რაიონებში ბრძოლები მომთაბარეების დამარცხებით დასრულდა. შაჰინ-შაჰმა იქ დაარსა ციხე-ქალაქი „შაჰრისტანი-ე იეზდიგერდ“.

იეზდიგერდ II 457 წ. გარდაიცვალა, რის შემდეგაც დაიწყო ორწლიანი შიდადინასტიური ბრძოლები. 459 წ. ტახტი დაიკავა მისმა შვილმა პეროზმა, რომელმაც მემკვიდრეობად მიიღო ძალზე დასუსტებული სახელმწიფო: გვალვითა და შინაური შფოთით გამოწვეული სახელმწიფოს მძიმე მდგომარეობა კიდევ უფრო დაამძიმა გარეშე მტრების შემოსევებმა. შაჰინ-შაჰის ბრძანებით სასაზღვრო ზოლში გააძლიერეს გარნიზონები და იქ სამი ციხე დაარსეს: რამ-პეროზი აშენდა რეის რაიონში – კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროს კიდევ უფრო სამხრეთით, თანამედროვე თეირანის მიდამოებში; როუშან-პეროზი აშენდა როგორც ციხესიმაგრე კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპიროზე. ეს ციხე-სიმაგრეები ძირითადად ჰუნების შემოსევისაგან თავდასაცავად შენდებოდა. კავკასიის ჰუნებისაგან დაცვა შედიოდა ბიზანტიის ინტერესებშიც: მაგ„ ციხე-სიმაგრე იუროეი-პაახი (იბერია) – კასპიის კართან შენდებოდა ამ სახელმწიფოების საერთო ხარჯით. სტი-ქური უბედურებამ და გაზრდილი სამხედრო ხარჯებმა პეროზი აიძულა ბიზანტიისთვის მიემართა დახმარებისათვის. ამ ნაბიჯს იგი ამართლებდა კავკასიაში მათი საერთო ინტერესებით. მაგრამ ბიზანტია, ჩვეულებრივად, ერთბაშად არ თანხმდებოდა დოტაციის მიცემაზე. ბოლოს და ბოლოს ბიზანტიამ შეასრულა ირანის თხოვნა: იგი თვლიდა, რომ ამ თხოვნის შესრულებაზე დიდად იყო დამოკიდებული ზავის შენარჩუნება.

პეროზის მეფობის მანძილზე ირანის ჩრდილო აღმოსავლეთის საზღვარზე მიმდინარეობდა ომი კიდარიტებთან. ამან შეუშალა ხელი პეროზს და იგი ვერ დაეხმარა ბიზანტიის წინააღმდეგ ბრძოლაში ლაზებს, რომლებმაც მას დახმარების თხოვნით მიმართეს. 468 წ. სპარსელებმა გაიმარჯვეს კიდარიტებზე, დაიპყრეს მათი მიწები და შეუერთეს თავიანთ სახელმწიფოს. დამარცხებული კიდარიტები იძულებულნი გახდნენ წასულიყვნენ. მათ ვერ გაუწიეს წინააღმდეგობა ეფტალიტებს, რომლებმაც ისინი დაიპყრეს. ეფტალიტები — „თეთრი ჰუნები“ უშუალოდ გაუმეზობლდნენ სპარსელებს. მათ სახელმწიფოში შედიოდა სოგდიანისა და ხორეზმის ოლქები; ისინი გაბატონდნენ „აბრეშუმის გზაზე“ და დაიპყრეს ჩრდილოეთ ინდოეთი. კასპიის ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო და ხორასნის ნაწილი მათ ხელთ იყო. ეფტალიტების გაბატონებულმა ზედაფენამ შეითვისა სოგდელებისა და ხორეზმელების უძველესი კულტურა და თავისებურად განავითარა იგი.

ახალმა ძლიერმა მტერმა ირანს შეუქმნა უშუალოდ შემოჭრის საფრთხე. მოსალოდნელი ომისათვის პეროზს სჭირდებოდა ფული, რის შოვნასაც იგი ბიზანტიაში შეეცადა. კონსტანტინოპოლი ირანს ფულად სუფსიდიებს აძლევდა ორივე სახელმწიფოს საერთო მტრის — მომთაბარეთა წინააღმდეგ საბრძოლველად.

ჰუნების ცალკეულ ტომთა შორის წინააღმდეგობამ გამოიწვია მათი ამოძრავება. ისინი იძვროდნენ კასპიის ზღვის სანაპიროს გასწვრივ და ცდილობდნენ დარუბანდის კარით გადმოსვლას, მაგრამ მათ გზა გადაუღობა სპარსულმა გარნიზონმა. ისინი სხვა გზით — იბერიის ქვეყნის გავლით დაიძრნენ და თავს დაესხნენ სომხეთს. ირანმა ბიზანტიას მოსთხოვა სუბსიდია კავკასიის ქედის ციხეების დასაცავად (სპარსელების აზრით, ამ ციხეების დაცვა ბიზანტიის ინტერესებშიც შედიოდა), მაგრამ ბიზანტიამ ირანს ფული არ გამოუყო, თუმცა კი, იგი პეროზის ბრძოლისადმი ჰეფტალიტების წინააღმდეგ გარკვეულ ინტერესს იჩენდა.

460 წ. პეროზმა ომი დაიწყო ჰეფტალიტი ჰუნების წი-

ნააღმდეგ. ამ ომში ირანის მხარეს ვახტანგ გორგასალიც მონაწილეობდა. ეს ომი 468 წ. დამთავრდა.

პეროზის ომები ჰეფტალიტებთან ძალზე გახანგრძლივდა. სპარსელები დამარცხდნენ: ჰეპტალიტებმა თვითონ შაჰინ-შაჰიც დაატყვევეს. თითქოს იმპერატორმა ზენონმა პეროზი ტყვეობიდან გამოისყიდა და შემდეგ შეარიგა კიდეც ჰეპტალიტებთან. პეროზი კვლავ აგრძელებს ბრძოლას მათთან. არის ცნობა, რომ ჰეპტალიტებმა იგი შეიტყუეს ვიწრო ხეობაში და დაატყვევეს. ჰეფსალიტებმა მისი გათავისუფლების ფასად დიდი გამოსასყიდი მოითხოვეს. პეროზმა 20 ტომარა ოქრო გადაიხადა, ხოლო 10 ტომრის საფასურში მძევლად დატოვა თავისი ვაჟი კავადი. ტყვეობიდან დაბრუნების შემდეგ პეროზმა მოსახლეობას შეაწერა ახალი სულადობრივი გადასახადი და აკრეფილი თანხით გამოისყიდა კავადი.

პეროზმა ჰეპტალიტებთან ურთიერთობის მოწესრიგების მიზნით მათ მეფეს ცოლად შესთავაზა თავისი ასული, მაგრამ გაუგზავნა სხვა ქალიშვილი, რომელმაც სინამდვილე გაამჟღავნა. განრისხებულმა ჰეფტალიტების მეფემ პეროზს სთხოვა სარდლების გაგზავნა თითქოს ჯარის ინსტრუქტაჟისათვის. როდესაც სარდლები მივიდნენ ჰეპტალიტებთან, მეფემ მათი ნაწილი დაახოცინა, ნაწილი დაასახიჩრა და გაუგზავნა პეროზს იმის შესატყობინებლად, რომ ეს მისი შურისძიებაა. ომი განახლდა. ამ ომში პეროზი დამარცხდა. იგი დაიღუპა.

იმ დროს, როდესაც პეროზი დაკავებული იყო ომებით ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვრებზე, აღმოსავლეთ საქართველოში, სომხეთში და ალბანეთში იფეთქა აჯანყებამ ვახტანგ გორგასლის და სომეხი მთავრის ვაჰან მამიკონიანის მეთაურობით (483–484). აჯანყებულებმა გარკვეულ წარმატებას მიაღწიეს, მაგრამ ქართლის დიდებულთა და სომეხი ნახარარების ღალატის წყალობით, ეს აჯანყება დამარცხდა. მიუხედავად ამისა, ამ აჯანყებამ აიძულა ირანი უფრო მეტად გაეწია ანგარიში ამიერკავკასიის ქვეყნების დიდებულებისათვის; მარზბანების დანი-

შვნაც მათი წრიდან დაიწყეს.

პეროზის შემდეგ ტახტზე ავიდა მისი ძმა ვალაში (ბალაში) – 484-488 წწ. იგი მშვიდობისმოყვარე კაცი ყოფილა. მას მეფობის დაწყება მოუხდა არასახარბიელო ვითარებაში. სახელმწიფო ხაზინა ცარიელი იყო, ამიტომაც მას არ შეეძლო ჯარის შენახვა, ჯარი ფაქტობრივად აღარ ემორჩილებოდა მას. იგი დიდებულების ხელში სათამაშო ბურთად იქცა. განსაკუთრებით დიდი გავლენით სარგებლობდნენ ზარმიჰრი (კარენის ცნობილი გვარიდან) – საკასტანის პროვინციის მმართველი და შაბური (მიჰრანის გვარიდან) – რეის მმართველი. ორივემ დიდი ზეგავლენა მოახდინა ტახტის მემკვიდრეობის წესზე. ზარმიჰრი სახელმწიფოს საქმეებს განაგებდა ვალაშის მთელი მეფობის განმავლობაში. მას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ იგი მხარს უჭერდა სომეხ დიდებულებს. ვაჰან მამიკონიანი ავჯანყებული სომხების მეთაური იყო. სწორედ მასთან დადო ირანმა ზავი, ზოგიერთი რამ დათმო, ქრისტიანებს მისცა სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის სრული თავისუფლება, ხოლო ვაჰან მამიკონიანი დაინიშნა სომხეთის მარზბანად. თავის მხრივ, მან მხარი დაუჭირა ზარმიჰრს, რომელმაც დიდი ხნის განმავლობაში მყარი მდგომარეობა მოიპოვა.

ვალაში კარგად ხედავდა საზოგადოების დაბალი ფენების აუტანელ მდგომარეობას და ცდილობდა როგორმე შეემსუბუქებინა იგი. წყაროები მოგვითხრობენ, რომ თითქოს მან ბრძანა იმ დეჰყანების (მიწისმფლობელების) დასჯა, რომელთა სოფლებიდან გლეხები გარბოდნენ. მაგრამ მას მალე აუმხედრდნენ დიდებულები, რომელთა წინააღმდეგაც მას ჯარის გამოყენება არ შეეძლო, ჯარში მას დასაყრდენი არ ჰქონდა.

ვალაში ცდილობდა კონსტანტინეპოლთან მშვიდობიანი ურთიერთობის შენარჩუნებას, ამიტომაც იქ გააგზავნა ელჩობა. იგი დასაყრდენს ეძებდა ირანის ნესტორიან-ულ მოსახლეობაში, რაც აგრეთვე აღიზიანებდა ირანელ დიდებულებს. ოთხწლიანი მმართველობის შემდეგ იგი ტახტიდან ჩამოაგდეს და დააბრმავეს, ხოლო ტახტზე დასვეს პეროზის შვილი კავადი (488 წ.)

საფიქრებელია, რომ სასახლის გადატრიალებას ხელმძღვანელობდა ზარმიჰრი, რომელსაც მიაჩნდა, რომ კავადი, რომელმაც რამდენიმე წელი გაატარა ჰეფტალიტების მეფის კარზე, შეძლებდა ჰეფტალიტებთან ურთიერთობის გაუმჯობესებას, რაც ნაწილობრივ გამართლდა. მაგრამ ირანი აგრძელებდა ჰეფტალიტებისათვის ხარკის გადახდას.

§ 2. ირანის საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილება III-V საუკუნეებში

IV ს. ბოლოსათვის სასანიანთა ირანის სახელმწიფო საზოგადოების ძირითადი სახე საკმაოდ ნათლად გამოიკვეთა. სახელმწიფოს სათავეში იდგა შაჰინ-შაჰი, რომელიც სასანიანთა სამეფო გვარს ეკუთვნოდა. ტახტის მემკვიდრეობის წესი ჯერ კიდევ არ იყო მტკიცედ დადგენილი, ამიტომაც შაჰინ-შაჰი ცდილობდა თავისივე სიცოცხლეში მემკვიდრის დანიშვნას. მაგრამ ხშირად ესეც არ შველოდა საქმეს: უფლისწულები ერთმანეთს ეჭიშპებოდნენ ტახტისათვის. შემდეგ ხანებში ტახტის გადასვლის წესი მამიდან შვილზე სულ უფრო და უფრო მყარ საფუძველზე დგებოდა.

სასანიანთა სახელმწიფო ემყარებოდა განვითარებულ წოდებრივ სისტემას. წოდებებად დაყოფა რელიგიის მიერ იყო კურთხეული. მის მტკიცედ დაცვას თვალყურს ადევნებდა სახელმწიფო თავისი აპარატის საშუალებით.

ძველი ირანისათვის (აქემენიანთა ირანისათვის) დამახასიათებელი იყო სამი თავისუფალი წოდება: 1. ქურუმები — ათრავან, 2. მხედრები — რათაესტო, 3. მიწათმოქმედნი — ვასტრიოფშიუონ.

სასანიანები თავიანთ თავს აქემენიანების მემკვიდრეებად მიიჩნევდნენ. მათ ბევრი რამ გადმოიღეს აქემენიანთა ირანიდან (მათ შორის რელიგია — ზოროასტრიზმი, ცეცხლის თაყვანისცემა).

გადმოღებულ იქნა წოდებრივი დაყოფაც. IV საუკუნისათვის ოთხი წოდება ჩამოყალიბდა: 1. ქურუმები, 2. მხედრები, 3. მწერლები, 4. გადასახადის გადამხდელები. როგორც უკვე ავღნიშნეთ, სახელმწიფოს სათავეში იდგა შაჰინ-შაჰი. მას ხელისუფლება მიღებული ჰქონდა ღმერთის – აჰურამაზდას ხელიდან (საინტერესოა, რომ ნაყშ-ი რუსტამის რელიეფზე არდაშირ პირველი სამეფო გვირგვინს აჰურამაზდას ხელიდან იღებს). სახელმწიფოს მართვის საქმეში მისი უახლოესი დამხმარენი იყვნენ: ზოროასტრული რელიგიის კულტის მსახურთა მეთაური – ერანისპაჰბედი, მწერალთ უფროსი – დაბირაბედი, საგადასახადო უწყების უფროსი – ვასტრიოშანსალარი.

წოდებათა შიგნით იყო რთული იერარქიული დაყოფა. ქურუმთა წოდებაში უმაღლესი ფენას ქმნიდნენ მობედები, რომელთა სათავეშიც იყო მობედან-მობედი, რომელსაც პირველი ადგილი ეკავა მეფის შემდეგ. მობედები აკონტროლებდნენ მოგვების საქმიანობას ოლქებსა და პროვინციებში.

სამხედრო წოდებაში ერანისპაჰბედის შემდეგ იყვნენ შაჰრდარები – შაჰრების, ქვეყნების ნახევრადდამოუკიდებელი მმართველები, რომლებიც სამეფო საგვარეულოს წევრებიდან და ადგილობრივი პატარა მეფეებიდან ინიშნებოდნენ.

შემდეგ მოდიოდნენ ვისფუჰრები – შვიდი ძველი ირანული საგვარეულოს (სურენის, კარენის, მიჰრანის, არშაკიანთა და სხვ.) წარმომადგენლები, რომლებიც მონაწილეობდნენ შაჰინ-შაჰის ხელდასხმაში. კერძოდ, არშაკიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელს შაჰინ-შაჰისათვის თავზე უნდა დაედგა სამეფო გვირგვინი. ვისფურების ხელთ იყო სახელმწიფოს ყველაზე დიდი თანამდებობები. IV ს-ის დამდეგიდან ისინი დიდი გავლენით სარგებლობდნენ სახელმწიფო საბჭოში.

დიდი უფლებებით სარგებლობდნენ აგრეთვე ვუზურგანები. მათ ხელთ იყო სახელმწიფო, სამხედრო და სამოქალაქო თანამდებობები.

აზატნი შეადგენდნენ გაბატონებული კლასის დაბალ, ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვან ფენას. მიწისმფლობელთა ეს

მრავალრიცხოვანი ფენა წარმოადგენდა სასანიანთა სახელმწიფოს მთავარ დასაყრდენს. აზატებისაგან დაკომპლექტებული იყო მხედრობა, რომელიც ირანის ლაშქრის ბირთვს შეადგენდა.

მწერალთა წოდებაში შედიოდნენ სახელმწიფო მოხელეები, მათ შორის მდივნები, დიპლომატიური ხასიათის დოკუმენტების შემდგენლები, შაჰინ-შაჰების ბიოგრაფები, ექიმები, ასტროლოგები, თარჯიმნები და სხვ.

მეოთხე – გადასახადის გადამხდელთა ფენა აერთიანებდა მიწათმოქმედებს, ხელოსნებს, ვაჭრებს და ხელზე მოვაჭრეებს.

პირველი სამი წოდება პრივილეგირებული იყო და წარმოადგენდა მიწისმფლობელთა კლასს, მეოთხე წოდების უმეტესობა – დამოკიდებულ მიწათმოქმედებს. ისინი იხდიდნენ გადასახადების უმეტეს ნაწილს და ასრულებდნენ ვალდებულებებს.

III–V სს. სოციალურ-ეკონომიკური წყობა ასეთნაირად გვესახება. ჩვ. წ. აღრიცხვით პირველი საუკუნისათვის აქ დამახასიათებელია თავისუფალი სასოფლო თემის არსებობა, რაც ვითარდებოდა პირველყოფილი-თემური ორგანიზაციიდან და მონათმფლობელობა, რომელიც საკმაო სისრულით ვერ განვითარდა. III–V სს-ში სასანიანთა სახელმწიფოში იყო ადრეფეოდალური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი მთელი რიგი ნიშნები. ირანში ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა-აღმოცენებას თან ახლდა, უპირველეს ყოვლისა, მიწაზე საკუთრების ხასიათის შეცვლა. პირობითი კერძო მიწისმფლობელობის სახით დიდებულებს ხშირად ეძლეოდათ მთელი სოფლები გლეხებითურთ. თემის ექსპლოატაციის და მისი დასუსტების შედეგად ყალიბდება ფეოდალური ტიპის მიწისმფლობელთა კლასი. მეორე მხრივ, მონობა თანდათან კარგავდა თავის წამყვან როლს მიწისმფლობელი არისტოკრატიის მსხვილ მეურნეობაში. იმ დროის იურიდიული ძეგლები გვიდასტურებენ მონათმფლობელობიდან ფეოდალურ ურთიერთობაზე გარდამავალი ფორმების არსებობას, მონების ნაწილობრივ გათავისუფლებას და მათთვის მიწების მიცემას. მონების ნაწილობრივი გათავისუფლება პასუხობდა ახალი

ტიპის მშრომელის (მიწის მუშის...) მოთხოვნილებებს,რომელიც უფრო დაინტერესებული იყო თავისი შრომის შედეგით. ნაწილობრივ გათავისუფლებული მონა სოციალურად უახლოვდებოდა დაყმევებულ მეთემეს.

გლეხთა მდგომარეობის შესახებ მწირი ცნობები მოგვეპოვება და რაცა გვაქვს, ისიც ეხება გადასახადებსა და საგადასახადო სისტემას.

სახელმწიფოსა და დიდებულთათვის გადასახადი იყო შემოსავლის მთავარი წყარო. გადასახადების ძირითადი ნაწილი ხაზინაში შედიოდა რენტა-ხარკის სახით. მიწაზე დადებული გადასახადი შეადგენდა მოსავლის 1/3 ან ნახევარს. მას ეწოდებოდა „ხარაგ“ (არაბული „ხარაჯა“). მისი გადახდა ხდებოდა როგორც ნატურით, ასევე ფულადი სახით. ამას გარდა, იყო სულადობრივი გადასახადი „გეზით“ (არაბული „ჯიზია“), რომელსაც იხდიდნენ, როგორც მამაკაცები, ასევე ქალები 20-დან 50 წლის ასაკამდე. ამ გადასახადის გადახდიდან განთავისუფლებული იყვნენ დიდებულები, ქურუმები, მეომრები და მოხელეები. ექსპლოატირებული მოსახლეობა გაჰყავდათ სახელმწიფო სამუშაოების შესასრულებლად (ქალაქებისა და ციხე-სიმაგრეების გალავნების, საირიგაციო სამუშაოების, გზების, ხიდების მშენებლობაზე და სხვ.), რასაც ეწოდებოდა „ბეგარა“.

§3. რელიგია სასანიანთა ირანის სახელმწიფოში

სასანიანთა ირანში გაბატონებულ რელიგიად იქცა ზოროასტრიზმი, რამაც შეცვალა პართელთა რელიგიური სინკრეტიზმი. პირველი შაჰინ-შაჰების განკარგულებით შეაგროვეს და რედაქცია გაუკეთეს ავესტის — ზოროასტრელთა წმინდა წიგნის — ტექსტებს; ეს სამუშაო დასრულდა შაბურ II-ის მმართველობის წლებში. ავესტა იყო თავისებური ენციკლოპედია; მასში შეტანილი იყო, გარდა რელიგიურისა, ასტრონომიული, კოსმოგონიური,

ურიდეული, მორალური და სხვ. ტექსტები. ავესტის ძველი სპარსული ენა სასანიანთა ხანაში მოსახლეობის უმეტესობისათვის გასაგები იყო, ამიტომაც შედგენილ იქნა კომენტარები, რომელთაც „ზენდის“ სახელწოდება მიიღეს.

ზოროასტრის რელიგია დუალისტურ პრინციპზეა აგებული. სამყაროში ერთმანეთს გამუდმებით ებრძვის ორი საწყისი: კეთილი საწყისი წარმოდგენილია ღმერთ აჰურამაზდათი, ბოროტი — ანგრი საწყისი კი — ბოროტი სულით აჰრა (ანჰრა) მანიუთი (არიმანით). აჰურამაზდას ემორჩილება კეთილი ღმერთების ჯარი (ამშა სპენტა, მთავარე, ნაყოფიერების ქალღმერთი...), ანგელოზები, ხოლო არიმანს — ბოროტი სულების სამეფო. კეთილსა და ბოროტს შორის ბრძოლაში საბოლოოდ იმარჯვებს კეთილი საწყისი. ადამიანმა ამ ბრძოლაში მონაწილეობა უნდა მიიღოს აჰურამაზდას მხარეზე. მან უნდა შეასრულოს მთელი რიგი წესები და რიტუალი, რაც მას გადაარჩენს ბოროტებისა და სიბნელის გავლენისაგან, რასაც იგი ყოველდღიურად ხვდება ცხოვრებაში.

ზოროასტრელები თაყვანს სცემდნენ აგრეთვე მეორეხარისხოვან ღმერთებს, წმინდა სტიაქიებს: ცეცხლს, მიწას და წყალს. კულტის თაყვანისცემის ადგილი იყო ცეცხლთაყვანისმცემელთა ტაძრები: სამი მათგანი (მხედრების ტაძარი, ჯარუმების ტაძარი, მიწათმოქმედთა ტაძარი) უმთავრესი იყო; ტაძრები იყო ყოველ სოფელში, ქალაქში, დაბაში, დასახლებულ პუნქტში, ოლქში. ჯარუმები მარტო მღვდელმსახურები არ იყვნენ: მათ თავის ხელში მოაქციეს განათლებისა და სასამართლოს საქმეები, მათვე ეკუთვნოდათ გადამწყვეტი სიტყვა მემკვიდრეობის საკითხებში. ისინი ერეოდნენ თითოეული ადამიანის პირად ცხოვრებაში. ნაწილობრივ ამიტომაც იყო, რომ III-V სს-ში სახალხო მოძრაობები იღებდნენ სექტანტობის, ან ახალი რელიგიისაკენ მიდრეკილების ელფერს.

ახალი რელიგია, რომელიც III ს. შუა ხანებში გაჩნდა, მანიქეველობა იყო. მანის (დაიბადა 215 წ.) რელიგიურ-

ფილოსოფიურ (გნოსტიკურ) მოძღვრებას აშკარად ეტყობოდა ქრისტიანობის გავლენა. მანიქეველობა წარმოადგენდა მაზდეანური, ქრისტიანული და ბუდისტური სარწმუნოებების სინთეზს. მანიმ საქვეყნოდ განაცხადა ახალი რელიგიის შექმნის შესახებ, რომელსაც, მისი აზრით, უნდა შეეცვალა წინამორბედი რელიგიები. ამავე დროს, მის რელიგიურ კონცეფციაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიჭირა ზოროასტრიულმა დუალიზმა.

მანის მოძღვრების მიხედვით, სინათლის (სიკეთის) ძალებმა შექმნეს პირველი ადამიანი. სიკეთე და ბოროტება ძველთაგანვე არსებობენ და მუდმივად ებრძვიან ერთმანეთს. ბოროტმა ძალებმა მოიცვეს პირველი ადამიანი, კეთილმა ძალებმა კი იგი გაათავისუფლეს, მაგრამ მასში ბევრი რამ დარჩა ბოროტი საწყისისაგან. მანის მიხედვით, იმისათვის, რათა განთავისუფლდე ბოროტებისაგან, უნდა გაწყვიტო კავშირი შეგრძნებადი მატერიალური სამყაროს სიკეთესთან, უნდა შეუდგე თვითსრულყოფას. მანის ქადაგება მოუწოდებდა ასკეტიზმისა და უჭორწინობისაკენ, სისხლისღვრაზე ხელის აღებისაკენ. არსებითად, იგი გამოხატავდა პასიურ პროტესტს ექსპლოატატორთა წინააღმდეგ.

მანიმ თავისი მოძღვრების ქადაგება ირანში დაიწყო 241–242 წლებში შაჰინ-შაჰ შაბურ I-ის დროს. შემდეგ იგი იძულებული გახდა დაეტოვებინა სამშობლო. იგი ცხოვრობდა ინდოეთსა და ტიბეტში. ირანში დაბრუნების შემდეგ მანი შეიპყრეს და ზოროასტრული სამღვდელოების მოთხოვნით სიკვდილით დასაჯეს 276 წ. არაბულ წყაროებში შემონახული ცნობების მიხედვით მანის ცოცხლად გააძვრეს ტყავი, თივით გატენეს და ქ. გუნდეშაბურის ალაყაფზე ჩამოკიდეს. მანიქეველთა თემების არსებობა ირანში XI საუკუნემდე შეინიშნება.

III–IV სს-ში შუამდინარეთში, ხუზისტანში, ნაწილობრივ ირანის სხვა ოლქებშიც გავრცელდა ქრისტიანობა. მას შემდეგ, რაც რომის იმპერიაში იგი სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა (325), ირანელ ქრისტიანებს შაჰინ-შაჰი მიიჩნევდა რომის პოტენციურ მოკავშირეებად. ირანის ქრისტიანებს ხელისუფლება

სახტიკად სდევნიდა IV ს-ის 30-იანი წლებიდან V ს-ის 80-იან წლებამდე (ნაწილობრივ შემდეგაც). 484 წ. ირანში ქრისტიანულმა ეკლესიამ ნესტორიანობა მიიღო, რომელიც ბიზანტიაში ერესად იყო მიჩნეული. ამის შემდეგ, ქრისტიანთა დევნის პოლიტიკური მოტივები მოისპო და ორმა ქრისტიანულმა ეკლესიამ – ნესტორიანულმა და მონოფიზიტურმა – ლეგალური არსებობის უფლება მოიპოვა.

ირანის ქრისტიანთა ძირითადი მასა შედგებოდა სირიელებისა (მესოპოტამიის) და ამიერკავკასიის ქვეყნების მცხოვრებთაგან. აღმოსავლეთით – მერვის რაიონისაკენ, ქრისტიანობის გავრცელებასთან ერთად, ქრისტიანულ თემებში შედიოდა ირანულენოვანი ხალხების წარმომადგენლებიც.

სასანიანთა სახელმწიფოში ბევრი იუდეველი ცხოვრობდა (შუამდინარეთში, ისპაჰანში...). იუდაიზმი ირანში არ იდევნებოდა, რადგან იგი რომში განიცდიდა დევნას. ასე რომ, ირანის შაჰინშაჰს იუდეველები პოტენციურ მოკავშირეებადაც ესახებოდა.

სასანიანთა სახელმწიფოს აღმოსავლეთ რაიონებში (ბალხის რაიონი) გავრცელებული იყო ბუდიზმი.

§ 4. მაზდაქელთა მოძრაობა

V–VI სს. მიწაზე ირანი შეძრა დიდმა სახალხო მოძრაობამ, რომელმაც გამოიწვია მნიშვნელოვანი ცვლილებები მის სახელმწიფოებრივ წყობაში. ამ მოძრაობის ფესვები უფრო ადრეულ ხანაშია საძიებელი. ბიზანტიელი მემატიანე იოანე მალალა მოგვითხრობს, რომ იმპერატორ დიოკლეტიანეს მეფობაში, III ს-ის ბოლოს, რომში ქადაგება დაიწყო ვინმე ბუნდოსმა, მანიქეველმა. იგი ამტკიცებდა, რომ სიკეთესა და ბოროტებას შორის ბრძოლაში იმარჯვებს კეთილი საწყისი. ეს ქადაგება მან გააგრძელა ირანშიც. კეთილი საწყისის გამარჯვების იდეამ განაპირობა შესაბამისი

დასკვნა, რომლის მიხედვითაც აუცილებლად უნდა მოელოს ბოლო ამ ქვეყანაზე ბოროტებას. ამ საქმეში აქტიური მონაწილეობა უნდა მიიღოს ხალხმა. V–VI სს. მიჯნაზე ამგვარი იდეების მქადაგებელი ირანში იყო მაზდაქი. წყაროები მას თვლიან ერეტიკოს-მობედად.

მაზდაქის მოძღვრებაში ანსხვავებენ ორ კონცეფციას, რელიგიურსა და სოციალურს. მაზდაქიზმი, როგორც რელიგიური მოძღვრება, სინკრეტულია. იგი აერთიანებდა ზოროასტრიზმის, მანიქეველობის, ელინისტური სამყაროს ფილოსოფიური მოძღვრებების და ქრისტიანობის ელემენტებს. მაზდაქელებმა ზოროასტრიზმიდან ისესხეს დუალიზმი. მანიქეველთაგან განსხვავებით მაზდაქელებმა სიკეთის (სინათლის) საწყისი შეამკეს ნებისყოფითა და გონებით, ხოლო სიბნელის (ბოროტების) საწყისი სტიქიურობისა და უმეცრების ატრიბუტებით, რაც ჰქმნიდა წინამძღვარს უფრო აქტიური პოლიტიკური მოქმედებისათვის.

მაზდაქიზმის სოციალური კონცეფცია შემდეგი იყო: სამყაროში არსებული უთანასწორობა და უსამართლობა შექმნილია ბოროტი საწყისის მიერ. გონიერებისა და სამართლიანობის სამეფო შეიძლება აშენდეს საერთო თანასწორობისა და სიკეთის თანაბარი განაწილების საფუძველზე, რადგანაც ყველა ადამიანს აქვს უფლება ნებისმიერ ქონებაზე. სისხლის დაღვრა ცოდვაა, თუ იგი განპირობებული არაა ბოროტების წინააღმდეგ ბრძოლით. ეს უკანასკნელი თეზისი ამართლებდა სახალხო ავჯანყებებს მჩაგვრელთა და ექსპლოატატორთა წინააღმდეგ.

მასობრივი სახალხო მოძრაობის საფუძვლები ირანში მომზადებული იყო ფეოდალიზაციის პროცესის ინტენსიობით და ეკონომიკური კრიზისით. V ს-ის მეორე ნახევარში თავისუფალი მეთემეების მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე გადაიქცა დამოკიდებულ გლეხად. მათი გამოსვლა ახალი რელიგიის დროშის ქვეშ არაპირდაპირ ნიშნავდა თავისუფალი სასოფლო თემის აღორძინებისაკენ მისწრაფებას. „ავჯანყებული გლეხების მთავარი მოთხოვნა იყო მიწისმფლობელობის არქაული ფორმების აღდგენა, თემ-ურ

წყობილებაზე უკან დაბრუნება. ამდენად, მათი ბრძოლის მიზანი გამორიცხავდა საზოგადოების წინსვლას, მის განვითარებას. მაგრამ მაზდაქელთა დიდმა სოციალურმა მოძრაობამ, რომლის გამოძახილს თვით XII ს-ში ვნახულობთ, ძლიერ შეარყია მონათმფლობელობის დროის სახელმწიფოს საფუძვლები (ვ. გაბაშვილი).

მაზდაქელთა მოძრაობის ძირითადი ძალა გლეხობა იყო, მაგრამ მასში მონაწილეობა მიიღეს მონებმა, ხელოსნებმა, რომლებიც უკმაყოფილონი იყვნენ წოდებრივი დისკრიმინაციით.

ფართო მასების მოძრაობა განსაკუთრებით გაძლიერდა V ს-ის ბოლოსათვის. სტიქიურმა უბედურებამ, გვალვამ, მოუსავლიანობამ ამ ავკანყებას ბიძგი მისცა 491 წელს. ავკანყებულებმა მოითხოვეს სახელმწიფო ბეღლების გახსნა; ეს მოთხოვნა ხელისუფლებამ შეასრულა, მაგრამ კონფლიქტის თავიდან აცილება ხელისუფლებას უკვე აღარ შეეძლო. ხალხი იჭრებოდა მდიდართა სახლებში, არბევდა მათ ქონებას, ძარცავდა იქაურობას, ჰარემებიდან გამოჰყავდა დიდებულთა ცოლები და ხასები. სხვათა შორის, მაზდაქმა მოითხოვა ცოლების განსაზოგადოებრიობა. ეს მოთხოვნა იყო ერთ-ერთი გამოხატულება სტიქიური პროტესტისა წოდებრივი ბარიერების წინააღმდეგ.

მაზდაქელთა მოძრაობა პირობითად შეიძლება ორ ეტაპად დავყოთ: 491 წლიდან 496 წლამდე, როდესაც მას მხარს უჭერდა შაჰინ-შაჰი კავადი და 499 წლიდან 529 წლამდე, როდესაც ხელმწიფე გადაუდგა მოძრაობას და შემდეგ სისხლში ჩაახშო კიდეც.

488 წ. ირანის სამეფო ტახტზე ავიდა პეროზის ვაჟი კავად I, რომელმაც მაზდაქი თავის მრჩევლად გაიხადა. მაზდაქელთა დახმარებით იგი ვარაუდობდა აღზევებულ-გაძლიერებული დიდებულების დასუსტებას, ქურუმების ალაგმვას, რომელთა ხშირი ჩარევა სახელმწიფო საქმეებშიც უკვე საშიშად მიაჩნდა შაჰინშაჰს. მაგრამ დიდებულებმა კავად I ტახტიდან ჩამოაგდეს (496) და გაამეფეს მისი ძმა ჯამასპი. არაბული და სპარსული წყაროების (ტაბარი, ბალამი...) ცნობით, კავადი დის დახმარებით გაიპარა

ციხიდან და თავი შეაფარა ეფტალიტების მეფის ახშუნვარის კარს. აქ იგი დაქორწინდა ეფტალიტების მეფის ქალიშვილზე და ეფტალიტების ჯარის დახმარებით 499 წ. კვლავ დაიბრუნა ტახტი. გარდა ეფტალიტებისა, კავადს მხარი დაუჭირა დიდებულთა ნაწილმა და სამეფო საგვარეულომ. მან დიდებულთა შორის ყველაზე აქტიური და საშიში მოწინააღმდეგეები სიკვდილით დასაჯა, სხვებთან საერთო ენა გამონახა.

ამასობაში, კავად I-ის ავტორიტეტი სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა. 502–506 წლებში კავად I-მა ბიზანტიასთან ომში დიდ წარმატებას მიაღწია. მან დაიმორჩილა თიმურიტების და კუდაშიტების ტომები, რომლებიც, ჰეფტალიტებთან ერთად, მას დაეხმარნენ ბიზანტიის წინააღმდეგ ომში. კავადი შეიჭრა სომხეთში, მაგრამ სომხეთი მან არ გაძარცვა. პირიქით, კავადმა სომხებს დიდი საჩუქარი აღუთქვა, თუ ისინი ირანს დაეხმარებოდნენ ბიზანტიასთან ომში.

კავადის ლაშქრობა ბიზანტიაში მძარცველური ხასიათისა იყო. მაგ., ქ. ამიდი (ზემო მესოპოტამიაში) ხანგრძლივად იყო ალყაში მოქცეული. აღების შემდეგ, კავადმა თავის ჯარს სამი დღის განმავლობაში მისცა საძარცვლად. შემდეგ იქიდან დიდი სიმდიდრე გამოიტანეს, რითაც შეავსეს ირანის სახელმწიფო ხაზინა. ქ. ედესა და ზემო მესოპოტამიის სხვა ქალაქები ყოველ წუთს მოელოდნენ რბევა-აოხრებას.

506 წ. ირანსა და ბიზანტიას შორის ხელი მოეწერა საზავო ხელშეკრულებას. ბიზანტიამ მნიშვნელოვნად დაუთმო ირანს. ირანსა და ბიზანტიას შორის ზავის დადება იმითაც იყო განპირობებული, რომ ორივე სახელმწიფოს ჩრდილოეთ საზღვარზე მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა: ჰუნების მომთაბარე ტომები კავკასიონის უღელტეხილებით (დარიალი, დარუბანდი...) თავს ესხმოდნენ მც. აზიის ნაყოფიერ ოლქებს. 516 წ. ჰუნები შემოიჭრნენ სომხეთში და იქიდან შეაღწიეს მც. აზიაში.

კავად I-მა მთელი რიგი ღონისძიებები გაატარა ირანის ჩრდილოეთი საზღვრის დასაცავად. კერძოდ, მან გაამაგრა ქ.

სარდავი (პარტავი), რომელმაც მიიღო სახელწოდება პეროზ-კავადი (არაბთა დროს ამ ქალაქს ეწოდა ბერდა ა-ბარდავი). ამავე დროს, კავადმა მთელი რიგი ქალაქები დაარსა ხუზისტანსა და ფარსში, გაიყვანა სარწყავი არხები, ააშენა ხიდები და სხვ.

ჯარი გამდიდრდა ალაფითა და ნადავლით; სახელმწიფო ხაზინა შეივსო. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კავად I-ის ავტორიტეტი გაიზარდა. ახლა იგი უკვე აღარ საჭიროებდა მაზდაქელთა მხრიდან მხარდაჭერას. ახალ პირობებში მისი პოლიტიკა მიმართული იყო მათი დასუსტებისაკენ. 529 წ. მაზდაქი გასამართლეს და სიკვდილით დასაჯეს. დაიწყო მაზდაქელებთან საერთო ანგარიშსწორება: ბევრი მათგანი დახოცეს, ბევრი გაიქცა ირანის განაპირა რაიონებში და მის საზღვრებს გარეთაც.

„გლეხთა ამ დიდი მოძრაობის და მრისხანე ავჯანყების პირდაპირი შედეგი იყო მნიშვნელოვანი ცვლილებები ირანის საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და სახელმწიფო წყობილებაში. გლეხთა ავჯანყებამ ობიექტურად ხელი შეუწყო ფეოდალური ელემენტების წარმატებას, ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებას. მაზდაქურმა მოძრაობამ სპეციფიკური მიმართულება მისცა ფეოდალიზაციის პროცესს ირანში“.

საქმე ისაა, რომ გაქცეულ-დახოცილი მიწისმფლობელებისაგან დაცარიელებული მიწები სახელმწიფოს განკარგულებაში აღმოჩნდა. ცენტრალურმა ხელისუფლებამ ეს მიწები დაურიგა დასუსტებულ და დაღარიბებულ წარჩინებულებს, რამაც უკანასკნელნი მსახურეულ წოდებად გადააქცია და, პირობითი მიწისმფლობელობის ნიადაგზე, განაპირობა მათი ცენტრალურ ხელისუფლებაზე ფეოდალური დამოკიდებულება. ამავე დროს, ცენტრალური ხელისუფლება იძულებული იყო ცოტა რამ დაეთმო გლეხთათვის და მოეწესრიგებინა გადასახადები, რათა ამით უზრუნველეყო განადგურებული სოფლის მეურნეობის აღდგენა და მისი განვითარება.

მაზდაქური მოძრაობის ლიკვიდაციამ მოითხოვა „რეფორმების“ საჭიროება. „რეფორმების“ გატარებას იწყებს კავად I,

მაგრამ ანხორციელებს მას ხოსრო I ანუშირვანი“ (ვ. გაბაშვილი).

კავადის წინაშე მთელი სიმწვავით დადგა ტახტის მემკვიდრეობის საკითხი: მისი უფროსი ვაჟი ქაუსი მაზდაქიელთა მომხრე იყო, ამიტომაც მამამისმა იგი ტახტს ჩამოაშორა. კავადმა ტახტის მემკვიდრედ დანიშნა ხოსრო, რომელიც მას მხარში ედგა მაზდაქელებთან ბრძოლის დროს.

ამასობაში, ირანსა და ბიზანტიას შორის ბრძოლა ამიერკავკასიაში ახალი ძალით გაჩაღდა. ირანს უნდოდა დასაყრდენის მოპოვება ქართლში, სადაც თავისი პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების შემაგრებას ცდილობდა იდეოლოგიური კავშირებით. იგი ქართლისაგან მოითხოვდა ზოროასტრული რელიგიის მიღებას. ქართლის მეფე გურგენმა დახმარებისათვის მიმართა ბიზანტიას, რომელმაც ხელიდან არ გაუშვა მარჯვე შემთხვევა. 527 წ. იფეთქა ირან-ბიზანტიის ახალმა ომმა.

531 წ. კავადი მძიმედ გახდა ავად და გარდაიცვალა. ანდერძით მან ტახტი გადასცა ხოსროს, რომლის გახელმწიფებასაც ხელი შეუწყვეს ქურუმებმა და დიდებულებმა. ეს უკანასკნელნი ხოსრო I-ში ხედავდნენ მომავალ ენერგიულ და ძლიერ შაჰინ-შაჰს (გავიხსენოთ, რომ ხოსრომ, ტახტის მემკვიდრეობის დროს, მამასთან ერთად, სისხლში ჩაახშო მაზდაქელთა მოძრაობა). ხოსროს გახელმწიფების შემდეგ მაზდაქის იდეები აგრძელებს არსებობას მხოლოდ და მხოლოდ საიდუმლოდ. ეს იდეები იდევნებოდა ცენტრალური ხელისუფლების მიერ. მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ მაზდაქიზმის იდეებმა დიდი ხნის განმავლობაში შეინარჩუნეს სოციალური სიმწვავე (ალ-მუკანას აჯანყება VIII ს-ის ბოლოს შუა აზიაში და ბაბექის აჯანყება IX ს-ის დასაწყისში ამიერკავკასიაში, იდეოლოგიურად უკავშირდებოდა მაზდაქელთა მოძღვრებას თანასწორობის შესახებ).

§ 5. ხოსრო I ანუშირვანის რეფორმები

მაზდაქელთა მოძრაობას ძალზე მნიშვნელოვანი შედეგები

ჰქონდა. შაჰინ-შაჰმა მიიღო ფაქტობრივად შეუზღუდავი უმაღლესი ხელისუფლება, რამდენადაც საგვარეულო არისტოკრატიის ძლიერება და გავლენა მნიშვნელოვნად შესუსტებული იყო; ასევე ძირი გამოეთხარა ჭურუმების გაბატონებულ მდგომარეობას. თუმცა, ისიც უნდა ითქვას, რომ საშიში ერეტიკული მოძრაობის ჩახშობა მათ ინტერესებსაც შეესაბამებოდა. რანგების (თანამდებობების) რიგში მობედან-მობედმა – ჭურუმთა წოდების მეთაურმა – გადაინაცვლა საერო ხელისუფლების შემდეგ. სამაგიეროდ, წინ წამოიწია სამოქალაქო ბიუროკრატიამ, რომელიც ფაქტობრივად ახალ წოდებად იქცა. ამასთან დაკავშირებით, გაძლიერდა ვეზირი (ბოზორგფრამადაჰრი). საგრძნობლად გაიზარდა სამდივანმწიგნობროებსა და საფინანსო დაწესებულებებში მოღვაწე მწერლებისა და საფინანსო მოხელეების როლი, რომლებიც ვეზირს ემორჩილებოდნენ. ვეზირი ბოზორგმიჰრი (არაბული წყაროებით ბოზორგმიჰრი), ხოსრო I-ის მარჯვენა ხელი, რეფორმების ენერგიული გამტარებელი და სახელმწიფოს რეორგანიზაციის მონაწილე იყო.

მაზდაქელთა მოძრაობის უმნიშვნელოვანესი შედეგი იყო საგადასახადო რეფორმა, რომლის გატარებისთვისაც სამზადისი დაიწყო კავად I-მა, მაგრამ ვერ დაასრულა (სიკვდილმა შეუშალა ხელი). საგადასახადო რეფორმა გაატარა ხოსრო I-მა ანუშირვანმა. არსებული საგადასახადო სისტემა მოძველებული იყო და ველარ აკმაყოფილებდა ხაზინის მოთხოვნილებებს. ხოსრო ანუშირვანის რეფორმებამდე მიწაზე დადებული გადასახადი (ხარაგ) აიღებოდა ნატურით და მოიცავდა მოსავლის 1/8-დან 1/3-მდე. გადასახადების რაოდენობა დგინდებოდა ხარჯთამკრეფების მიერ, რაც ხელს უწყობდა მათ ბოროტმოქმედებას, რადგან გადასახადების რაოდენობა წინასწარ არ იყო დადგენილი.

ხოსრო I-ის საგადასახადო რეფორმა ეყრდნობოდა კადასტრებს, რომლებიც შედგენილ იქნა დასამუშავებლად გამოსადეგი ველა მიწის წინასწარი აზომვის შემდეგ. ამასთან დაკავშირებით, უადგილო არ იქნება მოვიგონოთ X ს-ის არაბული და სპარსული წყაროების (ტაბარი, ბალამი...) ცნობები იმის თაობაზე, რომ

საგადასახადო სისტემის მოწესრიგებაზე ზრუნვა ჯერ კიდევ კავად I-ს დაუწყია (ზემოხსენებულ წყაროებში მოტანილია ლამაზი ლეგენდა კავად I-სა და გლეხის ქალის შესახებ). ხოსრო I-ის ბრძანებით აღწერეს მოსახლეობა. დათვალეს ნაყოფის მომცემი ხეხილის ხეები. მტკიცედ იქნა დადგენილი საგადასახადო ნიხრები სასოფლო-სამეურნეო კულტურის, მორწყვის პირობების და მიწების ქალაქთან სიახლოვე-სიშორის მიხედვით. ახალ პირობებში გადასახადი აიღებოდა არა მარტო ნატურით, არამედ ფულადი სახითაც.

მიწაზე დადებული გადასახადი განსაზღვრული იყო ერთ ღერიბ მიწაზე (ჰექტარის 1/4-დან 1/3-მდე) მარცვლეულზე, ვენახზე და საქონლის გამოსაკვებ ბალახზე; ხოლო ზეთისხილის ხეებზე, ფინიკის პალმებზე და ხეხილზე გადასახადი დადებული იყო მათი რაოდენობის მიხედვით.

სულადობრივი გადასახადი „გეზითი“ აიღებოდა ფულადი სახით. მას იხდიდა გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობა 20-დან 50 წლამდე 4, 6, 8, 10, 12 დირჰემის ოდენობით, ყოველწლიურად, ქონებრივი მდგომარეობის შესაბამისად.

ხოსრო I ცდილობდა მაზდაქელთა მოძრაობის დროს დაზარალებული და გაღატაკებული ცნობილი საგვარეულოების აღდგენა-მოღონიერებას. ამასთანავე, იგი ზრუნავდა არა იმდენად ძველი საგვარეულოების აღდგენაზე, რამდენადაც ახალი, ცენტრალურ ხელისუფლებაზე დამოკიდებულ მიწისმფლობელთა ჯგუფის შექმნაზე.

ხოსრო ანუშირვანი მხარს უჭერდა დიდებულებს, ამავე დროს მათგან მოითხოვდა ჯარში, ან ხელმწიფის კარზე სამსახურს. შაჰინ-შაჰი მათი წრიდან ნიშნავდა მოხელეებს.

სოციალური ძალების გადაჯგუფებამ წინა პლანზე წამოსწია საშუალო ფენები სამხედრო და მწერალთა წოდებიდან. წვრილი და საშუალო მიწისმფლობელები – დეჰყანები შეადგენდნენ ამიერიდან ფეოდალთა კლასის მრავალრიცხოვან ნაწილს, ხოლო ძველი თავისუფალი მეთემე დამოკიდებულ იქცა. მაგრამ

ახლადჩამოყალიბებულ ადრეფეოდალურ საზოგადოებაში კიდევ დიდხანს შემორჩა მონათმფლობელური და პატრიარქალური წყობა.

ხოსრო I ანუშირვანის მოღვაწეობასთან დაკავშირებულია სამხედრო-ადმინისტრაციული რეფორმების გატარება. ადრე არსებულ ირეგულარულ ცხენოსან ლაშქართან ერთად შეიქმნა რეგულარული ჯარი – საშუალო და წვრილი მიწისმფლობელებისაგან დაკომპლექტებული მძიმედ შეჯავშნული მხედრობა. გარდა ამისა, ირანში გადმოასახლეს მომთაბარე ტომთა ნაწილი, რომელთაც საზღვრების დაცვა დაეკისრათ. რეგულარული ჯარისთვის აუცილებელი გახდა სამხედრო დათვალიერებები, რომლებშიც თვით შასჰინ-შაჰი მონაწილეობდა.

ხოსრო I-მა გააუქმა ერთი მხედართმთავრის – ერანის-პაჰბედის თანამდებობა და ეს თანამდებობა გაუყო ოთხ სპასპეტს – სპაჰბედს, რომელიც ამავე დროს ოლქის სამოქალაქო მმართველის – ფადგოსპანის თანამდებობასაც ასრულებდა. ირანი დაიყო ოთხ ოლქად (ნაცვლად მანამდე არსებული 18 ოლქისა): 1. აღმოსავლეთის (ხორასანი), 2. ჩრდილოეთის (სომხეთი, აზერბაიჯანი, იბერია), 3. დასავლეთის (ჰამადანი, ერაყი), 4. სამხრეთის (ქერმანი, ხუზისტანი).

ხოსრო I ანუშირვანის რეფორმები გამოწვეული იყო ირანის საზოგადოებრივი და ეკონომიკური განვითარებით. პროფ. ნ. ვ. პიგულევსკაია მიუთითებდა, რომ ხოსრო I-ის რეფორმები ასახავდა საზოგადოებრივ სტრუქტურაში მომხდარ ცვლილებებს, ცვლილებებს, რომელთაც შეიძლება ფეოდალიზაცია ვუწოდოთ: „საწარმოო ძალების განუხრელი განვითარება ველარ უთავსდებოდა ძველ წარმოებით ურთიერთობას, მოითხოვდა მონათმფლობელური ექსპლუატაციის წესიდან ფეოდალური ექსპლუატაციის წესზე გადასვლას. დამახასიათებელია, რომ მიწისმფლობელებს საკუთრივ ირანელი მონები („ბანდაქ“) თანდათან დამოკიდებულების ახალ ფორმაზე გადაჰყავთ და მეურნეობაში მონის მდგომარეობას მხოლოდ ტყვედმოყვანილებს, უცხო ეროვნების მონებს („ანშაჰრ“) უნარჩუნებენ“.

პროფ. ვ. გაბაშვილის აზრით, „ყველა აღწერილი მოვლენა საფუძველს გვაძლევს აღვნიშნოთ, რომ III–V სს. სასანური ირანის ისტორია შეიძლება განვიხილოთ, როგორც მონათმფლობელობიდან ფეოდალიზმში გარდამავალი პერიოდი“.

§ 6. ირანი VI–VII საუკუნეებში

ქვეყნის შიგნით უმნიშვნელოვანეს გარდაქმნებთან ერთად, ხოსრო I ატარებდა აქტიურ საგარეო პოლიტიკას. ტახტზე ასვლისთანავე იგი იძულებული გახდა დაედო ბიზანტიასთან ზავი (532 წ.) ე. წ. „საუკუნო ზავი“, რომლის თანახმადაც აღმოსავლეთი საქართველო ირანს ერგო, ხოლო სკანდა და შორაპანი ირანმა ბიზანტიას დაუბრუნა. მაგრამ ეს ზავი მალევე, 540 წ. დაირღვა და საომარი მოქმედებები განახლდა. შაჰინშაჰის ჯარებმა გაიარეს სირია და გაძარცვეს ანტიოქია ორონტზე. ომი ცვალებადი წარმატებით გაგრძელდა 545 წლამდე, ვიდრე მეომარ მხარეებს შორის ზავი არ დაიდო. შემდეგ საომარი მოქმედება გადატანილ იქნა კავკასიაში და ლაზიკა წლების განმავლობაში ამ ორ დიდ სახელმწიფოს შორის ჭიშპის ობიექტად იქცა. ირანს უნდოდა შავი ზღვის სანაპიროზე ფეხის მოკიდება, რასაც არავითარ შემთხვევაში არ დაუშვებდა ბიზანტია. ლაზიკაში სწორად შეაფასეს შექმნილი ვითარება: ლაზიკის მეფე გუბაზმა ხოსროსთან გააგზავნა ელჩები, მფარველობა და ბიზანტიის მხრიდან ძალმომრეობისაგან დაცვა სთხოვა. ამავე დროს, გუბაზი ირანს უსახავდა იმ სარგებლობას, რასაც იგი შავ ზღვაზე გასვლით ნახავდა.

562 წ. ხოსრო I ანუშირვანსა და იმპერატორ იუსტინე I-ს შორის დაიდო „საუკუნო ზავი“, რომელმაც იმპერიას ძველი საზღვრები შეუნარჩუნა. ათი წლის შემდეგ ზავი კვლავ დაირღვა. ირანსა და ბიზანტიას შორის ჭიშპი ამიერკავკასიით და შავი ზღვის აუზით არ შემოიფარგლა. მათი ინტერესები ერთმანეთს

შეუკავა სამხრეთ არაბეთში, სადაც გადიოდა ძველი „გუნდრუკის გზა“, რომელიც იემენს შუამდინარეთთან აკავშირებდა. ამ გზით მოჰქონდათ ბიზანტიაში ინდური ნელსაცხებლები, სპილოს ძვალი, სელებავები და ქსოვილები, იემენური სანდალოზის ხე, ოქროს ქვიშა და ზოდები, გაჰყავდათ მონები. ამ სავაჭრო გზაზე გაბატონების საქმეში მოქიშპე ქვეყნებმა გამოიყენეს იემენის ქრისტიანთა და იუდეველთა თემებს შორის მტრობა. პირველს ორიენტაცია აღებული ჰქონდა ბიზანტიაზე, მეორეს – ირანზე. 517 წ. ჰიმიარიტელების სამეფო ტახტზე ახლად ასულმა იუსუფ ზურუვასმა (ჰიმიარიტელების სამხრეთ არაბული სამეფო თავის შემადგენლობაში აერთიანებდა იემენს და ხადრამაუტს) მიიღო იუდაიზმი და დაიწყო ბიზანტიისადმი მტრული პოლიტიკის გატარება. ბიზანტია ეთიოპიელთა ჯარის დახმარებით შეეცადა თავისი შერყეული მდგომარეობის განმტკიცებას. ეთიოპიელთა პირველი შეჭრა იემენში წარუმატებლად დამთავრდა, მაგრამ 525 წელს მათ შეძლეს სამხრეთ არაბეთში ფეხის მოკიდება, სადაც კვლავ ქრისტიანობამ მოიპოვა უპირატესობა.

ეთიოპიელთა ბატონობა იემენში 50 წელი გაგრძელდა. 577 წ. ჰიმიარიტელების დიდებულების ნაწილმა სეიფ იბნ ზუ იაზანის მეთაურობით და ხოსრო ანუშირვანის მიერ ზღვით გაგზავნილი ირანელთა ჯარის მხარდაჭერით, მოახდინა გადატრიალება და ქვეყანა ეთიოპიელთა ბატონობისაგან გაათავისუფლა. ამ დროიდან იემენი ხარკს უხდიდა შაჰინ-შაჰს. იემენის საბოლოო შეერთება ირანთან 598–599 წლებში მოხდა. 628 წლამდე მის სათავეში შაჰინ-შაჰის დანიშნული მარზბანები იდგნენ. უმთავრესი ნაწილი სირიის სავაჭრო-საქარავნო გზისა სპარსელთა ხელთ აღმოჩნდა.

563–567 წწ-ში ხოსრო I-მა მოახერხა ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვართან ეფტალიტების დამარცხება და ადრე დაკარგული სამფლობელოების დაბრუნება. ირანის ბრძოლა ეფტალიტებთან იმით იყო გაადვილებული, რომ ამ უკანასკნელებს აღმოსავლეთიდან თავს ესხმოდნენ შუააზიელი თურქული ტომები,

რომლებიც VI ს-ის შუა ხანებში გაერთიანდნენ ხაკან სილჯიბუს (ისტემის) ხელმძღვანელობით. ეფტალიტების განადგურების შემდეგ თურქები უშუალოდ გაუმეზობლდნენ ირანს. ახალგაზრდა თურქულმა სახელმწიფომ მაშინვე მიიპყრო ბიზანტიის ყურადღება; ბიზანტია ყოველნაირად ცდილობდა თურქებთან პირდაპირი კავშირის დამყარებას, რათა ირანის გვერდის ავლით გაეტანა ძვირფასი ჩინური აბრეშუმი.

აღმოსავლეთსა და დასავლეთის დამაკავშირებელ უმთავრეს სავაჭრო-საქარავნო გზებზე გაბატონებისაკენ მისწრაფებამ ირანი და ბიზანტია 571 წელს ახალ ომამდე მიიყვანა. ბიზანტია ირანს ბრალს სდებდა იმაში, რომ თითქოს ეს უკანასკნელი ჰიმიარიტებს აქეზებდა ეთიოპიისაგან ჩამოსაცილებლად; ამასთანავე, თითქოს ირანი ხელს უშლიდა კონსტანტინეპოლსა და თურქებს შორის პირდაპირ დიპლომატიურ კავშირს. თავის მხრივ,ირანი ბიზანტიას ბრალს სდებდა „პერსარმენიის“ უკანონო ხელყოფაში, აგრეთვე იმ ვალდებულებების დარღვევაში, რომლებიც დაკავშირებული იყო ბიზანტიის მხრივ კავკასიის ციხეების დასაცავი ყოველწლიური დოტაციის გაღებასთან. საომარი მოქმედებების ასპარეზად კვლავ ამიერკავკასია იქცა. ბრძოლა, რომელიც ხოსრო I-ის დროს დაიწყო, დასრულდა მისი შვილიშვილის ხოსრო II-ის დროს.

ხოსრო I-ის სიკვდილის შემდეგ 579 წ. ტახტზე ავიდა მისი ვაჟი ჰორმიზდ IV (579–590). ჰორმიზდ IV-ის მეფობა აღსანიშნავია ბიზანტიასთან გაუთავებელი ომით, სამხედრო ექსპედიციებით ხაზარებისა და თურქების წინააღმდეგ, დიდებულებთან შეურიგებელი ბრძოლით, ზოროასტრული რელიგიის ქურუმებთან დაპირისპირებით. ამავე დროს, იგი შეღავათებს აძლევდა ქალაქების ქრისტიანულ მოსახლეობას. VI ს-ში ნესტორიანთა ეკლესია ირანში მაზდეანობის საშიში მეტოქე აღმოჩნდა. ირანის ქალაქების მოსახლეობის დიდი ნაწილი, უმთავრესად ვაჭარ-ხელოსნები, ქრისტიანული იყო. შაჰინ-შაჰი ჰორმიზდ IV-ს ანგარიშს უწევდა ქალაქების ქრისტიანი

მოსახლეობის ეკონომიკურ მდგომარეობას, მის როლს მსოფლიო ეკონომიკაში და ამიტომაც გარკვეულ პრივილეგიებს ანიჭებდა მას. ჰორმიზდ IV მიეწერება თქმა, რომ როგორც მისი სამეფო ტახტი ვერ გაჩერდება მხოლოდ ორ წინა ფეხზე, ასევე მისი სამეფო ვერ იარსებებს მხოლოდ და მხოლოდ ზოროასტრულ სარწმუნოებაზე დაყრდნობით. იგი სხვა რელიგიებსაც უნდა დაეყრდნოს.

პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, რომ ჰორმიზდ IV-მ შეამსუბუქა დამოკიდებულ მიწისმოქმედთა მდგომარეობა, არ მოგვეპოვება. ჰორმიზდ IV, ისევე, როგორც მამამისი, ეყრდნობოდა საშუალო და წვრილ მიწისმფლობელებს. მაგრამ ის წვრილი მიწისმფლობელები, რომლებსაც ხოსრო I-მა მისცა მნიშვნელოვანი თანამდებობები, უკვე მის სიცოცხლეშივე გადაიქცნენ მსხვილ მიწათმფლობელებად. მათ სამემკვიდრეოდ აქციეს შემოსავლიანი თანამდებობები და შექმნეს ფეოდალთა კლასი, რომელიც ცენტრალურ ხელისუფლებას აღარ ემორჩილებოდა და ცენტრიდანულ მისწრაფებებს ამჟღავნებდა. ფაქტობრივად მარზბანები (ოლქების მბრძანებლები) და ფადგოსპანები (ირანის პროვინციების მეთხედის მმართველები), თავიანთ საგამგებლოებში სრულუფლებიანი ბატონ-პატრონები გახდნენ, და თუ ხოსრო I-ის დროს. ფეოდალებისა და ოლქების ბრძანებლების ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაუმორჩილებლობის ცალკეული შემთხვევები იყო, ჰორმიზდ IV-ის დროს მსგავსი შემთხვევა ჩვეულებრივი გახდა. ჰორმიზდიც შეძლებისდაგვარად სასტიკად უპასუხებდა ამბოხებულ დიდებულებს. ქრონიკების ცნობით, მის მიერ სიკვდილით დასჯილ დიდებულთა რიცხვი ცამეტ ათასს აღწევდა.

ჰორმიზდ IV-ის დროს გამწვავდა ირანის საგარეო მდგომარეობა, რასაც გადაეჯაჭვა შიდა ეკონომიკური კრიზისი. ბიზანტიასთან ომი სულ ახალ-ახალ ხარჯებს მოითხოვდა. სასანიანთა ირანს განსაკუთრებული საფრთხე დაემუქრა მას შემდეგ, რაც ჩრდილოეთ კავკასიიდან შემოუტიეს ხაზარებმა, აღმოსავლეთი-

დან, ამუ-დარიას მხრიდან – თურქებმა და მათზე დამოკიდებულმა ეფტალიტებმა, სამხრეთიდან, სირიის უდაბნოს მხრიდან – არაბებმა. ირანმა მოახერხა შექმნილი მძიმე მდგომარეობიდან გამოსვლა: არაბები გამოასყიდით მოიცილეს, ხაზარები უკუაქციეს, ხოლო განსაკუთრებით საშიში მტრები – თურქები 589 წ. სასტიკად დაამარცხეს. მხედართმთავარმა ბაჰრამ ჩუბინმა პირწმინდად გაძარცვა ხაკანის ურდო და აუარებელი ოქრო-ვერცხლი იგდო ხელთ, რისი მხოლოდ მცირე ნაწილი გააგზავნა ქტეზიფონში. ჰორმიზდმა გამოსცა ბრძანება მთავარსარდლობიდან ბაჰრამის გადაყენების შესახებ. ამის საპასუხოდ ბაჰრამმა აჯანყება მოაწყო და ქტეზიფონისაკენ დაძრა ჯარები. აჯანყების ჩასაქრობად გაგზავნილი მთავრობის ჯარები მას შეუერთდნენ.

ჰორმიზდის წინააღმდეგ დედაქალაქში მოეწყო შეთქმულება, რომელსაც ხელმძღვანელობდნენ შაჰინ-შაჰის ცოლის ძმები ბინდოი და ბისტამი. ამბოხებულებმა ჰორმიზდი ტახტიდან ჩამოაგდეს და დააბრმავეს. მის ნაცვლად ტახტზე აიყვანეს მისი ვაჟი ხოსრო II ფარვიზი. ხოსრო II ფარვიზი (590–628) ჯერ კიდევ ახალგაზრდა კაცი იყო და მორჩილად ასრულებდა თავისი გავლენიანი ბიძების – ბინდოისა და ბისტამის ნება-სურვილს. ხოსრომ გაიღაშქრა ბაჰრამ ჩუბინის წინააღმდეგ, მაგრამ დამარცხდა და იძულებული გახდა გაქცეულიყო ბიზანტიაში. მისი ფარული თანხმობით ბინდოიმ და ბისტამმა ჰორმიზდ IV მოკლეს.

ამასობაში, ბაჰრამ ჩუბინი ქტეზიფონში შევიდა და ტახტი ხელთ იგდო. იგი ერთი წლის განმავლობაში მართავდა ქვეყანას. ბიზანტიის კეისარი მავრიკე ხოსრო II ფარვიზს ჯარით დაეხმარა, სამაგიეროდ მან ბიზანტიას დაუთმო ქართლის ნაწილი თბილისამდე, სომხეთის ნაწილი ვანის ტბასა და ქალაქ დარამდე და მაიფერკატამდე მესოპოტამიაში.

ირანელთა და ბიზანტიელთა გაერთიანებულმა ჯარმა ბაჰრამ ჩუბინი დაამარცხა. ტახტი კვლავ ხოსრო II-მ დაიკავა, რომელმაც ზავი დადო ბიზანტიასთან. ბაჰრამ ჩუბინი გაიქცა თურქთა ხაკანთან, სადაც სასანიანთა დიპლომატიის ინტრიგების წყალობით იგი მოკლეს.

ბიზანტიასთან მშვიდობიანი ურთიერთობის პერიოდი (591–604) ირანში დაძაბული შინაური ბრძოლით ხასიათდება. ბრძოლის – ბინდოისა და ბისტამის მეურვეობა უმძიმდა ხოსრო II-ს. მან ისინი თვიდან მოიცილა: ბინდოი, რომელიც შაჰინ-შაჰის კარზე მსახურობდა, სიკვდილით დასაჯეს, ხოლო ბისტამი – ხორასნის გამგებელი, აჯანყდა. ეს აჯანყება 595 წელს ჩაახშეს. აჯანყებებს ადგილი ჰქონდა გურგანში, ტაბარისტანსა და ნიშაპურში.

ბიზანტიასთან დადებულმა საზავო ხელშეკრულებამ განაპირობა შაჰინ-შაჰის პოლიტიკა ირანელი ქრისტიანების მიმართ. ირანელ ქრისტიანებს უფლება მისცეს ეკლესიებისა და მონასტრების აშენება-განახლებისა, თავიანთი რელიგიური წეს-ჩვეულებების შესრულების და დღესასწაულების ჩატარებისა. ხელმწიფის კარზე ტრაპეზის კურთხევა ქრისტიანთა პატრიარქის უფლება იყო. ქრისტიანები დაუშვეს ხელმწიფის კარზე, სადაც ისინი ექიმებად და თარჯიმნებად მსახურობდნენ. უფრო მეტი, ერთხანს ვასტრიოშანსალარის თანამდებობა ქრისტიან იეზდინს ჰქონდა. ხოსრო II-ის ზეობის ხანა აღსანიშნავია ოფიციალური წრეების დიდი სარწმუნოებრივი შემწყნარებლობით. თუმცა აშკარაა, რომ მაზდეანური სარწმუნოების ქურუმები რეაქციული ძალების დამრაზმველთა როლში გამოდიან. მაგრამ მათ მხოლოდ ის შეძლეს, რომ გამოცემული კანონით აიკრძალა ცეცხლთაყვანის-მცემელთა გადასვლა ქრისტიანულ სარწმუნოებაში. თავისთავად, ასეთი კანონის გამოცემა ადასტურებდა ქრისტიანების გავლენის შესუსტებას.

602 წ. ხოსრო II-მ გააუქმა ხირის ვასალური არაბული სამეფოს თვითმართველობა და სიკვდილით დასჯილი მეფე ნუმანის ნაცვლად თავის მოადგილედ დანიშნა ერთ-ერთი არაბი, რომელიც მანამდე შაჰინშაჰის მცველთა რაზმში მსახურობდა. ირანის საზღვარი გაშიშვლდა. ასე რომ, 604-605 წწ. ზუკართან ბრძოლაში შაჰინშაჰის ჯარზე არაბი ბედუინების გამარჯვებას ამ გარემოებამაც შეუწყო ხელი.

საქმე ისაა, რომ ჯერ კიდევ ჩვ. წ. აღრიცხვამდე, არაბთა მნიშვნელოვანი ჯგუფები განსახლდნენ არაბეთის ნახევარკუნძულიდან პალესტინაში, სირიასა და მესოპოტამიაში. თანამედროვე იორდანიის ტერიტორიაზე V–VI სს. მიჯნაზე წარმოიშვა არაბული სამეფო სათავეში ჰასანიანთა დინასტიით (იემენიტური აზდის ტომიდან). სასანიანები ბიზანტიისადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში იყვნენ. ჰასანიანთა არაბული სამეფო (ისინი აღიარებდნენ მონოფიზიტური აღმსარებლობის ქრისტიანობას) ბიზანტიისათვის საფარს წარმოადგენდა, ერთი მხრივ სასანიანთა ირანის, ხოლო მეორე მხრივ არაბ-ბედუინთა თავდასხმის შემთხვევაში.

სირიის უდაბნოსა და მესოპოტამიის საზღვარზე IV საუკუნისათვის ჩამოყალიბდა მეორე არაბული სამეფო ლაჰმიდების დინასტიით სათავეში (აგრეთვე იემენიტური წარმოშობისა). ამ სამეფოს ცენტრი იყო ქ. ხირა. ეს სამეფო ირანზე იყო დამოკიდებული და იცავდა ირანის საზღვრებს ბიზანტიისა და შიდა არაბეთის ბედუინების თავდასხმისაგან. ლაჰმიდების სამეფოს გაქრისტიანება მოხდა უკვე VI ს-ის მეორე ნახევარში.

604 წ. დაიწყო ირან-ბიზანტიის ომთაგან ყველაზე გრანდიოზული ომი. ხოსრო II-მ მოიმიზეზა მავრიკე კეისრის მკვლელობა და თითქოს შეურისმაძიებლის როლში გამოვიდა (604 წ. ბიზანტიელებმა მოკლეს მავრიკე კეისარი და ტახტზე აიყვანეს ცენტურიონი ფოკა). 604 წ. მან ილაშქრა მესოპოტამიაში და აიღო ქ. დარა. შემდეგ, სპარსელებმა დაიპყრეს ქ. ამიდი, მაიფერკატი, ედესა და სხვა დიდი ქალაქები. 607 წლისათვის ირანელებმა მთელი მესოპოტამია დაიპყრეს. სპარსელები გადავიდნენ ევფრატზე და დაიძრნენ სირიისაკენ. 611 წ. მათ აიღეს ანტიოქია. 610–611 წწ. ეკუთვნის მიხეილ სირიელის შემდეგი ცნობა: „სპარსელებმა დაიპყრეს მთელი სირია, ფინიკია, სომხეთი, კაპადოკია და პალესტინა. მათ აიღეს გალათია და პაფლაგონია და მივიდნენ ქალკედონამდე". 613 წ. სპარსელებმა აიღეს დამასკო, 614 წ. იერუსალიმი. მც. აზიაში ისინი ორჯერ

მივიდნენ ქალკედონამდე (ბოსფორის აღმოსავლეთ სანაპიროზე).

სირია-ფინიკის საზღვარზე ფეხის მოკიდების შემდეგ, ხოსროძ დაგეგმა ბიზანტიის „პურის ბელტის“, უმდიდრესი პროვინციის – ეგვიპტის დაპყრობა. ალექსანდრია მოტყუებით აიღეს. ეგვიპტე 10 წლის განმავლობაში იყო ირანის ხელთ. სპარსელები სამჯერ მიუახლოვდნენ კონსტანტინეპოლს.

აღსანიშნავია, რომ შეიცვალა ომის ხასიათიც: თუ ადრე მოწინააღმდეგის ტერიტორიაზე შეჭრისას ირანელები ალაფსა და ნადავლს სჯერდებოდნენ, ახლა ისინი იპყრობდნენ ტერიტორიებს და თანდათანობით უერთებენ მათ ირანს. დაპყრობილ ტერიტორიებზე მცხოვრებ მონოფიზიტებს ხოსრო II მფარველობდა. ომის II ეტაპზე ბიზანტიამ მოახერხა დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნება (622-628).

ბიზანტიაში კვლავ სასახლის გადატრიალება მოხდა. შეთქმულებმა ტახტიდან ჩამოაგდეს ფოკა და გაახელმწიფეს ჰერაკლე. იმპერატორმა ჰერაკლემ ირანზე კოალიციური ლაშქრობა გადაწყვიტა, რისთვისაც იგი ხანგრძლივად ემზადებოდა: 622 წ. იგი შეუთანხმდა თურქების სახელმწიფოს და მის ქვეშევრდომ ხაზართა ხაკანს ჩრდილოეთ კავკასიაში და საომარი ოპერაციები გადაიტანა ამიერკავკასიაში, საიდანაც იგი უტევდა ირანს. 627 წ. ხაზარები და ბიზანტიელები მოადგნენ თბილისის ციხეს, მაგრამ ამჯერად იგი ვერ აიღეს. 628 წ. თბილისი აიღეს და სასტიკად გაძარცვეს ხაზარებმა.

628 წ. დასაწყისში ჰერაკლემ გაიარა სომხეთი და ჩრდილოეთიდან მიუახლოვდა ქტეზიფონს. ირანის სამხედრო დიდებულთა ნაწილმა, რომლებსაც მხარს უჭერდნენ ნესტორიანი ვაჭრები (ეს უკანასკნელნი უკმაყოფილონი იყვნენ ხოსრო II-ის დაახლოვებით მონოფიზიტებთან), მოაწყო შეთქმულება, რის შედეგადაც ხოსრო II ტახტიდან ჩამოაგდეს და მერე მოკლეს. შაჰინშაჰად გამოაცხადეს მისი ვაჟი კავად შიროი. მან ბიზანტიასთან დადო საზავო ხელშეკრულება, რომლის ძალითაც ირანის ჯარებმა გაათავისუფლეს მათ მიერ დაკავებული ტერიტორია.

კავად შიროიმ სიკვდილით დასაჯა სასანიანთა დინასტიის რამდენიმე ათეული წევრი (მოქიშპეები მოიცილა თავიდან), მაგრამ ექვსი თვის შემდეგ ისიც ჩამოაგდეს ტახტიდან. დაიწყო შაჰინ-შაჰების ხშირი ცვლა: 628-632 წლებში ირანელი წარჩინებულები თავიანთი ნება-სურვილის მიხედვით ზედიზედ ცვლიდნენ ხელმწიფეებს. ტახტზე ზოგჯერ ქალებიც ისხდნენ. ირანის ცალკეულმა ოლქებმა დაკარგეს კავშირი ცენტრთან. ირანში შედარებით სტაბილური მდგომარეობა შეიქმნა იეზდიგერდ III-ის ტახტზე ასვლასთან დაკავშირებით. 632 წ. ხოსრანის მმართველმა როსტომმა იგი ტახტზე დასვა, მის დროს იყო ირანის გაერთიანების უკანასკნელი ცდები. მაგრამ დასუსტებულ ირანს უკვე აღარ შეეძლო გამკლავებოდა ახალი მტრის – არაბების თავდასხმას.

§ 7. სასანიანთა ირანის სახელმწიფოს მმართველობა VI საუკუნის II ნახევარსა და VII საუკუნის დასაწყისში

ხოსრო I-ის რეფორმების შედეგად ირანმა მემკვიდრეობად რთული ბიუროკრატიული აპარატი მიიღო, რომელიც განვითარდა და სრულყოფილ იქნა ხოსრო II ფარვიზის დროს. დაპყრობილი ქვეყნებიდან გატანილმა სიმდიდრემ შეავსო ხაზინა. ამავე დროს, მისი საშუალებით შესაძლებელი გახდა მოხელეთა უზარმაზარი შტატის შენახვა. სხვადასხვა სახის დოკუმენტის დასამტკიცებლად სხვადასხვა ბეჭედი იყო. მეფეთა-მეფეს ჰქონდა საიდუმლო საქმეების, წერილებისა და კორესპონდენციებისათვის სხვადასხვა ბეჭედი. განსაკუთრებული ბეჭედი იყო წყალობის დასამტკიცებლად (კერძოდ, მიწის წყალობის დასამტკიცებლად); საფინანსო უწყებას ჰქონდა თავისი განსაკუთრებული „ხარაგის“ ბეჭედი. სპეციალური ბეჭედით იბეჭდებოდა არქივები, ხაზინა და შაჰინ-შაჰის გარდერობი,

მეფის საჭმელი და წამლები, აბანო. განსაკუთრებული ბეჭედი ჰქონდა კისერზე შებმული სიკვდილმისჯილ დამნაშავეს.

მაგრამ, დანაწევრებული ბიუროკრატიული აპარატი და სასახლის კარის ბრწყინვალე ცხოვრება არ ასახავდა სახელმწიფოს ეკონომიკურ მდგომარეობას. ირან-ბიზანტიის ომში ირანის საზიანოდ გარდატეხის შემდეგ შეწყდა ალაფისა და ნადავლის შემოტანა, რასაც თან მოჰყვა გადასახადების გაზრდა. ხოსრო II-ის მთავრობამ ბრძანება გასცა 20-30 წლის აუღებელი გადასახადების აკრეფის შესახებ. აუტანელი გადასახადების გამო გლეხები ხშირად გარბოდნენ ქვეყნიდან. მრავალი ათასი დეჰყანი და გლეხი გაჩანაგდა იმ დროს, როდესაც საომარი მოქმედება ირანის ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა. ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვრებს თავს ესხმოდნენ თურქები. საერთო გაჭირვებას აღრმავებდა ხშირი სტიქიური უბედურება. ხოსრო II-ის მეფობის უკანასკნელ წელს ტიგროსი და ევფრატი ადიდდნენ და დატბორეს ნაყოფიერი მიწების დიდი მასივები, გაანადგურეს ნათესები.

ხოსრო II-მ თავის მემკვიდრეებს დაუტოვა წაგებული ომი და მოშლილი მეურნეობა.

§ 8. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება

სასანიანთა ირანში ძალზე განვითარებული იყო საქალაქო ცხოვრება. შაჰინ-შაჰები აარსებდნენ ახალ ქალაქებს: არდაშირ I-ს მიეწერება რვა ქალაქის დაარსება (ვეჰ არდაშირი ქერმანის და ქტეზიფონის მახლობლად, რევ არდაშირი, ბით არდაშირი და სხვ.); შაბურ I-ის მიერ დაარსებულია გენდეშაბური ხუზისტანში, ვეჰშაბური ფარსში, ნევ-შაბური და სხვ. პეროზის მიერ დაარსებულია რამ პეროზი, როშან-პეროზი, ბაჰრამ-პეროზი, ფირუზ-აბადი; კავად I-ის მიერ — ვეჰ-კავადი, კავად-ხურაჰი, კობადიანი და სხვ.

ახალი ქალაქების დაარსება ან ძველი ქალაქების ახლად აშენება უშუალოდ იყო დაკავშირებული სასანიანთა ცენტრალისტურ პოლიტიკასთან.

ქალაქები აქტიურად მონაწილეობდნენ გაცხოველებულ საერთაშორისო ვაჭრობაში ჩინეთთან, ჩრდილოეთ ინდოეთთან, რომთან (ბიზანტიასთან), ამიერკავკასიის ქვეყნებთან და სხვ. როგორც ცნობილია, ე. წ. „აბრეშუმის გზის“ დიდი მონაკვეთი ირანის ტერიტორიაზე გადიოდა. სავაჭრო ქარავნები დაბეგრილი იყო საბაჟო გადასახადით, რაც ირანის ხაზინის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს წარმოადგენდა. ირანი ოცნებობდა არაბეთის ნახევარკუნძულის დაპყრობაზე და მასზე გამავალი ცნობილი „გუნდრუკის გზის“ ხელში ჩაგდებაზე.

ქალაქების ზრდის პირდაპირი შედეგი იყო შრომის დანაწილება და საქალაქო ხელოსნობის სოფლის მეურნეობიდან გამოყოფა. ხელოსნობის განვითარება მთავარი პირობა იყო საქალაქო ცხოვრების გართულებისა, ვაჭრობისა და ალებ-მიცემობის განვითარებისა.

სასანიანთა ირანის ქალაქები ვაჭრობისა და ხელოსნური წარმოების ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ჩვენამდე მოღწეულია ცნობები ქალაქებში ვაჭრულ-ხელოსნური კორპორაციების არსებობის შესახებ. ვაჭარ-ხელოსანთა ამხანაგობას „ჰამბაიჰ“ ეწოდებოდა (ქართული „ამხანაგი“ ნაწარმოებია სპარსული „ჰამხანაგიდან“, რაც ერთად მოქმედებას ნიშნავს). ქალაქის გული ბაზარი იყო, რასაც უკავშირდებოდა ქუჩები. თითოეული ქუჩა სხვადასხვა დარგის ხელოსნებითა და ვაჭრებით იყო დასახლებული.

ირანის ქალაქების ვაჭრებისა და ხელოსნების უმეტესობა ქრისტიანები, ძირითადად ნესტორიანები, იყვნენ, რაც გამოწვეული იყო შემდეგი გარემოებით: სანამ რომში ქრისტიანებს დევნიდნენ, ირანის მთავრობა ხელს არ უშლიდა ირანში ქრისტიანული მოსახლეობის ზრდას. შემდეგ, როდესაც რომში ქრისტიანობა ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადდა, სასანიანმა შაჰინ-შაჰებმა ირანელ ქრისტიანებში დაინახეს რომის პოტენციური მოკავშირეები

და დაიწყეს მათი დევნა. მაგრამ V ს-ში ქრისტიანობის წიაღში თავი იჩინა სხვადასხვა რელიგიურმა მიმდინარეობამ, რომლებიც ოფიციალური რელიგიის მიერ მწვალებლობად გამოცხადდა. რომში (ბიზანტიაში) დაიწყო იაკობიტების, ნესტორიანების და არიანების დევნა, რომელთაც თავი შეაფარეს ირანს. ირანის მთავრობამ ახლა ბიზანტიიდან ლტოლვილ ქრისტიანებში თავისი მოკავშირეები დაინახა და ბიზანტიას დაუპირისპირა ქრისტიანული ერესები, განსაკუთრებით კი ნესტორიანობა. ნესტორიანთა ეპისკოპოსები ისხდნენ რეიში, ამოლში, გურგანში, აბივერდში, ჰერათში, მერვში, საგისტანში.

V–VI სს-ში, ირანში შაჰინ-შაჰის ნებართვით ხშირად ეწყობოდა ნესტორიანთა საეკლესიო კრებები. ამ კრების დადგენილებები შედგენილია სირიულ ენაზე. მათ ხელს აწერენ არა მარტო სასულიერო პირები – კათოლიკოსები, ეპისკოპოსები, არქიდიაკონები, არამედ საერო პირებიც. საერო პირთა შორის არიან ხელოსანთა და ვაჭართა კორპორაციების ხელმძღვანელებიც (მაგ., „ხელოსნების უფროსი“ ვარდიაბი ხელს აწერს 544 წ. ნესტორიანელი პატრიარქის მარაბა I-ის დროს მოწვეული საეკლესიო კრების ძეგლისწერაზე). სხვადასხვა დარგის ხელოსნური კორპორაციის ხელმძღვანელებს სირიულად ეწოდებოდა „კაშა“ (მამასახლისი, უხუცესი), ან „რიშა“ (მოთავე). ამ პირთა ხელმოწერა საეკლესიო ძეგლისწერაზე იმაზე მიუთითებს, რომ კორპორაციათა წარმომადგენლები იყვნენ გამოჩენილი, მდიდარი და ქალაქში (ისევე, როგორც სახელმწიფოში) გავლენიანი პიროვნებები. როგორც ჩანს, ირანის ხელისუფლება ანგარიშს უწევდა ქალაქების ვაჭარ-ხელოსანთა ეკონომიკურ პოზიციებს და ცდილობდა მათ გამოყენებას სახელმწიფოს ინტერესებისათვის. „დიდვაჭარი და გამდიდრებული მევახშე ახლა თვალსაჩინო ფიგურაა ირანის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. თვითონ ქრისტიანული ეკლესია სულ უფრო და უფრო ძლიერდება და მდიდრდება. ქონების, მონების და მიწების შეწირულობის ნიადაგზე გაჩნდნენ მიწის მსხვილი მესაკუთრენი,

მომავალი სასულიერო ფეოდალები. ეს იყო ფეოდალიზაციის პროცესის ერთი მნიშვნელოვანი მოვლენათაგანი სასანური ირანის სინამდვილეში. ქრისტიანობა, როგორც იდეოლოგია, მკვეთრად დაუპირისპირდა სასანური ირანის ოფიციალურ რელიგიას – მაზდეანობას“ (ვ. გაბაშვილი).

§ 9. სასანიანთა ირანის კულტურა

სასანიანთა ირანში კულტურა ძალიან მაღალ დონეზე იდგა. საშუალო სპარსულ ენაზე შეიქმნა მდიდარი ლიტერატურა, რომლის მცირე ნაწილმა მოაღწია ჩვენამდე ორიგინალის სახით. ზოგიერთი მათგანი ჩვენთვის ცნობილია გვიანი ხანის არაბული და სპარსული (ახალსპარსული) ვერსიებით. სასანიანთა ხანის ლიტერატურული ძეგლებიდან უნდა დავასახელოთ ისეთი ნაწარმოებები, როგორიცაა „არტაკ-ვირაზ-ნამაჭ“ – თავისებური ზოროასტრული „ღვთაებრივი კომედია“, „იადგარე-ზარირან“ – ზარირზე პართიელთა დროინდელი ლეგენდის გადამუშავებული ვარიანტი (ზარირმა თავი შესწირა სამშობლოს); ისტორიული რომანი „არდაშირ პაპაკის ძის საქმეთა წიგნი“ („ქარნამე – I არდაშირ პაპაკან“). ამ თხზულებას დიდი მნიშვნელობა აქვს სასანელთა ირანის სოციალური სტრუქტურის გასარკვევად. მასში მოხსენიებულნი არიან შაჰინშაჰთან დაახლოებული პირები შემდეგი თანამდებობებით: მობედანმობედი, ერანისპაჰბედი, დაბირების (მწერლების) უფროსი და სხვ. რომანები „ვამიყ და აზრა“, „ვეის ო რამინ“ პირვანდელი სახით არ შემონახულან, მაგრამ ეს სიუჟეტები უფრო გვიან სპარსელმა პოეტებმა გადაამუშავეს ახალსპარსულ ენაზე. ასევე, ჩვენამდე არ მოულწევია საისტორიო რომანებს მაზდაქზე („მაზდაქნამე“) და ბაჰრამ ჩუბინზე, მაგრამ ცნობილია ფრაგმენტები ამ რომანებიდან.

სასანიანთა ირანში ძალზე გავრცელებული იყო ე. წ. „რჩევის წიგნები“ („ფანდნამე“) ან „დარიგების წიგნები“ („ანდარზ-ნამე“)

– „ჰკუის სასწავლებელი“ მოთხრობების კრებული, სადაც მოცემულია ქცევის წესები, ეთიკის ნორმები, მმართველობისათვის სავალდებულო ცხოვრების ნორმები და სხვ.

თავდაპირველი სახით ჩვენამდე არ მოსულა, მაგრამ ვიცით, რომ სასანიანთა ირანში ყოფილა ტრაქტატები ნადირობის, ცხენების მოვლის, ჭადრაკის თამაშის, სამხედრო საქმის შესახებ და სხვა („აიინ-ნამაქ“ – „წესდების წიგნი“ – ჩვენთვის ცნობილია IX საუკუნის თარგმანით).

სასანიანთა ირანის ძალზე მნიშვნელოვანი იურიდიული ძეგლია „მატიკან-ე ჰაზარ დადასტან“ („ათასი სასამართლო გადაწყვეტილების კრებული“).

სასანიანთა კარზე განვითარებული ყოფილა სახოტბო პოეზია. მეხოტბე მომღერლები აქებ-ადიდებდნენ სასანიანთა შაჰინ-შაჰების ნამოქმედარს.

სასანიანათა ირანის ისტორიისა და კულტურის შესახებ ბევრი მასალა არის პართიულსა და საშუალო სპარსულ (ფალაურ) ენებზე შესრულებულ წარწერებში (ეს უკანასკნელი იყო სახელმწიფო ენა სასანიანთა დროს). მაგალითისათვის შეგვიძლია დავასახელოთ არდაშირ I, შაბურ I, შაბურ II და სხვათა წარწერები, აგრეთვე მონეტები მეფეთა სახელებითა და მმართველობის წლებით.

III–VII სს ირანში ძალიან გაძლიერდა ინტერესი წარსულისადმი, წინა პლანზე წამოიწია ძველმა ირანულმა ტრადიციებმა და ლეგენდებმა.

სასანიანი შაჰინ-შაჰები უშუალოდ, ფიზიკურად მონაწილეობდნენ უამრავი მტრის წინააღმდეგ ბრძოლებში. ამიტომაც მათი სწავლა-აღზრდის დროს დიდი როლი ენიჭებოდა ფიზიკურსა და სამხედრო წრთობას. ცნობილია, რომ ხოსრო I ანუშირვანი ყოველთვის მონაწილეობდა ჯარის დათვალიერებაში და დაუყოვნებლივ ცხადდებოდა მხედართმთავრის დაძახილზე (ტაძრის ცნობა).

სასანიანთა ირანში შემუშავებული ყოფილა ბავშვის აღზრდის წესი. შაჰინ-შაჰი ან რომელიმე დიდებული თავის ვაჟს აღსაზრ-

დელად მიაბარებდა სოციალურად უფრო დაბლა მდგომი პირის ოჯახში. „აღმზრდელსა და აღსაზრდელს შორის მყარდებოდა მეტად მჭიდრო ურთიერთკავშირი, სისხლით ნათესაობაზე უფრო ძლიერი. აღმზრდელი აღზრდილს ყოველგვარ სიტუაციაში იცავდა განსაცდელისა და ხიფათისაგან. თავის მხრივ, როცა აღზრდილი მიაღწევდა მაღალ თანამდებობას, არ იშორებდა გამზრდელს, იგი რჩებოდა მის კარზე, ვითარცა ინტიმური მეგობარი და მრჩეველი და იღებდა მაღალ თანამდებობებს“ (თ. ჩხეიძე).

სასანიანთა ირანში საისტორიო თხზულება VII ს-ის დასაწყისამდე არ ყოფილა. შაჰინ-შაჰის კარზე რეგულარულად ალნუსხავდნენ მნიშვნელოვან მოვლენებს. ამის თაობაზე გვამცნობს ბიზანტიელი ისტორიკოსი აგათა სქოლასტიკოსი (VI ს.). იგი ამ ჩანაწერებს „მეფეთა პერგამენტებს“ უწოდებს. მეფეთა არქივის ამ ჩანაწერებს ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ ისინი გამოუყენებია VII ს-ის პირველ ნახევარში ვიღაც დეჰყან დანეშვარს, რომელმაც შეადგინა ნაშრომი ირანის ისტორიის შესახებ. ეს ნაშრომი იწყებოდა ირანის მითიური მეფეების და ძველი ირანელი გმირების შესახებ თხრობით და მთავრდებოდა სასანიანი ხელმწიფე ხოსრო II-თი. ნაშრომს ეწოდებოდა „ხვადა ნამაქი“, ხოდაინამე – ახალსპარსულ ენაზე, „მეფეთა წიგნი“).

ზემოხსენებულ თხზულებაში სასანიანთა ხელმწიფეები ძალზე იდეალიზებულნი არიან (განსაკუთრებით, ხოსრო I ანუშირვანი, რომელიც გამოყვანილია როგორც იდეალი მამაცი, ბრძენი და სამართლიანი მმართველისა). „ხვადა ნამაქის“ ფალაური ტექსტი ჩვენთვის უცნობია. ჩვენამდე არ მოუღწევის აგრეთვე ზემოხსენებული თხზულების VIII–IX სს. არაბულ თარგმანებს (იბნ ალ-მუკაფას და სხვათა თარგმანები). ამ თხზულების შინაარსი ჩვენთვის ცნობილია მხოლოდ IX–X სს. არაბული და ახალსპარსული გადამუშავებული ვარიანტების საშუალებით (ტაბარი, ბალამი...).

სასანიანთა ირანში განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია არქიტექტურამ. აშენდა მონუმენტური ნაგებობები (საერო,

სამეფო, სასულიერო...). მაგალითისათვის შეგვიძლია დავასახელოთ მეფის სასახლე ქტესიფონში, სასახლე სარვისტანში, ცნობილ კასრ-ე შირინ და სხვ. სასანიანთა არქიტექტურამ გავლენა მოახდინა ბიზანტიური სტილის ჩასახვაზე VI ს-ში.

მაღალი ხელოვნებით გამოირჩევა კედლებზე და კლდეზე შესრულებული ბარელიეფები და გორელიეფები ნაყშ-ე რუსტამში და ნაყშ-ე რაჯაბში (მაგ., შაბურ I-ის ტრიუმფი დატყვევებულ იმპერატორ ვალერიანეზე – ნაყშ-ე რუსტამი, ინვესტიტურის სცენა – არდაშირ I იღებს გვირგვინს ღმერთ აჰურამაზდასაგან – ნაყშ-ე რუსტამი, შაბურ I და მისი კარისკაცები – ნაყშ-ე რუსტამი და სხვ.).

უმაღლეს დონეს მიაღწია ვერცხლის ჭურჭლის და სხვადასხვა საგნების დამზადების ხელოვნებამ (თასები, ლანგრები, შანდლები, ლარნაკები და სხვა). სასანური ვერცხლის ჭურჭლის დიდძალი კოლექცია დაცულია ერმიტაჟში. ცნობილი მეცნიერების (ი. ა. ორბელი, კ. ვ. ტრევერი, ა. ი. ბორისოვი...) ნაშრომებში სასანური ირანის ხელოვნება განხილულია არა მხოლოდ ირანის სამეფო კარის ხელოვნება, არამედ უმთავრესად როგორც ასახვა ირანისა და მეზობელი ქვეყნების ფეოდალური იდეოლოგიისა. აკად. ი. ა. ორბელმა პირველმა დააყენა ე. წ. ოფიციალური სასანური ხელოვნების პრობლემა, რომლის ძირითადი მიზანი იყო მთელი ხალხისა და მთელი მსოფლიოს წინაშე დინასტიის განდიდება. სამეფო კარისა და დიდებულების სასახლეების მორთულობა ზღაპრული იყო. სასანიანთა ირანის საკვირველებათა შორის ასახელებდნენ სამეფო ტახტს და შაჰინშაჰთა გვირგვინებს, რომელნიც მნახველს ატყვევებდნენ თავისი სიმდიდრით და მხატვრული შესრულებით. ხოსრო ფარვიზის უზარმაზარ სიმდიდრეთა შორის გამოირჩეოდა ხალიჩა, რომელზეც ასახული იყო გაზაფხულის სურათები. ეს სურათები იმდენად ცოცხლად იყო ასახული, რომ მისაღებ დარბაზში გაშლილი ხალიჩა ზამთარში გაზაფხულის შთაბეჭდილებას ახდენდა მნახველზე. იგი მოქსოვილი ყოფილა ოქროსა და ვერცხლის ძაფებით, ამასთანავე, შემკული

ძვირფასი ქვებით. ზემოხსენებული ხალიჩა არაბებმა ქტეზიფონის ალების შემდეგ ნაკუწებად აქციეს და ურთიერთშორის გაიყვეს, როგორც ძვირფასი ნადავლი. ერთი ნაკუწი, რომელიც ალის ერგო წილად, შეფასებული იყო 20000 დინარად.

IV–VII სს. ირანის კულტურის განვითარებაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ სირიელი ქრისტიანები, რომელთაც სირიულ ენაზე შექმნეს მდიდარი ლიტერატურა. ისინი ბერძნულიდან სირიულად, ხოლო შემდეგ სირიულიდან სპარსულად თარგმნიდნენ ლოგიკის, ფილოსოფიის, მედიცინისა და სხვ. თხზულებებს (VI ს.).

განსაკუთრებით ცნობილი იყო სირიელ ქრისტიანთა მიერ დაარსებული უმაღლესი საღვთისმეტყველო სკოლა ნიზიბინში და სამედიცინო აკადემია გენდეშაბურში, რომელმაც არსებობა განაგრძო არაბთა მიერ ირანის დაპყრობის შემდეგაც.

სასანიანთა დროს განმტკიცდა ირანის კულტურული კავშირები ინდოეთთან. სანსკრიტიდან საშუალო სპარსულ ენაზე ითარგმნა სამეცნიერო თხზულებები და მხატვრული პროზის კრებულები „ქილილა და დიმნა“, „ვარლამისა და იოდასაფის წიგნი“, „სინდბადის წიგნი“ და სხვ. შემდეგ ეს თხზულებები გადაითარგმნა არაბულიდან და ცნობილი გახდა ევროპის ხალხებისათვის.

სასანიანთა დინასტიის მეფეები

1. არდაშირ I (226-241)
2. შაბურ I (242-272)
3. ჰორმიზდ I (ჰორმიზდ-არდაშირი) (272-273)

4. ბაჰრამ I (273-276)
5. ბაჰრამ II (276-293)
6. ბაჰრამ III (293)
7. ნერსე (293-302)
8. ჰორმიზდ II (302-309)
9. შაბურ II (309-379)
10. არდაშირა II (379-383)
11. შაბურ III (383-388)
12. ბაჰრამ IV (388-399)
13. იეზდიგერდ I (399-420/421)
14. ბაჰრამ V „გური“ (421-439)
15. იეზდიგერდ II (439-457)
16. ჰორმიზდ III (457-459)
17. ჰეროზი (459-484)
18. ბალაში (ვალაში) (484-488)
19. კავად I (488-496; 499-531)
20. ჯამასპი (496-499)
21. ხოსრო I „ანუშირვანი“ (531-579)
22. ჰორმიზდ IV (579-590)
23. ბაჰრამ ჩუბინი (590-591. არასასანიანთა საგვარეულოდან)
24. ხოსრო II ფარვიზი (591-628)
25. კავად II (შიროე) 628
26. არდაშირ III (628-629)
27. ფარუხან შაჰრავარაზი (629. არასასანელთ გვარიდან)
28. ბორან (დედოფალი, 629-630)
29. აზარმედუხტი (დედოფალი. 630-631)

629-632 წლებში სახელმწიფოს სხვადასხვა რეგიონებში მეფეებად ითვლებოდნენ ხოსრო III, ჰორმიზდ V, 631-632 წლებში ქტეზიფონში ტახტზე იჯდა ფაროჰზად ხოსრო.

30. იეზდიგერდ III (631-651 ან 652).

თავი III

არაბთა მიერ ირანის დაპყრობა

§ 1. არაბთა მიერ ირანის დაპყრობის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური წინამძღვრები

VII საუკუნის დასაწყისისათვის ირანის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში ღრმა შინაგანი წინააღმდეგობები იყო. გაძლიერდა დაპირისპირება ფეოდალიზებულ მიწისმფობელ არისტოკრატიასა და გაღარიბების გზაზე დამდგარ თავისუფლებადაკარგულ გლეხობას შორის. ამავე დროს – წინააღმდეგობაა თვით გაბატონებული კლასის შიგნით. სამხედრო არისტოკრატია და ქურუმების ზედაფენა დაუპირისპირდა ე. წ. „სამოქალაქო ბიუროკრატიას“ (მწერლები, ფინანსისტები, „კალმის ხალხი“) და წვრილ მიწათმფლობელებს (დეჰყანებს). ამ უკანასკნელთ სურდათ ძლიერი სამეფო ხელისუფლების შენარჩუნება და სახელმწიფოს დაშლის თავიდან აცილება. სამხედრო არისტოკრატია და ქურუმები, რომელთა ეკონომიკური დასაყრდენი იყო მიწის მდიდარი რესურსები, არ უწევდნენ ანგარიშს ცენტრალურ ხელისუფლებას და მთელ რიგ ხელსაყრელ შემთხვევაში მიისწრაფოდნენ დამოუკიდებლობისაკენ.

ირანსა და ბიზანტიას შორის უკანასკნელმა, 604–628 წწ. ომმა (ეს ომი თავდაპირველად ირანისათვის წარმატებით მიმდინარეობდა, ხოლო შემდეგ ბიზანტიის ახალმა კეისარმა ჰერაკლემ ირანს ზედიზედ მწარე დამარცხება აგემა) ძირი გამოუთხარა ირანის ეკონომიკას. გლეხობა და ქალაქის მაცხოვრებლები უზარმაზარი გადასახადებით გაანადგურა (ეს გადასახადები სამხედრო საჭიროებით იყო გამოწვეული). ომმა დაასუსტა ირანის სამხედრო პოტენციალი და დასცა შაჰინ-შაჰის ავტორიტეტი. ირანის საშინაო მდგომარეობა განსაკუთრებით დაძაბა ცალკეულ დაჯგუფებებს შორის შაჰინ-შაჰის ტახტისთვის ბრძოლამ. 628–632 წწ-ში ირანელი წარჩინებულები თავიანთი

ნება-სურვილის მიხედვით ზედიზედ ცვლიდნენ შაჰინ-შაჰებს. ტახტზე ქალებიც აჰყავდათ. მაგ., ბორან დედოფალი (630–631 წწ.), აზარმედუხტ დედოფალი (630–631 წ.). სახელმწიფო „ხიბლად“ გახდომის სურვილი კიდევ უფრო აძლიერებდა შინაგასაბრივ ბრძოლას. იეზდიგერდ III-ის გამეფებამდე უკანასკნელი მეფე იყო ფორუჰზადი. კავად შიროეს დროს ის ჯერ კიდევ ბავშვი იყო, ამიტომაც გადაურჩა სიკვდილს. შემდეგ, იგი ტახტზე თავისი სურვილის წინააღმდეგ დასვეს. იგი სახელმწიფო საქმეებში ვერ ერკვეოდა და საერთოდ გონებაჩლუნგად ითვლებოდა. ბუნებრივია, რომ მართვა-გამგებლობა ხელში ჩაიგდეს დიდებულებმა. ფარუჰზადი ექვსი თვე იჯდა ტახტზე. 632 წლის ბოლოს ან 633 წლის დასაწყისში ფარსის დიდებულებმა მეფედ გამოაცხადეს იეზდიგერდი შაჰრიარის შვილი და შემდეგ დაძრეს ჯარები ქტესიფონისაკენ. მათ გაიმარჯვეს: ფარუჰზადი მოკლეს და ტახტი დაიკავა 16 წლის იეზდიგერდმა.

უკანასკნელი სასანიანი შაჰინ-შაჰი იეზდიგერდ III (632–651 წწ.) თითქმის მთლიანად დაკავებული იყო არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლით, რაც 651 წ. დამთავრდა არაბთა მიერ მთელი ირანის დაპყრობით. იეზდიგერდ III-ეს არ შეეძლო არ სცოდნოდა, რომ იგი ოდნავადაც ვერ შეედრებოდა თავისი ძალაუფლების სიმტკიცით ხოსრო I ანუშირვანს და ხოსრო II ფარვიზს, მაგრამ ირანში არავინ ფიქრობდა, რომ ირანს 20-30-იან წწ-ში საფრთხე დაემუქრებოდა არა ბიზანტიის, ან შუაასიელი თურქების, არამედ არაბთა მხრიდან. სასანიანები არაბებს სერიოზულ მოწინააღმდეგედ არ თვლიდნენ. ისინი მათ მიიჩნევდნენ მოუსვენარ მეზობელ მომთაბარეებად, რომელნიც ალაფისა და ნადავლის შოვნის მიზნით თავს ესხმოდნენ ირანის მოსაზღვრე რაიონებს და არბევდნენ მათ. სინამდვილეში არაბები ისეთი მტრები აღმოჩნდნენ, რომელთა მსგავსი ირანს არ ახსოვს ალექსანდრე მაკედონელის შემდეგ.

602 წ. სასანიანებმა გააუქმეს ლაჰმიდების არაბული სამეფო და ხირას ოლქი ირანის ჩვეულებრივ პროვინციად გადააქციეს,

რის შემდეგაც ჩრდილო დასავლეთით ირანს უშუალოდ გაუმეზობლდნენ რაბი ას ჯგუფის არაბული მომთაბარე ტომები (ბაქრ იბნ ვა ილ). 604 ან 605 წ. მესოპოტამიაში, ზუ-კართან, ახლანდელი ქუფას ახლოს, ბაქრიტებმა დაამარცხეს მათ დასამშვიდებლად გაგზავნილი შაჰინ-შაჰის ლაშქარი. გართულებულმა საგარეო და საშინაო პოლიტიკურმა ვითარებამ ირანში (ბიზანტიასთან ხანგრძლივი ომი, შიდა ბრძოლა, სამეურნეო ხასიათის სიძნელეები) სასანიანებს არ მისცა საშუალება არამარტო ბედუინების განადგურების, არამედ იმისიც კი, რომ მეტნაკლებად, ხელი შეეშალათ მათი თავდასხმებისათვის.

არაბთა დაპყრობების წინამძღვრები შექმნილი იყო მათ საზოგადოებაში VI-VII სს. მიჯნაზე მომხდარი სოციალურ-ეკონომიკური ძვრებით. VII ს-ის დასაწყისისათვის არაბეთის ნახევარკუნძულის მცხოვრებთა უდიდესი ნაწილი მომთაბარე იყო (ბედუინები – უდაბნოს, ველს მცხოვრებნი). ისინი მისდევდნენ ძირითადად აქლემისა და თხის, ხოლო იშვიათად ცხენისა და ცხვრის მოშენებას. სამხრეთ არაბეთში (იემენი, ჰადრამაუტი, მაჰრა), აგრეთვე ჩრდ. არაბეთის ოაზისში ცხოვრობდნენ არაბი მიწათმოქმედები.

არაბეთის ნახევარკუნძულის ძირითად ნაწილში, როგორც ბედუინებს, ისე მიწათმოქმედებს შორის VII ს. დასაწყისისათვის კიდევ იყო შემორჩენილი გვაროვნულ-ტომობრივი ყოფა. მაგრამ ეს პატრიარქალურ-გვაროვნულ წყობილებაზე დამყარებული საზოგადოება უკვე იყოფოდა ქონებრივ-სოციალური ნიშნით: ტომთა შიგნით უკვე გამოყოფილი იყო არისტოკრატია – მდიდრები, რომლებიც ფლობდნენ დიდ ფარებს, მონებს, მისდევდნენ საქარავნო ვაჭრობას. კლასობრივი საზოგადოება – განუვითარებელი მონათმფლობელური, პატრიარქალურ-თემობრივი წყობილების ძლიერი გადმონაშთებით და ტომობრივი დაყოფით, არსებობდა არაბეთის სამხრეთ-დასავლეთ რეგიონებში და იემენში, რომელიც შუამდინარეთსა და ინდოეთს შორის გამავალ სავაჭრო-საქარავნო-საზღვაო გზაზე მდებარეობდა.

არაბთა საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების შესახებ მეცნიერებაში ორი შეხედულებაა. მეცნიერ-ორიენტალისტთა ერთი ნაწილი (ა. ი. იაკუბოვსკი, ს. პ. ტოლსტოვი, ჰ. ნ. ზახოდერი, ე. ბელაევი...) ფიქრობს, რომ არაბთა საზოგადოებაში, დაპყრობების დაწყებამდე, არ იყო ფეოდალიზმის ჩანასახი. არაბეთში დაიწყო ჩამოყალიბება მონათმფლობელურმა ურთიერთობამ, რომელიც შემდეგ განვითარდებოდა, რომ არაბეთი სხვა ქვეყნებისგან იზოლირებული დარჩენილიყო (ეს ქვეყნები — ეკონომიკურად და კულტურულად გაცილებით მაღალ დონეზე იდგნენ). მაგრამ VII–VIII სს. დიდ დაპყრობებთან დაკავშირებით, არაბეთი და არაბები ჩათრეული აღმოჩნდნენ ფეოდალიზაციის საერთო პროცესში, რომელიც უკვე მიმდინარეობდა ახლო და შუა აღმოსავლეთის იმ ქვეყნებში, რომლებიც არაბებმა უკვე დაიპყრეს და, სადაც მონობა გადმონაშთის სახით დარჩა.

ზოგიერთი მეცნიერის აზრით (ნ. ვ. პიგულევსკაია...), არაბთა საზოგადოებაში, მათ მიერ დაპყრობის დაწყებამდე (VII ს.) არსებობდა ფეოდალური ურთიერთობა. ირანის მიერ იემენის დაპყრობის შემდეგ (572 წ.) იემენიდან მექისაკენ მიმავალი მიზანტია-ინდოეთის დამაკავშირებელი სავაჭრო-სატრანზიტო გზა სასანიანთა ირანის პოლიტიკის გამო გადაჭრილი აღმოჩნდა. ირანის მიზანი იყო ჩინეთიდან და ინდოეთიდან ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებში აბრეშუმისა და ნელსაცხებლების (სანელებლების) გატანაზე მონოპოლიის მოპოვება. ამიტომაც ცდილობდა ამ ვაჭრობისათვის ტრანსირანული მიმართულების მიცემას.

იემენიდან ჰიჯაზისაკენ მიმავალი სავაჭრო გზის ჩრდილოეთისაკენ გადანაცვლებას მთელი არაბეთის ეკონომიკისათვის მძიმე შედეგი მოჰყვა. მექისა და იემენის საშუამავლო როლი ვაჭრობაში ძალიან დაეცა. ბედუინები, რომლებიც ვაჭართა ქარავნებს მოაქირავებდნენ აქლემებს, ქარავნის მეგზურებს და სხვ. და ამით საარსებო საშუალებას შოულობდნენ, გაღარიბდნენ. მექის გვაროვნული არისტოკრატია იძულებული გახდა შეეწყვიტა თავისი საშუამავლო-სავაჭრო ოპერაციები და მევახშეობა დაეწყო. მექაში

მცხოვრები არაბთა გვაროვნული დემოკრატიის ბევრი გაღარიბებული წარმომადგენელი მექის გვაროვნული არისტოკრატიისადმი კაბალაში აღმოჩნდა. მექაში დაწყებული ეკონომიკური კრიზისი მთელს არაბეთზე გავრცელდა და შემდეგ სოციალურ კრიზისში გადაიზარდა. ამ კრიზისიდან გამოსავლის გზების ძიებისას, არაბთა ზედაფენაში (განსაკუთრებით მექის გვაროვნულ არისტოკრატიაში) ჩაისახა აზრი საგარეო-დაპყრობითი ომებისა და სირიიდან ირანში გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის ხელთგდების შესახებ. მაგრამ საამისოდ აუცილებელი იყო არაბთა დაქსაქსული ტომების, ანუ მთელი არაბეთის პოლიტიკური გაერთიანება, რაც შესაძლებელი იქნებოდა იდეოლოგიური ერთობის, ანუ ერთიანი რელიგიის ქვეშ, რომელიც გააერთიანებდა ყველა არაბს და დიდი დაპყრობების იდეოლოგიად იქცეოდა. ეს იდეოლოგიური ფუნქცია შეასრულა ახალმა მსოფლიო რელიგიამ ისლამმა, რომლის ფუძემდებლადაც ითვლება მუჰამედი.

მუჰამედ ბენ აბდალაჰი მექელი იყო, ყურეიშიტების ტომიდან, ჰაშიმიანთა საგვარეულოდან. ეკუთვნოდა მექის გვაროვნულ დემოკრატიას. მისი მამა აბდალაჰი ღარიბი ვაჭარი იყო, რომელმაც სიკვდილის ჟამს თავის ცოლს ამინეს დაუტოვა მხოლოდ ხუთი აქლემი, რამდენიმე ცხვარი და ერთი მონა ქალი. მუჰამედი 6 წლის იყო, როდესაც დედაც გარდაეცვალა. მისი აღზრდა იკისრა პაპამ – აბდ ალ-მუთალიბმა. 10 წლის მუჰამედმა პაპაც დაკარგა და მისი მეურვეობა იკისრა ბიძამ აბუ-თალიბმა (დედის ძმამ, ალის მამამ).

ტრადიციის მიხედვით, მუჰამედი დაიბადა 570 წლის ახლო ხანებში. ბავშვობაში იგი ბიძამისის ცხვრებს მწყემსავდა. 25 წლის მუჰამედი დაქორწინდა ასაკით ბევრად უფროს (40 წლის) მდიდარი ვაჭრის ქვრივ ხატიჯაზე. ამ ქორწინებამ მას მატერიალური უზრუნველყოფა მოუტანა. გადმოცემის თანახმად, მას უყვარდა საუბარი ქრისტიან ბერებთან, იუდეველთა რაბინებთან და ხანიფებთან. ქრისტიანობისა და იუდეველობის შესახებ ცნობები მან ზეპირი გზით შეითვისა. იგი მონოთეისტი გახდა.

მუჰამედმა ორივე მონოთეისტური რელიგიიდან აიღო ის, რაც მათში საერთო იყო: ერთღმერთიანობა და მოძღვრება ღვთაებრივი ზეშთაგონების შესახებ, რომელიც ხალხს მოციქულთა საშუალებით ეცნობებოდა; ცნობები განკითხვის დღის, სამოთხის, ჯოჯოხეთის შესახებ და სხვ. იგი ხალხს არწმუნებდა, რომ თვითონაა ღვთის მიერ რჩეული და უკანასკნელი მოციქული. მუჰამედმა ახალი რელიგიის ქადაგება მექაში დაიწყო დაახლოებით 610 წ. ახალი რელიგიის მიმდევრებს შორის (ამ რელიგიას მუჰამედმა უწოდა ისლამი – მინდობა ღვთისადმი, მის მიმდევრებს კი უწოდეს მუსლიმები – მინდობილები) გამოირჩეოდნენ ვაჭრები: აბუ-ბექრი, ოსმანი, მუჰამედის სიძე (მისი საყვარელი ქალიშვილის – ფატიმას ქმარი) და ბიძაშვილი ალი, ახალგაზრდა, ენერგიული ომარი. თავდაპირველად მუსლიმები მექაში ბევრნი არ იყვნენ. მექის გვაროვნულმა არისტოკრატიამ, ომაელთა გვარის უხუცესის აბუ-სუფიანით სათავეში, შეიძულა მუჰამედი და მუსლიმები. გვაროვნულ არისტოკრატიას ეშინოდა, რომ მონოთეიზმის ქადაგება და კერპთაყვანისმცემლობის უარყოფა გამოიწვევდა ქაბას კულტის და კერპების ავტორიტეტის დაცემას, რაც თავის მხრივ განაპირობებდა მექის, როგორც სავაჭრო და რელიგიური ცენტრის მნიშვნელობის შესუსტებას და მისი პოლიტიკური ავტორიტეტის დისკრედიტაციას.

მუჰამედის მოღვაწეობა პირობითად ორ პერიოდად იყოფა: I – მექის პერიოდი (610-622 წწ.); II – მედინის პერიოდი (622-632 წწ.). თავისი მოღვაწეობის მექის პერიოდში, მუჰამედი ახალი რელიგიის მქადაგებელი – პროპაგანდისტი იყო. სხვათა შორის, პროპაგანდის დროს იგი იუდეველებსა და ქრისტიანებს თავის თანამოაზრეებად თვლიდა, როგორც „სალვთო წერილის“ მჭონე ხალხს.

მუჰამედი მსმენელებს თავის მოძღვრებას აცნობდა როგორც გამოცხადებას, ზეშთაგონებას, რომელიც უმაღლესი ღმერთისაგან – ალაჰისაგან მიიღო სულიწმინდის მეშვეობით. მუჰამედის შეგონებანი იწერებოდა პალმის ფოთლებზე, ბრტყელ ძვლებსა

და ქვებზე; ხშირად შეისწავლიდნენ ზეპირად და რეჩიტატივით ხდებოდა დეკლამაცია, მსგავსად რეფსოდების მიერ ძველარაბული ფოლკლორული პოეზიის ნიმუშების დეკლამაციით კითხვისა. მუჰამედის გარდაცვალების შემდეგ, „ზეშთაგონების“ ფრაგმენტები შეაგროვეს, რედაქცია გაიკეთეს და შეადგინეს მუსლიმთა საკითხავი „წმინდა“ წიგნი „ყურანი“.

საგვარეულოს უხუცესთა კრებამ „სათათბირო სახლში“ ჰაშიმიანთაგან მოითხოვა, რომ მათ უარი ეთქვათ მუჰამედის მფარველობასა და დაცვაზე, წინაალმდეგ შემთხვევაში მათ დაემუქრნენ დანარჩენი გვარებისაგან და ტომისაგან მოკვეთით. ჰაშიმიანები, მცირეოდენი გამონაკლისის გარდა, არ თანაუგრძნობდნენ მუჰამედის რელიგიას, მაგრამ მათ მაინც არ უთხრეს უარი დახმარებაზე მუჰამედს. ისინი ხელმძღვანელობდნენ ძველი არაბული ადათობრივი სამართლით, რომლის ძალითაც გვარის თითოეული წევრი გვარის ინტერესებს იცავდა, ხოლო გვარი – თავისი თითოეული წევრისას, თუნდაც ის მართალი არ ყოფილიყო. ყურეიშიტების ტომის თავკაცებმა ჰაშიმიანთა მთელ საგვარეულოს ბოიკოტი გამოუცხადეს. მუჰამედი ახლა იშვიათად გამოდიოდა სახლიდან, ეშინოდა შეურაცხყოფის. ასეთ რთულ ვითარებაში მას მექაში დარცენა აღარ შეეძლო. მუჰამედმა მხარდაჭერა ჰპოვა იასრიბის ოაზისში, იქ მცხოვრებ მიწათმოქმედ აუსის და ჰაზრაჯის ტომებში, რომელთაც მდიდარი მექელი საგვარეულო არისტოკრატია ეჯავრებოდათ – ნაწილობრივ ძველი ტომობრივი შუღლის, ნაწილობრივ კი იმიტომაც, რომ ბევრი იასრიბელი მიწათმოქმედი მექელი მევაჭრეების (გვაროვნული არისტოკრატიის) მტერი, აუსიტებსა და ჰაზრაჯიტებს თავიანთ ბუნებრივ მოკავშირედ ესახებოდათ. 620, 622 წლებში მუჰამედი ორჯერ, შეხვდა აუსიტებისა და ჰაზრაჯიტების თვკაცებს აქაბაში, თავის უახლოეს თანამზრახველებთან ერთად,. მათსა და მუჰამედს შორის დაიდო ფიცით განმტკიცებული ხელშეკრულება. ორივე ტომი კისრულობდა მუჰამედისა და მისი თანამზრახველების (მუსლიმები) იასრიბში მიღებას და მათ დაცვას, თუ საჭირო გახდებოდა,

თარაღით ხელშიც კი. მუსლიმები იასრიბში განსაკუთრებული თემის უფლებით უნდა დასახლებულიყვნენ.

622 წლის 16 ივლისს, პარასკევს, მუჰამედი, თავის თანამზრახველებთან ერთად, მექიდან იასრიბში გადავიდა. ეს გადასვლა ცნობილია „ჰიჯრის“ სახელწოდებით. იგი დაედო საფუძვლად მუსლიმურ წელთაღრიცხვას. იმ ხალხს, რომლებიც მუჰამედს თან გაჰყვა მექიდან იასრიბში, ეწოდათ „მუჰაჯირები“, ხოლო იმათ, ვინც მუჰამედს იასრიბში (ამიერიდან მედინაში) შეემხრო, უწოდეს „ანსარები“ („თანაშემწენი“).

მუჰამედმა მედინაში ერთმანეთს შეარიგა მოქიშპე ტომები – აუსიტები და ხაზრაჯიტები, რის შედეგადაც იგი მედინის ფაქტიური თავი გახდა.

მუსლიმურმა რელიგიურმა თემმა მიიღო უფრო ორგანიზებული ხასიათი; ჩამოყალიბდა წესჩვეულებები, აშენდა პირველი მეჩეთი („მასჯიდ“) – უბრალო, სადა ნაგებობა, რომელიც ეზოში გამოდიოდა და ეკვროდა წინასწარმეტყველის სახლს. მეჩეთი იყო არა მარტო სალოცავი სახლი, არამედ შენობა საზოგადო თავყრილობებისა და მიღებებისათვის (ელჩების მიღება). ყოველდღიური ლოცვისათვის (არაბ. სალათ, სპარს. ნამაზ). დაწესდა საათები. იმამის, ანუ ლოცვის პროცესის ხელმძღვანელის ფუნქციებს ასრულებდნენ თვითონ მუჰამედი, აბუ ბექრი ან ომარი.

მედინის პერიოდში საფუძველი ჩაეყარა საერთოარაბულ-ისლამურ სახელმწიფოს. მედინის ოაზისის პოლიტიკური გაერთიანება ამ სახელმწიფოს ჩანასახი აღმოჩნდა. ისლამი ახლა იყო არა მარტო რელიგიური მიმდინარეობა, არამედ პოლიტიკური ფაქტორი. არაბეთის გაერთიანება განპირობებული იყო კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების პროცესით, მაგრამ ისლამი აღმოჩნდა ფაქტორი, რომელმაც დააჩქარა ეს პროცესი, დააჩქარა პოლიტიკური გაერთიანება. წინასწარმეტყველის თანამებრძოლთა შედარებით მცირე ჯგუფმა – ასჰაბებმა, შეადგინა ახალი არისტოკრატია, ახალი გაბატონებული კლასის ზედაფენა, რომელიც არაბთა დაპყრობების შემდეგ ფეოდალად გადაიქცა.

მედინაში მოხდა მუსლიმების გათიშვა „წერილის ხალხისაგან“ – პირველად იუდეველებისაგან, ხოლო შემდეგ ქრისტიანებისაგან. ისლამი ამორფული მონოთეისტური მოძრაობიდან, ხანიფიზმის სახესხვაობიდან (როგორც იყო მექაში), გადაიქცა დამოუკიდებელ რელიგიად.

მუჰამედი, იუდეველებთან კავშირის გაწყვეტის შემდეგ გარკვეული დროის განმავლობაში კიდევ იმედოვნებდა ქრისტიანებთან კავშირ-ურთიერთობის შენარჩუნებას. ყურანის ერთ ადგილას ნათქვამია, რომ მუსლიმების ყველაზე უფრო შეურიგებელი მტრები იუდეველები და მრავალღმერთიანები (კერპთაყვანისმცემლები) არიან, ხოლო ჭეშმარიტი მეგობრები ნაზარეველები (ქრისტიანები), მათი მღვდლებითა და მონაზვნებით. მაგრამ მედინის პერიოდის ბოლოსათვის მუჰამედმა გაწყვიტა კავშირი ქრისტიანებთანაც (როგორც ჩანს, იმ დროს, როდესაც პირველი სასაზღვრო შეტაკებები მოხდა ბიზანტიის ჯართან). იუდეველებთან და ქრისტიანებთან მუსლიმების კავშირის გაწყვეტის ძირითადი მიზეზი პოლიტიკური მოტივები იყო: მუჰამედს მედინის პერიოდში გადაწყვეტილი ჰქონდა ბიზანტიის წინააღმდეგ გალაშქრება, ხოლო უფრო ადრე იუდეველების გამოცხადება მუსლიმების მტრებად, განპირობებული იყო იმით, რომ მექიდან დევნილ მუჰამედს იასრიბის არაბულმა ტომერბმა მისცეს თავშესაფარი, რის ნაცვლადაც მოციქული მათ დაჰპირდა იუდეველთა ხელში მყოფი მიწების გადაცემას.

მუსლიმებს მტრული ურთიერთობა მარტო მედინის იუდეველ ტომებთან არ ჰქონიათ. აუსიტებისა და ხაზრაჯიტებს შორის საკმაოდ იყვნენ ფარული მტრები, რომელთაც გარეგნულად მიიღეს ისლამი, ხოლო ფარულად მუჰამედის წინააღმდეგ მოქმედებდნენ და ცდილობდნენ მუსლიმური თემის შიგნიდან დარღვევას. ამ ხალხმა მიიღო „მუნაფიკების“ („პირმოთნეების“, „თავმოკატუნებულების“) სახელწოდება.

მედინაში დასახლების შემდეგ, მუჰამედმა, ომართან და აბუბექრთან ერთად, გააგრძელა ბრძოლა მექის კერპთაყვანისმცემელ

ურაოვნულ არისტოკრატიასთან. მათ, როგორც ჩანს, ჩაიფიქრეს მექის სავაჭრო გზის გადაჭრა მედინასთან. 623 წლის დასაწყისში მუსლიმები თავს დაესხნენ მექელთა ქარავანს და გაძარცვეს იგი. მედინელი მუსლიმების თავდასხმა სირიიდან უკანდაბრუნებულ მექელთა ქარავანზე გადაიზარდა ნამდვილ ბრძოლაში, რომელიც ცნობილია ბადრთან ბრძოლის სახელწოდებით (624 წ. მარტი). ამ ბრძოლაში მექელები დამარცხდნენ. მათი ნაწილი ამ ბრძოლაში დაიღუპა, ნაწილი კი მუსლიმებმა ტყვედ იგდეს ხელთ. გადმოცემის თანახმად, 600 მექელის წინააღმდეგ 317 მუსლიმი იბრძოდა. მხოლოდ ორი თუ სამი მათგანი იყო ცხენზე ამხედრებული, დანარჩენები, ან ქვეითად იყვნენ, ან აქლემებზე მსხდარნი. მუჰამედმა ნადავლი ისე გაანაწილა, რომ თითოეულმა მხედარმა სამჯერ მეტი მიიღო სხვებთან შედარებით. ნადავლის მეხუთედი გამოიყო წინასწარმეტყველისა და მისი ოჯახის, აგრეთვე ქვრივ-ობლების სასარგებლოდ. მუჰამედის განცხადებით, განაწილების ასეთი წესი მას უკარნახა „ზეშთაგონებამ“.

ამ ბრძოლას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მუჰამედი ცნობილი გახდა მედინის საზღვრებს გარეთაც, თვითონ მედინის ოაზისში მისი გავლენა კი განუსაზღვრელად გაიზარდა.

625 წ. მუსლიმებმა კვლავ გაძარცვეს მექელთა ქარავანი, რის საპასუხოდაც აბუ სუფიანმა მედინის წინააღმდეგ 3000 მექელი წაიყვანა. მუსლიმები სასტიკად დამარცხდნენ უხუდის მთასთან, მაგრამ მექელებმა ვერ გამოიყენეს თავიანთი გამარჯვება. მისნი არც კი შეეცადნენ მედინის აღებას, ისე დაბრუნდა მექაში. ამ დამარცხებამ მუჰამედის ავტორიტეტი ვერ შეარყია. მან გული არ გაიტეხა – ეს დამარცხება ახსნა მუსლიმთა შორის დისციპლინის სისუსტით და მუნაფიკების ღალატით.

627 წ. აბუ სუფიანმა მედინის წინააღმდეგ 10000-იანი ჯარი დაძრა, რომელშიც 4000 მექელის გარდა, იყვნენ მოკავშირე ბედუინთა ტომრები და დაქირავებული ეთიოპიელები. მედინა დიდი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. მაგრამ მუჰამედმა და მუსლიმთა ბელადებმა მედინას 6 დღის განმავლობაში გარს შემოარტყეს

ღრმა თხრილი და სანგრები (ხანდაკი). მუჰამედის მოწინააღმდეგეთა ჯარმა ალყაში მოაქცია მედინა. იუდეველთა ტომი ბანუ კურეიზა მათ ხელს უწყობდა. მაგრამ მოალყეთა შორის დაიწყო ჭიშპი და შინაგანი წინააღმდეგობა. სამი კვირის შემდეგ, მექელთა ჯარმა (აბუ სუფიანის მეთაურობით) მედინას ალყა მოხსნა და წავიდა. დანარჩენი ლაშქარიც იძულებული გახდა წასულიყო. მათი წასვლის შემდეგ მუსლიმებმა გაანადგურეს იუდეველთა ტომი ბანუ კურეიზა – იუდეველთა უკანასკნელი ტომი მედინის ოაზისში (ორი ებრაული ტომი მანამდე იყო გასახლებული). ანუ: კურეიზას ტომის მამაკაცებს თავები მოჰკვეთეს, ქალები და ბავშვები ნეჯდელ ბედუინებზე გაყიდეს (გაცვალეს აქლემებსა და იარაღში). იუდეველთა მიწები და ქონება მუსლიმებმა გაიყვეს.

628 წ. წინასწარმეტყველი, 1500 ასჰაბით, პილიგრიმობის საბაბით მექისაკენ გაემართა, მაგრამ მექელებმა იგი შეაჩერეს. ყურეიშიტების ტომის გვაროვნულ არისტოკრატიასთან ხანგრძლივი მოლაპარაკების შემდეგ, მუჰამედმა მექასთან ახლოს, ხუდეიბიაში დადო ხელშეკრულება შემდეგი პირობით: ხელშეკრულება დაიდო 10 წლის ვადით; მუსლიმებს ეძლეოდათ მექაში პილიგრიმობის ნება, მხოლოდ უიარაღოდ (მხოლოდ და მხოლოდ ხმლით); მუჰამედი კისრულობდა ვალდებულებას თავს არ დასხმოდა მექელთა ქარავნებს. ხელშეკრულებაში მუჰამედი წინასწარმეტყველად არ იყო მოხსენიებული, მაგრამ მუჰამედმა, ომარმა და მუსლიმთა ზედაფენამ ეს ხელშეკრულება ისე შეაფასეს, როგორც წარმატება, რადგანაც ყურეიშიტების ტომობრივმა არისტოკრატიამ მუჰამედი პირველად სცნო თანასწორუფლებიან მხარედ.

ხუდეიბიას ხელშეკრულების შემდეგ მუჰამედის პოლიტიკური ავტორიტეტი კიდევ უფრო გაიზარდა. მექისადმი მტრულად განწყობილმა მთელმა რიგმა არაბულმა ტომებმა მუჰამედის პოლიტიკური ძალაუფლება სცნეს. ხელშეკრულების დადებისას მუჰამედი ყოველთვის არ ითხოვდა მათგან ისლამის მიღებას. ყურეიშიტების ტომის ცალკეული წარმომადგენლები, რომლებიც

ადრე მტრობდნენ ისლამს, ახლა იღებდნენ ამ ახალ რელიგიას. ამე მოიქცა სხვათა შორის, ჰალიდ იბნ ვალიდი (ოხოდის მთასთან მექელთა გამარჯვების ორგანიზატორი) და ამირა იბნ ალ-ასი – შემდეგში ცნობილი მხედართმთავარი. ორივენი გულგრილნი იყვნენ რელიგიისადმი, მაგრამ მათ დაინახეს, რომ ისლამი გადაიქცა სერიოზულ პოლიტიკურ ძალად და ამიტომაც მუსლიმებთან კავშირ-ურთიერთობა ხელსაყრელად მიიჩნიეს. თავის მხრივ, მუჰამედმაც გადადგა გარკვეული ნაბიჯები მექის ტომობრივ არისტოკრატიასთან დასაახლოებლად. 628 წლის შემდეგ მუჰამედი პოლიტიკური მოსაზრებით დაქორწინდა აბუ სუფიანის ქალიშვილზე (სხვათა შორის, მუჰამედს ცოლად ჰყავდა აბუ ბექრის ქალიშვილი აიშე, ომარის ქალიშვილი, მისი ერთგული აბუ ზეიდის ნაცოლარი ზეინაბი...).

მუსლიმური თემის ზედაფენა მუჰამედით, ომარით და აბუ ბექრით სათავეში, როგორც შემდეგ გამოირკვა, მიისწრაფვოდა მექელი დიდებულების მიმართ კომპრომისისაკენ, მაგრამ მუჰამედს და მის გარემოცვას ამგვარი კომპრომისი შესაძლებლად ესახებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ყურეიშიტთა ზედაფენა ისლამს გარეგნულად მაინც მიიღებდა. ამასობაში, მექელმა ყურეიშიტებმაც სხვანაირად დაუწყეს ყურება ისლამს და ეს იმიტომ, რომ ისლამი მიიჩნიეს ისეთ პოლიტიკურ ძალად, რომელსაც შეეძლო არაბეთის გაერთიანება, არაბთ დიდი დაპყრობების ორგანიზება, ხმელთაშუა ზღვა – აზიის დამაკავშირებელი სავაჭრო-საქარავნო მაგისტრალებზე გაბატონება და სხვ.

630 წლის იანვრის პირველ რიცხვებში, მუჰამედი 10000-იანი ლაშქრით მიუახლოვდა მექას. ქალაქი მოემზადა თავდასაცავად. მუსლიმთა ბანაკში მივიდა მუჰამედის ბიძა აბასი, რომელსაც უკვე მიღებული ჰქონდა ისლამი. აბასმა მოაწყო მუჰამედისა და მისი გარემოცვის შეხვედრა აბუ სუფიანთან, რომელიც დათანხმდა მექის ჩაბარებაზე თავისი და თავისი საგვარეულოსათვის სასარგებლო პირობებით. ყველა მექელს, რომელიც დარჩებოდა თავის სახლში, ან თავს შეაფარებდა აბუ-

სუფიანის სახლ-კარს, ან მექის ქააბას ტაძარს, ეძლეოდა უსაფრთხოების გარანტია. მხოლოდ ათიოდე, განსაკუთრებით დაუძინებელი მტერი ისლამისა არ იქნა შეწყნარებული. მექელებმა ისლამის მიღების ვალდებულება იკისრეს. ეს მოლაპარაკება მუსლიმთა ფართო მასისათვის საიდუმლოდ დარჩა. მუსლიმთა ჯარმა თითქმის უსისხლოდ დაიმორჩილა მექა. ქააბას ტაძარი კერპებისაგან გაწმინდეს. იგი გადაიქცა მუსლიმთა უმთავრეს სალოცავად — „მასჯიდ ალ-ჰარამ". თავისთავად ცხადია, რომ ყურეიშიტების ფართო მასამ და არა არისტოკრატიამ, ისლამი მიიღო, არა რწმენის, არამედ პოლიტიკური აუცილებლობის გამო.

630–631 წწ. ტაიფის ოაზისი და არაბეთის ნახევარკუნძულის უდიდესი ნაწილი მუჰამედს დაემორჩილა, რასაც, უმეტეს შემთხვევაში თან ახლდა მათ მიერ ისლამის მიღება და კერპების მსხვრევა. არაბეთის ისლამიზაცია მალე დასრულდა.

მექის დანებების შემდეგ მუჰამედის რეზიდენციად მაინც მედინა დარჩა. მუჰამედი გახდა მთელი არაბეთის პოლიტიკური მეთაური, მაგრამ მან არ მიიღო მეფის (მალიქის) ტიტული. იგი არ მიისწრაფოდა სიმდიდრისა და ფუფუნებისაკენ, მაგრამ თავისი ოჯახი და თავისი გვარის წევრები ეკონომიკურად უზრუნველჰყო. მან დაადგინა, რომ ნებისმიერი სამხედრო დავლიდან, მეხუთედი (ხუმს) უნდა მოხმარებოდა მუჰამედის შთამომავლებისა და ნათესავების, „წმინდა ომში" დალუპული მეომრების ქვრივ-ობლების, ღარიბების და დერვიშების შენახვას. მექაში მუჰამედს არ სცნობდნენ, იგი მხოლოდ ახალი რელიგიის მქადაგებელი იყო; მედინაში იგი პოლიტიკურ მოღვაწედ, მმართველად და სჯულმდებლად იქცა. მან თავი გამოიჩინა, როგორც ნიჭიერმა დიპლომატმა და სამხედრო მოღვაწე-ბელადმა. რა თქმა უნდა, მის წარმატებაში დიდი როლი შეასრულა ომარის ორგანიზატორულმა ტალანტმა.

მუჰამედი გარდაიცვალა 632 წლის 8 ივნისს, მედინაში. იქვეა დასაფლავებული. მედინაში ჩამოყალიბდა პირველდაწყებითი ისლამის მოძღვრება. ისლამი სინკრეტული რელიგიაა, რომელიც

შეიცავს იუდეველობის, ქრისტიანობის და ზოროასტრიზმის ცალკეულ ელემენტებს. ისლამი მკაცრად და თანამიმდევრულად მონოთეისტური რელიგიაა. მორწმუნეთათვის სავალდებულოა შემდეგი დოგმების შესრულება: 1. არ არის ღმერთი გარდა ალაჰისა და მუჰამედია მისი წინასწარმეტყველი; 2. ყოველდღე ხუთჯერ ლოცვა (ნამაზი); 3. მარხვა რამაზანის თვეში (მუსლიმური შთარის წლის IX თვე); 4. ზაქათი – ფარებიდან, ხელოსნობიდან და ვაჭრობიდან შემოსავლის 1/40 (ფორმალურად ღარიბთა სასარგებლოდ, ფაქტობრივად კი არაბულ-მუსლიმური სახელმწიფოს სასარგებლოდ); 5. პილიგრიმობა მექაში – ჰაჯი; ჰაჯი აუცილებელი არაა ქალების, ღარიბების, დავრდომილებისა და მონუცებისათვის.

ისლამის სხვა დოგმებიდან აღსანიშნავია: რწმენა ყურანის ღვთიური წარმოშობის შესახებ; რწმენა სამოთხისა და ჯოჯოხეთის, ანგელოზების, ეშმაკის (იბლისი), ბოროტი სულებისა (შაითანი) არსებობის თაობაზე.

ისლამი სცნობს მუჰამედის წინამორბედ წინასწარმეტყველებს. მუჰამედის გარდა, მთავარ წინასწარმეტყველად ითვლებან: ადამი, ნოე (ნუჰ), აბრაამი (იბრაჰიმი), მოსე (მუსა), იესო ქრისტე (ისა ალ-მასიჰი, მესია). მუჰამედი არის უდიდესი და უკანასკნელი წინასწარმეტყველი.

ისლამისათვის დამახასიათებელია სასულიერო თემისა და სახელმწიფოს, რელიგიისა და კანონის ერთიანობა. მუსლიმური სამართალი დაფუძნებული იყო, პირველ რიგში ყურანსა და სუნაზე, რომელიც შედგება ჰადისებისაგან (გამონათქვამები, რომლებიც მიეწერება მუჰამედს, მაგრამ, სინამდვილეში ისინი გვიან, VII–IX სს-შია შეთხზილი „წინასწარმეტყველის თანამშრომელთა“ და მის მოწაფეთა მიერ).

მუსლიმურ ღვთისმეტყველებაში დიდი ადგილი უკავია ღაზავათს (ჯიჰადს – საღვთო ომს). ისლამი აქეზებდა მორწმუნეებს ღაზავათში მონაწილეობისათვის. ყურანში არის სპეციალური VIII სურა – „სურა ას-ღანიმათ“ („სურა დავლის შესახებ“),

რომელიც მართლმორწმუნეებს მოუწოდებს გიაურებთან – ურწმუნოებთან ომისაკენ. ყურანის თანახმად, მუსლიმ მეომარს უფლება აქვს დახოცოს ყველა: ქალი, კაცი, მოხუცი, ახალგაზრდა, ბავშვი (გარდა მონაზონისა); მიისაკუთროს ყველაფერი. ნადავლის 1/5 (ხუმს) არაბულ-მუსლიმური სახელმწიფოს მეთაურის – იმამისაა, დანარჩენი 4/5 კი – მეომრებს შორის ნაწილდება შემდეგი პრინციპით: ერთი მესამედი ქვეითს, ორი – ცხენოსანს; „საღვთო ომში“ დაღუპულს „იმ ქვეყანაში“ სამოთხე ელის. შემდეგ, უფრო გვიან, მუჰამედის მემკვიდრეების – ხალიფების დროს, ჯიჰადის შესახებ მოძღვრება იქცა არაბთა დაპყრობითი ომების იდეოლოგიურ დასაყრდენად.

დაპყრობილ ქვეყნებში მიწებს და უძრავ ქონებას ისლამი განიხილავდა როგორც ფაის – მუსლიმური თემის საერთო საკუთრებას (ანუ, მუსლიმური სახელმწიფოს საერთო საკუთრებას), პრაქტიკულად კი, მიწების ფონდის უდიდესი ნაწილი ხალიფას ხელში გადადიოდა.

630 წ. დასრულდა არაბეთის პოლიტიკური გაერთიანება. ახალი სახელმწიფოს გაბატონებული ზედაფენა ჩამოყალიბდა მექელი დიდებულების, სამხრეთ და ჩრდილოეთ არაბეთის ტომთა ბელადებისა და ასჰაბებისაგან (წინასწარმეტყველის თანამებრძოლების, მისი მოწაფეებისაგან).

მუჰამედის მონაცვლეები იყვნენ ხალიფები, რომლებიც ერთდროულად სასულიერო და პოლიტიკურ წინამძღოლებად ითვლებოდნენ (იმამი და ამირა). პირველი ოთხი ხალიფა, რომელთაც შემდეგ „წმინდა“, „კანონიერი“ ხალიფების სახელწოდება მიიღეს, აბუ-ბექრი (632-634), ომარი (634-644), ოსმანი (644-656) და ალი (656-661) მუჰამედის ნათესავები და თანამებრძოლნი იყვნენ.

დაპყრობითი ომები ჩრდილოეთისაკენ, რომელიბიც დაგეგმილი ჰქონდა მუჰამედს, მისი სიკვდილის შემდეგ – ხალიფების დროს განხორციელდა. პირველი ხალიფა აბუ-ბექრი, შინაური საქმეების მოწესრიგებით, ცრუმოციქულებთან ბრძოლით და

ებების ჩაქრობით იყო დაკავებული. ომარის, ოსმანის და ის დროს არაბთა ყურადღება ბიზანტიის პროვინციების — სირიის, პალესტინის, ეგვიპტის, აგრეთვე ირანის მიმართულებით ლაშქრობებზე იყო მიპყრობილი.

არაბთა ჯარი შედგებოდა ცხენოსნებისა და ქვეითებისაგან. თავდაპირველად ისინი აქლემებზე ისხდნენ. ჯარის წყობა იყო ტრაიბალურ-ტომობრივი, რასაც ჰქონდა როგორც დადებითი, ასევე უარყოფითი მხარეები: დადებითად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ ერთი გვარისა და ტომის ხალხი მხარდამხარ მედგრად იბრძოდა; უარყოფითი იყო ის, რომ ხშირად, გადამწყვეტ მომენტში, ტომების ბელადებს შორის ქიშპი ზიანს აყენებდა საერთო საქმეს. არაბთა ჯარი უფრო ცუდად იყო შეიარაღებული, ვიდრე ბიზანტიელთა ან სპარსელთა, მაგრამ უფრო მოქნილი და სწრაფი იყო. ბედუინები მოულოდნელ და სწრაფ რეიდებს აწყობდნენ მტრის ზურგში.

§ 2. არაბთა მიერ ირანის დაპყრობა

არაბთა დიდი დაპყრობები მოიცავენ პერიოდს 633 წლიდან 751 წლამდე. არაბებს უზარმაზარი სამხედრო ძალა ჰყავდათ, რადგან ყველა არაბი მამაკაცი მეომარი იყო. მათ ერთდროულად დაიწყეს ომი ირანის (ერაყში შეჭრით 633 წ.) და ბიზანტიის პალესტინაში შეჭრით 634 წ.) წინააღმდეგ. ომი მიმდინარეობდა „ღაზავათის“ იდეოლოგიური საბურველით. არაბთა საერთო მასაში მუსლიმის ერთგული მუსლიმები ცოტა იყვნენ (ძირითადმა მასამ მუსლიმი მიიღო პოლიტიკური მოსაზრებით), მაგრამ მათ მაინც დიდი როლი ითამაშეს დაპყრობათა ორგანიზაციის საქმეში. არაბთა ზედაფენა თვლიდა, რომ ხმელთაშუა ზღვა — აზიის დამაკავშირებელი სავაჭრო-საქარავნო-საზღვაო გზების ხელში ჩაგდება გააფართოებდა ვაჭრობას, გაამდიდრებდა არაბებს, მათ ხელში ჩაუგდებდა ახალ-ახალ მიწებს, გაზრდიდა ალაფსა და

ნადავლს; ამასთანავე, დაპყრობითი ომები დროებით მაინც შეასუსტებდა შიდა წინააღმდეგობას და ტომთა სეპარატიზმს ბედუინების ჩაბმით ლაშქრობებში.

არაბთა დაპყრობების თავბრუდამხვევ წარმატებებს ხელს უწყობდა საერთაშორისო ვითარებაც. ორივე დიდი სახელმწიფო – ბიზანტია და ირანი გამოფიტული იყო უკანასკნელი ხანგრძლივი ომით და შინაური წინააღმდეგობის გამწვავებით. ბიზანტიაში სოციალური ბრძოლა, რომელშიც წინა პლანზე გამოდიოდნენ „მწვანეთა“ და „ცისფერთა“ პარტიები, გართულებული იყო რელიგიური ბრძოლით აღმოსავლური ქრისტიანობის ორ მთავარ მიმართულებას – ქალკედონიტობას (დიოფიზიტობა, მართლმადიდებლობა) და მონოფიზიტობას შორის. მონოფიზიტები ჭარბობდნენ სომხეთში, ზემო მესოპოტამიაში, სირიაში, ეგვიპტესა და ეთიოპიაში; მონოფიზიტობის საბურველში გამოხვეული იყო სეპარატისტული ტენდენციები. იმპერატორი ჰერაკლე მონოფიზიტებს თავს ახვევდა უნიას მართლმადიდებლური ეკლესიის პრიორიტეტის შესახებ. ამავე დროს, მან დაიწყო იუდეველთა დევნა. ირანში გაძლიერდა წინააღმდეგობა და აშკარა ბრძოლა ძალაუფლებისათვის სამხედრო არისტოკრატიასა და ჭურუმებს შორის. მკვეთრად გამოვლინდა ვასალი პატარ-პატარა მეფეებისა და მთავრების სეპარატიზმი.

არაბებმა პალესტინასა და სირიაში მთელ რიგ ბრძოლებში სასტიკად დაამარცხეს ბიზანტიელები: 635 წ. მათ აიღეს დამასკო, 637 წ. – იერუსალიმი, 638 წ. – ანტიოქია, 636 წლის აგვისტოში მდ. იარმუშკის შესართავთან, პალესტინაში, მათ სასტიკად დაამარცხეს ჰერაკლე კეისარი. ამ ოლქების დაპყრობა დამთავრდა 640 წ. მნიშვნელოვანი პორტის კესარიის აღებით. 640-641 წწ. არაბებმა დაიპყრეს ეგვიპტე. მონოფიზიტი კოპტები ადვილად დაიმორჩილეს. 642 წ. სექტემბერში არაბებმა ხელშეკრულების საფუძველზე დაიმორჩილეს ალექსანდრია. შემდეგ არაბებმა დაიპყრეს კირენაიკა (642 წ.), ლიბია (643 წ.) და შეიჭრნენ ბიზანტიის აფრიკაში (მაღრიბი: ტუნისი, ალჟირი, მოროკო). უფრო

ალრე, არაბებმა დაიპყრეს ზემო მესოპოტამია (641 წ.), ხოლო შემდეგ შეიჭრნენ სომხეთში, აიღეს მისი დედაქალაქი დვინი და ტყვედ წაიყვანეს 40000 კაცი (642 წ.) არაბებმა ბიზანტიას წაართვეს მისი სამფლობელოების ორ მესამედზე მეტი აზიასა და აფრიკაში.

ბიზანტიის წინააღმდეგ ლაშქრობების პარალელურად, არაბებმა შეუტიეს ირანს. ჯერ კიდევ ხალიფა აბუ-ბექრის დროს, არაბთა ჯარი ჰალიდ იბნ ალ-ვალიდის („ისლამის მახვილი") მეთაურობით დაიძრა ირანის დასავლეთ საზღვრებისაკენ. 633 წ. არაბებმა მუსანა იბნ ჰარისიუს მეთაურობით დაიკავეს ლაჰმიდების სამეფოს დედაქალაქი ხირა და გაიმარჯვეს „ჯაჭვისებრ ომში" (სპარსელი მეომრები პირველ რიგებში ერთმანეთს ჯაჭვისებურად გადაებნენ, მაგრამ მათ ვერ შეძლეს არაბთა შემტევის შეჩერება) და გადავიდნენ ევფრატზე.

633 წლის მარტ-აპრილში ჰალიდ იბნ ალ-ვალიდმა, რომელიც იმ დროს აბუ მუსეილიმის აჯანყების ჩასაქრობად იემამში იმყოფებოდა, ხალიფა აბუ-ბექრისგან მიიღო ბრძანება ირაყზე სალაშქროდ წასვლისა და მუსანა იბნ ჰარისის ლაშქართან შეერთების შესახებ. ბრძანების თანახმად, მათ ერთად უნდა ებრძოლათ ირანელთა გარნიზონების წინააღმდეგ. ზოგიერთი ცნობის მიხედვით, მუსანა იბნ ჰარისს არ უნდოდა ჰალიდის ლაშქართან შეერთება. იგი შიშობდა, რომ ხალიფა მთავარსარდლობას ჰალიდ იბნ ალ-ვალიდს გადასცემდა. მისი შიში უსაფუძვლო არ გამოდგა, შემდეგში ასეც მოხდა.

ჰალიდ იბნ ალ-ვალიდმა სპარსელებზე გაიმარჯვა უვეისასთან ბრძოლაში.

ირანის ჯარის მთავარსარდლად დაინიშნა ხორასნის მმართველი რუსტამი შვილი ფაროჰზადისა, რომელიც ცნობილი იყო თავისი სამხედრო ნიჭით და იმითაც, რომ მან აქტიური მონაწილეობა მიიღო 632 წ. ხოსრო II-ის შვილიშვილის იეზდიგერდ III-ის ტახტზე აყვანაში. რუსტამმა 634 წ. ნოებმერში „ხიდთან ბრძოლაში" („ქუს ან-ნატიფთან") სასტიკად დაამარცხა არაბები,

მაგრამ 635 წ. ბუვიბასთან (ხირის მახლობლად) ბრძოლაში არაბებმა კვლავ დაამარცხეს სპარსელები.

იეზდიგერდ III და მისი გარემოცვა დარწმუნდა იმაში, რომ მათ სათანადოდ ვერ შეაფასეს არაბთა ძალა. სპაჰბედმა რუსტამმა ირანის ყველა ოლქიდან ჯარის შეგროვება ბრძანა. ჯარის შეგროვებასა და შეიარაღებაში თითქმის ერთი წელი გავიდა.

636 წლის შემოდგომაზე სპარსელთა მრავალრიცხოვანი ჯარი დაბანაკდა კადისიასთან, ხირის მახლობლად. მოშორებით იდგნენ არაბები სა ად იბნ აბუ ვაყასის მეთაურობით (ხალიფა ომარის განკარგულებით, 634 წ. ჰალიდ იბნ ალ-ვალიდი სირიაში იქნა გადასროლილი. ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში იგი შეცვალა სა ად იბნ აბუ ვაყასმა).

სპარსელთა ჯარის მთავარსარდალმა, სახელგანთქმულმა მხედართმთავარმა რუსტამმა, მიუხედავად სპარსელთა მნიშვნელოვანი რიცხობრივი უპირატესობისა, ვერ გაბედა ბრძოლის დაწყება. იგი კარგად ხედავდა სპარსელთა ჯარის სუსტ ადგილებს. რუსტამი კარგად იცნობდა თავის სარდლებს, იცოდა მათი პრეტენზიები, სეპარატიზმისაკენ მიდრეკილება, სამხედრო წრეებში შინაური განხეთქილება, მხედართმთავრის ბრძანებისადმი დაუმორჩილებლობა და სხვ. ბრძოლა, ცვალებადი წარმატებით, 3 დღის განმავლობაში გრძელდებოდა. ამასობაში, არაბებს დამხმარე ძალა მოუვიდათ სირიიდან. ბრძოლის ბოლო დღეს ქარი ამოვარდა, რომელმაც ირანელ მხედრებს ქვიშა მიაყარა თვალებში. ამან დააჩქარა არაბთა გამარჯვება. სპაჰბედი რუსტამი ბრძოლაში მოკლეს. მთავარსარდლის სიკვდილმა ირანის ჯარში დიდი არევ-დარევა შეიტანა. არაბებმა ამ ბრძოლაში ხელთ იგდეს ირანის სახელმწიფო დროშა, რომელიც შეკერილი იყო ლეოპარდის ტყავისაგან და ძვირფასი ქვებით იყო მოოჭვილი. გადმოცემის მიხედვით, იგი ირანული ეპოსის ლეგენდარული პერსონაჟის, ეროვნული გმირის, მჭედელ კავას ტყავის წინსაფრისაგან იყო შეკერილი.

კადისიასთან ბრძოლაში ირანის ჯარის განადგურების ამბის მიღებისთანავე იეზდიგერდ III-ის სამეფო კარი ზაგროსის მთებში გაიქცა. ირანის დედაქალაქ ქტეზიფონისაკენ (არაბ. ალ-მადაინი) გზა ხსნილი იყო. 637 წლის ზაფხულში არაბებმა ქტეზიფონი აიღეს, დაანგრიეს და გაძარცვეს. მათ ხელთ იგდეს აუარებელი დავლა (ოქრო-ვერცხლი, ხელოვნების ნიმუშები და სხვ.). მცხოვრებლები, რომელთაც გაქცევა ვერ მოასწრეს, ნაწილობრივ დახოცეს, ნაწილობრივ კი ტყვედ წაიყვანეს.

არაბი მეომრები, თვით ცნობილი მხედართმთავრებიც კი, თავისი ინტელექტუალური განვითარებით ისეთ დონეზე იდგნენ, რომ მათ არ შეეძლოთ ქტეზიფონში ხელთგდებული ნადავლის მშატვრული ღირებულების დაფასება. ისინი ადნობდნენ ოქროსა და ვერცხლის უძვირფასეს ნივთებს, ჭრიდნენ ფარჩისა და ბრეშუმის ქსოვილებს. მათ დაანაკუწეს შესანიშნავი ხალიჩა, რომელიც ხოსრო II ფარვიზის სასახლის მისაღებ დარბაზში იყო დაფენილი. ეს ხალიჩა მოქსოვილი იყო ოქროსა და ვერცხლის ძაფებით და მოოჭვილი ძვირფასი ქვებით. ერთი ნაკუწი, რომელიც ალის შეხვდა წილად, 20000 დინარად იქნა შეფასებული. საერთოდ, ქტეზიფონის აოხრებისა და გაძარცვის შედეგად, არაბთა მიერ ნაშოვნი დავლა 900 მილიონი დირჰემით განისაზღვრა.

არაბთა მიერ სასანიანთა ირანის დედაქალაქის აღებამ და მისმა დანგრევამ ირანის მოსახლეობაზე ძლიერი შთაბეჭდილება მოახდინა. ირანში, როგორც იქნა, მიხვდნენ, რომ არაბთა შემოსევა მარტო ყაჩაღური თავდასხმა კი არაა, არამედ სერიოზული და ძლიერი მტრის შემოსევა იყო. იეზდიგერდ III და მისი გარემოცვა ყველაფერს აკეთებდა დიდი ჯარის შესაგროვებლად და არაბებთან მეორე დიდი ბრძოლის გასამართად. არაბთა მიერ ხულოვანისა და ხუზისტანის დაპყრობის შემდეგ, ირანელთა ჯარმა თავი მოიყარა ნეჰავენდთან — მიდიის ცენტრში. არსებითად, ეს იყო არა რეგულარული ჯარი, არამედ იეზდიგერდ III-ის მოწოდებით, არაბთა მიერ ჯერ კიდევ დაუპყრობი პროვინციებიდან მოგროვილი

სახალხო ლაშქარი. შაჰინ-შაჰის მხედრებს გარდა (მიდიელები და ისპაჰანელები) ნეჰავენდთან მოვიდნენ რაზმები ხორასანიდან, სისტანიდან, ფარსიდან, კასპიისპირეთის პროვინციებიდან, აგრეთვე — ბელუჯების სახალხო ლაშქარი ქირმანიდან. წყაროები ამ ლაშქრის სხვადასხვა რიცხვს ასახელებენ (60000, 100000, 150000 კაცი). ეს არაერთგვაროვანი სახალხო ლაშქარი ლეგენდარული კავას დროშის ქვეშ გაერთიანდა.

როგორც ვხედავთ, ირანელები სერიოზულად ემზადებოდნენ გადამწყვეტი ბრძოლისათვის. ამავე დროს, არაბებიც აგროვებდნენ დიდძალ ჯარს, რადგან ირანელებთან ახალი ბრძოლა სერიოზულ მომზადებას მოითხოვდა. გადმოცემის თანახმად, ომარმა დახმარებისათვის მიმართა ადგილობრივი(ხუზისტანსა და ფარსში მცხოვრებ) არაბული და ირანული ტომების ბელადებს. ისინი, თითქოს, მაშინვე გამოეხმაურნენ ამ მოწოდებას.

ხალიფამ მუსლიმთა გაერთიანებული ჯარის სარდლად დანიშნა წინასწარმეტყველის ერთ-ერთი თანამებრძოლი ნუმან იბნ მუკარანი, რომელსაც იმ დროს ქაშგარის ოლქის მთავარი ხარჯთამკრეფი მოხელის თანამდებობა ეკავა.

სასანიანთა ჯარის ძირითადი ძალები მოგროვდნენ ნეჰავენდის შემოგარენში. ირანელები საგულდაგულოდ ემზადებოდნენ თავდაცვითი ბრძოლებისათვის. ქალაქის მისადგომებთან და სამხედრო ბანაკთან მათ დააყენეს რკინის „კბილები“ მოწინააღმდეგის კავალერიის წინააღმდეგ. ბალაძორისა და ტაბარის ცნობების მიხედვით, ქვეითი მეომრები, ხუთ-ხუთი, ათ-ათი კაცი, ერთმანეთს გადაებნენ ჯაჭვებით, რათა გამოერიცხათ უკანდახევის ყოველგვარი შესაძლებლობა.

ირანელთა მხრიდან იყო მცდელობა არაბებთან მორიგებისა მათ მიერ ნეჰავენდის სანახების დატოვების თაობაზე, მაგრამ მოლაპარაკებამ არავითარი შედეგი არ გამოიღო, პირიქით, უფრო გააძწვავა მათ შორის ურთიერთობა და აუცილებელი გახადა საკითხის გადაწყვეტა იარაღის ძალით. დაპირისპირებული მხარეები დიდი ხნის განმავლობაში არ იწყებდნენ აქტიურ საომარ

მოშველებას. ირანელები საფარიდან წარმატებით იგერიებდნენ მტრის იერიშებს და არ აძლევდნენ მათ მოახლოვების საშუალებას. არაბებმა სამხედრო ხერხს მიმართეს: მათ მოახდინეს უკანდახევის იმიტაცია; ირანელები მოტყუვდნენ: საფრიდან გამოვიდნენ ღია მინდორში და ჩაებნენ სასტიკ ბრძოლაში, რომელიც რამდენიმე დღე გაგრძელდა. ორივე მხარემ დიდი დანაკლისი განიცადა. უკანასკნელ ბრძოლაში პირადად მონაწილეობდა ნუმან იბნ მუკარინი. არაბებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ მხედართმთავარი დაიღუპა. არაბებს მხედართმთავრის დაღუპვა არ შეუმჩნევიათ, მათ გააგრძელეს მტრის დევნა. განსაკუთრებით დიდი დანაკლისი განიცადა სპარსელთა ქვეითმა ჯარმა, რომელსაც უკანდახევის საშუალება მოესპო. ირანის ჯარის დანარჩენმა ნაწილმა თავი შეაფარა ციხე-სიმაგრეს, რომელიც ნეჰავენდიდან ორ ფარსანგზე მდებარეობდა, რადგან ქალაქის ციხეში მათთვის ადგილი აღარ იყო. ირანელთა ჯარის ნაწილმა ალყაში ჯდომას ღია ადგილას ბრძოლა ამჯობინა, მაგრამ მუსლიმებმა ისინი დაამარცხეს.

ერთ-ერთი დიდგვაროვანი ირანელი, ნეჰავენდის გამგებელი დინარი ჩაბარდა არაბებს და თავისთვის, ისევე როგორც ქალაქის მცხოვრებთათვის, მიიღო „დაცვის სიგელი“. ნეჰავენდმა არაბებს გაუღო ქალაქის კარი. არაბებმა ხელთ იგდეს დიდი დავლა, მათ შორის ხოსრო II-თან დაახლოებული პირის ნაჰვერგანის საგანძური, რომელიც ცეცხლთაყვანისმცემელთა ტაძარში იყო დამალული. ეს მოხდა 642 წლის გაზაფხულზე.

არაბთა მიერ დამარცხებული, დაქსაქსული ირანის სახალხო ლაშქარი და ადგილობრივი მმართველები ვეღარ გაერთიანდნენ. მუსლიმებისაგან დევნილმა ირანის ჯარმა ჰამადანისაკენ (ნეჰავენდიდან 14 ფარსანგზე) დაიხია. მათი მთავარსარდალი არაბებს ჩაუვარდა ტყვედ, ხოლო ჯარმა მოასწრო ციხე-სიმაგრეში ჩაკეტვა. სანამ არაბები რუსთაკებს არბევდნენ, ირანელმა მხედართმთავრებმა მიზანშეწონილად ჩათვალეს არაბებთან ზავის დადება. ამით მათ შეინარჩუნეს ჰამადანი და დასთაბუ.

ნეჰავენდისა და ჰამადანის მაგალითს მიბაძა მთელი მიდიის

მოსახლეობამ: სასანიანთა სახელმწიფოს ამ ნაწილში დაიდო სამშვიდობო ხელშეკრულებები. ბალაძორის მიხედვით, არაბებმა ამგვარი ხელშეკრულებების საფუძველზე მოახერხეს დინავერის, მისაბადანის და მიჰრგან-კადაკის დამორჩილება. ნეჰავენდისა და ჰამადანის დამორჩილებისა და მიდიაში ფეხმოკიდების შემდეგ არაბებმა გაილაშქრეს სასანიანთა ირანის კასპიისპირეთის პროვინციების დასაპყრობად (642-643 წწ.).

არაბებმა დაიპყრეს ყუმი, ქაშანი და დაიძრნენ რეისაკენ. ღეი იყო მიჰრანის ცნობილი საგვარეულო სამფლობელო. არაბთა ლაშქრობების დროს რეის მმართველი იყო სიიჰვაჰში – ბაჰრამ ჩუბინის შვილიშვილი.

მაგრამ ადგილობრივი მოსახლეობის მორჩილება ყოველთვის ხანგრძლივი არ იყო, რაც კარგად ჩანს ჰამადანის მაგალითზე: როგორც კი არაბებმა ქალაქი დატოვეს, ირანელებმა დაარღვიეს ხელშეკრულება და მათგან თავი გაითავისუფლეს. არაბ ხელისუფლებს დასჭირდათ ახალი ლაშქრობის მოწყობა ავჯანყებული ქალაქის დასასჯელად და დასამორჩილებლად. არაბებმა მეორეჯერ დაიმორჩილეს ოლქები ჰამადანიდან ჯარმიდანამდე და დატოვეს იქ თავისი მმართველები, ხოლო ქ. ჰამადანს ალყა შემოარტყეს. ქალაქის მცხოვრებლებმა მათ დაზავება სთხოვეს, არაბებმა ეს თხოვნა დააკმაყოფილეს, მაგრამ ზავის პირობები გაცილებით უფრო მძიმე იყო, ვიდრე პირველად. ჰამადანი მეორედ დაიმორჩილეს 644 წ.

643-644 წწ-ში არაბებმა დაიპყრეს ისპაჰანი. ნეჰავენდთან ბრძოლას ირანის ისტორიისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. იეზდიგერდის ხელთ აღარ იყო აღარც ძველი ძალაუფლება და აღარც ავტორიტეტი, რომელიც მის ირგვლივ გააერთიანებდა დაჩაგრულ ძალებს არაბთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. მდიდარი ქვეყანა პროვიანტის დიდი მარაგით, კარგი შეიარაღებითა და მრავალრიცხოვანი მოსახლეობით ფაქტობრივად აღმოჩნდა ცენტრალური ხელმძღვანელობის გარეშე.

ნეჰავენდთან ბრძოლის შემდეგ ქვეყანა პატარ-პატარა სა-

ფლობელოებად დაიშალა. იმის გასაგებად, თუ როგორ მოხდა
ეს ასე სწრაფად, უნდა მოვიგონოთ სასანიანთა სახელმწიფოს
სასიათი VII ს-ის პირველ ნახევარში. თვით ტიტული შაჰინ-
შაჰი იმაზე მიუთითებდა, რომ სასანიანთა ირანში მეფე იყო
მეფეთა-მეფე, წვრილ-წვრილ მფლობელთა უფროსი. ფარსში,
ხუზისტანში, ქერმანში, ტაბარისტანში, დეილემში, გურგანში,
ხორასანსა და აზერბაიჯანში ისხდნენ მემკვიდრეობითი
მფლობელები ადგილობრივი ტიტულატურით. არაბულენოვანი
ისტორიკოსები (ბალაძორი, ტაბარი...), რომელნიც აღგვიწერენ
არაბთ მიერ ირანისა და შუა აზიის დაპყრობას, ამ მფლობელებს
უწოდებდნენ დეჰყანებს. ყოველი ამგვარი დეჰყანი სახლში თავს
ერძნობდა, როგორც ბატონ-პატრონი და მიისწრაფოდა სრული
დამოუკიდებლობისაკენ.

დეჰყანების სეპარატისტული ტენდენციები ხელს უწყობდა
სასანიანთა სახელმწიფოს დაცემას. შაჰინ-შაჰის, როგორც
ერთადერთი უზენაესი წინამძღოლის, ირგვლივ შემჭიდროების
ნაცვლად, მათ დაიწყეს ფიქრი და ბჭობა იმის თაობაზე, რომ
იეზდიგერდ III უბედური მეფეა; რომ არაბები ძალიან ძლიერნი
არიან და მათი დამარცხება არ შეიძლება; რომ უკეთესია მათთან
ზავზე მოლაპარაკება, ვიდრე უშედეგო წინააღმდეგობის გაწევა.
დეჰყანებამდე მოდიოდა ხმები, რომ დამორჩილების შემთხვევაში
არაბები, ხარკის გადახდის პირობით, დაიცავენ ხალხის სიცოცხლეს
და ქონებას; დაიცავენ ქალაქს.

ნეჰავენდთან ბრძოლის შემდეგ იეზდიგერდ III პატარა
რაზმით და უზარმაზარი ამალით (კარისკაცები და ჰარემი. სულ
1000 კაცი) დაიწყო ქვეყანაში ხეტიალი: იგი ხან ერთ მმართველთან
მიდიოდა დახმარების სათხოვნელად, ხან მეორესთან. მას ყველა
პირდებოდა დახმარებას, მაგრამ რეალურად მცირე ერთგული
რაზმისა და ამალის გარდა აღარავინ შერჩა. ფარსში არაბები
შეიჭრნენ 644 წ. ზღვიდან — ბაჰრეინიდან და ხმელეთიდან —
ხუზისტანიდან. ფარსის ლაშქარი, რომელსაც სათავეში ედგა
ფარსის მარზბანი შეჰრეკი, დამარცხდა სისხლისმღვრელ ბრძოლაში

რეიშეჰრთან, თავაჯის ახლოს. მაგრამ ფარსის დაპყრობა არაბებმა მხოლოდ 648 წ. მოახერხეს. ზოგიერთმა ქალაქმა, მაგ., ისთაჰრიმ, არაბებთან დადებული ხელშეკრულებით შეინარჩუნა პირადი თავისუფლება, სარწმუნოების და ქონების ხელშეუხებლობა. 649 წ. ისთაჰრის მცხოვრებნი აჯანყდნენ არაბთა წინააღმდეგ და ამოწყვიტეს გარნიზონი. არაბებმა ქალაქს ალყა შემოარტყეს, აიღეს და დაანგრიეს ისთაჰრი, 40000 მამაკაცი გაწყვიტეს, ქალები და ბავშვები ტყვედ წაიყვანეს. ფარსის ირანელი დიდებულების ნაწილი დაემორჩილა არაბებს: მათ შეინარჩუნეს თავიანთი მიწები და ციხე-სიმაგრეები. ფარსიდან აკრეფილი ხარაჯა 33 მილიონ დირჰემს უდრიდა, ჯიზია – 18 მილიონ დირჰემს.

იეზდიგერდ III ერთი ოლქიდან მეორეში გადადიოდა: ჯალულიესთან ირანელთა დამარცხების შემდეგ, შაჰინ-შაჰი, რომელიც იმ დროს ხულვანში იმყოფებოდა, მრავალრიცხოვანი ამალით გაემართა რეისაკენ. რეიში იგი იმყოფებოდა ნეჰავენდთან ბრძოლის დამთავრებამდე, შემდეგ მან დატოვა რეი და გაემართა ქვეყნის შუაგულისაკენ. იგი პირველად ისპაჰანში შეჩერდა, შემდეგ კი ქერმანში. რამდენიმე თვის შემდეგ იგი ხორასანში წავიდა, შეჩერდა ნიშაბურში, მერე კი მერვისაკენ გაემართა. მერვი იყო სასანიანთა ბატონობის დასაყრდენი ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. შაჰინ-შაჰმა მერვიდან ირანის იმ პროვინციებში, რომლებიც ჯერჯერობით არ იყო არაბთაგან დაპყრობილი, გააგზავნა მაცნეები და მოუწოდა ხალხს არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლისაკენ. პასუხად მიიღო ვასალების ერთგულების დამადასტურებელი ცნობები. შაჰინ-შაჰის მოწოდებებმა გამოიწვია მთელი რიგი აჯანყებები არაბთაგან დაპყრობილ რეგიონებში (ფარსში, მიდიაში...).

იეზდიგერდმა თავის მუდმივ რეზიდენციად აირჩია მერვი. ქალაქიდან ორი ფარსანგის მანძილზე დაადგმევინა რეიდან წამოღებული ძველი საკურთხეველი და ის ადგილი ბაღებითა და ყვავილნარით გააშვენიერებინა.

მერვთან არაბების მიახლოებისთანავე, იეზდიგერდმა თავისი

რეზიდენცია დატოვა და წავიდა მერვერუდში, საიდანაც მაცნეები გაგზავნა თურქების ხაკანთან, სოღდისა და ჩინეთის მეფეებთან. შემდგომში მოვლენები შემდეგნაირად წარიმართა: სანამ შაჰინ-შაჰი მეზობელი მბრძანებლებისაგან დახმარებას მიიღებდა, ხალიფას ბრძანებით არაბებს ქუფიდან ახალი მაშველი ძალა მოუვიდათ. არაბმა სარდალმა აჰნაფ იბნ კაისმა მერვში დატოვა გარნიზონი და დაიძრა მერვერუდისაკენ, ხოლო იეზდიგერდი იძულებული გახდა დაეხია მერვერუდიდან ბალხისაკენ. არაბებმა ბალხი აიღეს; იეზდიგერდი იძულებული გახდა გადასულიყო ამუ-დარიას მიღმა. აჰნაფ იბნ კაისმა თავისი ბანაკი გადაიტანა ბალხში. ხორასანის მოსახლეობა ნიშაბურიდან თოხარისტანის უკიდურეს საზღვრებამდე დამორჩილდა არაბებს და მათთან ხაშვიდობო ხელშეკრულება დადო.

აჰნაფ იბნ კაისი ჯარით მერვერუდში დაბრუნდა. მან ბალხში თავისი ნაცვალი დატოვა. წყაროების ცნობით, ხორასანის დაპყრობა ურჯერობით არ შედიოდა არაბთა ხელმძღვანელობის გეგმებში. გადმოცემის მიხედვით, ამ ამბავმა – არაბების გამარჯვებამ აღმოსავლეთში, ხალიფა გააბრაზა, რადგანაც ხორასანი მიჩნეული იყო ნეიტრალურ ზონად სახალიფოსა და მომთაბარეებს შორის. ხორასანის დაპყრობით არაბები უშუალოდ უმეზობლდებოდნენ მომთაბარე თურქებს.

შაჰინ-შაჰმა, ამუ-დარიაზე გადასვლის შემდეგ, სოღდელებისა და თურქებისაგან მიიღო დიდი ჯარი. იგი დამხმარე ჯართან ერთად უკან გადმოვიდა მდინარეზე და მიუახლოვდა ბალხს. არაბი მმართველი სასწრაფოდ დაბრუნდა მერვერუდში. მალე იქ მივიდა შაჰინ-შაჰისა და ხაკანის გაერთიანებული ჯარი – გაძლიერებული ბალხისა და თოხარისტანის სახალხო ლაშქრით. არაბთა ჯარში 20000 კაცი იყო, ხოლო ბალამის მიხედვით, შაჰინ-შაჰის ჯარში – 50000 მეომარი. არაბებმა უკან დაიხიეს მთისკენ, რათა მტრისთვის არ მიეცათ ზურგიდან თავდასხმის საშუალება. დღისით ბრძოლამ არცერთ მხარეს არ მოუტანა წარმატება. მაშინ არაბებმა შეტევა ღამით განავითარეს, რის

როსაც დაიღუპა ხაკანის რამდენიმე ნათესავი. თურქების რაზმები ბალხისაკენ დაიძრენ. შაჰინ-შაჰი ბედის ანაბარად მიატოვეს.

იეზდიგერდ III-მ მიზანშეწონილად ჩათვალა მერვთან მისვლა. იგი დაემუქრა არაბთა გარნიზონს. არაბები მოემზადნენ თავდაცვისათვის, მაგრამ შაჰინ-შაჰმა მხოლოდ ხაზინა და საგანძური წაიღო, იგი წასვლას აპირებდა თურქებთან ან ჩინეთში. იეზდიგერდ III-ის ამ გადაწყვეტილებამ აღაშფოთა ჯარი, რომელმაც შაჰინ-შაჰს წაართვა ხაზინა და გააძევა იგი. იეზდიგერდს სხვა გზა არ ჰქონდა: გარდა იმისა,რომ თავშესაფარი ეძია თურქთა ხაკანთან. უწინამძღოლოდ დარჩენილმა ჯარმა ხაზინა გადასცა აჰნაფ იბნ კაისს და მიიღო მუსლიმთა მფარველობა. მერვის მარზბანი მახუია აკონტროლებდა ტერიტორიას ამუ-დარიამდე. მდინარის იქით იწყებოდა თურქთა სახაყანოს ტერიტორია. მახუიამ თურქთა ხაკანთან საიდუმლო ხელშეკრულება დადო, რაც ითვალისწინებდა იეზდიგერდის წინააღმდეგ მოქმედებას. არის აზრი, რომ იეზდიგერდი საერთოდ არ შეუშვეს მერვში, მახუიას ბრძანებით მას ქალაქის კარი დაუკეტეს. უკანასკნელმა სასანიანმა შაჰინ-შაჰმა ჯარის ნარჩენები დაკარგა ბალხის რაიონში მომთაბარე თურქებთან შეტაკებაში. იგი გაიქცა და თავი შეაფარა მდ. მურღაბის ნაპირას მდებარე წისქვილს. ბალამის მიხედვით, იგი მოკლა მეწისქვილემ, რომელიც დახარბდა მის ტანსაცმელს.

არის ცნობები, რომელთა მიხედვითაც, როდესაც მოკლულში შეიცვნეს სპარსთა მეფე, მერვის მიტროპოლიტმა ილიამ შეაგროვა ქრისტიანები და მიმართა მათ სიტყვით, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ იეზდიგერდი შვილია შაჰრიარის, შაჰრიარი შვილია ხოსრო II ფარვიზის და ქრისტიანი შირინის, ე. ი. მოკლული მეფეც ქრისტიანია თავისი წარმოშობით. მიტროპოლიტმა მოუწოდა თავის სამწყოს: ეგლოვათ სპარსთა მეფე და პატივით დაესაფლავებინათ იგი. მიტროპოლიტის ბაღში ააგეს აკლდამა, სადაც დაასვენეს იეზდიგერდი.

ბალამის მიხედვით, შაჰინ-შაჰის მოღალატე მარზბანი მახუია მერვში არაბების მოსვლამდე იყო. როდესაც მუსლიმები უკვე

ბალახის კარიბჭესთან იყვნენ, მახუია გაიქცა ამუ-დარიას იქით და ბიცოცხლის დარჩენილი წლები თურქთა ხაკანთან გაატარა. არაბებმა დაიპყრეს მერვი, ჰერათი, ბალხი და ამუ-დარიამდე დამყარეს ისლამის პოლიტიკური ბატონობა. არაბმა მხედართმთავარმა აჰნაფმა თავის რეზიდენციად აირჩია მერვერუდი, ხოლო შემდეგ გადასახლდა ქალაქიდან 4 ფარსანგის მანძილზე მისთვის სპეციალურად აშენებულ ციხესიმაგრეში. ეს მოხდა 651 წელს.

651 წ. იეზდიგერდ III-ის სიკვდილის შემდეგ ირანმა, როგორც დამოუკიდებელმა სახელმწიფომ, ფაქტობრივად შეწყვიტა არსებობა. არაბებს სამხედრო მოქმედება ყველაზე უფრო გაუძნელდათ ირანის ჩრდილო-კასპიისპირეთის მთიან რეგიონებში: ტაბარისტანში, დეილემში, გილიანში, სადაც თავისუფლებისმოყვარე მოსახლეობა დამპყრობლებს წინააღმდეგობას უწევდა და დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ცხოვრებას აგრძელებდა; ხოლო გილიანის მთიანი ნაწილის – დეილემის დაპყრობა არაბებმა საერთოდ ვერ შეძლეს.

სისტანში და თოხარისტანში არაბთა მიმართ წინააღმდეგობა გრძელდებოდა VIII საუკუნის დასაწყისამდე. 661 წ. თოხარისტანის (ბალხის ოლქი) დეჰყანებმა, რომელთაც მხარს უჭერდნენ დასავლეთის თურქები და ჩინეთი, მეფედ გამოაცხადეს იეზდიგერდ III-ის შვილი პეროზი. საქმე ისაა, რომ VII ს-ში ჩინეთს თვითონ უნდოდა შუა აზიის დაპყრობა, ამიტომაც ფარულნაირად ხელს უშლიდა არაბთა ექსპანსიის გავრცელებას აღმოსავლეთისაკენ. იგი მხარს უჭერდა ხორასანისა და თოხარისტანის ბრძოლას არაბი დამპყრობლების წინააღმდეგ, მაგრამ შორეული ჩინეთის დახმარება არ შეიძლებოდა ეფექტური ყოფილიყო. 674 წელს არაბთაგან განდევნილმა პეროზმა თავშესაფრის ძებნა დაიწყო ჩინეთში. უფრო გვიან, პეროზის შვილი ნერსე დაბრუნდა თოხარისტანში და სათავეში ჩაუდგა არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას. 707 წ. ბალხი საბოლოოდ დაიპყრეს არაბებმა. ნერსე ჩინეთში გაიქცა.

პეროზი და ნერსე ჩინეთის საიმპერატორო კარზე ოფი-

ციალურად სპარსეთის მეფეებად იყვნენ ცნობილნი. VIII ს-ის დასაწყისში მთელი ირანის ზეგანი, გარდა ქაბულის რეგიონისა და გურის მთიანის ოლქისა (მდ. ხერი-რუდის ზემო წელი) – უზარმაზარი ტერიტორია მდიდარი სავაჭრო ქალაქებით, მრავალი სარწყავი არხით და დამუშავებული მიწებით, მრავალრიცხოვანი მიწათმოქმედი მოსახლეობით, შევიდა ომაელთა არაბული სახელმწიფოს შემადგენლობაში (661-750 წწ).

აღსანიშნავია, რომ არაბთა მიერ ირანის დაპყრობას შედეგად მოჰყვა დამარცხებული სასანიანთა სახელმწიფოდან მიგრაცია აღმოსავლეთში. წყაროები მოგვითხრობენ ზოროასტრელთა თემების შესახებ ინდოეთში, შუა აზიაში, ჩინეთში და იაპონიაშიც კი.

თავი IV

ირანი VII საუკუნის II ნახევარსა და XI საუკუნის პირველ მესამედში

§ 1. ირანი ომაელთა სახალიფოს შემადგენლობაში

651 წ. იეზდიგერდ III-ის სიკვდილის შემდეგ სასანიანთა ირანმა შეწყვიტა არსებობა, როგორც დამოუკიდებელმა სახელმწიფომ. არაბებს საომარი მოქმედება განსაკუთრებით გაუნელდათ ირანის ჩრდილოეთ რეგიონებში – კასპიისპირეთის მთიან ოლქებში: ტაბარსიტანში, დეილემსა და გილიანში, სადაც თავისუფლებისმოყვარე მოსახლეობა მათ სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდა და დიდი დროის განმავლობაში აგრძელებდა თითქმის დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ცხოვრებას. აღსანიშნავია, რომ გილიანის მთიანი ნაწილი – დეილემი არაბთა მიერ არასოდეს ყოფილა დაპყრობილი. სისტანში და თოხარისტანში არაბებს წინააღმდეგობას VIII ს-ის დასაწყისამდე უწევდნენ. 661 წ. თოხარისტანის (ბალხის ოლქი) დეჰყანებმა, რომლებსაც მხარს უჭერდნენ დასავლეთის თურქები და ჩინეთი, ირანის მეფედ გამოაცხადეს იეზდიგერდ III-ის შვილი უფლისწული პეროზი. საქმე ისაა, რომ ჩინეთის იმპერია VII ს-ში თვითონ ცდილობდა მავერანაჰრის დამორჩილებას, მას არ აწყობდა არაბთა ექსპანსიის გაფართოება; სწორედ ამიტომ, ჩინეთი მხარს უჭერდა ხორასანისა და თოხარისტანის ბრძოლას არაბთა წინააღმდეგ, მაგრამ შორეული ჩინეთის დახმარება ნაკლებეფექტური იყო. 674 წ. არაბთაგან შევიწროვებულმა პეროზმა თავშესაფარი ჩინეთში ეძია. პეროზის შვილი ნერსე უფრო მოგვიანებით დაბრუნდა თოხარისტანში და არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას ჩაუდგა სათავეში. 707 წ. ბალხი საბოლოოდ დაიპყრეს არაბებმა. ნერსე ჩინეთში გაიქცა. ჩინეთის იმპერატორმა პეროზი და ნერსე ოფიციალურად სცნო ირანის შაჰინ-შაჰებად. VII ს-ის დასაწყისისათვის მთელი ირანის ზეგანი,

გარდა ქაბულის რეგიონისა და გურის ოლქისა, ომაელთა სახალიფოს შემადგენლობაში მოექცა.

არაბი დამპყრობლები კულტურული დონით დაბლა იდგნენ მათ მიერ დაპყრობილ ირანელებზე. არაბებმა ირანში მოიტანეს მხოლოდ და მხოლოდ მდიდარი არაბული და ახალი რელიგია – ისლამი. მათ არ ჰქონდათ დიდი მასშტაბის სახელმწიფოს მართვის გამოცდილება, არ ჰყავდათ საქმის მცოდნე და გამოცდილი მოხელეები, ამიტომაც ისინი იძულებულნი იყვნენ თავიანთი მოთხოვნებისათვის მიესადაგებინათ ირანში არსებული პოლიტიკური წყობა და ტრადიციები.

არაბები დაპყრობილ ქვეყნებში დაინტერესებული იყვნენ, უპირველეს ყოვლისა ყოვლისა, დამორჩილებული მოსახლეობის „ჭამით“. VIII ს-ის არაბები ხალიფა ომარ I-ს მიაწერენ სიტყვებს: „მუსლიმები ჭამენ მათ (დამორჩილებულებს), სანამ ისინი ცოცხლები არიან, როცა ჩვენც და ისინიც დავიხოცებით, ჩვენი შვილები შეჭამენ მათ შვილებს, სანამ ისინი ცოცხლები იქნებიან“. როგორც იტყვიან, კომენტარი ზედმეტია. დაპყრობები მიზნად ისახავდა არაბთა სახალიფოს გაბატონებული ზედაფენის ცხოვრების უზრუნველყოფას დაპყრობილი ხალხების (კოპტები, სირიელები, სპარსელები, სოღდები, ხორეზმელები, სომხები, ქართველები და სხვ.) ხარჯზე. ირანი მდიდარი ქვეყანა იყო და იქიდან უნდა ამოექაჩათ რაც შეიძლებოდა მეტი დოვლათი. ომების პროცესში ეს დოვლათი არაბებს ხელთ უვარდებოდათ დავლის სახით. სალაშქროდ მიმავალ არაბებს თან მიჰყავდათ ალაფისა და ნადავლის გასანაწილებლად გამოყოფილი სპეციალური მოხელეები, რომლებსაც არაბი მეომრები აბარებდნენ ნაძარცვს, რასაც შემდეგ მეომრებს შორის ანაწილებდნენ. ამავე დროს, თვალყურს ადევნებდნენ, რომ განაწილების პრინციპი არ დარღვეულიყო. მოგვაქვს ერთი მაგალითი ალაფისა და ნადავლის განაწილებისა: ომაელთა მხედართმთავარმა 716 წ. დაამარცხა და შეიპყრო თურქთა პატარა მეფე სულა ბუხეირაში (ქალაქი კასპიის ზღვის სანაპიროზე, გურგანის სპარსული ოლქის მო-

სანელურად), სადაც ხელთ იგდო აურაცხელი დოვლათი. ხალიფა ალიდ II-მ დანიშნა ვინმე იდრის იბნ ხანზალუ ამ დავლის აღსარიცხავად და მეომრებისათვის დასარიგებლად. ნადავლი დათვალეს ტომრების სახით და კანონის თანახმად დაურიგეს მეომრებს.

სამხედრო ნადავლთან ერთად არაბები იყენებდნენ აგრეთვე ხარკის – გადასახადის თავდაპირველი და პრიმიტიული ფორმის პრინციპსაც. გადასახადი შეწერილი ჰქონდათ იმ ოლქებს და მხრებს, რომლებიც ახლად იყო დაპყრობილი არაბთა მიერ, რომლებიც წინააღმდეგობის გარეშე დამორჩილდნენ. არაბი ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ მერვს, რომელიც 651 წელს ხელაფოფლობით ჩააბარა არაბებს მარზბანმა მახუიამ, უნდა გადაეხადა 1000000 დირჰემი ფულად და სხვა სიმდიდრე, მათ შორის 200 ჯერიბი პური და ქერი. ბალაძორისთან ჩამოთვლილია ის საგნები, რომლებიც ხელშეკრულების თანახმად შერეული ფორმით უნდა გადაეხადათ ირანის ცალკეული ოლქების მცხოვრებლებს (ნატურით და ფულადი სახით, ნატურალური ნაწილის აშკარა უპირატესობით). არაბ დიდებულებს უმთავრესად ესენები (ახალგაზრდა მამაკაცები და ქალები), მატყლი, ბამბა, ქსოვილები, მარცვლეული, საქონელი, ცხენები, ტყავი, იარაღი და ოქრო-ვერცხლი სჭირდებოდათ. VII ს-ში ირანში მიმოქცევაში იყო ვერცხლის მონეტა დრაქმა, რომელსაც არაბები დირჰემს უწოდებდნენ. ამ მონეტის ფასი ოქროს კურსით უდრიდა 25 კაპ. ფული ქვეყანაში, განსაკუთრებით ირანის აღმოსავლეთ რეგიონში, ცოტა იყო. მისი მსყიდველობითი უნარი მაღალი იყო. როდესაც IX-X სს. არაბ ისტორიკოსთა მონათხრობში დამორჩილებული ირანის პირველი წლების ხარკისრაოდენობის უზარმაზარი ციფრებია დასახელებული (ფულადი ხარკის სახით), ეს უნდა გავიგოთ, არა როგორც რეალური ფული, არამედ, როგორც პირობითი ერთეული, რომელიც გამოიყენებოდა ნატურალური გადასახადების შეფასებისა და ანგარიშის აღსანიშნავად. პრიმიტიული გადასახადი, როგორც გადახდის ფორმა, არ

აკმაყოფილებდა ახალგაზრდა არაბულ სახელმწიფოს, რადგანაც მასში ბევრი იყო შემთხვევითობის ელემენტები. დამორჩილებული მოსახლეობის ექსპლუატაციის უფრო საიმედო აღრიცხვას დაქვემდებარებული ფორმა არაბმა ხელისუფლებმა მზამზარეული სახით ნახეს ირანში. სასანიანთა ხანაში მიწათმოქმედი იხდიდა მიწაზე დადებულ გადასახადს – ხარაგს და სულადობრივ გადასახადს – გეზითს. არაბმა ხელისუფლებმა გაითვალისწინეს ირანული საგადასახადო სისტემის დადებითი მხარეები და გადაწყვიტეს თავიანთი ინტერესებისათვის მათი გამოყენება. არაბებმა „ხარაგ" „ხარაჯად" აქციეს, ხოლო „გეზით" – „ჯიზიად". VIII ს-ის დასაწყისამდე არაბი ხელისუფლები ამ ორი ტერმინის შინაარსს მკვეთრად არ ანსხვავებდნენ: „ხარაჯს" მიიჩნევდნენ მიწაზე დადებულ გადასახადად, „ჯიზიას" კი – სულადობრივად, ზოგჯერ კი პირიქით („ხარაჯა" სულადობრივ გადასახადს აღნიშნავდა, „ჯიზია" კი – მიწაზე დადებულს). მყარი შინაარსი ამ ტერმინებმა შეიძინეს მხოლოდ აბასიანთა დროს.

წინაისლამური და ისლამის ხანის მონაცემების შედარებამ გვიჩვენა, რომ არაბებმა მიწაზე დადებული გადასახადის რაოდენობა გაადიდეს. ამის შესახებ შეიძლება მსჯელობა ერაყის (მესოპოტამიის) მაგალითზე. ეს უმდიდრესი რეგიონი სასანიანთა დროს, VI ს-ში, გადასახადების სახით ყოველწლიურად 214 მილიონ დირჰემს იძლეოდა. არაბმა დამპყრობლებმა დააწესეს ხარაჯა შემდეგი რაოდენობით: 1 ღერიბ ხორბლით დათესილ მიწაზე დაწესებული იყო ხარაჯა 4 დირჰემის რაოდენობით, 1 ღერიბ ქერის ნათესზე – 2 დიჰრემი (ხოსრო ანუშირვანის დროს 1 ღერიბ ხორბლის ან ქერის ნათესზე დაწესებული იყო მხოლოდ 1 დიჰრემი გადასახადი), 1 ღერიბ ფინიკის პალმაზე – 8 დიჰრემი, 1 ღერიბ ვენახზე – 6 დირჰემი. ერაყში აკრეფილი გადასახადების საერთო რაოდენობა 120 მილიონი დირჰემიდან (ხალიფა ალის დროს) სწრაფად დაეცა 100 მილიონ დირჰემამდე (ომაელი ხალიფა მოავიას დროს). VIII ს-ის ბოლოსათვის სახალიფოს აღმოსავლეთის პროვინციების მმართველის სასტიკი ღონისძიე-

ბების წყალობით, შემოსავალი დროებით გაიზარდა 135 მილიონ დირჰემამდე, მაგრამ უკანასკნელი ომაელების დროს კვლავ დაეცა 70 მილიონ დირჰემამდე (ე. ი., ანუშირვანის ეპოქასთან შედარებით სამჯერ შემცირდა). უკვე VII ს-ში, დამორჩილებული სპარსელები სარწყავი და დამუშავებული მიწებიდან იხდიდნენ მთელი მოწეული სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის 1/4-დან 1/3-მდე.

მუსლიმური რელიგიის პრინციპის მიხედვით „ჯიზია“, ანუ სულადობრივი გადასახადი, აიღებოდა მხოლოდ „ურწმუნოებისაგან“. ვინც ისლამს მიიღებდა, ამ გადასახადს არ იხდიდა. არაბთა დაპყრობების პირველ ათწლეულში „ხარაჯაც“ მხოლოდ არამუსლიმებისაგან — ზოროასტრელების, ქრისტიანების და ებრაველებისაგან აიღებოდა იმ შემთხვევაში, თუ ისინი მიწას დამუშავებდნენ. მუსლიმები კი, თუ ისინი ფლობდნენ მიწას იხდიდნენ ზაათედს (არაბ. უშრ), ე. ი., გაცილებით ნაკლებს, ვიდრე არამუსლიმები. მაგრამ 700 წ. სახალიფოს აღმოსავლეთის პროვინციების გამგებელმა, ენერგიულმა, ძუნწმა, უაღრესად სასტიკმა ჰაჯაჯ იბნ იუსუფმა, გამოსცა ბრძანება, რომლის თანახმადაც, ახლად გამუსლიმებული სპარსელები, ებრაელები და სხვა არაარაბები არ თავისუფლდებოდნენ ხარჯას გადახდისაგან. დადგენილი წესის თანახმად, ხარაჯათი ადრე დაბეგრილი მიწა ხარაჯას მიწად რჩებოდა სამუდამოდ (იმ შემთხვევაშიც კი, თუ მიწისმფლობელი შემდეგ მიიღებდა ისლამს). 700 წლის კანონმა გლეხთა დიდი მღელვარება გამოიწვია.

IX-X სს-ის არაბულ წყაროებში ცნობები არის იმის თაობაზე, რომ დაპყრობების შემდეგ პირველი ათი წლის განმავლობაში, არაბებმა გადასახადების აკრეფა დაავალეს დამორჩილებულ ადგილობრივ მფლობელებს. არაბებს აინტერესებდათ სხვადასხვა მატერიალური ფასეულობის მხოლოდ რაოდენობა, ხოლო ვინ და როგორ მოაგროვებდა ამ სიმდიდრეს, მათთვის სულერთი იყო. ბალაძორი მოგვითხრობს, რომ ხალიფა ალიმ გამოიძახა ქუფაში მერვის გამგებელი მახუია და მასთან ისაუბრა გადასახადების აკრეფის შესახებ. ისინი შეთანხმდნენ იმაზე, რომ

ხალიფა ალი გამოსცემდა განსაკუთრებულ სიგელს, რის საფუძველზეც დეჰყანები და სოფლის უხუცესები გადაიხდიდნენ ჯიზიას (სიგელის ტექსტიდან არ ჩანს ამ კონკრეტულ შემთხვევაში რას გულისხმობდა „ჯიზია“ – მიწაზე დადებულ გადასახადს, თუ სულადობრივს), ხოლო მახუია მას (ე. ი. „ჯაზიას“) გადასცემდა ხალიფას. ამგვარად, დეჰყანები ძალაუნებურად ხდებოდნენ არაბთა მიერ საკუთარი თანამოძმეების ექსპლუატაციის საქმეში თანამონაწილენი. მამასახლისები და დეჰყანები გადასახადების აკრეფაზე პასუხისმგებელნი იყვნენ, მაგრამ ეს მათთვისაც ხელსაყრელი იყო, რადგანაც სოფლის მეურნეობის პროდუქტების და ხელოსნური ნაწარმის არცთუ მცირე ნაწილი მათაც რჩებოდათ. არაბთა ხელში მახუია იქცა ირანელი მიწათმოქმედთა ექსპლუატაციის იარაღად, რომელმაც, ისევე, როგორც არაბთადმი დამორჩილებულმა მსხვილმა მიწისმფლობელებმა, შეინარჩუნა თავისი სიმდიდრე, მიწები და უძრავ-მოძრავი ქონება.

გადასახადების აკრეფის ზემოაღნიშნული სისტემის მთელი სიმძიმე ტვირთად დააწვა მიწათმოქმედთ. სასანიანთა დროს მათ ექსპლუატაციას უწევდა მსხვილი მიწისმფლობელები და სახელმწიფო. არაბთა ბატონობის დროს მათ ძველებურად ექსპლუატაციას უწევდნენ სახელმწიფო და მიწისმფლობელნი, მაგრამ ხარაჯასა და ჯიზიას რაოდენობა სასანიანთა დროსთან შედარებით გაცილებით დიდი იყო. დეჰყანებისა და სოფლის მამასახლისებისათვის გადასახადების აკრეფის უფლების გადაცემამ გლეხები კიდევ უფრო დამოკიდებული გახადა გაბატონებულ კლასზე. გლეხთა მდგომარეობა იმითაც გაუარესდა, რომ არაბები უფრო მეტად, ვიდრე წინანდელი სასანიანი მოხელეები, სოფლის მოსახლეობისაგან მოითხოვდნენ სხვადასხვა ფეოდალური ვალდებულებების შესრულებას (არხების გათხრა და გაწმენდა, გზების გაყვანა, ციხესიმაგრეების აშენება, მეჩეთებისა და არაბი დიდკაცების სასახლეების აგება და სხვ.).

მიწათმოქმედთა მდგომარეობა აუტანელი გახდა, როდესაც

სალიფებმა პრაქტიკაში შემოიღეს გლეხების დაბეჭდვა. ყველა გლეხს, რომელსაც ევალებოდა ჯიზიას და ხარაჯას გადახდა, კისერზე შებმული ჰქონდა ტყვიის ბეჭედი, რომელზეც ამოტვიფრული იყო, თუ რომელი რუსთაკიდან, ან სოფლიდან იყო ესა თუ ის კაცი. თუ გლეხი, გადასახადების გადახდის თავის არიდების მიზნით, სხვა სოფელს შეაფარებდა თავს, მას იჭერდნენ და თავის საცხოვრებელ ადგილზე აბრუნებდნენ. თუ გლეხი ბეჭდის გარეშე გამოჩნდებოდა, მას აპატიმრებდნენ, როგორც მძარცველას. ამ ბეჭდებს მათ ხსნიდნენ გადასახადის მთლიანად გადახდის შემდეგ და კვლავ აბამდნენ კისერზე, როდესაც ახალი მოსავლის აღების დრო დადგებოდა. „დაბეჭდვის“ სისტემის წყალობით გლეხები ვერ არიდებდნენ თავს ჯიზიასა და ხარაჯას გადახდას. ეს წესი, რომელიც გვაგონებს მონების დადაღვას, ირანის მოსახლეობას, რომელსაც ჯერ კიდევ კარგად ახსოვდა თავისუფალი სასოფლო თემის ადათ-წესები, შეურაცხყოფდა. „დაბეჭდვა“ გავრცელებული იყო არაბთა მიერ დაპყრობილ ყველა ქვეყანაში: ეგვიპტეში, მესოპოტამიაში, სომხეთში, აზერბაიჯანში, ირანსა და შუა აზიაში.

§ 2. სოციალური ურთიერთობა ირანში VII-VIII ს-ის პირველ ნახევარში

არაბ დამპყრობლებს ირანში თან არ მოუტანიათ სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობის ახალი ფორმები. სასანიანთა დროს დაწყებული ირანის ფეოდალიზაციის პროცესი გაგრძელდა არაბთა დაპყრობის შემდეგაც. მაგრამ არაბთა დაპყრობებმა ეს პროცესი შეანელა. საქმე ისაა, რომ სახალიფოს დაპყრობით ომებს ირანში, ისევე, როგორც სხვა დაპყრობილ ქვეყნებში, თან ახლდა მშვიდობიანი მოსახლეობის დიდი რაოდენობით დატყვევება და მონებად გადაქცევა. მათი შრომა (მონის შრომის სახით) გამოიყენებოდა

სოფლის მეურნეობაში, საირიგაციო სამუშაოებზე, საქონლის სამწყემსავად, მაღაროებში და სახელოსნოებში. მხოლოდ არაბთა ზედაფენა აღმოჩნდა თანდათანობით ჩათრეული წინა და შუა აზიაში მიმდინარე ფეოდალიზაციის საერთო პროცესში.

არაბთა დაპყრობებს თან ახლდა ქვეყნის მიწების ფონდის გადანაწილება. მიწების დიდი ნაწილი (დეჰყანების, არაბთა წინააღმდეგ მებრძოლი დიდებულების, სასანიანთა სახელმწიფოს, სასანიანთა დინასტიის წევრთა და ზოროასტრელთა ტაძრების მიწები) გამოაცხადეს მუსლიმური თემის საერთო საკუთრებად (ფაი). არსებითად, ეს მიწები იქცა არაბთა სახელმწიფოს საკუთრებად. არაბთა დაპყრობების შემდეგ, ირანში სათემო მიწები მიჩნეულ იქნა სახელმწიფოს საკუთრებად. გლეხები ითვლებოდნენ სახელმწიფო მიწების მხოლოდ მოსარგებლად და იხდიდნენ ხარაჯას.

მიწაზე სახელმწიფო საკუთრება იყო წამყვანი ფორმა მიწაზე ფეოდალური საკუთრებისა, რამდენადაც თვითონ სახელმწიფო იყო ორგანიზაცია და იარაღი მმართველი კლასისა — გაფეოდალების გზაზე დამდგარი არაბი დიდებულებისა. ირანში, ისევე, როგორც ახლო აღმოსავლეთის ბევრ ქვეყანაში, მიწაზე სახელმწიფო საკუთრება იყო უმთავრესი (მაგრამ არა ერთადერთი) ფორმა ფეოდალური მიწის საკუთრებისა. სახელმწიფო თავისი სამოხელეო აპარატის საშუალებით, ექსპლუატაციას უწევდა გლეხებს, იღებდა მათგან რენტა-გადასახადებს, რაც შემდეგ, მეტწილად ჯამაგირის, პენსიის, სუბსიდიების და საჩუქრების სახით, გადადიოდა მსახურეული პირების და დამპყრობთა ზედაფენის ხელში. ესენი უყრიან საფუძველს ჩამოყალიბების პროცესში მყოფ ფეოდალთა კლასს. ამასთანავე, სახელმწიფო იყო მესაკუთრე სარწყავი ნაგებობებისა და წყლის რესურსებისა. ამგვარად, მიწა და წყალი — წარმოების ძირითადი საშუალებები მეტწილად ეკუთვნოდა სახელმწიფოს, რაც ხელს უწყობდა ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნაში.

გარდა სახელმწიფო საკუთრებისა, არსებობდა აგრეთვე

მიწაზე კერძო ფეოდალური საკუთრება (მულქი). ეს იყო მიწები, გადასული არაბი დიდგვაროვნების საკუთრებაში, აგრეთვე იმ სპარსელ დეჰყანთა მიწები, რომლებიც ხელშეკრულების საფუძველზე დამორჩილდნენ არაბებს. ამ მიწების გაყიდვა და მემკვიდრეობით გადაცემა შეიძლებოდა. როგორც არაბ, ისე კერძო მიწათმფლობელთა მიწაზე (აგრეთვე სახელმწიფო მიწაზე), გლეხთა ფეოდალური ექსპლუატაცია, არცთუ იშვიათად, დაკავშირებული იყო მონების შრომის ექსპლუატაციასთან (ირანში ბევრი მონა იყო).

არაბთა სახალიფოს ბატონობის წინააღმდეგ სახალხო მოძრაობა ირანში ადრე დაიწყო. განსაკუთრებით ძლიერი იყო სახალხო მოძრაობა დამპყრობთა წინააღმდეგ ხორასანსა და ტრანსოქსანიანაში (არაბ. „მდინარის – ამუ დარიას იქითა მხარე". შუა აზია).

ჰაშიმ იბნ იუსუფმა ახლო აღმოსავლეთში ცუდი სახელი დატოვა. ეს იყო უკიდურესად ხარბი და სასტიკი მმართველი, რომელიც თვლიდა, რომ ხალხის მართვა შეიძლებოდა მხოლოდ ძალით და მზაკვრობით. მან სასტიკი ღონისძიებებით აიძულა ირანის მიწათმოქმედი მოსახლეობა აღედგინათ არხები და დაებრუნებინათ მიტოვებული მიწები. არცერთ არაბ მმართველს არ ამოუქაჩავს მოსახლეობიდან იმდენი გადასახადი (ხარაჯა, ჯიზია) და არ მოუთხოვია აუტანელი ფეოდალური ვალდებულებების შესრულება, როგორც მას. მაგრამ ჰაშიმმა მხოლოდ მოჩვენებით მიაღწია ხალხის „დაშოშმინებას". 701 წ. ხალიფასა და მისი მოადგილის – ჰაშიმის წინააღმდეგ აჯანყდა შეიბართმთავარი აბდ არ-რაჰმან იბნ ალ-აშასი. აჯანყებულებს შეუერთდა ერაყში ჩაყენებული არაბთა ჯარი და ხალხის მასა (არაბები და არაარაბები). აჯანყებულებმა დაამარცხეს ხალიფას ჯარები, აიღეს ქუფა და ბასრა. ხალიფამ დიდი გაჭირვებით მოახერხა ამ აჯანყების ჩაქრობა (702 წ.).

არაბებმა გაითვალისწინეს დაპყრობილი ირანელების აჯანყებები დამპყრობთა წინააღმდეგ, ამიტომაც დაიწყეს თავიანთი

გარნიზონების ჩაყენება დიდ და პატარა ქალაქებში. ამასთანავე, განსაკუთრებით მნიშვნელოვან ქალაქებში ასახლებდნენ არაბ მოახალშენეებს. ქალაქებში სახლობდნენ, არა მარტო არაბი მხედართმთავრები და სამოქალაქო ბიუროკრატიის წარმომადგენლები, ან მუსლიმი სასულიერო პირები (ეს უკანასკნელნი პირველ ხანებში, მხოლოდ და მხოლოდ არაბები იყვნენ), არამედ მეომრებიც. არაბი მოახალშენეები ოჯახებით სახლობდნენ, ასე რომ, ახლად დაპყრობილ მიწაზე დასახლებულ არაბთა რიცხვი საკმაოდ დიდი იყო. ირანში არაბთა მიგრაციის პროცესი, უპირველეს ყოვლისა, დაკავშირებული იყო დაპყრობით ომებთან. მაგრამ დაპყრობების შემდეგაც, არაბთა გავლენის გაზრდის მიზნით, სახალიფო ირანში აგზავნიდა ახალ-ახალ მოახალშენეებს. ასე, მაგ., პირველი ომაელი ხალიფა მოავიას დროს, 671/2 წ. ერაყის გამგებელმა, რომელიც ქუფიდან განაგებდა სახალიფოს აღმოსავლეთ ოლქებს, 50000 არაბი მეომარი თავიანთი ოჯახებით ჩაასახლა ნიშაბურში, მერვში, ბალხში და ხორასანისა და თოხარისტანის სხვა ქალაქებსა და სოფლებში (მისცა მათ მიწები და სახლები).

არაბთა ჩამოსახლებას ირანში, ხალხთა მასები, ქალაქებისა და სოფლების მოსახლეობა დიდ წინააღმდეგობას უწევდა. მსხვილი მიწათმფლობელები ადვილად შეურიგდნენ დამპყრობლებს. არაბები ცდილობდნენ დეჰყანებთან საერთო ენის გამონახვას: უტოვებდნენ მათ ძველ სოციალურ პრივილეგიებს, უპირველეს ყოვლისა — მიწებს. ამით არაბებმა დეჰყანები თანამონაწილეებად გაიხადეს გლეხთა ექსპლუატაციის საქმეში. ზოგიერთი მათგანი, არა მარტო შეეგუა დამპყრობლებთან სამსახურს, არამედ დაუნათესავდა კიდეც მათ. ხალხი ალმაცერად უყურებდა ამ რენეგატებს და ავჯანყების დროს, არაბებთან ერთად, მათაც ხოცავდა. არაბი ხალიფები ხელს უწყობდნენ ირანში არაბი არისტოკრატიის ხელში მიწების გადასვლას. ასე, მაგ., ხალიფა იაზიდ I-მა (680-683 წწ.). ნეჰავენდის, დინავერის და ხულოვანის არაბ გამგებელს აჩუქა საკუთრივ დინავერი სრაიონში დიდი მიწები, სადაც ამ უკანასკნელმა ციხე-სიმაგრე ააშენა. ზოგიერთი

არაბი მმართველი თვითონ უკავშირდებოდა ადგილობრივ არისტოკრატიას. ისინი იღებდნენ ადგილობრივ ტრადიციებს, სწავლობდნენ ადგილობრივ დიდებულებს ჩაცმა-დახურვაში; ასრულებდნენ დღესასწაულების ცერემონიალს. მაგ., ხორასანის მმართველი ასად იბნ აბდალაჰი მხარს უჭერდა ზოგიერთი ძველი სპარსული დღესასწაულის აღნიშვნას. ტაბარი მოგვითხრობს, რომ ასადმა მიჰრგანის დღეს (შემოდგომის ბუნიობის დღესასწაული) მოაწყო ადგილობრივი დეჰყანების და არაბი მოხელეთმთავრების მიღება. დამახასიათებელია, რომ ამ დღეს სპარსელმა დეჰყანებმა ასად იბნ აბდალაჰს ისეთი საჩუქრები მიართვეს, როგორიც უწინ მათ მიჰქონდათ ადგილობრივ მმართებელთან.

არაბი არისტოკრატია დაპყრობილ ხალხთა შორის ისლამის გავრცელებას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა. ისინი ისლამში ხედავდნენ თავიანთი ძალაუფლებისადმი ხალხის დამორჩილების ბერკეტს. სხვანაირად არც შეიძლებოდა რომ ყოფილიყო. ხალიფა იყო არა მარტო საერო ხელისუფალი (ამირა), არამედ წინასწარმეტყველ მუჰამედის მოადგილე სულიერი ცხოვრების სფეროში (იმამი). აქედან გამომდინარე, სხვა რელიგიის აღმსარებელი თუ გამუსლიმდებოდა, ახალი რელიგიის მიხედვით, ვალდებული იყო ერწმუნა ხალიფას და მისი მოადგილეების ავტორიტეტი და ძალაუფლება. პირველ ხანებში, მხოლოდ მსხვილი მეკვრები და არისტოკრატიის ზოგიერთი წარმომადგენელი იღებდა ნებაყოფლობით ისლამს. მაგრამ ომაელთა დროს ყოფილი არამუსლიმები, კერძოდ სპარსელი – ზოროასტრელები, გამუსლიმების შემდეგაც თავიანთი უფლებებით არ იყვნენ გათანაბრებული არაბებთან. ასე, მაგ., სპარსელი დეჰყანები არაბთა ქვეყანაში თავიანთი ლაშქრით შესვლის შემთხვევაშიც კი, არაბი მეომრების ყველა უფლებებით არ სარგებლობდნენ. იმ დროს, როდესაც არაბი მეომარი გარდა ნადავლის გარკვეული წილისა, იღებდა ჯამაგირს, ახლად გამუსლიმებული არაარაბები ჯამაგირს არ იღებდნენ, მათ უფლება ჰქონდათ მხოლოდ დავლის წილის

მიღებისა. VII-VIII სს-ში არაბებს შენარჩუნებული ჰქონდათ გვაროვნულ-ტომობრივი წყობის გადმონაშთები, ამდენად, ახალ გამუსლიმებული არააარაბი ვალდებული იყო გამხდარიყო „კლიენტი“ (არაბ, მაულა, მრ. მავალი) ამა თუ იმ არაბულ გვარისა, თუ ტომისა.

სპარსელი მავალების ფენა VIII ს. ირანში საკმაოდ მნიშვნელოვანი იყო. მათ არაბებს გადასცეს ირანული კულტურის და სახელმწიფოს მართვის ირანული ტრადიციების მიღწევები. ამდენად, მავალები დიდ როლს ასრულებდნენ ახალგაზრდა არაბული სახელმწიფოს ცხოვრებაში. მაგ., ხორასანელი სულეიმან იბნ აბუს სარი, რომელიც გამუსლიმების შემდეგ გახდა „კლიენტი“ უვაფას არაბული ტომისა, ხალიფა ომარ II-ის დროს (717-720 წწ.) არაბებს დაეხმარა ხორასანსა და მავერანაჰრში ფოსტის მოწყობაში. სახელმწიფო ფოსტა (ბერიდი) დიდ როლს ასრულებდა არაბთა სახელმწიფოს ცხოვრებაში, რამდენადაც იგი უზრუნველყოფდა სახალიფოს ცენტრის – დამასკოს სწრაფ კავშირს მოშორებით მდებარე პროვინციებთან.

ფოსტა ირანში ჯერ კიდევ სასანიანთა დროს მაღალ დონეზე იყო მოწყობილი. მას ჰქონდა ძველი ტრადიციები, რომელთა ფესვები აქემენიანთა ხანაში არის საძიებელი. არაბმა მმართველებმა და მხედართმთავრებმა სწრაფად აუღეს ალღო საფოსტო სამსახურის სარგებლიანობას, ამიტომაც ისინი კატეგორიულად მოითხოვდნენ საფოსტო სადგურებისა და საფოსტო გზების აღდგენა-შეკეთებას, რაც გლეხთა ფეოდალური ვალდებულების წესით ხდებოდა. გლეხებს ეკისრებოდათ აგრეთვე საფოსტო ცხენების და მალემსრბოლების შენახვა. ასეთი საფოსტო სამსახურის შესახებ იხსენიება ფანჯიკენტის (შუა აზია) დეჰყანის დივაშტიჩის წერილში ხორასანისა და მავერანაჰრის მმართველისადმი (ხალიფა ომარ II-ის დროს. 717-720 წწ.). საინტერესოა, რომ უკვე იმ დროს, საფოსტო სადგურის გვერდით გზებზე შენდებოდა ხანაგები, ე. ი. ქარავან-სარაები, სადაც მოგზაურს, ვაჭარსა და მთელ ქარავანსაც შეეძლო დასასვენებლად გაჩერება,

სახელ-საჭმლის მომარაგება და სხვ.

ომაელთა დროს ირანში ჯერ კიდევ ცოტანი იყვნენ „მავალები“: მოსახლეობის ძირითადი მასა ჯერ კიდევ ზოროასტრელი იყო. ისთაჰრის და იბნ-ჰაუკალის მოწმობით, ფარსის ოლქში X ს-შიც კი მოსახლეობის უმეტესობა ზოროასტრელი იყო. არ იყო არც ერთი დასახლებული პუნქტი ცეცხლთაყვანისმცემელთა ტაძრის გარეშე. X ს-ში კასპიისპირეთსა და ჯიბალში (ძველი მიდია) ბევრი ცეცხლთაყვანისმცემელი იყო. ირანის ქალაქებში, გარდა მუსლიმებისა და ზოროასტრელებისა, XIII ს-მდე საკმაოდ ბევრი ქრისტიანი და იუდეველი ცხოვრობდა (განსაკუთრებით ხუზისტანში). ქრისტიანები, იუდეველები და ზოროასტრელები – მუსლიმური სახელმწიფოს ქვეშევრდომები – დაბეგრილი იყვნენ „ხარაჯათი“ და „ჯიზიათი“. ისინი არაბთა მიერ იწოდებოდნენ „ზიმიებად“. ყველა „ზიმია“, როგორც ურწმუნო, მიუხედავად მისი კლასობრივი მდგომარეობისა, შეზღუდული იყო უფლებრივად და ჩამოცილებული პოლიტიკურ მოღვაწეობას. განსაკუთრებით მძიმე იყო ზიმია-გლეხების მდგომარეობა.

§ 3. ომაელთა სახალიფოს წინააღმდეგ ბრძოლა ირანში

ომაელთა ბატონობით (661-750 წწ.) უკმაყოფილება იზრდებოდა, არა მარტო სპარსელებსა და არაბთა მიერ დაპყრობილ სხვა ხალხებს შორის, არამედ თვით არაბებშიც. არაბ დიდებულთა შეჯაფენის და განსაკუთრებით ომაელების მომხრეთა პოლიტიკით არაბი ხალხის ფართო მასების უკმაყოფილება გამოიხატა მუსლიმთა შორის VII ს-ის შუა ხანებში ხარეჯიტების სექტის წარმოშობით.

ხარეჯიტთა შეხედულებების ძირითადი არსი იმაში

მდგომარეობდა, რომ ომაელთა დინასტიის ხალიფებმა მკვეთრად გაწყვიტეს კავშირი პირველყოფილი ისლამის პრინციპებთან (როგორც ეს ესმოდათ ხარეჯიტებს). ხარეჯიტების შეხედულებების თანახმად, მუსლიმური სახელმწიფო, ე. ი. სახალიფო, იმგვარად უნდა აშენდეს, რომ ყველა მუსლიმი რელიგიური თემის ფარგლებში თანასწორუფლებიანი იყოს. მათ შორის არ უნდა იყოს დაყოფა მდიდრებად და ღარიბებად. ხარეჯიტების მოძღვრების თანახმად, მუსლიმები უნდა ცხოვრობდნენ დაუმორჩილებელ „ურწმუნოებთან“ ომში მოპოვებული სამხედრო ნადავლის ხარჯზე, ამასთანავე, დამორჩილებული „ურწმუნოებისაგან“ ე. წ. „ზიმიებისაგან“ აღებული „ჯიზიათი“ და „ხარაჯათი“. მიწა უნდა ეკუთვნოდეს მთელ მუსლიმურ თემს. ყველა ის, ვინც მიიღო ისლამი – როგორც არაბი, ისე არააარაბი, უნდა გათავისუფლდეს ჯიზიასა და ხარაჯასაგან. ხარეჯიტების მოძღვრების მიხედვით, ხალიფა უნდა აირჩიოს მთელმა მუსლიმურმა თემმა, რომელსაც აქვს უფლება ყველა მართლმორწმუნე მუსლიმის – თვით მონა ზანგისაც კი – ხალიფად არჩევისა. ხარეჯიტების პროპაგანდას დიდი წარმატება ჰქონდა უღარიბეს არაბულ მოსახლეობაში. ხარეჯიტების მოძრაობამ დიდი საფიქრალი გაუჩინა ომაელთა ხელისუფლებას, რამდენადაც უკვე VII ს-ის ბოლოდან ხარეჯიტებს მიეკედლნენ სპარსელი ხელოსნები და გლეხები. VIII-IX სს-ში ირანის ოლქი სისტანი მთავარი კერა იყო ხარეჯიტული მოძრაობისა. მალე ხარეჯიტები რამდენიმე სექტად დაიყვნენ.

სხვა ხასიათისა იყო შიიტური მოძრაობა, რაც დასრულდა ორთოდოქსული ისლამიდან განსაკუთრებული – ერთდროულად პოლიტიკური და რელიგიური – მმართველობის გამოყოფით. სახელწოდება „შიიტები“ მომდინარეობს არაბული სიტყვა „ში იადან“, რაც ნიშნავს ხალხს, სექტას, დაჯგუფებას. მაგრამ ამ ტერმინმა შეიძინა სპეციფიკური მნიშვნელობა – სექტა ან დაჯგუფება ალისა და მისი შთამომავლების მიმდევრებისა. შიიტები თვლიდნენ, რომ არც ომაელებს და არც სხვა ვინმეს, გარდა

ალიდებისა (როგორც მუჰამედის ნათესავების), არა აქვთ უფლება ხალიფას ტახტის დაკავების (იმამობის). შიიტები ალის შთამომავლებს მიიჩნევდნენ იმამებად, ე. ი. მუსლიმური თემის სასულიერო და პოლიტიკურ ხელმძღვანელებად, ხოლო ომაელებს, ისევე, როგორც პირველ სამ ხალიფას – აბუ ბექრს, ომარს და ოსმანს – უზურპატორებად.

თავდაპირველად შიიტობა არ ატარებდა სახალხო ხასიათს და თუ ხალხი მხარს უჭერდა შიიტურ მოძრაობას, ეს იმიტომ, რომ იგი მიმართული იყო ომაელთა დინასტიისა და მათ მხარდამჭერთა წინააღმდეგ.

ომაელთა სახალიფოს წინააღმდეგ ოპოზიცია ირანში, სხვათა შორის, იმითაც გამოიხატა, რომ სპარსელები, როდესაც ისლამს იღებდნენ, იღებდნენ არა ორთოდექსული „სუნიტური“ ფორმით, არამედ „ერეტიკული“ – შიიტური ან ხარეჯიტული ფორმით.

ხალიფა აბდ ალ-მალიქის დროს (685-705 წწ.) ერაყში და ხუზისტანში (685-687 წწ) იფეთქა ავჯანყებამ შიიტების დროშის ქვეშ, რომლის სათავეშიც იყო არაბი მუხთარ იბნ აბუ უბეიდი. ეს ავჯანყება თავისი ეთნიკური და კლასობრივი შედგენილობით ჭრელი იყო: მას მხარს უჭერდნენ, არა მარტო არაბი არაბები, სპარსელი გლეხები და ხელოსნები, არამედ სპარსელ მიწისმფლობელთა ის ნაწილიც, რომელიც დამპყრობელთა ბატონობას არ შეურიგდა. აბდ ალ-მალიქის ჯარებმა ამ ავჯანყების ჩაქრობა მხოლოდ დიდი გაჭირვებით შეძლეს.

686 წ. ერაყსა და ხუზისტანში ავჯანყდნენ ბედუინები, არაბი და სპარსელი გლეხები, რომლებიც გაერთიანდნენ აზრაქიტების ხარეჯიტული სექტის დროშის ქვეშ. აზრაქიტების სექტა ქადაგებდა, რომ ნებისმიერი მმართველი, რომელიც გადაუხვევდა პირველდაწყებითი ისლამის მცნებებს, როგორც ეს ხარეჯიტებს ესმოდათ (ყველა მუსლიმს შორის სოციალური თანასწორობა), პრინციპით. ხარეჯიტ-აზრაქიტების მოძრაობა საშინელი სისასტიკით ჩაახშო ჰაჯაჯ იბნ იუსუფმა მხოლოდ 697 წელს.

VIII ს-ის დასაწყისში ომაელებს ახალი მოწინააღმდეგეები გამოუჩნდათ, რომლებმაც VIII ს-ის 20-იანი წლებიდან დაიწყეს თავისი იდეების წარმატებით პროპაგანდა. ეს იყო დაჯგუფება, რომელიც თვლიდა, რომ ხალიფობის უფლება ჰქონდა აბასიანთა – შტამომავლებს. აბასიანთა დაჯგუფების დამაარსებელი იყო იმამი მუჰამედ იბნ ალი, მუჰამედის ბიძის – აბასის შვილიშვილის შვილი. ამ აბასის სახელის მიხედვით მისი შთამომავლები იწოდებოდნენ აბასიანებად. აბასიანთა მომხრეებს შორის იყვნენ ჭკვიანი, ენერგიული და პოლიტიკურად შორსმჭვრეტელი პიროვნებები. ისინი კარგად ერკვეოდნენ შექმნილ ვითარებაში, ხედავდნენ დაპყრობილ ხალხებს – განსაკუთრებით ირანელებს შორის, ომაელთა არაპოპულარობას და ცდილობდნენ მის გამოყენებას თავისი ინტერესებისათვის. ისინი ქადაგებდნენ, რომ აბასიანებს, როგორც პირდაპირ მემკვიდრეებს წინასწარმეტყველის ბიძისა, ხალიფას ტახტის დაკავების მეტი უფლება ჰქონდათ, ვიდრე ომაელებს, რომლებიც წინასწარმეტყველის გვარიდან არ იყვნენ. აბასიანთა საიდუმლო ორგანიზაცია ჩამოყალიბდა 724 წ. მისი ხელმძღვანელი იყო მდიდარი სპარსელი ვაჭარი ბუკეირ იბნ მახანი. მან შეარჩია ენერგიული და ერთგული მიმდევრები, რომელთა გაგზავნაც, როგორც პროპაგანდისტების, შეიძლებოდა სახალიფოს სხვადასხვა ოლქებში. აბასიანთა პროპაგანდისათვის განსაკუთრებით შესაფერისი ვითარება იყო ხორასანსა და მავერანაჰრში. სწორედ იქ გააგზავნეს პროპაგანდისტები (არაბ. ა ი). ისინი ხალხს ჰპირდებოდნენ, რომ აბასიანთა გამარჯვების შემთხვევაში, ახალი დინასტია ხელისუფლებაში დაუშვებდა ირანელებსაც და სხვა ხალხებსაც. მუჰამედ იბნ ალის პროპაგანდისტები გლეხებს და ქალაქის მცხოვრებთა დაბალ ფენებს ჰპირდებოდნენ გადასახადებისა და ფეოდალური ვალდებულებების შემცირებას. მაგრამ აბასელებმა, როდესაც ისინი ხალხში მხარდაჭერას ეძებდნენ, ვერ გაითვალისწინეს ერთი გარემოება: ხალხს შეეძლო გამოსულიყო დამოუკიდებელი ლოზუნგებით. ხორასანში აბასიანთა ერთ-ერთმა პროპაგანდისტმა ხიდაშმა, მუჰამედ იბნ

ალის და ბუკეირ იბნ მახანს გაუცრუა იმედები. მან ირანში აბასიანთა იდეების საფარველ ქვეშ მარად ცოცხალი მაზდაქიზმის იდეების ქადაგება დაიწყო.

VIII ს. მაზდაქელები ცნობილი იყვნენ ხურამიტების სახელწოდებით. ხიდაშს ხორასანელ გლეხებში უზარმაზარი წარმატება ჰქონდა, რადგანაც ის და მისი მიმდევრები გლეხებს ადუთქვამდნენ მიწებისა და სხვა ქონების განაწილებას. ხორასანისა და მავერანაჰრის არაბი ამირებისათვის ცნობილი იყო აბასიანთა პროპაგანდის შესახებ. ისინი სდევნიდნენ მათ ხელმძღვანელებს, მაგრამ ხელისუფლება განსაკუთრებით შეშფოთდა, როდესაც პროპაგანდამ მაზდაქური ხასიათი მიიღო. ხორასანისა და მავერანაჰრის მმართველმა დააპატიმრა ხიდაში, რომელიც სასტიკად დასაჯეს: მას ამოართვეს ენა, მოკვეთეს ხელები, დააბრმავეს და ბოლოს თავიც მოკვეთეს. როდესაც მუჰამედ იბნ ალიმ გაიგო ხიდაშის ქადაგების შესახებ, იგი გაბრაზდა. მას ძალიან აშფოთებდა აბასიანთა იდეების პროპაგანდის გადაზრდა მაზდაქური იდეების პროპაგანდაში.

743 წ. აბასიანთა მომხრეების საიდუმლო თათბირზე ბუკეირ იბნ მახანი შეიპყრეს და ციხეში დაამწყვდიეს. აქ ბუკეირ იბნ მახანიმ გაიცნო ახალგაზრდა სპარსელი, ციხეში მსხდომი აბასელთა მომხრე ორი ძმის მონა, აბუ-მუსლიმი, რომელმაც თავისი ჭკუითა და ენერგიით დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ბუკეირ იბნ მახანიზე. ციხიდან გამოსვლის შემდეგ, ბუკეირ იბნ მახანიმ მოახსენა აბასიანთა საგვარეულოს მაშინდელ ხელმძღვანელს – გარდაცვლილი მუჰამედ იბნ ალის შვილს იმამ იბრაჰამ იბნ მუჰამედს, აბასიანთა საქმისათვის სასარგებლო და ნიჭიერი აბუ მუსლიმის შესახებ. მალე იმამმა იბრაჰიმ იბნ მუჰამედმა აბუ მუსლიმი თავისთან გამოიძახა ერაყში და ესაუბრა მას.

§ 4. აბუ მუსლიმის აჯანყება

იმამ იბრაჰიმის მითითებით, აბუ მუსლიმი 745 წ. წავიდა ხორასანში აბასიანთა შავი დროშით აჯანყების მოსამზადებლად და მისი ხელმძღვანელობისათვის. ხორასნის არაბი მმართველი ნასრ იბნ სეიარი (738-748 წწ) კინანის ტომიდან იყო, რომელიც ეკუთვნოდა ჩრდილოეთ არაბეთში მცხოვრებ მუდარის ტომს. ეს ტომი გამოირცეოდა ომაელთა, განსაკუთრებით კი ხალიფა მერვან II-ის (744-750 წწ) ერთგულებით. ნასრი მტრობდა ხორასანში დასახლებულ სამხრეთარაბულ იემენიტების ტომს. მუდარიტების მიერ შევიწროვებული ხორასანელი იემენიტები ბოლოს და ბოლოს აჯანყდნენ ომაელთ წინააღმდეგ, რამაც აშკარად შეუშალა ხელი ნასრ იბნ სეიარს აბასიანთა მოძრაობის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ასეთი ვითარება იყო ხორასანსა და მერვის ოაზისში, როდესაც იქ აბუ მუსლიმი მივიდა. თავის შტაბ-ბინად მან აირჩია კარგად გამაგრებული სოფელი სეფიზანჯი, მერვის ახლოს. ივი აშკარად მოუწოდებდა ხალხს აბასიანთა ლოზუნგებით აჯანყებისკენ. ისტორიკოსები აბუ ხანიფა ად-დინავერი და ტაბარი დაწვრილებით მოგვითხრობენ ომაელთა წინააღმდეგ აჯანყების მომზადებისა და სოციალური შემადგენლობის შესახებ. ტაბარის მიხედვით, აჯანყების დაწყებისათვის დანიშნულ საღამოს 129 წლის რამაზანის 25 (747 წლის 9 ივნისს), აბუ მუსლიმის ბრძანებით საფიზანჯის შემოგარენში კოცონები აინთო. ეს იყო აჯანყების სიგნალი. აბუ მუსლიმთან მოგროვდნენ ახლო-მახლო სოფლების სახელდახელოდ შეიარაღებული გლეხები, წვრილი და საშუალო მიწისმფლობელები, ქალაქის მცხოვრებნი. სხვათა შორის, მოდიოდნენ მავალებიც. აჯანყებულები მოდიოდნენ პატარა და დიდი რაზმების სახით. ტაბარის სიტყვით, ერთ დღეს მოვიდა ხალხი 60 სოფლიდან. ერთი სოფლის მცხოვრებთა რაზმი წარმოდგენილი იყო 900 ქვეითით და 4 მხედრით. მეორე სოფლის რაზმი იყო 1300 ქვეითი და 16 მხედარი. ეს ციფრები აჯანყებულთა კლასობრივ შემადგენლობის შესასწავლად ძალზე

ურადსაღებია: მხედრები შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ მხოლოდ წერილი და მსხვილი მიწისმფლობელნი – დეჰყანები, ხოლო ქვეითები – გლეხები. ომაელთა წინააღმდეგ ავკანყებაში ჭარბობდნენ გლეხები (არა მარტო მუსლიმები, არამედ სხვა რელიგიის აღმსარებელნიც); ავკანყებულთა ზედაფენა შედგებოდა დეჰყანებისაგან. აბუ მუსლიმმა და მისმა მომხრეებმა ავკანყების ფერად შავი ფერი აირჩიეს და დაიწყეს თავისი ტანსაცმლის და სამოსების შელებვა შავად. ავკანყებულთა უმეტესობა სამოსით იყო შეიარაღებული.

საფიზანჯს მაღალი კედლები და გამაგრებული კოშკები ჰქონდა, მაგრამ მან მაინც ვერ შეძლო აბუ მუსლიმის მთავარი ძალების დატევა, ამიტომაც მან თავისი შტაბ-ბინა გადაიტანა დიდ გამაგრებულ სოფელ მახუვანში (ამჟამად ამ ადგილზე, ან მის ახლოს არის თურქმენეთის ქალაქი მარი, აბუ მუსლიმმა მახუვანში მოაწყო ნამდვილი სამთავრობო ცენტრი. მას ჰქონდა ჯარის დივანი, ჰყავდა თავისი ყადი (სასულიერო მოსამართლე), პოლიციის უფროსი (ჰარასი) და პირადი დაცვის უფროსი (შურტა). ჯარის დივანში ხდებოდა ავკანყებას მიტმასნილთა რეგისტრაცია, აქვე ანაწილებდნენ რაზმებად, ურიგებდნენ ჯამაგირს (პირველად 3 დირჰემს, შემდეგ – 5 დირჰემს). მახუვანში მოვიდნენ მონათა წარმომადგენლებიც, რომელთაც განაცხადეს, რომ მონები მანაუგრძნობდნენ აბუ მუსლიმის საქმეს და მზად არიან მხარდასაჭერად. აბუ მუსლიმმა თავდაპირველად ისინი კარგად მიიღო და მზად იყო გამოეყენებინა მათი ძალა, მაგრამ, როდესაც მონათა დიდმა მასამ მოიყარა თავი, ადგილობრივმა დეჰყანებმა დაიწყეს ჩივილი, რომ ისინი კარგავენ მონებს. ამ სოციალური მოძრაობის ზემო ფენებში აშკარად შიშობდნენ, რომ მონები თავიანთ გათავისუფლებას მოითხოვდნენ. აბუ მუსლიმმა მონებს უბრძანა, დაბრუნებოდნენ თავიანთ ბატონებს; როდესაც მათ უარი განაცხადეს, მათ ერთად მოუყარა თავი განცალკევებულ ბანაკში, დაუწყო უფროსი და ფაქტიურად იზოლაციაში მოაქცია. მონებთან დაკავშირებით ეს შემთხვევა იმაზე მიუთითებს, რომ იმ დროს

მოწინავე ადამიანთა შეგნებაშიც კი ჯერ კიდევ მყარად იყო გაბატონებული აზრი მონობაზე, როგორც ნორმალურ და „ბუნებრივ“ მოვლენაზე.

ნასრ იბნ სეიარმა ვერ მოახერხა ხორასანელ არაბთა შორის შინაური შუღლის შეწყვეტა. ნასრი და მუდარიტები ორ ფრონტზე აწარმოებდნენ ბრძოლას: იემენიტების და მათი ბელადის ჯუდეი ალ-ქერმანის და აბუ-მუსლიმის წინააღმდეგ. დატყვევებული ალ-ქერმანი ნასრ იბნ-სეიარმა სიკვდილით დასაჯა. იემენიტებს შურისძიება უნდოდათ. აბუ მუსლიმმა იემენიტებთან შეკრა კავშირი ნასრ იბნ სეიარის წინააღმდეგ. 748 წლის დასაწყისში აბუ მუსლიმმა მერვი დაიკავა. ამის შემდეგ ავჯანყებულებმა წარმატება წარმატებაზე მოიპოვეს. ხალხს სრული გამარჯვების იმედი მიეცა და ომაელთა სახალიფოს დედაქალაქზე ლაშქრობის მომხრეთა რიცხვი სულ უფრო და უფრო გაიზარდა. რამდენიმე ბრძოლაში დამარცხებული ნასრ იბნ სეიარი ხორასანიდან გაიქცა და მალე მოკვდა. აბუ მუსლიმის ჯარში მხედართმთავრებად დაწინაურდნენ არაბი კაჰტაბა იბნ ჰაბიბი და სპარსელი ჰალიდ იბნ ბარმაქი (ბარმაქანთა ცნობილი დეჰყანური გვარიდან, რომლის წარმომადგენლებიც შემდეგ, პირველი აბასიანების დროს, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ სახალიფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში, როგორც ვეზირები). აბასიანთა იმამი იბრაჰიმი ბოლომდე არ ენდობოდა აბუ მუსლიმს: იგი მასში ხედავდა გლეხთა ინტერესების დამცველს, ამიტომაც მან ავჯანყებულთა ჯარის უმაღლეს მთავარსარდლად დანიშნა კაჰტაბუ. 748 წ. ზაფხულში ავჯანყებულებმა ომაელთა ჯარი დაამარცხეს ტუსის ახლოს, შემოდგომაზე კი დაიკავეს ნიშაბური. ავჯანყებულებმა ორი ახალი გამარჯვების შემდეგ, 748 წ. გურგანში და 749 წ. ზაფხულში ნეჰავენდთან, მთელი ირანი დაიკავეს. მდ. დიდ ზაბთან (ტიგროსის შესართავი) ბრძოლაში 750 წ. იანვარში ომაელთა მომხრეები სასტიკად დამარცხდნენ. მათ შეწყვიტეს წინააღმდეგობა. ხალიფა მერვან II (ქართული წყაროებით მურვან ყრუ) იძულებული გახდა ეგვიპტეში გაქცეულიყო, სადაც დაიღუპა.

ფლანგებულთათვის გზა დასავლეთისაკენ გახსნილი იყო. 750 წ. დაემხო ომაელთა დინასტია და ტახტზე ავიდა აბასიანების დინასტია (750-945 წწ.).

§ 5. ირანი აბასიანთა ბატონობის ქვეშ

ცხარე ბრძოლის დროს, მაგრამ უკვე მაშინ, როდესაც ცხადი იყო აბასიანთა გამარჯვება, აბუ-ლ აბას ას-საფაჰმა – იბრაჰიმ ამ მუჰამედის შემცვლელმა, რომელიც ხალიფად იქნა გამოცხადებული, ქუფას კათედრალურ მეჩეთში წარმოთქვა დემაგოგიური სიტყვა, რომლითაც ხალხს ალუთქვა, რომ აბასიანები, როგორც კი ძალაუფლებას ჩაიგდებდნენ ხელში, ხალხს შეუმსუბუქებდნენ გადასახადებს და ფეოდალურ ვალდებულებებს. უბედურებაში თვეებმა და წლებმა გვიჩვენა, რომ აბასიანებმა არცერთი დაპირება არ შეასრულეს.

აბასიანთა გამარჯვება განპირობებული იყო მხოლოდ ხალხის მხარდაჭერით, მაგრამ თვითონ აბასიანები ხალხისთვის უცხონი იყვნენ. ისინი გამოხატავდნენ ერაყისა და ირანის ფეოდალების გზაზე დამდგარი მიწისმფლობელების ინტერესებს. ისინი სასტიკი და მზაკვარი მმართველები აღმოჩნდნენ. ცნობილია მათ არაადამიანური ტერორი, რომლითაც ისინი გაუსწორდნენ ომაელთა დინასტიის წევრებს. მათ ცოცხალი არ დაუტოვებიათ არც მოხუცი, არც ახალგაზრდა, არც ქალი, არც კაცი, ჩვილი ბავშვებიც კი, ყველა დახოცეს. გადარჩა მხოლოდ ის, ვინც თავი შეაფარა ეგვიპტესა და მაღრიბის ქვეყნებს.

როგორი იყო აბასიანებით ომაელების შეცვლის რეალური შედეგები? ომაელთა დროს ძალაუფლება სახალიფოში მთლიანად არაბული ტომობრივი არისტოკრატიის ხელთ იყო, რომელმაც ისლამის არსებობის ასი წლის განმავლობაში, რა თქმა უნდა,

განიცადა ცვლილებები. მმართველი ზედაფენა მსხვილ მიწათმფლობელებად გადაიქცა; ზოგიერთი ვაჭრობაშიც მონაწილეობდა. დაპყრობების პროცესში ბევრი გვარისა და ტომის ბელადი მიწის მსხვილი მესაკუთრე ხდებოდა: ისინი დიდი ფართობის მიწებს ფლობდნენ ომაელთა უზარმაზარი სახელმწიფოს სხვადასხვა რეგიონში. მათ დიდი ქონება ჰქონდათ ქალაქებშიც. დამახასიათებელია, რომ ისინი ყოველთვის არ წყვეტდნენ კავშირს მომთაბარულ ცხოვრების წესთან. VIII ს-ის პირველ ნახევარში არაბული არისტოკრატიის წრეში არცთუ ცოტა იყო საგვარეულო, რომელთა წევრებიც ნახევრადმომთაბარე, ნახევრადბინადარ ცხოვრების წესს მისდევდნენ. ეს მრავალრიცხოვანი არაბული არისტოკრატია იყო სახალიფოს საფუძველი და დასაყრდენი. არაბი დიდებულების მეურნეობაში ფართო მასშტაბით გამოიყენებოდა მონის შრომა.

აბასელთა ბატონობის პირველმა ათასწლეულმა გვიჩვენა, რომ ხელისუფლების კლასობრივი საფუძველი ომაელთა დროინდელი დარჩა. მასების მდგომარეობა არათუ არ გაუმჯობესდა, პირიქით, თანდათანობით ხარაჯა და ფეოდალური ვალდებულებები წინა დროსთან შედარებით უფრო გაიზარდა.

ცვლილებები შეეხო უმთავრესად გაბატონებული კლასის ეთნიკურ შემადგენლობას, რომელიც მონაწილეობდა სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობაში (როგორც ცენტრალურ, ასევე ოლქებში). განსაკუთრებით გააქტიურდა ირანული ელემენტი. ახალ ვითარებაში და პირობებში ირანელებმა შეიგრძნეს და შეიცნეს თავიანთი მეობა. დაიწყო ინტელექტუალური მოძრაობა – „შუ უბია“, რომელიც შემდეგ აშკარად გადაიზარდა პოლიტიკურ მოძრაობაში. „შუ უბიას“ მთავარი მოტივი („ჩვენ – ირანელები ჯემშიდების ჩამომავლები ვართ, არაბებს კი თავისი პაპის სახელიც არ ახსოვთ“), რომლითაც ირანელთა კულტურული უპირატესობა და ათასწლოვანი სახელმწიფოებრივი ტრადიციები იყო ხაზგასმული, არაბთა ბატონობის დასამარების ლოზუნგად იქცა.

აბასიანთა დროს სახელმწიფოში უმაღლესი თანამდებობები დაიკავეს არამარტო არაბებმა, არამედ ირანული მიწათმფლობელი არისტოკრატიის (დეჰყანების) წარმომადგენლებმა. მათ უეჭველად ისარგებლეს აბასიანთა მოძრაობით და გამარჯვებით. ირანელმა არისტოკრატებმა სახელმწიფოს მმართველობაში თითქმის იმდენივე ადგილი დაიკავეს, რამდენიც არაბებმა; ირანელთა შორის პირველი, რომელმაც აბასიანთა დროს დიდი თანამდებობა დაიკავა, იყო დეჰყანი ბალხიდან, მიწის დიდი მესაკუთრე ჰალიდ იბნ ბარმაქი.

პირველი აბასიანი ხალიფები აბუ-ლ აბას ას-საფა (750-754 წწ) და მისი ძმა აბუ ჯაფარ ალ-მანსური (745-775 წწ) ცდილობდნენ დაყრდნობოდნენ ირანელ დიდებულებს და ამიტომაც მათ გადაწყვიტეს დედაქალაქის დაარსება ირანთან ახლოს, რადგანაც ძველ დედაქალაქში – დამასკოში ძალზე ძლიერი იყო ომაელთა ტრადიციები. აბუ-ლ აბას ას-საფაჰ თავის საპროგრამო სიტყვაში ხალხს ჰპირდებოდა ქუფას გამოცხადებას დედაქალაქად, მაგრამ მან ეს პირობა არ შეასრულა, რადგანაც ქუფაში ძალიან ძლიერი იყო ოპოზიციური დაჯგუფება – განსაკუთრებით ხარეჯიტები. აბასიანთა დედაქალაქი ბაღდადი 762 წ. დაარსდა.

აბუ მუსლიმის მიმართ აბასიანებმა უმადურობა გამოამჟღავნეს. ხალიფა საფაჰს აბუ მუსლიმი არ უყვარდა, შურდა მისი პოპულარობისა ირანის მოსახლეობაში და ეშინოდა მისი, როგორც პოტენციური მეტოქისა. ასევე მტრულად იყო აბუ მუსლიმისადმი განწყობილი მისი ძმა და მემკვიდრე ალ-მანსური. ამასთანავე, აბუ მუსლიმის პოპულარობა ხალხში იმდენად დიდი იყო, რომ არ შეიძლებოდა იგი რაიმე დიდ თანამდებობაზე არ დაენიშნათ. პირველმა აბასიანებმა გადაწყვიტეს არ გაეჩერებინათ ომი ერაყში, არ მოეწვიათ ხალიფას კარზე და დაეტოვებინათ ხორასნის გამგებლად ქ. მერვში, სადაც აბუ მუსლიმის ინტრიგებულებმა პირველი გამარჯვება მოიპოვეს. აბუ მუსლიმი ცდილობდა მისდამი ხალიფების საეჭვო დამოკიდებულებას და

ისიც სათანადოდ პასუხობდა. აბუ მუსლიმსა და ხალიფებს შორის არ იყო თანხმობა აგრეთვე საშინაო პოლიტიკის ძირითად საკითხებში. ხალიფებისა და მათი უახლოესი გარემოცვის საპირისპიროდ, ის აუცილებლობად თვლიდა აბასიანთა მიერ ხალხისათვის მიცემული დაპირებების შესრულებას (აბასიანთა პროპაგანდისტები ხალხს თანასწორობასს, საგადასახადო სისტემის მოწესრიგებასა და შერბილებას ჰპირდებოდნენ). საჭირო ეხებოდა უმთავრესად გადასახადებისა და ნატურალური ვალდებულებების შემსუბუქებას. აბუ მუსლიმსა და ხალიფებს შორის დიდი დაპირისპირების მიუხედავად, აბუ მუსლიმი მაინც ვერ ბედავდა ხალიფებთან აშკარად ურთიერთობის გაწყვეტას და ელოდა მათ მოღვაწეობაში რაიმე სასიკეთო ცვლილებებს. უფრო გადამწყვეტი ბაბიჯი გადადგა ხალხმა. ხალხი გულგატეხილი იყო პირველი აბასიანი ხალიფების მოქმედების გამო. გლეხები აშკარად ლაპარაკობდნენ, რომ ისინი იმიტომ კი არ ღვრიდნენ სისხლს, რომ აბასიანებს, რომელთაც მათთვის სასიკეთო არაფერი გაუკეთებიათ, დამორჩილებოდნენ?! 751 წ. ბუხარის ოაზისში იფეთქა აბასიანთა წინააღმდეგ აჯანყებამ, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ვინმე შერიკ ალ-მაჰრი, შიიტი. ხალხის ფართო მასა მაშინ ცუდად ერკვეოდა შიიზმის სპეციფიკაში და მხარს უჭერდა მის ლოზუნგებს მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი მიემართა აბასიანთა ხელისუფლების წინააღმდეგ. შერიკმა მოახერხა ხელოსნების, ბუხარის წვრილი ვაჭრების, მისი შემოგარენის ხელოსნების და გლეხების მიმხრობა (სულ 30000 კაცამდე). აჯანყება დამარცხდა: აჯანყებულები ან ხმლით დახოცეს, ან ჩამოახრჩვეს ბუხარის ალაყაფის კარზე (ამის შესახებ მოგვითხრობს ადგილობრივი, X ს. ისტორიკოსი ნერშახი თავის „ბუხარის ისტორიაში“. ჩვენამდე მოღწეულია XII ს-ის სპარსულენოვანი ვარიანტი).

აბუ მუსლიმი (შიიტების მოწინააღმდეგე) აბასიანებს მიემხრო ბუხარის სახალხო მოძრაობის დროს. ეს იყო აბუ

მუსლიმის უდიდესი შეცდომა: მან ამით, თავის საზიანოდ, აბასიანთა პოზიციები გაამაგრა.

755 წ. აბუ მუსლიმმა გადაწყვიტა ჰაჯი (პილიგრიმობა) მექაში. მას გზად უნდა გაევლო ერაყში. იგი ხორასანის ამირა იყო (ხალიფას მოადგილე), ამდენად თავისი სამსახურეობრივი მდგომარეობის გამო, ვალდებული იყო მოენახულებინა ხალიფა მის რეზიდენციაში ქუფის ახლოს. ხალიფა ალ-მანსურმა აბუ-მუსლიმი კეთილგანწყობილებით და პატივისცემით მიიღო, მოეფერა და ამით მისი სიფრთხილე მოადუნა. მეორე დღეს აბუ-მუსლიმი ხალიფას მიწვევით ამალისა და მცველების გარეშე გამოცხადდა სასახლეში. ცბიერმა და მზაკვარმა ალ-მანსურმა უიარაღო აბუ მუსლიმი, კაცი, რომლის ხელითაც აბასიანთა დინასტიამ ხელთ იგდო ტახტი, მოაკვლევინა.

ცნობამ აბუ მუსლიმის ვერაგული მკვლელობის შესახებ სწრაფად მიაღწია ირანს და ძლიერი შთაბეჭდილება მოახდინა მოსახლეობაზე, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ პროვინციებში – ხორასანში, სისტანში, მავერანაჰრში. აბუ მუსლიმის შესახებ ხალხში სწრაფად შეიქმნა ლეგენდები. ხალხში ხმა დაირხა, რომ ხალიფა ალ-მანსურმა აბუ მუსლიმი იმიტომ მოაკვლევინა, რომ იგი მოითხოვდა ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესებას, უპირველეს ყოვლისა, გადასახადებისა და ფეოდალური ვალდებულების შემცირებას. მაზდაქურმა (ხურამიტულმა) წრეებმა აბუ მაზდაქელად აქციეს (აბუ მუსლიმი მაზდაქელი არ ყოფილა). შუა საუკუნეების არცერთ ოპლიტიკურ მოღვაწეს არ დაუტოვებია ფოლკლორში ისეთი კვალი, როგორც აბუ მუსლიმს. აბუ მუსლიმის შესახებ ხალხში გავრცელებული თქმულებები საფუძვლად დაედო სპარსულ ენაზე დაწერილ ირანსა და შუა აზიაში ფართოდ გავრცელებულ ატ-ტარტუსის ისტორიულ რომანს. ჩვენამდე მოღწეული ვერსია, მიუხედავად ძველი ფენების არსებობისა, XIII საუკუნისაა.

§ 6. აბასიანთა საშინაო პოლიტიკა

სასანიანთა ძველი დედაქალაქის – ქტეზიფონის ნანგრევების ახლოს, მდ. ტიგროსის დასავლეთ ნაპირზე დაარსდა ქ. ბაღდადი, ანუ როგორც მას 1258 წლამდე ოფიციალურად უწოდებდნენ, მადინათ ას-სალამ (არაბ. ქალაქი მშვიდობისა ანუ კეთილდღეობისა). ბაღდადის მდებარეობა ეკონომიკური თვალსაზრისით მეტად მომგებიანი იყო: მდ. ტიგროსის ზემოწელიდან გემებით შეიძლებოდა ბევრი ხორბლის, თევზის, ხორცის და პროდუქტის შემოტანა, ხოლო ქვემო წელიდან – ბასრიდან და სპარსეთის ყურიდან – სხვადასხვა, ზღვისიქითა საგნებისა. არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა ამ ადგილს პოლიტიკური თვალსაზრისითაც: დიდებული ქტეზიფონის ნანგრევების ადგილზე დედაქალაქის დაარსებისას ხალიფა ალ-მანსური თითქოს ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ მისთვის ძვირფასი და ახლობელი იყო სასანიანთა ირანის პოლიტიკური და კულტურული ტრადიციები. სასანიანთა ირანის დედაქალაქის ნანგრევებზე ბაღდადის დაარსება უნდა მოსწონებოდა ირანის მიწისმფლობელურ არისტოკრატიას; მას უნდა მოსწონებოდა აგრეთვე ხალიფა მანსურის და მისი უახლოესი მემკვიდრეების გეგმა: სასანიანთა ირანის ადმინისტრაციული მმართველობის და სამხედრო საქმის ტრადიციების დანერგვა ქვეყნის მართვა-გამგებლობაში.

აბასიანთა სახალიფოში საყოველთაოდ გავრცელდა ირანული პოლიტიკური ინსტიტუტები (ვეზირის თანამდებობა, მრავალ-უწყებიანი დივანი...), მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული ირანული ეროვნული დღესასწაულები (ნოვრუზი, მიჰრაგანი), მწერლობა (ფალაურიდან არაბულად გადათარგმნილი თხზულებები), ტანსაცმელი, თვით სპარსული მენიუც კი.

ამ ტრადიციების დამცველნი და ცხოვრებაში გამტარებელნი იყვნენ ზემოხსენებული ირანული არისტოკრატიის წარმომადგენლები და უპირველეს ყოვლისა ბარმექიანთა ძლიერი ირანული

საგვარეულო (ხორასანიდან), რომლის წევრებსაც თითქმის 40 წლის განმავლობაში, სამი თაობის მანძილზე ეკავათ ვეზირის თანამდებობა და სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობის სადავეები. 803 წ. ვეზირი ჯაფარ ბარმექიანი სიკვდილით დასაჯეს, ბარმექიანთა საგვარეულოს დანარჩენი წევრები ციხეში ჩასვეს, მათი ქონება ხაზინამ წაიღო. ბარმექიანთა საგვარეულოს დამცრობის მიზეზი ის იყო, რომ თითქოს მათ უნდოდათ სახალიფოს ცენტრიდან აღმოსავლეთის პროვინციების – ხორასანისა და შუა აზიის მოწყვეტა და დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა.

უკვე ხალიფა მანსურის ზეობის ხანაში ომაელთა ბატონობასთან შედარებით სახელმწიფოს მმართველობის ცენტრალიზებული აპარატის შექმნის საქმეში წინ გადაიდგა ნაბიჯი: ჩამოყალიბდა ცენტრალური მმართველობის უწყებები – დივანები. IX ს-ის ისტორიკოსის და გეოგრაფის – იაკუბის მიხედვით, უკვე პირველი აბასიანების დროს შემდეგი ცენტრალური დივანები იყო: სახელმწიფო ხაზინის, სახელმწიფო ბეჭდის, ჯუნდის (სამხედრო უწყება) და სხვ. შემდეგში აბასიანებმა გაზარდეს ცენტრალური დივანების რიცხვი, სრულყვეს ისინი, დაუკავშირეს ოლქების მართვას და მათ დაწესებულებებს, მაგრამ ამ საქმეს საფუძველი ხალიფა მანსურის დროს ჩაეყარა.

აბასიანთა სახალიფოს სათავეში იდგა ხალიფა, რომლის ხელთ იყო მთელი საერო და სასულიერო ძალაუფლება. იგი წარმოადგენდა „ალაჰის ჩრდილს“ დედამიწაზე (თავდაპირველად ხალიფა ნიშნავდა მოციქულის მოადგილეს. აბასიანთა ხანიდან მოყოლებული ხალიფა ნიშნავს, არამარტო მოციქულის მოადგილეს, არამედ ალაჰის მოადგილესაც). ხალიფა სახელმწიფოს სხვადასხვა უწყების, ანუ დივანის საშუალებით განაგებდა. პირველი პირი სახელმწიფოში ხალიფას შემდეგ და ამ დაწესებულებათა ფაქტიური ხელმძღვანელი ვეზირი იყო (ხალიფას მოადგილე საერო საქმეების დარგში). ვეზირის სახელისუფლოს საკითხავი იყო ყველა სამოქალაქო და სამხედრო საქმე, ადმინისტრაციის, ფინანსების და ჯარის ზედამხედველობა. ვეზირის უპირველეს

მოვალეობას შეადგენდა ხალიფასა და სახელმწიფო მიწებიდან გადასახადების აკრეფისათვის თვალყურის დევნება. ვეზირის ხელთ იყო აგრეთვე სახელმწიფო კონტროლის საქმე, რომელსაც იგი ახორციელებდა სპეციალური დაწესებულებების — დივან აშ-შურტას და ბარიდის, საფოსტო სადგურის საშუალებით.

ოლქების მართვა-გამგებლობა ძველებურად ხალიფას მოადგილეების ხელთ იყო. მათ განკარგულებაში იყო დიდი სამხედრო ძალა და უზარმაზარი მატერიალური სიმდიდრე სხვადასხვა პროდუქტისა და მხატვრული ნაწარმის სახით. მოხელეების მიერ აკრეფილი ფული ბაღდადში ჩატანამდე ადგილობრივი მმართველობის ხელში გადადიოდა. ხარაჯის აკრეფასთან დაკავშირებულმა საფინანსო უწყების მოხელეებმა შეითვისეს სასანიანთა ხანის მოხელეების ყველა თვისება: ისინი სასტიკად ექცეოდნენ გლეხებს, იღებდნენ ქრთამებს, ატყუებდნენ ხალხს — ძალმომრეობის გზით ართმევდნენ დაწესებულ გადასახდზე მეტს. აბასიანთა დროს მოხელეების უმეტესობა ადგილობრივი, ირანული მოსახლეობიდან იყო.

ადგილობრივ მმართველობაში და ცენტრთან მის კავშირში განსაკუთრებული როლი ჰქონდა საჰიბ ბერიდის (საფოსტო უწყების უფროსის) თანამდებობას. საჰიბ ბერიდის მოვალეობა იყო, არამარტო სახელმწიფო საფოსტო ურთიერთობის ორგანიზაცია (ფოსტა მაშინ კერძო პირებს არ ემსახურებოდა), არამედ სახელმწიფო მოხელეების, უპირატესად ხალიფას ნაცვლებისა და ამირების შესახებ საიდუმლო ინფორმაციების მიწოდება. ამ უკანასკნელთ ეშინოდათ თავიანთი საჰიბ ბერიდებისა, რომლებიც მათ ყოველ ნაბიჯს უთვალთვალებდნენ. საჰიბ ბერიდებთან ბრძოლა იმითაც იყო გაძნელებული, რომ ისინი უშუალოდ ცენტრალურ ხელისუფლებას ემორჩილებოდნენ. მაგრამ, მიუხედავად ბერიდების საიდუმლო მეთვალყურეობისა, ისეთი დიდი ოლქების მბრძანებლები, როგორიც იყო ხორასანი, მავერანაჰრი, სამხრეთ აზერბაიჯანი, ტაბარისტანი, სომხეთით (სომხეთი, საქართველო, არანი, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანი)

ებერხებდნენ ისე გაძლიერებას, რომ ფაქტიურად დამოუკიდებლობას აღწევდნენ. ხალიფებს ძლიერი მოადგილეების გადაყენების უშინოდათ და მათ თავიდან იცილებდნენ საიდუმლო მკვლელობის გზით.

აბასიანთა დროს ძირფესვიანი ცვლილებები მოხდა ჯარის ორგანიზაციის საქმეშიც, რაც განსაკუთრებულად აისახა ირანის ისტორიაში. ომაელთა დროს არაბული ჯარი ატარებდა გვაროვნულ-ტომობრივ ხასიათს. ირანში ეს ჯარი დაბანაკებული იყო ცალკეულ ოლქებში. არაბთა ჯარის შემადგენლობაში იყვნენ „გვალების“ რაზმებიც,რომლებიც სახალხო ლაშქრის პრინციპით იყვნენ ჩამოყალიბებული ადგილობრივი, ისლამიზირებული ირანული მოსახლეობიდან. ამ რაზმების სათავეში იდგნენ არაბთა მხარეზე გადასული ირანელი დიდებულები.

აბასიანები, რომელბიც მნიშვნელოვან წილად ირანული არისტოკრატიის მიერ იყვნენ ხელისუფლებაში მოყვანილნი, ვერ უზრუნველყოფდნენ არაბულ ტომობრივ არისტოკრატიას – ვერც პრივილეგიებს და ვერც, მით უმეტეს, მუდარიტებს. ჯარის ორგანიზაციის გვაროვნულ-ტომობრივი პრინციპი გამორიცხული იყო. ამავე დროს, აღსანიშნავია, რომ სახალიფოს შექმნიდან ას წელზე მეტი გავიდა; ბევრი არაბული ტომი, უფრო ზუსტად, ირანსა და შუა აზიაში მიმოფანტული მათი ცალკეული დაჯგუფებები, მომთაბარული ცხოვრების წესიდან ბინადარზე გადავიდნენ. ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლა კი, როგორც ცნობილია, შედარებით სწრაფად არღვევს გვაროვნულ-ტომობრივ ურთიერთობებს. ამ შემთხვევაში ცვლილებები დაკავშირებული იყო ფეოდალიზაციის პროცესის აღმავლობასთან. ამან გავლენა მოახდინა აბასიანთა ჯარის ჩამოყალიბებაზე. აბასიანმა ხალიფებმა, უპირველეს ყოვლისა, იზრუნეს თავისი გვარდიის შექმნაზე, რომლის უპირველესი ამოცანა იყო ხალიფასა და დინასტიის დაცვა. საომარი ოპერაციების დროს გვარდიის ცალკეულ რაზმებს ხალიფა არც ერთი წუთით არ უნდა მიეტოვებინათ. ხალიფა ალ-მამუნის (813-833 წწ) და განსაკუთრებით ალ-მუთასიმის (833-

842 წწ) დროს გვარდია კომპლექტებოდა მონებით მოვაჭრეებთან ნაყიდი და შემდეგ სპეციალურად სამხედრო სამსახურისათვის გაწვრთნილი მონების, ე. წ. ღოლამებისაგან (აბასიანელები, ხაზარელი სლავები, განსაკუთრებით თურქები...). ალ-მამუნის ხალიფობის ბოლო წლებიდან გვარდიის დაკომპლექტება ხდებოდა მხოლოდ შუააზიელი თურქებიდან. „ცენტრმსრბოლ ძალებს აბასელმა ხალიფებმა თურქული ელემენტი დაუპირისპირეს. მაგრამ ხალიფა ალ-მუთასიმის (833-842 წწ) „სამხედრო რეფორმამ“ (თურქ ღოლამების დაწინაურება სახალიფოს სამხედრო ასპარეზზე) ხალიფას ხელისუფლები-სათვის სრულიად საწინააღმდეგო შედეგი გამოიღო: აღზევებულ-ი თურქების თვითნებობამ კიდევ უფრო დაასუსტა ხალიფას ხელისუფლება. ფეოდალიზაციის პროცესის გაძლიერება სახალიფოს ფეოდალურ დაშლას გარდაუვალს ხდიდა.

აშკარაა, „სამხედრო რეფორმის“ კლასობრივი მიზანი. თურქი ღოლამები უპირატესად ექსპლუატირებული ფენების დასათრგუნავად იყვნენ მოწოდებულნი. თუმცა მათთვე ევალებოდათ გამდგარი ამირების დამორჩილება და დასჯა (ამ დროს მოღვაწეობს სწორედ ქართული წყაროებით კარგად ცნობილი ბუღა-თურქი). თურქი სარდლები სამხედრო მოვალეობას პირნათლად ასრულებდნენ, მაგრამ თან თავიანთ მეომრებთან ერთად პირწმინდად ძარცვავდნენ მოსახლეობას სოფლებში, ქალაქებში, შარაგზებზე. ბაღდადის ქუჩებში თურქები დღის სინათლეზე ავკაცობდნენ და ყაჩაღობდნენ. თვითონ ხალიფა ალ-მუთავაქილი ისე დაფრთხა, რომ ბაღდადიდან საცხოვრებლად ახლო მდებარე სამარაში გადავიდა, მაგრამ თურქებმა ის არც აქ მოასვენეს და სასახლეში საბლით მოაშთვეს“ (ვ. გაბაშვილი).

ჯარის ძირითადი მასა ორგანიზებული იყო სახალხო ლაშქრის პრინციპით. ოლქების გამგებლები, აგრეთვე ზოგიერთ რეგიონში შემორჩენილი ადგილობრივი მფლობელები, ვალდებული იყვნენ შეეგროვებინათ ქვეითების და მხედრების გარკვეული რაოდენობა. მხედრები მსხვილი და საშუალო მიწისმფლობელები იყვნენ, ხოლო ქვეითები – გლეხები. სახალხო ლაშქრის მეომრებს

თვითონ უნდა ეზრუნათ შეიარაღებაზე, ტანსაცმელზე და სხვ. ასე, თანდათანობით ყალიბდებოდა ჯარი, რომელიც თავისი ხასიათით გვაგონებდა უფრო გვიანდელი ხანის ტიპიურ ფეოდალურ სახალხო ლაშქარს.

მომთაბარე ტომებით დასახლებულ ირანის ოლქების გამგებლებს რაზმები გამოჰყავდათ გვაროვნულ-ტომობრივი პრინციპის მიხედვით.

ირანში, IX ს-ში კიდევ იყო ჯარის შევსების ერთი წყარო. IX-X სს ირანში (განსაკუთრებით დასავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ რეგიონებში) გაიზარდა ქალაქების მოსახლეობა. ეს იყო დრო, როდესაც გაცხოველდა ვაჭრობა, ხელოსნობა და ქალაქებში ჩამოყალიბდა ინტენსიური საბაზრო ცხოვრება. ძლეოდა სასოფლო თემი. მიწადაკარგული ბევრი მეთემე და გლეხი ტოვებდა სოფელს და სამუშაოს საძებნელად მიდიოდა ქალაქში. მაგრამ ქალაქში ყველა ვერ შოულობდა სამუშაოს თავისი ხელობის მიხედვით; ბევრი დეკლასირებულად – მაწანწალად გადაიქცა. საისტორიო წყაროები მათ „აირს“ უწოდებენ. სამხედრო საქმის მცოდნე, ამავე დროს ფულიანი და ენერგიული ავანტიურისტები ქირაობდნენ ამ მოხეტიალეებს, აყალიბებდნენ მათგან რაზმებს, ასწავლიდნენ სამხედრო საქმეს, აიარაღებდნენ და მათთან ერთად შედიოდნენ ამა თუ იმ მმართველის სამსახურში. ამ დაქირავებულ მეომრებს წყაროები უწოდებდნენ მუთატავიას (მოხალისეებს). თუ რამდენად ძლიერი იყვნენ ასეთი რაზმები, კარგად ჩანს საფარიანთა სახელმწიფოს წარმოშობის ისტორიიდან. მუთატავიები გამოირჩეოდნენ თავზეხელაღებულობითა და სიმამაცით. ისინი ძვირად ფასობდნენ, როგორც მეომრები. მათ ნაწილს გზავნიდნენ საზღვარზე მომთაბარე თურქი ტომებისაგან ქვეყნის დასაცავად. მათ უწოდებდნენ „ღაზიებს“ (სარწმუნოებისათვის მებრძოლებს). ამ რაზმების საერთო რაოდენობა საკმაოდ ბევრი იყო, ასე რომ, ისინი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ოხალისეების, ანუ „ღაზიების“ რაზმები დაქირავებული ჯარი იყო.

§ 7. სოციალური ურთიერთობა ირანში VIII ს-ის ნახევარსა და IX საუკუნეში

აბასიანთა და მათი მხარდამჭერი ირანული მიწისმფლობელური არისტოკრატიის (დეჰყანების) გამარჯვების შემდეგ ირანში გაძლიერდა ფეოდალური ტენდენციები. მიუხედავად მონების დიდი რაოდენობისა, მონობა არ იყო წარმოების ძირითადი საშუალება. იგი მხოლოდ გადმონაშთის სახით იყო შემორჩენილი ადრეფეოდალურ საზოგადოებაში, თუმცა დიდ გავლენას ახდენდა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაზე. მონები მეტწილად დასაქმებული იყვნენ საირიგაციო სამუშაოებზე.

არაბი ავტორების ცნობებით, VIII-X სს-ში ირანისა და ერაყის ყველა დიდ ქალაქში იყო მონათა სპეციალური ბაზრები (ბაღდადში, სამარაში, რეიში, ნიშაბურში, ბალხში და სხვ.), სადაც შეიძლებოდა ნებისმიერი პროფესიის მონის ყიდვა (შავი მუშის, კარგი ხელოსნის, ღოლამის, მეომრის, მუსიკოსის, მოცეკვავის, მომღერლის და სხვ.).

ფეოდალური ტენდენციები ირანში გამომჟღავნდა უწინარეს ყოვლისა მიწაზე და წყალზე ფეოდალური საკუთრების განვითარებაში. VIII ს-ის მეორე ნახევარსა და IX ს-ში, ისევე, როგორც ომაელთა ხანაში, მიწაზე ფეოდალური საკუთრების სახელმწიფო საკუთრების ფორმა იყო წამყვანი (სახელმწიფო საკუთრება იყო წამყვანი ფორმა საირიგაციო ნაგებობებზეც). ადრეფეოდალური სახელმწიფო გამოდიოდა მიწაზე მესაკუთრის როლში.

სახელმწიფო მიწებთან ერთად იყო „მულქის“ მიწები, რომლებიც ადგილობრივ მიწისმფლობელებს – დეჰყანებს უპირობო მემკვიდრეობითი უფლებით ეკუთვნოდათ. VIII-IX სს-ში ჩამოყალიბდა კიდევ ერთი კატეგორია მიწაზე და წყალზე ფეოდალური საკუთრებისა – ვაკუფი (ვაკფი). ეს იყო მუსლიმური რელიგიური და საქველმოქმედო დაწესებულებების მიწები. ვაკუფის მიწებისა და უძრავი ქონების გაყიდვა და გასხვისება

არ შეიძლებოდა.

ჯერ კიდევ ომაელთა დროს წარმოიშვა, მაგრამ აბასიანთა დროს მნიშვნელოვნად გაფართოვდა პირობითი ფეოდალური საკუთრების ფორმა-იკტა (არაბ. ნაწყალობევი). თავდაპირველად მისი შინაარსი ასეთი იყო: მსახურეულ პირებს სამსახურის ან მოცხლის განმავლობაში ეძლეოდათ უფლება რენტა-ხარკის ზელზე სამსახურის სანაცვლოდ მიცემული გარკვეული ტერიტორიის სახელმწიფო კატეგორიის მიწიდან. იკტას რამდენიმე სახეობა იყო, აქედან მხოლოდ ერთი სახეობის იკტა (იკტა თამლიქი) ითვალისწინებდა რენტა-გადასახადისა (ხარკის) აკრების უფლებასთან ერთად მიწაზე განკარგულების უფლებასაც. იკტა შეესატყვისებოდა დასავლეთევროპული პირობითი მიწისმფლობელობის ფორმას — ბენეფიციუმს. იკტას მიწები ძირითადად ფართოვდებოდა სახელმწიფო მიწების ხარჯზე.

ირანის სოფლის მოსახლეობა გაერთიანებული იყო თემებში (VII-IX სს-ში). როგორც წესი, მცირემიწიანობის გამო, სასოფლო თემი თავის წევრებს მიწით ვერ აკმაყოფილებდა, ამიტომაც მათი ნაწილი იძულებული იყო მიწა სხვაგან ეძებნა. ირანში ბატონი იყო მსხვილი და საშუალო ირანელი და არაბი მიწისმფლობელი. ირანში მიწის მსხვილი მესაკუთრე, ისევე როგორც წინა და შუა აზიის სხვა ქვეყნებში (გარდა საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთისა), თვითონ არ აწარმოებდა მიწის ექსპლუატაციას, თვითონ არ მისდევდა მეურნეობას. იგი მიწას პატარა ნაკვეთების სახით არენდით ურიგებდა იმ მეზობელი სოფლების გლეხებს, რომლებიც მიწების ნაკლებობას განიცდიდნენ. ახლო აღმოსავლეთში საზიარო არენდა იყო გავრცელებული ფორმა გლეხთა ფეოდალური ექსპლუატაციისა. საზიარო არენდის არსი შემდეგი იყო: მიწათმოქმედი მისთვის არენდით მიცემულ მიწას ამუშავებდა მიწეული მოსავლის ნახევრის, მესამედის, მეოთხედის, მეექვსედის, ან მეშვიდედის გადახდის პირობით, იმისდა მიხედვით, თუ რას იღებდა მოზიარე მიწის პატრონისაგან. თუ მიწათმოქმედი მიწის მესაკუთრისაგან მიწის გარდა იღებდა სათესლეს, წარმოების

იარაღებს და მუშა პირუტყვს (მთლიანად ან ნაწილობრივ), მისი წილი მოყვანილ მოსავალში შესაბამისად მცირდებოდა. მხოლოდ გაჭირვება და მიწის უქონლობა აიძულებდა გლეხს დაედო კაბალური ხელშეკრულება. კაბალა — ეს სიტყვა არაბული წარმოშობისაა. კაბალა — ესაა რაზედაც დაწერილია შეთანხმება, ხოლო კიბალა — ესაა შეთანხმების შინაარსი. ირანის გლეხებს შორის ბევრი იყო მცირემიწიანი და ზოგიერთი, საკმაოდ უმიწოც, რომლებსაც არ უნდოდათ სოფლის მეურნეობის მიტოვება სწორედ ამიტომ, ძალიან ბევრი იყო მოზიარე, რომლებიც მიწას ამუშავებდნენ მოსავლის მეოთხედის, მეექვსედის და მეშვიდედის წილის პირობით. საზიარო არენდის წყალობით ბევრი სასოფლო თემი (ჯერ კიდევ ყველა არა) აღმოჩნდა სახელმწიფოზე, დეჰყანებზე ან იკტას მფლობელებზე ფეოდალურ დამოკიდებულებაში. გლეხები მასობრივად ისხდნენ სახელმწიფო, მულქის, ვაკუფის ან იკტას მიწებზე, ამუშავებდნენ ამ მიწებს სასოფლო თემის განაწესის მიხედვით.

დაბეგვრის თვალსაზრისით მიწები იყოფოდა: 1. ხარაჯის მიწებად, ან იმ მიწებად, რომელიც დაბეგრილი იყო ხარაჯით; ძირითადად, ეს იყო სახელმწიფო მიწები; 2. უშრის მიწები, ანუ მიწები, რომლებიც დაბეგრილი იყო უშრით, ე. ი. მოსავლის მეათედი ნაწილით; 3. მიწები, რომლებიც მთლიანად ან ნაწილობრივ იყო გათავისუფლებული გადასახადიდან. ამ კატეგორიას ეკუთვნოდა უმაღლესი მუსლიმი სასულიერო პირების, პირველ რიგში სეიდების, ე. წ. წინასწარმეტყველ მუჰამედის ნამდვილი და ცრუ შთამომავლების, მიწებია — ვაკუფები.

აბასიანთა დროს გლეხების მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა. თითქმის IX ს-ის მეორე ნახევრამდე შემორჩენილი იყო ტყვიის ბეჭდებით გლეხების დაბეჭდვა. ეს წესი გაქრა გლეხთა დიდი აჯანყების შემდეგ. გლეხთა მდგომარეობის გაუარესება გამოიხატა ხარაჯის ზრდასა და ფეოდალური ვალდებულებების დამძიმებაში. აბუ იუსუფ იაკუბის ,,ქითაბ ალ-ხარაჯის" მიხედვით, გლეხი, რომელიც ხარაჯას იხდიდა,

ძიმე მდგომარეობაში იყო. იგი ახალი მოსავლით ვერ ისარგებლებდა მანამ, სანამ მთლიანად არ გაასწორებდა ანგარიშს სახელმწიფოსთან. მოხელეები თვალყურს ადევნებდნენ, რომ წარმოქმედს არ ესარგებლა აულებელი მოსავლით, მარცვლეულის შეა და ლეწვა არ დაყოვნებულიყო, რომ ხარჯთამკრეფებს სახელმწიფოს წილი რაც შეიძლება დროზე შეეტანათ სახელმწიფო ამბრებში. ხარაჯას ორი ფორმა იყო გავრცელებული – მუკასამა და მისაჰა. მუკასამა – ხარაჯა, რომელიც აიღებოდა მოსავლის გარკვეული წილის მიხედვით, ნატურით. აბასიანთა დროს გლეხობა სახელმწიფოს უხდიდა ხარაჯა – მუკასამას სახით მთელი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ერთი მეხუთედიდან ნახევრამდე (საშუალოდ). მისაჰა – ხარაჯა, რომელიც სახინაში შედიოდა აზომილი და კადასტრში გატარებული მიწებიდან. იგი დამოკიდებული იყო მიწის ვარგისიანობასა და მასზე მოყვანილი კულტურის სახეობაზე (მაგ., ხორბალი, ჭვავი, ბრინჯი, ფინიკის პალმა, ყურძენი და სხვ.); აიღებოდა შერეული ფორმით (ფულადი სახით და ნატურით) თითოეული ღერები (ჯერები) მიწიდან. ხარაჯა – მისაჰა არ იცვლებოდა მოსავლის რაოდენობასთან დაკავშირებით. ფარსში ხარაჯა ხშირად მისაჰას ფორმით აიღებოდა. განსაკუთრებით მძიმედ იყო დაბეგრილი შირაზის ოლქი. მოსახლეობას მძიმე ტვირთად აწვა ხარაჯა-მისაჰას შემსყიდველობითი სისტემა. ხარჯთამკრეფები მიმართავდნენ გამომძალველობას, ადგილობრივი ადმინისტრაციის მოქრთამვას. ამ ბოროტმოქმედების გამო მიწათმოქმედნი ფაქტიურად დაწესებულ გადასახადზე მეტს იხდიდნენ.

გლეხთა მდგომარეობა მძიმდებოდა თითოეულ ოლქზე ხარაჯას გარკვეული რაოდენობის დაწესებით. ეს ნიშნავდა, რომ თუ გლეხების აყრა-გაქცევის და მიწების ნაწილის მიტოვება-გაუკაცრიელების გამო ოლქში ვერ მოხერხდებოდა დადგენილი თანხის შეგროვება, გადაუხდელი თანხა დამატებითი გადასახადის სახით დარჩენილ გლეხებზე ნაწილდებოდა. გლეხთა აჯანყების შედეგად ხალიფა მაჰდიმ (775-785 წწ) ეს სისტემა გაუქმა,

ხოლო ხალიფა მამუნის დროს (813-833 წწ) ხარავჯა-მუკასამას გადახდა (ნატურით) შეამცირეს მოსავლის ნახევრიდან მოსავლის 2/5-დე. მაგრამ ეს შეღავათები უმნიშვნელო იყო. გლეხთა მდგომარეობა კვლავ მძიმე რჩებოდა.

IX, განსაკუთრებით კი X ს-ში შეინიშნებოდა საქალაქო ცხოვრების დიდი ზრდა. ქალაქები სახალიფოში იზრდებოდა საწარმოო ძალების საერთო აღმავლობის შედეგად. ირანში ქალაქების ზრდას ხელს უწყობდა ქალაქსა და სოფელს შორის საქონლის გაცვლის გაძლიერება, ვაჭრობა ირანის თითქმის ყველა ოლქში მცხოვრებ მომთაბარეებთან, აგრეთვე საქარავნო ვაჭრობა, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მთავარ სავაჭრო-საქარავნო გზებზე მდებარე ქალაქებისათვის. დასავლეთ ირანისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ერაყის ქალაქებს – ბაღდადს, ბასრას და სხვ.

§ 8. სახალხო მოძრაობები სახალიფოში VIII-IX საუკუნეებში

VIII საუკუნეში სახალიფოში გაძლიერდა ბრძოლა აბასიანთა ბატონობის წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის ძირითადი მონაწილეები იყვნენ გლეხები. ბრძოლა პირველ რიგში მიმართული იყო არაბი დამპყრობლების, ხოლო შემდეგ, მათთან დაკავშირებული ადგილობრივი ფეოდალების წინააღმდეგ. VIII ს-ის მეორე ნახევარში ბრძოლამ უფრო მკვეთრად გამოხატული კლასობრივი ხასიათი მიიღო, ვიდრე VIII ს-ის პირველ ნახევარში, როდესაც კლასების მასებთან ერთად, ომაელთა წინააღმდეგ გამოვიდნენ დაპყრობილი ხალხების გაბატონებული წარმომადგენლები, რომლებიც იმედოვნებდნენ, რომ დაიბრუნებდნენ დაკარგულ ძველ ხელისუფლებას.

755 წელს ქ. ნიშაბურსა და რეიში იფეთქა აჯანყებამ, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა მოგვი. ამ აჯანყებას ბიძგი მისცა

აბუ მუსლიმის მკვლელობამ. სუმბათი წარმოშობით ნიშაბურის რეგიონიდან იყო, რწმენით ზოროასტრელი. მას დიდი გავლენა ჰქონდა ადგილობრივ გლეხებზე. თავდაპირველად აჯანყება წარმატებით მიმდინარეობდა: აჯანყებულებმა დაიკავეს ნიშაბური მისი ოლქით, ყუმი და რეი მათი სანახებით. რეიში მათ ხელთ იგდეს აბუ მუსლიმის მდიდარი სალარო, რომელიც აქ გადმოტანილი იყო მერვიდან. ტაბარისა და ნიზამ ულ-მულქის ცნობები – არეული ნახევრადლეგენდარულ ფოლკლორულ მასალაში, შესაძლებლობას გვაძლევენ კარგად წარმოვიდგინოთ აჯანყების იდეოლოგია და შემადგენლობა. სუმბათი ცდილობდა აჯანყებისათვის ფართო ბაზის შექმნას. აჯანყებაში მონაწილეობდნენ შიიტები და მაზდაქელებიც კი. ტაბარის მიხედვით (ტაბარი თითქმის ყოველთვის ზუსტ ცნობებს იძლევა), ხალიფა ალ-მანსურმა სუმბათის წინააღმდეგ 10000 – კაციანი ჯარი გააგზავნა. უწყლო ველის სულ განაპირას, რეისა და ჰამადანს შუა მოხდა ბრძოლა, რომელშიც აჯანყებულთა რაზმები დამარცხდნენ და გაიქცნენ. გაქცევის დროს 6000 აჯანყებული მოკლეს. მოკლეს სუმბათ მოგვიც. ტაბარის სიტყვით, აჯანყება 70 დღეს გაგრძელდა. მიუხედავად შედარებით იოლი გამარჯვებისა, ხალიფა ალ-მანსური შშვიდად მაინცარ იყო. იგი ხედავდა, რომ გლეხთა ახალი ამბოხება მზადდებოდა. ისი საჰიბ ბერიდები ცნობებს აწვდიდნენ, რომ ირანის ჩრდილო- აღმოსავლეთ რეგიონებში, ისევე როგორც აზერბაიჯანსა და მავერანაჰრში, მაზდექელები – ხურამიტების სახელით, თავიანთი მოძღვრების ძალზე აქტიურ პროპაგანდას აწარმოებდნენ და ხალხს აქტიური მოქმედებისაკენ მოუწოდებდნენ. მართლაც, ხალიფა ალ-მანსურის დროს ხურამიტები ძალიან გააქტიურდნენ. შაჰრისტანი – ავტორი წიგნისა რელიგიური და ფილოსოფიური სკოლების შესახებ (XII ს.), კარგად იცნობდა შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლეთის სხვადასხვა რელიგიურ მიმდინარეობებს. იგი მოგვითხრობს, რომ VIII-IX სს-ში ხურამიტები რამდენიმე სექტად იყოფოდნენ: აბუ მუსლიმია, მახანია, კუდაქია, ასფიჯამაგია და სხვ. პირველ ორ სექტას მომხრეები

ჰყავდა ფარსში და ხიზისტანში, ხოლო დანარჩენს – მავერანაჰრში.

ხურამიტების სექტა აბუ მუსლიმია წარმოიშვა საყვარელი სახალხო გმირის იდეალიზაციის შედეგად, რომელსაც ხურამიტები ღმერთის განსახიერებად თვლიდნენ. სექტა ასფივჯამაგიამ (არაბ. სპარს. „საფიდ ჯამაგან“) – ნიშნავს „კაცებს თეთრ ტანსაცმელში“, 776-783 წწ-ში შუა აზიაში დიდი სახალხო მოძრაობა წარმოშვა, რომელმაც შეარყია აბასიანთა სახალიფოს ეს ავჯანყება ცნობილია ალ-მუკანას ავჯანყების სახელწოდებით.

767 წ. ხორასანში მოხდა გლეხთა დიდი ავჯანყება „წინასწარმეტყველ“ უსტად სისის ხელმძღვანელობით. 778-779 წწ-ში გურგანში იფეთქა გლეხთა დიდმა ავჯანყებამ, რომლის მონაწილეებიც ცნობილნი იყვნენ „წითელდროშიანების“ („სურხ ალემ“) სახელწოდებით. ესაა წითელი დროშის, როგორც ავჯანყების ემბლემის გამოყენების პირველი შემთხვევა.

816-837 წწ. აზერბაიჯანსა და დასავლეთ ირანში მოხდა გლეხთა დიდი ავჯანყება ბაბექის ხელმძღვანელობით. 839 წ. ტაბარისტანში (მაზანდარანი) იფეთქა დიდმა სახალხო ავჯანყებამ მაზიარის ხელმძღვანელობით. ამ ავჯანყების დროს გლეხებმა არაბი მიწისმფლობელები განდევნეს და მათი მიწები დაიკავეს.

განსაკუთრებით დიდი სახალხო მოძრაობა იყო ბაბექის ავჯანყება, რომლის მონაწილეებსაც უწოდებდნენ „წითლით მოსილებს“ (არაბ. ალ-მუხამირა) ან „წითელდროშიანებს“ (სპარს.-არაბ. „სსურხ ალემ“). ბაბექის მოძრაობის იდეოლოგიური საბურველი, ისევე როგორც მთელი რიგი მსგავსი მოძრაობებისა (ალ-მუკანას ავჯანყება შუა აზიაში, მაზიარის ავჯანყება მაზანდარანში და სხვ.), იყო ხურამიტების მოძღვრება. ხურამიტები – ეს საერთო სახელია VIII-X სს-ის მთელი რიგი მონათესავე ოპოზიციური სექტებისა, რომელნიც V ს-ის მაზდაკიზმის საფუძველზე წარმოშვა. ხურამიტები, ისევე როგორც მაზდაქელები, დუალისტები იყვნენ. ისინი სცნობდნენ ორი, ურთიერთშორის დაპირისპირებული სამყაროს საწყისის არსებობას – სინათლის და სიბნელის (სხვანაირად კეთილისა და ბოროტის), ღმერთის და ეშმაკის და

სხვ. ძალმომრეობასა და ჩაგვრაზე დაფუძნებულ ქონებრივ უთანასწორობაზე დამყარებულ საზოგადოებრივ სისტემას ხურამიტები თვლიდნენ სამყაროს ბოროტი საწყისის წარმონაქმნად. მათი ლოზუნგი იყო: მიწების საერთო სარგებლობაში, ანუ მთელი დამუშავებული მიწების თავისუფალი სასოფლო თემებისათვის გადაცემა. ისინი ცდილობდნენ ფეოდალური გადასახადებიდან და დამოკიდებულებიდან, სახელმწიფო გადასახადებისა და ვალდებულებებიდან გლეხთა გათავისუფლებას და საყოველთაო თანასწორობის დამყარებას.

ხურამიტებს სწამდათ ღმერთის მუდმივად გარდასახვა ადამიანებად. ღვთაების ადამიანად გარდასახვის მაგალითები მათი თვალსაზრისით იყო ადამი, აბრაამი, მოსე, იესო, მუჰამედი და შემდეგ სხვა ხურამატი წინასწარმეტყველები. ზოგიერთები ასეთად მიიჩნევდნენ აბუ-მუსლიმსაც კი.

სახალიფოსა და ისლამს ხურამიტები შეურიგებელი სიძულვილით უყურებდნენ.

ხურამიტები უმთავრეს მიზნად ისახავდნენ არაბთა სახალიფოს დამხობას. ხურამიტების მოძრაობა მიმართული იყო უცხოელ დამპყრობთა და ფეოდალური ექსპლუატაციის წინააღმდეგ ამდენად, ეს მოძრაობა პროგრესულ ისტორიულ როლს თამაშობდა. 816 წ. ხურამიტების სექტა „სურხ ალემმა“ თავის ბელადად სცნო ნიჭიერი და მამაცი ახალგაზრდა ბაბექი. ხურამიტებმა იგი მიიჩნიეს ღვთის ახალ გამოცხადებად მიწაზე. ბაბექის მამა ზეთისხილის ვაჭარი იყო. მამის სიკვდილის შემდეგ, დედამისი შინამოსამსახურედ დადგა, ხოლო თვითონ ბაბექი ერთ-ერთი მიწისმფლობელის მწყემსად. შემდეგ იგი აქლემების გამყოლი, ხელოსნის შეგირდი იყო. მოვლილი ჰქონდა სხვადასხვა ქალაქი. 18 წლის ბაბექი წავიდა თალიშის მთებში — ბაბაზის ციხე-სიმაგრეში, სადაც ხურამიტების შტაბ-ბინა იყო. მალე იგი ავკანყებული ხურამიტების მეთაური გახდა და დაიწყო ბრძოლა არაბთა სახალიფოს წინააღმდეგ (819 წ.). ხურამიტების ავკანყება მალე გავრცელდა სამხრეთ (ირანის) აზერბაიჯანსა და ირანში

(ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში). ბაბექს ქართველები და სომხები ეხმარებოდნენ. ერთ-ერთ ბრძოლაში სოფ. გავაზთან აზერბაიჯანელთა და ქართველთა შეიარაღებულმა ძალებმა სასტიკად დაამარცხეს არაბები. საერთოდ, ხურამიტებმა არაბთა ჯარი სამჯერ (820, 823, 827 წწ-ში) სასტიკად დაამარცხეს. შემდეგ, ეს მოძრაობა დასავლეთ ირანშიც გავრცელდა. ხურამიტებმა დაიკავეს დიდი ტერიტორია დვინიდან და ბერდაადან ისპაჰანამდე (ირანში). ბაბექი დაუკავშირდა ბიზანტიის იმპერატორ თეოფილეს, მაგრამ უშედეგოდ. აჯანყებულთა ძირითადი მასა გლეხებისაგან შედგებოდა. IX ს-ის 30-იან წლებში ადგილობრივი ფეოდალების ღალატმა და მთელი სამხედრო ძალის მობილიზაციამ სახალიფოს გაუადვილა შეტევაზე გადასვლა. ხალიფას მრავალრიცხოვანი ჯარი ოსრუშანის მთავრის, წარმოშობით თურქი აფშინის მეთაურობით ნელ-ნელა, მეთოდურად მიიწევდა წინ სამხრეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. აფშინმა ფართოდ გაშალა შპიონაჟის ქსელი, რამაც დემორალიზაცია შეიტანა ხურამიტების რიგებში. 835 წ. აფშინმა ბაბექი სასტიკად დაამარცხა, რის შემდეგ ალყა შემოარტყა ბაზის ციხეს (ხურამიტების დასაყრდენ პუნქტს). 837 წ. აგვისტოში ბაზის ციხესიმაგრე დაეცა. ბაბექი, რამდენიმე თანამზრახველთან ერთად, საიდუმლო გვირაბით გაიქცა ალბანეთში. მან თავი შეაფარა ერთ-ერთ ალბანელ ქრისტიან მთავარს. ამ უკანასკნელმა არაბთაგან მიიღო დიდი საჩუქარი და ბაბექი გასცა. ბაბექი მიიყვანეს ხალიფას რეზიდენციაში – სამარიაში, ბაღდადის მახლობლად. ხალიფა ალ-მუთასიმის ბრძანებით მას ხელ-ფეხის მტევნები მოჰკვეთეს და ისე გააკრეს ჯვარზე 837 წ. 4 სექტემბერსს.

გლეხთა მოძრაობისადმი კლასობრივი მტრობით განწყობილი წყაროები არაფერს გვამცნობენ ხურამიტების სოციალური პროგრამის განხორციელების შესახებ. უეჭველია მხოლოდ ის, რომ ბევრი მიწა სასოფლო თემების განკარგულებაში გადავიდა. მიუხედავად წარუმატებლობისა, ამ მოძრაობამ, ისევე, როგორც სხვა მოძრაობებმაც, გარკვეული კვალი დაამჩნიეს ირანის ის-

ტორიას. მათ შეარყიეს სახალიფოს ბატონობა ირანში და აიძულეს ეს ერთგვარ დათმობაზე წასულიყო.

§ 9. არაბთა სახალიფოს დაშლის წინამძღვრები

უკვე IX საუკუნის პირველი მეოთხედიდან, არაბთა სახალიფოში დაიწყო პოლიტიკური დაშლის თანდათანობითი პროცესი, რომელიც 945 წ. დამთავრდა. ეს პროცესი იყო სახალიფოს შიგნით ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების კანონზომიერი შედეგი. აბასიანთა სახალიფო იყო იმპერია-კონგლომერატი ტომებისა და ხალიფებისა, რომლებიც გაერთიანებული იყვნენ ხმლის ძალით — დაპყრობებით. სახელმწიფოს არ ჰქონდა ერთიანი ენა და ერთიანი ეკონომიკური ცხოვრება. მასში შემავალი ტომები და ხალხები იმყოფებოდნენ ეკონომიკური და კულტურული განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე. სახალიფოში შემავალი ქვეყნების განვითარების სხვადასხვა დონე და სუსტი ეკონომიკური და ეთნიკური კავშირები ურთიერთშორის — ეს იყო პირველი ისტორიული ფაქტორი, რამაც ხელი შეუწყო სახალიფოს პოლიტიკურ დაშლას. სხვა ფაქტორები იყო: სახალხო-განმანთავისუფლებელი მოძრაობა ირანში და სახალიფოს შემადგენლობაში შემავალ სხვა ქვეყნებში; ეს მოძრაობები მარცხდებოდნენ, მაგრამ არყევდნენ სახალიფოს ძლიერებას და მის ძალაუფლებას ადგილებზე; სახალიფოს რღვევას ხელს უწყობდა ცალკეულ ოლქებსა და პროვინციებში მსხვილი ფეოდალური უპირობო-ალოდიალური მიწისმფლობელობის (მულქი) და პირობითი მიწისმფლობელობის (იკტა) ზრდა სახელმწიფო მიწისმფლობელობის ხარჯზე; სახელმწიფო მიწების უმნიშვნელოვანესი ნაწილი გადადიოდა ადგილობრივი ფეოდალური არისტოკრატიის ხელში, რაც ასუსტებდა სახალიფოს ცენტრალურ ხელისუფლებას. ამასთან დაკავშირებით ძლიერ-

დებოდა ადგილობრივი მსხვილი ფეოდალების პოლიტიკური სეპარატიზმი. მათმა მისწრაფებამ დამოუკიდებლობისაკენ შედეგად მოგვცა ადგილობრივი მემკვიდრეობითი საამიროები, რომლებიც შემდეგ დამოუკიდებელ ფეოდალურ სახელმწიფოებში გადაიზარდნენ. ასეთი სახელმწიფოები ჩამოყალიბდნენ IX ს-ში და X ს-ის პირველ ნახევარში ირანში, ისევე როგორც სახალიფოს შემადგენლობაში შემავალ სხვა ქვეყნებში. ჯერ კიდევ 755 წ. ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელი საამირო ესპანეთში, 788 წ. – მაროკოში, 800 წ. – თუნისში და ალჟირში, 868 წ. ეგვიპტეში, 929 წ. ჩრდილოეთ სირიაში. IX ს-ის განმავლობაში აღდგნენ ადგილობრივი ფეოდალური სახელმწიფოები საქართველოში, სომხეთში, აზერბაიჯანში. ასეთივე მემკვიდრეობითი საამიროები წარმოიშვა ირანსა და მავერანაჰრში: თაჰერიანთა (821-873) – ხორასანში, საფარიანთა (861-900) სისტანში, შემდეგ – ხორასანში; სამანიანთა (819-999) მავერანაჰრში, აგრეთვე ხორასანში (900 წ-დან); ალიდების (864-928) – ტაბარისტანში (ახლანდელი მაზანდარანი), ზიარიდების (928-1042) გურგანში, აბუ დულაფიდების (825-898) – სამხრეთ აზერბაიჯანსა და ჯიბალში (ჩრდილო-დასავლეთ ირანში), ბუიდების (935-1055) – დასავლეთ ირანსა და ერაყში (მესოპოტამია).

ირანული დეჰყანური არისტოკრატიის გაერთგულების მიზნით ხალიფა იძულებული იყო დაენიშნა განსაკუთრებით გავლენიანი დიდებულები ამა თუ იმ ოლქის მემკვიდრეობით მბრძანებლებად (მოადგილეებად). ასეთი საამიროები თანდათანობით გადაიქცნენ დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად. იყო შემთხვევები, როდესაც ფეოდალები სამხედრო ძალაზე დაყრდნობით თვითნებურად ხელთ იგდებდნენ ძალაუფლებას. ასეთი მუთაგალიტები (არაბ. ძალმომრენი, დამპყრობელნი, ტირანები...), როგორც მათ იხსენიებენ წყაროები, ფაქტიურად ახალი დინასტიის და დამოუკიდებელი სახელმწიფოების დამაარსებლები ხდებოდნენ. მაგრამ ყველა ეს ადგილობრივი სახელმწიფო წარმოადგენდა წვრილ-წვრილი ერთეულების სამხედრო-ადმინისტრაციულ

ურთიანებებს.

„IX საუკუნეში ყალიბდებოდა და ვითარდებოდა ახალი სპარსული ენა, რომელმაც მალე არაბული შეცვალა და სწრაფად გავრცელდა შუა აზიასა და ირანში. ახალი სპარსული ენა მარჯვედ იქნა გამოყენებული დამოუკიდებელი ფეოდალური სახელმწიფოების მშენებლობაში. დამახასიათებელია, რომ ახალი სპარსული ენა არაბულს უპირისპირდება ხორასანსა და შუა აზიაში, სადაც პირველი დამოუკიდებელი ორგანიზაციები წარმოიშვა“ (ვ. გაბაშვილი).

§ 10. სახალხო მოძრაობანი ირანის აღმოსავლეთ ნაწილში

ირანის აღმოსავლეთ ნაწილში ადგილობრივი სახელმწიფოების წარმოშობა დააჩქარა სახალიფოს მმართველ წრეებს შეგნით ბრძოლამ და სახალხო მოძრაობებმა, რამაც შეარყია სახალიფოს ძლიერება. VIII-XI სს მიჯნაზე, ხალიფას მოადგილემ ხორასანსა და სისტანში, ალი იბნ ისამ სახელი გაითქვა როგორც სასტიკმა ტირანმა და წამგლეჯმა. იგი არა მარტო სასტიკი ღონისძიებებით კრეფდა გადასახადებს, არამედ ხშირად არაკანონიერ გადასახადებსაც ადებდა მოსახლეობას. ალი იბნ ისას ამგვარი საქციელით შეწუხებულნი იყვნენ გლეხები, ხელოსნები, ვაჭრები და ადგილობრივი მიწისმფლობელნი (დეჰყანები). ისტორიკოსები მოგვითხრობენ ალი იბნ ისას მიერ მიწების უკანონო კონფისკაციაზე და იმ ღონისძიებებზე, რომლითაც იგი კრეფდა გადასახადებს. ალი იბნ ისას ამგვარი „მოღვაწეობა“ მოსახლეობის საყოველთაო უკმაყოფილებას იწვევდა; მოსახლეობა ხალიფასთან ჩიოდა მისი ძალმომრეობის შესახებ, მაგრამ უშედეგოდ: იგი ძვირფასი საჩუქრებით ახერხებდა ხალიფა ჰარუნ ალ-რაშიდის გულის მონადირებას.

ალი იბნ ისას რეჟიმმა ხორასანსა და სისტანში ორი დიდი მოძრაობა გამოიწვია (ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად): ხარეჯიტების (გლეხებისა და ხელოსნების) მოძრაობა ჰამზა იბნ ათრაქის ხელმძღვანელობით სისტანში და სახალხო მოძრაობა მავერანაჰრში რაფი იბნ ლაისის მეთაურობით.

ხარეჯიტების მოძრაობა სისტანში წარმოიშვა 798 წ., ე. ი. ჰარუნ ალ-რაშიდის მიერ ხორასანის გამგებლად ალი იბნ-ისას დანიშვნიდან ორი წლის შემდეგ. ამ მოძრაობის შესახებ დაწვრილებითაა მოთხრობილი სპარსულენოვან ანონიმურ „სისტანის ისტორიაში“ (XI ს.). ჰაზმა იბნ ათრაქმა მოახერხა დიდი ხნით სახალიფოსაგან სისტანის ჩამოშორება. ამასთანავე, იგი ხარეჯიტული შეხედულებების თანახმად, არ იღებდა ხარაჯას მუსლიმური მოსახლეობიდან, ხოლო თავის ჯარისკაცებისა და მოხელეების შესანახ ხარჯს ფარავდა „ურწმუნოებთან“ ომში მოპოვებული დავლით. „ურწმუნოებად“ იგი თვლიდა ყველას, ვინც ხალიფას და მისი მოადგილის ერთგული რჩებოდა (მოხელეები, მეომრები...).

რაფი იბნ ლაისის მოძრაობის წარმოშობის მიზეზები იგივე იყო, რაც ხარეჯიტების მოძრაობისა, მაგრამ რაფი იბნ ლაისის მოძრაობა გახვეული იყო სულ სხვა იდეოლოგიურ საბურველში. მან მთელი მავერანაჰრი მოიცვა. ზოგიერთი ცნობის მიხედვით, აჯანყებულთა შორის კიდევ ცოცხლობდა „თეთრხალათიანთა“ მოძრაობის ტრადიციები. მოძრაობის მეთაური რაფი იბნ ლაისი, როგორც ჩანს, პირადად იყო განაწყენებული ხალიფაზე. ეს მოძრაობა წარმოიშვა 806 წ. 810 წ. იგი ჩააქრო ალ-მამუნმა, რომელიც ხორასანის მმართველი გახდა ალი იბნ ისას გადაყენების შემდეგ. თვით რაფი იბნ ლაისი ერთი წლით ადრე ჩამოშორდა ამ მოძრაობას.

809 წ. ხალიფა ჰარუნ ალ-რაშიდი გარდაიცვალა. მისი სიკვდილის შემდეგ, მის შვილებს ალ-ამინსა და ალ-მამუნს შორის ატყდა ტახტისათვის ქიშპი და მტრობა. პირადი მტრობა ძმებს

შორის უფრო ღრმა წინააღმდეგობების გამოხატულება იყო. ალ-ამინი კარზე არაბული ტენდენციების თავგამოდებული დამცველი იყო, იმ დროს, როდესაც ალ-მამუნი — ჰარუნ ალ-რაშიდის „უკანონო“ შვილი (მისი დედა სპარსელი მონა ქალი იყო), მერვის მმართველი, მჭიდროდ დაკავშირებული ირანელ მწერსმფლობელურ არისტოკრატიასთან, პროირანული ორიენტაციის გამტარებელი იყო. 809 წ. ჰარუნ ალ-მამუნი ჰარუნ ალ-რაშიდის უფროსი შვილი იყო. ძმებს შორის ურთიერთობა კიდევ უფრო გამწვავდა.

811 წ. ალ-მამუნმა დაიწყო მერვში თავისი სახელით მონეტის მოჭრა, რითაც ხაზი გაუსვა ბაღდადის ხალიფასაგან თავის დამოუკიდებლობას. ძმებსა და მათ მომხრეებს შორის ნამდვილი ომი დაიწყო. 813 წ. ალ-მამუნმა ბაღდადი აიღო. დატყვევებული ალ-ამინი მოკლეს და ტახტი გადავიდა ალ-მამუნის ხელთ. ეს ნიშნავდა სახალიფოს შინაურ პოლიტიკაში შემობრუნებას და ირანული დიდებულების გავლენის გაძლიერებას. ძიდა-დინასტიური ომის დროს დაწინაურდა თაჰერ იბნ ჰუსეინი — სპარსული დეჰყანური არისტოკრატიის წარმომადგენელი, რომელიც მემკვიდრეობით ფლობდა ქ. ბუშენგს და მის ოლქს ხორასანში. ალ-ამინთან ბრძოლაში გაწეული დახმარების სანაცვლოდ, ალ-მამუნმა ირანელ დეჰყანებს მისცა მიწები და თანამდებობები. რაც შეეხება თაჰერ იბნ ჰუსეინს, იგი ალ-მამუნმა დანიშნა თავის მოადგილედ ალ-ჯაზირეში (ზემო მესოპოტამია), ბაღდადის სამხედრო უფროსად და ნატურალური გადასახადების გამგედ სავადში (ერაყი).

ალ-მამუნის კავშირი ირანთან და ირანის დეჰყანურ წრეებთან პირველ ხანებში იმდენად ძლიერი იყო, რომ ახალმა ხალიფამ უცბად ვერ შეძლო ხორასანისათვის თავის დანებება და ბაღდადში გადასვლა. 819 წ-მდე იგი მერვში ცხოვრობდა. მამუნმა მერვში ყოფნის დროს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია საყოველთაო უკმაყოფილებას: სისტანში მდგომარეობის ბატონ-პატრონი იყვნენ

ხარეჯიტები ჰაზმა იბნ ათრაქით სათავეში; მავერანაჰრში [illegible] წ. ჩააქრეს სახალხო მოძრაობა რაფი იბნ ლაისის მეთაურობით ჩრდილო-დასავლეთ ირანის და აზერბაიჯანის სხვადასხვა რეგიონებიდან მოდიოდა ცნობები გლეხთა შორის შიიტური და ხურამიტული პროპაგანდის შესახებ. ალ-მამუნმა მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა ზომიერი შიიტების ზედაფენასთან. ამ გზით იგი ფიქრობდა ხელისუფლებაში მათ ჩაბმას და ამით სახალხო უკმაყოფილების შესუსტებას. ამ დროს ხალიფის კარზე დიდ როლს თამაშობდნენ სპარსელი ვეზირები: ფაზლ იბნ საჰლი და მისი ძმა ჰასან იბნ საჰლი. ალ-მამუნმა, შიიტების გულის მოგების მიზნით, თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა მერვე შიიტი იმამი ალი ალ-რეზა. მანვე აბასელების დროშის შავი ფერი შეცვალა შიიტების დროშის მწვანე ფერით. მაგრამ მისი პოლიტიკის ზომიერმა შიიტურმა კურსმა სათანადო ნაყოფი არ გამოიღო: ირანელებმა ამ ცვლილებით ფაქტიურად რაფერი მიიღეს, ამიტომაც ხალხმა მღელვარება არ შეწყვიტა.

უკმაყოფილო იყო მიწისმფლობელი არისტოკრატიაც, განსაკუთრებით ის ნაწილი, რომელიც მზარს უჭერდა თაჰერ იბნ ჰუსეინს. ისინი მკაცრად აკრიტიკებდნენ ხალიფას შიიტებთან დაახლოვების მცდელობის გამო.

ალ-მამუნმა სწრაფად დაინახა თავისი პოლიტიკის კრახი, ამიტომაც გაწყვიტა კავშირი შიიტურ წრეებთნ. ფაზლ იბნ საჰლი და იმამი ალი ალ-რეზა მოკლეს. თანახმად ერთი ვერსიისა, იგი ალ-მამუნის საიდუმლო ბრძანებით აბანოში მოკლეს, ხოლო იმამი ალი ალ-რეზა ყურძნის მტევანზე დაყრილი საწამლავით მოწამლეს. აბასიანთა დროშის შავი ფერი აღადგინეს და ხალიფა საბოლოოდ დაბრუნდა ბაღდადში.

ალ-მამუნი დროებით თაჰერ იბნ ჰუსეინის გავლენის ქვეშ მოექცა. მაგრამ მალე ხალიფასა და მის ძლიერ სპარსელ დიდებულს შორის ხალიფას საზიანოდ ურთიერთობა გამწვავდა (821 წ.). ალ-მამუნმა თაჰერ იბნ ჰუსეინი ხორასანის გამგებლად

დანიშნა. ეს დანიშვნა უნდა ავხსნათ თაჰერ იბნ ჰუსეინის შუამავლობით ხორასანელ დიდებულთა შორის. იგი თავს ბრანელთა ლეგენდარული გმირის – როსტომის შთამომავლად ასაღებდა. თაჰერ იბნ ჰუსეინი ითვლება ხორასანის თაჰერიანთა სახელმწიფოს ფუძემდებლად.

ხორასანში თაჰერიანთა სახელმწიფოს წარმოშობის თანადროულად, მავერანაჰრში წარმოიშვა სამანიანთა სახელმწიფო. სამანიანები ხორასანელი დეჰყანები იყვნენ. ფაქტობრივად, სამანიანებმა თაჰერიანებზე უფრო ადრე ჩაიგდეს ხელში, როგორც მავერანაჰრის მბრძანებლებმა (მავერანაჰრი ემორჩილებოდა ხორასნის მმართველს – ხალიფას მოადგილეს). სამანიანთა დინასტიის დამაარსებლად ითვლება სამან-ხუდათი, რომელიც ფლობდა სოფ. სამანს ბალხის ოლქში. იგი თავს თვლიდა სასანიანთა მხედართმთავრის – ბაჰრამ ჩუბინის შთამომავლად. სამან ხუდათი სარგებლობდა ხალიფას მოადგილე ასად იბნ აბდალაჰ ალ-კუშეირის მფარველობით. მან მიიღო ისლამი და თავის ვაჟს თავისი მფარველის საპატივცემულოდ დაარქვა ასადი. მისი ვაჟები: ნუჰი, აჰმედი, იაჰია და ილიასი, მონაწილეობდნენ რაფი იბნ ლაისის აჯანყების ჩაქრობაში. ხორასანის მმართველმა ნუჰი – სამარყანდის, აჰმედი – ფერგანის, იაჰია – შაშის, ხოლო ილიასი – ჰერათის მმართველებად დაინიშნა. 855 წ. მათ ეს მიწები გააერთიანეს და ამრიგად, სამანიანთა ხელში აღმოჩნდა მთელი მავერანაჰრი.

§ 11. თაჰერიანთა სახელმწიფო ხორასანში (821-873)

თაჰერ იბნ ჰუსეინი 821 წელს ხორასანის მმართველად დანიშნეს. უკვე ერთი წლის შემდეგ (822 წ.) თაჰერმა მერვის კათედრალურ მეჩეთში ლოცვის დროს ხუტბიდან ამოაღებინა

ხალიფას სახელი. მალე იგი მოკლეს, როგორც ჩანს, ხალიფას ვეზირის ბრძანებით, რომელსაც მერვის საჰებ ბერიდმა აცნობა ამ აქტის შესახებ. თაჰერს ნამდვილად უნდოდა ბაღდადიდან ირანის ოლქების ჩამოცილება: პირველად ჩრდილო-აღმოსავლეთის და აღმოსავლეთის, ხოლო შემდეგ — დანარჩენების. მას უნდოდა ირანის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა. ხალიფა ალ-მამუნმა თაჰერ იბნ ჰუსეინის ფეოდალური სახლის მიმართ ვერ გაბედა ისეთი რეპრესიების გატარება, როგორიც გაატარა ჰარუნ ალ-რასიდმა ბარმექიანთა საგვარეულოს მიმართ 802 წ. ჯაფარ ბარმექიანის სიკვდილით დასჯის შემდეგ. თაჰერ იბნ ჰუსეინის ნაცვლად ხორასანის ამირა გახდა თალხა იბნ თაჰერი (822-828 წწ). ასე ჩაეყარა საფუძველი სახალიფოს აღმოსავლეთის ოლქებზე თაჰერიანთა მემკვიდრეობით უფლებას. თაჰერიანთა სახელმწიფოს შემდგომი ისტორია გვიჩვენებს, რომ ის ნომინალურად სახალიფოსაგან მოწყვეტილი არ იყო, ფორმალურად მის შემადგენლობაში რჩებოდა. ყოველ პარასკევს ხუტბაში იხსენიებდნენ ხალიფას სახელს ხალიფას სახელით ჭრიდნენ ვერცხლის მონეტა დირჰემს, ცენტრალურ ხაზინაში იხდიდნენ ხარაჯას და სხვა გადასახადების გარკვეულ წილს; მაგრამ ხორასანის შინაურ საქმეებში ხალიფას ჩარევას არ უშვებდნენ. მათ შექმნეს ვასალური, მაგრამ ძლიერი სახელმწიფო, რომელიც ფაქტობრივად დაამოუკიდებელ ცხოვრებას ეწეოდა, თავდაპირველად ხორასანის ტერიტორიაზე, ხოლო შემდეგ მოიცვა ტაბარისტანი და ირანის სხვა ოლქებიც. ამ სახელმწიფოს ხასიათის შესახებ ჩვეულებრივ მსჯელობდნენ ამ დინასტიის წარმომადგენლის აბდალაჰ იბნ თაჰერის მოღვაწეობის მიხედვით.

ისეთი ფრთხილი და წყაროებისადმი კრიტიკულად განწყობილი მკვლევარიც კი, როგორიც იყო აკად. ვ. ვ. ბარტოლდი, იდეალურ ფერებში გვიხატავდა თაჰერიანების, კერძოდ კი აბდალაჰის, საშინაო პოლიტიკას. აკად. ვ. ვ. ბარტოლდი შეცდომაში შეიყვანა იმან, რომ X-XV სს. საისტორიო წყაროებში თაჰერიანთა მოღვაწეობის ხანა წარმოდგენილია, როგორც ეპოქა

ეკონომიკური აღმავლობისა. ამ ხანის ფეოდალური ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით, აბდალაჰი იდეალური მმართველია. სამაგალითოდ ეს იყო მხოლოდ ფეოდალური კლასის ჭკვიანი წარმომადგენელი. იგი ცდილობდა რენტა-გადასახადის (ხარაჯას) ზუსტ ფიქსაციას, ქვეყნის საწარმოო ძალების აღმავლობას და გლეხთა გადასახადის უნარიანობის გადიდებას. რა თქმა უნდა, ამას უარყოფა, რომ პირველი თაჰერიანების დროს ირანის აღმოსავლეთ ნაწილსა და მავერანაჰრში გლეხები გაცილებით უკეთესად ცხოვრობდნენ, ვიდრე არაბ მმართველთა დროს, არ შეიძლება. მაგრამ თაჰერიანებისათვის ხალხზე მზრუნველთა და მოჭირნახულეთა ტიტულების მინიჭება არაა სწორი. თაჰერიანი აბდალაჰის მოღვაწეობის კლასობრივი არსის კარგად გასაგებად და მისი პოლიტიკური შეხედულებების უკეთ წარმოსადგენად, უნდა მოვიგონოთ ცნობილი წერილი-დარიგება, რომელიც თაჰერ იბნ ჰუსეინმა – მამამისმა დაუწერა მას. არაბულ ენაზე დაწერილი ეს წერილი მოტანილია IX ს-ის არაბი ავტორის იბნ აბუ ტაჰურის „ბაღდადის ისტორიაში“, შემდეგ კი არაბულენოვან ავტორებთან: ტაბარისთან (X ს.) და იბნ ალ-ასირთან (XIII ს.). თაჰერ იბნ ჰუსეინი აბასიანთა მთელ საგადასახადო სისტემას ნორმალურ მოვლენად და კანონზომიერად ცნობს. ბოროტებას იგი ხედავს, არა ხარაჯას მაღალ ნორმებში, არამედ ხარჯთაღრიცხვათა ბოროტმოქმედებაში და ხარაჯას არასწორ განაწილებაში. მისი აზრით, შეწყდება თუ არა ბოროტმოქმედება, გაიზრდება ბოროტმოქმედთა კეთილდღეობა და ისინი ადვილად გადაიხდიან გადასახადებს; გამდიდრდება, არამარტო სახელმწიფო, არამედ მოსახლეობაც. თაჰერ იბნ ჰუსეინის აზრით, ხელმწიფე მდიდარია არა მაშინ, როდესაც მას სხვადასხვა ხერხებით ბევრი ოქრო აქვს დაგროვილი ხაზინაში, არამედ მაშინ, როდესაც მისი რაიათები მდიდრად და ბედნიერად ცხოვრობენ. მდიდარი რაიათებისაგან ხაზინა თავისთავად მდიდრდება, რადგან მიწაზე დადებული სხვადასხვა სახის გადასახადების აკრეფა ადვილია. რაიათები კარგი დაემორჩილებიან თავიანთ ხელმწიფეს. თუ ხელმწიფეს

შეიძლება ეწოდოს მწყემსი (რა ი), ქვეშევრდომებს კი ფარ (რა ია), მაშინ მწყემსს უნდა ახსოვდეს, რომ ფარიდან აიღ მხოლოდ მისი ნამატი.

თაჰერ იბნ ჰუსეინის კლასობრივი ინტერესები მკაფიოდ ასახული მის ანდერძში: „უნდა ზრუნავდე გაჭირვებაში ჩავარდნ დიდებულებზე, რათა მათ თავიანთი სიღარიბე ვერ იგრძნონ თაჰერ იბნ ჰუსეინს მიწისმფლობელი არისტოკრატიის კარგ მდგომარეობა მიაჩნია საზოგადოებრივი ცხოვრების საფუძვლად თაჰერი წერს ღარიბთა შესახებაც. აქაც იგივე მოტივია: არ დაუშვა ბოროტმოქმედება, ამავე დროს ხალხს თვალი ადევნე ჯაშუშების საშუალებით.

§ 12. საფარიანთა სახელმწიფო (861-900)

სამუნის ტბის გარშემო მდებარე (წყალუხვი მდინარ ჰილმენდის ქვემო წელში) სისტანის ნაყოფიერი ოლქი ხშირად ჯანყდებოდა სახალიფოს ბატონობის წინააღმდეგ. აჯანყებებს იდეოლოგიურად ხელმძღვანელობდნენ სექტანტი ხარეჯიტები. სისტანი მთავარი დასაყრდენი იყო ხარეჯიტების სექტის, რომელიც გავრცელებული იყო გლეხებსა და ხელოსნებს შორის. ხარეჯიტ „ერეტიკოსებთან“ საბრძოლველად სახალიფო იყენებდა ე. წ. „მოხალისეების“ („მუთატავია“, „ლაზიები“) რაზმებს.

IX ს-ის II ნახევარში „ლაზიების“ რიცხვში მოხვდა ღარიბი გლეხი იაკუბ იბნ ლაისი. იგი ახალგაზრდობაში იძულებული იყო შეგირდად დადგომოდა ხელოსან მჭედელს (არაბ. საფარ აქედან ეწოდა დინასტიას საფარიანთა), რომელიც მას თვეში 15 დირჰემს უხდიდა. მისი ძმა ამრი აქლემების ქარავნის გამყოლად მუშაობდა. იაკუბს შრომითი ცხოვრება მოსწყინდა და იგი ყაჩაღთა ბრბოს მეთაური გახდა (ეს ბრბო მასავით დეკლასირებული ელემენტებისაგან შედგებოდა). შემდეგ იაკუბი მთელი რაზმით

ხალიფას დაქირავება და ავჯანყებულ ხარეჯიტებთან საბრძოლველად წაიყვანა. ხარეჯიტების მორიგი აჯანყების დაშოშმინების შემდეგ, ტიპალისეები თვითონ აჯანყდნენ ხალიფას წინააღმდეგ და სისტანში ძალაუფლება ჩაიგდეს ხელში. 861 წ. მათ იაკუბ იბნ ლაისი სისტანის ამირად გამოაცხადეს. ამგვარად, იაკუბ იბნ ლაისი იქცა მუთავალიბად და სისტანის ფეოდალურ მფლობელად. მასთან ერთად დაწინაურდა მისი ძმა ამრიც. ორივემათგანი ასწინა შიიტი იყო.

იაკუბ იბნ ლაისის პიროვნება კარგადაა გამოკვეთილი წყაროებში. ეს იყო მკაცრი, ყოველთვის მოლუშული, სიტყვაძუნწი, ძალიერი ნებისყოფის მამაცი მეომარი. მას პირდაპირ მიწაზე ეძინა, თავქვეშ ედო დროშაში გახვეული ფარი; იკვებებოდა ხმელი პურით და ხახვით, რასაც ჩექმის ყელში ატარებდა. ცხელ საჭმელს მუდამთად ჭამდა. იგი არავითარ გასართობს არ ცნობდა. ამ თვისებებით, აგრეთვე სიმამაცით და მხედართმთავრული ნიჭით, მან თავის დაქირავებულ მეომართ, შორის დამსახურებული ავტორიტეტი მოიპოვა. ჯარში მას მკაცრი დისციპლინა ჰქონდა. იგი უაღრესად პატივმოყვარე იყო. მას შემდეგ, რაც ფეოდალი გახდა, მან თავი გამოამჟღავნა, როგორც სასტიკმა ექსპლუატატორმა და ხარბმა მომხვეჭმა. იაკუბი, როგორც ნამდვილი მუთაგალიბი, აბასიანი ხალიფას ძალაუფლებას არ სცნობდა.

იაკუბ იბნ ლაისის ჯარმა დაიპყრო ჰერათი და ბალხი თავისი ოლქებით. 873 წ. იაკუბი თავისი ჯარით გამოჩნდა ნიშაბურთან — უკანასკნელი თაჰეირანის, მუჰამედის რეზიდენციასთან და მოითხოვა მისგან ხელისუფლების გადაცემა. თაჰერიანთა ელჩმა უპასუხა: „წარმოადგინე მართლმორწმუნეთა ამირანებლისაგან ბოძებული სიგელი და დროშა, თუ არა და წადი აქედან“. „აი, ჩემი სიგელი და დროშა“ — უპასუხა იაკუბმა და იძრო მახვილი. იაკუბმა დაიპყრო მთელი ხორასანი და დაამხო თაჰერიანთა დინასტია. იაკუბმა დროებით მოახერხა ჯურჯანის და ფარსის დაპყრობაც. შირაზში მან ხელთ იგდო 30 მილიონი დირჰემი, რომელიც ოლქის სალაროში იდო. იგი ამით

არ დაკმაყოფილდა და თვით ბაღდადის დაპყრობაც მოინდომა, მაგრამ სასტიკად დამარცხდა. იაკუბის სიკვდილის შემდეგ ხორასანის და სისტანის ამირა გახდა ამრი. იგი ფორმალურად შეურიგდა ხალიფას და მისგან მიიღო სიგელი და დროშა. თაჰერიანებისაგან განსხვავებით, არც იაკუბი და არც ამრი უკვე აღარ უგზავნიდნენ ხალიფას ხარკს. ისინი ხარავჯას სახით აკრეფილ თანხას (40 მილიონ დირჰემზე მეტს) თვითონ ითვისებდნენ. ამრმა უცვლელად დატოვა სიქა – მონეტის ავერსზე ხალიფას სახელი, რევერსზე კი თავისი სახელი ამოატვიფრინა. ასევე, ხუტბაში პირველ ადგილზე ხალიფას სახელის მოხსენიება ძალაში დარჩა. უბრალოდ რომ ვთქვათ, ამრი ხალიფას ძალაუფლებას მხოლოდ ნომინალურად სცნობდა, ფაქტობრივად კი ხორასანი და სისტანი საფარიანთა დროს სახალიფოსაგან დამოუკიდებელი იყო. იაკუბ იბნ ლაისის მსგავსად ამრიც სასტიკი მმართველი და ექსპლუატატორი იყო. მან სპეციალური გადასახადები დააწესა მოხუცებზე, რომლებიც ქსოვდნენ, გაზარდა ვაჭრებსა და მოგზაურებზე დადებული გადასახადები.

ხალიფას ეშინოდა ამრის და ცდილობდა მის შევჯახებას მავერანაჰრის სამანიან ამირა ისმაილთან (892-907 წწ.). ამრმა ხალიფა მუთადიდისაგან მავერანაჰრის დასაკავებლად მიიღო სიგელი და დროშა. ამრი წავიდა ისმაილ სამანიანის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამავე დროს, ხალიფა ისმაილ სამანიანსაც აქეზებდა ამრის წინააღმდეგ. ორივე ლაშქარი ერთმანეთს შეხვდა ბალხთან. საფარიანთა ჯარი დამარცხდა. ამრი ხელთ იგდო ისმაილ სამანიანმა და გააგზავნა ხალიფასთან, სადაც ის სიკვდილით დასაჯეს. მთელი ხორასანი სამანიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში შევიდა (900 წ.), ხოლო რამდენიმე წლის შემდეგ სამანიანებმა დაიპყრეს სისტანიც. მათ ხალიფასაგან მიიღეს ამ ოლქების ფლობის სიგელი და დროშა. მაგრამ სამანიანები ხალიფას ძალაუფლებას მხოლოდ ნომინალურად სცნობდნენ: ხალიფას არ უხდიდნენ არავითარ ხარკს. შემდეგ,

ულრო გვიან, სამანიანებმა სისტანი დაუბრუნეს საფარიანთა ერთ-ერთ შთამომავალს, მაგრამ უკვე როგორც თავის ვასალს. ხორასანი სამანიანთა ხელში დარჩა 999 წლამდე, ე. ი. მთელი საუკუნე.

§ 13. სახალხო მოძრაობანიკასპიისპირეთის ოლქებში. ალიდების სახელმწიფო (864-929)

ირანის კასპიისპირეთის რეგიონები დიდი ხნის განმავლობაში ეკონომიკურად და პოლიტიკურად სუსტად იყვნენ დაკავსირებული დანარჩენ ირანთან. არაბებმა მხოლოდ VIII ს-ში დაიპყრეს კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდებარე გურგანი (ჯურჯანი) და ტაბარისტანი (მაზანდარანი). მაგრამ ხალიფას ძალაუფლება იქ არასოდეს ყოფილა ძლიერი. ხალიფას ვასალების სტატუსით იქ ფეხმოკიდებული იყვნენ ტაბარისტანელი მთავრები ისფაჰბედების დინასტიიდან. მონეტები იქ იჭრებოდა ფალაური და არა არაბული სიქით.

კასპიისპირეთის სხვა ოლქები: გილანი (კასპიის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე) და დეილემი (გილანის სამხრეთით) არასოდეს ყოფილა დაპყრობილი არბთა მიერ. ამ ოლქებში ბინადრობდნენ და მკაცრ ცხოვრებას ეწეოდნენ ადგილობრივი ხალხები – გილიანელები და დეილემიტები, რომლებიც ლაპარაკობდნენ ირანული ჯგუფის განსაკუთრებულ ენაზე.

არაბები არაერთხელ დასხმიან თავს დეილემს და გილიანს სამხედრო დავლისათვის – განსაკუთრებით მონებისათვის. ისლამი (შიიტური და სუნიტური) დეილემში გავრცელდა IX ს-ის შუარე ნახევრიდან. იგი აქ გაავრცელეს სახალიფოდან ლტოლვილმა შიიტებმა და ალიდებმა.

დეილემში და გალიანში IX ს-ში მხოლოდ იწყებოდა ადრეფეოდალური საზოგადოების ჩამოყალიბება; პატრიარქალურ-

თემური წყობილება ჯერ კიდევ მტკიცე იყო. არაბი გეოგრაფები მოგვითხრობენ, რომ ღარიბი და თავისუფლებისმოყვარე დეილემელი მთიელები, რადგან მწირი ნიადაგი მათ საკმაო სარჩოს არ აძლევდა, მიექირავებოდნენ ხოლმე, როგორც მეომრები, აბასიან ხალიფებს და აბასიან ამირებს, რომელთა კარზე ცხენოსანი ჯარი (გვარდია) დაკომპლექტებული იყო ახალგაზრდა თურქი მონებით (ღოლამები). ხოლო ქვეითი ჯარი – დეილემელი და გილიანელი დაქირავებულებით. X ს-ში ზოგიერთი ამ დაქირავებულთაგანი მზედართმთავრად წინაურდებოდა, ძლიერდებოდა, თავის თანატომელ რაზმებზე დაყრდნობით იპყრობდა ამა თუ იმ ოლქს და ხდებოდა მუთაგალიები – ახალი დინასტიის დამაარსებელი. ეილემური და გილიანური წარმოშობისა იყვნენ სალარიდები (მუზაფერიდები) სამხრეთ-აზერბაიჯანში (941-979 წწ), ზიარიდები – გურგანში (928-1042 წწ), ბუიდები (ბუვეიდები), რომელთაც დასავლეთ ირანი და ერაყი დაიპყრეს (945-1055 წწ).

ტაბარისტანში, თუმცა უკვე გაიმარჯვა ფეოდალურმა ურთიერთობამ, მაგრამ სასოფლო თემი IX-X სს-ში მაინც თამაშობდა მნიშვნელოვან როლს და ეწინააღმდეგებოდა რენტა-ხარკის ზრდას. უკანასკნელი თაჰერიანის, მუჰამედის მოადგილე ძალიან ავიწროებდა ტაბარისტანელ გლეხებს: იგი მათგან სამმაგად იღებდა ხარაჯას, ებრძოდა სასოფლო თემს და სხვ. მან სახელმწიფოს საკუთრებად გამოაცხადა სასოფლო თემის კუთვნილი ტყეები და საძოვრები, რამაც გამოიწვია გლეხთა მასობრივი აჯანყება 864 წ., რომელიც შიიტურ იდეოლოგიურ საბურველში იყო გამოხვეული. ამ აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა ადგილობრივი შიიტების ბელადი, ალის შთამომავალი ჰასან იბნ ზეიდი, რომელმაც გლეხთა აჯანყება გამოიყენა კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე ალიდების დამოუკიდებელი შიიტური სახელმწიფოს დასაარსებლად. ამ სახელმწიფოს გავლენა გილიანზე და დეილემზე ვრცელდებოდა. ჰასან იბნ ზეიდის სიკვდილის შემდეგ, სამანიანთა სახელმწიფომ, რომელმაც გაანადგურა საფარიანთა სახელმწიფო და დაიპყრო ხორასანი, მოახერხა ტაბარისტანის დაკავება (900

ალიდების დინასტიის წევრებმა და მათმა მომხრეებმა შეძლეს დაწყება და დამალვა ელბრუსის მთის ტყეებსა და გამოქვაბულებში. სამანიანი მმართველის მხრიდან შევიწროებამ გლეხთა ახალი აჯანყება გამოიწვია, რომელიც მიმართული იყო, არამარტო სამანიანთა მმართველის, არამედ ადგილობრივი ფეო-დალების წინააღმდეგაც (913 წ.). აჯანყებას ხელმძღვანელობდა ენერგიული და მჭერმეტყველი, ალიდების გვარის წევრი ჰასან იბნ ალი, მეტსახელად უთრუში (ყრუ). იგი შეეცადა აჯან-ყებისათვის მითური იდეოლოგიური ხასიათის მიცემას. მისი წაქეზებით გლეხები აძევებდნენ ფეოდალ-დეჰყანებს და იკავებდნენ მათ მიწებს. XI ს-ის ენციკლოპედისტი ალ-ბირუნი, რომელიც ფეოდალთა თვალსაზრისს გამოხატავდა, აღშფოთებით რომ წერდა, რომ მიწისმფლობელი დეჰყანები დაყენებული იყვნენ ძველი ირანის შაჰის ფერიდუნის მიერ, ახლა კი ჰასან უთრუშს მოეხასიათა მათი გაძევება, რათა ყველა მეამბოხე ისეთივე მიწისმფლობელი გაბედოს, როგორც ეს საპატივცემო ხალხია.

სამანიანების ბრძოლა დეილემში იმითაც იყო გართულებული, რომ რუსები, ანუ კიეველი მთვარის იგორის რაზმები 913 წელს შემოვიდნენ კასპიის ზღვაში და გადმოსხდნენ ზღვის დასავლეთ და სამხრეთ სანაპიროზე. რუსები ებრძოდნენ სამანიანებს და ამით ობიექტურად უადვილებდნენ ბრძოლას ტაბარისტანელ აჯანყებულებს. რუსებმა დიდი დავლა იგდეს ხელთ და გემებით წავიდნენ. ამასობაში, აჯანყებულებმა განდევნეს სამანიანი მოხელეები და მათი ჯარი. ალიდების სახელმწიფო ტაბარისტანში, გილიანსა და დეილემში აღდგა. წყაროების მიხედვით, ხალხს არ ენახა მეორე ისეთი სამართლიანი მმართველი, როგორიც ჰასან უთრუში იყო (913-917 წწ). საფიქრებელია, რომ ალიდების სახელმწიფო გადაიზრდებოდა ჩვეულებრივ ფეოდალურ სახელმწიფოში, მაგრამ მან მხოლოდ 928 წლამდე იარსება.

§ 14. ზინჯების აჯანყება

აბასიანთა სახალიფოს ბატონობას ერაყში და ირანში უდიდესი დარტყმა მიაყენა ზინჯების აჯანყებამ IX ს-ში და კარმატების მოძრაობამ IX ს-ის ბოლოს და X ს-ში. ზინჯების აჯანყება დაიწყეს მონებმა – ძირითადად შავკანიანმა აფრიკელებმა. მათ უმთავრესად ყიდულობდნენ ზინჯში (ზანზიბარში) მონათა ბაზარზე, ამიტომაც ამ მონებს სახალიფოში უწოდებდნენ ზინჯებს. ზინჯები გაერთიანებულები იყვნენ დიდ ჯგუფებად. მათ ამუშავებდნენ ბასრის გარეუბანში (ერაყში) სახელმწიფო მიწებზე, რასაც ეწოდებოდა მავათ (მკვდარი) მიწა. თუ რაოდენ დიდი იყო შავი და თეთრი მონების რაოდენობა სახალიფოში იქიდან ჩანს, რომ ზინჯების აჯანყების თანამედროვე ისტორიკოს ტაბარის მოწმობით, ერაყის მხოლოდ ერთ ოლქში (ქვემო მესოპოტამიაში) სახელმწიფო მიწებზე 15000 მონა მუშაობდა. ყველა შეუერთდა აჯანყებულებს. აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა ენერგიული და განათლებული ბელადი, წარმოშობით არაბი, ალი იბნ მუჰამედ ალ ბარკუი, რომელიც ეკუთვნოდა ხარეჯიტ-აზრაქიტების სექტას. ზინჯების აჯანყება 14 წ. გაგრძელდა (869-883 წწ). მასში მონაწილეობდა ათეული ათასობით მონა. მონების ასეთი დიდი აჯანყება იმის მაჩვენებელია, რომ IX საუკუნეში სახალიფოს ადრეფეოდალურ საზოგადოებაში მონათმფლობელური წყობის გადმონაშთებს (განსაკუთრებით ერაყში) კიდევ ჰქონდა მნიშვნელოვანი ხვედრითი წონა.

აჯანყებაში, გარდა მონებისა, ბევრი გლეხი და ბედუინი მონაწილეობდა; მიუხედავად ამისა, წამყვანი როლი ეკუთვნოდათ ზინჯებს. ზინჯებმა ხელთ იგდეს ერაყის უდიდესი ნაწილი, დიდი და მდიდარი საპორტო ქალაქი ბასრა. მათ საფუძველი ჩაუყარეს ახალ ქალაქს – ალ-მუხთარას. ისინი არ დაკმაყოფილდნენ მიღწეულით: მათ წინ წაიწიეს ხუზისტანში და აიღეს მნიშვნელოვანი ქალაქი ახვაზი.

ზინჯების აჯანყების ხელმძღვანელებმა მიითვისეს ნაყოფიერი

მონები და თვითონ გადაიქცნენ ფეოდალური ტიპის მიწათმფლობელებად. მათ გლეხები არ გაათავისუფლეს ხარაჯას გადასახადისაგან; მთლიანად არ გაუუქმებიათ მონობის ინსტიტუტე; მათ გაათავისუფლეს მხოლოდ აჯანყებაში მონაწილე მონები, მაგრამ ხუზისტანში და სხვა რეგიონებში ლაშქრობის დროს თვით ზინჯები იმონებდნენ მშვიდობიან მოსახლეობას. ზინჯების მეთაურებმა ზუსტად გადაიღეს სახალიფოს მართვა-გამგეობის ფორმები. მათ ალი იბნ მუჰამედი გამოაცხადეს ხალიფად. ყოველივე ამის ლიგიკური შედეგი ის იყო, რომ გლეხები და ბედუინები ამ აჯანყებას ჩამოშორდნენ. ზინჯები იზოლირებული აღმოჩნდნენ. ამან უშველა ხალიფას მრავალრიცხოვან ჯარს (50000 კაცი), რომელიც სამდინარო ფლოტსაც ფლობდა. ხანგრძლივი და სასტიკი ბრძოლის შემდეგ ზინჯების აჯანყება ჩაქრეს.

ზინჯების აჯანყებას, მიუხედავად მთელი რიგი სუსტი ორგანიზაციული მხარეებისა, სახალიფოს ქვეყნების ისტორიაში პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან ამ აჯანყებამ ერაყისა და ირანის ეკონომიკურ ცხოვრებაში მონის შრომის ხვედრითი წონა მნიშვნელოვნად შეამცირა. ამ აჯანყების შემდეგ სახელმწიფო და მსხვილი მიწათმფლობელები თავს არიდებდნენ მონების დიდი მასების ერთად თავმოყრას. IX-X სს-დან დაწყებული, მიწათმფლობელნი მონებს უნაწილებდნენ მიწის ნაკვთებს და აძლევდნენ მათ ფეოდალურად დამოკიდებულ გლეხებად..

§ 15. ისმაილიტები

VIII ს-ის მეორე ნახევარში შიიტები დაიყვნენ სექტებად: ზეიდიტები, იმამიტები (ზომიერი შიიტები), რომელნიც მეშვიდე იმამად სცნობდნენ მის ძმა ისმალის. IX ს-ის მეორე ნახევარში ჩამოყალიბდა ისმაილიტების ძლიერი და საიდუმლო ორგანიზაცია,

რომლის გავლენა გავრცელდა საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე შუა აზიიდან ხორასანამდე. ისმაილიტობა წარმოიშვა დემოკრატიულ, როგორც ჩანს, ხელოსნურ წრეებში. სახალხო აღმოსავლეთ ნაწილში (სირია, ერაყი, ბაჰრეინი, ირანი და სხვ.) ისმაილიტებმა მიიღეს კარმატების სახელწოდება. კარმატები შემდეგ ცალკე სექტად ჩამოყალიბდა.

IX ს-ის ბოლოს ნეოპლატონიზმის იდეალისტური ფილოსოფიის, რომელიც გაერთიანდა ქრისტიანულ გნოსტიციზმთან, გავლენით ჩამოყალიბდა ისმაილიტების დოქტრინა, რომელიც ძალიან დაშორდა ე. წ. „ორთოდოქსულ“ (სუნიტურ) ისლამს და ზომიერ შიიზმს. ისმაილიტების მოძღვრების თანახმად, ღმერთმა – აბსოლუტმა თავის თავიდან გამოჰყო შემოქმედებითი სუბსტანცია – „მსოფლიო სული“, რომელმაც შექმნა მატერია, პლანეტები და მიწა. ისმაილიტები ყურანს ალეგორიულად განმარტავდნენ და უარყოფდნენ ისლამის ზნეჩვეულებების უმეტეს ნაწილს.

ისმაილიტები ასწავლიდნენ, რომ დროის გარკვეული ციკლის შემდეგ მოციქული აღდგება ხალხში. „მსოფლიო გონების“ გამომხატველად ითვლება ნატიკი (‚მოლაპარაკე) ანუ წინასწარმეტყველი, ხოლო „მსოფლიო სულის“ – მისი თანაშემწე, კომენტატორი მისი მოძღვრებისა – ასასი (ბაზისი, საფუძველი). ნატიკი ექვსი იყო: ადამი, ნოე, აბრაამი, მოსე, იესო ქრისტე და მუჰამედი. მეშვიდე უნდა გამოჩნდეს განკითხვის დღეს. ყოველ ნატიკს ჰყავდა თანაშემწე: მოსეს – აარონი, იესო ქრისტეს – პეტრე მოციქული, მუჰამედს – ალი. ისმაილიტების სექტა პირველად შვიდი, შემდეგ კი ცხრა საფეხურისაგან შედგებოდა. უმაღლეს საფეხურს მხოლოდ სექტის ზოგიერთი წევრი აღწევდა. მათ ბრმად უნდა დამორჩილებოდნენ, როგორც იარაღი, სექტის უფრო დაბალ საფეხურზე მდგარი სხვა წევრები. ისმაილიტების სექტა შეკრული იყო რკინისებური დისციპლინით.

§ 16. კარმატების მოძრაობა

კარმატების მოძრაობის სახელქვეშ ცნობილია ბედუინების უღარიბესი ფენების, გლეხებისა და ხელოსნების ფართო მასშტაბის ანტიფეოდალური მოძრაობა სირიაში, ერაყში, ბაჰრეინში, ომანსა და ხორასანში. კარმატების საიდუმლო ორგანიზაცია ჩამოყალიბდა ზინჯების აჯანყების დროს. მისი წარმოშობა შეიძლება დაკავშირებული იყოს სავაჭრო კორპორაციებთან.

კარმატებმა წამოაყენეს ლოზუნგი სოციალური და ქონებრივი თანასწორობის შესახებ (მიწაზე არ ვრცელდებოდა). კარმატების იდეოლოგია იყო ისმაილიტების შიიტური სექტის მოძღვრება. კარმატები ალეგორიულად განმარტავდნენ და უარჰყოფდნენ „ორთოდოქსული“ ისლამის წეს-ჩვეულებებს. თავის უზენაეს მეთაურებად კარმატები რიგრიგობით მიიჩნევდნენ ისმაილიტ იმამებს, ალის და ფატიმას შთამომავლებს. მეთაური ქადაგებისათვის და აჯანყების მოსამზადებლად სხვადასხვა რეგიონში გზავნიდა მისიონერებს (დაი).

კარმატების პირველმა აჯანყებამ 890 წ. ქ. ვასიტის რეგიონში – ერაყში იფეთქა. აჯანყების ბელადი იყო ჰამდან კარმატი. აჯანყებულებმა საერთო ხაზინაში თავისი შემოსავლის მეხუთედის შეტანის ვალდებულება იკისრეს. ისინი ცდილობდნენ მოსახლეობაში თანასწორი განაწილების პრინციპის დანერგვას. მათ შემოიღეს საერთო-საძმო ტრაპეზები.

894 წ. მოხდა კარმატების აჯანყება ბაჰრეინში. 899 წ. აჯანყებულებმა დაიკავეს ქ. ლახსა, რომელიც ბაჰრეინში ახალშემოყალიბებული კარმატთა სახელმწიფოს დედაქალაქი გახდა. ამ სახელმწიფომ 150 წელი იარსება.

900 წ. კარმატმა დაი ზიკრავეიჰმა სირიის უდაბნოს ბედუინებს აჯანყებისაკენ მოუწოდა. აჯანყებამ მოიცვა სირია და შემო ერაყი. 901 წ. კარმატებმა ალყა შემოარტყეს ქ. დამასკოს. ხალიფას ჯარებმა ეს აჯანყება მხოლოდ 906 წ. ჩააქრეს, მაგრამ სირიისა და პალესტინის ზოგიერთ რეგიონში კარმატებმა ბრძოლა გააგრძელეს X ს-ის განმავლობაში.

902 წ-დან დაწყებული X ს-ის ორმოციან წლებამდე კარმატული აჯანყებები იყო ხორასანსა და შუა აზიაში (907 წ. ჰერათში და სხვ.).

პოეტი-მოგზაური ისმაილიტი ნასირი ხოსროუ, რომელმაც ლახსა ნახა XI ს-ის შუა ხანებში, ასე აღგვიწერს კარმატების მიერ ბაჰრეინში დაფუძნებულ საზოგადოებრივ წყობას. ბაჰრეინის ძირითადი მოსახლეობა თავისუფალ მიწათმოქმედებისა და ხელოსნებიდან შედგებოდა. არც ერთი მათგანი არავითარ გადასახადს არ იხდიდა. სახელმწიფოს სათავეში იდგა 6 მმართველისა და 6 თანაშემწისაგან (ვეზირები) შემდგარი კოლეგია. სახელმწიფოს ჰყავდ 30000 ზანგი და აბისინიელი მონა, რომლებიც მინდორში და ბარებში სამუშაოდ მიწათმოქმედებს ჰყავდათ დარიგებული. ეს იყო ცდა ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი თემური წყობილების აღდგენისა. საზოგადოებრივი ხაზინიდან გაჭირვებულ მიწათმოქმედებს და ხელოსნებს ეძლეოდათ სესხი. ლაშქარში 20000 კაცი ირიცხებოდა. ბაჰრეინის კარმატებს არ ჰქონდათ მეჩეთები; ისინი არ ლოცულობდნენ, არ იცავდნენ მარხვას; ისინი ლოიალურად ეპყრობოდნენ მათ შორის დასახლებულ ყველა რელიგიისა და სექტის მიმდევრებს.

პერიოდის შედეგები

ირანის ისტორიული განვითარების გაგებისათვის ზემოთგანხილული პერიოდი მნიშვნელოვანია ორი უმთავრესი მოვლენით: I. ზინჯების აჯანყების შემდეგ ფეოდალიზმმა საბოლოოდ გაიმარჯვა მონათმფლობელური გადმონაშთების ტენდენციებზე. IX ს-ის ბოლოდან ადრეფეოდალური საზოგადოებაირანში — შემორჩენილი მონათმფლობელური და პატრიარქალური (თავისუფალი სასოფლო თემი) წყობის გადმონაშთით, ადგილს

ებობს განვითარებულ ფეოდალურ საზოგადოებას, რომლის დამახასიათებელი ნიშნებია: მიწაზე ფეოდალური საკუთრების გამოკვეთილი ფორმები, გლეხების მთელი მასის დამოკიდებულება ფეოდალებზე, ქვეყნის ეკონომიკაში მონის შრომის მნიშვნელობის შემცირება; II. არაბთა სახალიფოს დაშლით და ადგილობრივი სახელმწიფოს აღორძინებით (თაჰერიანთა სახელმწიფო და სხვ.) ირანი თანდათანობით განთავისუფლდა უცხოელთა ბატონობისაგან. ეს პროცესი დასრულდა 935 წ. ბუიდების ანუ ბუვეიდების სახელმწიფოს ჩამოყალიბებით დასავლეთ ირანში.

§ 17. სახალიფოს ბატონობის დაცემა ირანში

IX ს-ის განმავლობაში ირანის უდიდეს ნაწილში სახალიფოს ბატონობა დაეცა. იგი მხოლოდ დას. ირანზე ვრცელდებოდა. X ს-ის 30-იან წწ-ში იგი აქაც დაეცა. ტაბარისტანში შიიტი ალიდი მეთაურის უტრუშის სიკვდილის შემდეგ დაიწყო ბრძოლა ხელისუფლებისათვის მის ნათესავებს — ალიდებს და სამანიანებს შორის. ამ ბრძოლაში სულ უფრო და უფრო მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ დეილემიტების რაზმები. ერთ-ერთი მათი წინამძღოლი მერდავიჯ იბნ ზიიარი იმდენად გაძლიერდა, რომ თავის დაქირავებულ დეილემიტების რაზმებზე დაყრდნობით 928 წ. დაიკავა ტაბარისტანი და გურგანი. მან საფუძველი ჩაუყარა ზიარიდების დინასტიას (928-1045 წწ). იბნ ალ-ასირის სიტყვით, მერდავიჯი იყო გაღატაკებული გლეხი დეილემიდან, რომელმაც თავი დაანება მიწათმოქმედებას, გახდა დაქირავებული ჯარისკაცი და გაიკეთა სამხედრო კარიერა. მოკლედ, იგი ისეთივე მუთაგალიბი იყო, როგორიც, თავის დროზე იაკუბ იბნ ლაისი საფარიანი. მერდავიჯი არ დაკმაყოფილდა ძალაუფლების ხელში ჩაგდებით ირანის კასპიისპირეთის შედარებით ღარიბ ოლქებში. მან დაქირავებულთაგან შეაგროვა დიდი ძალა და 932-935 წწ.

შორის დაიპყრო დასავლეთ ირანის ისეთი მნიშვნელოვან ქალაქები, როგორიც იყო რეი, ყაზვინი, ჰამადანი, ისპაჰანი და შირაზი. გარეკა იქიდან ხალიფას ჯარი. ამგვარად, 935 წ. დასავლეთ ირანში აბასიანთა ბატონობა დაეცა.

მერდავიჯი თავის თავს ფორმალურად ხალიფას მოადგილედ უწოდებდა, მაგრამ იგი ხალიფას არავითარ ანგარიშს არ უწევდა და ემზადებოდა ბაღდადზე სალაშქროდაც კი. მერდავიჯი ოცნებობდა ირანის სახელმწიფოს აღდგენაზე სასანიანთა ირანის ფარგლებში.

დასავლეთ ირანის დაპყრობის დროს თავი გამოიჩინეს მერდავიჯის მხედართმთავრებმა – სამმა ძმამ ბუიდების დეილემიტური გვარიდან: ალიმ, ჰასანმა და აჰმედმა. მათი მამა აბუ შუჯა ბუი, ზოგიერთი წყაროს (იბნ ალ-ასირი და სხვა) მიხედვით, დეილემელი ღარიბი გლეხი, ტყის მჭრელი და მეთევზე იყო. შემდეგ იგი თავისი სამი შვილით შევიდა ჯარში (უფრო გვიან მლიქვნელი ისტორიკოსები ქმნიან ლეგენდას მერდავიჯის სასანიანებიდან, ხოლო ბუვეიანების ბაჰრამ V-დან წარმოშობის შესახებ).

მერდავიჯ იბნ ზიარის მეთაურობით ბუვეინებმა სამხედრო კარიერა გაიკეთეს, ხოლო დასავლეთ ირანის დაპყრობის შემდეგ სამი ძმა ბუვეიანთა გვარიდან, როგორც მხედართმთავრები და მერდავიჯის მოადგილეები, ფლობდნენ მნიშვნელოვან სამხედრო ძალას და რეალურ ხელისუფლებას ზოგიერთ ოლქში, კერძოდ შირაზში. მერდავიჯმა ვერ მოახერხა მის მიერ დაპყრობილი ყველა ოლქის თავისი დინასტიისათვის შენარჩუნება. მის ჯარში, გარდა დაქირავებულებისა, იყო 4000 ცხენოსანი თურქი ღოლამი. მერდავიჯი ყოველთვის გამოარჩევდა თავის თანამემამულეებს – დეილემიტ დაქირავებულებს და იგი ღოლამებს მკაცრად ექცეოდა. ერთხელ იგი გაბრაზდა რამდენიმე ახალგაზრდა ღოლამზე იმის გამო, რომ ისინი გვიანობამდე ასუფთავებდნენ ცხენებს და ხმაურობდნენ, რითაც მას ძილი დაუფრთხეს. მან ბრძანა „დამწაშავე" ახალგაზრდა ღოლამების ცხენებივით შეკაზმვა. ამან ღოლამები

გამწარა. მათ დაიყოლიეს მერდავიჯის მონა, რათა მას გადაეტეხა მისი ხმალი და ისე ჩაეგო ქარქაშში. მერდავიჯს თავს დაესხნენ ძანოში. იგი დიდხანს იცავდა თავს უიარაღოდ, მაგრამ იგი მაინც მოკლეს. ეს ამბავი მოთხრობილია მას უდისთან და უფრო სრულად, ჩვენამდე მოღწეველი პირველწყაროების მიხედვით — იბნ ალ-ასირთან.

მერდავიჯის მკვლელობამ ისპაჰანში (935 წ.) მის გარშემოცვაში გამოიწვია პანიკა და დაბნეულობა. ამით ისარგებლეს ბუიდებმა: მათ დაძრეს ჯარი შირაზიდან ისპაჰანზე. მათი ხელისუფლება შემდეგ მთელს დასავლეთ ირანზე გავრცელდა. ასე ჩაეყარა საფუძველი ბუიდების (არაბ. ბუვეიჰიდების) სახელმწიფოს (935-1055 წწ). მერდავიჯის ნათესავმა ზიარიდებმა ძალაუფლება შეინარჩუნეს გურგანში. ათი წლის შემდეგ უმროსმა მათ აჰმედმა დაიპყრო არაბეთის ერაყი ბაღდადითურთ. მან აბასიან ხალიფას წაართვა საერო (პოლიტიკური) ძალაუფლება და შეუნარჩუნა მხოლოდ სასულიერო. მართალია, ბუიდები ამის შემდეგაც მართავდნენ სახელმწიფოს ფორმალურად აბასიანი ხალიფას სახელით, მათ ამირათ-ამირას (ამირ ულ-ომარა) წოდება ჰქონდათ, მაგრამ რეალურად ხალიფები სახელმწიფო საქმეებს ჩამოაცილეს. ბუიდებმა აბასიან ხალიფას ჩამოართვეს მისი საგვარეულო მიწები, სამაგიეროდ მისცეს მიწა იკტად, როგორც წვეულებრივ მიწათმფლობელს. ხალიფას სახელი ხუტბაში კვლავ პირველ ადგილზე იხსენიებოდა, მონეტის ავერსზეც იყო ამოტვიფრული, ხოლო მეორე ადგილზე — ბუიდი ამირასი. ბუიდების სახელმწიფოში შევიდა მთელი დასავლეთი და სამხრეთ ირანი, სპარსეთის ერაყის უდიდესი ნაწილი, ქალაქებით: ჰამადანით, ისპაანით, რეით; ხუზისტანი, ფარსი, ქერმანი, აგრეთვე არაბეთის ერაყის დიდი ნაწილი ქ. ბაღდადით და ბარსით.

ხორასანი და სხვა ოლქები მავერანაჰრთან ერთად სამანიანების სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყო. სამანიანი ამირები ცხოვრობდნენ ბუხარაში, ხოლო მათი მოადგილეები ხორასანში — ნიშაბურში. გურგანში ზიარიანთა სახელმწიფო (928-

1042 წწ) სამანიანებისაგან ვასალურ დამოკიდებულებაში
ამგვარად, თითქმის მთელი ირანი გაიყო ორ დიდ სახელმწიფო
– სამანიანთა და ბუიანთა სახელმწიფოებად. მხოლოდ სამხრ
აზერბაიჯანი, ირანის ერაყის და გილიანის მიმდებარე ოლქები
ქმნიდა განსაკუთრებულ საამიროს, რომელშიც თანმიმდევრობით
იცვლებოდნენ: – საჯიდების (თურქული – 890-929), სალ
რიდების (დეილემური – 941-979), რავადიდების (არაბული –
979-1070) დინასტიები.

§ 18. ირანის ეკონომიკა X-XI საუკუნის შუა ხანებში

ა. სოფლის მეურნეობა

განვითარებული ფეოდალური საზოგადოების ჩამოყალიბებას ირანის ეკონომიკისათვის პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა. ეკონომიკურ აღმავლობას ხელს უწყობდა აგრეთვე სახალიფოს დაცემა და ადგილობრივი ირანული სახელმწიფოების აღდგენა. გლეხებსა და ქალაქების მაცხოვრებლებში შეგროვილი გადასახადი ახლა ქვეყნიდან აღარ გადიოდა (როგორც ეს სახალიფოს დროს იყო), არამედ იხარჯებოდა ირანის შიგნით, ნაწილობრივ საირიგაციო ნაგებობების მშენებლობაზე. ირანი უკვე კარგა ხანია აღარ განიცდიდა უცხო სახელმწიფოთა თავდასხმებს, ხოლო შინაური ომები ზემოაღნიშნულ პერიოდში დიდი მასშტაბების არ იყო და არ იწვევდა ქვეყანაში დიდ რბევა-აოხრებას.

X ს. გეოგრაფები, განსაკუთრებით ისთახრი, მას უდი, იბნ ჰაუკალი, მუკადასი და X ს-ის ბოლოს ანონიმი გეოგრაფი, გვაწვდიან ძალზე დაწვრილებით ცნობებს ირანის ეკონომიკური გეოგრაფიის შესახებ, რომლებზე დაყრდნობითაც შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ აღნიშნულ პერიოდში ირანში საწარმოო ძალების

იყო. ახლა ბრინჯი მოჰყავდათ ხუზისტანში, ფარსისა და ხორასანის დაბლობ რეგიონებში, სისტანში, კასპიისპირეთის ოლქებში. დაიწყეს ახალი კულტურული მცენარეების გაშენება, მაგ., ციტრუსების (ირანის სამხრეთ რეგიონებში, კასპიისპირეთის ოლქებში, ბალხის ოაზისში და სხვ). ქერი და ხორბალი ირანის ზეგანზე ყველგან მოჰყავდათ (2500 მეტრამდე ზღვის დონიდან. ზოგან უფრო მაღლაც). სპარსელი პოეტები და სხვა ავტორები ქერს „ღარიბთა პურს“ უწოდებდნენ. სახალხო პოეტი ბაბა თაჰურ ურიან ლური (XI ს. დასაწყისი) წერდა: „ჩემი ხელები რომ მისწვდნენ ცის თაღს, მე შევეკითხებოდი მას: რატომ არის ერთი და რატომ არის მეორე? რატომ აძლევ ერთს ასობით სიკეთეს, ხოლო მეორეს – მხოლოდ ქერის კვერს, რომელიც ოფლის სისხლითაა გაჟღენთილი?“. დაბალთა პურად ითვლებოდა აგრეთვე ფეტვი, რომლის კულტურაც ასევე ფართოდ გავრცელდა. ცხენების საკვებად ბევრგან თესდნენ იონჯას და სამყურას. ხორასანსა და ირანის ჩრდილოეთ რეგიონებში, აგრეთვე ფარსსა და სამხრეთ აზერბაიჯანში მოჰყავდათ ბამბა. სელი უმთავრესად ფარსში იყო გაშენებული. მისგან ამზადებდნენ ზეთს, იგი გამოიყენებოდა საფეიქრო წარმოებაში (შემდეგ, მისი როგორც საფეიქრო ნედლეულის ადგილი დაიკავა ბამბამ). თესდნენ აგრეთვე კანაფსაც.

თესდნენ ისეთ მცენარეებსაც, რომლებისგანაც საღებავებს ამზადებდნენ: ზაფრანა (ყვითელი ფერი. სპარსეთის ერაყი, ყუმი, ლურისტანი, ზამინდავერი); ენდრო (წითელი ფერი. ხორასანი); ალისარჩული (ყვითელი ფერი. ხორასანი); ინდიგო (ლურჯი ფერი. ქერმანი).

ირანში ფართოდ იყო გავრცელებული პარკოსანი კულტურები. მოჰყავდათ აგრეთვე ბოსტნეული: ბადრიჯანი, თალგამი, ბოლოკი, სტაფილო, კომბოსტო, ფერადი კომბოსტო, სხვადასხვა სახეობის ხახვი და ჭარხალი, ისპანახი, მდოგვი, პილპილი და სხვ. ბაღ-ბოსტნები უმთავრესად ქალაქის შემოგარენში იყო. ფართოდ იყო გავრცელებული კიტრის კულტურა. ისთახრის

ცნობით, შირაზის ახლოს დიდ ფართობზე მოჰყავდათ კიტრი. ცნობილი იყო ნესვის 50-მდე სახეობა. საუკეთესოდ ითვლებოდა ისპაჰანური ნესვი. მოჰყავდათ აგრეთვე გოგრა და საზამთრო.

ხეხილი იყოფოდა „გარმსირად“, რომელიც დაბლობში ხარობდა (1000-12000 მ-მდე): ლეღვი, ზეთისხილი, ლიმონი, ფორთოხალი, ფინიკის პალმა, ფშატი და „სარდსირად“ (1200-2000 მ. ზევით): ვაშლი, მსხალი, კომში, ალუჩა, ალუბალი, ბალი, ქლავი, ატამი, გარგარი, თუთა, ბროწეული, ნუში, კაკალი, შვინდი და სხვ.

ფინიკის პალმა, რომელიც ძველთაგანვე ცნობილი იყო ირანის სამხრეთში, ახლა გავრცელდა ჩრდილოეთითაც – გურგანამდე (და თქმა უნდა, დაბლობ რაიონებში).

საუკეთესო ფინიკი გაჰქონდათ ქერმანიდან, სადაც ისთახრის სიტყვით 100 მანი ფინიკი 1 ვერცხლის დირჰემი ღირდა. საუკეთესო ლიმონი და ზეთისხილი ხარობდა ხუზისტანში, საუკეთესო ფორთოხალი – ქერმანში, ყურძენი ყველგან მოჰყავდათ 2000-2300 მ. სიმაღლემდე. ზოგიერთ ოლქში (ხორასანი და სხვ.) ცნობილი იყო ასამდე ყურძნის ჯიში. შაქრის ლერწამი მოჰყავდათ ქერმანში, ფარსის დაბლობში, განსაკუთრებით ხუზისტანში.

ფარსში და გურგანში ფართოდ იყო გავრცელებული ყვავილების, არომატული და სამკურნალო მცენარეების მოყვანა. მიუხედავად ისლამური რელიგიის მხრიდან აკრძალვისა, ყველგან ამზადებდნენ და აშკარად ყიდდნენ ყურძნისა და ფინიკის პალმის ნაყოფისაგან დამზადებულ ღვინოს. სახელგანთქმული იყო შირაზის და რეის ღვინოები. ყურძნის, ფინიკისა და თუთისაგან ამზადებდნენ ტკბილ წვენებს (დუშ-აბ), აგრეთვე – მარინადს. ბევრი იყო ზმელი ხილი (ქიშმიში, გარგარი, ფინიკი და სხვ.). ფარსი გადასახადის სახით ხაზინაში ყოველწლიურად იხდიდა 30000 ბოთლ ვარდის წყალს და 20000 ლიტრ ქიშმიშს, ხუზისტანი – 30000 რიტლ შაქრის ლერწამს, ქერმანი – 20000 რიტლ გამხმარ ფინიკს.

წყაროები მოგვითხრობენ, როგორც ბინადარი, ასე მომთაბარე მესაქონლეობის შესახებ. მომთაბარე მესაქონლეობა ძირითადად ლურები და სხვა მომთაბარე ირანელი ტომები მისდევდნენ. გეოგრაფები აღწერდნენ ლურების 5 უძლიერეს ტომობრივ გაერთიანებას, რომელთაც ქურთებს უწოდებდნენ. ისინი ფარსის მთიან რეგიონებში მისდევდნენ მომთაბარე მესაქონლეობას. ირანის ზეგანის შესანიშნავი ალპური საძოვრები (1500-2000 მ.) საზაფხულო საძოვრები – იალაღები იყო. ზამთრობით კი საქონელი დაბლობ ადგილებში, ზამთრის საძოვრებზე – ყიშლაღებზე გადაჰყავდათ.

ფარსის ქურთების (ლურების) შესახებ ისთაზრი გვამცნობს: „ქურთების გვარები ისე მრავალრიცხოვანია, რომ ვერ დათვლი. ეს იქიდან ჩანს, რომ ისინი მთელ ფარსში არიან მოფენილი და ამბობენ, რომ 500000 ქეჩის კარავზე მეტი არიან. ზამთარ-ზაფხულ ისინი ეძებენ საძოვრებს ბედუინთ წესით. ერთი და იგივე კარავი ღამის გასათევად ემსახურება ბატონებს, მეომრებს და მწყემსებსაც. ბატონებს ერთიდან ათამდე მხლებელი ჰყავთ". ისთაზრის სიტყვით, მომთაბარეებს ცხვრისა და თხის ფარები ჰყავდათ ძირითადად; აქლემები ცოტა ჰყავდათ, ხოლო ცხენები – ცუდი ჯიშის. განთქმული იყო ხორასანული ჯიშის აქლემი და ცხენი. ცხვრის მოშენებას ყველგან მისდევდნენ.

X ს-ში მეაბრეშუმეობა გავრცელებული იყო ხორასანში, გურგანში და ტაბარისტანში.

ბ. <u>ხელოსნობა და ვაჭრობა</u>

X ს-ის გეოგრაფებს ხაზგასმული აქვთ ხელოსნური წარმოების დიდი ზრდა, ხელოსნური ტექნიკის პროგრესი. ირანის ქალაქებში დიდი რაოდენობით ამზადებდნენ ფარჩას (ნიშაბური, ისპაანი, ტუსტერი და სხვ.), ოქროსა და ვერცხლის ძაფით ნაკერ აბრეშუმის ქსოვილებს (შირაზი, რეი, ისპაჰანი; ფარსისა და ხუზისტანის, აგრეთვე ხორასანის სხვა ქალაქები), ყოველგვარ

ბრეშუმის ქსოვილს – ქამხა, ატლასი, დამასკინი და სხვ. (სისტანის, ქერმანის და ტაბარისტანის ქალაქები), ყოველგვარ აბრეშუმის ქსოვილს – ქამხა, ატლასი, დამასკინი და სხვ. (სისტანის, ქერმანის და ტაბარისტანის ქალაქები; განსაკუთრებით იეზდი, შირაზი, ისპაჰანი, რეი, ნიშაბური). სელის ქსოვილებით განთქმულნი იყვნენ ფარსის ქალაქები, განსაკუთრებით კაზერუნი. იმ დროს კაზერუნის ქსოვილები (ადგილობრივი დამლით) სწრაფად ითვლებოდა წინა და შუა აზიის, აგრეთვე ჩრდ. აფრიკის ბაზრებზე, იმიტომ რომ არც შლიდნენ მათ. ზოლიანი ლაბადების და შალის ქსოვილების დამზადებით განთქმული იყო შირაზი. აბრეშუმისა და შალის საუკეთესო ხალიჩები მზადდებოდა შირაზში, აგრეთვე ფარსის, ხუზისტანის და ხორასანის სხვა ქალაქებში. დიდი რაოდენობით ამზადებდნენ სხვადასხვა სახის ბამბის უხეშ ქსოვილებს (ღარიბთათვის) და თხელ, ნაზ ქსოვილებს (მდიდრებისათვის). ბამბის ქსოვილები მზადდებოდა ისპაჰანში, შირაზში, რეიში, ნიშაბურში. ამგვარად, საფეიქრო საქმემ უდიდეს განვითარებას მიაღწია.

ხელოსნობის სხვა დარგებიდან ძალიან მაღალ დონეს მიაღწია ფაიანსის ჭურჭლის წარმოებამ (ქაშანი, რეი და სხვ.). სპილენძის, ბრინჯაოს, ვერცხლისა და ოქროს ნივთები, ისევე როგორც იარაღი, მზადდებოდა ირანის ყველა ქალაქში; რკინის ნაკეთობებით განთქმული იყო შირაზი და ფარსის სხვა ქალაქები. შირაზში, შაბურსა და ფარსის სხვა ქალაქებში საექსპორტოდ ამზადებდნენ ყვავილის ზეთს, სუნამოს და ესენციებს. ხუზისტანისა და ქერმანის ქალაქებში დიდი რაოდენობით ამზადებდნენ ლერწმის შაქარს და შაქრის ნაწარმს.

X ს-ში განვითარდა სამთამადნო საქმე. მაღაროები სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და მათი ექსპლუატაცია ხდებოდა კარტელების, ან შემსყიდველების მიერ, რომელნიც სახელმწიფოს უხდიდნენ გადასახადს (მოპოვებული მადნის 1/3). ამუშავებდნენ: ვერცხლს – ხორასანში, ფარსსა და ქერმანში; სპილენძს – ხორასანში, ისპარსეთის ერაყში – იეზდის ახლოს, აზერბაიჯანსა და კასპიის

ოლქებში; ოქროს – ხორასანში; ნავთობს – ფარსში; კალ... ტყვიას, გოგირდს – დემავენდის მთის რაიონში; ლაზურიტ... (ლილაქვას) – ბადახშანსა და აზერბაიჯანში; ლალს – ბადახშან... და სხვა ადგილებში; მუმიას (მთის ფისი) – ფარსსა და სხვ... ადგილებში.

მთავარ საქარავნო გზებთან და დიდ ქალაქებთან ახლო... მდებარე ადგილებში იმართებოდა ბაზრობები, სადაც იყიდებოდ... სოფლის მეურნეობის პროდუქტები. X ს-ში გაცხოველდ... საქარავნო და საზღვაო ვაჭრობა. სავაჭრო-სატრანზიტო გზებ... მთავარი ქალაქები იყო ჰამადანი, რეი, ნიშაბური, ჰერათი, ისპაჰან... შირაზი, ახვაზი; ინდოეთთან დამაკავშირებელ სავაჭრო-სატრანზიტ... გზაზე უმთავრესი ცენტრები იყო ბალხი და ქაბული; კასპი... ზღვაზე მთავარი ნავსადგურები იყო ამული და სარი, რომლებიც... სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობით დაკავშირებულნი იყვნ... ხორეზმთან, ამიერკავკასიის ქვეყნებთან, ხაზართა იტილთან... ვოლგისპირეთთან და რუსეთთან. ამულში და სარიში მოდიოდნ... „რუსთა გემები“, რომელთაც მოჰქონდათ ბეწვეული, ტყავი, ცვილ... მონები და ცვლიდნენ მათ ირანულ საქონელზე – ხელოსნურ ნაწარმზე. სპარსეთის ყურის უმნიშვნელოვანესი პორტი იყო სარაფი. სარაფელი ვაჭრები აკონტროლებდნენ საზღვაო ვაჭრობას. შედარებით ნაკლები მნიშვნელობის პორტები იყო ჯანაბა, ქიშ... (ამავე სახელწოდების კუნძულზე) და ორმუზი (რომელიც მაშინ მატერიკზე მდებარეობდა). ამ პორტებიდან ირანული საქონელ... გაჰქონდათ ბასრაში, არაბეთის პორტებში, ეგვიპტეში, ინდოეთსა და ჩინეთში.

საინტერესოა ვაჭრების შესახებ ისთახრის ნაამბობი: „ვაჭრებში განსაკუთრებით შესამჩნევია მისწრაფება ქონების გაერთიანებისაკენ (ანუ ვაჭართა კომპანიის შექმნისაკენ). სირაფისა და ზღვისპირეთის მცხოვრებლები ზღვით მოგზაურობენ. ზოგიერთი მათგანი მთელ თავის ცხოვრებას ზღვაზე ატარებს. როგორც მე მაცნობეს, სირაფის ერთი მცხოვრები 40 წლის განმავლობაში არ ჩამოსულა გემიდან. ყოველთვის, როდესაც ის

ხმელეთს მიუახლოვდებოდა, აიძულებდა თავის მეგობრებს: ჩასულიყვნენ ხმელეთზე და ამა თუ იმ ქალაქში მისი საქმეები მოეგვარებინათ. თუ გემზე აღმოაჩენდნენ ხვრელებს და ბზარებს (ე. ი., თუ გემი შეკეთებას საჭიროებდა), იგი გადადიოდა სხვა გემზე. აი, ამიტომაც აქვთ ვაჭრებს დიდი ქონება; ასე რომ ზოგიერთი ვაჭრის ქონება აღწევს 4 მილიონ დინარს. ახლა მე მასახელებენ უფრო დიდ თანხასაც. მაგრამ ასეთი კაცი (ვაჭარი) თავისი ჩაცმულობით არაფრით გამოირჩეოდა თავისი ხელქვეითებისაგან".

ამ მონათხრობში გამოვლენილია საზღვაო ვაჭრობით დაკავებული X ს-ის სპარსელი ვაჭრის ტიპური ნიშნები: ენერგია, მოგზაურობით გატაცება, სიძუნწე, ფულის დაგროვებისაკენ მისწრაფება (არ ხარჯავს ფულს). იმის გასაგებად, თუ რა დიდი თანხა იყო ამ დროს 4 მილიონი დინარი, ანუ 40 მილიონი დრაჰმი, საკმარისია მოვიგონოთ, რომ ეს ციფრი თითქმის უტოლდება წელიწადნახევრის განმავლობაში ფარსიდან აკრეფილ გადასახადს. დამახასიათებელია, რომ თუ სასანიანთა დროს სპარსელი მეზღვაურები თითქმის არ იყვნენ, X ს-ში, ისთახრის სიტყვით, სპარსეთის ყურის არაბეთის სანაპიროზეც კი თითქმის ყველა მოგზაური და ვაჭარი სპარსელი იყო.

ხმელთაშუაზღვის ქვეყნებში, არაბეთში, ინდოეთსა და ჩინეთში ირანიდან საქარავნო და საზღვაო გზით გაჰქონდათ: მარცვლეული, ბამბა, სელისა და გუნჟუთის ზეთი, მცენარეული საღებავები, ქიშმიში, ფინიკი და ყველანაირი ხილის ჩირი, მარინადი და მურაბები, თაფლი, ხუზისტანის შაქარი, ნედლი აბრეშუმი, ბროწეულის წვენი და სამკურნალო საშუალებები. გაჰყავდათ აქლემები და ცხენები; ცხენები – ძირითადად ინდოეთში.

ირანული ხელოსნური წარმოების პროდუქცია, განსაკუთრებით ქსოვილები (ფარჩის, აბრეშუმის, ნახევრად აბრეშუმის, სელის, ბამბის და შალის), ხალიჩები (აბრეშუმის და შალის), ტრანზაოს, ვერცხლის და ლითონის ნაკეთობანი, ფაიანსის ჭურჭელი და სხვ. გაჰქონდათ არაბეთში და ხმელთაშუა ზღვის

ქვეყნებში. ისთახრის სიტყვით, სირაფი იყო საშუამავლო გადასატვირთი პუნქტი ინდოეთიდან და ჩინეთიდან ირანში შემოტანილი საქონლისათვის. ინდოეთიდან აქ შემოჰქონდათ ალოე, გუნდრუკი, ქაფური, ძვირფასი ქვები, ბამბუკი, სპილოს ძვალი, შავი და სანდალოზის ხე, პილპილი, არომატული მცენარეები, წამლები და სანელებლები, რომლებითაც სირაფი ამრავებდა არამარტო მთელ ირანს, არამედ მეზობელ ქვეყნებსაც. საგარეო ვაჭრობაში სჭირდებოდათ ფუფუნების საგნები: ბუნებრივია, ეს ვაჭრობა ძირითადად ფეოდალებისა და მსხვილი ვაჭრების ინტერესებს ემსახურებოდა.

ირანში ფართოდ იყო გავრცელებული ორივე სქესის მონებით ვაჭრობა. მონები შემოჰყავდათ აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებიდან, თურქმენეთის ველებიდან, ინდოეთიდან, განსაკუთრებით კი — აფრიკის დასავლეთი სანაპიროდან. X ს-ის ბოლოს სპარსელი ანონიმი გეოგრაფის ცნობით, ამიერკავკასიიდან ირანში შეჰყავდათ ბერძენი, სომეხი, პაჭანიგი, ხაზარი, სლავი მონები. ირანში იყვნენ აგრეთვე გური და ინდუსი მონებიც. სპარსული ფეოდალური ეპოქის ამსახველი თხზულება „ყაბუს-ნამე“ (XI ს.) ასახელებს ირანში შემდეგი ეროვნების მონებს: ნუბიელები, აბისინიელები, ბერძნები, სომხები, ინდუსები, თურქები და რუსები. თუ როგორი მასშტაბებისა იყო მონებით ვაჭრობა, შეიძლება ვიმსჯელოთ ისთახრის ცნობის მიხედვით: ერთმა სპარსელმა ვაჭარმა სპარსეთის ყურის სანაპიროდან ზაფხულის რეისის დროს (936 წ.) 400 ბარჟით, სხვა ტვირთან ერთად, 12000 შავკანიანი მონა წაიყვანა. თუ ამდენი მონა მიჰყავდა მხოლოდ ერთ ვაჭარს და ისიც ერთ სეზონში, შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რამდენი ასეთი მონა იქნა შეყვანილი ირანში აფრიკიდან საუკუნის განმავლობაში. ნიზამი არუზი სამარყანდის ცნობით, ქ. ბალხში XI ს-ში მთელი ქუჩა ანუ „კვარტალი“ მონათა ვაჭრებისა იყო („კუი-ი ბარდე ფორუშან“). როგორც ჩანს, მონები უმთავრესად გაჰყავდათ თურქესტანიდან და აღმოსავლეთ ევროპიდან არაბეთის ქვეყნებში, აგრეთვე — ინდოეთიდან და აფრიკიდან შუა აზიაში და სხვ.

ირანში ამ მონების მცირე ნაწილი რჩებოდა. სოფლის მეურნეობასა და ხელოსნობაში მონის შრომის გამოყენება VII-IX სს-თან შედარებით ძალიან შემცირდა, თუმცა საბოლოოდ არ გამქრალა. მონებით ვაჭრობის განსაკუთრებული სახეობა იყო პატარა ბიჭებით და ჭაბუკებით ვაჭრობა. ეს მონები ღოლამთა გვარდიაში სამსახურისათვის იყვნენ განკუთვნილი. თურქი მომთაბარეებისგან ხშირად ყიდულობდნენ მონებით მოვაჭრენი შუა აზიიდან და ირანიდან. ირანელის სიტყვით, ასეთი წესი ყოფილა: თუ ვაჭარი ერთბაშად ყიდულობდა არანაკლებ 40 ჭაბუკისა, ერთს მას საჩუქრად აძლევდნენ. ვაჭრები ვალდებულნი იყვნენ პირველ რიგში ისინი შეეთავაზებინათ სახელმწიფოსათვის (სამანიანთა ან ბუიდთა მოხმარებლისათვის) და თუ ის არ იყიდდა, მაშინ შეეძლოთ სხვა ფასადაზე გაეყიდვა ან ბაზარზე გასაყიდად გამოეყვანა. როგორც ვხედავთ, მონებით ვაჭრობა სახელმწიფოს კონტროლს ექვემდებარებოდა.

§ 19. ფეოდალური ურთიერთობა ირანში X ს. — XI ს-ის პირველ ნახევარში

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ზემოთაღწერილი პერიოდისთვის დამახასიათებელია ირანში განვითარებული ფეოდალიზმის ფორმების არსებობა. სამანიანთა და ბუვეიანთა სახელმწიფოებში მიწაზე და საირიგაციო საშუალებებზე ფეოდალური საკუთრების ფორმა სახეობა იყო, როგორც არაბთა ბატონობის დროს ჩამოყალიბდა. მაგრამ ურთიერთდამოკიდებულება მიწისმფლობელობის კატეგორიებს შორის ძალზე შეიცვალა. სახელმწიფო მიწები, რომლის ექსპლუატაციასაც თავისი მოხელეების საშუალებით სახელმწიფო აწარმოებდა და მულქის კატეგორიის მიწების ხარჯზე ძალიან გაიზარდა იკტას მიწები. გაიზარდა ვაკუფის მიწებიც. სხვანაირად რომ ვთქვათ, უპირობო და ამიტომ სუსტად

განვითარებულ მიწაზე ფეოდალური საკუთრების ნაცვლად ალ-ცენდა პირობითი, იერარქიული, ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი, უფრო განვითარებული მიწისმფლობელობის ფორმა.

წყაროების ცნობებით, X ს-ში ფარსში სჭარბობდა მულქების რაოდენობა, თუმცა იყო სახელმწიფო მიწებიც. ისთახრის ცნობით, ფარსში საუკეთესო მიწები (მულქი) არაბ დამპყრობთა ხელში იყო. ფარსში შემორჩენილი იყო აგრეთვე ციხესიმაგრეების მფლობელი ბევრი დეჰყანური გვარი. ისთახრის სიტყვით, ფარსში იყო 5000 ციხესიმაგრე, რომელთა პატრონებსაც (მფლობელებსაც) ეკუთვნოდათ მულქის მიწები.

ფარსის რეგიონული ისტორიკოსების (იბნ ალ-ბალხი – XIV ს. დასაწყისი; იბნ ზერქუბი – XVI ს.) ცნობით, ფარსში ბუიდების მიერ ოლქის დაპყრობამდე, სჭარბობდა მულქის მიწები, მაგრამ შემდეგ, როდესაც ეს მიწები გადასცეს სამხედრო მოსამსახურეებს (რომელთაც ბუიდები ეყრდნობოდნენ), მიწისმფლობელობის წამყვან ფორმად ფარსში იკტა იქცა. იკტას მიწები X ს-ში ფართოდ გავრცელდა აგრეთვე ხორასანში. ორივე სახელმწიფოში X ს-ში იკტა იურიდიულად არ იყო მემკვიდრეობითი, მაგრამ მიწისმფლობელნი მიისწრაფოდნენ ამ მიწის სამემკვიდრეოდ გადაქცევისაკენ. ასე, მაგ., X ს-ში სიმჯურიდების ცნობილი გვარის 4 თაობა იკტას უფლებით ფლობდა ქუშისტანის მხარეს. იკტას კანონზომიერი ევოლუცია დროებითი მიწისმფლობელობის ფორმა – ბენეფიციუმიდან მემკვიდრეობით ლენებად, დაიწყო X ს-ში და დამთავრდა XI-XIII სს. შორის.

ირანში ახლა შემცირდა სახელმწიფო მიწების ფართობი, მაგრამ მიწისმფლობელობის ეს კატეგორია მაინც მნიშვნელოვანი იყო. ამ მიწებზე სახელმწიფო ძველებურად გამოდიოდა, როგორც მიწების წვრილი მფლობელების – გლეხების უშუალო ექსპლუატატორი. ამ მიწებზე რენტა ემთხვეოდა გადასახადს. რენტა-გადასახადი (ხარაჯა) იკრიფებოდა საერთო პროდუქტების სახით; მოსავლის გარკვეული ნაწილი – ხარაჯა მუკასამა იკრიფებოდა ნატურით; ხარაჯას კრეფდნენ აგრეთვე ფულადი

საბითაც მოსავლის რაოდენობისაგან დამოუკიდებლად, წინასწარ დადგენილი სახით – ხარაჯა მისაჰა. ხარაჯას ეს უკანასკნელი ფორმა პრაქტიკაში იყო დიდი ქალაქების გარეუბნებში, ანუ ამ თუ რეგიონებში, სადაც განვითარებული იყო სასაქონლო წარმოება, სადაც სოფლის მეურნეობის პროდუქცია ბაზარზე მიდიოდა. სასანიანთა ეპოქასთან შედარებით ხარაჯა ძალიან გაიზარდა. ისთახრის და იბნ ჰაუკალის თანახმად, ხარაჯა ურწყავი მიწებიდან შეადგენდა 1/3 იმ ხარაჯისას, რომელიც აიღებოდა არხებით სარწყავი მიწებიდან. ეს იმიტომ, რომ ურწყავი მიწებიდან ნაკლებ მოსავალს იღებდნენ. ჭების, მდინარის წყლით, ან წვიმისაქაჩი ბორბლების საშუალებით მორწყული მიწებიდან აღებული ხარაჯა შეადგენდა 2/3 იმ ხარაჯისას, რომელიც არხებით მორწყული მიწიდან აიღებოდა. სარწყავ მიწად ითვლებოდა ის მიწა, რომელიც ორჯერ ირწყვებოდა სეზონში. ავრამ, ამავე დროს, ფარსის მთელ რიგ ოლქებში ხარაჯა აიღებოდა მოსავლის 1/10-ს, , და 1/3 რაოდენობით. ისთახრის სიტყვით, დაბეგვრის ეს ფორმა გამოიყენებოდა როგორც მულქის, ისე სახელმწიფო მიწებზე. სახელმწიფო ამ მიწებს გლეხებს აძლევდა არენდით (ეკონომიკურად ნაკლებგანვითარებულ რეგიონებში).

ფარსში ბევრი მიწა ეკუთვნოდა ბუიდ ხელმწიფეს (სავაფის, ანუ ხასის მიწები), რომელიც ექსპლუატაციას უწევდა მას, შემკვიდრეობით მფლობელობაში აძლევდა გლეხებს, მოსავლის ნაწილიდან ნატურით იღებდა რენტას, ან ფულად გადასახადს დადგენილი წესით. იკტას მიწებიდან ხარაჯა მთლიანად აიღებოდა ამ მიწების მფლობელთა სასარგებლოდ.

X ს-ში ირანის მთელ რიგ ოლქებში, მაგ., ხორასანში, კიდევ ცხოვრობდნენ თავისუფალი გლეხები. ესენი იყვნენ სასოფლო თემის წევრები, რომლებიც თავისუფალ მეთემეებად დარჩნენ. იყვნენ აგრეთვე სასოფლო თემებიდან გამოყოფილი გლეხი-მიწისმესაკუთრენი (მეთემეების ზედაფენა). თავისუფალი თემების და წვრილი მესაკუთრე გლეხების მიწები მულქად იწოდებოდა, ასევე, როგორც უპირობო მემკვიდრეობითი საკუთრება მიწაზე

(ფეოდალების კუთვნილი). ამგვარად, ერთი და იმავე ტერმინით — „მულქი“ აღინიშნებოდა ორი, არსებითად სხვა და სხვა კატეგორია მიწის საკუთრებისა: ფეოდალების მიწები, რომელნიც ექსპლუატაციას უწევდნენ ამ მიწებზე მსხდარ გლეხებს და თავისუფალი გლეხების მიწები, რომელნიც არავის ექსპლუატაციას არ განიცდიდნენ. მიწების ეს უკანასკნელი კატეგორია ფეოდალური საზოგადოების პირობებში გადმონაშთი იყო და მალე უნდა გამქრალიყო.

ფეოდალურად დამოკიდებული გლეხების მდგომარეობა IX ს-ის ბოლოს და X ს-ის დასაწყისში, გლეხთა მთელი რიგი აჯანყების შედეგად, სახალიფოში არსებულ გლეხთა მდგომარეობასთან შედარებით, როგორც ჩანს, გაუმჯობესდა. წყაროებში აღარ გვხვდება ცნობები გლეხებისათვის კისერზე ბეჭდების შებმის შესახებ, ბუიდი მმართველი აზუდ ად-დოულა ატარებდა რენტა-გადასახადის მკაცრი ფიქსაციის პოლიტიკას. მაგრამ, X ს-ის ბოლოსათვის ფეოდალური რენტის ზომის გადიდებასთან დაკავშირებით, ფეოდალურად დამოკიდებული გლეხების მდგომარეობა კვლავ გაუარესდა. X ს-ის ბოლოსათვის გაძლიერდა ფეოდალების შეტევა თავისუფლად დარჩენილ სასოფლო თემებსა და მიწების წვრილ მესაკუთრე გლეხებზე. ფეოდალები მათ მიწებს ხელთ იგდებდნენ სასამართლო პროცესებით ან ძალით, ხოლო გლეხებს ან აქცევდნენ ფეოდალურად დამოკიდებულ მეანაბრეებად, ანდა — ბოგანოდ.

ამგვარად, X ს-ის ბოლოსათვის ძირითადად დამთავრდა თავისუფალ გლეხთა უმეტესობის ფეოდალურ-დამოკიდებულ გლეხებად გადაქცევის პროცესი. ერთ-ერთი გზა ამგვარი პროცესისა, ისევე, როგორც დასავლეთ ევროპაში, იყო კომენდაცია (არაბ. „ილთიჯა“ — „მფარველობის ძიება“), ანუ ძლიერი ფეოდალის მფარველობაში, ფორმალურად ნებაყოფლობითი, ფაქტობრივად კი სიღარიბით და უუფლებო მდგომარეობით გამოწვეული, შესვლა ე. წ. პატრონატის ქვეშ („ილჯა“). გეოგრაფები: ისთახრი და იბნ ჰაუკალი მოგვითხრობენ, რომ ფარსში იყო

მიწები, რომელთა მფლობელები ამ მიწებს მფარველობაში აღებდნენ მეფესთან დაახლოებულ ცნობილ ხალხს. ორმალურად, მიწები გადადიოდა ამ ცბობილი ხალხის ხელში და ცნობდნენ მათ საკუთრებად, მაგრამ ფაქტობრივად რჩებოდა ძველი მიწისმფლობელების მემკვიდრეობით მფლობელობაში, რომელთაც ამ მიწაზე მოწეული მოსავლის 1/4 რჩებოდათ. წყაროების მონაცემობით, კომენდაციის პრაქტიკა არსებობდა ხორასანშიც — სასანიანთა სამფლობელოში. ამგვარად, ადრე თა-ვისუფალი მიწათმოქმედნი გადაიქცნენ ფეოდალურად დამო-კიდებულ გლეხებად. ფეოდალური დამოკიდებულების გავრცელება გლეხთა ფენაზე მასაზე — ესაა ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი განვითრებული ფეოდალური საზოგადოებისა.

§ 20. ფეოდალური ქალაქი ირანში X ს. — XI ს-ის პირველ ნახევარში

სოფლის მეურნეობიდან ხელოსნობის გამოყოფამ და IX-X სს-ში სასაქონლო მეურნეობის ზრდამ ხელი შეუწყო ახალი, ფეოდალური ტიპის ქალაქის განვითარებას. ფეოდალური ქალაქის ჩამოყალიბება აგრეთვე დამახასიათებელი ნიშანია განვითრებული ფეოდალური საზოგადოებისა. ფეოდალური ქალაქის ჩამოყალიბება გარეგნულად ბევრ ქალაქში გამოიხატა შაჰრისტანის (არაბ. მადინა), ანუ ქალაქის ძველი ნაწილის (დეჰყანების და არაბი დიდებულების სახლ-კარი და მიწები) კვდომით და სამეურნეო ცხოვრების ცენტრის რაბადში (სპარს. სინონიმი ბირუნ), ანუ შაჰრო-სახელოსნო გარეუბანში, ანუ ახალ ქალაქში გადანაცვლებით. შაჰრისტანის კვდომამ და რაბათის ზრდამ შეცვალა ირანის ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური, ამასთანავე ტოპოგრაფიული სტრუქტურაც. ანალოგიური პროცესი მიმდინარეობდა შუა აზიის ქალაქებშიც. აქ ჩამოყალიბდა შუა საუკუნეების ქა-

ლაქის ისეთივე ტიპი, როგორიც ირანში იყო. შუა აზიის
საუკუნეების ქალაქი გამოკვლეული და შესწავლილი აქვ
ბარტოლდს, ა. ი. იაკუბოვსკის, მ. გ. მასონს, ბ. ნ. ზახოდერ

აღნიშნული პერიოდის ირანის ქალაქები იყო ხელოსნობის
და ვაჭრობის ცენტრი. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ქალაქ
— ასი ათასი მცხოვრებით (უფრო მნიშვნელოვანი დ რიცხვრავალ
ვიდრე შუა საუკუნეების დასავლეთევროპული ქალაქ
მდებარეობდნენ საქარავნო და საზღვაო გზების შესაყარზე. ი
აკავშირებდნენ ხმელთაშუა ზღვის, ამიერკავკასიის და ახლოსა
ევროპის ქვეყნებს შუა აზიასთან. ირანის ყველაზე დიდი
ეკონომიკურად მნიშვნელოვანი ქალაქები იყო: ნიშაბური, რა
ისპაჰანი და შირაზი. მნიშვნელოვანი, თუმცა ხელოსნობისა
ვაჭრობის უფრო ნაკლებად მსხვილი, ცენტრები იყო ავრეთვე
ჰერეთი, ტუსი, ბალხი, ქაბული, გურგანი, ამული, ჰამადანი,
ისთახრი, ფასა, სირაფის პორტი სპარსეთის ყურეში, კაზერუნ
აჰვაზი, ტუსტერი და სხვ.

ირანის ქალაქებში ყალიბდებოდა ცეხების ტიპის ხელოს-
ნური კორპორაციები, რომელთა ჩანასახიც ჯერ კიდევ სასანიანთ
დროს არსებობდა. იყო ავრეთვე სავაჭრო კორპორაციებიც: ასე
მაგ., ნიშაბურში განსაკუთრებული გავლენით სარგებლობდნენ
მეთოკეების, ნედლი აბრეშუმით და აბრეშუმის ქსოვილებით
მოვაჭრეთა კორპორაციები.

ირანის ქალაქებში წამყვან როლს ასრულებდნენ ადგილობ-
რივი ფეოდალი-მიწისმფლობელები (ძველი ირანელი დეჰყანები-
სა და არაბი მოახალშენეების შთამომავალნი). ეს ფეოდალები,
რომლებიც ადრე უმთავრესად თავიანთ ციხესიმაგრეებში ბინად-
რობდნენ, ახლა უფრო ხშირად ქალაქებში ცხოვრობდნენ, ვიდრე
თავიანთ მამულებში, სადაც ისინი მსხვილ მეურნეობას არ აწარ-
მოებდნენ. ფეოდალები ერთდროულად დაკავშირებულნი იყვნენ
მსხვილ სავაჭრო კომპანიებთან და საბითუმო-სატრანზიტო ვაჭ-
რობასთან. ისინი ფეოდალური რენტიდან შემოსავლის ნაწილს
შესატანის სახით აბანდებდნენ მსხვილი სავაჭრო კომპანიის

საქმიანობაში, ხოლო ეს უკანასკნელნი მონაგების სახით უბრუნდნენ საქონლის გარკვეულ ნაწილს (უფრო ხშირად ფართლეულს). ფეოდალთა ზოგიერთი ჯგუფის დაახლოვება მსხვილ ვაჭრებთან დამახასიათებელია ირანისა და მთელი რიგი ქვეყნებისათვის. ამიტომაც აქ, შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისაგან განსხვავებით, მსხვილი ვაჭრები არ უპირისპირდებოდნენ ფეოდალებს და არ ებრძოდნენ მათ. პირიქით, ფეოდალებთან ერთად იბრძოდნენ ხელოსნებისა და ქალაქის ღარიბების წინააღმდეგ. საზოგადოებრივი ძალების ასეთი დაჯგუფების გამო ხელოსნური კორპორაციები ირანის ქალაქებში გაცილებით სუსტი იყო, ვიდრე დასავლეთ ევროპის ქალაქებში. მათ ვერ შეძლეს ქალაქებში ცეხური მონოპოლიის მოპოვება; მათ არ შეეძლოთ თავისი ნება-სურვილით საბაზრო ფასების დაწესება ხელსნურ ნაწარმზე (როგორც ეს იყო დასავლეთში). წყაროები მოგვითხრობენ, რომ როდესაც ქ. ღაზნაში მეფუნთუშეების კორპორაცია ცდილობდა პურზე ახალი, უფრო მაღალი ფასების დაწესებას, სულთანმა მაჰმუდ ღაზნევიმ ბრძანა უსტაბაშის სიკვდილით დასჯა (იგი სპილოს გაათელინა).

ქალაქის ხელისუფალნი იყვნენ: რაისი (ქალაქის თავი), ქადი (სასულიერო მოსამართლე და ოლქის სასულიერო პირების უფროსი), საკრებულო მეჩეთის იმამი, მუჰთასიბი (მორალის ცენზორი, ბაზრების ზედამხედველი, საზოგადოებრივი ცხოვრების ზედამხედველი), ასასი (ღამის პოლიციის უფროსი) და სხვ. ამათი ადგილობრივ დიდებულებს ეკუთვნოდნენ. ირანში, ისევე როგორც წინა და შუა აზიის სხვა ქვეყნებში, საერთო-საქალაქო თვითმართველობა ფეოდალთა წინააღმდეგობის გამო (მათ მხარს უჭერდნენ დიდვაჭრები) არ შექმნილა. თვითმართველობა იყო ქალაქის ცალკეული კვარტლების ფარგლებში; ხელოსნური, სავაჭრო და სასულიერი კორპორაციების შიგნით, რომელთაც თავიანთი არჩეული მამასახლისები ჰყავდათ. ეს უკანასკნელნი ეს ქალაქის რაისს ემორჩილებოდნენ. კორპორაციაში გაერთიანებული ხელოსნები იყოფოდნენ: ხელოსნად (უსტად), ოსტატის

თანაშემწედ (ხალიფე) და მოწაფედ (შეგირდი). ისინი იურიდიულად თავისუფალნი იყვნენ, მაგრამ, მთელ რიგ ქალაქებში თავიანთი ნაწარმის სახით სახელმწიფოს ან ადგილობრივი ფეოდალური მმართველის სასარგებლოდ რენტა-გადასახადს იხდიდნენ.

ქალაქის საზოგადოებრივი ცხოვრების ცენტრი იყო ბაზარი, უფრო ზუსტად — ბაზართა მთელი რიგი. ბაზრის გული იყო გუმბათით გადახურული მთავარი ქუჩების შესაყარი, რომელსაც სპარსულად ჩარსუ (არაბ. შურრაბა) ეწოდებოდა. ჩარსუს ახლოს ქარავან-სარაებში (ბერძნ. ფუნდუკი) მიმდინარეობდა მსხვილი საბითუმო ვაჭრობა. ქარავან-სარაი ერთსა და იმავე დროს სასტუმროც იყო უცხოელი ვაჭრებისათვის, საქონლის საწყობიც და საბითუმო ვაჭრობის ბირჟაც. პოეტისა და მოგზაურის, ნასირ ხოსროუს სიტყვით, ისპაჰანში მხოლოდ ერთ ქუჩაზე 50 ქარავან-სარაი იყო. ჩვეულებრივ, თითოეულ სავაჭრო კომპანიას თავისი ქარავან-სარაი ჰქონდა.

გზებზე ყაჩაღობის გამო დიდი თანხის ტარება საშიში იყო, ამიტომაც მსხვილი საბითუმო ვაჭრობა ბარათების (ჩეკების) საშუალებით ხდებოდა. სიტყვა ჩეკი სპარსული წარმოშობისაა. ვაჭარი, რომელიც სხვა ქალაქში მიდიოდა სავაჭროდ, ფულს აბარებდა ადგილობრივ ზარაფს და მისგან მიიღებდა ჩეკს, რომელსაც შემდეგ წარუდგენდა იმ ქალაქის ზარაფს, სადაც სავაჭროდ მიდიოდა და იღებდა მისგან ჩეკში აღნიშნულ თანხას. XI ს-ის მწერალი აბუ შუჯა გვამცნობს, რომ ცნობილი მაღრიბელი ვაჭრების მიერ გაცემული ჩეკების განაღდება შუა აზიაში უფრო სწრაფად ხდებოდა, ვიდრე ადგილობრივი მმართველის მიერ ხაზინაში შესატანი ხარაჯის აკრეფა. ნასერ-ი ხოსროუ ასევე აგვიწერს მსხვილ საბითუმო ვაჭრობას: უცხო ვაჭარი ჩამოტანილ საქონელს აბარებდა ზარაფს და მისგან იღებდა ხელწერილს (ჩეკი); შემდეგ ვაჭარი ყიდულობდა მისთვის საჭირო საქონელს და მის ღირებულებას იხდიდა ჩეკით. ქალაქში ყოფნის დროს იგი სარგებლობდა ზარაფის ხელწერილით.

ადგილობრივი ნაწარმით წვრილი ვაჭრობა წარმოებდა

თანაშემწედ (ხალიფე) და მოწაფედ (შეგირდი). ისინი იურ
ლად თავისუფალნი იყვნენ, მაგრამ, მთელ რიგ ქალაქებში თა
ნაწარმის სახით სახელმწიფოს ან ადგილობრივი ფეოდალ
მმართველის სასარგებლოდ რენტა-გადასახადს იხდიდნენ.

ქალაქის საზოგადოებრივი ცხოვრების ცენტრი იყო ბაზ
უფრო ზუსტად — ბაზართა მთელი რიგი. ბაზრის გული
გუმბათით გადახურული მთავარი ქუჩების შესაყარი, რომელ
სპარსულად ჩარსუ (არაბ. მურრაბა) ეწოდებოდა. ჩარსუს ახლ
ქარავან-სარაებში (ბერძნ. ფუნდუკი) მიმდინარეობდა მსხვი
საბითუმო ვაჭრობა. ქარავან-სარაი ერთსა და იმავე დროს სა
სტუმროც იყო უცხოელი ვაჭრებისათვის, საქონლის საწყო
და საბითუმო ვაჭრობის ბირჟაც. პოეტისა და მოგზაურის, ნასრ
ი ხოსროუს სიტყვით, ისპაჰანში მხოლოდ ერთ ქუჩაზე 50 ქა
რავან-სარაი იყო. ჩვეულებრივ, თითოეულ სავაჭრო კომპანი
თავისი ქარავან-სარაი ჰქონდა.

გზებზე ყაჩაღობის გამო დიდი თანხის ტარება სამი
იყო, ამიტომაც მსხვილი საბითუმო ვაჭრობა ბარათების (ჩეკე
საშუალებით ხდებოდა. სიტყვა ჩეკი სპარსული წარმოშობის
ვაჭარი, რომელიც სხვა ქალაქში მიდიოდა სავაჭროდ, ფულ
აბარებდა ადგილობრივ ზარაფს და მისგან მიიღებდა ჩეკ
რომელსაც შემდეგ წარუდგენდა იმ ქალაქის ზარაფს, სად
სავაჭროდ მიდიოდა და იღებდა მისგან ჩეკში აღნიშნულ თანხას
XI ს-ის მწერალი აბუ შუჯა გვამცნობს, რომ ცნობილი მალრიბელი
ვაჭრების მიერ გაცემული ჩეკების განაღდება შუა აზიაში უფრო
სწრაფად ხდებოდა, ვიდრე ადგილობრივი მმართველის მიერ
ხაზინაში შესატანი ხარაჯის აკრეფა. ნასერ-ი ხოსროუ ასე
აგვიწერს მსხვილ საბითუმო ვაჭრობას: უცხო ვაჭარი ჩამოტანილ
საქონელს აბარებდა ზარაფს და მისგან იღებდა ხელწერილს
(ჩეკი); შემდეგ ვაჭარი ყიდულობდა მისთვის საჭირო საქონელს
და მის ღირებულებას იხდიდა ჩეკით. ქალაქში ყოფნის დროს
იგი სარგებლობდა ზარაფის ხელწერილით.

ადგილობრივი ნაწარმით წვრილი ვაჭრობა წარმოებდა

ბაზარიშზე (ფულით). ხელოსნური ნაწარმი იყიდებოდა ამავე სახელოსნოებში, ამიტომ სიტყვა დუქანი (არაბ.) ნიშნავდა სახელოსნოსაც და სავაჭრო ფარდულსაც. ჩვეულებრივად, ერთ და იმავე დარგის ხელოსნები ცხოვრობდნენ ცალკეულ ფართლებში, სადაც იყო მათი დუქნებიც. იყო კვარტლები: ზარაფების, შალეულის დამამზადებლების, სპილენძის ნივთების, მღებავების, მეიარაღეების, მეთუნეების, იუველირების, ტანსაცმლის და სხვ. ახლო-მახლო სოფლების გლეხებს ქალაქში ჰქონდათ პროდუქტები. მაგ., ისპაჰანის ბაზარზე ყოველდღიურად იყიდებოდა მოჰყავდათ 1000 ცხვარი და 100 ხარი. იქვე, შედარებლად ყოველდღიურად იყიდებოდა 100000 ცხვარამდე. ამ ციფრების მიხედვით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ქალაქის მოსახლეობის დასახლების შესახებ.

X ს-ში ჩამოყალიბდა მუსლიმური უმაღლესი სასულიერო სასწავლებლის – მედრესის ტიპი. ქალაქებში ყალიბდებოდა მუსლიმი ღვთისმეტყველების და სეიდების სასულიერო კორპორაციები თავისი მამასახლისებით. მეჩეთები და მედრესეები ფლობენ უფლებით ფლობდნენ სავაჭროებს და მთელ ბაზრებსაც და მათ შემოსავალი ჰქონდათ ხელოსნებიდან და ვაჭრებიდან ფულადი გადასახადის სახით.

ამგვარად, X-XII სს. ქალაქში იყო საზოგადოებრივი ცხოვრების ოთხი ძირითადი ცენტრი: 1. შაჰრისტანი – ფეოდალური არისტოკრატიის სასახლეებით და მიწებით; 2. მედრესე, მეჩეთი და სხვა – სასულიერო კორპორაციებში გაერთიანებული მუსლიმურ-რელიგიური დაწესებულებები; 3. ჩარსუ (მურრაბა) – ვაჭარ-სარაებით, მსხვილი ვაჭრებით და საბითუმო ვაჭრობით; 4. ხელოსნური კვარტალი – ხელოსნური კორპორაციებით და მრავალრიცხოვანი ბაზარი წვრილი ვაჭ-რებით.

ირანის ქალაქების გარეგანი სახე აღწერილია X ს-ის გეოგრაფების, განსაკუთრებით ისთახრისა და მუკადასის მიერ. მუკადასი აგვიწერს ნიშაბურს და მოგვითხრობს მასზე, როგორც უდიდეს ქალაქზე. იგი წერს: ირანის უდიდეს ქალაქ ნიშაბურს

1 კვ. ფარსანგი, ანუ 40 კვ. კმ. ეჭირა. მუკადასის მიხედვით, ნიშაბურში 44 კვარტალი იყო, რომელთაგან ზოგიერთის ფართობი შირაზის ნახევარს უდრიდა. ნიშაბური უფრო დიდი იყო ფუსტატზე (ეგვიპტეში) და უფრო ხალხმრავალი – ბალდანელს გვაფიქრებინებს, რომ მისი მოსახლეობა რამდენიმე ათასი კაცი იყო. ნიშაბური იყო გასაღების ბაზარი ფარსის, სინდის და ქერმანისათვის; საქონლის დასაბინავებელი ადგილი ხორეზმის, რეისა და გურგანისთვის. ქალაქი შედგებოდა შაჰრისტანისა და რაბათისაგან. ქალაქში 50 დიდი ჭუჩა იყო. მსხვილი საბითუმო ვაჭრობა თავმოყრილი იყო ორ მთავარ ბაზარში, რომელიც რაბათში მდებარეობდა: „დიდი ბაზარი“ („მურრაბათ ალ-ქაბირი“) – საკრებულო მეჩეთის აღმოსავლეთით და „მცირე ბაზარი“ („მურრაბათ ალ-საღირა“), მისგან დასავლეთით. ორივე „ჩარსუ“ გარშემორტყმული იყო ქარავან-სარაებით და საქონლის საწყობებით.

მუკადასი ქალაქის აღწერისას აღნიშნავს, რომ ქალაქში ანტისანიტარია და სიძვირეა.

მუკადასის ასეთივე ცნობები აქვს შირაზის და სხვა ქალაქების შესახებაც. მისი თქმით, ქალაქებში ბევრი დეკლასირებული ელემენტი იყო და არსებობდა ღარიბთა კორპორაციაც.

ქალაქების მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ჩვენ ძალზე მწირი ცნობები გვაქვს. მაგ., ბალხი – არცთუ ისე დიდი ქალაქი XIII ს-ის დასაწყისისთვის, 200000 მცხოვრებს ითვლიდა. მოსახლეობის მეოთხედს შეადგენდნენ სასულიერო პირები, ღვთისმეტყველები და მერჯულენი ოჯახებით, მასწავლებლები და მედრესეს მოსწავლეები. მეორეხარისხოვან ქალაქ არაგანში (ფარსი) XI ს-ში 40000 მცხოვრები იყო. მცირე ქალაქ ფენჯშეჰირში, ვერცხლის საბადოების მახლობლად, X ს-ში 20000 მცხოვრები იყო.

§ 21. ბუიდების სახელმწიფო აზუდ ად-დოულე

სამივე ძმა ბუიდების საგვარეულოდან თავისი ფეოდალური სახლის ინტერესებისათვის იბრძოდა. ისინი მეგობრულად იყვნენ ერთმანეთში და ნებაყოფლობით ცნობდნენ უფროსი მათგანის იმად ად-დოულე ალის უფროსობას. თითოეული ძმის მიერ დაპყრობილი ტერიტორია, განიხილებოდა როგორც მისი საკუთრება და ეკუთვნოდა მის მემკვიდრეებს: ფარსი იყო იმად ად-დოულე ალის სამფლობელო; არაბეთის ერაყი, ხუზისტანი და ქერმანი ეკუთვნოდა მუ იზ ად-დოულე აჰმედს; რეი, ჰამადანი, ისპაჰანი თავისი ოლქებით — რუქნ ად-დოულე ჰასანს. უკანასკნელი ძმის ჰასანის სიკვდილის შემდეგ (976 წ.) მეორე თაობის ბუიდებს შორის დაიწყო შინაფეოდალური ომები. ამ ბრძოლებში დაწინაურდა ჰასანის შვილი აზუდ ად-დოულე ფენა ხოსროვი (949-983 წწ), რომელმაც მთლიანად დაიმორჩილა ბუიდების სახელმწიფოს ფარგლები. აზუდ ად-დოულეს დროს ბუიდების სახელმწიფომ უდიდეს ძლიერებას მიაღწია. თავისი ბიძის ალისაგან აზუდ ად-დოულემ მიიღო ფარსი. 977 წ. მან მიიტაცა მისი ბიძაშვილის კუთვნილი აჰვაზი, ქერმანი, არაბეთის ერაყი და შეიდა ბაღდადში. მისი სახელი ხალიფას სახელის შემდეგ მოიხსენიებოდა ხუტბაში. აზუდ ად-დოულემ, არაბთა მიერ ირანის დაპყრობის შემდეგ, პირველმა მიიღო შაჰინ-შაჰის ძველი სპარსული ტიტული. მისი კავშირი ხალიფასთან განმტკიცდა ხალიფას დაქორწინებით მის ქალიშვილზე. აზუდ ად-დოულეს დაემორჩილა ერაყი და მთელი ირანი სინდამდე გარდა სამანიანთა კუთვნილი ხორასანის, სისტანის და ტაბარისტანისა. არაბეთში მისი გავლენა ომანს გარდა, იემენზეც გავრცელდა. 981 წ. აზუდ ად-დოულეს გაგზავნილი ელჩობა კონსტანტინოპოლში მიიღეს.

შუა საუკუნეების ფეოდალური ისტორიოგრაფია აზუდ ად-დოულეში ხედავდა იდეალურ მმართველს, თავისი დროის სელმწიფეთა შორის ყველაზე ცნობილ პიროვნებას, ენერგიულ,

შორსმჭვრეტელ პოლიტიკოსს, ნიჭიერ მხედართმთავარს, [illegible] ცდილ სახელმწიფო მოღვაწეს, რომელიც პირადად ერეოდა მმართველობის ყველა სფეროში, პოეტებისა და მეცნიერების მფარველს, სასახლეებისა და სხვა ნაგებობების მშენებელს. [illegible] რიკოსები მის დღის განრიგს შემდეგნაირად გვიხატავენ: ად-დოულე ადრე დგებოდა, მიდიოდა აბანოში, იცვამდა და [illegible] შემდეგ იწყებდა მიღებას. მიღებაზე იგი დაწვრილებით [illegible] ჰკითხავდა ვეზირს მის მიერ გაცემული ბრძანებების შესრულების და მიმდინარე საქმეების შესახებ. ვეზირის შემდეგ იგი იღებდა ხაზინადარს. შემდეგ შემოჰქონდათ ცალკეული ოლქების გამგებლებისაგან გამოგზავნილი სახელმწიფო ფოსტა. მდივანი ხმამაღლა მოხსენებით ბარათებს და იწერდა მბრძანებლის სათანადო დაწყვეტილებებს. სადილის შემდეგ აზუდ ად-დოულე კვლავ სახელმწიფო საქმეებით იყო დაკავებული.

აზუდ ად-დოულემ გააფართოვა და გაალამაზა თავისი დედაქალაქი შირაზი, სადაც აიშენა დიდებული, 360 – ოთახიანი სასახლე, რომლის ერთი დიდი დარბაზი დაეთმო ბიბლიოთეკას (ეს ბიბლიოთეკა კონკურენციას უწევდა სამანიანთა ცნობილ ბიბლიოთაკას ბუხარაში). მუკადასის სიტყვით, აზუდ ად-დოულემ შეაგროვა ყველა ცნობილი წიგნი მეცნიერების სხვადასხვა დარგიდან. წიგნები ინახებოდა არა სკივრებში (როგორც ბუხარის ბიბლიოთეკაში), არამედ სპეციალურ, ორი მეტრის სიმაღლის ნიშებში, რომლებსაც ცალკე კარი ჰქონდა და რომლებიც, ფაქტობრივად, პატარა ოთახები იყო. წიგნები თაროებზე იყო დალაგებული თემატური პრინციპის მიხედვით. იყო შემთხვევები, რომ ერთი დარგის ხელნაწერებს რამდენიმე ოთახი ეკავა. მუკადასი თავის თხზულებებში საკმაოდ ხშირად უთითებს ხელნაწერებს, რომლებითაც ის სარგებლობდა შირაზის ბიბლიოთეკაში.

თუმცა ბაღდადი უკვე აღარ ითვლებოდა დედაქალაქად და არაბეთის ერაყი მიჩნეული იყო ერთ-ერთ პროვინციად, აზუდ ად-დოულემ ბევრი გააკეთა ამ ქალაქის გასალამაზებლად. მან ააშენა შესანიშნავი ჰოსპიტალი, რომელიც ამავე დროს სამედიცინო

ფაკულტეტის ფუნქციებსაც ასრულებდა. სახელმწიფოს ბევრ ქალაქშია მისი ბრძანებით აშენდა მეჩეთები, მავზოლეუმები, საზოგადოებრივი სახლები; გაწმინდეს არხები, ხოლო მდ. კურზე – შირაზის ახლოს, ააგეს კაშხალი.

აზუდ ად-დოულესათვის უცხო იყო რელიგიური ფანატიზმი. ეგი ერთნაირად მფარველობდა ყველა რელიგიური რწმენის და მიმართულების მეცნიერებს, პოეტებს, ფილოსოფოსებს. მას მიეძღვნა აბუ ალი ად-ფარისის „განმარტებითი წიგნი". აზუდ ად-დოულეს ყველა კულტურულ წამოწყებაში და საქველმოქმედო ღონისძიებაში მხარში ედგა ერთგული თანაშემწე, ქრისტიანი ვეზირი ნასირ იბნ ჰარუნი, რომელიც აშენებდა და აღადგენდა ქრისტიანულ ეკლესია-მონასტრებს.

§ 22. ბუიდები აზუდ ად-დოულეს შემდეგ

ფეოდალიზაციის პროცესის განვითარებასთან ერთად, ბუიდების სახელმწიფო ცალკეულ ნაწილებად დაიყო. სამი ძმის მიერ დაპყრობილი ტერიტორიები, რომლებიც თავიდანვე არ შეადგენდნენ ერთიან ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს, დაიყო მათ მემკვიდრეებს შორის. დინასტიის წევრები თავიანთ სამფლობელოებში სავსებით დამოუკიდებელი იყვნენ. აზუდ ად-დოულემ მხოლოდ მოკლე დროით შეძლო თავისი ძალაუფლებისათვის ბუიდების სხვა სამფლობელოების დამორჩილება, მაგრამ მისი სიკვდილის შემდეგ მალევე დაიწყო შინაური ბრძოლა მის სამ შვილს შორის. ამით ისარგებლა მათმა ბიძამ ფაჰრ ად-დოულემ და მოახერხა თავისი ძალაუფლების აღდგენა ისპაჰანში, რეიში, ჰამადანში და ამ რეგიონების დამტკიცება თავისი შთამომავლებისათვის.

ბუიდების დინასტიას საერთო აღიარებული მეთაური აღარ ჰყავდა. აზუდ ად-დოულეს შვილების ბრძოლა ერთ-ერთის

მათგანის ბეჰა ად-დოულეს გამარჯვებით დამთავრდა. მისი სიკვდილის შემდეგ (1012 წ.), მისმა ოთხმა შვილმა, რომლებიც ურთიერთშორის იბრძოდნენ, უკვე ვეღარ შეძლეს არაბეთის ერთის შენარჩუნება. პოლიტიკური და ეკონომიკური კავშირების სისუსტემ, ფეოდალური დაქუცმაცებულობის და შინაური ომების ზრდამ, სახელმწიფო დაშლამდე მიიყვანა. ცალკეული ბუიდების მმართველების მფლობელობაში მყოფი ეკონომიკურად და პოლიტიკურად დასუსტებული ტერიტორიები სხვადასხვა დამპყრობლებმა მიიტაცეს: 1029 წ. მაჰმუდ ღაზნევიმ დაიპყრო რეი, ჰამადინი და ისპაჰანი. ბუიდების დანარჩენი სამფლობელოები შემდეგ თურქ-სელჩუკებმა მიიტაცეს.

§ 23. ხორასანი სამანიანთა ბატონობის ქვეშ

თითქმის ასი წლის განმავლობაში (900-999 წწ) ხორასანი და აღმოსავლეთი ირანის სხვა ოლქები, სამანიანთა სპარსულ-ტაჯიკური სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყო (ცენტრი – ბუხარა, შუა აზიაში). სისტანში გადარჩა საფარიანთა სამფლობელოები (როგორც სამანიანთა ვასალი).

აღმოსავლეთ ირანის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება ისეთივე გზით მიდიოდა, როგორც დასავლეთ ირანისა. X ს-ის პირველი ოთხი ათწლეული აღინიშნება ხორასანში, ისევე, როგორც შუა აზიაში, კარმატული მოძრაობით. კარმატების მოძღვრების ცნობილი მქადაგებელი აქ იყო მოჰამედ ნახშები. კარმატობა გავრცელდა ხელოსანთა და გლეხთა ფენებში, მაგრამ ამ მოძრაობის გამოყენება თავისი ინტერესების სასარგებლოდ სცადეს მაღალი წრეების ცალკეულმა წარმომადგენლებმა: მაგ., სამანიანმა ხელმწიფემ ნასრ II იბნ აჰმედმა (914-943 წწ) კავშირი დაამყარა კარმატებთან. მან მოინდომა მათი გამოყენება ცენტრიდანული ძალების, სეპარატისტი ფეოდალების წინააღმდეგ ბრძოლაში და

[illegible] საშუალებით ძალაუფლების განმტკიცება. ამ ცდამ მხოლოდ [illegible] შედეგი გამოიღო, რომ ნასრ II-მ ტახტი დაკარგა. მისმა [illegible] შვილმა და მემკვიდრემ ნუჰ II-მ (943-954 წწ) ორთოდოქსულ (სუნიტურ) სასულიერი პირებსა და დიდებულებზე დაყრდნობით, [illegible] დაწყო კარმატების სისხლიანი დევნა. კარმატთა მოძრაობა ხორასანში ჩაახშეს.

X ს-ის მეორე ნახევარში სამანიანები იბრძოდნენ ხორასანელი დეჰყანების ცენტრიდანული მისწრაფებების წინააღმდეგ. ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობდა დეჰყანებისა და დეჰყანური ფეოდალური ლაშქრისათვის ღოლამების თურქული გვარდიისა და ღოლამთა ზედაფენიდან ახალი სამხედრო არისტოკრატიის დაპირისპირებას. მაგრამ თურქი ღოლამების ზედაფენა, მიწების იკტად მიღების შემდეგ, ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ ისეთივე პოზიციას იკავებდა, როგორიც [illegible] დეჰყან დიდებულებს ეკავათ. შამანიანებმა ვერ შეძლეს ფეოდალური დაქუცმაცებულობის გადალახვა. პირიქით, ეს დაქუცმაცებულობა უფრო გაიზარდა, სახელმწიფო მიწების ხარჯზე იკტად მიწების გაცემის ზრდასთან დაკავშირებით.

სამანიანთა სახელმწიფოში ცენტრალური მმართველობა [illegible] უწყება-დივანისაგან შედგებოდა. საოლქო მნიშვნელობის [illegible] შესატყვისი დივანები იყო აგრეთვე ხორასანის ამირას კარზე. [illegible] დივანები იყო: ვეზირის დივანი, ფინანსების დივანი — განაგებდა გადასახადების აკრეფის საქმეს, საგარეო საქმეების დივანი, გვარდიის დივანი, ფოსტის უფროსის (საჰიბ ბერიდის) დივანი — განაგებდა საიდუმლო აგენტურასაც, მუშრიფის დივანი (კონტროლის უწყება), მთავარი მუჰთასიბის დივანი, ხასეს (სამეფო საგვარეულოს საკუთარი მიწების) დივანი, ვაკუფის დივანი — სასულიერო უწყების მიწების დივანი. ჯარი შედგებოდა ღოლამთა გვარდიისა და ფეოდალური ლაშქრისაგან. აღსანიშნავია, რომ [illegible] ველი რიგი მსხვილი ფეოდალური სამფლობელოები, სამანიან ხელმწიფეს არ უხდიდნენ ხარაჯას და მათ თითქმის დამოუკიდებელი შინაური მმართველობა ჰქონდათ.

სამანიანთა სახელმწიფოში მაღალ დონეზე იყო კულტურა (მწერლობა, არქიტექტურა, ისტორია, გეოგრაფია..). „შუბლიანი" მოტივები ყველაზე მკვეთრად ხაზგასმულია სამანიანთა კარის მოღვაწე პოეტების (რუდაქი, დაყიყი, ფირდოუსი...) ნაწარმოებებში და, თუ ბუვეიდების სახელმწიფოში (დასავლეთ ირანში) ოსტატურად არაბული იყო გაბატონებული, სამანიანთა სახელმწიფოში (ამ ფარგლებში იყო წარმოდგენილი აღმოსავლეთ ირანიც) უაღრესად დაიხვეწა და განვითარდა ახალი სპარსული ენა. X ს-ის მეორე ნახევარში არაბულიდან სპარსულად ითარგმნა ტაბარის საისტორიო თხზულება „ყველაზე უხვი ცნობების შემცველი სასანური ირანის ისტორიისათვის" (ვ. გაბაშვილი).

სამხედრო არისტოკრატია ღოლამთა ზედაფენიდან ხშირად ჯანყდებოდა. 962 წ. მხედართმთავარი ალფ-თეგინი, რომელიც თურქი ღოლამების წრიდან იყო გამოსული, ფლობდა თითქმის 500 სოფელს – იკტას ან მულქის პირობით და სხვა უამრავ სიმდიდრეს. მას რატომღაც განურისხდა სამანიანთა კარი; იგი გაიქცა ქ. ღაზნაში და დაარსა ფაქტობრივად დამოუკიდებელი სამთავრო. ალფ-თეგინის მემკვიდრე ღაზნაში იყო მისი ყოფილი ღოლამი თურქი სუბუქ-თეგინი (977-997 წწ), რომელიც ფაქტობრივად ღაზნევიანთა დინასტიის (977-1186 წწ) დამაარსებლად ითვლება. თავისი მბრძანებლობის ბოლო წლებში სუბუქ-თეგინმა ისარგებლა სამანიანთა სახელმწიფოს დასუსტებით, რომელიც დაკავებული იყო ჩრდილოეთიდან და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან შემოსეული თურქთა ტომებთან (კარლუკები, იაღმა – გაერთიანებული იყვნენ ყარახანიანთა დინასტიის ძალაუფლების ქვეშ) ბრძოლით და გაავრცელა თავისი ძალაუფლება ავღანეთის დიდ ნაწილსა და ხორასანზე.

§ 24. ღაზნევიანთა სახელმწიფო

დამოუკიდებელი სახელმწიფოს დაარსება ქ. ღაზნაში მოხდა 962 წ. და ეს ფაქტი დაკავშირებულია სამანიანთ ავჯანყებული მოდართმთავრის – ალფ-თეგინის სახელთან. მაგრამ ნამდვილ მდგომარეობას მან მიაღწია სუბუქ-თეგინის და შემდეგ მისი შვილის მაჰმუდის (998-1030 წწ.) დროს.

აკად. ვ. ბარტოლდის და პროფ. ა. იაკუბოვსკის ნაშრომებში შესწავლილია ამ სახელმწიფოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხები. 999 წ. სამანიანთა სახელმწიფომ ყარახანიან თურქთა გაუთავებელი თავდასხმების შედეგად არსებობა შეწყვიტა. სამანიანთა ადრინდელი სამფლობელოს ნაწილი მდ. ამუ-დარიას ჩრდილოეთით, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით (ხორასანი, ტაბარისტანი, სისტანი და ახლანდელი ავღანეთი) დაიპყრო მაჰმუდ ღაზნევიმ და შევიდა ღაზნევიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში. ამ დიდი დაპყრობების შედეგად გაძლიერებული ღაზნევიანთა სახელმწიფო, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ირანის ისტორიაში. მაჰმუდი ომობდა დასუსტებულ ბუიდებთან. მისი მიზანი იყო ძალაუფლების გავრცელება დასავლეთ ირანის ოლქებზე. მან დაიმორჩილა რეი და ისპაჰანი ოლქებითურთ. ადგილობრივი მმართველები იძულებულნი იყვნენ ეცნოთ მისი უზენაესი ხელისუფლება. მაჰმუდმა დაიპყრო გურის მთიანი ოლქი და მდ. ხერირუდის ზემო წელი, რომლის დაპყრობაც ვერ შეძლეს ვერც არაბმა დამპყრობლებმა და ვერც ხორასანის მფლობელებმა. თავისი ოცდაათწლიანი მბრძანებლობის უდიდესი ნაწილი მაჰმუდმა ომებში გაატარა. ამ ომების მთავარი ობიექტი იყო ინდოეთის ჩრდილოეთ რეგიონები. ეს ლაშქრობები მიმდინარეობდა ინდოელ კერპთაყვანისმცემლებთან „სალვთო ომის“ და ისლამის გავრცელების ლოზუნგით. ინდოეთში ჩვიდმეტჯერ ლაშქრობამ მნიშვნელოვნად გააფართოვა მისი სამფლობელოს თავდაპირველი საზღვრები. ამ ლაშქრობებს თან ახლდა

დაპყრობილი ოლქების არნახული ძარცვა. უზარმაზარი სიმდიდრე გაიტანეს და ასიათასობით მონა გაიყვანეს დედაქალაქ ღაზნაში. ნაძარცვმა სიმდიდრემ მაჰმუდს შესაძლებლობა მისცა მანამდე უმნიშვნელო ქალაქი ღაზნა გადაექცია იმ დროისათვის ერთ-ერთ ბრწყინვალე დედაქალაქად.

მაჰმუდმა თავისი წარმატებები მოიპოვა სამხედრო ძალის ორგანიზებულობის წყალობით. ამ სამხედრო ძალის ბირთვს წარმოადგენდა თურქ-ღოლამთა გვარდია, რომელშიც, სახალიფოს და სამანიანთა ღოლამთა გვარდიისაგან განსხვავებით, მაჰმუდს შეძლო დისციპლინეს დამყარება უმაღლეს დონეზე. ღოლამთა გვარდიის საშუალებით მაჰმუდი დიდ დაპყრობით ომებს აწარმოებდა და მორჩილებაში ჰყავდა ადგილობრივი მოსახლეობა.

როგორც ა. ი. იაკუბოვსკიმ გამოარკვია, მაჰმუდის მიერ „ღაზიების" ჩაბმას ლაშქრობებში სამხედრო ძალის სახით არამარტო სამხედრო მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი იყო მაჰმუდის მიერ გატარებული გარკვეული სოციალური პოლიტიკის გამოხატულება. მაჰმუდი „ღაზიების" რიგებში გალატაკებულ უმიწაწყლო გლეხების ჩაბმით, ატყუებდა მათ და ინდოეთში გამდიდრების იმედს აძლევდა, მაგრამ ინდოეთში ნაშოვნი უზარმაზარი დავლის მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილს ურიგებდა მათ. ამით იგი ცდილობდა თავის სახელმწიფოში კლასობრივი წინააღმდეგობის ჩახშობას და ხალხთა მასების უკმაყოფილების შესუსტებას. „ღაზები" ლაშქრობების შემდეგ, ან რჩებოდნენ მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნის საზღვარზე, ან ბრუნდებოდნენ ნაძარცვით, ანდა იხოცებოდნენ ომში. მაჰმუდი ყველა შემთხვევაში სასურველ შედეგს აღწევდა — ხალხთა მასების უკმაყოფილება დროებით შესუსტებული იყო.

რაც შეეხება ხალხთა ფართო მასებს — სოფლებისა და ქალაქების მშრომელ მოსახლეობას, მათთვის მაჰმუდის კარის ბრწყინვალებას და მისი იარაღის წარმატებას, არათუ არ მოუტანია რაიმე შემსუბუქება, არამედ პირიქით: მათი მდგომარეობა გაუარესდა. მართალია, მაჰმუდის მიერ ომებში ნაშოვნი დავლა დიდი იყო,

მაგრამ იგი ვერ ფარავდა ომისათვის საჭირო ხარჯებს, ამავე დროს, უზარმაზარი ხარჯები სჭირდებოდა ჯარის, სასახლის ქარის, დიდებულებისა და სამხედრო-ფეოდალური არისტოკრატიის შენახვას. საგადასახადო ტვირთის სიმძიმე სულ უფრო და უფრო მძიმდებოდა, რადგან ინდოეთზე ლაშქრობებს დიდი ხარჯები სჭირდებოდა. შემოღებული იყო „განსაკუთრებული“ გადასახადი. კარის ისტორიკოსებიც კი იძულებულნი არიან აღიარონ, რომ გადასახადების აკრეფის დროს მოხელეები ბოროტდომებს ცხვრებივით ატყავებდნენ. რენტა-ხარკის საშინელმა ზომამ და ხარჯთაკრეფი მოხელეების განუკითხავმა მომხვეჭელობამ გამოიწვია მოსახლეობის აყრა-გაქცევა. სოფლები დაცარიელდა, სარწყავი სისტემა მოიშალა, მიწა აღარ მუშავდებოდა (მარცვლადამე, მოსავალს არ იძლეოდა), გლეხმა მიწა მიატოვა. მიწა გაიაფდა. გახშირდა მოუსავლიანობა, რამაც გამოიწვია საკვებეულიანობა, როგორც ქალაქებში, ასევე სოფლებში.

როგორც აკად. ვ. ბარტოლდმა გამოარკვია, მაჰმუდი იშვიათი თანმიმდევრობით ატარებდა ცხოვრებაში ფეოდალურ პრინციპს, რომლის მიხედვითაც გლეხები და ქალაქის მცხოვრებნი მიჩნეულნი იყვნენ მხოლოდ და მხოლოდ გადასახადების გადამხდელებად. ამავე ფაზლ ბეიჰაყი მოგვითხრობს, რომ ბალხის მცხოვრებთ დაუმორჩილებლად ჩაუთვალეს ის, რომ მაჰმუდთან შეუთანხმებლად, მის წინააღმდეგობა გაუწიეს ყარახანიდ თურქებს. ისტორიკოსი მოგვითხრობს, თითქოს მაჰმუდს მცხოვრებთათვის ეთქვას: „რა ბრძანებაა ეს? ბუნებრივია, რომ თქვენი ქალაქი დაინგრიეს და მტრებმა დაწვეს ჩემი კუთვნილი ქონება, რომელსაც ბევრი შემოსავალი მოჰქონდა. წესით, უნდა თქვენთვის გადამეხდევინებინა, მოყენებული ზარალი, მაგრამ მე თქვენ გაპატიებთ. მომავალში ეს აღარ გააკეთოთ! თუ რომელიმე მეფე აღმოჩნდება ბევრი, თქვენგან მოითხოვს გადასახადს და დაგიცავთ თქვენ, თქვენ უნდა გადაიხადოთ გადასახადი და ამით გადაირჩინოთ თავი“. ამგვარად, მოსახლეობა მხოლოდ გადასახადის გადამხდელად იყო მიჩნეული.

ამასთან ერთად, იმდროინდელი პოლიტიკური ცხოვრ
ფონზე, მაჰმუდი უეჭველად გამოირჩეოდა ენერგიი
არაჩვეულებრივი თვისებებით, როგორც მხედართმთავარ
მბრძანებელი.. მისი სახელმწიფოს ბრწყინვალე დედაქ
იზიდავდა უცხოელ ვაჭართა ქარავნებს. აქ, ღაზნაში, სათა
აფასებდნენ ცნობილ, აღიარებულ ხელოსნებს. არ შეიძლ
აღინიშნოს ისიც, რომ მაჰმუდის მბრძანებლობის ხანა გამო
კულტურული აღმავლობითაც. მაგრამ, საინტერესოა მისი
გატიური დამოკიდებულება ფირდოუსისა და მისი „შაჰ-ნამ
შაქმე ისაა, რომ „მაჰმუდ ღაზნევიმ სულ სხვანაირად
ირანის გაერთიანების საკითხი. მისთვის, როგორც თურქ
მიუღებელი იყო ირანული ტრადიციები. ამიტომ მისი დამ
დებულება ფირდოუსის „შაჰ-ნამესთან“ ისეთივე ანტიირან
დემონსტრაცია იყო, როგორც სახელმწიფო სამდივანმწ
ბროებში სპარსული ენის არაბულით შეცვლის განზრახვა.

შიიტური იდეებით განმსჭვალულ „შუუბიას“ (ირანე
ინტელექტუალურ – პოლიტიკურ მოძრაობას არაბობის წ
აღმდეგ) თურქებმა ორთოდოქსული ისლამი (სუნიტობა) დ
პირისპირეს, თუმცა სუნას დაცვა და ხალიფას მფარველობა
გასპარსებული ისლამის (ირანელთა პოლიტიკური ბრძო
იდეოლოგიური იარაღის) დასათრგუნავად სჭირდებოდათ.
პოლიტიკურ ხაზს შემდეგ აგრძელებენ თურქ-სელჩუკი სულთ
ბი, რომლებიც ფაქტობრივად ხალიფებისაგან სრულიად დამო
კიდებლად მოქმედებდნენ.

თურქ-სელჩუკებამდე კარგა ხნით ადრე მაჰმუდ ღაზნევ
დასდო ხელი დეჰყანურ მიწისმფლობელობას. მის ცენტრალისტურ
პოლიტიკას დეჰყანების ეკონომიკური მდგომარეობა გადაულახ
დაბრკოლებებს უქმნიდა. სულთანს კარგად ესმოდა, რომ სამხედრო
სახელმწიფოს დასუსტების მთავარი მიზეზი დეჰყანების განკერ
ძოებისთვის ბრძოლა იყო“ (ვ. გაბაშვილი).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მაჰმუდის ზეობის წლებში
ღაზნევიანთა სახელმწიფო თავისი ძლიერების ზენიტში იყო

მაგრამ ეს იყო მხოლოდ ბრწყინვალე ფასადი, რომლის მიღმაც მძლებოდა სოციალური წინააღმდეგობები, აუტანელი გადასახადების გამო უკმაყოფილება და სხვ. მაჰმუდის მიერ შექმნილი სახელმწიფოს სოციალური სისუსტე მალევე გამომჟღავნდა მისი სიკვდილის შემდეგ, მისი შვილის სულთან მასუდის დროს (1030-1041 წწ.).

მასუდი ხელისუფლების სათავეში მოვიდა ტახტის მეორე პრეტენდენტთან, თავის ძმა მუჰამედთან ბრძოლის შემდეგ ამიტომაც იგი მალე მოექცა ტახტისათვის ბრძოლაში მისი მხარდამჭერი სამხედრო და კარის დიდებულების გავლენაში. მასუდი ახალგაზრდობიდანვე განებივრებული და გარყვნილი იყო. ტახტზე ასვლის შემდეგ, იგი გაცილებით მეტ დროს უთმობდა ჰარემსა და ლოთობას, ვიდრე სახელმწიფო საქმეებს. მთელი ძალაუფლება დედაქალაქში, ისევე როგორც პროვინციებში, ხელთ იგდეს უნიჭო და ხარბმა მოხელეებმა, რომელთაც სახელმწიფო ფაქტობრივად დალუპვამდე მიიყვანეს. ძალმომრეობის, უკანონობის და ძარცვა-გლეჯის შესახებ ჩვენ შეგვიძლია წარმოდგენა ვიქონიოთ ხორასანის მაგალითიზე. ხორასანის გამგებელი ყოფილა ვინმე აბულ ფაზლ სური, რომლის დახასიათება მოცემულია აბუ-ლ ფაზლ ბეიჰაყის ნაშრომში: „სური იყო სასტიკი და მრისხანე კაცი. როდესაც მან ხორასანში ხელები გაეხსნა, მან მოსპო ყველა დიდებული და რაისი და მიიტაცა ურიცხვი ფული. სუსტებს იგი საშინლად წვრავდა. იგი კარის დიდებულებს და თვით ამირასაც უგზავნიდა ძვირფას საჩუქრებს, ამიტომაც გაუთავებელი საჩივრები მის ძალმომრეობაზე უყურადღებოდ რჩებოდა. ამირა (მასუდი) არავის საჩივარს არ უსმენდა და ამ საჩუქრებს უყურებდა როგორც ნამატს, მანამ, სანამ ხორასანი სულ არ წავიდა ხელიდან.“ ასეთივე მდგომარეობა იყო სახელმწიფოს სხვა ოლქებშიც. მაჰმუდის გარდაცვალების შემდეგ სახელმწიფოს ძლიერება სწრაფად დაეცა. მასუდის ტახტზე ასვლისთანავე ღაზნევიანთა სახელმწიფოს ჩამოსცილდა ხორეზმი; შუა აზიის ცალკეული მმართველები ყარახანიანთა დინასტიიდან შეიჭრნენ ამუდარიას ზემო წელში,

რომელიც ღაზნევიანებს ეკუთვნოდათ.

შინაური წინააღმდეგობა, სახელმწიფო აპარატის გახრწ
ადგილობრივი ფეოდალების სეპარატიზმი და სამხედრო ძალ
შესუსტება ის ფაქტორები იყო, რომლებმაც განაპირობეს ოლუ
მოძრაობა სელჩუკთა თაოსნობით.

თავი V

ირანი XI საუკუნის პირველ მესამედსა და XIII საუკუნის პირველ მესამედში

§ 1. ოღუზები და სელჩუკთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბება

ოღუზების სახელით ცნობილი მომთაბარე ტომები უძველესი დროიდან სახლობდნენ მდ. სირ-დარიას ქვემო წელსა და კასპიის და არალის ზღვებს შორის მდებარე ველებზე. ისინი იხსენიებიან ჩვ. წ. აღ. VIII ს-ის ჩინურ წყაროებში. შემდეგში ოღუზებს უწოდებდნენ აგრეთვე თურქმენებს. არაბი ავტორები მათ უწოდებდნენ ღუზებს. X ს-ში ოღუზებში შეინიშნება პირველყოფილი – თემური წყობილების რღვევის და კლასობრივი საზოგადოების ფორმირების პროცესი.

კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბება ოღუზებში ძირითადად იმავე გზით მიდიოდა, როგორც შუა აზიის დანარჩენ თურქულ მომთაბარულ გაერთიანებებში. თავდაპირველად უძველესი მომთაბარული საგვარეულო თემი, საწარმოო ძალების ზრდის შედეგად, შეიცვალა ე. წ. აულის მომთაბარული თემით, რომელიც საზოგადო საკუთრებაში ფლობდა მხოლოდ მიწას (საძოვრებს), საქონელი კი ცალკეული ოჯახების კერძო საკუთრებაში იყო. ნელ-ნელობრივ საწარმოო ძალების ზრდის, ნაწილობრივ ომების და სამხედრო დავლის ხელთგდების შედეგად, ტომებს შიგნით თანდათანობრივი უთანასწორობა იზრდებოდა. ამან გამოიწვია მომთაბარული არისტოკრატიის გამოყოფა თანამეტომეთა საერთო მასიდან. მომთაბარული არისტოკრატიის გავლენა იზრდებოდა იმის გამო, რომ იგი ხელმძღვანელობდა მომთაბარეთა ორგანიზებულ ადგილგადანაცვლებას ფარებთან ერთად, საძოვრების განაწილებას, ომის დაცვის მეზობელთა თავდასხმებისაგან და ბოლოს, მეზობელ ტომებსა და სამიწათმოქმედო ოაზისებზე ყაჩაღურ თავდასხმებს.

ყველაფერი ეს ნიადაგს უმზადებდა კლასებისა და ფეოდალური იერარქიის ჩამოყალიბებას. გვაროვნულ-ტომობრივი არისტოკრატიის ხელში მიწების (საძოვრების) განაწილების უფლების გადასვლა დაკავშირებული იყო მიწაზე ფეოდალური საკუთრების წარმოშობასა და რიგითი მომთაბარეების მომთაბარული არისტოკრატიისადმი ფეოდალური ტიპის დამოკიდებულების ჩამოყალიბებასთან.

თურქულ მომთაბარე ტომებში მონობა, როგორც წარმოების გაბატონებული ფორმა, არ განვითარებულა. იგი დარჩა როგორც წესი. არისტოკრატიის მიერ რიგითი მომთაბარეების ექსპლუატაცია გახვეული იყო გვაროვნულ-ტომობრივი წესჩვეულებების საბურველში.

X ს-ის მეორე ნახევარში ოღუზების, კარლუკების და სხვა თურქული მოდგმის მომთაბარეებში აღმოცენდა სახელმწიფოებრივი გაერთიანებანი, რომელთა შორის განსაკუთრებული ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა სელჩუკთა მომთაბარულ გაერთიანებას. ეს ოღუზურმა გაერთიანებამ სახელწოდება მიიღო კინიკის ოღუზური ტომის ნახევრადლეგენდარული ბელადის — სელჩუკის სახელიდან, რომელიც ითვლება დინასტიის ფუძემდებლად. X ს-ის მეორე ნახევარში სელჩუკიანი ოღუზები, ისევე, როგორც შუა აზიის სხვა თურქულ-თურქმენული ტომები, იღებენ ისლამს. ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ გაფეოდალების გზაზე დამდგარი, სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია, ძველი პრიმიტიული შამანობის ნაცვლად, ახალ იდეოლოგიას საჭიროებდა. ამიტომაც, ხანებმა და თურქული — მომთაბარული ტომების არისტოკრატიამ მიიღო მეზობელი განვითარებული საზოგადოების რელიგია — ისლამი. მრავალრიცხოვანი ფარებისა და ჯოგების მფლობელი მომთაბარული არისტოკრატია საძოვრების დიდ ნაკლებობას განიცდიდა. მაგრამ მარტო ეს არ იყო თურქ-სელჩუკთა მიგრაციის მიზეზი. მთავარი მაინც იყო მომთაბარული არისტოკრატიის მისწრაფება სამხედრო დავლის მოპოვებისა და სამიწათმოქმედო ოაზისების ხელში ჩაგდებისა (ამ უკანასკნელის ბინადარი

მოსახლეობის ფეოდალური ექსპლუატაციის მიზნით). ამან გამოიწვია თურქული ტომების დამპყრობლური და მიგრაციული მოძრაობა შუა აზიის სამიწათმოქმედო რეგიონებში (კარლუკები, ყარახანიანი თურქები) და ირანში (ღუზები).

თავდაპირველად, თურქ-სელჩუკი ოღუზები მომთაბარეობდნენ ქვ. სირ-დარიას ქვემო წელში. X ს-ის ბოლოსათვის მათ გადაინაცვლეს მავერანაჰრში, ნურატინის მთების რეგიონში. ოღუზთა ამ ჯგუფის სათავეში იმ დროს იდგნენ ძმები — თოღრულ-ბეგ მუჰამედი და ჩაღრი-ბეგ დავუდი (სელჩუკის შვილიშვილები). მავერანაჰრში ისინი დაუპირისპირდნენ ყარახანიან თურქებს. XI ს-ის ოციანი წლებისათვის მათ შორის ურთიერთობა იმდენად გამწვავდა, რომ ოღუზები იძულებულნი გახდნენ შუა აზიიდან გადასახლებულიყვნენ. XI ს. სპარსელი ისტორიკოსის გარდიზის ცნობით, მათმა წინამძღოლებმა მაჰმუდ ღაზნევის თხოვნით მიმართეს ხორასანში დასახლების შესახებ, რის სანაცვლოდაც სამხედრო სამსახურს ჰპირდებოდნენ. ადგილობლები ურჩევდნენ მაჰმუდს არ შემოეშვა მომთაბარე თურქები და თუ შემოუშვებდა, ყველა დაეხოცა, ან მარჯვენა ხელზე თითები დაეჭრა, რათა მათ მშვილდ-ისრის გამოყენება ვერ შეძლებოდათ. მაჰმუდმა ამ რჩევას ყური არ ათხოვა. მან ნება დართო ოღუზებს ჩრდილოეთ ხორასანში — სერახსა და აბივერდს შორის დასახლებულიყვნენ (უნდა ჩამოსახლებულიყო 4000 ოჯახი). მაგრამ ჩამოსახლებულთა პირველ ნაკადს ახალ-ახალი ჯგუფები მოჰყვა. მაჰმუდის გარდაცვალების შემდეგ ამ მოძრაობამ ფართო ხასიათი მიიღო.

მაჰმუდის მემკვიდრის მასუდის მმართველობის პირველ წლებში ჩრდილოეთ ხორასანში უკვე წარმოიშვა მნიშვნელოვანი თურქული (ოღუზური) დასახლებები. დაიწყო შეტაკებები მეომარ მომთაბარეებსა და მშვიდობიან მიწათმოქმედ მოსახლეობას შორის. სელჩუკიანთა სამხედრო-ფეოდალური არისტოკრატია ყოველწლიურად სულ უფრო და უფრო დაჟინებით მოითხოვდა მასუდისაგან ახალ-ახალი მიწების დათმობას.

1035 წ. ხორასანში მდგომარეობა ძალიან დაიძაბა. სელჩუკიანთა წინააღმდეგ რჩეული ჯარით გამოვიდა თვით სულთანი მასუდი. სელჩუკიანებმა მასუდის დიდი ლაშქარი დაამარცხეს. სულთანი იძულებითი გახდა შეესრულებინა მათი მოთხოვნა: სელჩუკებს დასასახლებლად გადასცა ნესის, ფერავის და დეჰისტანის რეგიონები. მაგრამ ამ დათმობამ თურქ-სელჩუკთა არისტოკრატია არ დააკმაყოფილა მალე მათ მერვის რეგიონიც მოითხოვეს. ამ მოთხოვნის საპასუხოდ მასუდმა ახალი ჯარი გაგზავნა, რომელიც სელჩუკებმა სასტიკად დაამარცხეს. მათ თითქმის უომრად დაიკავეს ნიშაბური, სადაც თოღრულ-ბეგის სახელზე მეჩეთებში ხუტბა იქნა წაკითხული. 1038 წ., როდესაც ეს ამბავი მოხდა, ითვლება თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს წარმოშობის თარიღად, თუმცა მათ ბრძოლა ღაზნევიანებთან ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული. მალე მასუდმა მოახერხა სელჩუკიანების განდევნა ნიშაბურიდან, რის შემდეგაც სულთანი მრავალრიცხოვანი ჯარით და საომარი სპილოებით, სელჩუკიანთა წინააღმდეგ გამოვიდა. მასუდის ფეოდალური ლაშქარი, რომელშიც არ იყო შინაური ერთობა და მტკიცე დისციპლინა, სელჩუკებთან შეხვედრამდე დაიშალა. 1040 წ. მაისში დანდანაკანთან ბრძოლაში (ხორასანში) მას-უდის ლაშქარი სასტიკად დამარცხდა თვითონ სულთანმა ძლივს უშველა გაქცევით თავს.

ღაზნევიანთა სამხედრო დამარცხებები აისხნება სახელმწიფოს შინაური სისუსტით. ხალხთა მასების სიძულვილმა სახელმწიფოს მდგომარეობა კიდევ უფრო შეარყია. დანდანაკანთან ბრძოლის შემდეგ ხორასანი მთლიანად გადავიდა სელჩუკთა ხელში. თოღრულ-ბეგი ტახტზე ნიშაბურში დაჯდა, ჩაღრი-ბეგი კი – მერვში. იბრაჰიმ-იანალის და ყუთულმიშს წილად ერგოთ ჯერაც დაუპყრობი ჰამადანი, გურგანი და დამღანი; ასევე დაუპყრობი ტერიტორიები ერგოთ წილად ჩაღრი-ბეგის უფროს ვაჟს – კავერდს (ქერმანი), მუსა ბაიდუს და მის შვილებს – (ბუსტი, ჰერათი, სისტანი). ღაზნევიანთა ხელში დარჩა დღევანდელი ავღანეთისა და ფენჯაბის ნაწილი.

§ 2. ირანი სელჩუკიანთა ბატონობის ქვეშ

ჯერ კიდევ მანამ, სანამ გამოირკვეოდა ღაზნევიანთა სახელმწიფოსა და სელჩუკთა შორის ხორასანის თაობაზე ბრძოლის შედეგი, ოღუზთა ცალკეული რაზმები დასავლეთით, ირანის სიღრმეში შეიჭრნენ (1021 წ-დან). პირველად ეს მოძრაობა სტიქიური იყო. თითოეული ჯგუფის სათავეში იდგა წინამძღოლი, რომელიც თავისი რისკის მიხედვით მოქმედებდა. სელჩუკების შორის ხორასანის გადასვლის შემდეგ, დასავლეთისაკენ მიმართულმა დაპყრობებმა უფრო ორგანიზებული და სისტემური სახიათი მიიღო. სელჩუკთა ლაშქარს ხელმძღვანელობდნენ თოღრულ-ბეგი და ბიძამისი იბრაჰიმ იანალი. ხორასანში „აღმოსავლეთის მბრძანებლის“ სახით დარჩა ჩაღრი-ბეგი.

დასავლეთ ირანში იმ დროისათვის არ იყო ისეთი პოლიტიკური და სამხედრო ძალა, რომელიც სელჩუკთა წინსვლას შეს შეუშლიდა. 1040-1050 წწ. შორის სელჩუკებმა დაიპყრეს ირანის უმნიშვნელოვანესი ცენტრები: რეი, ისპაჰანი, ჰამადანი და სხვ. რეი დროებით თოღრულ-ბეგის დედაქალაქი გახდა. ამავე დროს, სელჩუკებმა დაიმორჩილეს ჩრდილოეთით ხორეზმი, აღმოსავლეთით – ჰერათი, სამხრეთით – სისტანი და ქერმანი. ფარტა უფრო გვიან მათ დაიპყრეს ფარსი. ოღუზთა განსაკუთრებით რიცხვმრავალი ჯგუფები დაიძრნენ აზერბაიჯანისაკენ, შეიჭრნენ ზემო მესოპოტამიასა და სომხეთში, სადაც მათ იზიდავდა შესანიშნავი მაღალმთიანი საძოვრები.

სელჩუკთა ბატონობის გავრცელების უმნიშვნელოვანეს ეტაპად ითვლება 1055 წ. ბაღდადის აღება. ამით აქ ბოლო მოეღო ბუიდთა ასწლოვან ბატონობას. „ხალიფამ თოღრულ-ბეგი სულთნად დალოცა. ხალიფას სასახლეში „ფეხშიშველა შეფემსმა“ თავზე ორრქიანი გვირგვინი დაიდგა. თავის ორი რქა სიმბოლურად აღნიშნავდა იმას, რომ ამიერიდან თურქ-სელჩუკი სულთანი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მბრძანებელი ხდებოდა. ხალიფა კი, რა თქმა უნდა ფორმალურად, მას ამის დასტურს

აძლევდა“ (ვ. გაბაშვილი).

თოღრულ-ბეგის მიერ ბაღდადის დაპყრობის შემდეგ ხალიფას ბრძანებით მის სახელზე წაიკითხეს ხუტბა. თოღრულ-ბეგმა აიძულა ხალიფა კაიმი მიეცა მისთვის სულთნის ტიტული. ამასთანავე, იგი ხალიფას შვილიშვილზე დაქორწინდა. ხალიფას ძველებურად სასულიერო ხელისუფლება დარჩა.

სელჩუკების წინსვლა დასავლეთისაკენ ბაღდადის აღების შემდეგაც გაგრძელდა. სელჩუკებს დამორჩილდა ზემო მესოპოტამია; მათ დაიწყეს ძარცვა-რბევა ბიზანტიის სამფლობელოებში — სომხეთსა და მცირე აზიაში.

1059 წ. ჩაღრი-ბეგი გარდაიცვალა და თოღრულ-ბეგის სიცოცხლის ბოლომდე — 1063 წ-მდე დარჩა სელჩუკთა სახელმწიფოს ერთადერთ მეთაურად. ამ დროს სახელმწიფოს საზღვრები გადაჭიმული იყო ამუ-დარიიდან ევფრატამდე. სელჩუკთა დაპყრობები გრძელდებოდა თოღრულ-ბეგის ძმისშვილის — ჩაღრი-ბეგის შვილის — ალფ-არსლანის (1063-1072 წწ) დროსაც. ალფ-არსლანმა ორჯერ, 1064 და 1068 წწ-ში სასტიკად აოხრა აღმოსავლეთი საქართველო. მისი ზეობის უმნიშვნელოვანესი მოვლენა იყო ბიზანტიის ჯარის დამარცხება მანასკერტთან (ბერძ. მანციკერტ) სომხეთში (1071). ამის შემდეგ, ათი წლის განმავლობაში სელჩუკებმა დაიპყრეს არა მარტო სომხეთი, არამედ თითქმის მთელი მცირე აზია. სელჩუკებმა დაიპყრეს აზერბაიჯანი, შირვანი, აღმოსავლეთ საქართველო, სირია, პალესტინა.

ალფ-არსლანს უნდოდა ყარახანიანთა სამფლობელოების დაპყრობაც მავერანაჰრში. ამ მიზნით 1072 წ. დიდძალი ჯარით დაიძრა მერვიდან ბუხარისაკენ, მაგრამ ეს ლაშქრობა წარუმატებლად დამთავრდა ალფ-არსლანის დაღუპვის გამო: მდ. ამუ-დარიას გადალახვისთანავე, იგი მოკლა ყარახანიანთა ციხის დატყვევებულმა კომენდატმა. ჯარი დაბრუნდა მერვში.

სელჩუკიანთა სახელმწიფოს პოლიტიკური ძლიერების ზენიტად ითვლება ალფ-არსლანის შვილის მალიქ-შაჰის ოცწლიანი ხელმწიფობა (1072-1092). მან შეძლო ყარახანიანთა სა-

სელმწიფოს დამორჩილება და დახარკვა. მისი ზეობის ხანაში – 1080 წ. დაიწყო თურქთა ინტენსიური ჩამოსხდომა საქართველოში, ე. წ. „დიდი თურქობა“. „მალიქ-შაჰის მეფობის დროს (1072-192) მნიშვნელოვნად გაფართოვდა „დიდ სელჩუკთა“ სახელმწიფოს ტერიტორია. სულთანი თავმომწონედ აღნიშნავდა, რომ შუა აზიიდან წამოსულმა, მან თავისი ცხენი ხმელთაშუა ზღვის წყლებში შეიყვანა. მაგრამ ეს ეფექტური წარმატება დროებითი აღმოჩნდა. ტერიტორიულ გაფართოებასთან დაკავშირებით ალაფისა და ნადავლის მოპოვებამ მხოლოდ დროებით შეასუსტა შინაგანი ხასიათის წინააღმდეგობები თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში“ (ვ. გაბაშვილი).

მისი მბრძანებლობის ბოლო ხანებისათვის სელჩუკთა იმპერიის საზღვრები აღწევდა ხმელთაშუა და მარმარილოს ზღვების დასავლეთით; ქაშგარის – აღმოსავლეთით; არალის ზღვას, კავკასიის მთავარ ქედს და შავ ზღვის ჩრდილოეთით; სპარსეთის ყურეს და სირიის უდაბნოს სამხრეთით. სხვა ხალხებთან ერთად, უდიდესი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა ქართველი ხალხიც. „თურქების შემოსევა არსებითად განსხვავდებოდა ბიზანტიელებისა და არაბების ბატონობისაგან. თურქები მომთაბარე-მეჯოგეები იყვნენ. ისინი სახლდებოდნენ და დაპყრობილ ქვეყნებში და თავისი მეურნეობისათვის საჭირო მიწებს იჭერდნენ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ხაზგასმით აღნიშნავს, თუ როგორ შეუთავსებელი, როგორ ერთიმეორის გამომრიცხველი იყო ორი მეურნეობა – თურქულ-მომთაბარული და ქართულ-ფეოდალური. თურქი დამპყრობლები, როგორც შევნიშნეთ, სახელდებოდნენ დაპყრობილ მიწებზე. მათ პრიმიტულ მეურნეობას (მომთაბარე მეჯოგეობას) მიწის დიდი ფართობი სჭირდებოდა. დიდ მდინარეთა (არეზის, მტკვრის, ალაზნის, ივრის) ნოყიერი ჭალები და მაღალმთიანეთის ალპური საძოვრები თურქი მომთაბარეების ყიშლად-იალაღებად უნდა ქცეულიყო. ადგილობრივ მკვიდრთა ინტენსიური სამიწათმოქმედო კულტურა იკვეცებოდა. ბაღ-ვენახი, სელი და პურეული ადგილს უთმობდა პირველყოფილ

საძოვრებს. ქართული (კავკასიური) ფეოდალური საზოგადოების განვითარება ფერხდებოდა, მას დაკნინება-გადაგვარება ემუქრებოდა ასე რომ, თურქ-სელჩუკთა შემოსევა შეუდარებლად უფრო მძიმე და საშიში იყო, ვიდრე არაბთა (ან ბიზანტიელთა) ბატონობა. არაბობა ქართული (კავკასიური) ფეოდალური მეურნეობის განვითარებას მძიმე ხარკით აფერხებდა. „თურქობა“ კი ამ მეურნეობის საფუძველს (მიწას) აცლიდა და მას ერთიანად გადაშენების საფრთხეს უქმნიდა“ (ნ. ბერძენიშვილი).

§ 3. სელჩუკთა სახელმწიფო და ნიზამ ულ-მულქი

თურქ-სელჩუკ სულთნებს დიდი კულტურული ქვეყნების მართვა-გამგებლობის გამოცდილება არ ჰქონდათ, ამიტომაც ისინი იძულებული გახდნენ ადმინისტრაციული და საფინანსო აპარატი დაეკომპლექტებინათ ღაზნევიანთა და ბუიდთა სახელმწიფოების დაშლის შედეგად უსაქმოდ დარჩენილი ირანელი მოხელეებით. ირანული სასულიერო და სამოხელეო არისტოკრატია სწრაფად შეურიგდა სელჩუკი სულთნების ბატონობას. უფრო მეტიც, ოღუზთა სამხედრო არისტოკრატიამ მიწები იკტად მიიღო, დაისაკუთრა ისინი და დაიწყო ცენტრიდანული მისწრაფებების გამომჟღავნება. მათ წინააღმდეგ ბრძოლაში სულთნები ეყრდნობოდნენ ირანულ სამოხელეო არისტოკრატიას, რომელიც დაკავშირებული იყო ცენტრალურ სახელმწიფო აპარატთან და ამდენად დაინტერესებული სულთნის ძლიერი ხელისუფლების არსებობით.

ირანულ სამოქალაქო ბიუროკრატიაში განსაკუთრებით გამორჩეული ფიგურა და მისი იდეოლოგი იყო ალფ-არსლანისა და მალიქ-შაჰის ცნობილი ვეზირი აბუ ალი ჰასან ტუსი, რომელმაც მიიღო „ნიზამ ულ-მულქის“ საპატიო ტიტული. იგი იყო ალფ-

არსლანის და მალიქ-შაჰის საგარეო პოლიტიკის სულისჩამდგმელი, ამავე დროს მთელი სამოქალაქო მართვა-გამგებლობის და სახელმწიფო ფინანსების ორგანიზატორი.

მისი პოლიტიკის ხასიათის შესაფასებლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ფართოდ ცნობილ პოლიტიკურ ტრაქტატს – „სიასეთ-ნამეს“ („წიგნი პოლიტიკის შესახებ“), რომლის ავტორობა თვითონ ნიზამ ულ-მულქს მიეწერება.

ამ თხზულების მიხედვით, ნიზამ ულ-მულქი ირანული ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ტრადიციების დამცველია, რომლის ნიმუშადაც, არცთუ შორეულ წარსულში, მას მიაჩნდა ღაზნევიანთა, სამანიანთა და ბუიდთა სახელმწიფოები, ხოლო უფრო შორეულ ხანაში სასანიანთა დიდი სახელმწიფო. ამ სახელმწიფოების საშინაო პოლიტიკას იგი წარმოგვიდგენს იდეალიზებულ ფერებში და მკვეთრად ილაშქრებს ფეოდალური დაქუცმაცებულობის წინააღმდეგ.

ნიზამ ულ-მულქი – აღმოსავლეთის კულტურული და პოლიტიკური ტრადიციების პრაქტიკულად გამომხატველი – თურქ-სელჩუკი სულთნების საყურადღებოდ ამბობდა: სულთანმა უნდა გაიყვანოს მიწისქვეშა რუები (ყანათ), გათხაროს მთავარი სარწყავი არხები, ააგოს ხიდები დიდ მდინარეებზე, სადაც გზები ერთმანეთს ხვდება. განავითაროს სოფლები, გაამაგროს ციხეები, დააარსოს ახალი ქალაქები და კეთილმოწყობილი ნაგებობანი, ფანჩატურები და თავშესაფრები მთავარ გზებზე. ყველაფერი ეს სოფლის მეურნეობის, ქალაქების და საქალაქო ცხოვრების (ვაჭრობა-ხელოსნობის) განვითარებას გულისხმობდა.

ნიზამ ულ-მულქი სახელმწიფოს ცენტრალიზების თვალსაზრისით დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მუდმივი ჯარის შექმნას. მალიქ-შაჰის სულთნობაში გატარდა სამხედრო რეფორმა. შეიქმნა ცენტრალურ ხელისუფლებაზე დამოკიდებული ხუთიათას კაციანი „ღოლამთა გვარდია“ (შემდეგ ამ გვარდიელების რიცხვი ათიათას კაცამდე ავიდა). ამ ჯარის მეომრებს დაურიგდათ ჯამაგირის ნაცვლად მიწები იკტად. იკტა ამ დროს მკაფიოდ გამოკვეთილ

სამხედრო-ლენური სისტემად ჩამოყალიბდა.

სახელმწიფოში სტაბილური მდგომარეობის დამყარების მიზნით, ნიზამ ულ-მულქი მოითხოვდა მომთაბარე თურქ-სელჩუკების გარკვეული ნაწილის ირანის ცენტრალური რეგიონებიდან გადაყვანას ბიზანტიისა და საქართველოს საზღვრებთან ახლოს. „ნიზამ ულ-მულქი დაუნათესავდა ბაგრატ IV-ს, მაგრამ ეს მას, რა თქმა უნდა, ხელს არ უშლიდა მუდამ მხედველობაში ჰქონოდა მთავარი მიზანი: მცირე აზიასა და კავკასიაში თურქ-სელჩუკთა მეურნეობისათვის საჭირო მიწის ფართობების განთავისუფლებით, ამ მიწების იალაღებად და ყიშლაღებად გადაქცევის გზით, მომთაბარეთა ენერგიის შესუსტება საკუთრივ ირანში“ (ვ. გაბაშვილი).

ნიზამ ულ-მულქი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა იკტას ფეოდალური ინსტიტუტის იურდიულ ჩარჩოებში მოქცევას. როგორც ცნობილია, იკტამ განვითარების რთული და ხანგრძლივი გზა განვლო. „იკტას განვითარებაში მკაფიოდ გამოიყოფა სამი პერიოდი: პირველ პერიოდში (IX-X), იკტა გულისხმობდა მისი მფლობელის (არაბ. „მუკტა“, სპარს. „იკტადარი“) წილს მიწის შემოსავალში, მის უფლებას რენტა-ხარკის გადაკვეთილ წილზე; მეორე პერიოდში (XI-XIII), სამხედრო სამსახურის პირობით გაცემულ მიწას, რამაც საჭირო საფუძველი შეუქმნა სამხედრო-ლენური სისტემის ჩამოყალიბებას; მესამე პერიოდში (XIV-XV), იკტა აღწევს განვითარების ახალ, უფრო მაღალ საფეხურს, რის გამოც სამხედრო-ლენური სისტემა დასრულებულ სახეს იღებს და, ამასთან, ვითარდება ფეოდალური იმუნიტეტი“. თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში იკტა ბენეფიციუმიდან გადაიქცა ლენად. ეს გარემოება კი ხელს უწყობდა ქვეყნის დეცენტრალიზაციას. ნიზამ ულ-მულქი თავის „სიასეთ-ნამეში“ სპეციალურ თავებს უთმობს იკტას ფეოდალურ ინსტიტუტს.

ნიზამ ულ-მულქი შეშფოთებას გამოხატავდა სახელმწიფოში წესრიგის და სტაბილურობის მცირეოდენი დარღვევის გამოვლინების გამოც კი. მას სახელმწიფოს ძლიერებისათვის განსა-

კუთრებით საშიშად მიაჩნდა სულთან მალიქ-შაჰის ზეობის ხანაში ტურქიკოს-ისმაილისტების გაძლიერება. მისი აზრით, საშიში იყო აგრეთვე ქალთა გავლენა სახელმწიფოს მესვეურებზე. პრეულობის გამომწვევად მას მიაჩნდა აგრეთვე ისიც, რომ ბევრი მოხელე უმუშევარი დარჩა. იგი მოითხოვს თვალყურის დევნებას ამაზე, რომ ორი და რამდენიმე თანამდებობა ერთი კაცის ხელთ არ იყოს, რამდენადაც ეს ამცირებს სამსახურით უზრუნველყოფილი ხალხის რიცხვს.

ნიზამ ულ-მულქის თვალთახედვით, ქვეყნისათვის კიდევ უფრო საშიში იყო მალიქ-შაჰის სულთნობის ბოლო წლებში შემოღებული პროექტი სამხედრო ხარჯების შემცირების შესახებ. საქმე ის იყო, რომ სულთანთან დაახლოებულ ერთ-ერთ კაცს, მოუხერხებია მისი დარწმუნება იმაში, რომ არაა საჭირო 400 000 კაციანი მუდმივი ჯარის ყოლა და მეომრებისათვის ჯამაგირის ძლევა, რადგან ქვეყანაში მშვიდობაა და ამრიგად, შესაძლებელია მეომართა რაოდენობის 70 000 კაცამდე შემცირება. ხნელი მისახვედრი არაა, რომ ასეთი ღონისძიების გატარებით მშართველი დინასტია 330 000 შეიარაღებულ მტერს გაიჩენდა. ნიზამ ულ-მულქს მიზანშეწონილად მიაჩნია ჯარის გაზრდა 700 000 კაცამდე და აღმოსავლეთ აზიის, აფრიკის და საბერძნეთის დაპყრობა.

ნიზამ ულ-მულქი საყვედურობს მალიქ-შაჰს მისი ხელმოჭერილობის გამო. მალიქ-შაჰი, თავისი წინამორბედების მსგავსად, არ მართავდა დიდ ნადიმებს ჯარისათვის. იგი აღნიშნავს, რომ ველა ჯურის მომთაბარეთა თვალში, მეფეთა და გმირთა სარგებლოდ ლაპარაკობს მათი ხელგაშლილობა. ვეზირი იგონებს თოღრულ-ბეგის ნადიმებს, აღნიშნავს ასეთი ნადიმების მნიშვნელობას ყარახანიანთა სახელმწიფოში. ამავე დროს იხსენებს, თუ როგორ გაუცრუვდათ იმედები მავერანაჰრის მცხოვრებლებს, როდესაც მავერანაჰრში ლაშქრობის დროს მალიქ-შაჰმა ერთხელაც არ უმასპინძლა მათ.

ნიზამ ულ-მულქი ზრუნავდა სახელმწიფოს კულტურულ-

ინტელექტუალური დონის ამაღლებაზე. თურქ-სელჩუკი სულთნები გაუნათლებლები იყვნენ. მაგ.: სულთანმა სანჯარმა წერა-კითხვა არ იცოდა; არც მისი წინამორბედი სულთნები იყვნენ დიდად განათლებულნი, თუმცა აკად. ვ. ბარტოლდის აზრით, მალიქ-შაჰი კულტურული დონის თვალსაზრისით დანარჩენებზე უფრო მაღლა იდგა. გაუნათლებელ მბრძანებელს, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო თვალყურის დევნება თავისი უზარმაზარი სახელმწიფოს რთული ბიუროკრატიული მმართველობისათვის ასე რომ, ეს ვალდებულება ვეზირს აწვა კისერზე. ამიტომაც იყო, რომ სელჩუკიანთა ეპოქაში ჩვენ ვხედავთ ისეთ ყოვლისშემძლე ვეზირებს, რომელთა მსგავსი ადრე არ იყვნენ. ნიზამ ულ-მულქს სრული უფლება ჰქონდა თავისი თავისათვის „სულთნის თანამმართველი“ ეწოდებინა.

ნიზამ ულ-მულქის ინიციატივით დაიწყო მზადება ახალი საკალენდარო სისტემის შემოსაღებად. საამისოდ მან ცნობილი ასტრონომები: ომარ ხაიამი, აბუ-ლ მუზაფერი, სეფერარი, მიმუნი ასადი, მოჰამედ ხიზანი და ბევრი სხვა მოიწვია, რომლებიც მალიქ-შაჰის გარდაცვალებამდე ინტენსიურად საქმიანობდნენ. შემდეგ კი ეს საქმე ჩაკვდა.

მალიქ შაჰის სულთნობაში, ნიზამ ულ-მულქის ინიციატივით, გახშირდა უმაღლესი სასულიერო სასწავლებლების — მედრესეების მშენებლობა, რომლებსაც „ნიზამიეები“ ეწოდებოდა. ქ. ბაღდადში მდ. ტიგროსის ნაპირზე აგებულმა ცნობილმა მედრესემ-ნიზამიემ უდიდესი როლი შეასრულა მეცნიერებისა და კულტურული ცხოვრების განვითარების საქმეში. ზემოხსენებულ „ნიზამიეებში“ თავმოყრილნი იყვნენ იმდროინდელი, ცნობილი სწავლულნი, რომელთა მიერ გამოზრდილი შეგირდები უზარმაზარი სახელმწიფოს სხვადასხვა რეგიონებში იგზავნებოდა დიდსა და საპასუხისმგებლო თანამდებობებზე.

ბაღდადის „ნიზამიეს“ ბაზაზე დაარსდა მრავალი „ნიზამიე“, რომელთა სათავეში აქ გამოზრდილი სწავლულები იდგნენ.

ნიზამ ულ-მულქის მცდელობით, მედრესეებსა და სხვა სასულიერო ცენტრებში არსებობდა მდიდარი ბიბლიოთეკები.

ამ პერიოდში მაღალ საფეხურზე ავიდა ზუსტი მეცნიერებანი, კალიგრაფია, ფილოსოფია, მხატვრული ლიტერატურა და სხვ.

ზემოთქმულიდან ნათლად ჩანს, რომ ნიზამ ულ-მულქის საშინაო პოლიტიკა მიზნად ისახავდა ქვეყნის ცენტრალიზაციას, მაგრამ ნიზამ ულ-მულქის ცენტრალისტური პოლიტიკა ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების კანონზომიერ პროცესს არ შეესაბამებოდა და ამიტომ უიღბლო აღმოჩნდა.

ალფ-არსლანისა და მალიქ-შაჰის ზეობის ხანა, როდესაც ნიზამ ულ-მულქი ფაქტობრივად მართავდა სახელმწიფოს, აღსანიშნავია დინასტიის ცალკეული წევრების და ცალკეული ცნობილი მხედართმთავრების, აგრეთვე ოღუზთა მომთაბარე ტომთა ბელადების სეპარატისტული ტენდენციების გამოვლინების გამწვავებით. ოღუზთა სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის უმაღლესი წარმომადგენლები მათთვის იკტად მიცემული მიწების ფაქტობრივად დამოუკიდებელ სამფლობელოებად გადაქცევას ცდილობდნენ. ამ წრეების მხრიდან ზემოქმედების შედეგად, ნიზამ ულ-მულქი სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე, ვეზირის თანამდებობიდან გადააყენეს.

§ 4. სელჩუკიანთა სახელმწიფოს დაშლა

სელჩუკიანებმა მხოლოდ დროებით მოახერხეს ერთმანეთთან ეკონომიკურად სუსტად დაკავშირებული სხვადასხვა ეთნიკური შემადგენლობის ქვეყნებისა და ოლქების გაერთიანება, მაგრამ მათ ვერ შეძლეს ფეოდალური დაქსაქსულობის კანონზომიერი პროცესის შეჩერება. ჯერ კიდევ თოღრულ-ბეგის დროს ჩამოყალიბდა ქერმანის განსაკუთრებული სელჩუკური სასულთნო (1041-1187 წწ), სადაც გაბატონდნენ თოღრულ-ბეგის ძმის კავერდის ჩამომავლები. მცირე აზიაში ჩამოყალიბდა აგრეთვე განსაკუთრებული სელჩუკური სასულთნო, ე. წ. რუმის სასულთნო

(1077-1307), სადაც ფეხი მოიკიდეს თოღრულ-ბეგის ბიძაშვილის ყუთულმიშის ჩამომავლებმა.

1092 წ. მალიქ-შაჰის სიკვდილმა დინასტიის წევრებს შორის გამოიწვია ხელისუფლებისათვის ბრძოლა, რაც ოც წელზე მეტხანს გაგრძელდა. ორი მთავარი პრეტენდენტის, მალიქ შაჰის შვილების – მაჰმუდისა და ბარქიაროკის სიკვდილის შემდეგ 1118 წ. მალიქ-შაჰის ცოცხლად დარჩენილმა შვილებმა, სანჯარმა (სინჯარმა) და მუჰამედმა სახელმწიფო გაიყვეს: ირანის აღმოსავლეთი ოლქები წილად ხვდა სანჯარს („დიდ სელჩუკთა" სასულთნო), დასავლეთი ირანი და არაბეთის ერაყი დარჩა მუჰამედს (ერაყის სელჩუკიანთა სასულთნო. 1118-1194 წწ). „დიდ სელჩუკთა" სახელმწიფოს დედაქალაქი XII ს-ში იყო მერვი – დიდი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრი, რომლის მიმდებარე ტერიტორიები უზრუნველყოფილი იყო განვითრებული საირიგაციო ქსელით. მერვი იმ დროის ერთ-ერთი მსხვილი კულტურული ცენტრი იყო.

სელჩუკიანთა ორივე სასულთნოში ცენტრმსრბოლმა ძალებმა ფართო ასპარეზი მოიპოვეს. კერძოდ, დასავლეთი ირანი რამდენიმე სამთავროდ დაიყო, რომელთა სათავეშიც ზოგჯერ ისეთი პირები აღმოჩნდნენ, რომელთაც მმართველ (სელჩუკთა) დინასტიასთან საერთოდ არავითარი კავშირი არ ჰქონდათ.

„დიდ სელჩუკთა" სასულთნოში (ხორასანი, სისტანი, ხორეზმი, მერვის ოაზისი) 1118-1157 წწ-ში ტახტზე ივდა სანჯარი, რომლის უზენაეს ხელისუფლებას სცნობდნენ მავერანაჰრშიც, სადაც ყარახანიანთა ტახტზე მისი ვასალები ისხდნენ. ამის გამო სულთან სანჯარს მავერანაჰრის საშინაო საქმეებში ჩარევის უფლება ჰქონდა. ერთ-ერთი ასეთი ჩარევა სანჯარის სახელმწიფოსათვის საბედისწერო აღმოჩნდა. საქმე ისაა, რომ შუა აზიის ტერიტორიაზე გამოჩდნენ ახალი მომთაბარე ტომები – ყარაკიდაელები, ანუ კიდაელები. ისინი გამოდევნილი იყვნენ ჩრდილოეთ ჩინეთიდან, სადაც ცხოვრობდნენ X ს-ის დასაწყისიდან XII ს-ის დასაწყისამდე. ტუნგესური, თუ მონღოლური მოდგმის

ამ მომთაბარეებმა 1128 წ. ახლო ხანებში ყარახანიდებს წაართვეს აღმოსავლეთი თურქესტანის ოლქები (ახლა სინ ძიანი), შვიდმდინარეთი და იქ უზარმაზარი სახელმწიფო შექმნეს. სამარყანდელი ყარახანიანი ხანის თხოვნით სანჯარმა მის დასახმარებლად დიდძალი ჯარი გააგზავნა. სამარყანდის ახლოს, კატვანის ველზე გამართულ გადამწყვეტ ბრძოლაში სანჯარისა და ყარახანიანთა გაერთიანებული ლაშქარი სასტიკად დამარცხდა: მათ ამ ბრძოლაში 30 000 კაცი დაკარგეს. სანჯარმა თავს გაქცევით უშველა. მავერანაჰრი სელჩუკიანებისათვის ფაქტობრივად უკვე დაკარგული იყო. სანჯარის დამარცხებამ „ურწმუნოებთან" ანუ არამუსლიმებთან ომში, მუსლიმი ქვეშევრდომების თვალში მისი პრესტიჟი დაამცრო.

სანჯარის ამ დამარცხებით დაუყოვნებლივ ისარგებლეს მისმა საკუთარმა ვასალებმა. 1141 წ. ხორეზმის მემკვიდრეობითი მბრძანებელი ხორეზმშაჰი ასტიზი თავს დაესხა მერვს და ნიშაბურს. მან თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა. სანჯარმა დიდი ძალისხმევით მოახერხა ასტიზის მიერ უზენაეს ხელისუფლად ფორმალურად მისი ცნობა, მაგრამ ხორეზმი სელჩუკიანებისათვის უკვე დაკარგული იყო.

§ 5. ბალხელი ოღუზების აჯანყება

მალიქ-შაჰისა და მისი მემკვიდრეების ცენტრალისტურმა პოლიტიკამ, რომელიც მიზნად ისახავდა ირანული სამოქალაქო და სასულიერო არისტოკრატიის, აგრეთვე სამოქალაქო ბიუროკრატიის სახელმწიფო სარბიელზე დაწინაურებას, გამოიწვია სელჩუკიანთა დინასტიასა და ოღუზ მომთაბარე ტომებს შორის ძველი კავშირების გაწყვეტა.

XII ს-ის ორმოცდაათიანი წლებისათვის ოღუზ მომთაბარეთა მნიშვნელოვანი ნაწილი თავმოყრილი აღმოჩნდა ხორასანის

აღმოსავლეთ საზღვრებთან, უმთავრესად მდ. ამუ-დარიას ზემო წელთან მიმდებარე რეგიონებში. ისინი სულთან სანჯარის ბალხელ მოადგილეს ემორჩილებოდნენ, რომელიც სულთნის სახელით მართავდა სახელმწიფოს. სანჯარის ბალხელი ნაცვალი თავისი მოხელეების საშუალებით არაერთხელ ეცადა ბალხელ ოღუზებზე ბინადარ მოსახლეობაზე დადებული საგადასახადო სისტემის დაკანონებას, მაგრამ უშედეგოდ: ბალხელი ოღუზები სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდნენ. სულთანსა და მათ შორის ხშირი იყო შეიარაღებული კონფლიქტები. ბალხელ ოღუზებს დააკისრეს სულთნის სამზარეულოსათვის წელიწადში 24 000 ბატკნის გადახდა. მოხელეების ძალმომრეობამ ბალხელი ოღუზების ავჯანყება გამოიწვია (1153 წ.). ოღუზებმა სულთნის ჯარი გაანადგურეს, თვით სანჯარი კი ხელთ იგდეს ტყვედ. მათ საშინლად ააოხრეს ხორასანი. განსაკუთრებით დაზარალდნენ ქალაქები მერვი და ნიშაბური: უამრავი მცხოვრები დახოცეს, შენობები დაანგრიეს. ამ ვითარებით დაუყოვნებლივ ისარგებლა ხორეზმშაჰმა ასტიზმა, რომელმაც კვლავ გამოაცხადა თავი დამოუკიდებლად. მაგრამ ოღუზების ბელადმა ურთიერთშორის იჩხუბეს დავლის გაყოფის გამო, რამაც ხელი შეუწყო სანჯარს ტყვეობიდან გაქცევაში (1156). 1157 წ. სანჯარი გარდაიცვალა. მისი სიკვდილით დამთავრდა „დიდ სელჩუკთა“ დინასტიის ბატონობა ხორასანში და დაიწყო ფეოდალური შინაომები. თითქმის ოცდაათწლიანი ბრძოლა ოღუზების ბელადებს, ხორეზმშაჰებს, ავღანელ გურიდებს და სხვა ფეოდალურ მბრძანებლებს შორის ხორასანის დაუფლებისათვის დამთავრდა ხორეზმშაჰ თექეშის გამარჯვებით.

§ 6. ისმაილისტები ირანში

სელჩუკების დაპყრობებმა და ამასთან დაკავშირებულმა ფეოდალური ექსპლუატაციის ზრდამ ირანში კლასობრივი

ბრძოლის გამწვავება გამოიწვია. XI-XII სს-ში სელჩუკიანთა ბატონობის წინააღმდეგ ოპოზიციამ გამოხატულება ჰპოვა ისმაილიტების რელიგიური სექტის იდეოლოგიურ საბურველში გამოხვეულ მოძრაობაში. ისმაილიზმი შიიზმის ერთ-ერთი მიმართულება იყო და სუნიტების თვალსაზრისით საშინელ ერესად ითვლებოდა.

ირანში ისმაილიტთა განსაკუთრებული სექტის დამაარსებელი იყო ეგვიპტის ისმაილიტი ფატიმიანი ხალიფების ემისარი ჰასან იბნ საბაჰი. 1090 წ. ისმაილიტებმა დაიპყრეს მიუვალი ციხე-სიმაგრე ალამუთი („არწივის ბუდე"), რომელიც ქ. ყაზვინის ახლოს მდებარეობდა, ელბრუსის მთებში (ჩრდილოეთ ირანი). მათ აგრეთვე დაიპყრეს მთელი რიგი გამაგრებული ციხეები მთიან რეგიონებში: დეილემში, ქუჰისტანში, რუდბარში, ფარსში, აგრეთვე სირიაში – ლიბანის მთებში ჯვაროსნების სამფლობელოების ახლოს. ასე ჩამოყალიბდა ისმაილიტთა თეოკრატიული სახელმწიფო ალამუთით ცენტრში, რომელსაც სამფლობელოები ჰქონდა ირანსა და სირიაში. მალე ირანის ისმაილიტებმა ეგვიპტის ფატიმიანთა ხალიფებთან ყოველგვარი კავშირი გაწყვიტეს. ჰასან იბნ-საბაჰი გახდა ირანის და სირიის ისმაილიტთა სულიერი მეუფე, ამავე დროს კი ხელმწიფე, რომელიც განაგებდა ისმაილიტთა ყველა სამფლობელოს. „მთის მოხუცის" (ასე უწოდებდნენ ჰასან იბნ საბაჰს) და შემდეგ მისი მემკვიდრეების რეზიდენციად იქცა ალამუთი.

ალამუთის ისმაილიტების სექტა იყო საიდუმლო ორგანიზაცია, რომლის წევრებიც ურთიერთშორის რკინის დისციპლინით იყვნენ შეკრული. ისინი ვალდებული იყვნენ უსიტყვოდ შეესრულებინათ „მთის მოხუცის" ყველა ბრძანება. ისმაილიტების მეთაურის სასულიერო ავტორიტეტი კიდევ უფრო იზრდებოდა იმის გამო, რომ სექტის წევრობა, მისი პოლიტიკური მიზნები და რეალიგიური დოგმატიკა უცხოთათვის მკაცრად იყო გასაიდუმლოებული.

ისმაილიტი მქადაგებლის (პროპაგანდისტის) მიერ საიდუმ-

ლოდ და საგულდაგულოდ მომზადებული მუსლიმი მხოლოდ იდეოლოგიური დამუშავებისა და ხანგრძლივი შემოწმების შემდეგ ხდებოდა სექტის პირველი საფეხურის წევრი. სულ იყო შვიდი საფეხური და ის პირები, რომლებიც უმაღლეს საფეხურს მიაღწევდნენ, „მთის მოხუცის“ უახლოესი თანაშემწეები ხდებოდნენ. უმაღლეს საფეხურს ცოტა აღწევდა. რიგითი ისმაილიტი პირველ-მეორე საფეხურის ზევით ვერ მიდიოდა.

ცისჯესიმაგრეების ხელში ჩაგდებისა და მოქნილი, ამაუ დროს ძლიერი, ორგანიზაციის შექმნის შემდეგ, ისმაილიტებმა დაიწყეს ბრძოლა სელჩუკიანთა სახელმწიფოს გაბატონებული კლასის თვალსაჩინო წარმომადგენლებისა და ახლო აღმოსავლეთის სხვა ფეოდალური მბრძანებლების წინააღმდეგ. მათ საკმარ სამხედრო ძალა არ ჰყავდათ, ამიტომაც ისინი მიმართავდნენ ინდივიდუალურ ტერორს. „მთის მოხუცის“ ბრძანებით, მის მიერ გაგზავნილი მკვლელი – „ფიდაი“ (ე. ი. „თავგანწირული“) ვაჭრის, მათხოვრის, მსახურის, თუ დერვიშის სახით, ყველგან ახერხებდა შეღწევას. ხელმწიფის (ხალიფას, სულთნის) სასახლეში, მხედართმთავრის ბანაკში, მეჩეთში, ქალაქის ბაზარში და თავისი ბასრი ხანჯლით სიცოცხლეს უსპობდა მინიშნებულ მსხვერპლს. ისმაილიტები ტერორისტულ აქტს საიდუმლოდ ამზადებდნენ, მაგრამ ამ აქტს საჯაროდ ასრულებდნენ. მათ გათვალისწინებული ჰქონდათ პოლიტიკური ეფექტი. სექტის ხელმძღვანელები მკვლელ-ფიდაებს ახალგაზრდებიდან აკომპლექტებდნენ; ფიდაებს შორის ბევრი იყო გლეხი, ხელოსანი, ქალაქის ღარიბი, რომელიც დიდებულთა წინააღმდეგ ბრძოლისაკენ მოწოდებას მხურვალედ ეხმაურებოდა.

ალამუთის ისმაილიტები ფიდაების გასაბრუებლად ჰაშიშს იყენებდნენ. ჰაშიშისაგან გაბრუებულ ფიდაის ელანდებოდა სამოთხის ბაღები, ულამაზესი ჰურიები (ქალები), ანკარა წყაროები და სხვ., რაც მათ ელოდათ დავალების წარმატებით შესრულების შემდეგ. ამიტომაც ისინი სიამოვნებით მიდიოდნენ საიდუმლო დავალების შესასრულებლად, თუმცა შესანიშნავად იცოდნენ, რომ

მათი სიკვდილი გარდაუვალი იყო (სამაგიეროდ, მათ „სამოთხეში“ სამარადისო ცხოვრება გარანტირებული ჰქონდათ). ალამუთის ისმაილიტებს უწოდებდნენ „ჰაშიშის მწევლებს“ (არაბ. „ჰაშიშიუსუნ“). ეს სიტყვა – ჯვაროსნების მიერ დამახინჯებული, შევიდა ფრანგულსა და იტალიურ ენებში. როგორც „ასასინი“ – მკვლელის მნიშვნელობით. ნიზამ ულ-მულქს კარგად ესმოდა ისმაილიზმის სოციალური მნიშვნელობა და ის საშიშროება, რასაც იგი წარმოადგენდა სელჩუკიანთა ფეოდალური სახელმწიფოსათვის. ყოვლისშემძლე ვეზირის ბრძანებით ისმაილიტებს ან მათდამი სიმპატიით განწყობაში ეჭვმიტანილ პირებს სიკვდილით სჯიდნენ (ცოცხლად სწვავდნენ). მუსლიმი სამღვდელოება, რომელიც გაბატონებული კლასის ინტერესებს იცავდა, ცდილობდა ისმაილიტების, როგორც ერეტიკოსებისადმი, მუსლიმი-სუნიტების სიძულვილის გაღვივებას. მკაცრმა და სასტიკმა დევნამ ვერ შეაჩერა ისმაილიტების საქმიანობა. 1092 წ. მათ მოკლეს ნიზამ ულ-მულქი, ხოლო შემდეგ მისი შვილი. ისმალიტების მსხვერპლთა სია დიდია: ერთი ფატიმიანი და ორი აბასიანი ხალიფა, მთელი რიგი უმაღლესი სასულიერო პირები, ამირები, სირიელ ჯვაროსანთა ბელადები და გაბატონებული კლასის სხვა წარმომადგენლები. ჩვენამდე მოაღწია ისმაილიტების მსხვერპლთა სიამ: მხოლოდ 1092-1162 წწ. შორის მათ მიერ 75 კაცია მოკლული, მათ შორის ნიზამ ულ-მულქი (1092), აბასიანთა ხალიფები: მუსთარაშიდი (1135) და რაშიდი (1136), ერაყის სელჩუკიანი სულთანი დაუდი (1132), ვეზირები, ამირები, რაისები, მუსლიმი ღვთისმეტყველები და სხვ. სელჩუკიანთა სულთანი მუჰამედი (1105-1118 წწ) ენერგიულად ებრძოდა ისმაილიტებს. მან ჩააქრო მათი აჯანყება ისპაჰანში და ალყა შემოარტყა ალამუთს. მაგრამ მისი სიკვდილის შემდეგ, ალამუთის ისმაილიტების სახელმწიფოს სერიოზული საფრთხე აღარ ემუქრებოდა (მონღოლთა მიერ ირანის დაპყრობამდე).

დროთა განმავლობაში ისმაილიტთა ალამუთის სახელმწიფოში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა, რაც ფეოდალური

ურთიერთობის განვითარების უშუალო შედეგი იყო. ისმაილიტების ზედაფენამ ხელთ იგდო გამაგრებულ ციხესიმაგრეებთან მიმდებარე მიწები, რომლებზედაც მსხდომი გლეხები და ქალაქის მცხოვრებნიც კი ფეოდალური ვალდებულებებით დაბეგრეს. ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ მეზობელ ქვეყნებთან საქარავნო ვაჭრობაში. ისმაილიტების ზედაფენა ჩვეულებრივ ფეოდალებად გადაიქცა, რომელთათვისაც უცხო იყო სექტის დოგმატიკა. XIII ს-ის დასაწყისისთვის ისმაილიტთა ალამუთის სახელმწიფო გადაიქცა ჩვეულებრივ ფეოდალურ სახელმწიფოდ.

§ 7. ათაბეგები და ხორეზმშაჰები ირანში

ერაყის სელჩუკიანთა სახელმწიფოში სულთნები იძულებულნი იყვნენ დაეთმოთ მიწები თურქული მომთაბარული არისტოკრატიის გამოჩენილი წარმომადგენლებისათვის, რომელთა ხელშიც თავმოყრილი იყო სამხედრო ძალა. ერაყის სელჩუკიანთა სასულთნო, ე. ი. დასავლეთი ირანი, დაიყო მთელ რიგ, ფაქტობრივად დამოუკიდებელ სამფლობელოდ, რომელთა მემკვიდრეობითი მბრძანებლები ხშირად იწოდებოდნენ ათაბეგებად. ამ სიტყვის წარმოშობა, რომელმაც ტიტულის მნიშვნელობა მიიღო, დაკავშირებულია სელჩუკიანთა სახელმწიფოში გაბატონებულ პრაქტიკასთან: სულთანი, როდესაც უფლისწულს საგანმგებლოდ გადასცემდა ამა თუ იმ ოლქს, მას აღმზრდელად მიუჩენენ ცნობილ სარდალს — ამირას, (ლალედ), რომელიც ფაქტობრივად უფლისწულის სახელით მართავდა ამა თუ იმ ოლქს.

ამგვარი ამირა იწოდებოდა ათაბეგად, რაც თურქულად „ბეგის მამას“ ნიშნავს.

სელჩუკიანთა სახელმწიფოს დაშლის პროცესს საფუძვლად ედო ამ ეპოქაში სამხედრო-ლენური სისტემის, იკტას გაფართოება და გაღრმავება, რის წყალობითაც მსხვილი ლენების მფლო-

ველები ფაქტობრივად ცენტრალური ხელისუფლებისაგან თი-
თქმის დამოუკიდებელნი იყვნენ. ირანის ტერიტორიაზე განსა-
კუთრებით მსხვილი საათაბაგოები წარმოიშვა ირანის აზერბაი-
ჯანში, ფარსში და ლურისტანში, სადაც ფეხი მოიკიდეს ათაბეგების
დინასტიებმა: ილდიგეზიდების (1136-1225 წწ. აზერბაიჯანში),
სალგურიდების (1148-1287 წწ. ფარსში), ხაზარასპიდების (1148-
1339 წწ. ლურისტანში).,

ჯერ კიდევ სანჯარის სიცოცხლეში დამოუკიდებელი გახდა
მთიანი ოლქი გური (ჰერათიდან აღმოსავლეთით), სადაც ფეხი
მოიკიდა გურიდების დინასტიამ (1148-1215). გურიდებმა 1150
წ. აიღეს და დაანგრიეს ქ. ღაზნა, რის შედეგადაც თავისი ძალა-
უფლება გაავრცელეს მთელ დღევანდელ ავღანეთსა და ჩრდილოეთ
ინდოეთზე (იქიდან გამოიდევნეს ღაზნევიანები).

ამ მბრძანებლებს შორის XII ს-ის მეორე ნახევარში გა-
მოირჩეოდნენ ხორეზმშაჰები. ხორეზმი — ეს იყო უძველესი
ოლქი, ცნობილი თავისი განვითარებული მიწისმოქმედებით და
მდიდარი საირიგაციო კულტურით. XI-XII სს-ში მისი ეკონომიკური
აღორძინება სავაჭრო-სატრანზიტო გზაშესაყარზე მისი მდება-
რეობით აიხსნება. სატრანზიტო ვაჭრობა ხორეზმშაჰებს უზარ-
მაზარ მატერიალურ რესურსებს აძლევდათ.

ხორეზმშაჰ ასტიზის მემკვიდრეების, განსაკუთრებით კი
ტექეშის დროს (1172-1200 წწ.), რომელმაც სულთნის ტიტული
მიიღო, ხორეზმი ხორასნის (შემდეგ კი მთელი ირანის) პოლი-
ტიკურ ცხოვრებაში ხელმძღვანელ როლს თამაშობდა. 1187 წ.
ტექეშმა დაიკავა ხორასანის დედაქალაქი ნიშაბური, ხოლო
რამდენიმე ხნის შემდეგ ხორეზმშაჰებმა შეძლეს დასავლეთ ირანის
შინაურ საქმეებში ჩარევა. ამ დროს დასავლეთ ირანში (ერაყის
სელჩუკიანთა სასულთნოში) შემდეგი ამბები მოხდა: ბაღდადის
ხალიფებმა ისარგებლეს სელჩუკიანთა სასულთნოს რღვევით
და ქვემო მესოპოტამიაში აღადგინეს ბუიდების დროიდან
მთლიანად დაკარგული თავისი საერო ხელისუფლება: ხალიფა
ნასირმა (1180-1225 წწ.) დიდი პოლიტიკური აქტიურობა

გამოიჩინა და დაიმორჩილა ხუზისტანი. ერაყის უკანასკნელ სულთანი თოღრულ III (1177-1194 წწ) ცდილობდა დაკარგული ხელისუფლების დაბრუნებას. ამან გამოიწვია კონფლიქტი მასსა და მისი სახელით გამგებელ ერაყის სულთანს, აზერბაიჯანის ათაბეგ ყიზილ არსლან ილდიგეზიდს შორის, რომელსაც მხარი დაუჭირა ხალიფა ნასირმა. ყიზილ არსლანმა ჩამოაგდო თორღრულ III, დაამწყვდია ციხეში და თავი გამოაცხადა სულთნად (1191 წ.) მაგრამ მალე ყიზილ არსლანი მოკლეს (როგორც ფიქრობენ, ისმაილიტებმა). თოღრულ III ტყვეობიდან გაიქცა და კვლავ შეძლო დასავლეთ ირანის დამორჩილება, მაგრამ დროებით. 1194 წ. ხორეზმშაჰ თექეშის ჯართან ბრძოლაში, რეის ახლოს, თოღრულ III-ის სელჩუკიანთა ლაშქარი განადგურდა. თოღრულ III დაიღუპა და სელჩუკიანთა ბატონობა ირანში დაემხო. რეისთან ხორეზმშაჰ თექეშის გამარჯვების შემდეგ მთელი დასავლეთი ირანი მის ხელში აღმოჩნდა. ხორეზმშაჰის წინააღმდეგ ხალიფა ნასირი გამოვიდა. 1196 წ. მათ ჯარებს შორის შეტაკება მოხდა.

თექეშის მემკვიდრე სულთან მუჰამედ ხორეზმშაჰის დროს (1200-1220 წწ) ხორეზმშაჰების სახელმწიფომ თავისი საზღვრები გააფართოვა, გაანადგურა ყარა-კიდანები, შეიერთა მავერანაჰრი, ჰერათი და ახლანდელი ავღანეთი; დაიმორჩილა ილდიგეზიდების აზერბაიჯანული საათაბაგო. ხორეზმის სახელმწიფომ მთელი ირანი გააერთიანა, ხუზისტანს გარდა (ეს უკანასკნელი სახალიფოს შემადგენლობაში იყო).

1217 წ. ხორეზმშაჰმა მუჰამედმა გადაწყვიტა ბაღდადზე ლაშქრობა, მაგრამ ზაგროსის მთიანეთში ჯარის დიდი ნაწილის დაღუპვის გამო, მას უკანდახევა მოუხდა.

ხორეზმშაჰები, თექეში და მუჰამედი, ცდილობდნენ ცენტრა-ლისტური პოლიტიკის გატარებას და მსხვილი მიწათმფლობელობის გაუქმებას, მაგრამ ამით ისინი მხოლოდ აღიზიანებდნენ ირანის სამხედრო-ფეოდალურ არისტოკრატიას. ამავე დროს, მსხვილი ვასალების — ფარსის სალგურიდების და ლურისტანის ბაზარასპიდების ხელის ხლებას ისინი ვერ

ბედავდნენ.

§ 8. ფეოდალური ურთიერთობა ირანში XI ს-ის მეორე ნახევარსა და XII საუკუნეში

XI-XII საუკუნეებში ირანში გრძელდებოდა სახელმწიფო მიწების ხარჯზე იკტას მიწების ზრდა, ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტება და ფეოდალური დაქუცმაცებულობის გაძლიერება. სელჩუკიანთა დროს ცენტრალური სახელმწიფო აპარატის დაწესებულების მნიშვნელობა დაეცა. საუფლისწულოების სისტემის მმართველობის შემოღებასთან დაკავშირებით, ადრე უმნიშვნელოვანესმა დაწესებულებებმა, როგორც მაგ., ცენტრალურმა საფინანსო უწყებამ (ხარაჯას დივანი), დაკარგეს თავისი მნიშვნელობა. ხარაჯას აღება გადავიდა ათაბაგების, იკტას მფლობელების (იკტადარი) და სხვა ადგილობრივი ფეოდალების ხელში. გაჩნდა მთელი წყება მეტ-ნაკლებად შემთხვევითი დაწესებულებებისა, რომელთა სასარგებლოდაც ცალკეული ოლქებიდან იკრიფებოდა გადასახადი. ამ დროისათვის დამახასიათებელია კარის ისეთი დაწესებულებები, როგორიც იყო „პირისაბნის უწყება", „გარდერობის უწყება" და სხვ. მათ ეძლეოდათ მიწები იკტად.

სელჩუკიანთა დროს სახეშეცვლილი იკტას ინსტიტუტი ფართოდ გავრცელდა ირანის მთელ ტერიტორიაზე. იკტას ინსტიტუტის განვითარება საკმაოდ ნათლად აისახა ნიზამ ულ-მულქის პოლიტიკურ ტრაქტატ „სიასეთ-ნამეში". ავტორი, რომელიც კარგად ხედავდა, რომ ამ სისტემაზე უარის თქმა არ შეიძლებოდა, მოითხოვდა იკტას მოქცევას ადრინდელი, აბასიანთა დროინდელი იკტას, ე. ი. ბენეფიციუმის ფარგლებში. ამავე დროს, ავტორი კატეგორიულად მოითხოვდა, რომ ცენტრალურ სახელმწიფო ხელისუფლებას შეენარჩუნებინა იურდიული

კონტროლი იკტას მიწებსა და მასზე მსხდომ გლეხებზე. ქვემო
მოგვაქვს ნაწყვეტი ზემოხსენებული თავიდან, რომელიც გვაძლევს
წარმოდგენას ნიზამ ულ-მულქის თვალსაზრისზე და ნათელს
ჰფენს რეალურ ვითარებას: „მუკტამ, რომელიც იკტას ფლობს,
რაიათებთან დაკავშირებით უნდა იცოდეს, რომ მათ მიცემული
აქვთ მხოლოდ კანონიერი გადასახადის აკრეფის უფლება.
როდესაც ისინი ამ გადასახადს კრეფენ, რაიათების პიროვნება,
ქონება, ცოლები, შვილები, ისევე, როგორც შრომის იარაღი და
მიწის ნაკვეთები, უნდა იყოს დაცული და მუკტას მათზე ხელი
არ უნდა მიუწვდებოდეს. ხოლო, თუ რაიათები კარზე წასვლას
მოისურვებენ, რათა ხელმწიფეს თავიანთი ამბავი მოახსენონ, მათ
ამაში ხელი არ უნდა შეუშალონ. თითოეულ მუკტას, რომელიც
სხვანაირად მოიქცევა (ანუ გაუწევს წინააღმდეგობას), დაუმოკლონ
ხელები, მას იკტა წაართვან და დასაჯონ, რათა სხვებს მაგალითი
მისცენ. მათ უნდა იცოდნენ, რომ მიწაც და გლეხიც სულთანს
ეკუთვნის, ხოლო მუკტა და მმართველები მისი მოადგილეები
არიან; რაიათებთან მათ ისე უნდა ეჭიროთ თავი, როგორც
ხელმწიფეს სხვებთან, რათა რაიათები კმაყოფილნი იყვნენ, ხოლო
თვით ისინი ამქვეყნიურ ცხოვრებაში გადაურჩნენ სასჯელსა და
ტანჯვა-წამებას“.

წიგნის სხვა ადგილებიდან კარგად ჩანს, რომ საქმის რეალური ვითარება სულ სხვა იყო. იმის საპირისპირო, რასაც ავტორი თხოულობდა. სელჩუკიანთა დროს იკტა ბენეფიციუმიდან გადაიქცა, თუ იურიდიულად არა, პრაქტიკულად მაინც, სამკვიდრო ლენად (ფეოდად).

არაბი ისტორიკოსის მაკრიზის თხზულებაში შემონახულია სელჩუკიანთა ხანაში (XII ს.), სირიაში ერთ-ერთი სამხედრო ლენის მფლობელის სიტყვები: „იკტა ჩვენი კუთვნილებაა, რომელიც ეკუთვნის ჩვენს მემკვიდრეებს (იგი უნდა გადავიდეს როგორც საკუთრება) მამიდან შვილზე. ჩვენ მზად ვართ ვიბრძოლოთ მისთვის.“ ეს სიტყვები კარგად ასახავენ იკტას ევოლუციის სურათს.

წყაროებიდან ჩანს, რომ „იკტას“ ზოგიერთი მიწა ერთი და იმავე ფეოდალური საგვარეულოს ხელში საუკუნეების განმავლობაში რჩებოდა. „იკტას“ მემკვიდრეობის დაკანონებამ გარკვეული გავლენა მოახდინა გლეხების მდგომარეობაზე. სამკვიდრო იკტას მფლობელები, წინა დროის მოხელეთაგან — სახელმწიფო მიწებზე გადასახადის ამკრეფთა და „იკტას“ დროებით მფლობელთაგან განსხვავებით, რომელთა მთავარი მიზანი იყო გლეხებისაგან რაც შეიძლება მეტი ხარაჯას ამოქაჩვა, თავიანთი ინტერესებიდან გამომდინარე ზრუნავდნენ, რათა იკტას მიწაზე მცხდომი გლეხების მეურნეობა რაც შეიძლება ნორმალურ დონეზე ფუნქციონირებდა. მიუხედავად ამისა, რაიათების სრული დამოკიდებულება სამემკვიდრეო „იკტას“ მფლობელებზე, გლეხთა მდგომარეობას აუარესებდა. XI-XIII სს-ში გაჩნდა მიწისმფლობელთა სასარგებლოდ დაწესებული მთელი რიგი ახალი სპეციფიკური ფეოდალური ვალდებულებანი და გადასახადები. გლეხებს დაეკისრათ აუცილებელი მისართმეველის გაღება მიწისმფლობელის ვაჟის დაბადებასთან და ქორწინებასთან დაკავშირებით, ასევე სხვადასხვა გადასახადები: მაგ., გადასახადი იკტადარის ცხენის დაჭედვაზე (როდესაც იგი სალაშქროდ მიდიოდა) და სხვ.

ირანის ქალაქებში XI-XII სს-ში ინტენსიურად იზრდება სავაჭრო-ხელოსნური გარეუბანი (რაბათი), სადაც შენდებოდა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი შენობები. ჩვენამდე მოღწეული მატერიალური კულტურის ძეგლები ადასტურებენ, რომ შუა საუკუნეების ხალოსნობის ძუირითადმა დარგებმა: ხუროთმოძღვრებამ, ლითონის ნაწარმის, ხელიჩების, ქსოვილების, კერამიკული ნაწარმის დამზადებამ, როგორც ტექნიკური, ასევე მხატვრული თვალსაზრისით, უმაღლეს დონეს მიაღწია.

XI-XII სს-ში გრძელდებოდა საერთაშორისო ვაჭრობის გაცხოველება. ამაზე მეტყველებენ დიდი სავაჭრო გაერთიანებები, რომლებიც აღებ-მიცემობას აწარმოებდნენ საერთაშორისო მასშტაბით. ამ საუკუნეებში საერთაშორისო ვაჭრობამ ძველი სამყაროს თითქმის ყველა ქვეყანა მოიცვა. ამასთანავე, ჯვაროსნულ

ლაშქრობებთან დაკავშირებით, მნიშვნელოვნად გაიზარდა მასში ევროპული ქვეყნების, განსაკუთრებით იტალიის როლი. საერთაშორისო საქარავნო ვაჭრობის უმთავრესი გზები, როგორც ადრე, ირანზე გადიოდა, რაც სასიკეთო გავლენას ახდენდა ირანის ქალაქების განვითარებაზე.

ქალაქის ხელოსნური მოსახლეობა დამოკიდებელი იყო ფეოდალებზე, ვაჭართა კომპანიებსა და სავახშო კაპიტალზე. ქალაქის ხელოსნებზე დადებული იყო მთელი რიგი ფეოდალური გადასახადები და ვალდებულებანი. წყაროებში არაერთხელაა მოთხრობილი როგორც ცალკეული დარგის, ისე მთელი ქალაქის ხელოსნების თვითნებური დაბეგვრის შესახებ. ამ პერიოდში ირანში, ისევე, როგორც ახლო აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, ხელოსნური კორპორაციები არსებობდა, რომლებიც ხშირად დერვიშული ძმობის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ხელოსნებზე განსაკუთრებით დიდ გავლენას ახდენდა აჰიების ძმობა, სხვადასხვანაირად „აჰლ-ე ფუტუვა“ (არაბ. ფუტუვა – „ახალგაზრდობა“, „სიჭაბუკე“, „კეთილშობილება“), რომელიც გამომხატველი იყო ფეოდალური ზედაფენის წინააღმდეგ მიმართული ოპოზიციის სულისკვეთებისა. აჰიები ტირანების მკვლელობას დასაშვებად თვლიდნენ. დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ურთიერთდახმარებას, აწყობდნენ საძმო ტრაპეზებს.

XI-XII სს-ში განსაკუთრებით გამწვავდა სოციალური წინააღმდეგობანი. წყაროები არ გვაწვდიან ცნობებს გლეხთა დიდი ავჯანყების შესახებ, მაგრამ მოგვითხრობენ კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებაზე ფეოდალებსა და ვაჭრებს (ერთი მხრივ) და ხელოსნებსა და გლეხებს შორის. კლასობრივი ბრძოლა ქალაქებში გარეგნულად გამოხატული იყო რელიგიურ ნიადაგზე შეტაკებებში: სუნიტებსა (არისტოკრატია, ვაჭრები...) და შიიტებს (გლეხები, ხელოსნები) შორის, ან სუნიტობის ცალკეული მიმართულებების მიმდევართა შორის ბრძოლაში. ცალკეულ რელიგიურ დაჯგუფებებს შორის ბრძოლა, როგორც წესი, გადაიზრდებოდა შეიარაღებულ შეტაკებებში, მკვლელობებში, მოწი-

ნაღმდეგის კვარტლების გადაწვაში. არცთუ იშვიათად, ადგილი ჰქონდა მთელი ქალაქების გაუდაბურებას (რეი, თეირანი...); ეს შეტაკებები ჩვეულებრივ იწყებოდა ქალაქებში, შემდეგ კი მიმდებარე სოფლებზე ვრცელდებოდა.

§ 9. იდეოლოგიური სისტემები X-XII საუკუნეებში

გაბატონებული კლასის იდეოლოგიად რჩებოდა ორთოდოქსული (სუნიტური) ისლამი. აღნიშნულ პერიოდში დამთავრდა სუნიტური ისლამის, როგორც განვითარებული ფეოდალური საზოგადოების რელიგიის ჩამოყალიბება. X ს-ში სუნიტური ღვთისმეტყველება გამოეყო კანონმდებლობას, რაც ადრეულ ისლამში არ იყო. ჩამოყალიბდა სასულიერო წოდება — ღვთისმეტყველები და მერჯულნი, რაც ადრეული ისლამისათვის უცხო იყო. ისევე, როგორც შუა საუკუნეების ქრისტიანობაში, ისლამში გავრცელდა მრავალრიცხოვანი წმინდანების, მათი აკლდამებისა და რელიქვიების კულტი.

X ს-ში ძველი სუნიტური საღვთისმეტყველო მოძღვრების („მაზაჰბ") გვერდით, ჩამოყალიბდა ახალი სისტემა ორთოდოქსული ღვთისმეტყველებისა („კალამ") — გაცილებით უფრო რთული დოგმატიკით, ვიდრე ადრეულ ისლამში იყო. კალამის ფუძემდებელი იყო არაბი ღვთისმეტყველი აშარი (გარდ. 935 წ.), ხოლო სრულყოფას მიაღწია XII ს-ის დასაწყისისთვის იმამ მუჰამედ ღაზალის — სპარსელის (გარდ. 1111 წ.) თხზულებაში. კალამის დამახასიათებელი ნიშნები იყო: ანთროპომორფიზმის (ღმერთისათვის ადამიანური თვისებების და გამოსახულების მიწერა) უარყოფა (ადრეულ ისლამში ეს ნათლად იყო წარმოდგენილი); ღვთისმეტყველებაში ბერძნული ფილოსოფიური სისტემებიდან — პლატონიზმიდან, არისტოტელიზმიდან და ნეოპლატონიზმიდან

ცნებებისა და ტერმინების სესხება. აშარი და ღაზალი, არისტოტელესაა და სხვა ფილოსოფოსებზე მიუთითებლად, ცდილობდნენ ღვთისმეტყველების სამსახურში ფილოსოფიის ჩაყენებას. ისინი ცდილობდნენ ბედისწერის შესახებ ყურანის მოძღვრების შეგუებას სულის თავისუფლების შესახებ ფილოსოფიურ მოძღვრებასთან. უფრო მეტიც, ღაზალიმ ოფიციალური სუნიტური ღვთისმეტყველება დაუახლოვა მისტიციზმს (სუფიზმს). ღაზალის უმთავრესი, არაბულ ენაზე დაწერილი თხზულება „იაჰია ულუმად-დინ“ („სალვთისმეტყველო მეცნიერების გამოცოცხლება“) ფართოდ გავრცელდა სუნიტებს შორის. ღაზალის მეორე თხზულება „თაჰაფუთ ალ-ფალასიფა“ („ფილოსოფოსთა დაცემა“), რომელიც ფილოსოფოს-რაციონალისტების წინააღმდეგ იყო მიმართული, ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში გადათარგმნეს რუსულად (თუმცა არა არაბულიდან).

კალამის სისტემა ოფიციალური სუნიტი ღვთისმეტყველების მიერ ერთბაშად არ ყოფილა მიღებული. ჯერ კიდევ თოღრულბეგის დროს აშარის მიმდევრებს დევნიდნენ, მაგრამ XII ს-ში აშარი-ღაზალის სისტემა გაბატონებულმა ზედაფენამ ოფიციალურად მიიღო.

თავისი განვითარებისდა კვალად, სუნიტური ისლამი სულ უფრო და უფრო ფანატიკური და შეურიგებელი ხდებოდა ქრისტიანების, იუდეველების და ზოროასტრელების, აგრეთვე მუსლიმი „ერეტიკოსების“ – შიიტების, ხარეჯიტების და მუთაზილების, ზინდიკების და დამოუკიდებელი აზრის მეცნიერების მიმართ, სელჩუკი სულთნები ზინდიკებს და ფილოსოფოსებს მეთოდურად დევნიდნენ.

აღნიშნულ პერიოდში ისლამი უკვე უდავოდ გახდა ირანის მოსახლეობის უმეტესობის რელიგია. მაგრამ ხალხთა მასებში, მთელ რიგ შემთხვევებში, ისლამი ვრცელდებოდა არა ორთოდოქსული – სუნიტური, არამედ ისლამური „ერესების“: შიიტობის (იმამიტები, ზეიდიტები, ისმაილიტები, კარმატები, ხარეჯიტები – სისტანში) ფორმით. X ს-ში ზოროასტრელები

ირანში (განსაკუთრებით, ფარსში) ბევრი იყვნებ, მაგრამ შემდგომ საუკუნეებში მათი რიცხვი მკვეთრად შემცირდა, ხოლო XI ს-დან წყაროები მათ იშვიათად იხსენიებენ. ირანის ქალაქებში ცხოვრობდნენ ქრისტიანები და იუდეველები, რომელთა საცხოვრებლად ქალაქებში ცალკე კვარტალი იყო გამოყოფილი.

ზომიერმა შიიტურმა სექტებმა – ზეიდიტებმა და იმამიტებმა შეამუშავეს თავისი დოგმატიკა, რომელიც ახლოს იყო მუთაზილობასთან (ანთროპომორფიზმის და ბედისწერის უარყოფა) და თავისი სამართალი. სელჩუკი სულთნები დევნიდნენ შიიტებს, ამიტომაც ისინი თავიანთ რწმენას მალავდნენ.

განხილულ პერიოდში ირანში, თავდაპირველად სუნიტებს, შეგვიანებით შიიტ-იმამიტებს შორის, ფართოდ გავრცელდა მისტიკური მიმართულება ისლამში – სუფიზმი („თასავვუფ"). როგორც საერთოდ მისტიციზმი, სუფიზმი ამტკიცებდა ყველა ადამიანის ღმერთთან ურთიერთობის შესაძლებლობას. ამის მისაღწევ გზას სუფიები თვითგვემაში, განდგომასა და მკაცრ ასკეტიზმში ხედავდნენ. მათ ჰყავდათ მოძღვარი „უხუცესი" (არაბ. შეიხი, ან მურშიდი, სპარს. – ფირ). მისტიკური გზის უკანასკნელ სტადიაზე (არაბ. ტარიკატ) სუფიები შესაძლებლად თვლიდნენ ღვთაებასთან სრული შერწყმის მიღწევასაც. ამის აუცილებელ პირობად ითვლებოდა „ფანა" (არაბ. მოსპობა, გაქრობა), ე. ი. თავისი პიროვნების სრული უარყოფა, „ჩაკვლა" და მისი გათქვეფა ღვთაებაში.

სუფიზმი ჩაისახა ჩვ. წელთაღრიცხვით I ს-ის ბოლოს. შემდეგ მან განიცადა ნეოპლატონიზმის გავლენა, რომელიც დამუშავებული იყო ქრისტიანი (სირიელი) მისტიკოსების მიერ (IV-VII). ირანში სუფიზმი უკვე IX ს-ში იყო ცნობილი, მაგრამ ფართოდ გავრცელდა XI ს-ში. ირანში (ხორასანში). XI ს-ში მოღვაწეობდნენ სპარსული სუფიზმის განსაკუთრებით ცნობილი წარმომადგენლები, შეიხები: აბუ-ლ ჰასან ხარაკელი და აბუ საად მეიხენელი; აგრეთვე მთელი რიგი სუფიური ტრაქტატების ავტორები: კუვეინი („იმამ ალ-ჰარამეინ"), კუშეირი, ჯულლაბი-

ჰუჯვირი. სუფიზმის მთავარი გამავრცელებლები იყვნენ მუსლიმი ასკეტი დერვიშები სპარს.,, არაბ. ფაკირები. წარმოიშვა დერვიშული სავანეები (სპარს. ხანაგაჰ), რომლებსაც შეიხები მართავდნენ. XII ს-იდან იწყება დერვიშული ორდენების ჩამოყალიბება (უძველესი ორდენი კადირიე, XIII ს.) სხვადასხვანაირი წესდებებით. დერვიშობა ირანში (ისევე, როგორც სხვა მუსლიმურ ქვეყნებში) ისეთივე როლს თამაშობდა, როგორც ქრისტიანული მონაზვნობა, თუმცა დერვიშები, მონაზვნებისაგან განსხვავებით, არ იძლეოდნენ უქორწინობის აღთქმას.

XI-XII სს-ში სუფიზმის გავლენის ზრდა, გარკვეულწილად, სელჩუკიანთა მხრიდან ჩაგვრით გამოწვეული ხალხთა მასების უკმაყოფილების გამოხატულება იყო. ფრ. ენგელსი ამბობდა, რომ ფეოდალიზმის წინააღმდეგ ოპოზიცია შუა საუკუნეებში ჩვეულებრივ გამოდიოდა, ან მისტიციზმის, ან სექტანტობის, ან შეიარაღებული აჯანყების სახით. სუფიური ქადაგება თავშეკავებისა და უანგარობის, სიღარიბის, როგორც „სულის ხსნისათვის" საუკეთესო გზის შესახებ, არაკანონიერი გზით მოპოვებული ქონების დაგმობა სუფიების მიერ, ხალხთა მასებში, განსაკუთრებით ხელოსნებში დიდ თანაგრძნობას პოულობდა. მთელ რიგ შემთხვევებში ხელოსნურ კორპორაციებსა და დერვიშულ ძმობებს შორის მჭიდრო კავშირი მყარდებოდა.

მაგრამ სუფიზმის ყველა მიმართულება ირანში ხალხის ფართო მასების განწყობილებას არ გამოხატავდა. სუფიზმის მიმდევართა სოციალური შემადგენლობა ძალზე ჭრელი იყო, ამდენად სუფიზმის ზოგიერთი მიმდინარეობა საკმაოდ მიესადაგა ფეოდალური არისტოკრატიის ინტერესებს. ამ ტიპის სუფიები, ნაცვლად მომხვეჭელობისა და სიმდიდრის გაკიცხვის ან სიღარიბისადმი სიმპატიებისა, ქადაგებდნენ საზოგადოებრივ და პრაქტიკულ მოღვაწეობაზე უარის თქმას, კარჩაკეტილ ცხოვრებას, მოთმინებასა და მორჩილებას, ძალმომრეობისადმი წინაღუდგომლობას. ამ ჯგუფის დერვიში შეიხები სარგებლობდნენ ფეოდალური არისტოკრატიის მხარდაჭერითა და მფარველობით. ფეოდალური

არისტოკრატია შეიხებსა და მათ სავანეებს საჩუქრად აძლევდა
ფულდარ ვაკუფებს – მიწებს მასზე მსხდომი გლეხებით, შემო-
სავლიან ადგილებს და სხვ. ამრიგად, სუფიზმი არ იყო ერთიანი
სისტემა. ეს იყო მისტიციზმის სხვადასხვა მიმართულება, სხვა-
დასხვა სოციალური ბაზით. სუფიზმის ზოგიეთ მიმართულებას
შორს უჭერდნენ ორთოდოქსი სუნიტები, ზოგიერთს კი – „ერე-
ტიკოსები". „ერეტიკული" სუფიზმი გახდა ხელოსნების იდეო-
ლოგია.

სუფიური იდეა ღვთისაგან სამყაროს „გამოსხივების", მთელი სამყაროს ღვთიური ძალის გამოვლინების რეალურ სამყაროში შახებ, სუფიურ მსოფლმხედველობას მეტ-ნაკლებად ნათლად გამოხატული პანთეიზმის ხასიათს აძლევდა. პანთეისტური მსოფლმხედველობა განსაკუთრებით ნათლადაა გამოხატული არაბი მისტიკოსის იბნ ალ-არაბის (1165-1240 წწ) თხზულებებში, რომლის იდეები გაზიარებული იქნა ირანისა და შუა აზიის სუფიების დიდი ნაწილის მიერ.

XI ს-დან დაწყებული სუფიზმმა ძლიერი გავლენა მოახდინა სპარსულ პოეზიაზე. მაგრამ სუფიური ფორმა და ფრაზეოლოგია, რომელიც ნათქვამის სხვადასხვანაირად გაგების საშუალებას იძლეოდა, არცთუ იშვიათად იყო მხოლოდ საბურველი თავისუფალი აზროვნების, ანუ ცხოვრების სიტკბოების აპოლოგიისა. პოეტი, მუსლიმი სასულიერო პირების შიშით, ჩვეულებრივად ვერ ბედავდა სიყვარულის, ღვინის და თრობის აპოლოგიას (მას ბრალს დასდებდნენ „ურწმუნოებასა" და „ერესში"), მაგრამ იგივე სუფიტები და სახეები ნებადართული ხდებოდა, როდესაც პოეტი მიგვანიშნებდა, რომ იგი სარგებლობს ამით, როგორც ალეგორიით სუფიერი იდეების გამოსახატავად: სიტყვები „ღვინო", „თრობა" გამოხატავენ თითქოს „მისტიურ ექსტაზს"; „ტრაქტირი, დუქანი" „დერვიშთა სალოცავ ადგილს". „ლოთი", „მოქეიფე" – „დერვიშს" ხოლო სიტყვები: „მეგობარი", „შეყვარებული", „სიყვარული ფიალა", „ღვინის გამყიდველი", „მედუქნე" და სხვ. – „ღმერთს ნიშნავდა. სუფიური ფორმა პოეტებს თავისი აზრის გამოთქმი

საშუალებას აძლევდა.

§ 10. ირანის კულტურა VIII-XIII ს-ის დასაწყისში

არაბთა დაპყრობებმა ირანში შეაფერხა არქიტექტურის და მხატვრობის განვითარება. ისლამი მტრულად უყურებდა ისლამის წინადროინდელ სპარსელთა მხატვრულ ტრადიციებს, ამიტომაც მხატვრობა საერთოდ აკრძალული იყო. მაგრამ ისლამს ვერ შეძლო ირანში მხატვრობის სრულიად ჩაკვლა. იგი შემორჩა ქსოვილებისა და ჭურჭლის მოხატულობის სახით და სხვა წყაროები მოგვითხრობენ სასახლეების კედლის მოხატულობაზე ხორასანში X-XI, სს., რომელთა ნიმუშებმა ჩვენამდე ვერ მოაღწია.

აღნიშნული პერიოდის ირანის არქიტექტურის ჩვენამდე მოღწეული ძეგლებიდან ჭარბობს საკულტო ნაგებობები – მეჩეთები და მედრესეები, რომელთა შორის მკვლევარები ორ ტიპს ანსხვავებენ. პირველი, უფრო ადრინდელი ტიპი, როგორც ჩანს, შემოტანილი იყო არაბ დამპყრობთა მიერ. ეს ტიპი იმეორებს სირიის, ეგვიპტის, არაბეთის ერაყის ადრეული ხანის (VII-X სს) არაბული მეჩეთებისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს. ასეთი მეჩეთი წარმოადგენს კვადრატულ ან სწორკუთხა ეზოს – ბოძებზე დაყრდნობილი თაღებით შემოზღუდულს. მას, ყიბლის (მექის მხარე) მხრიდან ეკვრის სწორკუთხედის ფორმის, სვეტებიანი, განზე გაზიდული სამლოცველო დარბაზი მექისაკენ მიმართული მიჰრაბით. ირანში ამ ტიპის მეჩეთებია: ხალიფა მაფდის მეჩეთი რეიში (VIII ს. ბოლო შემორჩენილია მხოლოდ საფუძველი), მეჩეთი „ტარიკ-ხანე“ დამღანში (IX), საკრებულო მეჩეთი (მასჯედ ე ჯუმა) ნაიინში (X ს.), მეჩეთი დემავენდში (XI ს.).

საკულტო ნაგებობების მეორე ტიპი აგრძელებს სასანიანთა ეპოქის არქიტექტურულ ტრადიციებს. ამ ტიპის მეჩეთი პატარა

კვადრატული ან რვაკუთხედი, გუმბათიანი ნაგებობაა, რომელსაც თავს ქვევით აქვს ტალანი და შიგნით მიჰრაბი. ასეთებია საკრებულო მეჩეთები ნეირიზში, გულფაიგანში, ყაზვინში, არდისტანში, ისპაანში და სხვ. უფრო მოგვიანებით, ამ მეჩეთებს დაემატა კვადრატული ან სწორკუთხედი ეზოები თაღებით და თაღებზე დაყრდნობილი ოთხი მაღალი პორტალით. უკვე XI-XIII სს-ში ჭარბობდა თაღების შეისრული ფორმა.

ჩვენამდე მოღწეული საერო ნაგებობებიდან უნდა აღინიშნოს ორსართულიანი კოშკისებური მავზოლეუმები, რომლებიც კარვისებური გუმბათებით იყო გადახურული. ამ ტიპის განსაკუთრებით შესანიშნავი ძეგლია კაბუსის კოშკი-მავზოლეუმი გურგანში (XI ს. დასაწყისი). ირანში, ისევე, როგორც შუა აზიაში, მონუმენტური ნაგებობებისათვის უმთავრესი სააღმშენებლო მასალა გამომწვარი აგური იყო. შენობები შიგნიდან და გარედან შეკრული იყო გამომწვარი აგურისა და ალებასტრის სხვადასხვა სახის ორნამენტით. აღნიშნული პერიოდის ბოლოს ნაგებობის ორნამენტირებისათვის იყენებდნენ ფერადი ფაიანსის ფილების მოზაიკას, ანდა მრავალფეროვანი ალებასტრის მოხატულობას.

X-XII სს-ში ირანში უმაღლეს საფეხურს მიაღწია მხატვრულმა ხელოსნობამ: ქსოვილების და ვერცხლით ნაკერი ქსოვილების დამზადებამ, ხალიჩების ქსოვამ; ვერცხლისგან, ბრინჯაოსგან და სპილენძისგან ამზადებენ მაღალმხატვრულ, ორნამენტირებულ ჭურჭელს და სხვა საგნებს, მაღალხარისხოვან ცივ იარაღს. XI-XII სს-ში განსაკუთრებულ ოსტატობას მიაღწია ირანის კერამიკის, განსაკუთრებით ფაიანსის წარმოებამ.

საუკეთესო ფაიანსი მზადდებოდა ქალაქებში რეისა და კაშანში. განთქმული იყო მოჭიქული ფაიანსის ნაწარმი. კერამიკა დაფარული იყო გამჭირვალე ან ბუნდოვანი, სხვადასხვა ფერის მინისებური მასით, რომელიც მიიღებოდა მინერალების გამოწვისა და გაცივების შედეგად. სპარსელებს განსაკუთრებით უყვარდათ ცისფრად (ფირუზისფრად) მოჭიქვა; იყენებდნენ აგრეთვე ლურჯ (კობალტის) და თეთრ (კალის) მოჭიქვას. გავრცელებული იყო

წინწკლებიანი, ერთფეროვანი და მრავალფეროვანი მოჭიქული მოხატულობა.

ირანის კერამიკული ხელოვნების უმაღლეს მიღწევად ითვლება XII საუკუნიდან ლიუსტრინით მოხატულობა. ლიუსტრინი რთული შედგენილობის მასა იყო. იგი შედგებოდა ვერცხლის, ოქროს, მარკაზიტის, სპილენძის, დარიშხანისა და ნიტროლისაგან. ამ მასას ხსნიდნენ ღვინის ძმარში და ოცდაოთხი საათის განმავლობაში გამოწვავდნენ ორ ღუმელში. ჩვენამდე მოღწეულია ლიუსტრინის დამზადების სპარსული რეცეპტი ქაშანის მცხოვრების, აბუ-ლ ყასიმ აბდულაჰ იბნ აბუ თაჰერის წიგნში „წიგნი ქვებისა და ნელსაცხულებლების“ შესახებ. ბრწყინვალე ლიუსტრინი გამოიყენებოდა სინების, ლარნაკების და სხვადასხვა ჭურჭლის მოსახატავად, აგრეთვე არქიტექტურულ კერამიკაში ფაიანსის ფილების დასაფარავად. ეს ფილები განკუთვნილი იყო ნაგებობების, განსაკუთრებით კი პორტალების და გუმბათების დეკორირებისათვის. ლიუსტრინით მოპირკეთებული მიჰრაბები მეჩეთში დიდებულად გამოიყურება. ჩვენამდე მოღწეული ლიუსტრონის შორენკეცი 1217 წლითაა დათარიღებული, მაგრამ უეჭველია, რომ ასეთი შორენკეცები მზადდებოდა უკვე XII ს-ში. ირანი ლიუსტრონირებული კერამიკის სამშობლოა. იგი უცნობი იყო ევროპასა და შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნებში.

არაბთა დაპყრობებმა და ისლამის გავრცელებამ შეაფერხა სპარსული მწერლობის განვითარება. არაბთა დაპყრობების შემდეგ ირანში ლიტერატურა მხოლოდ და მხოლოდ არაბულ ენაზე ვითარდებოდა. არაბული ენა მუსლიმურ ქვეყნებში ისეთივე საერთაშორისო ენის როლს ასრულებდა, როგორსაც ლათინური ენა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში. VIII ს-დან ირანში თავი იჩინა ე. წ. „შუ-უბიურმა“ მოძრაობამ, რომელიც არაბთა პოლიტიკური და კულტურული ბატონობის წინააღმდეგ მიმართული ირანული ოპოზიციის გამოხატულება იყო. სახელწოდება „შუ-უბია“ წარმოიშვა არაბული სიტყვიდან „შუ-

ებ“ (მრ. რიცხვი „შა-აბ“-იდან – „ხალხი“, რომლითაც ყურანში (სურა X IX, ლექსი 13) იწოდებიან ისლამმიღებული არაარაბები. შუ-უბიტები გამოხატავდნენ არაბთა მიერ დაპყრობილი ხალხების, მათ შორის სპარსელების, ფეოდალური არისტოკრატიისა და ნაწილობრივ მოქალაქეების მისწრაფებებს. ისინი ცდილობდნენ დამპყრობლებზე ამ ხალხების უპირატესობის ჩვენებას. ამავე დროს, თვითონ შუ-უბიტები თავიანთ ნაშრომებს არაბულად წერდნენ.

VIII ს-ში შუ-უბიტებთან დაახლოებული გამოჩენილი მოღვაწე იყო სპარსელყ იბნ ალ-მუკაფა, რომელმაც შეაგროვა და არაბულიდან თარგმნა საშუალო სპარსულ (ფალაურ) ენაზე არსებული ლიტერატურული ძეგლები, კერძოდ, მან თარგმნა სასანიანთა ირანში შედგენილი საისტორიო თხზულება „ხოდა ნამაჭ“. იბნ ალ-მუკაფა, როგორც ერეტიკოსი, 757 წ. სიკვდილით დასაჯეს.

IX ს-ში ჩამოყალიბდა ლიტერატურული ენა „დარი“ ანუ „ფარსი“ (ახალი სპარსული) – ორი მონათესავე ხალხის, სპარსელებისა და ტაჯიკების სალაპარაკო ენასთან ძალზე დაახლოებული ენა. თავდაპირველად ახალსპარსულ ენაზე იწერებოდა მხოლოდ და მხოლოდ პოეტური ნაწარმოებები, მაგრამ X ს-ის მეორე ნახევრიდან დაიწყო ამ ენაზე სამეცნიერო თხზულებების წერაც. ერთ-ერთი პირველი სამეცნიერო თხზულებათაგანი იყო აბუ-მანსურ მუვაფაკ ალ-ხერევის ცნობილი ნაშრომი ფარმაკოლოგიაში (970 წ. ახლო ხანებში).

ახალსპარსულ ენაზე წერდნენ ირანში, შუა აზიაში, აზერბაიჯანსა და სელჩუკურ მც. აზიაში, აგრეთვე ინდოეთის მუსლიმურ სახელმწიფოებშიც. ახალსპარსულ ენაზე ჩამოყალიბდა სპარსელების, ტაჯიკების, აზერბაიჯანელებისა და სხვა ხალხების თვითმყოფადი ლიტერატურა.

იმ პოეტთა შორის, რომელნიც ახალსპარსულ ენაზე წერდნენ, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ აბუ-ლ ყასემ ფირდოუსი (934-1025 წ. ახლოს) – მსოფლიო მნიშვნელობის პოეტი,

რომლის თხზულებებსაც სპარსელები და ტაჯიკები თანაბრად თვლიან თავის საკუთრებად.

ფირდოუსის გრანდიოზული პოემა „შაჰ-ნამე“ („მეფეთა წიგნი“) წარმოადგენს უმდიდრესი სპარსული საგმირო ეპოსის ფოლკლორული მასალის და სასანიანთა ხანის ოფიციალური ისტორიის „ხოდაი ნამაქ“-ის („მეფეთა წიგნი“) პოეტურ გადამუშავებას. ფირდოუსი „შაჰ-ნამეში“ პოეტური ფორმით გადმოგვცემს ირანისა და შუა აზიის ისტორიას უძველესი დროიდან არაბთა დაპყრობებამდე. პოემა გამსჭვალულია ჰეროიკით და პატრიოტიზმის პათოსით, სამშობლოსადმი სიყვარულით, არაბი დამპყრობლებისა და მომთაბარე თურქებისადმი (რომლებიც ხშირად აწიოკებდნენ ირანს) სიძულვილით. პოემაში უხვადაა სასიყვარულო ეპიზოდები: ბეჟანისა და მანიჟეს, ზაალისა და რუდაბეს, ხოსრო II ფარვიზის და მისი ცოლის – შირინის სიყვარული და სხვ. ფირდოუსმა განადიდა ირანის „რაინდების“ – დეჰყანების გმირული წარსული (თვითონ ის წვრილი დეჰყანებიდან იყო). ყველაზე ნათლად პოემაში დახატულია გმირ რუსტამის (როსტომის) ფიგურა – მხურვალე პატრიოტი, სამშობლოსათვის თავდადებული მამაცი მებრძოლი, მოვალეობის ერთგული, მაგრამ ამავე დროს ჭირვეული და მეფესთან ურთიერთობაში დამოუკიდებელი. ფირდოუსი აქებს და ადიდებს ირანის დეჰყანებს, მაგრამ ამავე დროს, ძალაუნებურად პატივისცემით იხსენიებს ირანის სახალხო მოძრაობის ბელადს – მაზდაქს.

ფირდოუსი, თავისი პოემის გამო, სულთან მაჰმუდ ღაზნევის მხრიდან დევნას განიცდიდა. იგი მაჰმუდ ღაზნევის კარზე ცხოვრობდა ქ. ღაზნაში, თავისი პოემა სულტანს მიუძღვნა, მაგრამ შემდეგ იგი იძულებული გახდა გაქცეულიყო. პოეტი 20 წლის განმავლობაში სიღარიბეში ცხოვრობდა, იმალებოდა, ხშირად იცვლიდა ადგილსამყოფელს, რათა გზა-კვალი აებნია სულთნის ჯაშუშებისათვის. სულთან მაჰმუდის მიერ ფირდოუსის დევნას წყაროები სხვადასხვანაირად ხსნიან. საინტერესო ახსნას იძლევა ანონიმური „სისტანის ისტორია“ (XI ს.): სულტანს, რომელიც

ცენტრალიზაციის პოლიტიკას ატარებდა და რომელიც ეყრდნობოდა თურქ ღოლამებს, ძალიან არ მოეწონა ფირდოუსის პოემის პოლიტიკური ტენდენცია, რომელიც აქებდა და ადიდებდა ძველ დეჰყანურ არისტოკრატიას, მათ ლტოლვას დამოუკიდებლობისა და სეპარატიზმისაკენ (განსაკუთრებით, დამოუმორჩილებელ და ჭირვეულ რუსტამს).

მუსლიმ სუნიტ სასულიერო პირებს ეჯავრებოდათ ფირდოუსი და მისი სიკვდილის შემდეგ უარი თქვეს მის დამარხვაზე ორთოდოქსული მუსლიმური წესით. ამის მიზეზი ის იყო, რომ ფირდოუსი „ერეტიკოსი“ შიიტი, არაბთა დაპყრობების მოწინააღმდეგე იყო, რომელიც ადიდებდა ისლამამდელი ირანის „ჯერპთაყვანისმცემელ“ გმირებს.

XI ს-ში ირანის გამოჩენილი პოეტები იყვნენ: ფარუჯი — შინის შვილი, დახვეწილი ლირიკოსი და პეიზაჟის ოსტატი; ცხოვრების მომღერალი მანუჩეჰრი; ფაჰრ ად-დინ გურგანი — ავტორი პოემისა და „ვეის ო რამინ“, რომელიც ძველი სამოჯნურო რომანის სიუჟეტის გადამუშავებას წარმოადგენდა და გვაგონებდა დასავლეთევროპულ „ტრისტან და იზოლდას“.

მსოფლიო მნიშვნელობის პოეტი-ფილოსოფოსი, ქალაქის სამუალო ფენების იდეოლოგი, ლექსის ბრწყინვალე ოსტატი და თავისუფლად მოაზროვნე იყო ომარ ხაიამი (გარდ. დაახლ. 1123 წ.); საზეიმო ოდის ავტორი ანვარი (გარდ. 1191 წ.).

XI ს-დან სპარსულ პოეზიაში შეიჭრა სუფიზმის გავლენა, რომელმაც ქალაქის მცხოვრებთაგან გამოსული ზოგიერთი პოეტის შემოქმედებაში ოფიციალური მუსლიმური რელიგიის წინააღმდეგ ოპოზიციის ფორმა მიიღო. გამოჩენილი სუფიური პოეტები იყვნენ სანაი (გარდ. 1150 წ.) და ფერიდ ად-დინ ათატი (დაახლ. 1119 – 1220) — ქალაქის დაბალი ფენების ინტერესების გამომხატველი.

მხატვრული პროზიდან გამოირჩეოდა „ყაბუს-ნამე“ — შარიანთა საგვარეულოს მოხუცი ფეოდალის დარიგებები ჭაბუკი შვილისადმი, რომელშიც ნათლადაა ასახული XI ს-ის ფეოდალური წრის ყოფა-ცხოვრება და სულიერი სამყარო.

ხალხური ანტიფეოდალური ტენდენციების გამომხატველი იყო პოეტი ბაბა ჭუჭი ურიანი (გარდ. 1220) – ქალაქის დაბალი ფენების ინტერესების გამომხატველი.

მხატვრული პროზიდან გამოირჩეოდა „ყაბუს-ნამე" – ზიარიანთა საგვარეულოს მოხუცი ფეოდალის დარიგებები ჰასანი შვილისადმი, რომელშიც ნათლადაა ასახული XI ს-ის ფეოდალური წრის ყოფა-ცხოვრება და სულიერი სამყარო.

ხალხური ანტიფეოდალური ტენდენციების გამომხატველი იყო პოეტი ბაბა ჭუჭი ურიანი (გარდ. 1220 წ. ახლოს), რომელიც ხალხურ დიალექტზე წერდა.

ირანის ქალაქები კულტურის ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ნიშაბური, რეი, ისპაჰანი და შირაზი განთქმული იყვნენ თავიანთი ბიბლიოთეკებით. X ს-ში ცნობილი იყო შირაზის ობსერვატორია. ოღუზების მიერ ნიშაბურის აღების დროს რვა ძვირფასი ბიბლიოთეკა დაიწვა. XIII ს-ის დასაწყისში მერვში თორმეტი ბიბლიოთეკა იყო. ირანის ყველა მნიშვნელოვან ქალაქში X ს-ში ჩამოყალიბდა საშუალო და უმაღლესი ტიპის სასულიერო სკოლა (მედრესე).

რეიში, ჰამადანსა და ისპაჰანში ბუიდ მბრძანებლებთან ხანგრძლივად ცხოვრობდა იმ დროის დიდი მეცნიერი, ბუხარაში დაბადებული აბუ ალი იბნ სინა (ავიცენა, როგორც მას უწოდებდნენ დასავლეთ ევროპაში. 980-1037 წწ). სამანიანთა სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ (999 წ.), იგი იძულებული გახდა ემიგრაციაში წასულიყო კასპიისპირა ოლქებში, ხოლო შემდეგ ბუიდთა სამფლობელოში, ჰამადანში. სიცოცხლის ბოლო წლები მან გაატარა ისპაჰანში; გარდაიცვალა ჰამადანში.

იბნ სინა, ისევე, როგორც იმდროინდელ მეცნიერთა უმრავლესობა, ენციკლოპედისტი იყო: მედიკოსი, ფილოსოფოსი, ბუნებისმეტყველი, პოეტი და გამოჩენილი მუსიკისმცოდნე.

მსოფლიო კულტურის ისტორიაში იბნ სინას მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. მისი თხზულება „ალ-კანუნ ფიტტიბ" („მედიცინის კანონი") მედიცინის შესახებ საუკეთესო თხზულებად

ითვლებოდა. ექვსი საუკუნის განმავლობაში (XIII ს-დან XVII ს-ის შუა ხანებამდე) მთელი ევროპის მედიკოსები მისით ხელმძღვანელობდნენ. „ალ-კანუნი“ მრავალჯერ გამოიცა ევროპაში ლათინურ და სხვა ენებზე.

იბნ სინას ფილოსოფიური თხზულებებიდან განსაკუთრებით ცნობილია „ქითაბ აშ-შიფა“ („წიგნი განკურნების შესახებ“), რომელშიც მოცემულია ლოგიკის, ბუნებისმეტყველების, მეტაფიზიკის და მათემატიკის განმარტებანი.

იბნ სინა იყო ფილოსოფოსი რაციონალისტი. იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ცდას, ფაქტების კრიტიკულ შემოწმებას – პრაქტიკით შემოწმებას. ანტიკური ფილოსოფოსების, განსაკუთრებით არისტოტელეს მემკვიდრეობის ათვისებისას, იბნ სინა არ იყო მათი უბრალო მიმდევარი, იგი ცდილობდა მათი იდეების შემოქმედებითად განვითარებას. იბნ სინას პროგრესულ შეხედულებებს, რომლებიც ისლამის დახავსებულ დოგმებს ეწინააღმდეგებოდა, მის სიცოცხლეშიც და მისი სიკვდილის შემდეგაც, თავს ესხმოდნენ მუსლიმი სასულიერო პირები.

თავი VI

ირანი XIII-XV საუკუნეებში

§ 1. მონღოლთა სახელმწიფოს შექმნა და მონღოლთა დაპყრობების დასაწყისი

XIII საუკუნის დასაწყისში ცენტრალური აზიიდან გამოსულმა მომთაბარე ტომებმა ცეცხლითა და მახვილით დაიპყრეს იმდროინდელი კულტურული სამყაროს დიდი ნაწილი და თავიანთი ბატონობა გაავრცელეს უზარმაზარ ტერიტორიაზე — წყნარი ოკეანიდან შავ და ხმელთაშუა ზღვებამდე. მომთაბარეთა ამ მოძრაობას, რომელიც მონღოლთა ანუ თათართა დაპყრობების სახელითაა ცნობილი, ჰქონდათ მსოფლიო ისტორიული მნიშვნელობა. მონღოლთა ბატონობის ხანამ სულ ერთიანად შეცვალა ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარება ახლო აღმოსავლეთში.

მონღოლებმა დაიპყრეს შუა აზია, ირანი, ამიერკავკასიის ქვეყნები, მცირე აზიის აღმოსავლეთი ნაწილი და მიადგნენ სირია-ეგვიპტის საზღვრებს. მათ გაანადგურეს ხორეზმის სახელმწიფო შუა აზიაში, დაამხეს აბასელთა სახალიფო ერაყში, ბოლო მოუღეს რუმის სასულთნოს მცირე აზიაში. ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკური რუკა არსებითად შეიცვალა.

მონღოლების ბატონობის ხანა წარმოადგენს წყალგამყოფ საუკუნეს ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნების სოციალურ-ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და კულტურულ განვითარებაში. მონღოლების ბატონობის ხანაში მნიშვნელოვნად შესუსტდა წინარე ხანის მუსლიმურ-არაბული და მუსლიმურ-ირანული კულტურული ტრადიციების გავლენა.

ბაღდადის დამხობამ შეარყია რწმენა ისლამის სარწმუნეობისადმი და ამ სარწმუნოების ენის — არაბულის მიმართ. განმტკიცდა მონღოლური ტრადიციები, წეს-ჩვეულებები და წარმოდგენები.

XIII ს-ის პირველ მეოთხედში აზიაში შექმნილი მონღოლთა იმპერიის დაპყრობების მიზეზების ასახსნელად (ეს დაპყრობები გავრცელდა ირანზეც) აუცილებელია განვიხილოთ მონღოლთა საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XIII ს-ის დასაწყისისათვის.

XI-XII სს.-ში უზარმაზარი ტერიტორია მდინარე ირტიშის ზემოწელიდან (დასავლეთით), მდინარე ამურის ზემო წელამდე და დიდი ხანგანის ქედამდე (აღმოსავლეთით) ეკავა ტომებს, რომლებიც ერთი ენის სხვადასხვა დიალექტზე ლაპარაკობდნენ. ამ ენას შემდეგ მონღოლური უწოდეს. მსხვილესი ულუსები, ანუ ტომობრივი გაერთიანებანი იყვნენ: ნაიმანები — მომთაბარეობდნენ მდ. ირტიშის ზემო წელსა და ალტაის მთებში; კერაიტები — მდინარეების ორხონისა და ტოლას მიდამოებში; მერკიტები — მდ. სელენგისა და ბაიკალის ტბის შორის ტყიან რაიონებში; ტაიჩუტები — მდ. ერულენისა და ონონის აუზებში; თათრები — გობის უდაბნოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ჩინეთის საზღვრამდე; ონგუტები — ჩინეთის დიდი კედლის გასწვრივ.

თათრების ყველაზე უფრო ძლიერი ტომის სახელით შუბლები დანარჩენ მონღოლურ ტომებსაც თათრების, ანუ „შავი თათრების სახელით იხსენიებენ, საკუთრივ თათართა ანუ „თეთრ თათრისგან“ განსხვავებით. სახელწოდება „მონღოლი“ მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი. აი, ამიტომაა, რომ XIII ს-ის პირველი ნახევრის არაბული, სპარსული, სომხური, ქართული და რუსული წყაროები მხოლოდ თათრებს იხსენიებენ. სახელწოდება „მონღოლის წარმოშობა არაა მთლად ნათელი. აკად. ვ. პ. ვასილიევის აზრით, ეს სახელწოდება ხელოვნური, მწიგნობრული წარმოშობისაა ჩინური ფორმიდან „მენ-გუ“. ეს სახელწოდება შემოიღეს მხოლოდ ჩინგიზ-ხანის სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შემდეგ, როდესაც ყველა მონღოლურენოვანი ტომისათვის საჭირო გახდა ერთი საერთო სახელწოდება.

მონღოლური ტომები იყოფოდნენ: ტყის მონღოლებად — მონადირეები და მეთევზეები; და ველის მონღოლებად — მომთაბარე

მეჯოგეები. ეს უკანასკნელნი თავიანთი საქონლით ველებში მომთაბარეობდნენ, ხოლო ზაფხულში – მთიან საძოვრებზე. ისინი აშენებდნენ მსხვილფეხა რქიან საქონელს, ცხვარს, თხას და ცხენს. ბორბლებზე დადგმული, ხარებშებმული, დიდი მრგვალი თექის კარვებით ისინი ერთი ადგილიდან მეორე ადგილზე გადადიოდნენ. ისინი წელიწადში რამდენჯერმე იცვლიდნენ საძოვრებს; მეცხოველეობა და ნადირობა (მეთევზეობა) მათი ცხოვრებისათვის ყველაფერ აუცილებელს აძლევდა.

წარსულში მონღოლური ტომები პირველყოფილ-თემური წყობილების საფეხურზე იმყოფებოდნენ. ჯერ კიდევ არადიფერენცირებული გვარი ერთად მომთაბარეობდა; დაბანაკების დროს კარვები წრის მსგავსად იდგმებოდა. გვარის უხუცესის კარავი წრის შუაგულში იყო. მომთაბარეობის ეს წესი კარვისებურად იწოდებოდა, რადგანაც სიტყვა „კარავი“ ნიშნავს წრეს.

XI-XII სს-ში გვარიდან თანდათანობით დაიწყეს გამოყოფა ცნობილმა და მდიდარმა ოჯახებმა, რომლებიც რიცხვმრავალ ფარებს ფლობდნენ; ისინი გაერთიანდნენ მრავალოჯახიან თემებად („აილები“). მომთაბარეობის კარვისებური წესი ახლა უკვე აილური წესით შეიცვალა. გვარის დიფერენციაციის პროცესი სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა. გვარის ღარიბი წევრები დამოკიდებულები ხდებოდნენ მდიდრებზე. XIII ს-ის დასაწყისისათვის მონღოლთა სტეპებში უკვე ჩამოყალიბდა არაფეოდალური კლასობრივი გვაროვნული წყობა მთელი თავისი ნიშნებით – ეგზოგამიით, აგნატური გვარით, სისხლის აღებით, საგვარეულო კულტით და გვაროვნული წეს-ჩვეულებით. შენარჩუნებული იქნა, მაგრამ ამ პატრიარქალური გარსისი შიგნით ახლა იქმნებოდა ახალი – ფეოდალურ-საზოგადოებრივი ურთიერთობანი.

მომთაბარეთა დიდ ნაწილს თავის საკუთრებაში ჰყავდა საქონელი, მაგრამ საძოვრების – წარმოების ძირითადი საშუალების, გამანაწილებლად იქცა ფეოდალი – ნოინი, რომლის

საჭირბოროტოდაც უბრალო მონღოლი – მომთაბარე ვალდებული იყო შეესრულებინა ფეოდალური ვალდებულებანი. რიგითი მომთაბარე – არატების ძირითად ფეოდალურ ვალდებულებად ითვლებოდა ფეოდალის ჯოგის მწყემსვა. გარდა ამისა, არატები ბატონებს უგზავნიდნენ წვრილფეხა საქონელს ყოველდღიური საჭიროებისათვის, ფეოდალის ბანაკში გარკვეული დროისთვის აგზავნიდნენ მეწველ ფაშატებს და ჯერგით ნადირობის დროს მონადირეკთა მოვალეობას ასრულებდნენ.

მონღოლურ გვარებსა ტომებს შორის მიმდინარეობდა ურთიერთგამანადგურებელი ბრძოლა საძოვრების, საქონლის, ტყვე მონების და საშვილდრო დავლის ხელგდებისათვის. დამარცხებული გვარი ან ტომი გამარჯვებული გვარის, ან ტომისადმი ფეოდალურად დამოკიდებული ხდებოდა.

მონღოლებს ჰყავდათ მონა-ტყვეებიც, მაგრამ მონობა არ იყო წარმოების ძირითადი საფუძველი.

მონღოლური საზოგადოების მთელ რთულ სტრუქტურას ასახატავს ძვირფასი მონღოლური წყარო – ანონიმური ქრონიკა „საიდუმლო გადმოცემა“.

მომთაბარე ფეოდალ-ხანის, ნოინის, ბაღათურის ირგვლივ შემოკრებილი იყვნენ ნუკერები – თავდაპირველად მოლაშქრეები, რომლებიც შემდეგ ვასალებად გადაიქცნენ. Ისინი თავის ხანთან საშვილდრო სამსახურს ასრულებდნენ, ამასთანავე მათზე დამოკიდებულ არატებს ექსპლუატაციას უწევდნენ. ნუკერები თავის ხანთან ერთად მიდიოდნენ სანადიროდ, მონაწილეობდნენ თავდასხმაში, დავლის გაყოფაში, იცავდნენ მას, მონაწილეობდნენ მის ნადიმებში, მშვიდობიანობის დროს თვალყურს ადევნებდნენ მის მეჯოგურ მეურნეობას, მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილებების მიღებისას ხანებს რჩევებს აძლევდნენ.

ადრე ჩამოყალიბებული ტომობრივი გაერთიანებანი (ულუსები) ამ პერიოდში სახელმწიფო ორგანიზმებად გარდაიქმნენ. გარდა დიდი ტომობრივი გაერთიანებებისა – „თეთრი“ თათრები, კარაიტები, ტაიჩუტები, მერკიტები, ნაიმანები – იყო საკმაოდ

ბევრი მცირე ულუსი. ამ ულუსების სათავეში მდგომი [illegible] იყვნენ არატებზე მომთაბარული არისტოკრატიის კლასობრივ ბატონობის იარაღი. ულუსებს შორის გაუთავებელი ომები [illegible]

ამრიგად, XIII ს-ის დასაწყისისათვის მონღოლეთში ფეოდალური ურთიერთობა დასაწყის სტადიაზე იყო. ფეოდალიზმის სრული გამარჯვება და დამოუკიდებელი არატების [illegible] ბად გადაქცევა მოგვიანებით, უკვე მონღოლთა იმპერიის წარმოქმნის შემდეგ მოხდა.

მონღოლური ტომები კულტურული განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე იდგნენ. ყველაზე ჩამორჩენილი იყვნენ ტუმონღოლები. მონღოლების თავისი დამწერლობა ჯერ კიდევ არ ქონდათ. ყველაზე უფრო კულტურულმა ტომმა - ნაიმანების ტომმა უიღურული დამწერლობა მიიღო. აღმოსავლეთ თურქესტანში (ახლა სინცზიანი) მცხოვრები თურქულენოვანი უიღურ-ნაიმანების მეზობლები, იმ დროს კულტურის უფრო მაღალ საფეხურზე იდგნენ - მათ ჰქონდათ დამწერლობა და სირიული (არამეული) წარმოშობის ანბანი.

მონღოლთა ძირითადი მასა შამანისტი იყო. უმთავრეს ღვთაებად მათ მიაჩნდათ „მარადიული ლურჯი ცა“; თაყვანს სცემდნენ აგრეთვე მიწის ღვთაებას, სხვადასხვა სულებს. მონღოლებს სწამდათ, რომ გრძნეული შამანები შეიძლება დაუკავშირდნენ სულებს და მათი დახმარებით სძლიონ საფრთხეს. მაგრამ ნაიმანების ნაწილმა უიღურებისაგან, რომელთა შორის გავრცელებული იყო ბუდიზმი და ნესტორიანული ქრისტიანობა, ორივე რელიგია შეითვისა. კარაიტების ტომის ზედაფენამ უიღურების მეშვეობით ნესტორიანული მიმართულების ქრისტიანობა ჯერ კიდევ XI ს-ის დასაწყისში მიიღო.

XIII ს-ის დასაწყისში შინაური ბრძოლა მონღოლეთში გაფეოდალებული მომთაბაბარული დაჯგუფების გამარჯვებით დამთავრდა. ამ დაჯგუფების სათავეში იდგა ვეილს ბელადი თემუჩინი. გამარჯვებულმა დაჯგუფებამ ერთიმეორის მოყოლებით გაანადგურა ძველი ტომობრივი ულუსები.

თემუჩინი დაიბადა 1155 წ. ახლო ხანებში მომთაბარე ფეოდალის ტაიჩუტების ტომის, ბორჯიგინის ცნობილი გვარის წარმომადგენლის ესუგეი ბაღათურის ოჯახში. იგი ათი წლის იყო, როდესაც მამამისი და თავის ძმებთან ერთად გაჭირვებაში ჩავარდა, რადგანაც ესუგეის ნუკერებმა ქვრივი და მცირეწლოვანი ბავშვები უპატრონოდ დატოვეს. თემუჩინმა კერაიტების ტომის ბელადის, ვან-ხანის დახმარებით და პირადი ნიჭის წყალობით მოახერხა გაძლიერება. მან დაიწყო თავის გარეშემო ნუკერების შემოკერება, რომლებიც მომთაბარე ფეოდალის მთავარ ძალას წარმოადგენდნენ. მის მიერ შექმნილი ულუსი თანდათანობით მსხვილ პოლიტიკურ ძალად იქცა. თავდაპირველად ვან-ხანის დახმარებით მან გაანადგურა „თეთრი“ თათრების და მერკიტების ულუსები, ხოლო შემდეგ ასევე თავს დაესხა თავის ყოფილ მოკავშირე ვან-ხანს (კერაიტების ულუსის მბრძანებელს) და მოსპო მისი ულუსი. ამის შემდეგ თემუჩინმა გაანადგურა ნაიმანების ულუსი. განადგურებული ულუსების ნარჩენები შეერწყვნენ თემუჩინის ულუსს. თემუჩინის ყველ მოქიშპეთაგან უკანასკნელი, ვეილს ბელადი ჯამუხა, რომელმაც თავის გარეშემო გააერთიანა წვრილ-წვრილი ტომები, დამარცხდა. ასევე დაატყვევეს და სიკვდილით დასაჯეს.

1206 წ. მონღოლეთში, მდ. ონოსის ნაპირზე გამართულ ყურლთაიზე (მომთაბარე ფეოდალთა კრებაზე) ორმოცდაათი წლის თემუჩინი გამოცხადდა მთელი მონღოლეთის დიდ ხანად. მან მიიღო ჩინგიზ-ყაენის საპატიო ტიტული (ამ ტიტულის მნიშვნელობა აქამდე არაა გამორკვეული). აკად ვ.ვ. ბარტოლდი წერს: „ჩინგიზ-ხანი არ იყო „ხალხის ბელადი“ ამ სიტყვის თანამედროვე მნიშვნელობით დამ ის მიერ შექმნილი სახელმწიფო წყობილება არსიტოკრატიული ხასიათისა იყო“.

ასე ჩამოყალიბდა მონღოლთა სახელმწიფო, რის წყალობითაც გაძლიერდა ფეოდალური ურთიერთობების განვითარება. ერთიანი სახელმწიფოს ჩამოყალიბებამ ხელი შეუწყო მონღოლთა ეროვნების ფორმირებას.

მონღოლთა სახელმწიფოს სტრუქტურა ასეთი იყო:

სახელმწიფოს სათავეში იდგა დიდი ხანი, რომელსაც ყაენად უწოდებდნენ. ასეთი იყო ჩინიზ-ყაენი, ხოლო შემდეგ მისი შთამომავლები - ჩინგიზიდები. ჩინგიზ-ყაენის დროს ცალკეული ულუსები დანაწილებული იყო ხანის საგვარეულოს წევრებს შორის, რომლებიც „დიდი ხანის“ ვასალები იყვნენ, ხოლო ამ უკანასკნელთა ვასალები იყვნენ, ამ ტერიტორიაზე მომთაბარე ნოინები თავინათი ნუკერებით და ყმა არატებით. ჩინგიზ ყაენის ტახტზე იჯდა 1206-1227 წწ-ში.

მთელი ეს ფეოდალურ-იერარქიული საზოგადოება ამავე დროს სამხედრო ორგანიზაციაც იყო, რამდენადაც, თანახმად თურქთა და მონღოლთა ძველი ჩვეულებისა, იგი დაყოფილი იყო დუმანებად, ათასეულებად, ასეულებად, ათეულებად, ე.ი. სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულებად, რომლებსაც ჯარში გამოჰყავდა 10 000, 1000, 100 და 10 კაცი თითოეულს. დუმანებს, ათასეულებს და სხვა სამხედრო ქვედანაყოფებს სახელქვეშ არსებობას განაგრძობენ ძველი ტომები და გვარები, რომელთა მემკვიდრეობითი ბელადები ამავე დროს იყვნენ დუმანების, ათასეულებისა და სხვა უფროსები.

ჩინგიზ-ყაენი შეგნებულად უჭერდა მხარს მომთაბარე დიდებულებსა და მონღოლთა საზოგადოებაში არისტოკრატიულ ტრადიციებს. მან დააკანონა რიგით მომთაბარეებსა და მათ ბატონებს შორის მტკიცე კავშირის სტაბილურობა. რიგითი მომთაბარისათვის მისი ბატონი იყო ერთდროულად ფეოდალიც და მხედართმთავარიც. ჩინგიზ-ხანმა მონღოლთა საზოგადოებაში მანმადე არსებულ ფეოდალურ ელემენტს მისცა მკაფიო ორგანიზაცია. ფეოდალური სახალხო ლაშქრის გვერდით არსებობდა ჩინგის-ხანის ცნობილი ათიათასიანი გვარდია (ქეშიკი), რომელიც დაკომპლექტებული იყო არისტოკრატთა ოჯახებიდან გამოსული ჭაბუკებით. ეს ფეოდალურ-არისტოკრატიული გვარდია პრივილეგირებულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდა: აქედან არჩევდნენ არმიეს უმაღლეს ხელმძღვანელ კადრებს, ხოლო უფრო მოგვიანებით დაპყრობილი ქვეყნებისა და ოლქების ადმინისტრატორებს.

სახელმწიფოს ძირითადი კანონი იყო „დიდი იასა“ - ადათობრივი წეს-წვეულებების კრებული - გადამუშავებული დიდებულთა ინტერესების შესაბამისად. პატრიარქალურ საბურველში გახვეული იყო ბატონყმური ურთიერთობა და სასტიკი სამხედრო დისციპლინა.

მონღოლთა პოლიტიკურმა გაერთიანებამ შექმნა მრისხანე სამხედრო ძალა, რომელიც ჩინგიზ-ხანმა გამოიყენა დიდი დაპყრობებისათვის. ჩინგიზ-ყაენის დაპყრობითი პოლიტიკა განპირობებული იყო მომთაბარე ფეოდალური არისტოკრატიის ინტერესებით. არისტოკრატიის შემოსავლის მთავარი წყარო არამარტო ტრატების ექსპლოატაცია იყო, არამედ მეზობელ ულუსებს შორის მდარცველური ომების შედეგად მოპოვებული ნადავლი. მონღოლეთის გაერთიანების შედეგად შინაური ომების შეწყვეტის შემდეგ, მომთაბარე არისტოკრატია საგარეო ომებისაგან მოისწრაფოდა. ამ ომების წარმატებისათვის საჭიორ იყო ძლიერი ხანის ხელისუფლება და მტკიცე სამხედრო დისციპლინა,ამიტომაც მონღოლი დიდებულები ერთგულად ემსახურებოდნენ ჩინგიზ-ყაენს. ამ დიდებულთა წრიდან გამოვიდნენ ნიჭიერი მხედართმთავრები: ჯებე, სუბედაი, მუხული, შიქი-ხუტუ და სხვ.

მონღოლთა დაპყრობების წარმატება ნაწილობრივ აიხსნება მათი ლაშქრის მტკიცეს და მოქნილი ორგანიზაციითა და დისციპლინით,მომთაბარეთა ცხენოსანი ჯარის განსაკუთრებული მობილურობით, რაც მონღოლებს უპირატესობას ანიჭებდა მეზობელი თუ შორეული განვითარებული ქვეყნების ბინადარი ფეოდალების ნაკლებდისციპლინირებულ და ნაკლებად მობილურ ლაშქართან მომართებაში. მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ მონღოლთა მიერ დაპყრობილ სახელმწიფოებში არ იყო შინაური ერთობა, გაბატონებული იყო დაქუცმაცებულობა. ხშირად ამ სახელმწიფოთა მბრძანებლის თავისი ხალხის შეიარაღების და მტერთან საომრად გაგზავნის ეშინოდათ - ვერ ენდობოდნენ მათ.

1209-1210 წწ-ში ჩინგიზ-ყაენმა დაიმორჩილა და დახარკა

ტანგუტური სახელმწიფო სისია (ახლანდელი ჩინური პროვინციალ გან-სუ) და უიღურების სახელმწიფო. 1211-1215 წწ შორის პერიოდში მონღოლთა ჯარმა საშინლად ააოხრა და დაიპყრო ჩრდილოეთ ჩინეთის დიდი ნაწილი (ცზინის იმპერია), ხოლო შემდეგ სამხრეთ-ჩინეთის (სუნის იმპერია) დაპყრობა დამთავრდა უკვე ჩინგიზ-ყაენის მემკვიდრეების დროს. ჩინეთში განარჯვების შემდეგ, ჩინგიზ-ყაენმა თავისი მთავარი სამხედრო ძალები დასავლეთისაკენ. 1218 წ. დაიპყრო აღმოსავლეთ თურქესტანი და შუამდინარეთი, 1219 წ. იგი თავს დაესხა ხორეზმშაჰების სახელმწიფოს, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა შუა აზია და თითქმის მთელი ირანი. კულტურული ოლქების დაპყრობის შედეგად მონღოლთა ხელში აღმოჩნდა დიდი მატერიალური რესურსები და მოწინავე სამხედრო ტექნიკა. მონღოლთა ჯარში მოხვდნენ კატაპულტების, კედლის სანგრევი მანქანების ოსტატები, მეიარაღეები და სხვ. ძველი დროიდანვე მონღოლეთში მოდიოდნენ ჩინელი და მუსლიმი ვაჭრები; ვაჭართა ქარავნებთან ერთად მოდიოდნენ აგრეთვე ხელოსნები, რომლებიც მსხვილ მონღოლ ფეოდალების კარზე რჩებოდნენ; ისინი მომთაბარეთა ფეოდალურ ზედაფენას ჩინეთისა და შუა აზიის კულტურულ მიღწევებს აცნობდნენ.

ასეთი იყო მონღოლთა სახელმწიფოს მდგომარეობა დასავლეთში მონღოლთა შეჭრის წინ.

§ 2. ჩინგიზ-ყაენის ჯარის შეჭრა შუა აზიასა და ირანში

ჩინგიზ-ყაენი საგულდაგულოდ ემზადებოდა დასავლეთით ლაშქრობისათვის. საომარი მოქმედებების დაწყებას მტრის ძალის დაზვერვა უძღოდა წინ, რაც ჩინგიზ-ყაენის სამსახურში მყოფი მუსლიმი ვაჭრების მიერ კეთდებოდა; ეს უკანასკნელნი საქარავნო

ეკონომიკურ ურთიერთობას აწარმოებდნენ ჩინეთთან; ისინი იყვნენ აგრეთვე მონღოლთა ჯარის მეგზურები. 1219 წ. შემოდგომაზე ჩინგიზ ყაენმა მდ. ირტიშის ნაპირებიდან თავისი ჯარი დაძრა ხორეზმშაჰ მუჰამედის წინააღმდეგ სალაშქროდ. ხორეზმშაჰის სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანეს ცენტრებს ერთდროულად დასარტყმელად ჩინგიზ-ყაენმა თავისი ჯარი ნაწილებად დაჰყო. მან ქ.ოთრარის ალყისათვის თავისი ჯარის ნაწილი დატოვა. სირდარიას ზემო და ქვემო წელზე ცალკეული რაზმები გააგზავნა, ხოლო თვითონ მთავარი ძალებით ბუხარისაკენ გაემართა.

მდ. სირ-დარის გაყოლებაზე მდებარე ქალაქების ასაღებად გაგზავნილი მონღოლთა ჯარი სასტიკ წინააღმდეგობას შეხვდა ჭხოჯენდში. მონღოლთა წინააღმდეგ უთანასწორო ბრძოლას ხელმძღვანელობდა თემურ-მელიქი, რომელიც მცირერიცხოვან მამაცებთან ერთად ქალაქის ახლოს ერთ კუნძულზე გამაგრდა და თავგანწირვით იცავდა თავს, მონღოლთა ურდოებისაგან.

ჩინგიზ-ყაენმა თორმეტდღიანი ალყის შემდეგ 1220 წ. თებერვალში ბუხარა აიღო. ქალაქი გაანადგურეს, მოსახლეობა ნაწილობრივ გაწყვიტეს, ნაწილობრივ ტყვედ წაიყვანეს. 1220 წ. მარტში ჩინგიზ-ყაენი მიუახლოვდა სამარყანდს, რომლის დაცვასაც ხორეზმშაჰი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა და ამიტომაც აქ თავი მუყარა მრავალრიცხოვან გარნიზონს. მაგრამ სამარყანდსაც ბუხარას ბედი ეწვია: მონღოლების მიერ ქალაქის აღებისა და განადგურების შემდეგ, იქ მცხოვრებთა მეოთხედიც კი არ დარჩენილა. ბუხარა და სამარყანდი ფეოდალური არისტოკრატიის გამცემლობის შედეგად დაეცა. 1220 წ. მაისისათვის მთელი მავერანაჰი დაპყრობილ იქნა.

ხორეზმშაჰ მუჰამედის ძალები ბევრად ალემატებოდა მტრის ძალებს, მაგრამ მონღოლებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა მან ვერ შეძლო. იგი არ ენდობოდა თავის მხედართმთავრებს, არც თავის ვასალებს და ფეოდალურ ლაშქარს, ეშინოდა გადამწყვეტი ომის წინ ერთ ადგილას ლაშქრის თავმოყრისა, ამიტომ ისინი წვრილ-წვრილ რაზმებად დააქუცმაცა, რომლებიც ჩინგიზ-ყაენმა

პირწმინდად გაანადგურა. თვითონ მუჰამედი და მისი უფროსი ვაჟი ჯალალ ად-დინი ირანში გაიქცნენ. ხორეზმშაჰს დაედევნა მონღოლთა რაზმი ჯებეს და სუბედაის მეთაურობით. მუჰამედის მდევარს თავი დააღწია, თავი შეაფარა კასპიის ზღვის ერთ-ერთ კუნძულს და იქ დაიღუპა მარტოობაში, 1220 წ. დეკემბერში. დედამისი თურქან-ხათუნი, ხორეზმშაჰის მთელ ჰარამხანასთან ერთად, ტყვედ ჩაუვარდა, იგი მონროლეთში წაიყვანეს, სადაც გარდაიცვალა.

ჯებესა და სუბედაის მხედრები, რომლებიც მუჰამედის ფეხდაფეხ მისდევდნენ, მონღოლთა პირველი რაზმები იყვნენ, რომელნიც ხორასანში გამოჩნდნენ. მათ გავლით აიღეს ჩრდილოეთ ირანი და გაძარცვეს იგი, შემდეგ ისინი შეიჭრნენ ამიერკავკასიაში, დაარბიეს შირვანი და აღმოსავლეთ საქართველოს ნაწილი, დარუბანდის გადასასვლელით გადავიდნენ ჩრდ. კავკასიაში და მარცხეს ყივჩაღები (პოლოვეცელები) და შეიჭრნენ სამხრეთ რუსეთის ველებში, სადაც 1223 წ. მდ. კალკაზე გაანადგურეს რუსი რაზმები; შემდეგ, მათ შემოუარეს კასპიის ზღვას დასავლეთიდან და შეუერთდნენ ჩინგიზ-ყაენის მთავარ ძალებს, რომლებიც მონღოლეთში ბრუნდებოდნენ. ყაზვინში, ჰამადანში და სხვა ქალაქებში მცხოვრებლებმა გმირული წინააღმდეგობა გაუწიეს დამპყრობლებს.

ხორეზმშაჰ მუჰამედის სიკვდილის შემდეგ ჯალალ ად-დინი დაბრუნდა ხორეზმში, მაგრამ ადგილობრივი დიდებულები მას მტრულად შეხვდნენ, ამიტომაც იგი იძულებული გახდა თავის საუფლისწულო ქალაქ ღაზნაში წასულიყო.

სამარყანდის აღების შემდეგ, ჩინგიზ ყაენმა თავისი ჯარი კვლავ რამდენიმე რაზმად დაჰყო და გაგზავნა შუა აზიისა და ხორასნის მსხვილ ქალაქების დასაპყრობად. სამი უფროსი უფლისწული ჯუჩი, ჩაღათა და უგედე გააგზავნა ურგენციეს ასაღებად. ექვსთვიანი ალყისა და ქუჩებში სასტიკი ბრძოლების შემდეგ, ქალაქი აიღეს 1221 წ. აპრილში. მოსახლეობა გაჟლიტეს და ტყვედ წაიყვანეს, მონღოლებმა დაანგრიეს ჯებირი მდ. ამუ-

დარიაზე და მთელი ქალაქი წყალმა დაფარა. საყოველთაო ხოცვა-ჟლეტას ვინც გადაურჩა, იგი წყალში დაიხრჩო ან ნანგრევებში დაიღუპა.

ხორასანში გააგზავნეს ჩინგიზ-ყაენის უმცროსი შვილი თულუ. მისმა ჯარის ავანგარდმა აიღო ნესა და საბზევარი. თულუს პირველი საბრძოლო ოპრეაცია იყო მერვზე შეტევა. მერვი, მცხოვრებთა სასტიკი წინააღმდეგობის მიუხედავად, დაეცა. შემდეგ პირწმინდად დაანგრიეს ნიშაბური, რომლის ტერიტორიაც გადახნეს და იქ ხორბალი დათესეს. ორივე ქალაქში მოსახლეობა გაჟლიტეს. ამავე რაზმის მიერ დანგრეულ იქნა ტუსი და აღებული - ჰერათი. თულუმ აიღო და დაანგრია აგრეთვე თალიკანი.

თვითონ ჩინგიზ-ყაენი 1220 წლის ბოლოს გაემართა თერმეზისაკენ. ქალაქის აღების შემდეგ მოსახლეობა გაჟლიტეს. ბალხის მცხოვრებლებმა მონღოლებს ქალაქი უბრძოლველად ჩააბარეს და მათ დანებდნენ, მაგრამ ჩინგიზ-ყაენმა მაინც ბრძანა ქალაქის დანგრევა და მოსახლეობის ამოხოცვა: მას არ უნდოდა თავის ზურგში გამაგრებული ქალაქის დატოვება. ქ. ბამიანი აღგავეს პირისაგან მიწისა. ყველგან, სადაც კი ჩინგიზ-ყაენის ჯარი გამოჩნდა, აყვავებული ქალაქები და სოფლები დაინგრა, ასი ათასობით ადამიანი დაიხოცა; უამრავი ქალი და ბავშვი, აგრეთვე ხელოსნები ტყვედ წაიყვანეს. ამ შემოტევის შედეგად ხორასანი სასტიკად ააოხრეს.

ფეოდალებს ბალხის მასების შეიარაღების ეშინოდათ. არისტოკრატია მონღოლებთან შეთანხმებას და კაპიტულაციას ამჯობინებდა; გლეხობა დაურაზმავი და უიარაღო იყო. სამაგიეროდ ქალაქების მცხოვრებნი, უპირველეს ყოვლისა ხელოსნები, მტერს გმირულ წინააღმდეგობას უწევდნენ.

მომთაბარეთა თავდასხმები სამოწათმოქმედო რეგიონებზე საერთოდ ამაოხრებულია (არაბი ბედუინები, თურქი ოღუზები . . .) მაგრამ ეს აოხრებები სტიქიური ხასიათისა იყო. ჩინგიზ-ყაენმა და მისმა სარდლებმა კი პრაქტიკაში დანერგეს საწინააღმდეგო რეგიონების, ქალაქების ორგანიზებული აოხრება და

მოსახლეობის მასობრივი ამოჟლეტა. ეს სისტემა, რომლის ავტორიც თვითონ ჩინგიზ-ყაენი იყო, იმით იყო განპირობებული, რომ მონღოლთა ჯარის რაოდენობა, აკად. ვ.ბარტოლდის გამოანგარიშებით, არ აღემატებოდა 200 000 კაცს. ასე რომ, ეს ჯარი საკმარის არ იყო ქვეყნების და ხალხების მორჩილებაში მოსაყვანად. იმ ხალხის განადგურებით, რომელთაც შეეძლოთ მონღოლთათვის წინააღმდეგობის გაწევა. ჩინგიზ-ყაენი ცდილობდა დაპყრობილი ხალხების შეშინებას და დასუსტებას, აგრეთვე ავჯანყებების თავიდან აცილებას. ჩინგიზ-ყაენთან დაახლოებული პირებიდან ყველა არ იზიარებდა ამ სისტემას. წყაროების ცნობების მიხედვით ჩინგიზ-ყაენის ორი შვილიც კი, ჯუჩი და უგედე წინააღმდეგი იყვნენ ამგვარი რბევა-აოხრებისა, მაგრამ მონღოლ მომთაბარე ფეოდალთა დიდი ნაწილი იწონებდა ჩინგიზ-ყაენის სისტემას, რომელიც მათ უადვილებდა მანამდე არნახული მაშტაბებით ძარვა-რბევას.

§ 3. ირანის ხალხების ბრძოლა მონღოლი დამპყრობლების წინააღმდეგ

ირანის ხალხთა მასები მთელ რიგ შემთხვევებში გმირულ წინააღმდეგობას უწევდნენ, მაგრამ მათ საერთო ხელმძღვანელი არ ჰყავდათ, ამიტომაც მონღოლები მათ წინააღმდეგობას ადვილად ამარცხებდნენ. დამპყრობელთა წინააღმდეგ ირანის ხალხების ბრძოლის გაერთიანება და ხელმძღვანელობა სცადა უკანასკნელმა ხორეზმშაჰმა ჯელალ ად-დინმა (1220-1231 წწ). მალე მან 70000 კაცი შეკრიბა. ამ ძალით იგი გამოვიდა მტრის წინააღმდეგ. ბრძოლა გაიმართა ფერვანის ველზე - ქაბულის ახლოს. ორდღიანი სისხლისმღვრელი ბრძოლის შემდეგ მონღოლთა მრავალრიცხოვანი ჯარი მხედართმთავარ შიქიხტუს მეთაურობით გაიქცა. ეს იყო მონღოლთა პირველი დამარცხება შუა აზიაში და ირანში მათი

შეიჭროს დღიდან. მტერზე ამ გამარჯვების ამბის გაგებისთანავე ბერათი, მერვი და სხვა ქალაქები აჯანყდნენ და დამპყრობთა გარნიზონები ამოწყვიტეს. მაგრამ ჯელალ ად-დინმა სწორედ არ შეფასა ხალხთა მასების მონაწილეობა ამ ბრძოლაში და მთელი თავისი იმედები ფეოდალურ ლაშქარზე დაამყარა, რომელიც უმეტესად თურქი მომთაბარეებისაგან (ოღუზები და ხალაჯები) შედგებოდა. მალე მისმა მხედართმთავრებმა ურთიერთშორის დავლის გაყოფის გამო იჩხუბეს და იგი მიატოვეს. ფერვანთან დამარცხების შემდეგ მონღოლთა მთელი ძალები თვითონ ჩინგიზ-ყაენის მეთაურობით გამოვიდნენ ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ. გადამწყვეტი ბრძოლა მათ შორის მოხდა მდ.ინდის ნაპირზე 1221 წლის ნოემბერში. ჯელალ ად-დ-ნის ჯარი გაანადგურეს, თვითონ იგი კი სასწაულით გადარჩა: ცხენიანად გადაეშვა მდ.ინდში. მასთან ერთად ინდოეთს შეაფარა თაი მისმა ოთხი ათასმა მეომარმა, რომელთა შორისაც იყო ხოჯენდის თავდაცვის სახელოვანი გმირი თემურ-მელიქი.

ჯელალ ად-დინს გამოეძევნა მონღოლთა ოციათასკაციანი რაზმი, რომელიც შეიჭრა ინდოეთში, ააოხრა ქალაქები მულტანი და დელი, მაგრამ უკან დაბრუნდა ისე, რომ დავალება ვერ შეასრულა.

მალე ჩინგიზ-ყაენი სამარყანდში დაბრუნდა. შუა აზიის და ირანის დაპყრობა დასრულდა. ხორეზმის იმპერია უკვე აღარ არსებობდა. ჯელალ ად-დინის წინააღმდეგობაც გატეხილი იყო. უზარმაზარი ტერიტორია წყნარი ოკეანიდან კასპიის ზღვამდე მონღოლთა იმპერიის შემადგენლობაში მოიქცა.

ჩინგიზ-ყაენის მთავარი სამხედრო ძალები სამშობლოში დაბრუნდნენ. მონღოლთა პატარა-პატარა რაზმები თავიანთი ოჯახებით და საქონლით აღმოსავლეთ ირანის დაპყრობილ ქალაქებში დარჩნენ და ახლო წარსულში აყვავებული ოაზისები საძოვრებად გადააქციეს. მთელი მუსლიმური აღმოსავლეთი შეძრწუნებული იყო მონღოლთა დაპყრობებითა და მათ მიერ ქალაქების, სოფლების ნგრევით, მოსახლეობის განადგურებით.

მოსალოდნელი იყო, რომ დამპყრობელთაგან საბრძოლველად ურთიერთშორის გაუთავებლად მებრძოლი ფეოდალური მბრძანებლები გაერთიანდებოდნენ, მაგრამ ეს არ მოხდა.

ჩინგიზ-ყაენის მონღოლეთში წალსვლის შემდეგ ჯელალ ად-დინი ინდოეთიდან ირანში დაბრუნდა. მისი ძალაუფლება ცნობი იქნა ფარსში, ქარმანში და სპარსეთის ერაყში. დიდი პირადი სიმამაცის პატრონი, ენერგიული და შეურიგებელი მებრძოლი ჯალალ ად-დინი არ იყო დაჯილდოებული პოლიტიკური მოღვაწის ნიჭით. ნაცვლად იმისა, რომ ჩინგიზ-ყაენის წინააღმდეგ სამბრძოლველად ამიერკავკასიის და მცირე აზიის ქვეყნებთან კავშირი შეეკრა, იგი ტერიტორიული ბაზის გაფართოების მიზნით თვითონ გამოვიდა დამპყრობლის როლში. ექვსი წლის განმავლობაში (1225-1231 წწ.) იგი გაუთავებლად ომობდა: დაიპყრო აზერბაიჯანი, აიღო ანისი, დაიწყო ომი ბალდადის ხალიფასთან, ცდილობდა საქართველოსა და სომხეთის დამორჩილებას. მისი გამოჩენა ამიერკავკასიაში აღინიშნება ქალაქებისა და სოფლების ძარცვით. 1226 წ. 9 მარტს მან თბილისი აიღო, საშინლად გაძარცვა და დაანგრია. ჯელალ ად-დინმა გაბატონებული კლასის მხრიდან მხარდაჭერა ვერ ჰპოვა, ხოლო თავის კლასობრივ შეზღუდულობის გამო, ხალხთა მასებზე დაყრდნობა არ მოინდომა. ხალხთა მასებში (ქალაქის მცხოვრებთა ქვედა ფენებში) მონღოლი დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლის სურვილი გაცილებით ძლიერი იყო, ვიდრე ფეოდალებსა და მდიდარ ვაჭრებს შორის. ქრისტიანი ხალხები - ქართველები და სომხები ჯელალ ად-დინმა მტრად მოიკიდა თავისი მუსლიმური ფანატიზმით, ხოლო მუსლიმ აზერბაიჯანლებს შორის იგი არაპოპულარული იყო თავისი მოადგილეების მძარცველური მოღვაწეობის გამო. საკუთარი სამხედრო პოტენციალის გაზრდის გამო იგი თავის მეომრებს ლენურ მფლობელობაში ურიგებდა ქალაქებსა და სოფლებს (იკტა). ახალი მფლობელები, რომლებიც მონღოლთა დაპყრობების პირობებში გრძნობდნენ თავიანთი ძალაუფლების არასტაბილურობას, ცდილობდნენ ქვეშევრდომი

მოსახლეობის რაც შეიძლება მალე გაეძარცვა. ხვარაზმელების ძალადობისა და ძარცვა-გლეჯის გამო, მათ მიერ დაკავებულ ოლქებში ხშირი იყო სახალხო აჯანყებები და ფეოდალური არისტოკრატიის შეთქმულებები. განსაკუთრებით ძლიერი იყო სახალხო აჯამყება განჯაში (1231წ.), რომლის ძირითადი მამოძრავებელი ძალა ქალაქის წვრილი ხელოსნები და ღარიბები იყვნენ. ამ აჯანყების ჩაქრობამ ჯალალ ად-დინის ძალები დაასუსტა; ამავე დროს, მის წინააღმდეგ შეიქმნა კოალიცია, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდნენ საქართველო, რუმის სელჩუკიანთა სასულთნო და ხლათის (ახლათის) საამირო.

1228 წ. ჯალალ ად-დინმა, ქალაქის მცხოვრებთა რაზმების დახმარებით, მონღოლებზე გაიმარჯვა ისპაჰანთან, მაგრამ დიდი დანაკლისი განიცადა და ვერ შეძლო მტრის დევნა. ამასობაში, 1229 წ. ირანში შევიდა მონღოლთა ახალი ჯარი ჩორმაღუნ ნოინის სარდლობით, რომელმაც დაიწყო ბრძოლა ჯალალ ად-დინთან. 1231 წ. საბოლოოდ დასუსტებულმა ჯალალ ად-დინმა, თავისი ჯარის ნარჩენებთან ერთად, სამხრეთ ქურთისტანში დაიხია, მალე იგი დაიღუპა მარტოდმარტო, ქამიდის (დიარექირის) ახლოს, მთებში.

§ 4. მონღოლთა იმპერია ჩინგიზ-ყაენის სიკვდილის შემდეგ

თანახმად ჩინგიზ-ყაენის „იასას“ გადაწყვეტილებისა, ყველა დაპყრობილი ქვეყანა და ხალხი ითვლებოდა ხანის საგვარეულოს საკუთრებად, ამიტომაც მის დროს დაპყრობილი ტერიტორიები ჩინგიზ-ყაენმა საუფლისწულოებად დაუნაწილა თავის ვაჟებს. უფროს ვაჟს - ჯუჩის ერგო „დაშთ-ი ყიჭაღი“ („პოლოვეცელების ველი“) და ხორეზმი; მის საუფლისწულოში უნდა შესულიყო აგრეთვე ის მიწები, რომლებიც დასავლეთით დასაპყრობი იყო;

მეორე შვილმა - ჩაღათამ მიიღო მავერნაჰრი, შვიდმდინარეთი და აღმოსავლეთის თურქესტანის სამხრეთი ნაწილი; მესამე შვილს - უგედეს ერგო აღმოსავლეთ თურქესტანის ჩრდილოეთ ნაწილი; უმცროს შვილს - თულუს მონღოლური ჩვეულების მიხედვით, ერგო მამის ძირითადი ულუსი - ცენტრალური მონღოლეთი, აგრეთვე - ჩრდილოეთ ჩინეთი. მთელი იმპერიის სათავეში, დიდ ხანად ჩინგიზ-ყაენმა დანიშნა უგედე, რომელიც გამოირჩეოდა თავდაჭერილობით, რბილი ხასიათითა და ტაქტით. უგედე ატარებდა მიწისმოქმედების და ქალაქების აღორძინების პოლიტიკას. იგი აგრეთვე ცდილობდა დაპყრობილი ხალხების ბინადარ არისტოკრატიასთან დაახლოებას.

ჩინგიზ-ყაენი გარდაიცვალა 1227 წ. სამოცდათორმეტი წლის ასაკში. 1229 წ. მდ. კერულენის სანაპიროზე გამართულ ყურულთაიზე „დიდ ხანად" გამოაცხადეს უგედე.

უგედე-ხანის ზეობის წლებში (1229-1241 წწ) გრძელდებოდა მონღოლთა დაპყრობები. 1231-1241 წწ-ში დამთავრდა ცზინის იმპერიის (ჩრდ. ჩინეთის) დაპყრობა და დაიწყო ხანგრძლივი ბრძოლა სუნების სამხრეთ-ჩინურ იმპერიასთან (გაგრძელდა 1279 წლამდე). 1241 წ. დაიპყრეს კორეა. უგედეს დროს ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო ღონისძიებათა იყო მონღოლთა ლაშქრობა რუსეთზე და აღმოსავლეთ ევროპისაკენ (1236-1242 წწ) ჯუჩის შვილის ბათოს და სუბედაის მეთაურობით.

1246 წ. მონღოლ დიდებულთა ყურულთაიზე „დიდი ხანის" ტახტზე აიყვანეს უგედეს შვილი გუიუქ-ყაენი (1246-1248)

მონღოლთა დაპყრობებით გამოწვეული უზარმაზარი ნგრევის მიუხედავად, ევროპასა და აზიას შორის სავაჭრო კავშირები არ შეწყვეტილა. დამპყრობლები ზრუნავდნენ სამხედრო-სტრატეგიული მიზნებით გზების კეთილმოწყობაზე, საფოსტო სადგურების (იამების) ქსელის გაფართოებაზე. ამ გზებით დადიოდნენ სავაჭრო ქარავნები ირანიდან ჩინეთში. მონღოლი ხანები მფარველობდნენ მსხვილ საბითუმო-საქარავნო ვაჭრობას,

რომელიც ძლიერი შუააზიური და ირანული სავაჭრო კომპანიების ხელთ იყო. ამ კომპანიების წევრები იწოდებოდნენ ორტაღებად (თურქული „წილში ამხანაგი“, „კომპანიონი“) დიდი ხანები, განსაკუთრებით უგედე-ხანი, ხალისით აბანდებდნენ თავიანთ თანხებს ორტაღების საქმიანობაში და მფარველობდნენ მათ. ეს იყო საერთაშორისო საბითუმო ვაჭრობა ძვირფასი ქსოვილებით და ფუფუნების საგნებით, რომლებიც უმთავრესად არისტოკრატიის მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა.

მონღოლთა დაპყრობებმა გამოწვია აზიისა და ევროპის ქვეყნებს შორის დიპლომატიური ურთიერთობის გაფართოება. მონღოლებთან ურთიერთობის დამყარებას განსაკუთრებით ცდილობდნენ რომის პაპები. ისინი კრებდნენ ცნობებს მონღოლთა შესახებ, რომელნიც დასავლეთ ევროპას შიშის ზარს სცემდნენ. რომის პაპებს სურდათ მონღოლების გამოყენება ჯვაროსნების მოკავშირეებად მუსლიმური სახელმწიფოების სირიის, პალესტინის, განსაკუთრებით კი ეგვიპტის წინააღმდეგ ბრძოლში, და ბოლოს რომის პაპები იმედოვნებდნენ, რომ მონღოლ ხანებს მიაღებინებდნენ კათოლიკურ ქრისტიანობას. რომის პაპმა ამ მიზნით 1246 წ. დიდი ყაენის ურდოში - ყარაყორუმში გააგზავნა მონაზონი იოანე დე პლანო კარპინი. 1253 წ. იქვე ამ მიზნითვე გააგზავნეს მონაზონი ვილჰელმ რუბრუკვისი. ამ ავტორთა მოგზაურობის ჩანაწერები ძვირფასი წყაროა მონღოლების ისტორიისათვის.

მონღოლი ხანები - შამანისტები, რომლებიც ყველა რელიგიის სამღვდელოებას ზებუნებრივ ძალას მიაწერდნენ, პაპის გაგზავნილებს კეთილგანწყობით შეხვდნენ. ყარაყორუმიდან უკან გამომგზავრებისას პლანო კარპინს პაპ ინოკენტი მეოთხისათვის გადასაცემად საპასუხო წერილი ჩააარეს, რომლითაც გუიუქ-ყაენი თანახმა იყო რომის პაპთან და ევროპის მეფე-ხელმწიფეებთან კავშირ-ურთიერთობაზე, მხოლოდ ერთი პირობით: რომის პაპას და ევროპის მეფეებს თავისი თავი „დიდი ხანის“ ვასალებად უნდა ეცნოთ. ეს წერილი დაწერილი იყო სპარსულად და

დამოწმებული მონღოლური ბეჭდით, რომელიც გუიუქისათვის რუსმა ტყვე ოსტატმა კუზმამ დაამზადა.

გუიუქ-ყაენის სიკვდილის შემდეგ, მონღოლ დიდებულთა შორის მძაფრი ბრძოლა დაიწყო „დიდი ყაენის“ ტახტზე ასაყვანი კანდიდატის შესარჩევად. 1251 წ. „ოქროს ურდოს“ ყაენის ბათოს დახმარებით ტახტზე აიყვანეს თულუს შვილი მუნკე (მანგუ, მენგუ) ყაენი (1251-1259 წწ.) ჩინელი მემატიანეები მაღალ შეფასებას აძლევენ მუნკე-ყაენის მმართველობას. ის ცდილობდა მიწისმოქმედებისა და ხელოსნობის აღორძინებას, მფარველობდა მსხვილ საბითუმო ვაჭრობას. მუნკე-ყაენმა გამოსცა ბრძანებულება, რომელიც მიზნად ისახავდა საგადასახადო სისტემის მოწესრიგებას, გელხებისა და მოქალაქეების მდგომარეობის რამდენადმე შემსუბუქებას, მაგრამ ირანში ეს ბრძანებულება არ განხორციელებულა. დაპყრობითი ლაშქრობები ჩინეთსა და დასავლეთისაკენ კვლავ გრძელდებოდა.

დაპყრობებით შექმნილმა იმპერია-კონგლომერატმა თავის ხელქვეით გააერთიანა ბევრი ტომი, ეროვნება და სახემწიფო სრულიად სხვადასხვა ეკონომიკითა და კულტურით. როგორც მთლიანი პოლიტიკური ერთეული იგი დიდხანს ვერ გაძლებდა. მუნკე-ყაენის სიკვდილის შემდეგ (1259 წ.) იგი საბოლოოდ დაიშალა რამდენიმე მონღოლურ სახელმწიფოდ (ულუსად), რომელთა სათავეებშიც იდგნენ ულუსი ხანები - ჩინგიზ ხანის შთამომავალნი. ეს სახელმწიფოები იყო: ოქროს ურდო, რომელიც მოიცავდა ჩრდ. კავკასიას, ყირიმს, სამხრეთ რუსეთს, ქვემო ვოლგისპირეთს - იმყოფებოდა ჯუჩის შთამომავლების ხელში; ჩაღათას სახელმწიფო - მოიცავდა შუა აზიას და შვიდმდინარეთს (სახელწოდება მიიღო ჩინგიზ-ხანის შვილის ჩაღათასაგან); ჰულუგუიანთა სახელმწიფო - შეიქმნა ირანში მუნკე ყაენის ძმის ჰულაგუ-ხანის მიერ; სახელმწიფო მონღოლეთსა და ჩინეთში („დიდი ყაენის“ სამფლობელო), სადაც ტახტზე იჯდა მუნკე-ყაენის ძმა ყუბილაი. ამ სახელმწიფომ მიიღო ოფიციალური ჩინური სახელწოდება - იუანის იმპერია. ამ სახელმწიფოების

ურთიანება ხვადახვა გზით წარიმართა.

§ 5. ირანის მდგომარეობა XIII საუკუნის 30-50 -იანი წლებში

ჯელალ ად-დინის სიკვდილის შემდეგ მონღოლებმა მისი რაზების ნაშთები გაანადგურეს და დაიპყრეს აზერბაიჯანი, არანი, შირვანი, საქათველოს და სომხეთი (123-1239 წწ). ამავე დროს გრძელდებოდა მონღოლთა დაპრობები ირანში: მათ 1237 წ. აიღეს და ააოხრეს ისპაჰანი. ამავე დროს დაიპყრეს ჯეზირა (ზემო მესოპოტამია). მონღოლთა ჯარი ძარცვავდა და არბევდა ოლქებსა და სახელმწიფებს დასავლეთშიც. მონღოლებმა გაანადგურეს ქალაქები მოსული, ნისიბინი, მარდინი, დიარბექირი, ბითლისი, XIII ს-ის დასწყსში მონღოლებმა შეუტიეს რუმის სელჩუკიანთა სასულთნოს, რომელიც მც. აზიაში მდებარეობდა (1077-1307 წწ). 1243 წ. ქოსე-დაღთან ბძოლაში რუმის სელჩუკიანთა სულთანი ყიას ად-დინ ქეიყობად II დამარცხება. სულთანმა მონღოლებთან ზავი დადო: მას ხარკის სახით ყოველწლიურად უნდა გადაეხადა 1000 დინარი, ცხნი, მონა, მხევალი და მონადირე ძაღლი. დიდ ყაენს დამორჩილდა აგრეთვე ხეთუმი, კილიკის სომხეთის მეფე. ეს სახელმწიფო (180-1375 წწ) ხმელთაშუაზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე დააარსეს თურქ-სელუკთა შემოსევების შედეგად სოხეთიდან ემიგრირებულმა სომხება.

XIII ს-ის 50-იან წლებში მონღოლ დამპყრობთა ხელში იყო ხორასანი, სისტანი, მაზენდარიანი, სპარსეთის ერაყი და აზერბაიჯანი. ირანის სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთი მონღოლთა შემოსევებისაგან არ დაზარალებულა. ამ ტერიტორიაზე იყო რამდენიმე სხვადასხვა წარმოშობის და მონღოლებთან დამოკიდებულების თვალსაზრისითაც სხვადასხვანაირი სამფლობელო.

ქერმანს ფლობდა ყარა-კიდაების დინასტია. მისი დამაარსებელი ბურაქ-ჰაჯიბი შვიდმდინარეთში ყარა-კიდაების სახელმწიფოს დაღუპვის შემდეგ ჰორეზმშაჰ მუჰამედს შეუერთდა. ხოლო მონღოლთა შემოსევების დროს დეუფლა ქერმანს და მთელ მის ოლქს. მონღოლი ყაენისაგნ მან მიიღო ამ მიწების ფლობის იარლიყი და „ყუთლუღ-ხანის! ტიტული, რომლითაც შემორჩათ მის მემკვიდრეებსაც.

ფარსი იყო ათაბაგ აბუ-ბექრის (სალგურიდების დინასტიიდან) მფლობელობში (1230-1260 წწ). სალგურიდები ყოველნაირად ამშვენიერებდნენ თავიანთ დედაქალაქს შირაზს, რომელსაც უმღერა მისმა მკვიდრმა დიდიმა პოეტმა სა-ადი (1184-1291 წწ).

ლურისტანი X ს-ის დასაწყისიდან ორ ნაწილად იყოფოდა: სამხრეთ-აღმოსავლეთი ანუ დიდი ლური (ხაზარასპიდების ათაბაგთა დინასტიის სამფლობელო) და ჩრდიოეთ-დასავლეთი ანუ მცირე ლური, რომელსაც ათაბაგების დამოუკიდებელი დინასტია მართვდა.

ლურისტანიდან დასავლეთით იყო აბასიანთა ბაღდადის სახალიფოს სამფლობელოები, რომელსაც შედარებით მცირე ტერტორია ეჭირა ტიგროსსა და ევფრატს შორის შუამდინრეთში.

მონღოლთა შემოსევები არ შეხებია ისმაილიტების ალამუტის სახელმწიფოს (1090-1256 წწ). ირანში, მც. აზიაში, სირიაში, მავანჰრში და შორეულ ყარაყორუმშიც მართველებს და მათ ვეზირებს ძვლებურად ეშინოდათ ალამუთის „მთის მოხუცს" მიერ გაგზავნილი მკვლელების და ბევრი ამ მმართველთაგანი ხარკს უხდიდა მათ. ისმაილიტების თარეში სავაჭრო საქარავნო გზებზე ხელს უშლიდა სავაჭრო ურთიერთობების განვითარებას.

ამ ათწლეულში განსაკუთრებულ მდგომარეობაში აღმოჩნდა ხორასანი. პირველი მონღოლი გამგზავნის ჩინთემრის წინაშე წამოჭრა საკითხი: ადგილობრივი მოსახლეობიდან ამოექაჩა რაც შეიძლება ბევრი ფული, ძვირფასეულობა, პროდუქტეი და მოეწესრიგებინა გადასახადების სიტემური აკრეფა. ჩინთემური

სასტიკი წამებით აიძულებდა მოსახლეობას გამოტეხილიყვნენ, თუ სად მალავდნენ სიმდიდრეს. ადმინისტრაციული, პირველ რიგში საგადასახადო სიტემის, მოსაწესრიგებლად მან სამსახურში მიიზიდა ადგილობრივი, ირანელი მოხელეები. ჩინთემური, შემდეგ მისი მონაცვლეები, მონღოლი ხანის წინშე პასუხს აგებდნენ გადასახადების შეუფერხებლად შეტანაზე. ეს კი იმ შემთხვევაში იყო შესაძლებელი, თუ მოსახლეობა დიდი გადასახადებით დაიბეგრებოდა, მაგრამ საბოლოოდ არ გაღარიბდებოდა, ე.ი. ექნებოდათ თუდაც მარტივი წარმოების უნარი.

ხორასანის გამგელებმა მთელი რიგი ღონისძიებები გაატარეს დაპყრობების დროს დანგრეული ქალაქებისა და სოფლების აღსადგენად. ასე მაგ., ჩინთემურს მონაცვლე კურკუზმა აღადგინა და თავის მუდმივ რეზიდენცათ აქცია ქ.ტუსი. აღადგინეს აგრეთვე ქ.ჰერათი. ხორასანის გამგებელი და მისს გარემოცვა (მონღოლი ფეოდალები) დუახლოვდნენ განადგურებას გადარჩენილ ადგილობრივ ბინადარ ფეოდალებს, შეითავსეს ირანული კულტურა.

დამორჩილებულ ხალხთა ზედაფენასთან დამპყრობლებს დაახლოების პოლიტიკური ხაზი შეეჯახა მეორე მიმდინარებას, რომლის გამტარებელიც იყო მონღოლ დიდებულთა დიდი ნაწილი: მომთაბარული ტრადიციებს დამცველნი, მტრულად იყვნენ განწყობილი ბინადარი მოსახლეობისადმი. ისინი სასტიკად ეწინააღმდეგებდნენ მათთან დაახლოებას.

ძალმომრებისა და მოსახლეობის დატყვევებასთან ერთად, მონღოლმა მხედართმთავრებმა დაიწყეს მიწების დატაცება, სომეხი ისტორიკოსი ვარდანი მოგვითხრობს, რომ მონღოლები „შეიჭრნენ საქართველოს სამეფოს ფარგლებში და კენჭისყრით გაანაწილეს ყველა ცნობილი ადგილი, ოლქი და მიუვალი ციხე თავიანთ მთავარსარდლებს შორის, რომელთაც ნოინებს უწოდებდნენ. ისინი დაუყოვნებლივ შევიდნენ ინ სამფლობელოებში, რომლებიც მათ კენჭისყრით ერგოთ“ ასე იყო ირანშიც.

1254-1256 წწ. მონღოლებმა მთელი საყაენო აღწერეს. ამ აღწერსა გარდა ფისკალურისა, სამხედრო მნიშვნელობაც ჰქონდა,

ამიტომაც ივ.ჯავახიშვილი, სომეხი ისტორიკოსის გრიგო
აკნერცის ცნობაზე დაყრდნობით, აცხადებს, რომ აღწერ
დავთრებში 15-დან 60-წლამდე მამაკაცები შეიტანე
„ჟამთააღმწერლის“ ცნობის მიხედით, საქართველოს 90 000
მოლაშქრე უნდა გამოეყვანა.

ამგვარი გზით ხეში ჩაგდებული სამფლობელოებში მონღო
ფეოდალებს თავი, როგორც დამოუკიდებელ მბრძანებლებს, ი
ეკავათ. მოსახლეობაში აკრეფილ გადასახადს ისინი საკუთა
საჭიროებისმებრ ხარჯავდნენ. ისინი ადგილობრივ მწარმოებელ
მოსახლეობას სასტიკ ექსპლუატაციას უწევდნენ: ბეგრავდნენ
აუტანელი გადასახადებით, არ ზრუნავდნენ მიწის მოქმედების
ხელოსნობისა და ვაჭრობის აღორძინებაზე; ადგილობრივ
მოსახლეობასთან, ადგილობრივ ფეოდალებთანაც, ისინი არავითარ
კავშირ-ურთიერთობას არ ამყარებდნენ. ეს ორი
ურთიერთსაწინააღმდეგო პოლიტიკური ხაზი, რომლიც მონღოლ
ფეოდალებს შორის წარმოიშვა XIII ს-ის 30-40-იან წლებში,
მონღოლთა ბატონობას ირანში წითელ ხაზად გადასდევს. ამ
ორ მიმართულებას შორის მწვავე ბრძოლა მიმდინარეობდა
კუკუზი და მისი შემცვლელი 1244 წ. არღუნ-აღა არაერთხელ
ცდილან ხალხის დაბეგვრის ზუსტი ნორმების დაწესებას, მონღოლ
ფეოდალთა თვითნებობის შეზღუდას; აიძულებდნენ მათ
მოსახლეობაში აკრეფილი გადასახადების შეტანას.

ირანში ორის დაუმორჩილებელი პოლიტიკური ერთეულის
- ბაღდადის სახალიფოს და ისმაილიტების სახელმწიფოს
არსებობამ, რომლებთანაც მონღოლები ვერაფერს გახდნენ, ამასთანავე
უკვე დაპყრობილი ტერიტორიების უკეთ ათვისებამ და იმპერიის
საზღვრების შემდგომმ გაფართოებამ, აუცილებელი გახადა
დასავლეთისაკენ ახალი ლაშქრობის მოწყობა.

ირანი თავდაპირველად ჯუჩის ულუსის (ოქროს ურდოს
შემადგენლობაში უდა შესულიყო მაგრამ XIII ს-ის 50-იან
წლებამდე მას დიდი ყაენის მოადგილეები მართავდნენ.

§ 6. ჰულაგუ-ხანის ლაშქრობა ირანში

1251 წ. მონღოლეთში გამართულ ყურულთაიზე დიდი ყაენის ტახტზე აიყვანეს მუნკე-ყაენი (1251-1259 წწ). ამავე ყრულთაიზე გადაწყდა მონღოლთა მიერ ახლო და შორეულ აღმოსავლეთში დასაპყრობი ტერიტორიების დალაშქვრის დაჩქარება. ამ მიზნით გაგზავნილ იქნა ორი დიდი ლაშქარი: ჩინეთში - ყუბილაი ხანისა, ხოლო ირანში - ჰულაგუ-ხანის, მუნკე ყაენის ძმების მეთაურობით. ჰულაგუს მოქმედების გარკვეული გეგმა დაუსახეს: ისმაილიტების ბლიერების მოსპობა, ბაღდადის ხალიფას დამორჩილება და ახლოსავლეთის ქვეყნების დაპყრობა.

1252 წ. ჰულაგუმ დაიწყო მზადება ლაშქრობისათვის, რომელსაც საერთო იმპერიული მნიშვნელობა ჰქონდა. მონღოლთა ჯველა ულუსიდან ყოველი ათი კაციდან ორი-ორი კაცი იქნა გამოყოფილი, ანუ ყველა მონღოლი მამაკაცის მეხუთედი (მომთაბარეებში ყველა მოზრდილი მამაკაცი მეომარი იყო) ოჯახებით. ისინი დაუქვემდებარეს ჰულაგუს. ჩინეთიდან გამოძახეს ათასამდე ქვისმტყორცნელი, ცცხლის მტყორცნელი და მეარბალეტეები. გრიგოლ აკანელის ცნობით, ჯარში 70 000 კაცამდე იყო.

ტერიტორია, რომელზეც ჰულაგულს უნდა გაევლო, წინასწარ გაწმინდეს მომთაბარე ურდოებისაგან. მდინარეებზე კეთდებოდა ხიდები, წესრიგში მოჰყავდათ გზები. მოსახეობა ჯარისათვის ამზადებდა საჭმელ-სასმელს და ფურაჟს. 1252 წ. ჰულაგუ ყარაყორუმიდან ირანისაკენ დაიძრა, მაგრამ ძალიან ნელა მოძრაობდა და მხოლოდ 1256 წ. შვიდმდინარეთასა და შუა აზიის გავლის შემდეგ გადავიდა მდ. ამუ-დარიაზე.

1256 წ. მონღოლთა ჯარმა ალყა შემოარტყა ისმაილიტთა მთელ რიგ ციხე სიმაგრეებს. ჰულაგუ ხანმა „მთის მოხუცს“ მოსთხოვა სრული კაპიტულაცია და ისმაილიტთა ციხესიმაგრების დანგრვა. ამ დროს ისმაილიტთა მმართველ ზედაფენაში შინაური ბრძოლა მიმდინარეობა, რომელმაც ძალთა თანაფარდობა

მონღოლთა სასარგებლოდ შეცვალა. „მთის მოხუცი“ - მონღოლთა დაუძინებელი მტერი მოკლეს. მის წინააღმდეგ შეთქმულებას ხელმძღვანელობდა მისი შვილი რუქნ ად-დინ ხურშაჰი, რომელსაც მხარს უჭერდა ისმაილიტთა პრომონღოლური დაჯგუფება. ამ დაჯგუფებას, რომელშიც იყო სწავლული ასტრონომი, ნასირ ად-დინ ტუსი, ძალისხმევით ხურშაჰი დათანხმდა დამორჩილებაზე იმ პირობით, თუ მონღოლები მას სამფლობელოებს შეუნარჩუნებდნენ. ხურშაჰმა სცადა მოლაპარაკების გაჭიანურება და კაპიტულაციის გადადება, მაგრამ მონღოლებმა ციხესიმაგრეებზე იერიში მიიტანეს. მეიმუნდაზის ციხის ხანმოკლე ალყის შემდეგ, ხურშაჰი ციხიდან გამოვიდა და გამოცხადდა ჰულაგუ-ხანთან. ჰულაგუ ხურშაჰს სიცოცხლის შენარჩუნებას შეჰირდა, მაგრამ იგი მუნკე-ყაენთან გააგზავნეს ყარაყორუმს და გზაში მოკლეს.

1256 წ. ბოლოს მონღოლებმა აიღეს და დაანგრიეს ისმაილიტების მიუვალი ციხე სიმაგრე ალამუთი შემდეგ კი 40 ციხე. გირდქუჰის ციხსიმაგრე - დამრანის ახლოს 3 წლის განმავლობაში უმკლავდებოდა მონღოლებს. ისტორიკოს ათამალექ ჯუვეინის, რომელიც ამ ლაშქრობაში თან ახლდა ჰულაგუს, დაავალეს პირადად გაცნობოდა ალამუთის მდიდარ ბიბლიოთეკას. ჯუვეინიმ თავის თხზულებში გამოიყენა ჰასნ-საბაჰის ცხოვრება-მოღვაწეობის ამსახავი თხზულება „სარგოზაშთე სეიდნა“

შემდეგ წელს ჰულაგუმ ჯარი წაიყვანა ბაღდადზე. ბაღდადის სახალიფო მაშინ შედარებით პატარა სამფლობელო იყო, მაგრამ ხალიფას რელიგიური ავტორიტეტი როგორც სუნიტების რელიგიური (სულიერი) მეთაურისა, კვლავ შეურყეველი იყო. ხალიფა მუსთასიმმა (1242-1258 წწ) თავისი სამფლობელოს მმართველობა კარის დიდებულებს მინადო, რომელთა შორის მიმდინარეობდა სასტიკი ბრძოლა და გამუდმებული ინტრიგები ხელისუფლების ხელში ჩასაგდებად.

მონღოლთა შემოტევის საფთხის წინ ხალიფას გარემომცველ პირთა შორის ბრძოლა არ შეწყვეტილა, თითოეული მათგანი მას სთავაზობდა მონღოლთა იმპრიასთა ურთიერთოის

სხვადასხვა გზას, ხალიფა უკიდურესად დაბნეული იყო. მან ბრძანა ჯარის შეკრება, მაგრამ შემდეგ დაენანა ჯარისათვის ფულის მიცემა და ბრძანა მისი დაშლა. ჰულაგუს წინადადება კაპიტულაციის შესახებ ხალიფამ უარყო.

1257 წლის დეკემბერში მონღოლთა ჯარი ყოველი მხრიდან გაემართა ბაღდადისაკენ. ხანმოკლე იერიშის შემდეგ მონღოლები ქალაქში შეიჭრნენ. 20 დღე გრძელდებოდა ბაღდადის რბევა. მოსახლეობა, სქესისა და ასაკის განურჩევლად, გაჟლიტეს. სხვათა შორის, შეიწყნარეს ქრისტიანები და ებრაელები, რომლებსაც ჰულაგუ-ხანი თავის მომხრეებად მიიჩნევდა, რადგანაც მუსლიმურ სახელმწიფოში ისინი უუფლებონი და დაბეჩავებულნი იყვნენ.

ბიბლიოთეკა, ხელოვნებისა და კულტურის ძეგლები გაანადგურეს. 1258 წ. 10 თებერვალს ხალიფა მუსთასიმი ჩაბარდა. რამდნიმე დღის შემდეგ ჰულაგუ-ხანი ბაღდადში შევიდა და ხალიფას უბრძანა: ეჩვენებინა აბასიანთა საგანძურის სამალავი. შიშისაგან აკანკალებულმა ხალიფამ ძლივს იპოვა საგანძურის გასაღები; იგი იძულებული გახდა ელიარებინა ოქრო-ვერცხლით და ძვირფასეულობით სავსე საიდუმლო საწყობების არსებობა. აბასიანთა მიერ რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში დაგროვილი ძვირფასეულობა ხანის კარვის ირგვლივ მიწაზე დააწყვეს. ჰულაგუს ბრძანებით ხალიფა სიკვდილად დასაჯეს (იგი ცხენის ფლოქვებით გათელეს). მასთან ერთად სიკვდილით დასაჯეს აბასიანთა საგვარეულოს ყველა მამაკაცი, ქალები მონებად აქციეს. ამგვარად, აბასიანთა სახალიფო, რომელიც ხუთ საუკუნეზე მეტხანს არსებობდა, მონღოლებმა მოსპეს. აღსანიშნავია, რომ ჰულაგუს მიერ ბაღდადის აღებაში ქართველებიც მონაწილეობდნენ. „ჟამთააღმწერლის“ ცნობით, ქართველებს უამრავი ოქრო-ვერცხლი უშოვნიათ.

შემდეგ მონღოლებმა სირიაზე გაილაშქრეს. მათ აიღეს და ააოხრეს ალეპო, დამასკო და სხვა ქალაქები (1260 წ.), მაგრამ შემდეგ მონღოლების წინსვლა შეაჩერეს, რადგანაც მიიღეს ცნობა მუნკე ყაენის სიკვდილის შესახებ. ჰულაგუ სასწრაფოდ დაბრუნდა

აზერბაიჯანში. მონღოლთა წინსვლის დროებითი შეჩერება გამოიყენა ეგვიპტემ წინააღმდეგობის გაწევის ორგანიზაციისათვის. მალე ეგვიპტელებმა მოღოლები დაამარცხეს და ისინი წავიდნენ სირიიდან. 1260 წ. კაიროში აღადგინეს აბასიანთა სახალიფო, როგორც სასულიერო ხელისუფლების მქონე, საერო (პოლიტიკური) ხელისუფლების გარეშე. ხალიფად გამოცხადდა ბაღდადიდან ლტოლვილი პიროვნება , რომელიც თავს აცხადებდა აბასიანთა საგვარეულოს ერთ-ერთ წევრად.

ბაღდადის განადგურებამ და ხალიფას სიკვდილით დასჯამ მთელი მუსლიმური სამყარო შეაწუხა და აღაშფოთა. ამით ისარგებლა „ოქროს ურდოს" ხანმა გამუსლიმებულმა ბერქემ (1256-1265 წწ), რომელმაც ისლამის დაცვის საბაბით ჰულაგუს წინააღმდეგ კავკასიაში ოცდაათათასიანი ჯარი გამოგზავნა. ჯარის გამოგზავნის ნამდვილი მიზეზი იყო „ოქროს ურდოს" მისწრაფება სამხრეთით გადმოეწია თავის საზღვრები და თავისი სამფლობელოს შემადგენლობაში მოექცია, უკიდურეს შემთხვევაში, აზერბაიჯანი და საქართველო, რაგდანაც „ოქროს ურდოს" ხანები თვლიდნენ, რომ ჩინგიზ-ყაენის ანდერძის თანახმად, ეს ქვეყნები მათ ეკუთვნოდათ. 1262 წ. ჰულაგუს და ბერქეს ჯარები ერთმანეთს შეხვდნენ კუნდუზჩასთან. რამდენიმე შეტაკების შემდეგ ჰულაგუს ჯარი თერგთან ბრძოლაში დამარცხდა, „ოქროს ურდო" კავკასიონის ქედს მიღმა გადავიდა. 1262 წლის ლაშქრობა პირველი იყო „ოქროს ურდოსა" ჰულაგუიანებს შორის მრავალწლიანი ბრძოლების ციკლში. ჰულაგუანები ხელიდან არ უშვებდნენ სამხრეთ და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანს.

§ 7. ჰულაგუანთა სახელმწიფო და მისი მეზობლები

ჰულაგუ-ხანი მთელი თავისი ჯარით ირანში დარჩა, სადაც თავისთვის და თავისი მემკვიდრეებისათვის თვითონებურად შექმნა

მონღოლური ულუსი. 1261 წ. „დიდმა-ხანმა“ ყუბილაი-ყაენმა მას ინვესტიტურა გამოუგზავნა: მისი ძლაუფლება სცნო ახლად დაპყრობილ და მონღოლთა ძველ სამფლობელოებზე ირანში. მასვე მიანიჭა ილხანის ტიტული (სიტყვა-სიტყვით „ტომის ხანი“ ულუსი ხანის მნიშვნელობით).

ჰულაგუ-ხანის სახელმწიფოს, რომლის არსებობის დასაწყისად მიჩნეულია 1258 წ., უზარმაზარი ტერიტორია ეკავა. ჩრდილოეთით - კავკასიონის ქედი იყო სტაბილური ოქროს ურდოსთან; ამიერკავკასიაში - საქართველო და შირვანშაჰების სახელმწიფო ჰულაგუ-ხანის ვასალები იყვნენ; ჰულაგუს სახელმწიფოს ხარკს უხდიდა ტრაპიზონის იმპერია - 1204 წ. შავი ზღვის სამაპიროზე დაარსებული პატარა ბერძნულ-ქართული სახელმწიფო; დასავლეთში, მც. აზიაში, რუმის სელჩუკიანთა სასულთნო მისდამი ვასალურ დამოკიდებულებაში იყო, ჰულაგუანებზე ვასალურ დამოკიდებულებას სცნობდა მც. აზიის სამხრეთ-აღმოსავლეთში მდებარე კილიკიის სომხური სამეფო (1080-1375 წწ), რომელიც შემდგომში ეგვიპტის სასულთნოს წინააღმდეგ ბრძოლაში ჰულაგუანთა დასაყრდენად იქცა; მდ. ევფრატი იყო სირიასთან საზღვარი; სამხრეთით სპარსეთის ყურე იყო ბუნებრივი საზღვარი; სამხრეთ-აღმოსავლეთით სახმელეთო საზღვარი ინდოეთის სამთავროებთან გასდევდა ზღვას მდ. ამუ-დარიასაკენ, თერმეზთან ახლოს, ცოტა აღმოსავლეთით. თანამედროვე ავღანეთში, ქ. ჰერათით ცენტრში, იყო ჰულაგუს ვასალი ქართების (ქორთების) სახელმწიფო; აღმოსავლეთით - მდ. ამუ-დარია იყო საზღვარი ჩაღათაელების მონღოლურ სახელმწიფოსთან; ჩრდილოეთით, ურგენციეს სამხრეთით, კასპიის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირომდე - ესაზღვრებოდა „ოქროს ურდო“. კასპიის ზღვა ჰულაგუანთა სახელმწიფოს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდა. მხოლოდ ძნელად მისადგომი გილანის ოლქი დიდხანს ინარჩუნებდა თავის დამოიუკიდებლობას.

„ოქროს ურდო“, ჩაღათაელთა სახელმწიფო, სირიისა და ეგვიპტის მამლუქთა სასულთნოები ჰულაგუიანთა მტრები იყვნენ.

ეგვიპტე,რომელიც მამლუქთა გვარდიის ზედაფენიდან გამოსული სულთნების ხელთ იყო, წარმოადგენდა ახლო აღმოსავლეთში ეკონომიკურად ყველაზე უფრო განვითარებულ და ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს.

1261 წ. მამლუქებმა დაიმორჩილეს სირია; 1291 წ. მათ დაიპყრეს ჯვაროსანთა უკანასკნელი სამფლობელოები პალესტინაში, რის შედეგაც კაირო და ალექსანდრია აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ვაჭრობის საქმეში შუამავლებად იქცნენ. ამას ეგვიპტის კეთილდღეობისათვის თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა.

ეგვიპტემ ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ ბრძოლაში „ოქროს ურდოს“ სახით მოკავშირე ჰპოვა. მამლუქთა სულთნებმა მარჯვედ გამოიყენეს „ისლამის დამცველის“ როლი „ურწმუნოების“ (მონღოლები, ჯვაროსნები . . .) წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ეგვიპტის წინააღმდეგ ბრძოლამ განაპირობა ჰულაგუიანთა ხანგრძლივი ურთიერთობება სირიელ ჯვაროსნებთან და ევროპის ქრისტიანულ სახელმწიფოებთან, განსაკუთრებით საფრანგეთთან და გენუასთან. უკვე პირველი ილხანების დროს მათ შორის - ერთი მხრივ ილხანთა და მეორე მხრივ საფრანგეთს, ინგლისსა და რომის პაპს შორის გაიცვალა ელჩობები, რომელთა მიზანიც იყო მამლუქების წინააღმდეგ საერო კავშირის შეკვრა „ქრისტეს საფლავის გათავისუფლებისათვის“, ანუ სირიის და პალესტინის ერთობლივი დაპყრობისათვის. ჰულაგუიდები ამ ქვეყნებს ჰპირდებოდნენ თავიანთ ქრისტიან ვასალ-ჯვაროსნებს.

ასეთი იყო საერთაშორისო ვითარება იმ დროს, როდესაც შეიქმნა და განვითარდა ჰულაგუიანთა სახელმწიფო. გაუთავებელმა და ძვირადღირებულმა ომებმა, რომლებიც ამ სახელმწიფოს თითქმის ყველა საზღვართან მიმდინარეობდა, მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა ჰულაგუიანთა საშინაო პოლიტიკაზე.

§ 8. ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს ორგანიზაცია

ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს ორგანიზაცია მონღოლთა იმპერიის ორგანიზაციის მსგავსი იყო. უმაღლესი ხელისუფლება სახელმწიფოში ეკუთვნოდა ილხანს. მონღოლი უფლისწულები, ნოინები და ამირები ხანის ვასალებად ითვლებოდნენ. ისინი ხანისაგან საუფლისწულოდ იღებდნენ დიდ ტერიტორიებს, ანდა ცალკეულ ქალაქებს, რომლებიც მათ დიდ შემოსავალს აძლევდა. საუფლისწულოების ყველა მოფლობელი არ ცხოვრობდა თავის სამფლობელოში და არ განაგებდა მათ: სამფლობელოებს სახელმწიფო მოხელეები განაგებდნენ. თურქი და მონღოლი ფეოდალები მონღოლთა ჯარის მხედართმთავრები იყვნენ. ჯარს შემორჩენილი ჰქონდა გვაროვნულ-ტომობრივი დაყოფა, ისინი ვალდებული იყვნენ ხანის დაძახილზე თავისი მეომრებით გამოცხადებულიყვნენ საომრად.

ილხანი და მთელი მონღოლური არისტოკრატია მომთაბარულ ცხოვრებას აგრძელებდა; ჯერგით, შევარდნებით ნადირობები და ძვირადღირებული ნადიმები ენაცვლებოდა ლაშქრობებს. ილხანი ერთ მუდმივ ადგილზე არ ცხოვრობდა: წლის ნაწილს იგი ატარებდა ბაღდადსა და თავრიზში, დანარჩენ დროს მომთაბარეობდა, ზაფხუობით - იალაღებზე, ზამთრობით - ყიშლაღებზე. მონღოლ დამპყრობლებს განსაკუთრებით იზიდავდა აზერბაიჯანი თავისი შესანიშნავი საძოვრებით.

ძველი, ადგილობრივი დინასიტები საქართველოში, რუმში, ლურისტანში, ფარსში, ქერმანში, იეზდში, ჰერათში, ავღანეთში და სხვ., რომლებმაც ჰულაგუს ირანში შესვლის დროს თავიანთი მორჩილება გამოაცხადეს, დარჩნენ მის ვასალებად, მაგრამ მათი ქვეყნის მართვა შეეძლოთ მხოლოდ ილხანის წარმომადგენლის (მონღ. ბასკაკი, სპარს. შიხნა) კონტროლქვეშ. დიდი დამოუკიდებლობით სარგებლობდა კილიკიის სომეხთა სახელმწიფო.

ბინადარი მოსახლეობით დასახლებული უაზარმაზარი ტერიტორია, რომელიც თავისი ეკონომიკით, ენით, რელიგიით და

კულტურით სავლებით უცხო იყო მომთაბარე-დამპყრობთათვის. მონღოლთათვის ძნელად სამართავი აღმოჩნდა. მონღოლებს ქვეყნების მართვა-გამგებლობის გამოცდილება არ ჰქონდათ, ამავე დროს საჭირო იყო ფისკალური აპარატის შექმნა. რადგანაც მათ საამისო ძალები არ ჰყავდათ, ისინი იძულებულ გახდნენ სამოხელეო სარბიელზე დაეწინაურებიათ ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატია.

მონღოლები საჭირო კადრებს ქალაქებში მცხოვრებ ირანელ მოხელეებს შორის პოულობდნენ. ირანის მრავალ ქალაქში შემორჩენილი იყო ბევრი ძველი ირანული ოჯახი, რომელნიც მიეკუთვნებოდნენ ირანულ სამოქალაქო ბიუროკრატიასა და სასულიერო წოდებას, ამავე დროს კი იყვნენ მსხვილი მიწისმფლობელები - ოლქის მსხვილი ფეოდალები, რომლებიც თავიანთი მიწებიდან იღებდნენ ფულადსა და ნატურალურ რენტას. ეს სამოქალაქო ბიუროკრატია, რომელიც ადრე სელჩუკიანებთან და ხორეზმშაჰებთან მსახურობდა, სიამოვნებით დათანხმდა მონღოლ-ილხანებთან თანამშრომლობას. ერთ-ერთი ასეთი ძველი იარნული ოჯახი, რომელიც ჰულაგუ-ხანმა სახელმწიფო სამსახურში დააწინაურა, ჯუვეინიანთა ოჯახი იყო. ილხანთა ადმინისტრაციულ-საფინანსო აპარატში მუშაობამ სამოქალაქო ბიუროკრატიის უზარმაზარი შემოსავალი მოუტანა; ასე მაგ., ყოველისშემძლე ვეზირ შამს ად-დინ მუჰამედ ჯუვეინის (ისტორიკოსის ძმის) ყოველდღიური შემოსავალი I თუმანს (ათი ათასი ვერცხლის დინარს) უდრიდა, რაც შეადგენდა 360 თუმანს წელიწადში და 20%-ით აღემატებოდა ჰულაგუს სახელმწიფოს მთელ შემოსავალს.

მუსლიმმა სასულიერო პირებმა: სეიდებმა, ულემებმა, დერვიშული ორდენების შეიხებმა მონღოლთა ბატონობის დროს თავისი პრივილეგირებული მდგომარეობისა და ეკონომიკური სიძლიერის შენარჩუნება შეძლეს. შამანისტმა მონღოლებმა, რომლებიც საერთოდ სარწმუნოებრივი შემწყნარებლობით გამოირჩეოდნენ, სრაფად გაითვალისწინეს ეს უზარმაზარი მორალურ-

რელიგიური ავტორიტეტი, რომლითაც ხალხთა მასებში მუსლიმი სასულიერო პირები სარგებლობდნენ. მათ შეუნარჩუნეს ვაკუფების ნაწილი. ისევე, როგორც ადრე, ვაკუფის სამფლობელოები მიწების დიდ ფართობს მოიცავდა; ვაკუფებს ჰქონდათ აგრეთვე სახელოსნოები, დახლები, ბაზრები, ქარვასლები, რომელთა შემოსავალსაც სასულიერო ფეოდალები ისაკუთრებდნენ. სასულიერო და სამოხელეო არისტოკრატია მჭიდროდ იყო დაკავშირებული როგორც ადგილობრივ, ასევე სატრანზიტო-საქარავნო ვაჭრობასთან. ძლიერი სავაჭრო კომპანიის წევრები - ორტაღები - ხშირად მოქმედებდნენ როგორც ხანების, უფლისწულების, ხანების ცოლების და მსხვილი ფეოდალების კონტრაგენტები. სავაჭრო ოპერაციებში დაბანდებული თანხა მათ უბრუნდებოდათ ორტაკების მიერ არაბეთის ქვეყნებიდან, ინდოეთიდან, ჩინეთიდან და დასავლეთის ქვეყნებიდან გამოტანილი საქონლის სახით. აბრეშუმისა და ფარჩის ტანსაცმელი, აბჯარი, იარაღი, მაუდი, ფაიფური, ძვირფასი ქვები, ოქროსი და ვერცხლის ნივთები ფეოდალთა კარზე ძვირად ფასობდა.

ირანული სამოხელეო ბიუროკრატია დამპყრობლებს სჭირდებოდა, რამდენადაც ის იყო დაპყრობილი ქალაქებისა და სოფლების მოსახლეობის ექსპლუატაციის საქმეში მათი ძირითადი მოადგილე და აგენტი. ამგვარად, ჰულაგუანთა სახელმწიფოში ფეოდალთა გაბატონებული კლასი შედგებოდა ოთხი სოციალური ჯგუფისგან, რომელიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა თავისი ეთიკური წარმოშობით, ენით, რელიგიით და ცხოვრების წესით : 1. სამხედრო-მომთაბარული არისტოკრატია - მონღოლური, თურქული, ქურთული 2. სამოქალაქო ბიუროკრატია - უმთავრესად სპარსელები; 3. უმაღლესი სასულიერო პირები - მუსლიმური, ხოლო ამიერკავკასიის ქვეყნებში, მცაზიაში და არაბეთის ერაყში - აგრეთვე ქრისტიანული; 4. ადგილობრივი ირანული პროვინციული არისტოკრატია, რომელიც ცენტრალურ სახელმწიფო აპარატთან არ იყო დაკავშირებული. წამყვან პოლიტიკურ როლს მონღოლური და თურქული მომთაბარული არისტოკრატია

თამაშობდა. ადგილობრივი ირანული არისტოკრატიიდან მხოლოდ ნაწილი გადარჩა, მეორე ნაწილი განადგურდა და მათი მიწები გადავიდა ან სახელმწიფოს, ან მონღოლური მომთაბარული არისტოკრატიის ხელში. ეს უკანასკნელი არ ანებებდა თავს მომთაბარული ცხოვრების წესს, მაგრამ როდესაც ხელში ჩაიგდო დამუშავებული მიწები, ამ მიწებზე მსხდომი გლეხების ფეოდალურ ექსპლუატატორად გადაიქცა. გაბატონებული კლასის ამ ჯგუფებს შორის, მის შიგნითაც ზოგჯერ მკვეთრი დაპირისპირება იყო.

სახელმწიფოს მთელი ძალისხმევა მოსახლეობიდან შემოსავლის მაქსიმალური ამოქაჩვისაკენ იყო მიმართული. სამოქალაქო მმართველობის სათავეში იდგა დიდი დივანის ვეზირი (ანუ საჰებ დივანი), რომელიც განაგებდა მთელ ხაზინას, გადასახადების აკრეპის საქმეს, სახელმწიფოს შემოსავალსა და გასავალს, მთელ საქმისწარმოებას და ადმინისტრაციის ქვედა ფენების საქმიანობას. ვეზირის უწყებაში შედიოდა აგრეთვე სახელოსნოები (სპ. ქარხანე, მრ.რ. ქარხანათ), რომლებიც ჩვეულებრივ ხანს ან მის ოჯახს ეკუთვნოდა. ამ ქარხანეებში დაპყრობების დროს მონად ქცეული ხელოსნები, ან მათი შთამომავლები ცხოვრობდნენ. ცალკეულ ოლქებსა და დიდ ქალაქებში ისხდნენ საფინანსო მოხელეები, რომლებიც ცენტრალურ ხელისუფლების წინაშე ანგარშვალდებულნი იყვნენ ხაზინაში გადასახადების დროულად და შეუფერხებლად შეტანაზე. პრაქტიკაში იყო გადასასადების აკრეფის შემსყიდველობითი სისტემა. შემსყიდველს შეეძლო აბსოლუტურად უკონტროლოდ გაეძარცვა მოსახლეობა. გადასახადების აკრეფა ქალაქებიდან და ოლქებიდან აბსოლუტურად სასტიკი ღონისძიებებით ხორციელდებოდა და მინიატურულ ლაშქრობას ემსგავსებოდა. მოსახლეობიდან გამოძალული თანხები უზარმაზარი იყო. ჰამდაჰ ყაზვინის მიხედვით, სახელმწიფოს წლიური შემოსავალი, 1295 წ. 1700 თუმანს უდრიდა (ვასაფის მიზედვით 1800 თუმანს). ამის გარდა, არცთუ მცირე თანხა რჩებოდა მოხელეების, გადასახადის შემსყიდველებსა და ფეოდალების ხელში, რადგანაც

ფეოდალთა მფლობელობაში მყოფ ოლქებში გადასახადები თუმცა სახელმწიფო მოხელეების მიერ იკრიფებოდა, მაგრამ შედიოდა არასახელმწიფო საზინაში, არამედ თავს იყრიდა ფეოდალთა ჯიბეში.

გარდა ცენტრალური უწყების „უმაღლეს დივანისა, იყო სხვა დივანებიც, რომელთა შორის ინჯუს დივანი განაგებდა ხანის და მისი ოჯახის პირად უძრავ-მოძრავ ქონებას. ხანის ხაზინაში თავმოყრილი უზარმაზარი სახსრები, იხარჯებოდა ხანის და მის საგვარეულოს, უფლისწულებისა და მათი ცოლების მდიდრულ ნადიმებსა და ნადირობაზე, აგრეთვე ჯარის შენახვაზე.

ჰულაგუ-ხანის ჯარი შედგებოდა ირანში მასთან ერთად მოსული მოღოლი და თურქი მომთაბარეებისა და XIII ს-ის 30-იანი წლებიდან ირანში მყოფი ლაშქრისაგან. მომთაბარეთა ძველი ტრადიციის მიხედვით,ლაშქარი ტომობრივი პრინციპის მიხედვით იყო ორგანიზებული. ჯარის ორგანიზაციული დაყოფა ათეულებად, ასეულებად, ათასეულებად და ტუმანებად თანხვდებოდა გვართა და ტომთა დაჯგუფებებს და ქვედანაყოფებს. მომთაბარე მონღოლურ და თურქულ ტომთა ბელადებს ჯარში უმაღლესი თანამდებობები ეკავათ (ათასეულების და ათიათასეულების - ტუმანების ამირების - ნოინების). ამავე დროს, ეს ნოინები, ამირები ან ბეგები, მსხვილი ფეოდალები იყვნენ, რომლებიც ლენური მფლობელობის (იკტას) საფუძველზე ფლობდნენ მიწებს და გლეხებს. ისინი თავიანთი ტომების მომთაბარეებთან ერთად სამხედრო სამსახურს ასრულებდნენ. მხედართმთავრები და მათი მეომრები მომთაბარულ ცხოვრებას ეწეოდნენ: ზაფხულობით მომთაბარეობდნენ მათთვის განკუთვნილ „იურტებზე“ - უმეტესად სასზღვრო რეგიონებში - აზერბაიჯანში, ამიერკავკასიაში, ხორასანში, ხოლო ზამთრობით თავს იყრიდნენ ილხანის ან უფლისწულის ბანაკებში. ჯართან ერთად მომთაბარეობდნენ მათი ოჯახები, ჯოგები და მონები. თავდაპირველად ლაშქრის რიგითი არ იღებდნენ ლენებს (იკტა), არამედ ღებულობდნენ მხოლოდ „შესანახს“, ტანსაცმელს („ჯამაგი“), „საჭმელს“ („ულუფა“) და ფურაჟს

(„ალაფე“).

მონღოლურ-თურქული მომთაბარული არისტოკრატია მტკიცედ იცავდა ჩინგიზ-ხანის „დიდ იასას“ და მომთაბარულ ტრადიციებს; არ გადადიოდა ბინადარ ცხოვრებაზე და არ ითქვიფებოდა ირანულ ბინადარ არისტოკრატიაში, კიდევ მეტი, ბინადართა მუსლიმური კულტურისა და ისლამისადმი სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია დიდი ხნის განმალვობაში მტრულად იყო განწყობილი. მონღოლური ნომადური არისტოკრატიისთვის მონღოლური ტრადიციების დაცვა უკავშირდებოდა კერპთაყვანისმცემლობა, ბუდიზმს ან ქრისტიანობას (ნესტორიანული მიმართულების). ეს ორი უკანასკნელი რელიგია მონღოლებში გავრცელდა უიღურების მეშვეობით ჯერ კიდევ ჩინგიზ-ხანის მიერ მათ გაერთიანებამდე. ჰულაგუ-ხანისა და მისი პირველი მემკვიდრეების დროს სხვადასხვა რელიგიის წარმომადგენელთა შორის გააფრთებული ბრძოლა მიმდინარეობდა: ისინი ცდილობდნენ თავის სარწმუნოებაზე ხანის მოქცევას და ხანის კარზე ხელმძღვანელი მდგომარეობის დაკავებას. მოქიშპე მხარეები მოწინააღმდეგესთან ბრძოლისას ყოველგვარ საშუალებას იყენებდნენ.

თურქულ-მონღოლურ სამხედრო-ფეოდალურ არსტოკრატიასა და ირანულ ფეოდალებს შორის ბრძოლა რელიგიური საკითხებით არ ამოიწურებოდა; იგი განსაკუთრებით მწვავედ გამოვლინდა ხანის ხელისუფლებასთან, სახელმწიფოს ცენტრალიზაციასთან, მუსლიმურ კულტურასთან და ისლამთან მიმართებაში.

მმართველობის აპარატის სათავეში მდგომი ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატია ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნისაკენ მიისწრაფოდა, რომლის ნიმუშად მიაჩნდათ სახალიფო და ღაზნევიანთა სახელმწიფო; თავის მხრივ, ეს უკანასკნელნი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ნიმუშად მიიჩნევდნენ სასანიანთა ირანს. ირანის სამოქალაქო ბიუროკრატია ცდილობდა ხანის ძალაუფლების გაძლიერებას, მის გამუსლიმებას, საგადასახადო სისტემის მოწესრიგებას, რენტა-გადასახადის ზუსტ ფიქსაციას,

სახელმწიფო ხაზინის განმტკიცებას; იგი იბრძოდა მომთაბარე არისტოკრატიის გავლენის ზრდი, მისი ცენტრიდანული მისწრაფებების, ხანის საგვარეულოს მომხვეჭელობის წინააღმდეგ. სამოქალაქო ბიუროკრატია რაიათების (გლეხების) მიმართ ექსპლუატაციის კურსს ატარებდა; ეს ექსპლუატაცია თუმცა მკაცრი იყო, მაგრამ ისეთი არა, რასაც გლეხები სრულ განადგურებამდე და საწარმოო ძალების გამოფიტვამდე მიჰყავდა.

თურქულ-მონღოლური მომთაბარული არისტოკრატიისათვის ეს მისწრაფებები სასებით უცხო იყო. თავიანთ ტომებში მათ ჰქონდათ სამხედრო დასაყრდენი, ხოლო თავიანთ მამულებში - ეკონომიკური. ამრიგად, მომთაბარე ფეოდალები წარმოადგენდნენ ანგარშგასაწევ პოლიტიკურ ძალას. ამ ორ დიამეტრულად საწინააღმდეგო პოლიტიკურ ძალას შორის ბრძოლა მიმდინარეობდა ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს მთელი ისტორიის მანძილზე.

თავისებური ფიგურა იყო პირელი ილხანი ჰულაგუ-ხანი. იგი დაიბადა 1216/17 წ. მონღოლეთში და იყო ჩინგიზ-ყაენის ერთ-ერთი ყველაზე საყვარელ შვილიშვილთაგანი. მისმა ახალგაზრდობამ გაუთავებელ ლაშქრობებში გაიარა. ჰულაგუს, ირანის მბრძანებლად გახდომის შენდეგაც, თავისი ცხოვრეის წესი და მომთაბარე ფეოდალის ჩვეულებები არ შეუცვლია. მთელი თავისი ბანაკით (ურდო) იგი წელიწადში ერთი ადგილიდან მეორეზე რამდენჯერმე გადადიოდა. მისი საყვარელი გართობა იყო შევარდნებით და ჯერგით ნადირობა, აგრეთვე - დიდებული ნადიმები. სახელმწიფო მმართველობასა და პირად ცხოვრებაში იგი ძირითადად ხელმძღვანელობდა მონღოლური მომთაბარული ტრადიციებით და „დიდი იასით“. ჰულაგუმ, ისევე, როგორც ჩინგიზ-ხანმა, იცოდა თავისი ინტერესების სასარგებლოდ მტრის ბანაკში წინააღმდეგობისა და შინაური ბრძოლის გამოყნება. თვითონ ჰულაგუ შამანისტი იყო, მაგრამ დიდი ტოლერანტობით გამოირჩეოდა. მისი განსაუთრებული მფარველობით სარგებლობდნენ ქრისტიანები, ეს აიხსნება არა მარტო იმით, რომ მისი დედა და მის მთავარი ცოლი დოქუზ-ხათუნი

(წარმოშობით კერაიტების ტომიდან) ქრისტიანები იყვნენ, არამედ იმითაც,რომ ისლამის დამცველ ეგვიპტის წინაარმდეგ ბრძოლაში ჰულაგუ-ხანი ცდილობდა ქრისტიანი ქართველი და სომეხი ფეოდალების გამოყენებას და მათი დახმარებით, ისევე, როგორც ჯვაროსნების დამარცხებითაც, სირიის დაპყრობას. ჰულაგუ-ხანი თავისთვის საჭირო ხალხს სამსახურში იყვანდა მათი რელიგიური აღმსარებლობის გაუთვალისწინებლად: სამოქალაქო მართვა-გამგებლობის სათავეში მან დააყენა მუსლიმი, სპარსელი შამს ად-დინ მუჰამედ ჯუვეინი, კარის ექიმი იყო ჩინელი და სხვ.

ჰულაგუ მომთაბარედ რჩებოდა, მაგრამ იგი აღმშენებლობით სამიანობასაც მისდევდა: ალა-დაღზე მან ააშენა სასხლე, ხოიში - ბუდისტური ტაძარი, ხაბუშანში - ქარხანე; 1259 წ. მისი ხელშეწყობით, დიდმა სპარსელმა მათემატიკოსმა და ასტრონომმა ნასირ ად-დინი ტუსიმ ააშენა ობსერვატორია, რომელთანაც იყო დიდი ბიბლიოთეკა. ამ ასტრომნომიულ ობსერვატორიაში მუშაობდნენ არა მარტო არაბი და სპარსელი, არამედ ჩინელი და ინდოელი ასტრონომები. ჰულაგუ-ხანი, პრაქტიკული მიზნებით, ახალისებდა სწავლულ მათემატიკოსებს, მედიკოსებს და სხვ-უნიშნავდა მათ ჯამაგირებს და თავის კარზე ჰყავდა ისინი. ამავე დრს, ისევე, როგროც ყველა ილხანი, იგი ცრუმორწმუნე იყო: მკითხავები, წინასწარმეტყველები, ასტროლოგები და ყველა რელიგიის სასულიერო პირები მისი კეთილგანწყობილებით სარგებლობდნენ და მას ყოველთვის თან ახლდნენ. მან თავის კარზე მოაგროვა ასტროლოგები და ალქიმიკოსები, რომლებიც მას დიდი თანხის ფასად ჰპირდებოდნენ „ფილოსოფიური ქვის“ საიდუმლოს გამხელას და მისი დახმარებით ხელოვნური ოქროს დამზადებას. რაშიდ ად-დინის ცნობით, მათ ბევრი წამალი მოხარშეს, მაგრამ უშედეგოდ. ჰულაგუ-ხანმა ომების დროს ნაძარცვი საგანძური მოათავსა შაჰის თავზე (ურმიის ტბასთან) აგებულ ციხე-სიმაგრეში. თავადაც იქვე დაასაფლავეს. შემდეგ, მიწისძვრის დროს მთა ჩამოინგრა და საგანძური დაიღუპა.

§ 9. ჰულაგუიანთა სახელმწიფო ჰულაგუ-ხანის პირველი მემკვიდრეების დროს (1265-1295 წწ)

ჰულაგუ-ხანის უახლოესი მემკვიდრეების დროს პოლიტიკური ხელმძღვანელობა კვლავ მონღოლურ-თურქული სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის ხელთ იყო.

ჰულაგუ-ხანის სიკვდილის შემდეგ ყურულთაიზე ტახტზე აიყვანეს მისი შვილი აბაღა-ხანი (1265-1282 წწ). აბაღა-ხანი აგრძელებდა ჰულაგუს საგარეო პოლიტიკას: ჩაღათაელთა ულუსთან შუა აზიაში მტრული ურთიერთობა ჰქონდათ. 1270 წ. ჩაღათაელი უფლისწული ბორაკი შემოიჭრა ხორასანში, მაგრამ ჰერათის ახლოს ჩაღათაელთა ჯარი ხაფანგში მოხვდა და განადგურდა. 1273 წ. აბაღამ, შურისძიების მიზნით, თავისი ჯარი გააგზავნა ბუხარაში. ბუხარა საშინლად, უფრო მეტად ვიდერ ჩინგიზ-ხანის დროს, ააოხრეს. შვიდი წლის განმავლობაში იგი საერთოდ დაუსახლებელი იყო

გრძელდებოდა ჰულაგუანთა მტრული ურთიერთობა ეგვიპტის მამლუქთა სულთანთან. მონღოლთა ჯარი არაერთხელ შეიჭრა სირიაში, მაგრამ ამ ოლქის შემომტკიცება ილხანებმა ვერ მოახერხეს: ჰულაგუანთა ჯარი ორჯერ გაანადგურეს ეგვიპტელებმა (1260 და 1277 წწ-ში). ეგვიპტელებმა დაარბიეს ჰულაგუანების ვასალური კილიკიის სომხეთის სახელმწიფო და თანდათანობით დაიმორჩილეს მათი მოკავშირე ჯვაროსნების სამფლობელოები სირაში (1291 წ.). აბაღა-ხანის დროს დამყარდა კავშირ-ურთიერთობა რომის პაპებსა, დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებსა და ილხანებს შორის. დასავლეთ ევროპაში, სადაც ენთუზიაზმი ჯვაროსნული ლაშქრობებისადმი დიდი ხნის განელებული იყო, ძალიან გახარებულნი იყვნენ სირიის საზღვართან ახლი, ეგვიპტის მამლუქთა სახელმწიფოსადმი მტრული პოლიტიკური ერთეულის წარმოშობით. საფრანგეთის მეფეები და რომის პაპები დაინტერესებულნი იყვნენ არამარტო ილხანების

გაქრისტიანებით, არამედ მათი მონაწილეობით სირიისა და პალესტინის დასაპყრობად ეგვიპტის წინაარმდეგ ომში. ამ მიზნით აბაღა-ხანთან გააგზავნეს დესპანები რომის პაპმა კლიმენტ IV-მ და ინგლისის მეფე ედუარდ I-მა. ირანის ქალაქებში კათოლიკე მონაზონი-მისიონერები გამოჩნდნენ.

აბაღა-ხანის სიკვდილის შემდეგ, მონღოლ მომთაბარე დიდებულთა სხვადასხვა დაჯგუფების მიერ ილხანის ტახტზე ორი კანდიდატი იქნა წამოყენებული: აბაღა-ხანის ძმა თოგუდარი და აბაღას შვილი არღუნი. დროებით გაიმარჯვა თოგუდარმა (1282-1284 წწ).

თოგუდარმა, ილხანებს შორის პირველმა, მიიღო ისლამი და მუსლიმური სახელი აჰმედი. მან კურსი აიღო სახელმწიფოს ისლამიზაციასა და მამლუქებთან მეგობრული ურთიერთობების დამყარებაზე. აჰმედმა თავისი ერთ-ერთი პირველი ბრძანებულებით მიმართა სახალიფოს ყოფილი ცენტრის - ბაღდადის მოსახლეობას ისლამის მიღებისა და მუსლიმების მფარველობის შესახებ.

თოგუდარ აჰმედ-ხანმა ეგვიპტეში ორი ელჩობა გააგზავნა მეგობრობისა და სავაჭრო ხელშეკრულების დადების წინადადებით. აჰმედის მიერ გატარებულმა ისლამიზაციის პოლიტიკამ ძლიერი უკმაყოფილება გამოიწვია მონღოლ მომთაბარე ფეოდალთა იმ ნაწილში, რომელიბიც მხარს უჭერდნენ ძველ მონღოლურ ტრადიციებს და მტრულად იყვნენ ისლამისადმი განწყობილი. მონღოლი ფეოდალების და ჯარის სულ უფრო და უფრო დიდი რაოდენობა გადადიოდა არღუნის მხარეს. შინაურ ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ, აჰმედი გაიქცა, მაგრამ დაიჭირეს და სიკვდილით დასაჯეს: მას ხერხემალი გადაუმტვრიეს, რადგანაც მონღოლური ჩვეულების თანახმად, ჩინგიზ-ხანის შთამომავლებისა და დიდებულების სისხლის დაღვრა არ შეიძლებოდა.

არღუნ-ხანის მმართველობის დროს (1284-1291 წწ) გახშირდა მონღოლ მომთაბარე ფეოდალთა აჯანყებები, რომლებიც ეყრდნობოდნენ მათზე დაქვემდებარებულ ტომობრივ ლაშქარს. სახელმწიფოში გავლენისა და ძალაუფლებისათვის

ფეოდალთა დაჯგუფებებს შორის ბრძოლა მიმდინარეობდა. დრო და დრო ეს ბრძოლა გახვეული იყო რელიგიურ საბურველში. ჰულაგუ-ხანისა და აბაღა-ხანის დროს სამოქალაქო ადმინისტრაციაში უზარმაზარი გავლენით სარგებლობდა ჯუვეინიანთა გვარი: მისი უფროსი შამს ად-დინ მუჰამედი საჰებ დივანი იყო, მისი შვილი ბეჰა ად-დინი - ისპაჰანის მმართველი, მისი ძმა ათამალექ ჯუვეინი, ისტორიკოსი - ბაღდადის მმართველი. საგვარეულოს წევრებს სხვადასხვა დიდი თანამდებობა ჰქონდათ. ამ საგვარეულოს სიმდიდრე უზარმაზარი იყო: საჰებ დივანი შამს ად-დინი 20 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში განაგებდა სახელმწიფოს ფინანსებს. იგი პირად გამდიდრებაზეც ზრუნავდა: მან შეისყიდა 40 მილიონი დინარის საფასურის მულქის მიწები; მისი მოძრავი ქონება, ფარები და ჯოგები (ცხენების რემა) 20 მილლიონ დინარად იყო შეფასებული. ილხანის კარზე ჯუვეინიანთა გვარი მუსლიმური დაჯგუფების სათავეში იდგა. ჯუვეინიანები ეჯავრებოდა მონღოლურ მომთაბარულ არისტოკრატიას. აბაღა-ხანის მმართველობის ბოლო ხანებში ჯუვენინიანთა გვარი ძლივს გადაურჩა დაცემასა და გასამართლებას, მაგრამ მუსლიმების მფარველი აჰმედ-ხანის დროს ის კვლავ გაძლიერდა. როდსაც ტახტზე ავიდა კერპთაყვანისმცემელი და მუსლიმების მტერი, ბუდუსტების, ქრისტიანებისა და იუდეველების მფარველი არღუნ-ხანი, შამს ად-დინ ჯუვეინი დაუყოვნებლივ გადააყენეს და სიკვდილით დასაჯეს, მის პირად და ოჯახის ქონებას კონფისკაცია ჩაუტარეს. ისტორიკოს ათმამალექ ჯუვეინის ამ ამბის გაგებაზე გული გაუსკდა.

ამის შემდეგ, სახელმწიფოში უზარმაზარი ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო ამირა ბუღამ - ჯელაერთა ტომიდან, რომელიც სამხედრო საქმეს და ხაზინას განაგებდა. მისი ძალაუფლება იმდენად ძლიერი იყო, რომ პროვინციებსა და თავრიზშიც არღუნ ხანის ბრძანებები მხოლოდ იმ შემთხვევაში სრულდებოდა თუ ამირა ბუღას ბეჭედდასმული იყო. ადმინისტრაციული თანამდებობათა უმეტესობა ამირა ბუღას ხალხისა და ნათესავების

ხელთ მოექცა.

ამირა ბუღას აღზევებამ ყაენის კარზე მას ბევრი მოშურნე და მტერი გაუჩინა. ყაენის კარზე, ამირა ბუღას მდგომარეობა შეირყა, ამიტომაც მან დასწრება ამჯობინა და ძალაუფლების შენარჩუნების მიზნით შეთქმულება მოაწყო: მას უნდოდა არღუნ-ხანის ჩამოგდება და მის ნაცვლად მისი გარეშე ბიძაშვილის დასმა, მაგრამ ამ უკანასკნელმა ბუღა გასცა. იგი სიკვდილით დასაჯეს (1289 წ. 17. I). ამირა ბუღას სიკვდილით დასჯას თან გადაჰყვა, დავით ულუს შვილი, საქართველოს მეფე დემეტრე II (1270-1289წწ.), რომელიც ამირა ბუღასთან მეგობრობდა. დემეტრე მეფე ყაენის კარზე დაიბარეს. იქ მის წინააღმდეგ მოქმედებდა სადუნ მანკაბერდელის შვილი ხუტლუ-ბუღა, რომელიც დემეტრეზე იმის გამო იყო განაწყენებული, რომ სადუნის გარდაცვალების შემდეგ მეფემ ათაბაგობა, მას კი არ მისცა, არამედ ტარსაიჭ ორბელს უწყალობა. დემეტრემ კარგად იცოდა, თუ რა მოელოდა მას სასახლის კარზე, მაგრამ მაინც უარყო დარბაზის რჩევა მთიულეთისათვის თავის შეფარების შესახებ, რასაც მოჰყვებოდა მონღოლთა მხრიდან მთელი საქართველოს აოხრება. დემეტრე II ყაენთან გამოცხადდა. 1289 წლის 12 მარტს მოვაკანში, მდ.მტკვრის ნაპირას იგი სიკვდილით დასაჯეს. ქართულმა ეკლესიამ იგი წმინდანად შერაცხა, ქართველმა ხალხმა კი მას თავდადებული უწოდა.

არღუნ-ხანმა, ირანული მუსლიმური ბიუროკრატიის გავლენის შესუსტების მიზნით, გადაწყვიტა სახელმწიფო აპარატში სპარსელების შეცვლა იუდეველებითა და ქრისტიანებით. 1289 წელს არღუნ-ხანმა ვეზირად დანიშნა ებრაელი ვაჭარი სა-ად ად-დოულე, რომელიც ადრე საფინანსო უწყებაში მსახურობდა. სა-ად ად-დოულემ არღუნთან შეთანხმებით, სამოქალაქო და საფინანსო თანამდებობებზე თავისი ერთგული ებრაელები დანიშნა. სა-ად ად-დოულემ სცადა სახელმწიფო ფინანსების განმტკიცება და მოსახლეობის ძარცვა-გლეჯის შესუსტება. მან მონღოლ ფეოდალებს, ჯოხის ცემის შიშით, აუკრძალა მოსახლეობისაგან

სასმელ-საჭმელისა და ფურაჟის თვითნებურად მოთხოვნა. მოხელეების ბოროტმოქმედებასთან საბრძოლველად, გადასახადების აკრეფის მოწესრიგებისა და ხაზინის შევსების მიზნით სახელმწიფოს ყველა ოლქში თავის ერთგული ხალხი დააგზავნა. მისი ამგვარი საქმიანობის შედეგად, უკვე ერთი წლის შემდეგ, თითქმის დაცარიელებულ ხაზინაში 1000 თუმანი შეგროვდა.

სა-ად ად-დოულეს ღონისძიებებმა მას აუმხედრა მონღოლური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია. უკმაყოფილო იყო ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატიაც; მუსლიმი მოხელეები, რომელთაც ძველი პრივილეგიების დაკარგვის ეშინოდათ, ქალაქის მოსახლეობაში სა-ად ად-დოულეს და საერთოდ ებრაელების, საწინააღმდეგო აგიტაციას ეწეოდნენ. სა-ად ად-დოულეს ცილი დასწამეს: თითქოს მას უნდოდა მუსლიმების წინააღმდეგ დევნის დაწყება და ქააბას ტაძარზე ებრაელების ლაშქრობის მოწყობა იმ მიზნით, რომ მუსლიმთა მთავარი ტაძარი „კერპთაყვანისმცემელთა საკრებულოდ“ გადაექციათ. არღუნ-ხანის სიკვდილის წინ, მისი ავადმყოფობის დროს, სა-ად ად-დოულეს წინააღმდეგ დიდებულთა შეთქმულება მოეწყო და იგი სიკვდილით დასაჯეს (1291 წ.) მისი ქონება დაიტაცეს. მისი ნათესავები და მის მიერ დანიშნული ხალხი ან დახოცეს, ან მონებად გაყიდეს. სა-ად ად-დოულეს დაცემა გახდა მიზეზი მთელ ქვეყანაში ებრაელების რბევის და ხოცვა-ჟლეტის, რამაც მუსლიმური ბიუროკრატიის სიხარული გამოიწვია.

ამირ ბულას შეთქმულებასთან შედარებით სახელმწიფოსათვის გაცილებით უფრო საშიში იყო ამირა ნოვრუზის (ოირატთა ტომიდან) აჯანყება ხორასანში 1289 წელს. 30-50-იან წლებში ხორასნის მონღოლთა ყაენის ნაცვლის არღუნ ალას შვილი ამირა ნოურუზი, მონღოლი ფეოდალების იმ ჯგუფის წარმომადგენელი იყო, რომელთაც ისლამი მიიღეს და ბინადარ მუსლიმურ ზედაფენასთან დაახლოების მომხრე იყვნენ. არღუნხანის ანტიმუსლიმურმა პოლიტიკამ ამ ფეოდალთა უკმაყოფილება გამოიწვია.

ილხანთა ურთიერთობა დასავლეთ ევროპასთან არღუნის დროსაც გრძელდებოდა. 1287-1288 წწ-ში რომში, გენუაში, საფრანგეთსა და ინგლისში გააგზავნეს ელჩობა, რომლის სათავეშიც იდგა ნესტორიანელი მონაზონი რაბბან საუმა (რაბბან – სირიულად მასწავლებელი, მოძღვარი), წარმოშობით ჩინელი უიღური. ამის საპასუხოდ, რომის პაპმა არგუნს რამდენიმე წერილი გაუგზავნა და მოუწოდა, რათა მას მიეღო ქრისტიანობა და მამლუქთა წინააღმდეგ ჯვაროსნულ ლაშქრობაში მონაწილეობა.

1289 წ. გენუელმა ბიუსკარელ დე გისულაფმა არღუნხანის წერილები მიუტანა პაპ ნიკოლოზ IV-ს, ინგლისის მეფე ედუარდ I-ს და საფრანგეთის მეფე ფილიპე IV ლამაზს. ეს წერილები – დაწერილი უიღურული ასოებით მონღოლურ ენაზე ჩინური იეროგლიფით შემკული – შემონახულია ფრანგულ არქივებში. არღუნი პაპსა და ევროპელ მეფეებს აცნობდა „წმინდა მიწაზე“ სალაშქროდ თავისი მზადყოფნის შესახებ, აგრეთვე იმის თაობაზე, რომ იგი მზადაა დასავლეთ ევროპელი ჯვაროსნებისათვის მცირე აზიაში მოაგროვოს 20-30 ათასი ცხენი, საჭმელსასმელის და ფურაჟის აუცილებელი მარაგი. პაპი პასუხობდა არღუნს, რომ მან უკვე მოუწოდა თავის სამწყსოს ლაშქობისაკენ. მაგრამ ამ მოლაპარაკებას არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია. 1291 წელს ეგვიპტის სულთანმა აშრაფმა სირიასა და პალესტინაში ჯვაროსნების ყველა სამფლობელოს დაპყრობა დაამთავრა.

ჰულაგუიანთა სახელმწიფოსა და დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა შორის სამხედრო კავშირის მარცხი იმით აიხსნება, რომ პირველი ოთხი ჯვაროსნული ლაშქრობის შემდეგ დასავლეთის რაინდებისა და ქალაქების სამხედრო-კოლონიზატორული მოძრაობა შესუსტდა. XIII ს-ის ბოლოსათვის დასავლეთ ევროპაში თითქმის აღარ იყო ახალ ჯვაროსნულ ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღების მსურველი, რადგანაც იგი სახიფათოდ და უშედეგოდ მიაჩნდათ.

უფრო მეტი გაკეთდა სავაჭრო კავშირების გასაფართოებლად. ჰულაგუიდებთან კარგი ურთიერთობა დაამყარა გენუამ, იმ

დროს, როდესაც ვაჭრობის საქმეში მისი კონკურენტი ვენეცია, უმეტეს შემთხვევაში, მეგობრულად იყო ეგვიპტესთან. 1288 წ. გენუის სენატმა ვილჰელმ ადამის, შემდგომ სულთანიეს კათოლიკური არქიეპისკოპოსის, შუამოვლობით არღუნ-ხანს შემდეგი პროექტი შესთავაზა: მონღოლთა სამხედრო ფლოტს უნდა დაეკავებინა ინდოეთისაკენ მიმავალი ყველა სავაჭრო გემი, არ დაეშვა მათი სვლა წითელი ზღვით ეგვიპტისაკენ და ეიძულებინა ისინი წასულიყვნენ სპარსეთის ყურის ორმუზის პორტში. ამგვარად, მთელი ინდოეთ-ხმელთაშუა ზღვის ვაჭრობა შემდეგი გზით წარიმართებოდა: ინდოეთი — ორმუზი — ისპაჰანი — სულთანიე — არზრუმი — კონსტანტინოპოლი, ანუ ირანის გავლით. ამით, ამ ვაჭრობის შედეგად მთელი სარგებელი თავს მოიყრიდა ჰულაგუიანთა სახელმწიფოსა და გენუელი ვაჭრების ხელში, ხოლო ეგვიპტეზე და ვენეციაზე ტრანზიტს გადამწყვეტი დარტყმა მიადგებოდა. მაგრამ, ჰულაგუიანებმა ძლიერი ფლოტის უყოლობის გამო ვერ შეძლეს ამ პროექტის განხორციელება. ცოტა უფრო გვიან, XIV ს-ის დასაწყისში, თავრიზში, სულთანიეში და ირანის სხვა ქალაქებში გამოჩდნენ გენუელი და ვენეციელი ვაჭრების პატარა საზოგადოებები კონსულებით სათავეში. გამოჩდნენ აგრეთვე კათოლიკე მისიონერები. ახალ ქალაქ სულთანიაში, რომლის მშენებლობაც არღუნ-ხანმა დაიწყო და რომელიც უფრო გვიან ჰულაგუიანთა დედაქალაქი გახდა, კათოლიკური საარქიეპისკოპოც კი დაარსდა, რომელმაც XV ს-ის დასაწყისამდე იარსება.

1291 წ. არღუნს დამბლა დაეცა. უკვე მისი ავადმყოფობის დროს ამირათა სხვადასხვა დაჯგუფებებს შორის დაიწყო ბრძოლა ძალაუფლებისათვის. მონღოლთა ბატონობის წინააღმდეგ ლურისტანში მოხდა აჯანყება. აჯანყებულებმა ისპაჰანი დაიკავეს, ამოწყვიტეს ილხანი მოხელეები და გარნიზონი. აჯანყება ჩააქრეს.

მონღოლ დიდებულთა შორის ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად, 1291 წ. ტახტზე აიყვანეს აბაღა-ხანის შვილი ქეიღათუ-ხანი (1291-1295 წწ.). ქეირათუ-ხანი, უპირველეს ყოვლისა, შეეცადა

ცალკეულ რელიგიურ დაჯგუფებებს შორის მშვიდობის დამყარებას.

ქეიღათუ-ხანი ხანის ცოლების, უფლისწულებისა და ამირებისათვის ძვირფასი საჩუქრების გაცემით ცდილობდა თავისი ავტორიტეტის განმტკიცებას. მალე ახალი ვეზირი მუსლიმი სარდ ად-დინ აჰმედ ხალიდი ხაზინის სრული დაცარიელების ფატის წინაშე დადგა. მოსახლეობის უკიდურესი გაჩანაგების გამო ახალი განსაკუთრებული გადასახადების შემოღება შეუძლებელი იყო, ამიტომაც გადაწყვიტა ქაღალდის ფულის – ჩაოს გამოშვება, რომლის ნიმუშადაც აღებული იქნა დიდი ყაენის ყუბილაის მიერ გამოშვებული და მთელ ჩინეთში გავრცელებული ქაღალდის ფული. სადრ ად-დინი ვარაუდობდა, რომ მთელი საშინაო ვაჭრობა ქაღალდის ფულზე იქნებოდა, ხოლო ოქრო ხაზინაში დაგროვდებოდა. 1294 წელს თავრიზში გამოშვებული ქაღალდის ფული მოსახლეობას აუცილებლად უნდა მიეღო. მაგრამ, ჩაოს გამოშვებიდან უკვე ერთი კვირის შემდეგ თავრიზში დაიხურა ყველა ბაზარი, არავითარი პროდუქტის ყიდვა უკვე აღარ შეიძლებოდა, დაირღვა საქარავნო ვაჭრობა, შეწყდა ქალაქებიდან გადასახადების აკრეფა. ჩაო გააუქმეს, ხაზინა კვლავ ცარიელი იყო. ილხანმა სადრ ად-დინს უბოძა ტიტული „სადრი ჯეჰან“ ე.ი. „სადრი (საყრდენი) სამყაროსი“, ხალხმა მას უწოდა „სადრ-ი ჩაო“ („ქაღალდის სადრი“).

მალე, ქეიღათუ-ხანის წინააღმდეგ აჯანყდა მისი ბიძაშვილი ბაიდუ – მცირე აზიის წინანდელი მმართველი, მუსლიმების ფარული მტერი და ქრისტიანობის მხარდამჭერი. მონღოლ დიდებულთა ნაწილი მის მხარეს გადავიდა. მომხრეებშემოცლილი ქეიღათუ-ხანი გაიქცა, მაგრამ დაიჭირეს და საბლით მოაშთვეს.

ტახტზე ავიდა ბაიდუ-ხანი, რომლის ზეობა 6 თვეს გაგრძელდა (1295 წლის აპრილ-ოქტომბერი). ივი დაიღუპა არღუნ-ხანის შვილთან, ხორასნის გამგებელთან ყაზანთან ბრძოლაში.

§10. ირანის სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება პირველი ექვსი ილხანის დროს (1256-1295 წწ).

ირანში ჯერ კიდევ, ჰულაგუ-ხანის ლაშქრობამდე, მონღოლი მხედართმთავრები მათ მიერ დაპყრობილ ოლქებში იტაცებდნენ ადგილობრივი ფეოდალების კუთვნილ მიწებს. ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შემდეგ მონღოლთა მმართველი ზედა ფენა ატარებდა ადგილობრივი ფეოდალებისაგან მიწების მიტაცებისა და იქიდან მიღებული შემოსავლის ხაზინაში (თუ მიწები სახელმწიფო იყო), ან მონღოლი ფეოდალებისათვის (თუ მიწები ამ ფეოდალების საკუთრებაში იყო) გადაცემის პოლიტიკას. ხორეზმშახისა და მისი ნათესავების, ნაწილობრივ ვაკუფის მიწებიც, მონღოლთა სახელმწიფოს და ილხანთა საგვარეულოს საკუთრებად იქცა. ჰულაგუიანთა სახელმწიფოში მიწები ოფიციალურად შემდეგ კატეგორიებად იყოფოდა: 1. სახელმწიფო მიწები – დივანის მიწები; 2. ინჯუს, ანუ ხასინჯუს მიწები – ხანისა და მისი ნათესავების კუთვნილი მიწები; 3. კერძო საკუთრებაში მყოფი მიწები – მულუქი, ეკუთვნოდა, როგორც მონღოლ, ასევე ადგილობრივ ფეოდალებს; 4. ვაკუფის მიწები. დივანის მიწებიდან შემოსავალი სახელმწიფო ხარჯების დაფარვას ხმარდებოდა; ინჯუს მიწებიდან შემოსავალი ხანის, მისი ნათესავების და შესაძლოა მისი ჯარის შენახვაზეც იხარჯებოდა; ვაკუფიდან შემოსავალს თავისი ნება-სურვილით განაგებდა მუსლიმური სამღვდელოება. დივანისა და ინჯუს მიწებზე მსხდომი რაიათებიდან გადასახადების აკრეფა უშუალოდ „უმაღლესი დივანის“, ან ინჯუს დივანის საფინანსო აპარატის საშუალებით ხდებოდა, ან ეძლეოდათ შესყიდვით (მუკატა-ა) ფეოდალებსა და მსხვილ ვაჭრებს, რაც განსაკუთრებით მძიმე იყო გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობისათვის. დივანის მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი მონღოლი დიდებულების პირობით მფლობელობაში იყო ლენური წესით (იკტა). ილხანთა მთელი პოლიტიკა მიმართული

იყო ადგილობრივი მოსახლეობიდან შემოსავლის მაქსიმალურად ამოქაჩვისაკენ. ამიტომ, მონღოლთა ბატონობის ხანაში გლეხთა ფეოდალური ექსპლუატაცია მკვეთრად გაიზარდა. გლეხები ვალდებულნი იყვნენ გადაეხადათ და შეესრულებინათ თხუთმეტიდან ოცდაათამდე სახის სხვადასხვა გადასახადი და ფეოდალური ვალდებულება. ერთ-ერთი ძირითადი გადასახადთაგანი იყო მალი, ანუ ხარაჯა – მიწაზე დადებული გადასახადი, რომელიც აიღებოდა მოსავლის ნაწილის სახით ნატურით, ან ქალაქების მიმდებარე რეგიონებში – ფულით. ხარაჯას რაოდენობა სხვადასხვა რეგიონში სხვადასხვა იყო. ხანდახან მას ემატებოდა ზედნადები – ფარ, ხარაჯას რაოდენობის 10%. დამპყრობლებმა შემოიღეს გადასახადი „ყეფჩური“ („ყაფჩერი“), რომელიც თავდაპირველად მომთაბარეებიდან საქონლის სულადობის 1%-ის რაოდენობით აიღებოდა, ხოლო შემდეგ ფულადი სახით გავრცელდა გლეხებსა და ქალაქის მცხოვრებლებზე, როგორც სულადი გადასახადი. მისი რაოდენობა სხვადასხვა დროს სხვადასხვა იყო. სულადობრივი გადასახადი – ჯიზია, შარიათის საწინააღმდეგოდ, ახლა აიღებოდა, არა მარტო ქრისტიანების, ზოროასტრელებისა და იუდეველებისაგან, არამედ მუსლიმებისაგანაც, რაც ამ უკანასკნელთათვის განსაკუთრებით შეურაცხმყოფელი იყო. გარდა ზემოხსენებული გადასახადებისა, გლეხთაგან აიღებოდა ფულადი სახით და ნატურით მთელი კომპლექსი გადასახადებისა – იხრაჯათი (არაბ. გასავალი), რაც იხარჯებოდა ამირების, ჯარის დიდებულების და სახელმწიფო ელჩების (ელჩი) შენახვაზე. გლეხებს უნდა გამოეღოთ აგრეთვე ფურაჟი ცხენებისათვის და სასმელ-საჭმელი ჯარისათვის (ალაფე და ულუფა); განსაკუთრებული გადასახადი მარცვლეულით და სასმელით (თაღარი) და სხვ.

დამპყრობელთა მიერ გაძლიერებული ფეოდალური ექსპლუატაციის სიმძიმე კიდევ უფრო მძიმდებოდა გადასახადების აღების სისტემით. გადასახადებისა და ხარაჯას რაოდენობა თვითნებური იყო. მოხელეები, ან გადასახადების შემსყიდველები, სავსებით უკონტროლოდ მოქმედებდნენ.ისინი ითვისებდნენ ან

ფლანგავდნენ მათ მიერ აკრეფილ თანხას, ხოლო როდესაც ხაზინა მათ მიერ აკრეფილი თანხის შეტანას თხოულობდა, ისინი მეორედ და მესამედ კრეფდნენ იგივე გადასახადს. გადასახადის აკრეფას, ჩვეულებრივად, თან ახლდა გლეხთა ტანჯვა-წამება. გლეხის მეურნეობას დააწვა გადაუხდელი, სულ უფრო და უფრო მზარდი გადასახადები. XIII ს-ის 50-60-იან წლებში იმათ, ვინც გადასახადს ვერ გადაიხდიდა, მათ ოჯახებს მონებად უყიდდნენ.

მრავალრიცხოვან გადასახადებს გარდა, რომელიც ხაზინაში შედიოდა, მონღოლთა დროს ფართოდ დაინერგა პრაქტიკაში უფლისწულების, ხანების ცოლების, ამირებისა და მოხელეთათვის ბარათების ბოძება, რაც ბარათის მფლობელს გადასახადების ნაწილიდან ჯამაგირის, ან პენსიის მიღების უფლებას აძლევდა. რაშიდ ად-დინი მოგვითხრობს, თუ როგორი მეთოდებით იკრიფებოდა გლეხებისაგან ეს გადასახადები: ერთი კაცი მივიდა სოფელში ბარათით გარკვეული თანხის მისაღებად. სოფელი უკაცრიელი დახვდა, რადგან გლეხები გაქცეული იყვნენ. მხოლოდ მოედანზე ნახა მან მეომრები, რომლებიც დაუზოგავად სცემდნენ ხეზე თავქვე დაკიდებულ გლეხებს, რომელთათვისაც უნდა ეთქმევინებინათ — სად წავიდა სოფლის მოსახლეობა, რომელთაგანაც უნდა აეღოთ ბარათში აღნიშნული თანხა. ამ ეგზეკუციას ატარებდა კაცი, რომელსაც აგრეთვე ჰქონდა ამ სოფელზე ბარათი“

გლეხებისათვის არანაკლებ მძიმე იყო მრავალრიცხოვანი ნატურალური ვალდებულებანი სახელმწიფოს სასარგებლოდ, მაგ., საფოსტო ვალდებულება (ულაყი), რაც დაკავშირებული იყო საფოსტო სადგურები — იამებისათვის ცხენებისა და სახედრების გამოყვანასთან (საიამე); აგრეთვე სახელმწიფო მალემსრბოლეებისათვის (ელჩი) და სამხედრო პირებისათვის ზემოხსენებული ცხოველების გამოყვანასთან. მძიმე ვალდებულება იყო ბეგარა: არხების გათხრა-გასუფთავება, ციხესიმაგრეების აშენება-შეკეთება, სასახლეების აშენება, გზების გაყვანა და სხვ. ამ სამუშაოების შესრულების დროს ათასობით ადამიანი და ცხოველი იღუპებოდა;

შრომა არარენტაბელური იყო, ამიტომაც პირველი ილხანის ყველა მცდელობა ქალაქების და სასახლეების აშენებისა ბოლომდე არ განხორციელებულა.

ნამდვილი უბედურება იყო გლეხებისათვის ღამის გასათევად ვალდებულება – სამასპინძლო (ნუზული). ნებისმიერი ცნობილი მონღოლი ამირა, ან დიდებული რომელიმე ქალაქში ან სოფელში თავისი ამალით გაჩერებისას, ასამდე სახლს იკავებდა. ამირას ნუკერები სახლის პატრონს ართმევდნენ ყველაფერს, რაც ხელში მოხვდებოდათ; ქალებს აუპატიურებდნენ. გლეხები და ქალაქის მცხოვრებლები თავის სახლებს ნახევრადდანგრეულ მდგომარეობაში ინახავდნენ, რათა თავიდან აეცილებინათ მონღოლ დიდებულთა „სტუმრობა".

ირანის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე მონღოლთა ბატონობის დროს გლეხთა მდგომარეობა განსაკუთრებით მძიმე იყო. მონღოლთა ხანასთანაა დაკავშირებული გლეხთა მიწაზე მიმაგრების საკითხი. მუსლიმური სამართალი ბატონყმურ ურთიერთობას და ბატონყმურ დამოკიდებულებას არ სცნობდა. გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობა – გლეხები და ქალაქის მცხოვრებლები პირადად თავისუფალ ადამიანებად ითვლებოდნენ. რაიათების დამოკიდებულება ფეოდალზე ფაქტიურად მიწის ჭერის პირობით არსებობდა. მიწისმფლობელს უფლება ჰქონდა თავის სასარგებლოდ აეკრიფა ხარაჯა მთლიანად, ან ნაწილობრივ; ამასთანავე, გადასახადი ემთხვეოდა რენტას. ამგვარად, წინა და შუა აზიის სახელმწიფოებში ფეოდალური ურთიერთობა მონღოლებამდე არ იღებდა ბატონყმობის ფორმას.

მონღოლთა მიერ ახალი ნორმები იქნა შემოტანილი. ჯერ კიდევ ჩინგიზ-ხანის დროს, მონღოლეთში რიგითი მეომარი – მომთაბარე, ხარაჩუ (არა მონა) ითვლებოდა ყმად და მიმაგრებული იყო თავის მემკვიდრეობით ბატონზე – მომთაბარე არისტოკრატზე, მის ათასეულზე, ასეულზე ან ათეულზე. ბატონსა და ყმას შორის კავშირი დაურღვევლად ითვლებოდა. ეს დაკანონებული იყო ჩინგიზ-ხანის იასის მიერ. იასის დადგენილებები სავალდებულო

იყო, არა მარტო მონღოლთათვის, ყველა დაპყრობილი ხალხისათვისაც,განურჩევლად. მიმაგრების პრინციპი სოფლების ბინადარ მოსახლეობაზეც იყო გავრცელებული. მაგრამ ილხანთა ბატონყმური ღონისძიებები არ იყო მხოლოდ მონღოლეთის სამართლებრივი ნორმების ირანის ნიადაგზე მექანიკური გადატანა, ბატონყმობა იყო კანონზომიერი შედეგი ფეოდალური საზოგადოების საერთო განვითარების პროცესისა.

გლეხთა მდგომარეობა სხვადასხვა კატეგორიის მიწაზე სხვადასხვანაირი იყო. წყაროების ცნობების მიხედვით, კერძო საკუთრების მიწებზე ის რამდენადმე უკეთესი იყო, ვიდრე დივანის ან ინჯუს მიწებზე: ფეოდალი დაინტერესებული იყო თავისი რაიათებისათვის, თუნდაც მარტივი წარმოების უნარის შენარჩუნებაში (სახელმწიფო მიწებზე მოხელისა და შემსყიდველებისაგან განსხვავებით; ეს უკანასკნელნი მოკლე დროით იყვნენ დანიშნულნი, ამიტომაც ისინი ცდილობდნენ გლეხის ხარჯზე გამდიდრებას და ძარცვავდნენ მათ, XIII ს-ის დასასრულისათვის მონღოლთა მიერ სასტიკი ექსპლუატაციის შედეგად მთელი ოლქები გაუდაბურდა, მოსახლეობამ მიწა მიატოვა. რაშიდ ადდინის მიხედვით, მთელ რიგ ოლქებში მიწის მხოლოდ მეათედი მუშავდებოდა, დანარჩენები გაველანებული იყო.

დაპყრობების დროს დანგრეული ქალაქების აღდგენა ძალიან ნელა მიმდინარეობდა. მონღოლი ყაენის ნაცვალთა, ხოლო შემდეგ ილხანთა მცდელობამ აღედგინათ ქალაქები, ან აეშენებინათ სახლები, უმნიშვნელო შედეგი გამოიღო. საერთო აოხრებისა და სოფლის მეურნეობის დაცემის ვითარებაში, რაც სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა, XIII ს-ის ბოლოსათვის, ილხანთა საგადასახადო პოლიტიკის წყალობით, ქალაქმა დაკარგა ბაზარი ოლქის (სოფლის) სახით. მონღოლური ხელისუფლების მიერ ქალაქის მოსახლეობა (ისევე, როგორც სოფლის) უზარმაზარი გადასახადებით იყო დაბეგრილი. ქალაქებზე დადებული ძირითადი გადასახადი თამღი იყო, რომელიც ითვლებოდა ქალაქებიდან ხაზინის ძირითად შემოსავლად.

თამღა (მონღ.) ვაჭრობა-ხელოსნობაზე დადებული გადასახადი იყო. იგი დადებული იყო როგორც მსხვილ, საბითუმო, ასევე წვრილ, საცალო ვაჭრობაზე, ქალაქის ბაზარზე ახლო-მახლო სოფლების გლეხების მიერ მოტანილ საკვებზე, ქალაქური წარმოების ყველანაირ საგნებზე. პირველად თამღა მონღოლმა ხანებმა შემოიღეს. მისი რაოდენობა სხვადასხვა დროს სხვადასხვა იყო, მაგრამ ყოველთვის დიდ ზიანს აყენებდა ხელოსნობა-ვაჭრობის განვითარებას. მძიმე ვალდებულება იყო ე.წ. თარხი, რომლის თანახმადაც, როგორც გლეხები, ასევე ხელოსნები, ვალდებული იყვნენ ხაზინისათვის ჩაებარებინათ ბაზრის ფასზე ნაკლებ ფასში საქონელი და პროდუქტები. შემდეგ, სახელმწიფო ამ პროდუქტებს მოსახლეობაზე ჰყიდდა გაცილებით ძვირად. გზებზე საქონლის გატარებაზე დაწესებული იყო გადასახადი — ბაჟი. გადასახადების მთელი სიმძიმე წვრილ ვაჭრებს და ხელოსნებს აწვათ კისერზე; მსხვილი ვაჭრები — ურტაღები, რომლებიც ილხანის მფარველობით ვაჭრობდნენ, საგადასახადო შელავათებით სარგებლობდნენ. გარდა ამისა, ხელოსნები თავიანთი პროდუქციის ნაწილს ხაზინას, ან ფეოდალებს უხდიდნენ და იძულებით სამუშაოებს ასრულებდნენ: მონაწილეობდნენ საზოგადოებრივი ნაგებობების მშენებლობაში, ქალაქების გამშვენიერებაში და სხვ.

უფრო უარესი იყო მონად ქცეული, სახელმწიფო სახელოსნოებში მომუშავე ხელოსნების მდგომარეობა, სადაც მზადდებოდა იარაღი, ტანსაცმელი და სხვ. ქარხანე ირანში გაჩნდა XIII ს-ის 30-იან წლებში. იგი ითვლებოდა ილხანის, მისი შვილის ან ხაზინის საკუთრებად. ქარხანეებში მომუშავე ხელოსნები თაობიდან თაობის განმავლობაში მონების მდგომარეობაში რჩებოდნენ.

მონღოლთა დაპყრობებმა მონათმფლობელური წყობა დროებით ააღორძინა. მონის შრომა კვლავ საკმაოდ ფართოდ გამოიყენებოდა მომთაბარე მესაქონლეობაში, ხელოსნობასა და სოფლის მეურნეობაში. ჰულაგუს დროსაც და XIV ს-ის დასაწყისშიც, მონადქცეულ ტყვეებს მიწაზე სვამდნენ და აიძულებდ-

ნენ მიწათმოქმედებას. ასე, მაგ., რაშიდ ად-დინის ორ ბაღში, თავრიზის ახლის, ორივე სქესის 1200 მონა მუშაობდა; მათ შორის იყვნენ ბერძნები, ქართველები, აბისინიელები, ზანგები. მონების შევსება უმთავრესად სამხედრო ტყვეებით ხდებოდა, მაგრამ მონებს ყიდულობდნენ მონებით ვაჭრებისაგან, რომელთაც ისინი მოჰყავდათ ყირიმიდან, რუსეთიდან, ყივჩაღეთის სტეპებიდან, ინდოეთიდან, აფრიკიდან, ეგვიპტიდან, რუმიდან. მონად ქცევა ხდებოდა ვალის გადაუხდელობის გამოც.

მოსახლეობის ექსპლუატაციის გაძლიერებას ხელს უწყობდა მევახშეობა. მევახშეობას ხელს უწყობდნენ მონღოლი ხანების და უფლისწულების ცოლები, რომლებიც ხალისით შედიოდნენ ვაჭართა და მევახშეთა კომპანიებში, დებდნენ ფულს მათ საქმიანობაში და ამრიგად ხდებოდნენ მათი სავაჭრო და სავახშო ოპერაციების თანამონაწილენი. პრივილეგირებული ვაჭრები — ურტაღები, რომელთაც მონღოლური არისტოკრატია მფარველობდა, თავის სავაჭრო საქმეებთან დაკავშირებით მიმოსვლის დროს, მოსახლეობისაგან თხოულობდნენ საჭმელს, ფურაჟს, ცხენებს და სახედრებს სახელმწიფო მალემსრბოლელების და ელჩების მიბაძვით, გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობა, რომელიც ვერ იხდიდა მასზე დაკისრებულ გადასახადებსა და ვალებს, იძულებული იყო მევახშის კაბალაში ჩავარდნილიყო.

დამპყრობლებმა თავიანთი მხეცური ექსპლუატაციით ქვეყნის საწარმოო ძალები გამოფიტეს. XIIIს-ის ბოლოსათვის ჰულაგუიანთა სახელმწიფოში საშინელი ეკონომიკური კრიზისი იყო. მოსახლეობა მასობრივად გარბოდა, ტოვებდა თავის მეურნეობას. მიწების დიდი ნაწილი დაუმუშავებელი და მიტოვებული იყო. სახელმწიფო ხაზინა დაცარიელდა, რადგან გადასახადების აკრეფა ვერ ხერხდებოდა, ხოლო დიდი გაჭირვებით შეგროვილი თანხა ხაზინაში არ შედიოდა, იგი ადგილზევე იფლანგებოდა ფაოდალების, შემსყიდველებისა და მოხელეების მიერ. ადგილობრივი ვაჭრობა ძალიან შემცირდა. კატასტროფულად შემცირდა ვერცხლის ფული, რაც გამოწვეული იყო მაღაროების

მხეცური ექსპლუატაციით.

§11. ყაზან-ყაენის მმართველობა და რეფორმები

სახელმწიფოს ეკონომიკისა და ფინანსების მძიმე მდგომარეობამ, მონღოლურ-თურქული მომთაბარული არისტოკრატიის ცენტრიდანულმა მისწრაფებებმა, აგრეთვე საგარეო დაპყრობების შეწყვეტამ, რასაც სამხედრო დავლა შემოჰქონდა, აიძულა ცენტრალური ხელისუფლება ილხანის სახით მდგომარეობიდან გამოსავალი ეძებნა. ახალმა ილხანმა, არღუნ-ხანის შვილმა ყაზან-ყაენმა (1295-1304 წ.წ.) ირანულ მუსლიმურ სამოხელეო და სასულიერო არისტოკრატიასთან დაახლოების მიზნით, აუცილებლად სცნო ისლამის მიღება. შემდეგ მან გაატარა მთელი რიგი რეფორმები, რომლებიც შეესატყვისებოდა ფეოდალთა კლასის ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებით და საგადასახადო რეფორმით დაინტერესებული ჯგუფის ინტერესებს.

თავდაპირველად ყაზან-ყაენი, იმისათვის, რათა გაემარჯვა ბაიდუ-ხანზე, იძულებული იყო გამოეყენებინა მონღოლური მომთაბარული არისტოკრატიის იმ ნაწილის მხარდაჭერა, რომელსაც უკვე მიღებული ჰქონდა ისლამი. ყაზან-ყაენს მხარი დაუჭირა ამირა ნოურუზმა ოირატთა ტომიდან, რომელმაც 1289 წ. ხორასანში არღუნ-ხანის წინააღმდეგ ავჯანყება მოაწყო. ნოურუზი ყაზან-ყაენს მხარდაჭერას დაჰპირდა იმ პირობით, თუ ეს უკანასკნელი ისლამს მიიღებდა. ყაზან-ყაენმა, რომელიც ადრე ბუდისტი იყო, ახლა მიიღო ისლამი და მუსლიმური სახელი მაჰმუდი.

ამგვარად, ისლამი კვლავ გახდა სახელმწიფო რელიგია. ამირა ნოურუზის ძალდატანებით, გამოვიდა ყაენის ბრძანებულება იმ ეკლესიებისა და სინაგოგების დანგრევის შესახებ, რომლებიც აშენდა თავრიზში, ჰამადანში, მარაღაში და სხვა ქალაქებში.

კერპთაყვანისმცემელ ილხანთა ზეობის წლებში (მუსლიმური სამართალი კრძალავდა ახალი ეკლესიებისა და სინაგოგების აშენებას. შეიძლებოდა მხოლოდ ძველი, ისლამამდელი ეკლესიების შენარჩუნება და რესტავრაცია). ქრისტიანები და ებრაელები მთელ რიგ ქალაქებში დაარბიეს. ყაზან-ყაენმა ძალიან მალე გაითვალისწინა ქართველი და სომეხი ქრისტიანი ფეოდალების თხოვნა,რომელთა მხარდაჭერა მას ძალიან სჭირდებოდა ეგვიპტის მამლუქების წინააღმდეგ ბრძოლაში და გააუქმა ქრისტიანებისა და იუდეველების დევნა და მათ მიმართ ტოლერანტობის პოლიტიკის გატარება დაიწყო. ყაზან-ყაენმა გააუქმა არამუსლიმებზე დაწესებული გადასახადი „ჯიზია“, მაგრამ კერპთაყვანისმცემი — „ბუდისტები“ კანონგარეშე გამოაცხადეს: მათ ან უნდა მიეღოთ ისლამი, ან დაეტოვებინათ სახელმწიფო. ყველა მათი ტაძარი დაანგრიეს.

ისლამის მიღებამ ყაზან-ყაენს მხარდამჭერები შესძინა, როგორც ბინადარი მუსლიმი ფეოდალების ყველა ჯგუფის, ასევე მონღოლური ფეოდალური არისტოკრატიის ისლამმიღებული დაჯგუფების მხრიდანაც; მას მხარს უჭერდა აგრეთვე გამუსლიმებული თურქული მომთაბარული არისტოკრატია. 1295 წ. ოქტომბერში ყურულთაიზე ყაზანი გამოაცხადეს ილხანად. მუსლიმი სულთნის სახით, ყაზან-ყაენმა უარი თქვა ჩინეთში ტახტზე მჯდარი „დიდი ყაენის“ (კერპთაყვანისმცემლის) ნომინალურ უზენაესობაზე და შეწყვიტა მასთან ურთიერთობა.

ახალგაზრდა მონღოლი ყაენი (ყაზანი ტახტზე ავიდა 24 წლის) გამოჩენილი პიროვნება იყო. იგი რჩებოდა მონღოლ პატრიოტად და მონღოლური გადმოცემების საუკეთესო მცოდნედ. ამავე დროს, კარგად იცნობდა ირანის კულტურას, რომელსაც ძალიან აფასებდა. იგი დაინტერესებული იყო მედიცინით და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებებით. ნადირობის დროს ბალახებს აგროვებდა. მან დაადგინა ბევრი სამკურნალო ბალახის ირანში არსებობა (ეს სამკურნალო ბალახები ადრე შემოჰქონდათ ჩინეთიდან, ინდოეთიდან და თურქესტანიდან). როგორც ჩანს,

ენებიდან მან კარგად იცოდა თავისი მშობლიური მონღოლური, ნაწილობრივ — სპარსული და თურქული; რამდენადმე იცნობდა არაბულს, ჰინდის, ქაშმირულს, ჩინურს და ფრანგულს. იგი თვითონ ერეოდა სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობის წვრილმანებში, დიდ დროს უთმობდა სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავლის დავთრების შესწავლას, შეჰქონდა იქ თავისი შესწორებები.

თავის ხელმწიფობის პირველ წლებში ყაზანს მოუხდა უფლისწულთა შეთქმულების ჩახშობა. უფლისწულებს უნდოდათ მისი ჩამოგდება ტახტიდან და მისი ადგილის დაკავება. ყაზან-ყაენისათვის უფრო ძნელი იყო ცალკეულ მხარეთა მმართველების სეპარატისტულ ტენდენციებთან ბრძოლა, რომლებიც ხშირად ჯანყდებოდნენ ცენტრალური ხელისუფლებისაგან განთავისუფლების მიზნით.

თავიანთი სეპარატისტული ტენდენციების მხარდასაჭერად აჯანყებულები ხშირად უკავშირდებოდნენ მეზობელ, ჰულაგუიანთა სახელმწიფოსადმი მტრულად განწყობილ სახელმწიფოებს, ან თავიანთ მსხვილ ვასალებს. ფეოდალებთან შინაური ბრძოლა მიმდინარეობდა გაუთავებელი საგარეო ბრძოლების პარალელურად და მოითხოვდა სახელმწიფოს მთელი ძალების დაძაბვას. 1295 წ. ხორასანის და მაზენდარანის ტერიტორიაზე შემოიჭრნენ ჩაღათაელი დუვა-ხანის ჯარები, რომლებიც მალე განდევნეს, მაგრამ მათ მოასწრეს ორივე ამ ოლქის განადგურება და იქიდან 200 000 მცხოვრების ტყვედ წაყვანა.

უფრო ძნელი იყო ამირა ნოურუზთან ბრძოლა, რომელიც თავდაპირველად აქტიურად ეხმარებოდა ყაზან-ყაენს ტახტისათვის ბრძოლაში: მას ეგონა, რომ ყოვლისშემძლე-მეფეთ იქცეოდა, მაგრამ იგი მოტყუვდა. 1298 წ. ამირა ნოურუზი ხორასანში აჯანყდა. მას უნდოდა ამ მხრის დამოუკიდებელი მბრძანებელი გამხდარიყო. ყაზანის ჯარებთან ბრძოლაში ამირა ნოურუზი დამარცხდა და იგი ჰერათში გაიქცა. ჰერათის მბრძანებელმა მელიქ ფაჰრ ად-დინ ქურთმა — ილხანის ვასალმა იგი სტუმართმოყვრულად მიიღო, ხოლო შემდეგ კი გადასცა ყაენს. ამირა

ნოურუზი სიკვდილით დასაჯეს. 1297 წ. საქართველოში მოხდა ანტიმონღოლური აჯანყება. 1299 წ. სახელმწიფოს დასავლეთ ნაწილში, რუმში აჯანყდა ამირა სულამიში, რომელმაც მოახერხა 50 000 კაცის შეგროვება და ეგვიპტის მხარდამჭერის მოპოვება. ყაზანის ჯარებმა ეს აჯანყებაც ჩააქრეს.

მონღოლ მომთაბარე ფეოდალებთან ბრძოლაში ყაზან-ყაენს მოკავშირეებად ჰყავდა ირანელი, ბინადარი მუსლიმი, სასულიერო და საერო ფეოდალების სახით, რომელნიც ისევე, როგორც ცენტრალური ხელისუფლება, დაინტერესებული იყვნენ სახელმწიფოს ძლიერებით და ეშინოდათ ფეოდალური ანარქიის.

1299-1303 წ.წ.-ში ყაზან-ყაენმა სამჯერ ილაშქრა სირიაში. მისმა ჯარებმა დროებით დაიპყრეს ჰალები (ალეპო), დამასკო და სირიის სხვა ქალაქები, მაგრამ საბოლოოდ მაინც დამარცხდნენ და იძულებულნი გახდნენ უკან დაეხიათ. საფრანგეთი, არაგონია და დასავლეთ ევროპის სხვა ქრისტიანული სახელმწიფოები ყაზან-ყაენს სამხედრო ძალით ჰპირდებოდნენ დახმარებას, მაგრამ ამ დაპირებას არ ასრულებდნენ.

ყაზან-ყაენის მიერ გატარებული საშინაო რეფორმების დამუშავებაში ხელმძღვანელ როლს ასრულებდა რაშიდ ად-დინ ფაზულლაჰ ჰამადანი — ექიმი, სწავლული ენციკლოპედისტი, ღვთისმეტყველი და გამოცდილი ფინანსისტი. რაშიდ ად-დინმა მოახერხა ყაზან-ყაენთან დაახლოება. მისი წყალობით თანამდებობიდან გადააყენეს და სიკვდილით დასაჯეს წინანდელი ვეზირი „ქალალდის სადრი“ — სადრ ად-დინ ხალიდი, რის შემდეგაც იგი გახდა ილხანის უახლოესი მრჩეველი და ორ ვეზირთაგან ერთერთი. ოფიციალურად პირველი ვეზირის და სახელმწიფო ბეჭდის მცველის პოსტი ეკავა სა-ად ად-დინ საევჯის, ფაქტობრივად კი ოცი წლის განმავლობაში (1298-1218წ.წ.) სახელმწიფოს მთელ საქმეებს განაგებდა რაშიდ ად-დინი. თავის სახელმწიფო მოღვაწეობასთან ერთად ის იყო შუა საუკუნეების დიდი სპარსელი ისტორიკოსი.

რაშიდ ად-დინის მიმოწერიდან ჩანს, რომ ყაზან-ყაენის

რეფორმებს საფუძვლად ედო ვეზირი ისტორიკოსის პოლიტიკური იდეები: ილხანისა და მონღოლთა არისტოკრატიის დაახლოება ირანულ ფეოდალურ არისტოკრატიასთან და ირანული სახელმწიფოებრიობის შეთვისება, ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება, მონღოლურ-თურქულ სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის მისწრაფებებთან ბრძოლა, მათი ავკანყებების და თვითნებობის ალაგმვა, რენტა-გადასახადის მტკიცე ფიქსაცია, გლეხთა და ქალაქის მცხოვრებთა მდგომარეობის გაუმჯობესების მიზნით საფინანსო აპარატის გაჯანსაღება, მწარმოებელი მოსახლეობის გადასახადის გადახდისუნარიანობის გაუმჯობესება, დანგრეული საირიგაციო სისტემის, სოფლის მეურნეობის, ხელოსნობის, ვაჭრობის და საქალაქო ცხოვრების აღორძინება. ყაზან-ყაენის დროს ხელმძღვანელი პოლიტიკური როლი მონღოლურ-თურქული სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის ხელიდან გადავიდა ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატიისა და სასულიერო არისტოკრატიის ხელში, რომლის პოლიტიკური ხაზის გამტარებელი რაშიდ ად-დინი იყო. ყაზან-ყაენი არ ენდობოდა მომთაბარე არისტოკრატიას და ბევრი მისი წარმომადგენელი სიკვდილით დასაჯა, მაგრამ ის მაინც იძულებული იყო მათთვის დაეთმო (იკტას მიწების მასობრივი დარიგება და სხვ.).

ხაზინის გაღარიბების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზთაგანი იყო ხარჯთამკრეფი მოხელეების და გადასახადის შემსყიდველების მომხვეჭელობა და ყაენის სახლის წევრების პირადი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად უზარმაზარი სახსრების ხარჯვა. ამიტომაც ყაენის განსაკუთრებული ბრძანებულებით, დადგენილ იქნა ხარაჯისა და ყაფჩერის მტკიცე რაოდენობა თვითოეული ოლქიდან ფულადი და ნატურალური სახით. ყველა ეს საგადასახადო ნუსხა, ყაენის ბეჭდით დამტკიცებული, ინახებოდა თავრიზში, ხოლო ლითონის ან ქვის ფილებზე ამოკვეთილი ამ საგადასახადო ნუსხის პირი ჩასმული იყო მეჩეთების, მედრესეების, ბაზრების პორტალებში, ე.ი. თვალსაჩინო ადგილას, რათა ხალხი

ნებისმიერ დროს გასცნობოდა მას. საგადასახადო ნუსხებში ფიქსირებული გადასახადის გარდა, სხვა რაიმეს მოთხოვნა მკაცრად იკრძალებოდა.

ხანების ცოლებს, უფლისწულებს და კერძო პორებს მალემსრბოლელების გაგზავნა პირადი დავალებებით აეკრძალათ: მალემსრბოლელებს მხოლოდ სახელმწიფო საქმეებთან დაკავშირებით აგზავნიდნენ და მათი მგზავრობისათვის აუცილებელ სახსრებს აძლევდნენ. ფეოდალური ვალდებულება „ნუზული" გააუქმეს.

ბარათების გაცემა აიკრძალა. ამიერიდან, არა შემსყიდველი, არამედ სახელმწიფო მოხელე-ანგარიშვალდებული ხაზინის წინაშე, კრეფდა მოსახლეობიდან მტკიცედ ფიქსირებულ გადასახადს. ხანების, უფლისწულების, ამირების, ჯარის და სხვ. სასარგებლოდ დაწესებული მრავალრიცხოვანი გადასახადები გააუქმეს. მათ შესანახად გამოყოფილი თანხა შეზღუდეს. შეიზღუდა აგრეთვე ყაენის ნადირობისათვის განკუთვნილი ხარჯები. ხაზინაში შემოსული ფული და ძვირფასეულობა საგულდაგულოდ აღიწერებოდა, იბეჭდებოდა და შესანახად ბარდებოდა რამდენიმე საიმედო პირს. ნებისმიერი თანხა საგანძურიდან თვითონ ყაზან-ყაენის ბრძანების საფუძველზე გაიცემოდა.

მონღოლი სამხედრო არისტოკრატიის მისწრაფებამ გლეხებიანად მიწების ხელთგდებისაკენ, აიძულა ყაზან-ყაენი გაეტარებინა მონღოლი მეომრებისათვის მიწის ნაკვეთების (იკტა) მასობრივად დარიგების პოლიტიკა. მანამდე რიგითი მეომრები იღებდნენ თანხას ტანსაცმლისათვის („ჯამაგიიათ") და საკვებ პროდუქტებს ნატურით („ულუფე"), რაც გლეხებში იკრიფებოდა. შეგროვილ თანხას და პროდუქტებს ხშირად მოხელეები იტაცებდნენ, ისე რომ მეომრებამდე არც მიდიოდა. მონღოლთა ჯარის რიგითი შემადგენლობის დაუკმაყოფილებლობა იყო ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი 1303 წ. სირიაში, მამლუქთა სულთანთან ომში ყაზან-ყაენის დამარცხებისა. მონღოლი მეომრების მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების მიზნით, ყაზან-ყაენმა 1303 წ.

გამოსცა იარლიყი ყველა მონღოლისათვის, მათ შორის ფეოდალური ლაშქრის მეომრებისათვის („ჩერიკ“) „იკტად“ მიწების დარიგების შესახებ. მთელი ოლქები ლენად ეძლეოდათ ათასეულის ამირებს, ანუ მონღოლური ტომების ცალკეული განშტოებების ამირებს, რომლებიც ლაშქარში 1000 მეომარს გამოიყვანდნენ. ათასის ამირა, როდესაც ამა თუ იმ ოლქს მიიღებდა, კენჭისყრით ჰყოფდა მას 10 ნაწილად ასეულის ამირებს შორის. ასევე კენჭისყრით, ასეულის ამირები თავის ტერიტორიას ჰყოფდნენ ათეულის ამირებს შორის, ხოლო ათეულის ამირები — ცალკეულ რიგით მეომრებს შორის, რომელთაგან თითოელი იკტად ირებდა პატარა მიწის ნაკვეთს — სოფელს ან მის ნაწილს გლეხებითურთ. „იკტას“ მიწები ფორმალურად ეკუთვნოდა სახელმწიფო მიწების ფონდს, ფაქტიურად კი მიწების განსაკუთრებულ კატეგორიას ქმნიდა, რამდენადაც მათი ექსპლუატაცია სახელმწიფოს მიერ მისი აპარატის საშუალებით არ ხერხდებოდა. იარლიყის მიხედვით, იკტას მიწების გაყიდვა არ შეიძლებოდა; ცუდი სამსახურის გამო, ისინი შეიძლებოდა ჩამოერთმიათ მფლობელისათვის; იკტა გადადიოდა მამიდან შვილზე ან სხვა ნათესავზე. ამგვარად იგი გადაიქცა იურიდიულად სამკვიდრო ლენად. განსაკუთებით ბევრი მიწა გადაეცათ მეომრებს „იკტად“ აზერბაიჯანში, საზამთრო და საზაფხულო საძოვებთან ახლოს, რადგანაც მონღოლი მეომრები მომთაბარულ ცხოვრებას აგრძელებდნენ.

„იკტას“ მიწაზე მცხოვრები გლეხებისაგან აიღებოდა ყველა ის გადასახადი, რომლითაც ისინი ადრეც იყვნენ დაბეგრილნი, მაგრამ ეს გადასახადები ახლა ხაზინის ნაცვლად „იკტას“ მფლობელის ხელში იყრიდა თავს. ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, სახელმწიფოს შემოსავლის მხოლოდ მცირე ნაწილს უხდიდა.

ყაზან-ყაენმა 1302 წლის იარლიყით დაამტკიცა გლეხთა მიწაზე მიმაგრება, რაც უკვე პირველი ილხანების დროს არსებობდა. გლეხებს ეკრძალებოდათ იმ მიწების მიტოვება, რომლებზეც ისინი მიწერილნი იყვნენ; მიწისმფლობებლებს ეკრძალებოდათ აყრილ-გაქცეული გლეხებისათვის თავშესაფრის მიცემა. დადგინდა

ოცდაათწლიანი ვადა, რომლის განმავლობაშიც შეიძლებოდა გაქცეული გლეხის მოძებნა და თავის საცხოვრებელ ადგილზე დაბრუნება.

შემორჩა აგრეთვე სოფლის მეურნეობაში მონის შრომის გამოყენება. მონა-ტყვეები ამუშავებდნენ ფეოდალთა კუთვნილ მიწებს. რაშიდ ად-დინის ჩვენამდე მოღწეულ წერილებში არის ცნობები, რომ იგი წერდა თავის ვაჟებს: მისი კუთვნილი მიწებიდან ოთხი სოფელი უკვე დასახლებულია მონებით და თხოულობდა მეხუთე სოფელში დასასახლებლად ბერძენ მონათა ახალი პარტიის გამოგზავნას.

ყაზან-ყაენი მიტოვებული და გავერანებული მიწების დასამუშავებლად საგადასახადო შეღავათებს ჰპირდებოდა იმ მიწის მფლობელებს, რომლებიც ამ მიწების დამუშავებას და დასახლებას ხელს მოჰკიდებდნენ. ჯარისათვის „იკტების“ დარიგების და დაცარიელებული მიწების (ეს მიწები გამოყოფილი იყო დივანისა და ინჯუს მიწების ფონდიდან) მიცემის შედეგად კერძომესაკუთრული მიწების ფონდი შესამჩნევად გაიზარდა, რამაც მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი სახელმწიფოში საწარმოო ძალების ზრდას.

ყაზან-ყაენის დროს მნიშვნელოვნად გაიზარდა აგრეთვე „ვაკუფის მიწების“ ფონდი. ორთოდოქსი მუსლიმი ყაზან-ყაენი მუსლიმ სასულიერო პირებს მიწების დიდი ფართობებით და ფულით ასაჩუქრებდა. საკმაოდ მალე ვაკუფის მიწის მფლობელებმა ამ მიწების დასაკუთრება მოახერხეს.

ყაზან-ყაენის რეფორმებმა არსებითი ცვლილებები შეიტანეს საქალაქო ცხოვრებაშიც. ყაზან-ყაენის წინამორბედთა დროს სახელმწიფოში დიდი წონა ჰქონდათ დიდ-ვაჭრებს. Iსინი, არამარტო ვაჭრობას მისდევდნენ, არამედ აწარმოებდნენ მსხვილ სავაჭრო ოპერაციებს; მათ ხელში იყო აგრეთვე სახელმწიფოს მთელი გადასახადების შესყიდვის საქმე (მათ შორის „თამღისაც“). მსხვილი ვაჭრები სარგებლობდნენ გაბატონებული კლასის ზედაფენის მფარველობით და საგადასახადო შეღავათებით. ხანების

ცოლებისა და უფლისწულების სახლები სავაჭრო-სავაჭრო ოპერაციების მსგავსი დაწესებულებები იყო. „თამღის“ სიმძიმის გამო საშუალო და წვრილი ვაჭრების მდგომარეობა სავალალო იყო. ქალაქებში მევახშეობა მთელი სიმძიმით თავს დაატყდა ხელოსნებსა და ქალაქის ღარიბებს. მევახშეობამ ისეთი საშიში ხასიათი მიიღო, რომ ყაზან-ყაენმა, მიუხედავად გავლენიანი ფენების და კარის დიდებულების წინააღმდეგობისა, სპეციალური იარლიყი გამოსცა მევახშეობის აკრძალვისა და მოვალეების გათავისუფლების შესახებ, როგორც თავის, ასევე პროცენტების გადახდისაგან. შემდგომში ხელისუფლება იძულებული გახდა ერთგვარ დათმობაზე წასულიყო და დაეწესებინა პროცენტების რაოდენობა, რომლის ზევითაც მევახშეს ვალის მოთხოვნის უფლება არ ჰქონდა.

ხელოსნებისა და ვაჭრების მდგომარეობის გაუმჯობესების მიზნით, ყაზან-ყაენმა მთელ რიგ ქალაქებში გააუქმა „თამღა“, სხვაგან კი „თამღის“ რაოდენობა სანახევროდ შეამცირა.

ყაზან-ყაენმა გაატარა აგრეთვე სამონეტო რეფორმა, რომელიც შეეხო საქართველოსაც. სხვადასხვა რეგიონებში მოჭრილი ფულის ნაცვლად, მან მთელს სახელმწიფოში შემოღიღო ერთიანი ვერცხლის მონეტა. ძირითადი ფულადი ერთეული იყო ვერცხლის დირჰემი, რომელიც იწონიდა 2,15 გრ. ვერცხლს. 6 დირჰემი უდრიდა ვერცხლის დინარს. 10 000 დინარი უდრიდა ერთ თუმანს. ეს ერთიანი სამონეტო სისტემა იმდენად მოხერხებული გამოდგა, რომ მალე გადაიღეს ჩაღათაელების სახელმწიფოში. ამასთანავე ნუმიზმატ დ. კაპანაძის აზრით, გიორგი ბრწყინვალის მიერ ქართული მონეტის („გიორგაული თეთრი“) მოჭრა ყაზან-ყაენის მონეტის მიბაძვით ყოფილა განპირობებული. მთელ რიგ სახელმწიფოებში შემოიღეს ერთიანი ზომა-წონის სისტემა.

ყაზან-ყაენმა შეცვალა აგრეთვე ქარხანეებში მოშუშავე მონა-ხელოსნების მდგომარეობა. ქარხანეების გამგებელი მოხელეების ბოროტმოქმედებამ, მათ მიერ ხელოსნების შესანახად გაცემული ულუფების გაფლანგვამ, გამოიწვია იარაღის, უნაგირების და ტანსაცმლის დამამზადებელი სახელოსნოების გაჩერება. მათ

შეწყვიტეს პროდუქციის გამოშვება. ქარხანეებში მონა-ტყვეების მდგომარეობაში მყოფი ხელოსნები დაინტერესებულნი არ იყვნენ თავიანთი ნაწარმის გამოშვებით. მონის შრომა ამიტომაც არარენტაბელური აღმოჩნდა. ყაზან-ყაენმა გააუქმა ულუფების გაცემა და მონა-ხელოსნები ქარხანეებში ღალაზე გადაიყვანა.

ყაზან-ყაენმა დედაქალაქი თავრიზი გააფართოვა და გააშვენიერა. თავრიზის გარეუბანში – შამში (ანუ სხვანაირად შამბ-იუ ყაზანში) ყაზან-ყაენმა თავისივე სიცოცხლეში ააშენა მავზოლეუმი, რომლის გუმბათიც სიმაღლით აღემატება მერვში სულტან სანჯარის მავზოლეუმის გუმბათს (ეს უკანასკნელი ითვლებოდა მუსლიმური სამყაროს ყველაზე მაღალ შენობად). ყაზან-ყაენის მავზოლეუმი მაღალკვალიფიციური სპარსელი ხელოსნების მიერ მოპირკეთებული იყო მდიდრულად და მაღალი ხელოვნებით. იგი საყოველთაო აღტაცებას იწვევდა. მავზოლეუმის ახლოს ააშენეს ორი მედრესე, ჰოსპიტალი, ობსერვატორია (ჰულაგუ-ხანის მიერ მარაღაში აშენებული ობსერვატორიის მსგავსი), ბიბლიოთეკა, არქივი, აბანოები, წყალსაცავი. ამ დაწესებულებების შესანახად შეიქმნა სპეციალური ვაკუფი 185 000 დინარის შემოსავლით. ქალაქის ყველა კარიბჭესთან აშენდა ქარვასლა, ბაზარი და აბანო. ყაზან-ყაენი თავის დიდებულებს ხელს უწყობდა თავრიზში სასახლეების და სხვა ნაგებობების მშენებლობაში.

რაშიდ ად-დინი თავრიზში მთელ კვარტალს, როგორც ჩანს, ქალაქის მეოთხედს ფლობდა („რუბ-ე რაშიდი"), რომელიც მისი საკუთარი სახსრებით იყო აშენებული. ამ კვარტალში, რაშიდ ად-დინის ცნობით, ყოფილა 30 000 სახლი (ე. ი. ოჯახი), 24 ქარვასლა, 1500 დახლი, საქსოვი, სამღებრო, საქაღალდე სახელოსნოები, ბევრი ბაღი, აბანოები, საწყობები, წისქვილები და ზარაფხანა.

ხელოსნებს შორის ბევრი იყო სხვადასხვა ქალაქიდან და ქვეყნიდან გადმოსახლებული ოსტატი. „რუბ-ე რაშიდში" იყო „ულემების ქუჩა", სადაც ღვთისმეტყველები, მუეზინები და ყურანის

მკითხველები სახლობდნენ. იქაურ მედრესეებში 6-7 ათასამდე სტუდენტი სწავლობდა. იქ იყო შესანიშნავი ჰოსპიტალი, სადაც ინდოეთიდან,ჩინეთიდან,ეგვიპტიდან და სირიიდან ჩამოყვანილი 50 ექიმი მუშაობდა, რომელთა შორის იყვნენ შესანიშნავი ოკულისტები, ქირურგები და ორთოპედები. თითოეული მათგანი რაშიდ ად-დინის 5 ახალგაზრდას ასწავლიდა თავის ხელობას. რაშიდ ად-დინის კვარტალში იყო ბიბლიოთეკა, რომელშიც მოთავსებული იყო 60 000 წიგნი ზუსტი მეცნიერებებიდან, ისტორიიდან, პოეზიიდან და მუსლიმური ღვთისმეტყველებიდან; მათ შორის იყო ეპოქის სახელგანთქმული კალიგრაფების მიერ გადაწერილი ყურანის ათასი ხელნაწერი. კვარტლის სარწყავად გაიყვანეს დიდი არხი, რომელსაც უწოდეს „რაშიდი". რაშიდ ად-დინის სიმდიდრე განსაკუთრებული იყო მისი წრისა და ეპოქისთვისაც კი.

თავრიზის მდებარეობა საქარავნო-სატრანზიტო გზების შესაყარზე, მისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა, როგორც ყაენის სატახტო ქალაქისა, ხელს უწყობდა მისი მოსახლეობისა და ტერიტორიის ზრდას. ყაზან-ყაენამდე ქალაქის კედელს ჰქონდა მხოლოდ 6 000 ნაბიჯი სიგრძე წრეწირში; ყაზანის მიერ აშენებული ახალი კედლის სიგრძე 25 000 ნაბიჯი იყო (24 კმ.). ქალაქის სიმდიდრე და მცხოვრებთა მრავალრიცხოვნობა, მის ბაზარზე საქონლის ნაირფეროვნება და სიუხვე, თანამედროვეთა აღტაცებას იწვევდა.

ყაზანმა დიდი ყურადღება მიაქცია ვაჭრობის განვითარებას. იგი სასტიკი ღონისძიებებით ებრძოდა ჭურდ-ავაზაკებს, მეკობრეებს და იცავდა მათგან სავაჭრო გზებს. ვაჭართა ქარავნების მიმოსვლა იმის გამოც ფერხდებოდა, რომ გზებზე გადასახადის ამკრეფნი (რაჰდარები) მოქარავნეებისაგან რაც მოეხასიათებოდათ, იმ რაოდენობით იღებდნენ გადასახადს. ამავე დროს, იმ საბაბით, თითქოს მათ შორის ავაზაკი იმყოფებოდა, ქარავნებს აჩერებდნენ, ამასობაში კი ავაზაკები გზებზე გამოდიოდნენ და ძარცვავდნენ ვაჭრებს. როგორც ვხედავთ, ხელისუფლების წარმომადგენელნი

(რაჰდარები) ავაზაკ-მეკობრეებთან შეთანხმებით მოქმედებდნენ. ყაზან-ყაენის ბრძანებით, შეუბრალებლად სიკვდილით უნდა დაესაჯათ ყველა — მონღოლი თუ ირანელი, მომთაბარე თუ ბინადარი, ვინც მძარცველებთან აღმოჩნდებოდა დაკავშირებული და ეს ცნობილი გახდებოდა ხელისუფლებისათვის.

ყაზან-ყაენმა სახელმწიფოს სამხედრო პოტენციალის განმტკიცების მიზნით, ბრძანა ტყვეებისაგან ან მონებისაგან დაკომპლექტებული გვარდიის ტიპის ჯარის ჩამოყალიბება.

ყაზან-ყაენმა სასტიკად აკრძალა ღვინის სმა და ლოთობა. რაშიდ ად-დინის ცნობით, ლოთობასთან ბრძოლის მიზნით ქალაქებსა და დაბებში ლოთებს იჭერდნენ, აშიშვლებდნენ და ბაზარში ბოძზე მიაბავდნენ, რათა ხალხს გაეკიცხა ისინი.

ყაზან-ყაენი იბრძოდა პროსტიტუციის წინააღმდეგაც, მაგრამ მან ისიც კარგად იცოდა, რომ ამ სამარცხვინო პროფესიას დიდი ხნის ტრადიცია ჰქონდა და მისი მოსპობა ერთბაშად არ მოხდებოდა. იგი ფიქრობდა, რომ პროსტიტუცია ნელ-ნელა, თანდათანობით უნდა მოსპობილიყო. რაშიდ ად-დინის მიხედვით, ყაზანს საამისო გეგმა შეუმუშავებია: პირველ რიგში სამიკიტნოებიდან (დუქნებიდან) უნდა გაეთავისუფლათ იქ იძულებით მოხვედრილი ქალები. მან დააწესა მათი გამოსასყიდი თანხა და ბრძანა, რომ ისინი ამ თანხით გამოისყიდათ, გამოიყვანათ დუქნებიდან და მათი ნება-სურვილის მიხედვით გაეთხოვებინათ. აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთის ქვეყნებში (სამიკიტნოებში) მეძავების ყოლა აუცილებელი იყო. ბაღდადისა და კაიროს სამიკიტნოებში მრავლად ჰყავდათ ისინი. ადამ მეცის აზრით, ისლამურ სამყაროში პროსტიტუცია აყვავებული იყო, მიუხედავად იმისა, რომ მრავალცოლიანობას თითქოს უნდა გამოერიცხა პროსტიტუცია: ისლამი ზრუნავდა იმაზე, რომ გაუთხოვარი გოგოები და უცოლო ვაჟები არ ყოფილიყვნენ, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, პროსტიტუცია მაინც ძალიან იყო გავრცელებული. მთავრობა იბრძოდა მის წინააღმდეგ.

ყაზან-ყაენმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია სოფლებში

მეჩეთებისა და აბანოების აშენებას. გარეგნულად ეს ღონისძიება იმით იყო გამართლებული, რომ მუსლიმთათვის აუცილებელი იყო ლოცვა და განბანვა, მაგრამ როგორც ჩანს, ამ ღონისძიებას ეკონომიკური საფუძველი ჰქონდა. აბანოს დიდი შემოსავალი შემოჰქონდა, რომელიც აბანოების კეთილმოწყობასა და მეჩეთების შენახვას ხმარდებოდა.

ყაზან-ყაენის რეფორმების შედეგად სახელმწიფო ხაზინა მნიშვნელოვნად შეივსო. ჰამდალაჰ ყაზვინი, რომელმაც თავის გეოგრაფიულ თხზულებაში ძვირფასი ცნობები მოგვაწოდა ილხანთა ირანის ფინანსების შესახებ, მოგვითხრობს, რომ ყაზანის წინამორბედი მონღოლი ხანების დროს, ხაზინაში შემოსული მთელი თანხა 1700 თუმანი იყო (ვასაფის მიხედვით – 1800 თუმანი), ხოლო ყაზან-ყაენის დროს ეს თანხა 2100 თუმნამდე გაიზარდა, ანუ თითქმის 25%-ით.

სახელმწიფო აპარატი განმტკიცდა და მოხელეების თვითნებობა შეიზღუდა, რის შედეგადაც მოსახლეობის დაცვა ბოროტმოქმედებისა და უკანონო გადასახადებისაგან გარანტირებული იყო. ყაზან-ყაენმა ჩააქრო ფეოდალთა ავკანყებები, რომლებიც ასუსტებდა სახელმწიფოს.

ყაზან-ყაენის რეფორმებს საფუძვლად ედო რენტა-ხარკის ზუსტი ფიქსაცია და მათი აკრეფის მოწესრიგება. ეს რეფორმები გატარდა, არა გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობის, არამედ სახელმწიფოს სასარგებლოდ. აუცილებელი იყო თუნდაც მარტივი წარმოების მოწესრიგება. ადრე არსებულ ტერორისტულ რეჟიმთან, რაიათების ძარცვასთან და თვითნებურ გადასახადებთან შედარებით, ახალმა რეჟიმმა გლეხებსა და ქალაქის მცხოვრებელებს შვება მოუტანა. წყაროების, განსაკუთრებით რაშიდ ად-დინის, ჰამდალაჰ ყაზვინის და ჰაფეზ-ე აბრუს ცნობებით, დადასტურებულია მითვალთმაქცების ერთგვარი აღმავლობა, მაგრამ ირანმა ვერ მიაღწია იმ დონეს, რომელზეც ჩინგიზ-ხანის შემოსევამდე იმყოფებოდა.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ყაზან-ყაენის პიროვნებას დადებითად აფასებს ქართველი ანონიმი ისტორიკოსი „ჟამთაღმ-

წერელი". იგი წერს: „იყო ყაზან ფრიად რამე კეთილ და უბოროტო გონება და სამართლის მოქმედ, უფროს ყოველთა უწინარესთა ყაენთა, ესოდენ, რომელ ჯაჭვ განება ორთა შეშათა ზედა და ეჟუნება მოება მრავლად, რათა გლახაკნი ულონონი და უქონელნი, ყაენისა და ნოინთა წინა მისვლისა ულირსნი და მოჩივარნი, მივიდოდნენ და შეარყევდენ შეშასა და ჯაჭუასა, და ესმოდის ყაენსა ხმა ეჟუანთა და ცნის, რომელ სასჯელი უც გლახაკთა და შეურაცხთა კაცთა, რომელით თვით განიკითხოს პირისპირ. ესოდენ უყუარდა სამართალი, რომელ დღეთა მისთა არა იქმნებოდა ძალი და უსამართლობა, არა დიდითა და არა მცირეთაგან".

§12. ულუჯაითუ-ხანის მმართველობა

ყაზან-ყაენი 1304 წელს გარდაიცვალა. მან თავის შემცვლელად თავისი ძმა ულუჯაითუ-ხანი დანიშნა, რომელსაც მუსლიმური სახელიც ჰქონდა – სულთანი მუჰამედ ხუდაბანდე (1304-1316 წ.წ.).

ულუჯაითუ-ხანის მთავრობამ სირიის დაპყრობის ძველ გეგმებზე ხელი არ აიღო. ეგვიპტის სულთნის წინააღმდეგ ბრძოლაში მოკავშირის ძიების მიზნით ულუჯაითუ-ხანმა 1304 წ. საფრანგეთში, ფილიპე IV ლამაზთან გააგზავნა ორო ელჩობა. მონღოლურ ენაზე უიღურული ასოებით დაწერილი ეს წერილი ჩვენამდეა მოღწეული. მსგავსი წერილები ჩააბარეს ინგლისის მეფე ედუარდ II-ს და რომის პაპს კლემენტ V-ს. ორივე მეფე და პაპი სამხედრო დახმარების შესახებ უხვად იძლეოდნენ დაპირებებს, მაგრამ პრაქტიკულად არაფერს აკეთებდნენ. ულუჯაითუ-ხანი იძულებული გახდა ბოლოს და ბოლოს შეეწყვიტა სირიის დაპყრობის მცდელობა.

ულუჯაითუ-ხანის ზეობის წლებში მტრული ურთიერთობა ჩაღათაელთა სახელმწიფოსთან და ოქროს ურდოსთან გრძელ-

დებოდა, მაგრამ მათ შორის საზღვარი უცვლელი რჩებოდა.

1307 წ. ილხანთა სახელმწიფოს მტკიცედ შეუერთდა გილანი, რომელიც ბევრი წვრილ-წვრილი ნახევრად-დამოუკიდებელი მბრძანებლის ხელთ იყო. ულუჯაითუ-ხანის დროს საშინაო პოლიტიკის სფეროში ყაზან-ყაენის მიერ აღებული კურსი გრძელდებოდა. მის მიერ გატარებული რეფორმები ძალაში რჩებოდა. ორი მონღოლი მხედართმთავარი, ამირა ყულთუშაჰი და ამირა ჩობანი სამხედრო საქმეებს განაგებდნენ. ისინი მონღოლური ულუსის ნოინები იყვნენ. სამოქალაქო მმართველობის სათავეში ნომინალურად იდგა ვეზირი სა-ად ად-დინი, ფაქტობრივად კი - რაშიდ ად-დინი, რომელმაც ულუჯაითუს დროსაც შეინარჩუნა თავისი ძალაუფლება. სა-ად ად-დინი ცდილობდა დაბეზღებებით რაშიდ ად-დინის თავიდან მოცილებას, მაგრამ რაშიდ ად-დინმა მოახერხა თვითონ სა-ად ად-დინის სიკვდილით დასჯა, რის შემდეგაც ვეზირად გაიამხანაგა ვაჭარი — ორტაღი თაჯ ად-დინ ალიშაჰ გილანი, რომელიც შემდეგ რაშიდ ად-დინის მოქიშპედ და მტრად იქცა.

1305 წ. ულუჯაითუ-ხანმა განაახლა არღუნ-ხანის დროს დაწყებული ახალი ქალაქის სულთანიეს მშენებლობა. საქარავნო გზებთან და იალაღებთან სიახლოვემ განაპირობა ქალაქის აყვავება, რომელიც მალე ილხანის საზაფხულო დედაქალაქი გახდა. საზამთრო დედაქალაქად კვლავ ბაღდადი რჩებოდა. ულუჯაითუ-ხანის დიდებულები ახალი ქალაქის გამშვენიერებაში ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ. სულთანიეში, ისევე როგორც თავრიზში, მთელი კვარტალი რაშიდ ად-დინის პირადი სახსრებით იყო გაშენებული. ყაენის კარის შეკვეთების შესრულება და ახლომდებარე საზაფხულო საძოვრებთან ვაჭრობა სულთანიეს საკმაოდ ჭრელ ვაჭრულ-ხელოსნურ მოსახლეობას კარგ შემოსავალს აძლევდა. სულთანიეს მოსახლეობა შედგებოდა სხვადასხვა ოლქებიდან მოსული, სხვადასხვა რელიგიის აღმსარებელი, სხვადასხვაენოვანი ხალხისაგან. ქალაქის მშენებლობა 1313 წ. დასრულდა. ქალაქის გალავანს წრეწირში სიგრძე 30 000 ნაბიჯი ჰქონდა. ულუჯაითუ-

ხანი თავისი დედის – ქრისტიანის მიერ ბავშვობაში ქრისტიანად იყო მონათლული, შემდეგ მან მიიღო სუნიტური ისლამი, ბოლოს კი გადაიხარა შიიზმისაკენ. იგი ცდილობდა სახელმწიფო რელიგიად შიიზმის გამოცხადებას, მაგრამ მისმა რელიგიურმა პოლიტიკამ მარცხი განიცადა: ირანის სასულიერო და სამოხელეო არისტოკრატიამ ილხანის ამ მცდელობას სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია, ისინი მტკიცედ იცავდნენ სუნიზმს. ულუჯაითუ-ხანის დროს კვლავ დაიწყო არამუსლიმებისაგან ჯიზიას აღება.

§ 13. ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს რღვევის დასაწყისი

აბუ-სა-იდ ბაჰადურ-ხანი – ულაჯაითუს შვილი, ტახტზე ავიდა 12 წლის ასაკში. ბუნებრივია, მას სახელმწიფოს დამოუკიდებლად მართვა არ შეეძლო: სახელმწიფოს ფაქტობრივ მმართველად იქცა ამირა ჩობანი – მონღოლური სულდუზის ტომიდან, ულუსის ამირა და მთავარსარდალი. მთელი რიგი ოლქები მონღოლ ამირებს მიეცა საგამგებლოდ. ვეზირი თაჯ ად-დინ ალიშაჰი ამირა ჩობანის მხარდაჭერის წყალობით გაძლიერდა. ალიშაჰმა რაშიდ ად-დინს, უკვე სამოცდაათი წლის მოხუცს, რომელსაც უჭირდა სასახლის ინტრიგებთან ბრძოლა, წაართვა სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობა. იგი არ დაკმაყოფილდა რაშიდ ად-დინის გადაყენებით და მას ბრალი დასდო ულუჯაითუ-ხანის მოწამვლაში, რომელსაც რაშიდ ად-დინი, როგორც ექიმი მკურნალობდა. მომთაბარული არისტოკრატია ვერ იტანდა რაშიდ ად-დინს ყაზან-ყაენის რეფორმებში მისი მონაწილეობის გამო. ახლა მათ ხელსაყრელი შემთხვევა გამოიყენეს მასთან ანგარიშის გასასწორებლად. რაშიდ ად-დინი გაასამართლეს და 1318 წლის ივლისში სიკვდილით დასაჯეს: იგი ხმლით გაკვეთეს შუაზე (ისევე, როგორც ადრე მის მიერ დაღუპული სა-ად ად-დინი).

რაშიდ ად-დინის უზარმაზარი ქონება ხაზინამ წაიღო. მის მიერ თავრიზში გაშენებული კვარტალი გაანადგურეს, მის მიერ დაარსებული ვაკუფები და საქველმოქმედო დაწესებულებები მოსპეს.

მონღოლური მომთაბარული არისტოკრატიის გაძლიერებამ, რომელმაც ხელში ჩაიგდო სახელმწიფოს მმართველობის ყველა უმნიშვნელოვანესი სფერო და უმთავრეს სამოქალაქო თანამდებობებზე თავისი ხალხი დანიშნა, ძალიან მალე მოსპო ყაზან-ყაენის ღონისძიებების შედეგები (ეს ღონისძიებები, როგორც უკვე ითქვა, მიმართული იყო მოხელეების თვითნებობის წინააღმდეგ და ფეოდალების ასალაგმავად).

მომთაბარე ფეოდალებმა, რომელთაც ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტე იგრძნეს, ავჯანყებები დაიწყეს. ცენტრალურ ხელისუფლებას ავჯანყებულებთან ბრძოლა უძნელდებოდა მეზობელ სახელმწიფოებთან მტრული ურთიერთობის გამო. 1317 წ. ხორასანში ავჯანყდა შუა აზიიდან გამოძევებული ჩაღათაელი აისავური; ამავე დროს, ოქროს ურდოს ხანი უზბეკი, რომელიც აგრძელებდა ძველ ბრძოლას აზერბაიჯანის დასაუფლებლად, შემოიჭრა დარუბანდის რეგიონში. ამირა ჩობანი იბრძოდა ოქროს ურდოს წინააღმდეგ, ამირა იასავურმა ააოხრა მაზენდარანი, ხორასანის ნაწილი და სისტანი. მხოლოდ 1320 წ. მოხერხდა ამ ავჯანყების ჩაქრობა.

ამირა ჩობანის უზარმაზარმა ძალაუფლებამ მის მიმართ ბევრი მონღოლი ფეოდალი შურით აღავსო. ისინი ცდილობდნენ ილხან აბუ-სა-იდის წინაშე მის განქიქებას, მაგრამ უშედეგოდ. ბოლოს მის წინააღმდეგ მოეწყო შეთქმულება, რომლის სათავეშიც აღმოჩნდა ამირა ირინჩინი — კერაიტების ტომიდან. მედროვის წინააღმდეგ შეთქმულება გადაიზარდა თვითონ ილხანის წინააღმდეგ ავჯანყებაში. აზერბაიჯანში სასტიკი ბრძოლის შემდეგ, 1319 წ. ეს ავჯანყება ჩააქრეს. მირა ირინჩინი სიკვდილით დასაჯეს.

1320 წ. ეგვიპტელებმა სასტიკად ააოხრეს ილხანების ვასალური კილიკიის არმენია. აბუ სა-იდს უნდოდა თავის სახელმწიფოს დასავლეთ საზღვრებზე საომარი მოქმედების რაც

შეიძლება სწრაფად შეწყვეტა,სწორედ ამიტომ ეგვიპტის სულთან ნასირ მუჰამედთან დაიწყო მოლაპარაკება, რომრლიც 1323 წ. დასრულდა ჰულაგუიანთა სახელმწიფოსა და ეგვიპტეს შორის მეგობრული, საზავო ხელშეკრულების დადებით. აბუ-სა-იდმა და ნასირ მუჰამედმა დაიწყეს მეგობრული ელჩობის გაცვლა.

1323 წ. რუმში (მც. აზიაში) აჯანყდა ამირა ჩობანის ღვიძლი შვილი ამირა თემურთაში. ამირა ჩობანი პირადად წავიდა ამ აჯანყების ჩასაქრობად, მაგრამ ბოლოს მიაღწია იმას, რომ ილხანმა მის შვილს დანაშაული აპატია. ოქროს ურდოს წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედებები კავკასიაში გრძელდებოდა.

ჩობანიანთა ძალაუფლება სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა. 1324 წ. გარდაიცვალა ვეზირი ალიშაჰი — ერთადერთი ილხანთა ვეზირებს შორის, რომელიც თავისი სიკვდილით მოკვდა. უკვე დავაჟკაცებულ ილხანს ჩობანიანთა მეურვეობა უკვე მძიმე ტვირთად აწვა. ამირა ჩობანის შვილის დიმიშკ-ხოჯას ძალმომრეობამ და განუკითხაობამ თავრიზში მოსახლეობის საყოველთაო უკმაყოფილება გამოიწვია. 1337 წ. დიმიშკ-ხოჯა სიკვდილით დასაჯეს, რის საპასუხოდაც ამირა ჩობანმა ხორასანში აჯანყება მოაწყო, მაგრამ იგი დამარცხდა და ჰერათში გაიქცა. ჰერათის მბრძანებელმა მას თავდაპირველად თავშესაფარი მისცა, მაგრამ შემდეგ აბუ სა-იდის საამებლად მისი მოშთობა ბრძანა.

ფეოდალურმა აჯანყებებმა, ხშირმა ბრძოლებმა და ბინადარ რეგიონებში ჯარების ხშირმა გადაადგილებამ, ფეოდალების მიერ დაპყრობილი რეგიონების მოსახლეობის ძარცვამ, მოხელეთა ბოროტმოქმედების ახალი ძალით ზრდამ, სტიქიურმა უბედურებებმა (1318-1320 წწ-ში იყო საშინელი გვალვა, კალიის შემოსევა და არნახული სეტყვა) გამოიწვია შიმშილი და სოფლის ბინადარი მოსახლეობის საბოლოო გამოფიტვა. ხალხი ტოვებდა თავის საცხოვრებელს და გარბოდა. ყაზან-ყაენის რეფორმებით შეჩერებული კრიზისი გაძლიერდა.

ფეოდალთა ძალმომრეობისაგან მოსახლეობის დაცვის

მცდელობა დაკავშირებულია ვეზირ ღიას ად-დინ მუჰამედ რაშიდის – რაშიდ ად-დინის შვილის სახელთან, რომელმაც ეს თანამდებობა დაიკავა 1328 წ. ამირა ჩობანის დაცემის შემდეგ. იგი ცდილობდა საშინაო პოლიტიკის წარმართვას ყაზან-ყაენის რეფორმების გზით. მისი რჩევით, ილხანმა აბუ სა-იდმა გამოსცა ბრძანებულებები არაკანონიერი გადასახადებისაგან და ვალდებულებებისაგან მოსახლეობის გათავისუფლების შესახებ. ჩვენამდე მოაღწია ერთერთმა ასეთმა ბრძანებულებამ, რომელიც ამოკვეთილია მანუჩეჰრის მეჩეთის კედელზე ანისში (სომხეთში. ამჟამად თურქეთშია).

ილხანი აბუ სა-იდი გარდაიცვალა 1335 წ. ოქროს ურდოს წინააღმდეგ ლაშქრობის დროს.

ვეზირ ღიას ად-დინ რაშიდის პოლიტიკურმა ხაზმა მონღოლურ-თურქული მომთაბარე არისტოკრატიის მხრიდან ძლიერი წინააღმდეგობა გამოიწვია. იკტას მიწების ფონდის გაფართოებასთან ერთად, ეს არისტოკრატია გაძლიერდა. საერთოდ, XIV ს-ის პირველ ნახევარში მიმდინარეობდა სახელმწიფო მიწების ხარჯზე იკტას, მულუქის, და ვაკუფის მიწების ზრდის პროცესი. ეს მიწები ადრე ცენტრალური ხელისუფლების ხელში იყო და მას ექსპლუატაციას უწევდნენ მოხელეების აპარატის საშუალებით. ამან გამოიწვია ილხანის ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტება. ამიტომაც, ცენტრალური პოლიტიკის გატარების ცდებს წარმატება არ მოჰყოლია. ამავე დროს, მიმდინარეობდა მსხვილი ფეოდალების ხელში მიწების კონცენტრაციის პროცესი. მსხვილი ფეოდალები წვრილ მიწისმფლობელებს პირდაპირი ძალმომრეობის, მიტაცების თუ სასამართლო პროცესების გზით ართმევდნენ მიწებს. ისინი იმით სარგებლობდნენ, რომ ბევრ მიწისმფლობელს ომიანობისა, თუ ამბოხების დროს მიწაზე საკუთრების, თუ მფლობელობის დამადასტურებელი საბუთი დაკარგული ჰქონდა. თუ XIII ს-ის დასაწყისისათვის ირანში აქაიქ მაინც შემორჩენილი იყვნენ თავისუფალი გლეხები, ახლა ისინი ყმებად გადაიქცნენ. სასოფლო თემი აქა-იქ კიდევ არსებობდა, მაგრამ იქაც კი, სადაც ის შემორჩა, იგი არათავისუფალი და

ფეოდალებზე დამოკიდებული იყო. მსხვილი ფეოდალების, განსაკუთრებით მომთაბარული არისტოკრატიის მიწების ფონდის ზრდამ, გააძლიერა მათი პოლიტიკური გავლენა, რამაც ფეოდალურ დაჯგუფებებს შორის პოლიტიკური გავლენისათვის ბრძოლაში ჰპოვა გამოხატულება.

§ 14. სახალხო-განმათავისუფლებელი მოძრაობები XIII ს. – XIV ს. დასაწყისში

ფეოდალური რენტის და გადასახადების დიდმა ზრდამ, ბატონყმურმა პოლიტიკამ და დამპყრობთა მიერ ყოველნაირმა ჩაგვრამ ქვეყანაში კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერება გამოიწვია. ამ ბრძოლის ერთ-ერთი გამოვლინება გლეხთა მასობრივი აყრა-გაქცევა იყო. დრო და დრო ეს ბრძოლა აჯანყებაში გადაიზრდებოდა.

1265 წ. ფარსში იფეთქა გრანდიოზულმა სახალხო აჯანყებამ სეიდ შერეფ ად-დინის ხელმძღვანელობით, რომელიც მონღოლთა ბატონობის წინააღმდეგ იყო მიმართული. იგი ილხანის ჯარმა საშინელი სისასტიკით ჩააქრო. 1275 წ. ილხან აბაღა ხანს, რომელიც ამალასთან ერთად ნადირობდა არანში (ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში), თავს დაესხა ხმლებითა და კეტებით შეიარაღებული ადგილობრივ მცხოვრებთა ჯგუფი და კინაღამ მოკლა იგი. ამ თავდასხმამ აბაღა-ხანი ისე შეაშინა, რომ მან ყველა ოლქიდან ფეოდალური ლაშქრის შეგროვება ბრძანა: – იგი საყოველთაო აჯანყებას ელოდა. 1291 წ. იფეთქა ირანული მომთაბარე ტომის – ლურების აჯანყებამ. აჯანყებულებმა დროებით ისპაანიც დაიკავეს.

XIII ს.-ის 80-90-იან წწ.-ში, ირანის ეკონომიკის დაცემის ეპოქაში, ფართოდ გაიშალა გლეხთა აჯანყება, რომელმაც პარტიზანული ომის ხასიათი მიიღო. ეს მოძრაობა დაწვრილე-

ბითაა აღწერილი რაშიდ ად-დინის მიერ. მართალია, იგი, როგორც ფეოდალური ისტორიოგრაფი, ამ აჯანყების მონაწილეებს ყაჩაღებს უწოდებს, მაგრამ მისი მონათხრობიდან ნათლად ჩანს, რომ ეს იყო გლეხთა, ექსპლუატირებულთა და ჩაგრულთა ბრძოლა უცხოელთა უღლისა და სასტიკი ბატონყმური ექსპლუატაციის წინააღმდეგ. რაშიდ ად-დინის სიტყვით, მთებში და ტყეებში დამალულ პარტიზანთა რაზმები შედგებოდა გაქცეული მონების, ქალაქის „ნაძირალებისა და მდაბიოებისაგან“, („რუნუდ ვა ოუბაშ“) ე.ი. ქალაქის ღარიბებისა და გაღარიბებული მომთაბარეებისაგან. აღსანიშნავია, რომ ღარიბი მონღოლები მხარში ედგნენ ირანის სახალხო მასებს. თითოეულ სოფელში, თუ მომთაბარეთა ბანაკებში საძოვრებზე, აჯანყებულებს ჰყავდათ მეგობრები, მფარველები და მსტოვრები. სოფლის მამასახლისების დახმარებით, სოფელში აჯანყებულებისათვის ამზადებდნენ საჭმელს და ყველაფერ აუცილებელს. მათ ქალაქებშიც ჰყავდათ თავისი ხალხი, რომლებთანაც ისინი თავშესაფარს პოულობდნენ. აჯანყებულთა რაზმები თავს ესხმოდნენ ცნობილ ამირათა სასახლეებს და ბანაკებს და ძარცვავდნენ მათ. იგივე აჯანყებულები თავს ესხმოდნენ ვაჭარ-ორტაღების ქარავნებს, ანგარიშს უსწორებდნენ მდიდრებსა და ცნობილ ხალხს, იტაცებდნენ მათ საქონელსა და ქონებასა როგორც კანონიერ სამხედრო დავლას.

ხალხი აჯანყებულებს თანაუგრძნობდა. მათ სიამოვნებით აძლევდნენ თავშესაფარს, სასმელ-საჭმელით ამარაგებდნენ, მათ გმირობას აქებდნენ. აჯანყებულებს არ აბეზღებდნენ, რაც ხელისუფლებას მათთან ბრძოლას უძნელებდა. როდესაც რომელიმე მათგანს დაიჭერდნენ და მიჰყავდათ სიკვდილით დასასჯელად, აღშფოთებული ხალხი პროტესტს აცხადებდა: „როგორ შეიძლება ასეთი ბაჰადურის (გმირის) სიკვდილით დასჯა“. ეს აჯანყება ყაზან-ხანის ჯარებმა ჩააქრეს.

1303 წ. ვიღაც სექტანტები ფირ (შეიხ) იაკუბით სათავეში, რომლებიც თავიანთ თავს დერვიშული ორდენის წევრებად აცხადებდნენ და რომელთაც რაშიდ ად-დინი მაზდაქელებს

უწოდებდა, ცდილობდნენ ავკანყებას. მათთან დაკავშირებული იყო უფლისწული ალაფრანგი, რომელსაც ხელისუფლების ხელში ჩაგდება უნდოდა. მაგრამ მათი გეგმები გამომჟღავნდა, ავკანყების მოთავეები შეიპყრეს და სიკვდილით დასაჯეს (ფირ იაკუბი მთის მწვერვალიდან გადააგდეს).

რაშიდ ად-დინი ამ სექტანტებს მაზდაქელებს უწოდებს. ამით მას იმის თქმა სურს, რომ მათი სოციალური პროგრამა ისეთივე იყო, როგორც ძველი მაზდაქელების — სოციალური თანასწორობის დამყარება და სასოფლო თემებისათვის მთელი მიწების გადაცემა. გლეხებისა და ხელოსნების განსაკუთრებით დიდი მოძრაობა ირანში სოციალური თანასწორობის ლოზუნგებით გართოდ გაიშალა XIV ს-ის 30-იანსა და 80-იან წლებს შორის.

§ 15. პერიოდის შედეგები

მონღოლთა ბატონობის ხანა იყო ერთ-ერთი ყველაზე მძიმე ირანის ისტორიაში. მასთანაა დაკავშირებული ასიათასობით ადამიანის დაღუპვა, სოფლებისა და ქალაქების რბევა-აოხრება, ფეოდალური ექსპლუატაციის გაძლიერება. ყაზან-ხანის დროს დროებითი ეკონომიკური აღმავლობა, ილხანთა რეზიდენციების და ორი-სამი ქალაქის აყვავებს ვერ ცვლის ქვეყნის განადგურების საერთო სურათს. საქარავნო ვაჭრობა ილხანთა ირანს აკავშირებდა ბევრ შორეულ და ახლო ქვეყანასთან, მაგრამ ის აკმაყოფილებდა მხოლოდ და მხოლოდ გაბატონებული კლასის ინტერესებს და არ უწყობდა ხელს, ირანში არც ახალი კულტურული გავლენის და არც ახალი იდეების გაჩენას.

ილხან აბუ სა-იდის სიკვდილის შემდეგ (1335 წ.), მსხვილი ფეოდალების ცენტრიდანულმა მისწრაფებებმა, ფეოდალურ დაჯგუფებათა შორის ბრძოლამ და კვლავ აზვირთებულმა სახალხო განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ ილხანთა ირანი 1336-1353 წწ-ში დაშლამდე მიიყვანეს. მონღოლები ირანში თანდა-

თანობით გაითქვიფნენ ნაწილობრივ იქ მცხოვრებ თურქებში, ნაწილობრივ კი – ირანელებში.

§ 16. ჰულაგუიანთა იმპერიის დაშლა

ყაზან-ხანის საშინაო პოლიტიკამ და მისმა რეფორმებმა, თუმცა უზრუნველყვეს ქვეყნის სამეურნეო მდგომარეობის შედარებით აღორძინება, მხოლოდ დროებით შეაჩერეს ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს რღვევა. ეს სახელმწიფო ეკუთვნოდა შუა საუკუნეების იმპერია-კონგლომერატების ტიპს, რომელშიც გაერთიანებული იყვნენ სხვადასხვა ქვეყნები და ხალხები, რომლებსაც არ ჰქონდათ მტკიცე ეკონომიკური, ეთნიკური და კულტურული კავშირები. ეს სახელმწიფო მხოლოდ დროებით იყო შექმნილი და გაერთიანებული ხმლის ძალით. XIII ს-ში ნატურალური მეურნეობის ზრდამ ირანის ცალკეული ოლქების ურთიერთკავშირი დაასუსტა. მიუხედავად ყაზან-ხანის ზეობის წლების ცნობილი აღმავლობისა, ირანის ეკონომიკამ XIV ს-ის პირველ ნახევარში ჩინგიზ ხანის შემოსევებამდელ დონეს ვერ მიაღწია. ამას მოჰყვა ფეოდალური დაქუცმაცებულობის ზრდა. ყაზან-ხანის ცენტრალისტური პოლიტიკა საზოგადოების ფეოდალური განვითარების ტენდენციებში მტკიცე საყრდენს ვერ პოულობდა. ამ პოლიტიკას სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდა ცენტრალურ ხელისუფლებასთან სამსახურით დაუკავშირებელი თურქულ-მონღოლური სამხედრო-მომთაბარული არისტოკრატია. ამიტომაც, ყაზან-ხანის პოლიტიკა არ შეიძლებოდა, რომ თანამიმდევრული ყოფილიყო და საბოლოო ჯამში უიღბლო აღმოჩნდა: სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის ზეგავლენით გაძლიერდა სამხედრო ლენების – იკტას დარიგება; ამას უნდა გამოეწვია (და გამოიწვია კიდეც) ფეოდალური დაქუცმაცებულობის გამარჯვება.

უკვე ილხან აბუ-სა-იდ ბაჰადურ-ხანის დროს ადგილი ჰქონდა სამხედრო-ნომადურ არისტოკრატიას შორის შინაურ ბრძოლას (ამირების ირინჩინის, ყურმიშის და სხვათა აჯანყებები – 1319 წ.) და ძლიერი ადგილობრივი ფეოდალური დაჯგუფებების ჩამოყალიბებას. თუ კი პირველი ილხანების დროს სამხედრო-ნომადურ არისტოკრატიას ძლიერი ხანის ხელისუფლება სჭირდებოდა, ახლა სამხედრო არისტოკრატიას ასეთი ხელისუფლება უკვე ზედმეტად მიაჩნდა. ამიტომაც, ილხან აბუ-სა-იდ ბაჰადურ-ხანის სიკვდილის შემდეგ (1335 წ. 30 ნოემბერი) არ იყო ილხანი, რომლის ხელისუფლებასაც მთელი სახელმწიფო სცნობდა. მსხვილმა ფეოდალურმა დაჯგუფებებმა ტახტზე აიყვანეს ჩინგიზ-ხანის შთამომავლები, რომელთა ძალაუფლებასაც სცნობდნენ, ისიც ნომინალურად, ამ ფეოდალური დაჯგუფების მიერ დაპყრობილ ტერიტორიებზე. ეს მარიონეტი ილხანები სამხედრო-ფეოდალური არისტოკრატიის ხელში უბრალო იარაღის როლს ასრულებდნენ.

§ 17. დასავლეთი ირანი

აბუ-სა-იდ ბაჰადურ-ხანის სიკვდილის შემდეგ (მას ვაჟიშვილი არ ჰყავდა), ვეზირ ღიას ად-დინ მუჰამედ რაშიდის – რაშიდ ად-დინის შვილის მომხრეთა დაჯგუფებამ, რომელიც უმთავრესად ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატიისაგან შედგებოდა და სახელმწიფოს მართვას ყაზან-ხაის რეფორმების ყაიდაზე ცდილობდა, ილხანად გამოაცხადა არაფა ჰულაგუ-ხანის ძმის არიქ-ბუღას შვილი. მონღოლ მომთაბარე ამირათა მტრულმა დაჯგუფებამ, რომლის სათავეშიც იყო ოირატის ტომის ამირა ალი ფადიშაჰი, წამოაყენა მეორე მარიონეტი ილხანი მუსა – მეექვსე ილხანის, ბაიდუს შვილიშვილი. მარალას ახლოს ბრძოლაში (1336 წ. 29 აპრილს) ღიას ად-დინ მუჰამედ რაშიდის მომხრეები

დამარცხდნენ; თვითონ იგი სიკვდილით დასაჯეს თავის ხან არაფასთან ერთად. მაგრამ მუსას მომხრეებიც 1336 წ. ალათალზე და 1337 წ. ივნისში მარაღასთან, ორ ბრძოლაში გაანადგურა სამხედრო-ნომადურმა დაჯგუფებამ, რომლის სათავეშიც იყო ჰასან დიდი (ბოზორგი) ჯელაერიანთა მონღოლური ტომის ბელადი, რომელმაც მარიონეტი ილხანები წამოაყენა ჰულაგუიანთა საგვარეულოდან. ჯელაერიანთა ამ დაჯგუფებას მოუხდა შეჯახება სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის მესამე — ჩობანიანთა დაჯგუფებასთან, რომლის სათავეშიც იდგა ჰასან მცირე (ქუჩუკი), ამირა ჩობანის — მონღოლური სულდუზის ტომის ბელადის შვილიშვილი. ეს დაჯგუფებაც მარიონეტი ილხანების სახელით მოქმედებდა. ორ ბრძოლაში (ნახჭევანთან 1338 წ. და მარაღასთან 1340 წ.) ჩობანიანთა დაჯგუფებამ დაამარცხა ჯელაერიანთა.

ამის შემდეგ, ჩობანიანებმა თავიანთი ძალაუფლება განამტკიცეს აზერბაიჯანში, სომხეთში და ირანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში (ქალაქებში სულთანიასა და ყაზვინში), ხოლო ჯელაერიანებმა — არაბეთის ერაყში. მალევე ორივე დინასტიის მეთაურებმა შეწყვიტეს მარიონეტი ილხანების წამოყენება (ჰასან ბოზორგ ჯელაერიანმა — 1340 წ., ხოლო ჰასან ქუჩუკმა ჩობანიანმა — 1344 წ-იდან) და დაიწყეს მმართველობა, როგორც დამოუკიდებელმა სახელმწიფოებმა.

§ 18. ხორასანი

ჩრდილო და დასავლეთ ხორასანში ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო მონღოლური და თურქული მომთაბარული არისტოკრატიის დაჯგუფებამ, რომლის სათავეშიც იყო ამირა არღუნშახი ჯანიყურბანის საგვარეულოდან, ოირატის მონღოლური ტომის ბელადის ამირა ნოურუზის შვილიშვილი. ამ საგვარეულოს სამფლობელოები უზარმაზარ ტერიტორიას მოიცავდა ქალაქებით

სერახსით, აბივერდით, ნესით, ტუსით, მეშჰედით, ნიშაბურით და სხვ. ხორასნის ამირების დაჯგუფებამ ილხანად გამოაცხადა თულაი-თემურ-ხანი, ჩინგიზ-ხანის ძმის – ოთჩიგანის შთამომავალი. თულაი-თემური ხანის ძალაუფლებას ნომინალურად სცნობდნენ მთელ ჩრდილო და დასავლეთ ხორასანში, მაგრამ რეალური ხელისუფლებით იგი მხოლოდ გურგანში სარგებლობდა. მისი ურდო ზამთრობით მდ. ურგანის სანაპიროზე მომთაბარეობდა, ხოლო ზაფხულობით – რედკანის საძოვრებზე. თულაი-თემურ ხანი გურგანში 1353 წლამდე ბატონობდა. აბუ სა-იდ ბაჰადურ-ხანის შთამომავლებს შორის ეს იყო ერთადერთი, რომელიც რეალური ძალაუფლებით სარგებლობდა, თუმცა მცირე ტერიტორიაზე. ჯანი-ყურბანის საგვარეულოს ამირები ცნობილნი იყვნენ თავიანთი სიმკაცრით, რაიათების სასტიკი ექსპლუატაციით; მათ თავი გამოიჩინეს, როგორც ტირანებმა.

აღმოსავლეთ ხორასანში, ჯერ კიდევ ჰულაგუიანთა დროს, ჩამოყალიბდა დიდი ვასალური სამთავრო ქურთების (ქართების) ადგილობრივი დინასტიით სათავეში (1245-1389 წწ. ცენტრი – ქ. ჰერათი). ჰულაგუიანთა დროს ქურთები (ქართები) მბრძანებლობდნენ მონღოლი ხანის ნაცვლის (შიხნა, ბასკაკი) კონტროლით ჰერათში (უკანასკნელად იხსენიება 1314 წ.). მიუხედავად ამისა, ჰერათელი მთავრები (მელიქები) ყოველთვის არ ემორჩილებოდნენ ჰულაგუიანებს. ამიტომაც ეს უკანასკნელნი მათ წინააღმდეგ ხშირად აგზავნიდნენ დამსჯელ რაზმებს. ჰერათი მათ მიერ სამჯერ იქნა განადგურებული (1270, 1306 და 1312 წწ-ში).

აბუ-სა-იდ ბაჰადურ-ხანის გარდაცვალების შემდეგ, ქურთებმა ფაქტიურად დამოუკიდებლობა მოიპოვეს. მათ ემორჩილებოდა ხორასანის აღმოსავლეთი ნაწილი ჩრდილოეთით მერვის ოაზისამდე, გარჩისტანის (მდ. მურღაბის ზემო წელში) და გურის (მდ. ხერი რუდის ზემო წელში) მთიანი ოლქები, სისტანი, ზაბულისტანი (მდ. ჰილმენდის ზემო წელი) და მთელი ავღანეთი სულეიმანიეს მთებამდე – სულ 9 დუმანი. მაგრამ, ეს ერთი

შესედვით დიდი სახელმწიფო იყო, მხოლოდ ბევრი ფეოდალური სამფლობელოს ფორმალური გაერთიანება. ქურთების დინასტიის უშუალო ძალაუფლების ქვეშ იმყოფებოდა ჰერათის ოაზისი და გურის მთიანი ოლქი. ქურთების ძლიერი ვასალები – მოხარკენი იყვნენ გარჩისტანის, ისფიზარის, ხაფის, ფერაზის, სისტანის და სხვა მელიქები. მაგრამ მათაც ჰყავდათ თავიანთი ვასალები – ზა-იმები და ა-იანები, ხოლო ამ უკანასკნელთ რიგითი მელენეები – სიფაჰები. მაგ., ხაფის მელიქს ჰქონდა 3 ციხესიმაგრე მთებში, ბევრი სოფელი; ჰყავდა ცხენოსანი მოლაშქრეების ათასკაციანი რაზმი. ქურთების XIII-XIV ს.ს. სამთავროს ისტორია დაწვრილებითაა მოთხრობილი: 1. ჩვენამდე მოუღწეველი რაბ-I ბუშენჯის პოემაში „ქურთ-ნამე“ (XIV ს. დასაწყისამდე); 2. პროზაული „თარიხ ნამე-I ჰერათში“, რომლის ავტორიცაა სეიფ ჰერათელი (თხრობა მოტანილია ჰიჯრით 720 წ.-მდე = 1321 წ.), რომელმაც უხვად ისარგებლა რა-ბი ბუშენჯის ნაშრომით; 3. მუ-ინ ად-დინ ისფიზარის ნაშრომი (875 წ.-მდე ჰიჯრით = 1470/71 წ.); 4. ფასიჰი ხაფის თხზულება. ყველა ეს თხზულება სპარსულენოვანია.

§ 19. სამხრეთ ირანი

ჰულაგუიანების სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ სამხრეთ ირანში ფაქტობრივად დამოუკიდებელნი გახდნენ ჰულაგუიანების ყოფილი ვასალები: დიდი ლურის (ლურისტანის) ათაბაგები ხაზარასპიდების დინასტიიდან, რომელთა დედაქალაქიც იყო ქ. იდაჯი; ისინი ფლობდნენ ხუზისტანის ნაწილსაც; მცირე ლურის ათაბაგები; ფარსის მბრძანებლები – ინჯუიდები (1336-1357 წ.წ.), მაჰმუდ-შაჰ ინჯუს, ფარსის ყოფილი ილხანის ნაცვლის შვილები, რომელთაც აგრთვე ისპაანიც დაიკავეს; შაბანგარეს ათაბაგები – ფაზლუიდები; ორმუზის (ჰორმუზის მფლობელები).

ძველი ორმუზი სპარსეთის ყურიდან ინდოეთის ოკეანეში

გასასვლელზე, მატერიკაზე იდო. უკვე XIII ს-ში ორმუზი ირანისათვის ინდოეთთან და მეზობელ ქვეყნებთან საშუამავლო ვაჭრობის მთავარი პუნქტი იყო. ნიკულერის მონღოლური ურდოს ყაჩაღურმა თავდასხმებმა, რომლებიც ავღანეთში მომთაბარეობდნენ და არ სცნობდნენ ჰულაგუიანთა ხელისუფლებას, ორმუზის მბრძანებელი აიძულეს ქალაქი და პორტი გადაეტანა უკაცრიელ და გვალვიან პატარა კუნძულ ჯერაუნზე (ძველი ორმუზიდან 20 კმ-ის დაშორებით). ინდოეთთან და ჩინეთთან საშუამავლო ვაჭრობის და სპარსეთის ყურეში ძვირფასი მარგალიტების მოპოვების წყალობით, ახალი ორმუზის მბრძანებლებს დიდი მატერიალური რესურსები ჰქონდათ, ჰყავდათ დაქირავებული ჯარი და დიდი სამხედრო ფლოტი (300 გემზე მეტი). არაბული წარმოშობის ორმუზის მბრძანებლებმა დაიმორჩილეს სპარსეთის ყურის კუნძულები კაისი, ქიშმი, ბაჰრეინი და სხვ., ქერმანისა და ფარსის სანაპიროზე ბევრი პუნქტი, სპარსეთის ყურის მთელი არაბული სანაპირო კალხატით და ომანით.

XIV ს-ის I ნახევარში ირანის სამხრეთში წარმოიშვა ახალი ფეოდალური გაერთიანება მუზაფერიდების დინასტიით სათავეში (1313-1393 წწ.). ირანის არაბ დამპყრობთა გაირანებული შთამომავალები მუზაფერიდები თავდაპირველად ხორასანში მიწათმოქმედებას მისდევდნენ. მონღოლთა შემოსევების დროს ისინი იეზდის რეგიონში გადასახლდნენ და იეზდის ათაბაგთან დაიწყეს სამსახური. XIII ს-ის ბოლოს ისინი ქ. იეზდის ახლოს პატარა ქალაქ მეიბუდის მბრძანებლები და მონღოლ ილხანთა ერთგული ვასალები იყვნენ. მუზაფერიდებიდან დაწინაურდა ამირა მუბარეზ ად-დინ მუჰამედი (1313-1359 წწ). მან, სრულიად ახალგაზრდამ, მამის ადგილი დაიკავა მეიბუდში. 1319 წ. აბუ სა-იდ ბაჰადურ ხანისაგან იეზდის მმართველობა მიიღო, შემდეგ კი დაქორწინდა მონღოლი ხანის ქალიშვილზე. ხანის მოადგილის თანამდებობის მიღებამდე და მერეც, იგი ქარავნებს ძარცვავდა.

დერვიშ სეფი ად-დინ არდებილელის „ცხოვრებაში“ (გარდაიცვალა 1334 წ.) აღწერილია შემდეგი ამბავი: ვაჭართა

ქარავანი სარავიდან (ირანის აზერბაიჯანი), რომელიც ინდოეთიდან ბრუნდებოდა, ქერმანის ახლოს მუბარეზ ად-დინის ნუკერებს დააკავეს და მოითხოვეს გამოსასყიდი. ვაჭართუხუცესები მუბარეზ ად-დინთან მოსალაპარაკებლად წავიდნენ, მიართვეს მას შაქარი, შალის ტანსაცმელი და ქარავნის განთავისუფლების საფასურად 5000 დინარის გადახდას (ოქროს კურსით) დაჰპირდნენ.

მუბარეზ ად-დინმა, როდესაც გაიგო, რომ ეს ვაჭრები არიან მიურიდები (მიმდევარნი და მოწაფეები) ცნობილი დერვიში სეიდ ად-დინისა, ისინი გამოსასყიდის გარეშე გაათავისუფლა. იგი საჩუქრებით დაკმაყოფილდა, მისცა ვაჭრებს გზებზე თავისუფლად მოგზაურობის სიგელი, რათა მის ხალხს არ შეეწუხებინა ისინი.

მიხონდის (XV ს.) და სხვა ისტორიკოსთა ცნობით, მუბარეზ ად-დინი იყო დესპოტი და ხარბი მმართველი. იგი თავის თავში აერთიანებდა მოჩვენებით ღვთისმოსაობას სადისტურ სისასტიკესთან. არცთუ იშვიათად, ის თავს ანებებდა ყურანის კითხვას, რათა თავისი ხელით აეჩეხა მასთან მოყვანილი „დამნაშავე“, ხოლო შემდეგ, თითქოს არაფერი, განაგრძობდა „წმინდა წიგნის“ კითხვას. თავისი მბრძანებლობის განმავლობაში მან 800 კაცი დასაჯა სიკვდილით.

1340 წ. მუბარეზ ად-დინმა დაიპყრო ქ. ქერმანი. 1353 წ. ამირა აბუ ისჰაკ ინჯუს წაართვა ქ. შირაზი. 1354 წ. ინჯუიდების ხელისუფლების აღსადგენად შირაზში ავიანყდა დიდებულების ნაწილი. ავიანყება ჩააქრეს, რის შემდეგაც მუბარეზ ად-დინმა დაიკავა მთელი ფარსი, ხოლო შემდეგ დაიმორჩილა ლურისტანის მბრძანებლები (1356 წ.),ბოლოს კი – 1357 წ. დაიპყრო ისპაჰანი. დატყვევებული აბუ ისჰაკ ინჯუ სიკვდილით დასაჯეს. ინჯუიდების სახელმწიფო გაანადგურეს და მთელი სამხრეთი ირანი შევიდა მუზაფერიდების სახელმწიფოს შემადგენლობაში, რომელიც წვრილი ფეოდალური სამთავროების ისეთივე არამყარი გაერთიანება იყო, როგორც ირანის სხვა სახელმწიფოები.

§ 20. ჩობანიანთა და ჯელაერიანთა სახელმწიფოები

არაბეთის ერაყში გაბატონებული ამირა ჰასან ბოზორგი 1340 წ-დან თავის თავს სულთანს უწოდებდა. მან ჩაუყარა საფუძველი ჯელაერიანთა დინასტიას (1340-1440). ამ დინასტიის მმართველობა დროებით შეწყდა თემურ-ლენგის შემოსევების დროს. ჩვენამდე მოღწეული მუჰამედ იბნ ჰინდუშაჰ ნახჩევანის „დასტურ ალ-ქათიბის“ – ოფიციალური სპარსულენოვანი დოკუმენტების მიხედვით, პირველი ჯელაერიანები ჰასან ბოზორგი და მისი მემკვიდრე უვეისი (1356-1375 წწ) ცდილობდნენ ყაზანყაენის პოლიტიკის გაგრძელებას. მათი მტერი ჩობანიანები – ჰასან ჭუჩუკი და მელიქ აშრიფი პირიქით, თავიანთ სამფლობელოებში განუსაზღვრელი და შეუზღუდავი სასტიკი ექსპლუატაციის ხაზს ატარებდნენ. ისინი ეყრდნობოდნენ და მხოლოდ მონღოლურ-თურქულ მომთაბარულ არისტოკრატიას, ბინადარ მიწისმფლობელ დიდებულებს ავიწროვებდნენ, ართმევდნენ მათ მიწებს. ადგილობრივმა ბინადარმა მიწისმფლობელებმა დახმარებისათვის მიმართეს ოქროს ურდოს ხანს ჯანიბეგს, რომელიც დიდი ჯარით მოვიდა და დაიკავა თავრიზი. მან ბოლო მოუღო ჩობანიანთა სახელმწიფოს (1356 წ). ყველასგან მიტოვებული მელიქ აშრიფი, რომელსაც წყაროები გვიხატავენ, როგორც შუა საუკუნეების აღმოსავლეთის ერთ-ერთ ყველაზე საშინელ ტირანს, გაიქცა. მან თან გაიტაცა 2800 ჯორზე და 7000 აქლემზე აკიდებული 2 მილიონ კილოგრამამდე, მის მიერ ნაძარცვი ოქრო-ვერცხლი, ძვირფასეულობა და ქსოვილები. იგი შეიპყრეს და ჯანიბეგ-ხანის ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს. მისგან შევიწროვებულმა თავრიზის მცხოვრებლებმა სული მოითქვეს. ოქროს ურდოში მღელვარების გამო ჯანიბეგ-ხანი თავის სამფლობელოში დაბრუნდა.

მისი წასვლის შემდეგ სპარსეთის ერაყი და სამხრეთი აზერბაიჯანი ქ. თავრიზითურთ დაიპყრო მუზაფერიდმა მუბარაზ ად-დინ მუჰამედმა (1357 წ.), მაგრამ იგი მალე ჩამოაგდო, დააბრმავა

და ცისნეში დაამწყვდია საკუთარმა შვილმა შაჰ შუჯამ, რომელიც მის შემდეგ მბრძანებლობდა მუზაფერიანთა სახელმწიფოში (1358-1348 წწ.). შემდეგ თავრიზი დაიკავა ჯელაერიანთა სულთანის უვეისმა. ჯელაერიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში ახლა შედიოდა: სპარსეთის ერაყის დიდი ნაწილი ქ. ჰამადანით, ყაზვინით და სულთანიეთი, ხოლო არასპარსული ოლქებიდან – ქურთისტანი, სამხრეთი აზერბაიჯანი, ყარაბაღი, სომხეთი და არაბეთის ერაყი. სახელმწიფო ფეოდალურად დაქუცმაცებული იყო. მმართველობის ფორმები ისეთივე რჩებოდა, როგორც ყაზან-ყაენის დროს. სულთნის რეზიდენციები იყო თავრიზი და ბაღდადი.

მთავარი წყარო ჯელაერიანთა ისტორიისათვის არის XV ს-ის ისტორიკოსის, ჰაფეზ-ე აბრუს მიერ შედგენილი „ჯამი ათ-თავარიხის“ გაგრძელება, აგრეთვე ოფიციალური დოკუმენტების კრებული „დასტურ ალ-ქათიბი“.

§ 21. სახალხო მოძრაობანი ირანში XIV საუკუნეში

ირანის ისტორიის აღნიშნული პერიოდი (XIV ს-ის 30-80-იანი წლები) აღინიშნება კლასობრივი ბრძოლით, რაც ადგილობრივი ფეოდალური მბრძანებლობის ყაზან-ყაენის წინადროინდელი ფეოდალური ექსპლუატაციის მეთოდებისაკენ დაბრუნების შედეგ იყო. ფეოდალები გლეხებსა და ხელოსნებს პირდაპირ ძარცვავდნენ. ერთმანეთთან მებრძოლი ფეოდალური დაჯგუფებები უკმაყოფილო გლეხებისა და ხელოსნების თავიანთი მიზნებისათვის გამოყენებას ცდილობდნენ.

ირანის ფეოდალურ საზოგადოებაში კლასობრივი ბრძოლის გამწვავება ამ ეტაპზე გამოვლინდა, არა მარტო გლეხთა მასობრივ აყრა-გაქცევაში, როგორც ეს იყო პირველი ექვსი ილხანის დროს XIII ს-ში, არამედ ფართო მასშტაბის დიდ სახალხო ავჯანყებაში. XIV-XV სს-ში არამარტო ირანში, არამედ მთელ ახლო და შუა

აღმოსავლეთში, ხშირია სახალხო აჯანყებები, რადგანაც, დაყმევებისა და ფეოდალური ექსპლუატაციის პოლიტიკა ამ საუკუნეებში საერთო მოვლენა იყო მთელი რიგი ქვეყნებისათვის.

XIV ს-ში ირანში სახალხო მოძრაობების დამახასიათებელი ნიშანი ის იყო, რომ მასში, გლეხებთან ერთად, მონაწილეობდნენ აგრეთვე ხელოსნები და ქალაქის ღარიბები. აგრეთვე, გაქცეული მონებიც, მაგრამ ისინი მნიშვნელოვან როლს არ თამაშობდნენ. სახალხო მოძრაობის პირველ ეტაპზე აჯანყებულები ცდილობდნენ მონღოლურ-თურქული მომთაბარული არისტოკრატიის ბატონობის დამხობას და მათ მიერ დაკანონებული წესების – ჩინგიზ-ხანის „იასას“ გაუქმებას. ამ ეტაპზე ექსპლუატირებული კლასები – გლეხები და ხელოსნები წვრილ ირანელ ფეოდალებთან ერთად გამოდიოდნენ. ეს უკანასკნელნიც მონღოლურ-თურქული არისტოკრატიის მხრიდან შევიწროებას განიცდიდნენ. იქ, სადაც სახალხო მოძრაობები წარმატებით დამთავრდა, როგორც ხორასანსა და მაზენდარანში, წარმოიშვა ე.წ. „სარბედარული“ ტიპის სახელმწიფოები.

სახალხო მოძრაობების მეორე ეტაპზე მის შიგნით გაჩაღდა ბრძოლა წვრილ ფეოდალებსა, (რომელნიც ცდილობდნენ მხოლოდ თურქული-მონღოლური მომთაბარული არისტოკრატიის უღლის მოცილებას) და გლეხებს, ხელოსნებსა და ქალაქის ღარიბებს შორის, რომელთა მიზანიც იყო ფეოდალური უღლისაგან გათავისუფლება და არცთუ იშვიათად სოციალური თანასწორობის დამყარება. მაგრამ გლეხობას, როგორც არაორგანიზებულ კლასს, არ შეეძლო ნამდვილი გლეხთა ბელადების წარმოჩენა. ისინი ხშირად ემორჩილებოდნენ ფეოდალთა კლასიდან გამოსულ პირებს, რომლებიც გლეხებს თავიანთი მიზნების მისაღწევად იყენებდნენ. გლეხთა მასებს არ ესმოდათ ფეოდალური მონარქიის კლასობრივი არსი. მათ, გარდა შარიათზე დაფუძნებული ისლამური მონარქიისა, ვერ წარმოედგინათ სახელმწიფოს მმართველობის რაიმე ფორმა.

§ 22. სახალხო მოძრაობათა იდეოლოგია XIV საუკუნეში

ფეოდალურ საზოგადოებაში სახალხო მოძრაობები გაბატონებული იყო რელიგიურ იდეოლოგიურ საბურველში. ასე იყო ირანშიც. ეს მოძრაობები მუსლიმური სექტანტობისა და მისტიციზმის დროშით მიმდინარეობდა.

ჯერ კიდევ აკად. ვ. ბარტოლდმა აღნიშნა, რომ ისლამის შიიტური ფორმა ირანში გავრცელებული იყო უმთავრესად სოფლის წრეებში და, არცთუ იშვიათად, სახალხო მოძრაობების იდეოლოგიური საბურველი იყო. ეს დებულება შესწორებას საჭიროებს: შიიტობა გლეხურ წრეებში არ ჩასახულა და გლეხთა ინტერესების გამომხატველი არ ყოფილა. მაგრამ შიიტურ იდეოლოგიაში იყო ზოგიერთი ელემენტი, რომელიც გლეხთა სიმპათიას იმსახურებდა. უპირველეს ყოვლისა, ირანის ყველა ფეოდალურ სახელმწიფოში გაბატონებული რელიგია იყო სუნიზმი, ხოლო შიიზმი იდევნებოდა. შემდეგ, ძირითადი შიიტური იდეა იმის შესახებ, რომ მუსლიმური თემის კანონიერ მეთაურად შეიძლება იყოს მხოლოდ ალის შთამომავალი, მასების მიერ განიხილებოდა, როგორც ირანში მმართველი დინასტიის, ოფიციალური რელიგიის – სუნიტური ისლამის და შარიათის არაკანონიერება. შიიზმში დიდი ადგილი ეკავა მოწამეების კულტს (წამებულები არიან ალი, ჰუსეინი და სხვა იმამები...). ჩაგრული გლეხობისათვის, რომელთა ცხოვრებაც წამებას წარმოადგენდა, მოწამეების კულტი გულთან ძალიან ახლოს იყო. და ბოლოს, ხალხების მასებისათვის ყველაზე უფრო მიმზიდველი ჩანდა მესიის – მაჰდის მოსვლის იმედი. მაჰდის სახელქვეშ ირანში ყველაზე უფრო გავრცელებული იმამიტური მიმართულების შიიტები გულისხმობდნენ მეთორმეტე შიიტ იმამს – მუჰამედ მონთაზარის, რომელიც 875 წელს უკვალოდ დაიკარგა. შიიტებს სწამდათ, რომ იმამი მაჰდი ცოცხალია, ადრე თუ გვიან მოვა, დაანგრევს სუნიტების მიერ დამკვიდრებულ უსამართლო წესებს და აღადგენს ისლამს მისი პირველყოფილი

სახით. მათ სწამდათ, რომ იმამ მაჰდის მოსვლა გააუქმებს შარიათით გაუთვალისწინებელ გადასახადებს და ვალდებულებებს, დაამყარებს ყველა მუსლიმს შორის სოციალურ თანასწორობას და სამართლიანობას. ამრიგად, იმამი მაჰდი მიჩნეული იყო გაჭირვების, ტირანიისა და სიღუხჭირისაგან განმათავისუფლებლად. ამიტომ, იმამ მაჰდის მეორედ მოსვლას მთავარი ადგილი ეჭირა XIV-XV სს. ირანის სახალხო მოძრაობები იდეოლოგიაში. ასე, მაგ., გეოგრაფ იაკუთ ხამავის ცნობით, შიიტურ ქალაქ ქაშანში, ქალაქის უხუცესები, ვერ კიდევ XIII ს-ის დასაწყისში, ყოველ დილით ამხედრებულნი გადიოდნენ ქალაქგარეთ, თან მიჰყავდათ მორთული, შეკაზმული თეთრი ცხენი იმამ მაჰდისათვის, რომლის გამოჩენასაც ყოველდღე ელოდნენ.

შიიტურ „ერესთან" გადაჯაჭვული იყო სუფიზმი, ანუ მუსლიმური მისტიციზმი, რომლის საფუძველიც იყო მოძღვრება იმის შესახებ, რომ ნებისმიერ ადამიანს შეუძლია მიაღწიოს ღმერთთან პირად ურთიერთობას. სუფიზმს ჰქონდა თავისი ორგანიზაცია – დერვიშული ორდენები, ანუ საძმოები. სუფიზმი ერთგვაროვანი არ იყო, მასში სხვადასხვა მიმართულება გამოიყოფოდა, ამდენად, ბუნებრივია, ის სოციალური წრე, რომელშიც ესა თუ ის მიმართულება პოულობდა მიმდევრებს, ერთგვაროვანი არ იყო. ზოგერთი სუფიურ-დერვიშული ორდენი ფეოდალებს ეყრდნობოდა, სხვები ხელოსნურ ცეხებთან იყო დაკავშირებული, რომელთა ორგანიზაციაც დერვიშული ძმობის საფუძველზე იყო აგებული. ამ უკანასკნელი ჯგურის დერვიშები ხშირად კიცხავდნენ სიმდიდრეს და მათ, რომლებიც „აკრძალულ საჭმელს ჭამდნენ", ანუ რომლებიც ცხოვრობდნენ ექსპლუატაციით და „ღვთის მონების" ჩაგვრით. ხშირად, იდეის გამოხატვის სუფიური ფორმა ემსახურებოდა მხოლოდ თავისუფალი აზროვნების, ათეიზმის დაფარვას, ან გაბატონებული წყობილების კრიტიკას. სპარსელი პოეტი სააღი შირაზელი თავის „გულისტანში" (თავი 7, ამბავი 20) მოგვითხრობს, რომ ერთხელ იგი შეხვდა ვიღაც დერვიშს „მხოლოდ გარეგნობით", რომელმაც გაშალა „საჩივრების რვეული" და ბრალი

დასდო „მდიდრებს და ძლიერთ ამა ქვეყნისათა“. იგი ამტკიცებდა, რომ მათ არ შეუძლიათ კეთილი საქმეების კეთება. იყო შემთხვევები, როდესაც სუფიზმის სახით ქადაგებდნენ მაზდაქური მოძღვრების იდეებს მიწების საერთო მფლობელობაში გადაცემისა და მიწაზე კერძო საკუთრების მოსპობის შესახებ. ისტორიკოსი რაშიდ ად-დინი მოგვითხრობს, რომ ალაფრანგის აჯანყების ხელმძღვანელები (1303 წ.) ქადაგებდნენ „მაზდაქური მოძღვრების აზრებს“. ჰამდალაჰ ყიზვინი თავის გეოგრაფიულ ნაშრომში იხსენიებს მაზდაქელთა მიმდევრებს სპარსეთის ერაყში. საეჭვოა, რომ XIV ს-ში მაზდაქელთა რელიგიური სექტა შემონახულიყო. საფიქრებელია, ორივე ზემოხსენებული წყარო მაზდაქელების სახელქვეშ გულისხმობს მაზდაქელების სოციალურ პროგრამას — გლეხებისათვის მთელი მიწების სათემო მფლობელობაში გადაცემას.

§ 23. სარბედართა აჯანყება ხორასანში

ხორასნის სარბედართა სახელმწიფოს ისტორიის ძირითადი წყარო ყოფილა ანონიმური „სარბედართა ისტორია“. იგი ჩვენამდე არაა მოღწეული, მაგრამ უხვადაა გამოყენებული XV ს-ის ისტორიკოსების ჰაფეზ-ე აბრუს, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის, მუინ ად-დინ ისფიზარის და მარხონდის, აგრეთვე XVI ს-ის ისტორიკოსის — ხონდემირის მიერ. ისინი გადმოგვცემენ ერთსა და იმავე ვერსიას მცირე სხვაობებით. ეს ვერსია სარბედართა ისტორიას ასახავს მოძრაობის ზომიერი ფრთის, წვრილი ფეოდალების პოზიციიდან, რომელიც გამოხატავდა ხელოსნებისა და გლეხების ინტერესებს. პირველისაგან დამოუკიდებელ მეორე ვერსიას გადმოგვცემს სპარსელი პოეტების ბიოგრაფიების კრებულის „თაზქირათ აშ-შუ-არას — „ავტორი დოულეთ-შაჰი (XV ს-ის ბოლო). დოულეთშაჰის ვერსია პირველი ვერსიიდან გამო-

ირჩევა ცალკეული ფაქტების გადმოცემით, მაგრამ იგივე პოლიტიკური მიმართულებისაა, როგორისაც პირველი ვერსია. სარბენდარების შესახებ ზოგიერთ დეტალს ვრცლად მოგვითხრობს აგრეთვე არაბი მოგზაური იბნ ბატუტა.

ამ მოძრაობის იდეოლოგიად წყაროები ასახელებენ დერვიშული ორდენის შეიხს, წარმოშობით მაზანდარანელ, ხალიფეს. ახალგაზრდობაში იგი არაერთი დერვიში შეიხის მოწაფე იყო, მაგრამ მათმა ქადაგებამ ვერ დააკმაყოფილა, მიატოვა ისინი და მივიდა სემნანეში იმდროინდელ სუფიურ-დერვიშულ შეიხებს შორის ყველაზე ცნობილ რუქ ად-დინ სემნანისთან. მან ჰკითხა ხალიფეს, თუ ოთხი მართლმადიდებლური (სუნიტური) მაზჰაბიდან (საღვთისმეტყველო სკოლიდან) რომელს ეკუთვნის იგი. „ო, შეიხო! – უპასუხა ხალიფემ – ის, რასაც მე ვეძებ, გაცილებით მაღლაა ამ მაზჰაბებზე!“ ამ ერეტიკულმა სიტყვებმა გააბრაზა შეიხი და მან თავისი სამელნე ხალიფეს თავზე გადაამსხვრია. შემდეგ ხალიფა გახდა შეიხი – როგორც ჩანს, თვითმარქვია, რადგან წყაროების მონაცემებით არ ჩანს, თუ ვისგან მიიღო მან ეს წოდება. იგი მივიდა ქალაქ საზბევარში – დასავლეთ ხორასანში, ბეიხაყის ოლქში, დასახლდა საკრებულო მეჩეთთან და დაიწყო იქ თავისი მოძღვრების ქადაგება. ქადაგების შინაარსის შესახებ შეიხ ხალიფესადმი მტრულად განწყობილი წყაროები არაფერს გვამცნობენ. მხოლოდ ისაა ცნობილი, რომ საბზევარის სუნიტმა ფიკიჰებმა (ღვთისმეტყველებმა) შეიხ ხალიფეს ბრალი დასდეს იმაში, რომ მისი მოძღვრება ეწინააღმდეგება შარიათს, რომ სუფიზმის სახით იგი ქადაგებდა „სიახლეს“ და „სამოქალაქო იდეებს“. საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ არსებითად იგი არც იყო სუფი, მან მხოლოდ გამოიყენა სუფიური ფრაზეოლოგია და დერვიშული ძმობის გარეგნული ფორმა ქადაგებისა და მჩაგვრელთ წინააღმდეგ აჯანყების მომზადებისთვის.

ქადაგების ადგილი საბზევარი მარჯვედ იყო შერჩეული: საბზევარის მოსახლეობის დაბალი ფენები და ახლომახლო სოფლების გლეხები ფანატიკოსი შიიტები და არსებული

წყობილების მოწინააღმდეგეები იყვნენ. აქ შემონახული იყო ძველი ირანული საგმირო გადმოცემები. ქ. საბზევარის მთავარ მოედანზე უჩვენებდნენ ადგილს, სადაც, ლეგენდის თანახმად, მოხდა როსტომისა და სოჰრაბის – „შაჰნამეს“ გმირების ორთაბრძოლა. საბზევარი იყო ირანული პატრიოტიზმის ერთ-ერთი კერა და მონღოლთა ბატონობას აქ ვერ ურიგდებოდნენ.

ბევრი ქალაქის მცხოვრები, ირგვლივ მდებარე სოფლების თითქმის ყველა გლეხი, წვრილი მიწისმფლობელები (განსაკუთრებით ახალგაზრდობა), მოიხიბლა შეიხ ხალიფეს ქადაგებით. მათ თავი მის მიურიდებად გამოაცხადეს. შეიხ ხალიფეს ქადაგებით შეშინებულმა სუნიტმა ფაკიჰებმა მის შესახებ შეადგინეს ფეთვა (შარიათზე დაფუძნებული საღვთისმეტყველო-იურიდიული დასკვნა): „ასეთი და ასეთი კაცი დასახლდა მეჩეთში, მაგრამ „სიახლეს“ ქადაგებს. მას ამას უშლიან, მაგრამ ის არავის უჯერებს და ჯიუტობს; ნებადართულია, თუ არა, ასეთი კაცის სიკვდილით დასჯა?“ ფაჰიკთა უმრავლესობამ ამ კითხვას დადებითად უპასუხა: „კი, ნება დართულია“. ფეთვა დასამტკიცებლად გაუგზავნეს ილხან აბუ სა-იდ ბაჰადურ ხანს, რომელმაც პირფერულად უპასუხა, რომ იგი არაა ის კაცი, რომელიც დერვიშის სისიხლში ხელს დაისვრის. თუ საბზევარელ ხელისუფლებს შეუძლიათ იმის დამტკიცება, რომ ეს დერვიში ერეტიკოსია, თვითონ როგორც უნდათ, ისე გადაწყვიტონ“. საბზევარის არისტოკრატიამ და სუნიტმა სასულიერო პირებმა სცადეს შეიხ ხალიფეს შეპყრობა, მაგრამ მის მომხრეებთან შეტაკებაში დამარცხდნენ. მაშინ შეიხ ხალიფეს მტრებმა გადაწყვიტეს მისი თავიდან მოშორება საიდუმლო მკვლელობის გზით. 1335 წლის 9 ნოემბერს დილით. საკრებულო მეჩეთის ეზოში, შეიხი რგოლზე ჩამომხრჩვალი ნახეს მისმა მოწაფეებმა. ეს იყო უეჭველი მკვლელობა, თუმცა ქალაქის ხელისუფლებმა ხმა გაავრცელეს, რომ შეიხმა თავი ჩამოიხრჩო.

შეიხ ხალიფეს მოწაფეებს შორის ენერგიითა და ჭკუით გამოირჩეოდა ჰასან ჯური, როგორც ჩანს, წარმოშობით გლეხი

ჯურიდან. მან წარმატებით გაიარა მედრესეს კურსი და მიიღო მუდარისის (მედრესეს ლექტორის) წოდება; მაგრამ ის გაიტაცა შეიხ ხალიფეს ქადაგებამ და მან უარი თქვა თავის წოდებასა და ოფიციალური (სუნიტურ) ისლამზე. შეიხ ხალიფეს ტრაგიკულად დალუპვის შემდეგ, ჰასან ჯურიმ თავი გამოაცხადა შეიხად და წავიდა ქ. ნიშაბურში, სადაც დაიწყო შეიხ ხალიფეს მოძღვრების ქადაგება. იქაც მისი წარმატება უზარმაზარი იყო. ირგვლივ მდებარე სოფლების გლეხთა დიდი ნაწილი მიემხრო მას. შეიხმა ხალიფემ და შემდეგ ჰასან ჯურიმაც, თავიანთი მიმდევრების ორგანიზაციას დერვიშული ორდენის გარეგნული ფორმა მისცეს. მიურიდების სახელი ფიქსირებული იყო. თითოეული მათგანი სდებდა ფიცს, კისრულობდა ვალდებულებას, რომ საიდუმლოდ შეინახავდა ძმობისათვის თავის კუთვნილებას, მზად ექნებოდა იარაღი და შეიხის პირველსავე დაძახილზე გამოვიდოდა. აქედან ჩანს, რომ შეიხების — ხალიფესა და ჰასან ჯურის ქადაგება მიზნად ისახავდა ავჯანყებისაკენ მოწოდებას და მის მომზადებას. ავჯანყება მიმართული იყო მონღოლთა ხელისუფლების და მათდამი მიმხრობილი ადგილობრივი მსხვილი ფეოდალების წინააღმდეგ. ავჯანყებისაკენ მოწოდება შიიტურ-სუფიურ საბურველში იყო გახვეული. შეიხი ჰასან ჯური სამი წლის განმავლობაში ქადაგებდა ნიშაბურში, მეშჰედში, აბივერდში, ჰერათში, ბალხში და ხორასანის სხვა ქალაქებში; იყო შუა აზიაშიც, ქერმანსა და სპარსეთის ერაყშიც. იგი ყველგან იმალებოდა, რადგანაც დევნიდნენ. ბოლოს, ხორასანის სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის მეთაურმა არღუნ-შაჰ ჯანი ყურბანიმ (იორატთა ტომიდან) მეშჰეთიდან ქუჰისტანისაკენ მიმავალი ჰასან ჯური, მის 60-70 მოწაფესთან ერთად, დაიჭირა. „მეამბოხე" შეიხი თაყის ციხეში (იაზარის ოლქი) დაამწყვდიეს. ეს მოხდა უკვე ავჯანყების დაწყების შემდეგ.

შეიხ ჰასან ჯურის ვარაუდზე უფრო ადრე, ხორასანში ავჯანყებამ სტიქიურად იფეთქა. სოფელ ბაშტიანში (ბეიხაკის ოლქი) ილხანის მოხელე მონღოლი ღამის გასათევად გაჩერდა

ადგილობრივი გლეხების, ორი ძმის სახლში. მოითხოვა თავდაპირველად ღვინო, ხოლო შემდეგ – ლამაზი ქალების მოყვანა. ერთ-ერთმა ძმამ უთხრა, რომ სოფელში მეძავები არ არიან. „რადგან ასეა, მოიყვანე ჩემთან შენი ცოლი“ – უპასუხა მოხელეს აღშფოთებულმა ძმებმა მოხელე მოკლეს. ილხანთა ვეზირის ხორასანში ალა ად-დინ მუჰამედ ჰინდუს ბაშტიანის მცხოვრებლების მკვლელების გაცემა მოსთხოვა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათ სასჯელით დაემუქრა. მაშინ სოფლელები აჯანყდნენ.

აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა ადგილობრივი მიწისმფლობელის შვილი, არაბული წარმოშობის, სეიდების (ალის) შთამომავლების ირანიზირებული საგვარეულოდან, სახელად აბდ არ-რეზაყი. იგი ჰასან ჯურის მოწაფე იყო. „სარბედართა ისტორიის“ თანახმად, ეს იყო მამაცი და თავზე ხელაღებული , იშვიათი ფიზიკური ძალის მქონე ახალგაზრდა. სოფ. ბაშტიანში მომხდარი ამბის გაგებისთანავე, იგი გლეხების მხარეს დადგა. იმავე ღამეს მან მოკლა სოფელში მომხდარი ამბის გამოსაძიებლად ჩამოსული ვეზირ ალა ად-დინ ჰინდუს ძმისშვილი (მეორე ვერსიით – ადგილობრივი რაისი) და გლეხებს აჯანყებისაკენ მოუწოდა. ახალგაზრდა მამაცების შეიარაღებულმა ჯგუფმა, რომლებიც თავს გმირი როსტომის დარად თვლიდნენ, თავის მეთაურად აბდ არ-რეზაყი აირჩია. მათ გააქციეს ხორასანის ვეზირის მიერ გამოგზავნილი ათასკაციანი დამსჯელი რაზმი.

წყაროების უმეტესობის ცნობით, აჯანყება ბაშტიანში მოხდა 737 წ. 12 შა-ბანს = 1337 წლის 16 მარტს. დოულეთ-შაჰის მიხედვით, ეს თარიღი უფრო გვიანდელი ამბის – ვეზირ ალა ად-დინ ჰინდუს აჯანყებულთა მიერ სიკვდილით დასჯის აღმნიშვნელია. აჯანყება მოხდა მალევე ილხან აბუ-საიდის სიკვდილის შემდეგ, ე. ი. 1336 წ. გაზაფხულზე.

აჯანყებულები თავიანთ თავს უწოდებდნენ „სარბედარებს“. „სარბედარების ისტორიაზე“ დაყრდნობით, წყაროები ამ სახელს განმარტავენ, როგორც ,,თავები სახრჩობელაზე“, ანუ ,,სახრჩობელისათვის განწირულნი“, ,,ჩამოხრჩობილები“,

„თავზეხელაღებულნი“ და ამ სახელის წარმოშობას ასე განმარტავენ: აჯანყებულები ამბობდნენ, რომ თითოეული მათგანისათვის უკეთესია თავისი თავი (სპარ. „სარ“) იხილოს სახრჩობელაზე (სპარს. „დარ“), ვიდრე მამაკაცისათვის სამარცხვინოდ დაიღუპოს. ჰაფეზ-ე აბრუს ცნობით, აბდ არ-რეზაყმა გლეხთა შეკრებაზე თქვა: „ხალხი, რომელიც მბრძანებლად გადაიქცევა, ბევრ ძალმომრეობას სჩადის. თუ მაღალი ღმერთი ჩვენ დაგვეხმარება, ჩვენ გავაუქმებთ ტირანიას და მოვსპობთ ტირანებს და თუ არა, დაე, ჩვენი თავები იყოს სახრჩობელაზე, მაგრამ ძალმომრეობას და შევიწროებას ჩვენ მეტს ვეღარ მოვითმენთ!“ დოულეთშაჰი სხვანაირად განმარტავს ამ სახელწოდების წარმოშობას: აჯანყებულებმა აღმართეს სახრჩობელა, ჩამოკიდეს მასზე ჩალმები, ქუდები და ისრებით დაიწყეს მათი ჩამოგდება. შესაძლებელია, რომ ეს არის ამ სახელწოდების გვიანდელი გააზრება (გვიანდელი თაობებისათვის გაუგებარი იყო ამ სახელწოდების მნიშვნელობა).

§ 24. სარბედართა სახელმწიფოს დაარსება ხორასანში

ვეზირ ალა ად-დინ ჰინდუს სამხედრო ძალების დამარცხების შემდეგ, სარბედარები თავდაპირველად პარტიზანულად ომობდნენ მთებში. მალე მათ აიღეს საბზევარი (1337 წ. აგვისტოში) და ეს გამაგრებული ქალაქი თავიანთ შტაბ-ბინად აქციეს, საიდანაც თავს ესხმოდნენ მეზობელი რეგიონების ფეოდალებს. მათ დაიპყრეს ქალაქები: ისფერაინი, ჯაჯერმი და სხვ. ალე, 1338 წლის თებერვალში, ან ივნისში, აბდ არ-რეზაყი საკუთარმა ძმამ ვეჯიჰ ად-დინ-მას-უდიმ მოკლა. ყველა წყარო ამ ამბავს ასე გადმოგვცემს: აბდ არ-რეზაყმა მოინდომა ვეზირ ალა ად-დინ ჰინდუს ქვრივ, ულამაზეს ქალიშვილზე დაქორწინება და მის მოსატაცებლად

ძმა გააგზავნა. ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდიმ შეასრულა დავალება, მაგრამ შემდეგ შეეცოდა სუსტი, ატირებული ქალი და მშვიდობიანად გაუშვა იგი. როდესაც ეს ამბავი გაიგო აბდ არ-რეზაყმა, ძმას უსაყვედურა: შენ მამაკაცი არ ყოფილხარ, ქალის ცრემლებმა გული მოგილბო! ძმა შეეკამათა: შენ არ შეიძლება მამაკაცი და მუსლიმი გიწოდონ, რადგან შენ საქმიანობას საფუძვლად ძალმომრეობა დაუდე! მალე ძმებმა ხმლები იშიშვლეს და ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდიმ, რომელიც ხმლით თავს იცავდა, ციხის ტერასიდან გადააგდო. ეს გადმოცემა სარწმუნო არ არის. საქმე ისაა, რომ წყაროთა დიდი ნაწილი ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდის აიდიალებს და ცდილობს მის მიერ ძმის მკვლელობა კეთილშობილური მოტივებით ახსნას, ხოლო აბდ არ-რეზაყს პირიქით, ჩრდილს აყენებს. ნამდვილად კი წყაროთა ამგვარი დამოკიდებულება ძმებისადმი კლასობრივი მოტივებით უნდა აიხსნას: აბდ არ-რეზაყი, მიუხედავად თავისი არისტოკრატიული წარმოშობისა, ბოლომდე რჩებოდა გლეხთა მასების ბელადად. იმ დროს, როდესაც ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდიმ თავისი მმართველობის დროს თავი გამოამჟღავნა, როგორც სარბედართა ზომიერი, მიწისმფლობელთა ფრთის წარმომადგენელმა.

ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდიმ მიიღო სულთნის ტიტული. მან სასტიკად დაამარცხა თურქ-მონღოლთა და მათდამი მიმხრობილი ადგილობრივი ფეოდალების ლაშქარი ამირა არღუნშაჰ ჯანი ყურბანით სათავეში. წყაროები, რომლებიც ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდის აიდეალებენ, გვარწმუნებენ, რომ მისი ხელმძღვანელობით, სარბედარებმა, რომლებსაც მხოლოდ ათასი მხედარი და ორი ათასი ქვეითი ჰყავდათ, ერთ დღეში სასტიკად დაამარცხეს არღუნშაჰის სამი ფეოდალური, 30 000 კაციანი ლაშქარი და ორი ამირას ჯარი (მოლაშქრეების სხვადასხვა რაოდენობაა დასახელებული); ამგვარად გააკეთეს ისეთი საქმე, რომლის მსგავსი „ადამის დროიდან არ გაკეთებულა“. წყაროების მიერ ბრძოლის დეტალები უეჭველად შელამაზებულია, მაგრამ მომთაბარე ამირების ხორასანის დაჯგუფების ლაშქრის განადგურება (შეიძლება, ერთ

დღეში არა!) უეჭველი ფაქტია. სარბედარებმა მონღოლთა ბატონობისაგან გაათავისუფლეს ქ. ნიშაბური და ჯამი. შემდეგ, ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდიმ გაანადგურა თვითონ ილხან თუღაითემურ ხანის მომთაბარეები (მდ. ტრეკის ნაპირზე).

წყაროთა სიტყვით, სარბედარებს უნდოდათ, რომ „არც ერთ თურქს (მომთაბარეს) განკითხვის დღემდე ირანში კარავი არ დაედგა".

ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდის მიზანი იყო მონღოლთა ბატონობის დამხობა. როგორც ჩანს, მან გააუქმა ის გადასახადები, რომლებიც შარიათით არ იყო გათვალისწინებული. დოულეთ-შაჰი გვამცნობს „სარბედართა დიდებულების" (ბოზორგანე სარბედარ") შესახებ. საფიქრებელია, რომ უკვე ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდიმ მონღოლებისათვის წართმეული მიწების ნაწილი თავის თანამებრძოლებს დაურიგა და ამგვარად შექმნა ახალი მიწისმფლობელური არისტოკრატია. ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდიმ გლეხების თავის მხარეზე გადაბირების მიზნით, 12 000 კაცი თავის ლაშქარში ჩარიცხა და ისინი მუდმივი ჯამაგირით („ულუფე") უზრუნველყო; მანვე, ხალხში ავტორიტეტის შენარჩუნების მიზნით, გადაწყვიტა შეიხ ჰასან ჯურის განთავისუფლება, რომელიც ჯანი-ყურბანის ამირების სამფლობელოში მდებარე ციხეში კვლავ იტანჯებოდა. მას-უდიმ ილაშქრა ამ ციხეზე, აიღო იგი და შეიხი ჰასან ჯური გაანთავისუფლა. სხვა ვერსიით, შეიხი გაანთავისუფლეს მისმა მიურიდებმა. სარბედარებს მიემხრო ცნობილი პოეტი იბნ-ი იამინი.

თავდაპირველად მას-უდი და შეიხი ჰასან ჯური ერთად მოქმედებდნენ, მაგრამ მალე მათ შორის განხეთქილებამ იჩინა თავი. სარბედართა წრეში ორი მიმართულება გამოიკვეთა: ზომიერი, რომელიც ეყრდნობოდა „სარბედართა დიდებულებს" და რადიკალური, რომელიც ხელოსნების და გლეხების სულისკვეთებას გამოხატავდა და მოითხოვდა სოციალური თანასწორობის დამყარებას. ეს უკანასკნელი წარმოდგენილი იყო შეიხების — ხალიფეს და ჰასან ჯურის ორდენების დერვიშებით.

მას-უდიმ ილაშქრა ჰერათზე და ქ. ზავესთან შეებრძოლა

ჰერათის მელიქ მუ-იზ ად-დინ ქურთს. ომის დროს დაიღუპა შეიხი ჰასან ჯური. წყაროთა უმეტესობა ამტკიცებს, რომ იგი ერთ-ერთმა სარბედარმა მოკლა ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდის საიდუმლო ბრძანებით. მას-უდიმ გადაწყვიტა შეიხის თავიდან მოცილება, რადგან იგი დამოუკიდებლად მოქმედებდა — მას არ უნდოდა მას-უდის ხელში უბრალო იარაღად ქცეულიყო. შეიხის სიკვდილმა სარბედართა ლაშქარში პანიკა გამოიწვია, ისინი დამარცხდნენ და გაიქცნენ. ამის შემდეგ მას-უდიმ ილაშქრა მაზანდარანში და ამ რეგიონის ნაწილი დაიკავა, მაგრამ მთის ტყიან ხეობაში ადგილობრივი ფეოდალების ლაშქრის ალყაში მოექცა. მას-უდი და მისი ლაშქრის დიდი ნაწილი დაიღუპა (1344 წ.). მაგრამ ამ წარუმატებლობამ სარბედართა სახელმწიფოს ძლიერება ვერ შეარყია ამ დროისათვის იგი გადაჭიმული იყო დასავლეთიდან — დამღანიდან აღმოსავლეთით ჯამამდე (550 კმ მანძილზე), ჩრდილოეთიდან ხაბუშანიდან — სამხრეთით ტურშიზამდე (220 კმ-ზე მეტ მანძილზე). დედაქალაქი იყო საბზევარი. ჰაფეზ-ე აბრუს გეოგრაფიულ თხზულებაში აღნიშნულია, რომ სარბედართა ბატონობის 4-5 წლის მანძილზე საბზევარი გადაიქცა კეთილმოწყობილ, ხალხმრავალ ქალაქად — ირანის უდიდეს ქალაქთა მსგავსად (მდიდრული ბაზრებით). ეს მიუთითებს სარბედართა სახელმწიფოს პროგრესულ მნიშვნელობაზე ხორასანის ისტორიაში.

§ 25. შინაური ბრძოლა სარბედართა სახელმწიფოში

ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდის დაღუპვის შემდეგ, სარბედართა სახელმწიფოში სარბედართა ზომიერი და რადიკალური ფრთის მიერ დაყენებული ათი მმართველი შეიცვალა. ამ ორ მიმართულებას შორის ბრძოლისას ერთი მმართველი მეორეთი იცვლებოდა,

რომლებიც ფორმალურად მოქმედებდნენ, როგორც ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდის შვილის ლუთფულლაჰის მოადგილეები. ლუთფულლაჰი სულთნის მემკვიდრედ ითვლებოდა. განსაკუთრებით გამორჩეული მმართველი იყო ხოჯა შამს ად-დინი ალი (1347-1353 წწ) – სარბედარების რადიკალური ფრთის წარმომადგენელი. ფეოდალური ისტორიოგრაფია მისადმი უკიდურესად მტრულადაა განწყობილი, თუმცაღა სცნობს მას, როგორც განსაკუთრებით ნიჭიერ მოღვაწეს.

შამს ად-დინ ალის დროის სარბედართა სახელმწიფოს საზოგადოებრივი წყობილების შესახებ წყაროები ცნობებს თითქმის არ გვაწვდიან. მხოლოდ გვამცნობენ, რომ ის იყო „საბზევარის ხელოსნების ამხანაგი“, ჰასან ჯურის ორდენის დერვიშების მეგობარი, რომ მის დროს „რაიები (გლეხები) სრულ სიმშვიდესა და კეთილშობილებაში ცხოვრობდნენ“, რომ მან გააუქმა მსახურეული პირებისათვის ჯამაგირის გადახდა ასიგნაციებით (ბერათ), რომელიც ადგილობრივი ხანის სახელზე იყო გამოწერილი. მის დროს ჯამაგირი მოხელეებს ეძლეოდათ ნაღდით, ხოლო იმ პირთა რიცხვი, ვინც ამ ჯამაგირს იღებდა, 18 000-მდე გაზარდეს. იგი ცნობილ ხალხსაც ხშირად სჯიდა სიკვდილით (რა თქმა უნდა, თუ ის დამნაშავე იყო). მისი ავტორიტეტი ხალხში ძალიან დიდი იყო.

იგი, როგორც ჩანს, პოლიტიკური მოტივებით მოკლეს და მისი ადგილი დაიკავა სარბედართა არისტოკრატიის წარმომადგენელმა, ამ თანამდებობაზე ზომიერი ფრთის კანდიდატმა იაჰია კერაბიმ (1353-1358 წწ). იგი ცდილობდა რადიკალური ფრთის წარმომადგენლებთან, ჰასან ჯურის ორდენის დერვიშებთან კომპრომისული პოლიტიკის გატარებას. იაჰია კერაბი, ისევე როგორც მისი ნუკერები, ხალხთა მასებში პოპულარობის მოპოვების მიზნით, ხამი შალის ტანსაცმელს იცვამდა. მის სახლში ყოველდღიურად საერთო ტრაპეზი იმართებოდა, სადაც ყველას შეეძლო დასწრება – დიდებულსაც და ღარიბსაც. მის ამგვარ საქციელში შეიძლება დავინახოთ რადიკალური ფრთის

თანასწორობის იდეის გავლენა. სახელმწიფო კმაყოფაზე მყოფი სამხედრო პირების რიცხვი 22 000 კაცამდე გაზარდეს. დაინერგა ფეოდალური ექსპლუატაციის შერბილებული ფორმები: გლეხები იხდიდნენ მხოლოდ შემოსავლის 3/10, ამის ზევით არცერთ დინარს. ასეთი რეჟიმი შემდგომი მმართველობის დროსაც შენარჩუნდა.

იაჰია კერაბის დროს სარბედართა სახელმწიფოს საზღვრები გაფართოვდა. სარბედარებმა ჯანი-ყურბანის ამირებს წაართვეს ტუსი და მეშჰედი. ეს რეგიონები ჯანი-ყურბანის ამირების მიერ გლეხთა ველური ექსპლუატაციის შედეგად გაპარტახებული იყო, ამიტომაც იქ დიდი საირიგაციო სამუშაოები ჩაატარეს, აღადგინეს კიარიზები.

მონღოლმა ილხანმა თუღაი-თემურ ხანმა, რომელიც გურგანში იმყოფებოდა, ამირა იაჰია კერაბის შესთავაზა კეთილმეზობლური დამოკიდებულება, მის ურდოში მისვლა სამშვიდობო ხელშეკრულების დასადებად და ამ ხელშეკრულების ფიცით განმტკიცება. იაჰია კერაბი ურდოში მივიდა 300 სარბედარით (სხვა ვერსიით 1000 სარბედარით). ურდოში სამი დღე გრძელდებოდა ლხინი. თუღაი-თემურ ხანს მიზნად ჰქონდა სარბედარების დათრობა, მათი სიფხიზლის მოდუნება და დახოცვა. მაგრამ იაჰია კერაბიმ დაასწრო. მესამე დღის ბოლოს, როდესაც ლხინის დიდ კარავში დაიწყეს ღვინით სავსე თასების ჩამოტარება, იაჰია კერაბიმ თავზე ხელი დაიდო. ეს იყო პირობითი ნიშანი: ერთერთმა სარბედარმა ჩექმის ყელიდან დანა დააძრო და ილხანი მოკლა, ხოლო დანარჩენი სარბედარები გაშიშვლებული ხმლებით ეცნენ მონღოლებს და დაუწყეს ჩეხვა. მონღოლების ნაწილი გაწყვიტეს, ნაწილი კი გაიქცა პანიკით მოცული. მონღოლთა მდიდარი ურდო სარბედარებმა დავლად იგდეს ხელთ (1353 წლის დეკემბერი). ასტრაბადი შეუერთდა სარბედართა სახელმწიფოს.

ასე დაიღუპა ილხანთა სახელმწიფოს უკანასკნელი ნარჩენი. მაგრამ ამ მონღოლ-ილხანთა სახელმწიფოს დაცემა არ ნიშნავდა

მთელს ირანში მონღოლთა ბატონობის სრულ ლიკვიდაციას. ირანის ფეოდალურ სახელმწიფოებში მეტ-ნაკლებად შემორჩა მონღოლური სახელმწიფოებრივი ტრადიციები და მართვა-გამგეობის წესები, განსაკუთრებით იქ, სადაც მონღოლურ-თურქულმა სამხედრო არისტოკრატიამ შეინარჩუნა ხელმძღვანელი მდგომარეობა, როგორც მაგ., ჯელაერიანთა სახელმწიფოში და ჯანი-ყურბანის სამფლობელოებში ჩრდილოეთ ხორასანში.

სარბედარების სახელმწიფოში შინაური ბრძოლა განახლდა ფეჰლევან ჰასან დამღანის დროს (1360-1364 წწ). იგი სარბედარული არისტოკრატიის ზომიერი ფრთის წარმომადგენელი იყო, რომელმაც ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო ვეჯიჰ ად-დინ მას-უდის შვილის „სულთან" ლუთფულაჰის მოკვლის შემდეგ. იგი ერთ წელზე ცოტა მეტ ხანს იჯდა ტახტზე. ტუსში და მეშჰედში აჯანყებამ იფეთქა სარბედარების რადიკალური ფრთის — ჰასან ჯურის ორდენის დერვიშების მეთაურობით, რომელთა შორის განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ენერგიული დერვიში აზიზი — ჰასან ჯურის მოწაფე. ფეჰლევანმა ჰასან დამღანიმ მხოლოდ ნახევარი წლის შემდეგ ჩააქრო ეს აჯანყება, ხოლო დერვიში აზიზი გააძევა სარბედართა სახელმწიფოდან. მალე აჯანყდა სარბედარი დიდებულების წარმომადგენელი ალი მუიაიადი, რომელმაც მოინდომა მმართველად გახდომა. მან იცოდა, რომ ძალაუფლების ხელში ჩაგდებას მხოლოდ ხალხის მასების მხარდაჭერით შეძლებდა. ამიტომაც, მან თავი გამოაცხადა რადიკალური ფრთის მომხრედ, ისპაჰანიდან გამოიძახა დერვიში აზიზი და მასთან ერთად გაემართა ისპაჰანისკენ. მცხოვრებლებმა მას ქალაქის კარი გაუღეს. ამასობაში, ფეჰლევანმა ჰასან დამღანიმ აჯანყებულ ქალაქ შაგანს ალყა შემოარტყა. ხოჯა ალი მუიაიადმა მის მხედართმთავრებს წერილები გაუგზავნა, რომლებითაც იგი მათ შეწყალებას ჰპირდებოდა იმ შემთხვევაში, თუ ისინი მას ფეჰლევან ჰასან დამღანის თავს გამოუგზავნიდნენ. მათ ეს ასეც გააკეთეს. ძალაუფლების ხელში ჩაგდების შემდეგ ალი მუიაიადმა დერვიშ აზიზის და მის მომხრეების თავიდან მოცილება გა-

დაწყვიტა: ახლა მას ისინი უკვე აღარ სჭირდებოდა. დერვიშ აზიზმა დაგეგმა ლაშქრობა მუ-იზ ად-დინ ქურთის სამფლობელოზე. ალი მუიაიადი პირფერულად დათანხმდა ამ ლაშქრობაში მონაწილეობაზე, დერვიშ აზიზს ჯარი მისცა, მაგრამ მხედართმთავრებს საიდუმლოდ უბრძანა ლაშქრობის დროს დერვიშის ბანაკის დატოვება. ისინი ასეც მოიქცნენ. დერვიშ აზიზმა თავისი მომხრეებიდან რამდენიმე ასეული კაცი მოაგროვა და სპარსეთის ერაყისაკენ გაემართა. იგი ძალღინის მოკრების შემდეგ დაბრუნებას ფიქრობდა. ალი მუიაიადმა მას მდევარი დაადევნა და უბრძანა მათ არ დაბრუნებულიყვნენ დერვიშ აზიზის თავის გარეშე. უდაბნოში დასასვენებლად გაჩერებულ დერვიშ აზიზს მდევარი დაეწია. იგი თავის ამხანაგებთან ერთად მოკლეს. დერვიშის მოკვეთილი თავი მოიტანეს საბზევარში და ქალაქის ალაყაფის კარზე გამოდეს.

ალი მუიაიდმა სასტიკი რეპრესიებით გაანადგურა სარბედარების რადიკალური ფრთა. მან სარბედართა სახელმწიფოში ოფიციალურ რელიგიად შიიტური ისლამი დატოვა, მაგრამ აკრძალა შეიხების — ხალიფესა და ჰასან ჯური სორდენები. ამ შეიხების მავზოლეუმები დაანგრიეს და მათ ადგილებზე ბაზრის საპირფარეშოები მოაწყეს. ამ ღონისძიებებმა უზრუნველყო ალი მუიაიადის ხანგრძლივი, მაგრამ უსახელო მმართველობა (1364-1381 წწ). ალი მუიაიადიმ ფართო მასების მხრიდან მხარდაჭერა დაკარგა, სწორედ ამიტომ ჰერათის მელიქთან ბრძოლა წააგო. დაკარგა თავისი სამფლობელოები აღმოსავლეთში, შორის მათ ნიშაბურიც. დასავლეთიდან მას ემუქრებოდა ამირა ველი — ერთ-ერთი მონღოლი ამირას, უკანასკნელი მონღოლი ილხანის თურღაი თემურ-ხანის ხელქვეითის შვილი. თურღაი თემურ-ხანმა ძალაუფლება ხელთ იგდო გურგანში და ასტრაბადში. ამირა ველი გამუდმებით ომობდა ალი მუიაიადთან, რომელმაც დროებით დაიბრუნა, მაგრამ შემდეგ ისევ დაკარგა ასტრაბადი. 1378 წ. საბზევარში, დერვიშ რუქ ად-დინის ხელმძღვანელობით, იფეთქა სარბედარების რადიკალური ფრთის აჯანყებამ, რომელიც ალი

მუაიაიდიმ, ამირა ველის დახმარებით, ჩააქრო. სახალხო აჯანყებების შიშით მტრები დროებით გაერთიანდნენ, მაგრამ აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ, ამირა ველი კვლავ თავს დაესხა ალი მუაიაისი და ალყა შემოარტყა თვით საბზევარს. ყველასაგან მიტოვებულმა ალი მუაიაიდიმ დახმარებისათვის მიმართა შუააზიელ დამპყრობელ თემურ-ლენგს (1381 წ.).

§ 26. სახალხო მოძრაობანი გილიანსა და მაზანდარანში

მაზანდარანში, ადგილობრივი დინასტიებით სათავეში, რამდენიმე ფეოდალური სამფლობელო არსებობდა. მათ შორის ყველაზე ძლიერი იყო მონღოლი ილხანების ერთგული ვასალების — ბავენდიდების დინასტია, რომელიც ხალხს სძულდა. XIV ს-ის 40-იანი წლების ბოლოს ჰასან ჯურის დერვიშების ორდენის მეთაური სეიდი იზზ ად-დინ მარაში, რომელიც მესამე შიიტური იმამის, ჰუსეინის შთამომავლად, მაშასადამე ალიდად ითვლებოდა, საბზევარიდან მაზენდარანს წავიდა პროპაგანდისათვის. იგი გზაში მოკვდა, მაგრამ მისი შვილი სეიდი შეიხ კავამ ად-დინი მივიდა სარიში და სათავეში ჩაუდგა სახალხო მოძრაობას, რომელსაც მისი სახელის მიხედვით სეიიდური მოძრაობა უწოდეს. ეს მოძრაობა თავისი სოციალური შემადგენლობითა და იდეოლოგიით არაფრით განსხვავდებოდა სარბედარული მოძრაობისაგან. სეიდ შეიხ კავამ ად-დინ მარაშის დერვიშები მოძრაობის რადიკალური ფრთის იდეების გამომხატველნი იყვნენ. ისინი ეყრდნობოდნენ ხელოსნებსა და გლეხებს, მოითხოვდნენ ქონების გათანაბრებას. აქ იყო აგრეთვე ზომიერი ფრთაც, რომელსაც წვრილი მიწისმფლობელების მხარდაჭერა ჰქონდა. მისმა ხელმძღვანელმა აფრასიაბ ჩელაბიმ, ჩამოაგდო და მოკლა უკანასკნელი ბავენდიდი

ფაჰრ ად-დოულე ჰასანი და ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო ამულში, სარისა და მაზანდარანის სხვა რეგიონებში (1350 წ.).

რა თქმა უნდა, აფრასიაბს სახელმწიფოს მართვა დერვიშების მხარდაჭერით შეეძლო. მან მიიღო მათი წესდება, იცვამდა უბრალო ტანსაცმელს და თავისთან, სახლში შემოიღო საერთო ტრაპეზი. მაგრამ დერვიშები თხოულობდნენ საერთო თანასწორობის შემოღებას.

მალე აფრასიაბსა და დერვიშებს შორის განხეთქილებამ იჩინა თავი. აფრასიაბმა შეიპყრო და ციხეში ჩასვა დერვიშების მეთაური სეიდი კავამ ად-დინ მარაში და იგი ერეტიკოსად გამოაცხადა. ამან სახალხო აჯანყება გამოიწვია. ბრბომ ციხე დაარბია და შეიხი კავამ ად-დინი გაათავისუფლა. აფრასიაბმა სცადა შეიხ კავამ ად-დინის ხელმეორედ დაპატიმრება, მაგრამ გააფთრებულმა ხალხმა თვითონ აფრასიაბი მოკლა. შეიხ კავამ ად-დინის ხელში მოექცა, როგორც სასულიერო, ისე პოლიტიკური ხელისუფლება. მაზენდარანში შეიქმნა სეიდების სახელმწიფო ცენტრით ქ. ამულში (ხორასანის სარბედართა ტიპის).

ამ სახელმწიფოს შესახებ საკმარისი ცნობები ჩვენ არ მოგვეპოვება. უეჭველია მხოლოდ ის, რომ გადასახადები და ფეოდალური ვალდებულებები, რომლებიც შარიათზე არ იყო დაფუძნებული, გააუქმეს. ძველი, მსხვილი ადგილობრივი ფეოდალები განდევნეს. მიტოვებული მიწები გააცოცხლეს; დანგრეული ქალაქები და სოფლები კვლავ გააშენეს. მაგ., კვლავ აშენდა მონღოლთა ბატონობის დროს დანგრეული ქ. სარი. მარაშის სეიდების სახელმწიფომ თემურ-ლენგის შემოსევებამდე (1392 წ.) იარსება.

ანალოგიური სახალხო მოძრაობა დევიშებითა და სეიდებით სათავეში მოხდა გილიანში. აქ ხალხთა მასებს ადგილობრივ მსხვილ ფეოდალებთან ჰქონდა ბრძოლა. გილიანელი დერვიშების შეიხებმა დახმარებისათვის მაზანდარანელ შეიხებს მიმართეს (1370 წ.). ამ უკანასკნელთა დახმარებით, გილიანის აღმოსავ-

ლეთ ნაწილში შეიქმნა სეიდების სახელმწიფო – ცენტრით ქ. ლაჰიჯანში, რომელმაც ორ საუკუნეზე მეტ ხანს იარსება (1370-1592 წწ).

მაზანდარანსა და გილიანში სახალხო მოძრაობების ისტორიის მთავარი წყაროა შეიხ კავამ ად-დინ მარაშის შთამომავლის – ზაჰის ად-დინ მარაშის მიერ ჩვენამდე არმოღწეული წყაროების საფუძველზე, სპარსულ ენაზე დაწერილი „ტაბარისტანის, რუიანის და მაზენდარანის ისტორია“ და ამავე ავტორის „გილიანის და დეილემისტანის ისტორია“.

§ 27. სარბედართა აჯანყება ქერმანში

მუზაფერიდების სახელმწიფოში შაჰ შუჯას დროს (1359-1384 წწ.) გაუთავებელი დინასტიური შინაომები და ფეოდალური აშლილობა იყო, რითაც ძალიან ზარალდებოდა გლეხობა და ქალაქის ქვედა ფენები. 1373 წ. ქ. ქერმანში იფეთქა ქალაქის ქვედა ფენების აჯანყებამ, რომლის სათავეშიც იდგა ფეჰლევანი ასადი. ქერმანში ძალაუფლების ხელში ჩაგდების შემდეგ, მან ადგილობრივი ფეოდალების ნაწილი სიკვდილით დასაჯა, ნაწილი კი ციხეში ჩასვა და მათ იკტას მიწებს და სიმდიდრეს კონფისკაცია გაუკეთა. სხვათა შორის, მან დააპატიმრა დედოფლის მოხელეები, რომლებიც მის მამულებს განაგებდნენ და წამებით აიძულა ისინი ეჩვენებინათ საგანძურების სამალავები. მანვე მოაწამვლინა ქერმანის ოლქის უმსხვილესი იკტას მფლობელი და მის ქონებას კონფისკაცია გაუკეთა. ალი მუიაიადმა ფეჰლევან ასადის დასახმარებლად გამოგზავნა ხორასანელი სარბედარების რაზმი. ცხრათვიანი ალყის შემდეგ, 1374 წ. ქალაქის მცხოვრებთა გმირული წინააღმდეგობა გატეხეს: შაჰ შუჯას ჯარებმა ქერმანი აიღეს. ფეჰლევანი ასადი სიკვდილით დასაჯეს. ქალაქი დაარბიეს.

§ 28. თემურ-ლენგის დაპყრობები ირანში

XIV ს-ის უკანასკნელი მეოთხედი და XV ს-ის დამდეგი ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში აღინიშნა თემურ-ლენგის გამანადგურებელი ომებით.

გრიგალივით გადაუარა აზიის დიდმა დამპყრობელმა ირანს, ინდოეთს, ამიერკავკასიას, სამხრეთ რუსეთის ველებს, სირიას. მომთაბარეთა ბატონობას ახლაც მხოლოდ ეგვიპტე გადაურჩა. ხოლო ჩინეთის განზრახული დაპყრობა თემურ-ლენგს განუხორციელებელი დარჩა.

1370 წ. შუა აზიაში ჩამოყალიბებულ თემურ-ლენგის სახელმწიფოში შემონახული იყო მონღოლური სახელმწიფოებრიობის ტრადიციები. თემურ-ლენგს ტახტზე აჰყავდა მარიონეტი ხანები ჩინგიზ-ხანის შთამომავლებიდან, მართავდა ქვეყანას მათი სახელით, ფაქტობრივად კი — ერთპიროვნულად. თემურ-ლენგი, ისევე, როგორც შუა აზიის უკანასკნელი ჩაღაეთელი ხანები (ქებექი, თარმაშირინი, ყაზანი...), ცდილობდა მონღოლურ-თურქული და ბინადარი ტაჯიკური არისტოკრატიის შერიგებას. მან შესანიშნავად იცოდა, რომ ეს დიდებულები მხოლოდ მაშინ დაანებებდნენ თავს შინაურ ომებს და ლოიალურად იქნებოდნენ განწყობილნი ცენტრალური ხელისუფლებისადმი, თუ ეს უკანასკნელი შეძლებდა ფართო მასშტაბის მძარცველური დაპყრობითი ომების ორგანიზებას; ამ ომების შედეგად ფეოდალური არისტოკრატია ხელთ იგდებდა ახალ-ახალ მიწებს და მდიდარ სამხედრო დავლას.

ფეოდალთა კლასის, განსაკუთრებით მისი წამყვანი ნაწილის — მონღოლურ-თურქული არისტოკრატიის, მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების მიზნით, თემურ-ლენგმა გადაწყვიტა დიდი დაპყრობები ოქროს ურდოს, ირანის, ინდოეთის, კავკასიის და წინა აზიის მიმართულებით. თემურ-ლენგი მიზნად ისახავდა ჩინგიზ-ხანის იმპერიის აღდგენას, მაგრამ მისი დაპყრობების არეალი გაცილებით მცირე იყო, ვიდრე ჩინგიზ-ხანისა. როგორც

ვთქვით, „თემურ-ლენგის მთავარი პოლიტიკური ამოცანა მონღოლთა იმპერიის აღდგენა იყო. ამდენადვე მის ნათესაურ ურთიერთობას ჩინგიზიდებთან გარკვეული პოლიტიკური მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ჩინგიზიდებთან მისი ამ ურთიერთობის აღმნიშვნელი იყო გურგანის (სიძის) წოდებულება, რომელიც მან ჩინგიზიდი უფლისწული ქალის ცოლად შერთვის შემდეგ მიიღო“ (ვ. გაბაშვილი).

თემურ-ლენგის საგარეო პოლიტიკაში შეინიშნებოდა ჩინგიზხანისა და ჩინგიზიდების საგარეო პოლიტიკისაგან განსხვავებული ნიშნები. უპირველეს ყოვლისა, დაპყრობილი ქვეყნების გაძარცვის ხარჯზე, თემურ-ლენგი ცდილობდა შუა აზიის (მავერანაჰრის) საწარმოო ძალების განვითარებას. ომების დროს ნაძრცვ სიმდიდრეს ის იყენებდა საირიგაციო ქსელის გასაფართოებლად, ქალაქების ასაყვავებლად და გასამშვენიერებლად. დაპყრობილი ქვეყნებიდან მას მავერანაჰრში მიჰყავდა კვალიფიციური ხელოსნები. რა თქმა უნდა, ყველაფერი ეს კეთდებოდა ფეოდალთა კლასის ინტერესების სასარგებლოდ. თემურ-ლენგს უნდოდა გაბატონება ევროპისა და აზიის დამაკავშირებელ სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე, რაც მას უზარმაზარ შემოსავალს მოუტანდა. ამიტომაც იგი ლაშქრობდა ირანში, არაბეთის ერაყში, ამიერკავკასიისა და წინა აზიის ქვეყნებში. ამ ქვეყნებზე გადიოდა სავაჭრო-საქარავნო გზები. ხოლო კასპიისპირა და შავიზღვისპირა ველებზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალები, სადაც იგი ფეხის მოკიდებას არ ვარაუდობდა, ვაჭრობისათვის უვარგისად აქცია. ამ გზებზე მდებარე ქალაქები: სარაი-ბერქე, ურგენჩი (გურგანჯი), ჰაჯითარხანი (ასტრახანი), აზაკი (აზოვი) და სხვ. ისე დაანგრია, რომ ამ გზაზე ვაჭრობა ჩაკვდა და ევროპა-აზიის ვაჭრობამ ტრანსირანული მიმართულება მიიღო.

ირანის მიმართ თემურ-ლენგი იყო, არა მარტო უცხოელი დამპყრობი, არამედ სისხლიანი ჯალათი და სახალხო მოძრაობების ჩამქრობი, ამავე დროს მონღოლური სახელმწიფოებრივი ტრადიციების რესტავრატორი. გასაგებია, რომ თემურ-ლენგმა

ირანში ლაშქრობების დროს მხარდაჭერა ჰპოვა ფეოდალთა კლასის ნაწილის, განსაკუთრებით მონღოლურ-თურქული მოდგმის მომთაბარე ფეოდალების მხრიდან, რომლებიც სახალხო მოძრაობებს საკუთარი ძალებით ვერ გაუმკლავდნენ. რა თქმა უნდა, მთლიანობაში, თემურ-ლენგისა და მისი გარემოცვის პოლიტიკა ღრმად რეაქციული იყო.

თემურ-ლენგმა, სახელმწიფოს ჩამოყალიბებამდე, ამირა ჰუსეინთან ერთად, შუააზიელთა ფეოდალური ლაშქრით, რომელიც უმთავრესად მომთაბარული არისტოკრატიისაგან შედგებოდა, გაანადგურა სამარყანდსა და მის ოლქში ჩამოყალიბებული სარბედართა სახელმწიფო (1365-1366 წწ.) და სისხლში ჩაახშო სარბედართა მოძრაობა მავერანაჰრში. შუა აზიაში ძალაუფლების განმტკიცების შემდეგ, თემურ-ლენგმა პირველად ილაშქრა ხორასანზე (1381 წ.). ამავე წლის გაზაფხულზე მან დაიმორჩილა ჰერათელი ქურთების (ქართების) მელიქების სახელმწიფო. ხორასანის სარბედართა სახელმწიფოს მეთაურს ალი მუიაიადის ეშინოდა ამირა ველი გურგანელის და თავისი სახელმწიფოს ხალხთა მასების, ამიტომ მან თემურ-ლენგს მიმართა დახმარებისათვის. თემურ-ლენგს სარბედართა სახელმწიფოს შინაურ საქმეებში ჩარევის საბაბი მიეცა. ალი მუიაიადის ეს მოთხოვნა ფაქტიურად საკუთარი სახელმწიფოს ღალატი იყო. თემურ-ლენგმა ჰერათსა და საბზევარში თავისი მოადგილეები დააყენა და ამ რეგიონების მცხოვრებთ უზარმაზარი კონტრიბუცია დააკისრა. ამავე დროს, ღიას ად-დინ ქურთი ჰერათელი და ალი მუიაიადი საბზევარელი თავიანთ სამფლობელოებში ნომინალურ მბრძანებლებად დატოვა, მაგრამ მათ იქ არ უშვებდა, თავის კარზე ჰყავდა. რამდენიმე წლის შემდეგ მან ისინი სრულიად უმიზეზოდ და უსაბაბოდ დახოცა.

1383 წ. საბზევარსა და მის რეგიონში თემურ-ლენგის წინააღმდეგ აჯანყებამ იფეთქა. 1383 წლის ბოლოს თემურ-ლენგის ჯარმა აიღო საბზევარი და მისი ძლიერი ციხე-სიმაგრე დაანგრია. თემურ-ლენგი აჯანყებულ სარბედარებს სასტიკად

გაუსწორდა: 2000 კაცი მან ცოცხლად ჩამარხა კოშკების კედლებში, ხელფეხშეკრული ადამიანები შტაბელებად დაალაგეს და აგურითა და თიხით დაფარეს. იმავე წელს თემურ-ლენგმა დაიმორჩილა სისტანი და ყანდაარი, გაანადგურა ისინი და ყველგან მოკლულთა თავის ქალებიდან კოშკები ააშენა. სისტანის მოსახლეობამ მას გმირული წინააღმდეგობა გაუწია, მაგრამ თემურ-ლენგის ლაშქრის რიცხობრივმა უპირატესობამ სძლია. 1384 წ. თემურმა დაიპყრო გურგანი და გაანადგურა ამირა ველის სახელმწიფო. 1385 წ. თემურმა დაიმორჩილა ირანი დამღანიდანს სულთანიემდე.

შინაური წინააღმდეგობებით დასუსტებულმა ჯალაერიანთა სახელმწიფომ ვერ შეძლო თემურ-ლენგისათვის წინააღმდეგობის გაწევა. ამავე დროს, ოქროს ურდოს ხანი თოხთამიში, რომელიც შიშობდა ამიერკავკასიის ქვეყნებისა და დასავლეთ ირანის თემურ-ლენგის ხელში მოსალოდნელი გადასვლის გამო, 1385 წ. თავს დაესხა ირანს. თოხთამიშის ჯარმა დაიკავა თავრიზი, ააოხრა იგი, თან წაიყვანა 90 000 ტყვე, წაიღო მდიდარი ნადავლი და დაბრუნდა ოქროს ურდოში. სხვათა შორის, ტყვეთა შორის იყო ცნობილი სპარსელი პოეტი ქემალ ხოჯენდი. 1386 წ. თემურ-ლენგმა დაიკავა თავრიზი, გაძარცვა იგი და იქიდან სამარყანდში გადაასახლა საუკეთესო ხელოსნები. სულთან აჰმედ ჯალაერიდი, რომელიც მოსახლეობას არ უყვარდა მისი საშინელი საგადასახადო პოლიტიკის, დესპოტიზმის და რაიებზე (გლეხებზე) ძალმომრეობის გამო (თვითონ იგი და მისი ამირები თავს ესხმოდნენ მცხოვრებთა სახლებს, იტაცებდნენ სახლის პატრონის ცოლებს, დებს, ქალიშვილებს და სხვ.), გაიქცა და თავისი სამფლობელოები თემურ-ლენგის საშქარს დაუტოვა.

1386 წ. თემურ-ლენგი შემოიჭრა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. 1386 წ. 21 ნოემბერს თბილისი აიღო, საქართველოს მეფე ბაგრატ V (1360-1393 წწ) და მისი ოჯახი დაატყვევა და ყარაბაღში წავიდა, სადაც ბაგრატ მეფე იძულებით გაამაჰმადიანა. აქვე ვიტყვით, რომ თემურ-ლენგის ლაშქრობები საქართველოს წინააღმდეგ შემდეგ წლებშიც (1386-1403 წწ) გაგრძელდა.

ამიერკავკასიის ქვეყნებში ამაოხრებელი ლაშქრობის შემდეგ, თემურ-ლენგმა მუზაფერიდების სახელმწიფოს წინააღმდეგ ილაშქრა. 1387 წ. მან ისპაჰანი დაიკავა და მას დიდი კონტრიბუცია დაადო. თემურის ხარჯთამკრეფების მიერ კონტრიბუცია ისეთი ულმობლობითა და თვითნებობით იკრიბებოდა, რომ ქალაქში ხელოსნებისა და ღარიბების აჯანყებამ იფეთქა, რომელსაც სათავეში ერთი ახალგაზრდა მჭედელი ჩაუდგა. თემურ-ლენგმა აჯანყება ჩააქრო. ქალაქი საძარცვავად მისცა მეომრებს; თითოეულ მეომარს მოკვეთილი თავების გარკვეული რაოდენობა უნდა მიეტანა. დახოცილი ისპაჰანელების 70 000 თავის ქალიდან მინარეთები ააშენეს. თემურ-ლენგის მიერ სამხრეთ ირანში მუზაფერიდების სამფლობელოების დაპყრობა 1393 წლამდე გაგრძელდა. უფრო ადრე, 1392 წ. თემურ-ლენგმა საშინელი სისასტიკით ჩააქრო სახალხო აჯანყება გურგანში და დაანგრია ე.წ. სეიდების სახელმწიფო მაზანდარანში. 1393 წ. თემურ-ლენგმა მთელი ირანის დაპყრობა დაამთავრა.

რა თქმა უნდა, თემურ-ლენგის დაპყრობებმა და სახალხო მოძრაობების ჩაქრობის დროს ფეოდალთა ერთი ჯგუფის მხრიდან მხარდაჭერამ, დროებით განამტკიცა თემურ-ლენგის ცენტრალური ხელისუფლება. თემურ-ლენგმა თავის მოხელეებსა და მის მხარეს გადასულ მოხელეებს სოიურღალებად დაურიგა მიწები, ჩრდილოეთ ირანსა და აზერბაიჯანში დაასახლა შუა აზიიდან გამოყვანილი თურქულენოვანი მომთაბარე ტომები, ირანში თავისი შვილებისათვის შექმნა ორი დიდი საუფლისწულო: ხორასანი გურგანით, მაზანდარანით და სისტანით — ჰერათი ცენტრში მისცა შაჰრუხს; დასავლეთი ირანი, აზებაიჯანი და სომხეთი ცენტრით თავრიზში — მარანშაჰს. მარანშაჰს არანორმალური ადამიანის ნიშნები გამოუმჟღავნებია, რაც გაუმართლებელ სისასტიკეში გამოიხატებოდა, ამიტომ თემურ-ლენგმა წაართვა მას ზემოხსენებული საუფლისწულო და გადასცა მის ვაჟს ომარ-მირზას.

თემურ-ლენგის დაპყრობები და ბატონობა ირანში აღინიშნა დიდი ნგრევით და ირანელი გლეხობის ექსპლუატაციის

დამძიმებით, რის ხარჯზეც თემურ-ლენგი შუა აზიის საწარმოო ძალების გაზრდას ცდილობდა.

თემურ-ლენგი იბრძოდა შუა აზიის სამეურნეო დაწინაურებისათვის. დაპყრობილი ქვეყნებიდან მას შუა აზიაში გაჰყავდა ხელოსნები, ვაჭრები, ხუროთმოძღვრები. თემურის დროს სამარყანდში შეიძლებოდა გვენახა ხელოსნები ხორეზმიდან, ისპაჰანიდან, შირაზიდან, ალეპოდან და აღმოსავლეთის სხვა ქალაქებიდან.

თემურის დროს სამარყანდი გაიზარდა და გამშვენიერდა. დიდებული მეჩეთები და მედრესეები, ქარვასლები, მავზოლეუმები და სხვა ნაგებობანი, რომელთა ნაწილი დღემდეა მოღწეული ნანგრევების, თუ ოდნავ დაზიანებული სახით, აოცებდა მნახველს. ასევე, გამშვენიერებულ იქნა ბუხარა, შაჰრისიაბზი და სხვ.

თემურ-ლენგის სახელმწიფოს დედაქალაქ სამარყანდს უნდა დაეჩრდილა ყველა მანამდე არსებული დედაქალაქი — ასეთი იყო დიდი დამპყრობლის განზრახვა. ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა იბნ არაბშაჰის ცნობა: იბნ არაბშაჰი მოგვითხრობს, რომ თემურ-ლენგმა სამარყანდის გარშემო გააშენა სოფლები, რომლებსაც მსოფლიოს სახელგანთქმული ქალაქების სახელები ეწოდა: მისრი (კაირო), დიმიშკი (დამასკო), ბაღდადი, სულთანიე, შირაზი, რომელთაგან სამი მანამდე არსებული დიდი სახელმწიფოების დედაქალაქები იყო (დამასკო — ომაელთა სახალიფოსი, ბაღდადი — აბასიანთა სახალიფოსი, მისრი — ფატიმიანთა სახალმწიფოსი).

სამარყანდის გარშემო გაშენებული სოფლებისათვის ცნობილი დედაქალაქების სახელწოდებების მიცემაში გარკვეული პოლიტიკური მიზანი იყო ჩაქსოვილი: სამარყანდის წინაშე ისინი, ისეთივე უფერულნი უნდა ყოფილიყვნენ, როგორც უბრალო სოფელი მდიდარი და დიდი ქალაქის წინაშე. ეს ფაქტი კიდევ მიუთითებს იმაზე, რომ თემურ-ლენგი მსოფლიო ბატონობაზე აცხადებდა პრეტენზიას.

§ 29. თემურ-ლენგის მემკვიდრენი. სულთანი შაჰრუხი

ირანის ისტორიის შემდეგი ეტაპი (1404-1499 წწ) აღსანიშნავია ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტებით, ფეოდალური დაქუცმაცებულობის შემდგომი ზრდით, სამხედრო-ლენური სისტემის განვითარების პროცესის დასრულებით (სოიურღალის ინსტიტუტი), კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებით და სახალხო მოძრაობების ახალი აღმავლობით.

თემურ-ლენგის გარდაცვალების შემდეგ (1405 წ. თებერვალი) მისი უზარმაზარი იმპერია, რომელსაც არ ჰქონდა ერთიანი ეკონომიკური ბაზა, სწრაფად დაიშალა. თემურ-ლენგის სიკვდილით ისარგებლეს მის მიერ დაპყრობილმა ხალხებმა და თავის განთავისუფლება სცადეს. სხვებს არც საქართველო ჩამორჩა. მირხონდს აქვს საინტერესო ცნობა, რომლის მიხედვითაც, თემურის სიკვდილის შემდეგ მალევე ქართველები აჯანყებულან, ნახჭევანი და განჯა დაურბევიათ, ხოლო ხალხი დაუხოციათ. ქართველებმა დაამარცხეს ომარ-მირზას მიერ გაგზავნილი ამირები, გააქციეს ისინი და მარანდამდე გადარეკესო – მოგვითხრობს ისტორიკოსი. მირხონდის ცნობას ერთგვარად ავსებს კასტილიის მეფის ელჩის რიუ ონზალეს დე კლავიხოს ცნობა, რომლის მიხედვითაც, მეფე გიორგი თემურის სიკვდილის შემდეგ ანისისა და არზრუმის მიწაზე შევიდა, ბევრი ქალაქი დაარბია და არზრუმსაც მიაღწია.

ძალაუფლებისა და პირველობისათვის ბრძოლა ატყდა თემურის მემკვიდრეებს შორის. ხორასანში უმაღლესი ხელისუფლებისა და სულთნის ტიტულისათვის ერთმანეთს ებრძოდნენ თემურლენგის შვილი შაჰრუხი და თემურის შვილიშვილი (მირანშაჰის შვილი) ხალილ სულთანი. ამ ბრძოლაში გაიმარჯვა სულთანმა შაჰრუხმა (1406-1447 წწ). ამავე დროს დას. ირანში და აზერბაიჯანში მიმდინარეობდა ბრძოლა მირანშაჰსა და მის შვილს ომარ-მირზას შორის, რაც გამწვავებული იყო ადრე გაქცეული სულთან აჰმედ ჯელაერიანის დაბრუნებით. ამ უკანას-

კნელის მოკავშირე იყო მომთაბარე ტომთა ერთ-ერთი გაერთიანების, დასავლეთის ოღუზების „ყარა-ყოიუნლუს“ („შავბატკნიანი“ თურქმენების) ბელადი ყარა-უსუფი (ეს თურქმენები მომთაბარეობდნენ სამხრეთ სომხეთში). ამ ბრძოლაში მირანშაჰი დაიღუპა (1408 წ.) და ჯელაერიანთა სახელმწიფო აღდგა, მაგრამ უკვე 1410 წ. სულთანი აჰმედი წაეჩხუბა თავის მოკავშირე „ყარა ყოინლუს“ ოღუზებს და მათთან ბრძოლაში დაიღუპა. აზებაიჯანსა, სომხეთსა და არაბეთის ერაყში განმტკიცდა ყარა-ყოინლუს თურქმენული დინასტია (1410-1468 წწ), რომელმაც თემურიანებისადმი მტრული პოზიცია დაიკავა. ამ სახელმწიფოს დედაქალაქი თავრიზი იყო.

სამხრეთ აზერბაიჯანში, ყარაბაღსა და სომხეთში ყარა-იუსუფი დიდი რაოდენობით ურიგებდა სოიურღალებს მომთაბარულ არისტოკრატიას. სომხეთში ადგილობრივი მიწისმფლობელები მომთაბარულმა არისტოკრატიამ შეცვალა. თურქმენებმა საქართველოშიც შემოაღწიეს. თურქმენებთან ბრძოლაში დაიღუპნენ საქართველოს მეფე გიორგი (1407 წ.) და კონსტანტინე (1412 წ.).

ყარა-იუსუფი პირწავარდნილი მომთაბარე იყო. ასეთივე იყო მისი ვაჟი ისქანდერი (1422-1429 და 1431-1435). მამისა და ძმისაგან ამ მხრივ განსხვავდებოდა ჯაჰან-შაჰი (1435-1467), რომელიც ადრევე დაუკავშირდა შაჰრუხს და ბინადარ მოსახლეობასთან ურთიერთობაშიც სულ სხვა თვალსაზრისს ადგა, ვიდრე შავბატკნიან თურქმენთა ამირები ადგნენ. მაგრამ ამიერკავკასიის ქვეყნების მიმართ ისიც მომთაბარული პოლიტიკის გამტარებელი იყო.

ამიერკავკასიის გაერთიანებული ძალების დამარცხების შემდეგ ყარა-იუსუფმა ყურადღება თემურიანთა ირანის სამფლობელოებზე გადაიტანა. მისი ომი შაჰრუხთან გარდაუვალი იყო. საამისოდ იგი საგანგებოდ მოემზადა.

შაჰრუხს მხარს უჭერდნენ: შირვან-შაჰი ხალილულაჰ I, შაქის მფლობელი სიდი აჰმედ ორლათი და საქართველოს მეფე

ალექსანდრე. ესენი შავბატკნიანი თურქმენების განადგურებას უკავშირებდნენ თავიანთი ქვეყნების განვითარებას, დოვლათისა და ვაჭრობას, მიწათმოქმედებასა და გლეხთა რაციონალურ ექსპლუატაციას.

სულთან შაჰრუხის კარზე მოვიდა ჩინეთის ელჩობა. 1420 წ. შაჰრუხმა თვითონ გააგზავნა ელჩობა ჩინეთში. ამ ელჩობის მგზავრობის აღწერა მოცემულია აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებაში. 1441, 1442 წწ-ში შაჰრუხმა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი ელჩობით გააგზავნა ინდოეთში და დაავალა მას ინდოეთის უმთავრესი სახელმწიფოების დედაქალაქების მონახულება. აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის საისტორიო თხზულებაში მოტანილია ორმუზიდან ინდოეთში მიმავალი საზღვაო გზის და თავად ინდოეთის ქალაქების აღწერილობა. ამ ელჩობას, გარდა სავაჭრო ურთიერთობის რამდენადმე გამოცოცხლებისა, მნიშვნელოვანი შედეგები არ მოჰყოლია.

თემურიანთა სახელმწიფო ახლა შემოფარგლული იყო შუა აზიით და ირანის ოლქებით (მდ. შეფიდ რუდსა და ფოშთე ქუჰის მთებამდე დასავლეთით). სულთანმა შაჰრუხმა თემურიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქად აქცია ჰერათი, რომელიც XV ს-ში გადაიქცა უმსხვილეს სავაჭრო-ხელოსნურ და კულტურის ცენტრად. სულთანი შაჰრუხი, თემურ ლენგისაგან განსხვავებით, ეყრდნობოდა, არა თურქულ-მონღოლურ მომთაბარულ არისტოკრატიას, არამედ ბინადარ (ირანულ და ტაჯიკურ) არისტოკრატიას, უმთავრესად სამოქალაქო ბიუროკრატიას და სასულიერო პირებს. ფეოდალთა კლასის ეს ჯგუფები ხელმძღვანელ პოლიტიკურ როლს თამაშობდნენ. ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ XV ს-ის ისტორიკოსები: ჰაფეზ-ე აბრუ, ფასიჰი ხაფი, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, დოულეთშაჰი და მირხონდი ყოველნაირად აქებენ და აიდეალებენ შაჰრუხის პიროვნებას: გვიხატავენ მას განსაკუთრებით ბრძენ და სამართლიან მბრძანებლად, ძლევამოსილ, იდეალურ მუსლიმ ხელმწიფედ. შაჰრუხი არ იმსახურებდა ამგვარ ქება-დიდებას. იგი იყო მხოლოდ საშუალო სახელმწიფოებრივი

ნიჭის მბრძანებელი. იგი არ იყო მეომარი და მამაცი, პირიქით — მშიშარა. მას არც ერთი სამხედრო გამარჯვება არ მოუპოვებია. ის იყო პირფერი, შურისმაძიებელი და ვერაგი. მაგრამ ირანელ ბინადარ დიდებულებზე დაყრდნობით, მან საკმაოდ მკვეთრად შეცვალა თემურ-ლენგის საშინაო და საგარეო პოლიტიკა.

შაჰრუხმა ახალ-ახალ დაპყრობებზე ხელი აიღო და ცდილობდა მხოლოდ ირანისა და შუა აზიის შენარჩუნებას. მან თავდაცვის მიზნით სამჯერ იომა „ყარა ყოინლუს“ სახელმწიფოსთან. იგი ცდილობდა არ დაეშვა მათი შემდგომი ექსპანსია ირანში. ბოლოს და ბოლოს იგი მათ მოერია (1435 წ.). „ყარა ყოინლუს“ სულთანი ჯეჰანშაჰი მისადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში მოექცა და შაჰრუხთან ზავი დასდო. მან დიპლომატიური ურთიერთობა დაამყარა თურქ-ოსმალთა სახელმწიფოსთან, ინდოეთის სახელმწიფოსთან და მინის ჩინურ იმპერიასთან. შაჰრუხი რამდენიმე საუფლისწულოს შექმნით ცდილობდა თემურიანთა სახელმწიფოს შინაური რღვევის აცილებას. ამ საუფლისწულოების სათავეში მისი შვილები იქნებოდნენ, რომელთაც ადგილობრივი ფეოდალები უნდა დამორჩილებოდნენ. ამ ღონისძიებამ ვერ გაამართლა. თავიანთ საუფლისწულოებში მსხდომი თემურიანი უფლისწულები ამართლებდნენ შუა საუკუნეების არაბულ ანდაზას „არაა ნათესაური კავშირი მეფეთა შორის“. მათი ხშირი აჯანყებები და შინაური ბრძოლები, რომელთა ჩაქრობაც დიდი გაჭირვებით უხდებოდა შაჰრუხს, მხოლოდ აჩქარებდა თემურიანთა სახელმწიფოს დაშლას.

დიდი ვეზირი და შაჰრუხის ფაქტიური თანამმართველი იყო მისი შვილი ბაისუნღურ-მირზა (გარდაიცვალა 1433 წ.), რომელიც გამოირჩეოდა სახელმწიფო მოღვაწისათვის დამახასიათებელი თვისებებით. მან ჰერათის კარზე თავი მოუყარა ბევრ პოეტს და სწავლულს. იგი ცნობილი იყო, როგორც უდიდესი ბიბლიოფილი. მან ჰერათში შექმნა კალიგრაფთად, გადამწერთა სახელოსნო და ჩამოაყალიბა უზარმაზარი ბიბლიოთეკა.

სულთან შაჰრუხის მთავრობა ეყრდნობოდა ირანის

სამოხელეო და სასულიერო არისტოკრატიას. იგი ცდილობდა ირანის საწარმოო ძალების აღდგენას. ასე, მაგ., აღდგენილ იქნა ქ. ისპაჰანი. ამ მიზნით და აგრეთვე გლეხების დაწყნარების მიზნითაც, შაჰრუხი დაუბრუნდა ფეოდალური რენტის ზუსტი ფიქსაციის ყაზან-ყაენისეულ პოლიტიკას. დოულეთშაჰი, მისთვის ჩვეული ალტაცებით და პანეგირიზმით ამბობს: „ადამის დროიდან ამ დღემდე, რაიათები არასდროს და არცერთ ეპოქაში არ ყოფილან მოსვენებულნი და ყოველდღიური საზრუნავისგან თავისუფალნი, როგორც მისი (შაჰრუხის) დროს“. სინამდვილეში, შაჰრუხის მთავრობის მიერ გლეხთა მდგომარეობის შემსუბუქების მიზნით გატარებული ღონისძიებები მხოლოდ ოდნავ აუმჯობესებდა რაიების მდგომარეობას და ვერ აკმაყოფილებდა მათ. დოულეთშაჰი მოგვითხრობს იმის შესახებ, თუ როგორი სიძულვილით უყურებდნენ რაიათები გადასახადის ამკრეფთ. პოეტი ჰასან სელიმი გადასახადების ამკრეფი იყო საბზევარში, სადაც ხალხში შემორჩენილი იყო სარბედარული განწყობილება. ერთხელ სელიმმა ვიღაც მოხუც ქალს გადასცა საგადასახადო ბარათი. ქალმა ყვირილი დაიწყო: „ეი, კაცო! ეს უსამართლო ბარათი შენ გამოწერე ჩემზე? ვისი ბრძანებით? „სეიდ ფაჰრ ად-დინის, სამეფო ვეზირის ბრძანებით!“ — იყო პასუხი. მოხუცმა ქალმა უთხრა სელიმს: „ეი, ტირანო! განკითხვის დღეს მე მოგკიდებ ხელს შენს ტანსაცმლის კალთაზე (შენზე ვიჩივლებ ღმერთთან), იტყვი თუ არ მაშინ, რომ მე მავიწროვებდი სეიდ ფაჰრ ად-დინის ბრძანებით, თუ არა? და მიიღებს ღმერთი შენ სიტყვებს, შენს გასამართლებლად, თუ არა?“ სელიმი შეაძრწუნა მოხუცის სიტყვებმა და იყვირა: „არა, ვფიცავ ღმერთს, არა!“ ჭუჭაში გამოსულმა სელიმმა გატეხა თავისი სამელნე, ლერწმის კალამი და დაიფიცა, რომ „სანამ ცოცხალია, არ გააკეთებს მკრეხელურ საქმეს — აღარ აკრეფს გადასახადებს“.

§ 30. სახალხო მოძრაობები ირანში XV ს-ის პირველ ნახევარში

XV ს-ის პირველ ნახევარში ირანში სახალხო აჯანყებების ახალი ტალღა აზვირთდა. 1405 წ. იფეთქა სარბედართა ახალმა აჯანყებამ საბზევარში, რომელიც შაჰრუხის ჯარმა ძლივს ჩააქრო. 1406 წ. ასეთივე აჯანყება იყო მაზანდარანში; იქ სეი-იდების სახელმწიფო აღადგინეს, რომელიც თანდათანობით ჩვეულებრივ ფეოდალურ სამთავროში გადაიზარდა.

XV ს-ში სახალხო მოძრაობების განმასხვავებელი ნიშანი ის იყო, როომ გლეხები და ხელოსნები წვრილ ირანელ ფეოდალებთან ერთად უკვე აღარ გამოდიოდნენ. XV ს-ში სახალხო მოძრაობები მიმდინარეობდა უკვე, არა ზომიერი შიიტების (იმამიტების) იდეოლოგიური საფარველით, როგორც ეს XIV ს-ში იყო, არამედ „უკიდურესი“ შიიტების (არაბ. ღალი, მრ. ღულათ) შიიტური სექტების იდეოლოგიით. „უკიდურესი“ შიიტების იდეოლოგიის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანი იყო რწმენა ადამიანებში ღმერთის პერიოდულად გარდასახვისა (ე. ი. ღმერთის გარდაქმნა ადამიანად). ასეთებად ითვლებოდნენ: მოსე, იესო, მუჰამედი, შიიტური იმამები და „უკიდურესი“ შიიტური სექტების ფუძემდებელნი. „უკიდურესები“ უარყოფდნენ ორთოდოქსული (სუნიტური) ისლამის დოგმებსა და წეს-ჩვეულებებს. მათში შეიმჩნეოდა მკვეთრი გადახრა პანთეიზმისაკენ. „უკიდურესთა“ წრეში ქადაგებდნენ მიწებზე საერთო საკუთრებას, სოციალური თანასწორობის უტოპიურ იდეას.

XV ს-ის „უკიდურეს“ სექტებს შორის გამოირჩეოდა XIV ს-ის ბოლოს ხორასანში ჩამოყალიბებული ჰურუფიტების სექტა, რომლის ფუძემდებელიც იყო აზერბაიჯანელი ფაზულლაჰი, მეტსახელად ჰურუფი, ნაყოფიერი მწერალი, რომელიც სუნიტურ ისლამს აკრიტიკებდა. იგი უარყოფდა ორთოდოქსული ისლამის დოგმებს. მან შექმნა კაცობრიობის განვითარების თავისებური მოძღვრება. ფაზულლაჰის აზრით, ამ განვითარების ციკლის

მისტიკური გამოსახულება იყო არაბული ანბანი. აქედან სექტის სახელწოდება ჰურუფიტები (არაბ. ჰარფ. — ასო, მრ. — ჰურუფ.). სექტის მოღვაწეობამ მალე მიიღო ანტიფეოდალური ხასიათი. თემურ-ლენგმა ფაზულლაჰ ჰურუფი აზერბაიჯანში გააგზავნა, სადაც იგი მირანშაჰმა (თემურ-ლენგის შვილმა) საკუთარი ხელით დაახრჩო (1401 წ.). ჰურუფიტებს ევკავრებოდათ თემურ-ლენგი, განსაკუტრებით კი — მირან-შაჰი, რომელსაც (გველურ მეფეს) და ანტიქრისტეს (ად-დაჯლალს) უწოდებდნენ. ჰურუფიტების სექტა მალე ფართოდ გავრცელდა ირანში, აზერბაიჯანში, სირიასა და თურქეთის გლეხებსა და ქალაქის ბიუროკრატიაში. ჰურუფიტების მოძღვრების გამოჩენილი მიმდევარი იყო აზერბაიჯანელი პოეტი ნესიმი, რომელიც 1417 წ. სიკვდილით დასაჯეს ალეპოში, როგორც ერეტიკოსი (მას ცოცხლად გააძვრეს კანი) და თვალსაჩინო პოეტი ყასემ I-ი ანვარი („სანთლების გამანაწილებელი"), რომელიც ლექსებს წერდა აზერბაიჯანულ, გილიანურ, სპარსულ ენებზე. Iგი დიდხანს ცხოვრობდა ჰერათში (გარდაიცვალა 1434 წ.); მას მიაწერენ ქონების ერთობის შესახებ მოძღვრების ავტორობას.

1427 წ. 21 თებერვალს ჰერათის კათედრალურ მეჩეთში ფაზულლაჰ ჰურუფის მოწაფე, ვინმე აჰმედ ლური თავს დაესხა სულთან შაჰრუხს. სულთანი მძიმედ დაიჭრა მუცელში, თავდამსხმელი სულთნის მსახურებმა აკუწეს, ხოლო მისი ტანსაცმლის ჯიბეში ნაპოვნი განსაკუთრებული ფორმის გასაღების საშუალებით იპოვეს სახლი, სადაც მას ბინა ჰქონდა და დაადგინეს მისი ვინაობა. გამოძიებამ დაადგინა, რომ თავდასხმა მოაწყო ჰურუფიტების საიდუმლო სექტამ, რომელიც ამ სახლში იკრიბებოდა და რომლის სათავეშიც იდგა ცნობილი კალიგრაფი მაულანამა-რუფი. ეჭვი მიიტანეს ყასემ I-ი ანვარიზე, რომლის სიკვდილით დასჯა, მისი განსაკუთრებული პოპულარობის გამო, ვერ გაბედეს: იგი მხოლოდ გაასახლეს ხორასანიდან.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით (ვ. ა. გორდლევსკი და სხვ.) XV ს-ში ჩამოყალიბდა მეორე, ირანში და მეზობელი

ქვეყნების მომთაბარეებში, გლეხებში, ხელოსნებსა და ქალაქის ქვედა ფენებში გვიან გავრცელებული შიიტობის უკიდურესი სექტა „აჰლე ჰაყი“ („ჭეშმარიტების ხალხი“), სხვანაირად „ალი ილაჰი“ („ალის გამაღმერთებელნი“).

1441 წ. ხუზისტანში იფეთქა სახალხო აჯანყებამ, რომლის სათავეშიც იდგა სეიდი მუჰამედი, მეტსახელად მუშაშა (ბრწყინვალე) — უკიდურესი შიიტების განსაკუთრებული სექტის დამაარსებელი. იგი თავს თვლიდა მაჰდის წინამორბედად, ქადაგებდა მაჰდის მალე მოსვლას და ამ ქვეყანაზე საყოველთაო თანასწორობისა და სამართლიანობის დამყარებას. ისტორიკოს ჯაფარის სიტყვით, მისი დროშის ქვეშ 10 000-მდე „უმეცარი“, „მაწანწალა“ და „ქურდი“ შეგროვდა (ასეთი და მსგავსი სიტყვებით ირანის ფეოდალური ისტორიოგრაფია იხსენიებს ქალაქის ღარიბებსა და გლეხებს), რომელნიც აჯანყდნენ ჰუვეიზასა და შუშტერს შუა მდებარე რეგიონში. მათ ჩამოაგდეს და გაანადგურეს ადგილობრივი ფეოდალური მმართველის დინასტია, დიდებულები და სასულიერო ფეოდალები (შეიხები და სეიდები); მათი ქონება და სახლ-კარი ურთიერთშორის გაინაწილეს. ჯაფარი მუშაშას მიმდევრებს უწოდებს ფიდაებს (მოხალისეებს, რომლებიც მზად არიან თავგანწირვისათვის), აგრეთვე „ფილოსოფოსებს“ და „ისმაილიტებს“ („ფალსიფა ვა ისმაილია“). ამ სახელწოდებებით ხშირად იხსენიებოდნენ სახალხო მოძრაობების რადიკალური მიმართულების წარმომადგენლები.

ხალხთა მასების აჯანყებამ ხუზისტანში შეაშფოთა მეზობელი ოლქების ფეოდალური არისტოკრატია. მუშაშას აჯანყებულთა წინააღმდეგ ფარსის ფეოდალური ლაშქრით გამოვიდა შირაზის შეიხ ულ-ისლამი. ისტორიკოს ჯაფარის სიტყვით, „როდესაც ორივე ჯარი ერთმანეთს შეხვდა, მოხდა დიდი ბრძოლა და, რადგანაც მუშაშას მომხრეები იყვნენ ფიდაი, რომლებმაც სასიკვდილოდ გაწირეს თავი, ისინი მამაცურად იბრძოდნენ და შირაზის ჯარი მათ წინაშე გაიქცა“. მუშაშამ ალყა შემოარტყა ქ. ჰუვეიზას. მაშინ ადგილობრივმა ფეოდალებმა დახმარებისათვის

მიმართეს „ყარა-ყოინლუს“ ერთ-ერთ უფლისწულს ისფენდს, რომელიც მივიდა იქ თავისი მომთაბარეების ლაშქრით, გაიმარჯვა ავჯანყებულებზე, გაფანტა ისინი და დაარბია ხუზისტანი. მაგრამ რამდენიმე წლის შემდეგ მუშაშა დაბრუნდა. ავჯანყებამ კვლავ იფეთქა. ავჯანყებულებმა შეძლეს ჰუვეიზაის რეგიონში სარბედარული ტიპის პატარა სახელმწიფოს შექმნა,რომელმაც XVI ს-ის დასაწყისამდე იარსება.

§ 31. დასავლეთ ირანი და მისი მეზობელი ოლქები XV საუკუნის მეორე ნახევარში

„ყარა-ყოიუნლუს“ ფადიშაჰებს შორის ყველაზე ძლიერი იყო ჯეჰან-შაჰი (1436-1467 წწ). სულთან შაჰრუხის სიცოცხლეში იგი მის ვასალად სცნობდა თავს და კმაყოფილდებოდა თავისი სამფლობელოებით სამხრეთ აზერბაიჯანში, არმენიასა და არაბეთის ერაყში. მაგრამ შაჰრუხის სიკვდილის შემდეგ, მან ისარგებლა ხორასანში დინასტიური შინაომებით და თვითონ მიიღო სულთნის, ანუ დამოუკიდებელი ხელმწიფის ტიტული და 1453-1457 წწ შორის დაიკავა სპარსეთის ერაყი, ხიზისტანი, ფარსი და ქერმანი. მომთაბარეების მიერ დასავლეთ ირანის დაპყრობას თან სდევდა სისხლიანი რბევა-თარეში; განსაკუთრებით დაზარალდნენ ქალაქები სულთანიე და ისპაჰანი. პირველში დარჩა მხოლოდ 7000 მცხოვრები და იგი აღარ აღორძინებულა, ხოლო ისპაჰანში XV ს-ის ბოლოს იყო მხოლოდ 50 000 მცხოვრები და XVI ს-ის ბოლომდე ყოველგვარი სამეურნეო მნიშვნელობა დაკარგა. ჯეჰან-შაჰი დაიკავებდა ხორასანსაც ჰერათითურთ (1458 წ.), მაგრამ თემურიანი სულთნის აბუ-სა-იდის შემოტევამ და აზერბაიჯანში ფეოდალური ამბოხების შესახებ ცნობამ, იგი აიძულა სასწრაფოდ წასულიყო ხორასანიდან. სულთან აბუ-სა-იდსა და ჯეჰან-შაჰს შორის დადებული იქნა ხელშეკრულება, რომლის ძალითაც ირანის

„დიდი უდაბნო“ („დეშთ-ე ქევირ“) ცნობილი იქნა მათი სამფლობელოების საზღვრად. მათ შორის სამხედრო კავშირი იქნა დადებული, რომელიც ორივეს აძლევდა უფლებას თავიანთ სახელმწიფოებში შინაურ აშლილობებთან და სახალხო მოძრაობებთან ბრძოლისას (1459წ.).

ჯეჰანშაჰი – დახვეწილი, განათლებული დესპოტი და მეცნიერი, გამოირჩეოდა განსაკუთრებული ეჭვიანობით. მან ბევრი ამირა, „სახელმწიფოს საყრდენები“ და უბრალო ხალხი ციხეებში ჩაყარა.

XVIII ს-ის თურქი, არაბულენოვანი ისტორიკოსი მუნეჯიმბაში, ჩვენამდე არმოღწეულ პირველწყაროებზე დაყრდნობით, ასე ახასიათებს ჯეჰანშაჰს: „ეს იყო გარყვნილი, უზნეო, სისხლისმსმელი ტირანი, ერესისა და ულმერთოებისაკენ მიდრეკილი, რომელიც არ იცავდა წმინდა შარიათს; მთელ ღამეებს იგი ქეიფსა და დროსტარებაში ატარებდა, ხოლო დღე ეძინა, როგორც ძაღლს“. იგი ცდილობდა ცენტრალისტური პოლიტიკის გატარებას, რითაც მომთაბარე არისტოკრატიის უკმაყოფილება გამოიწვია, ხოლო მისმა რელიგიურმა „თავისუფალმა აზროვნებამ“ და შიიტებთან დაახლოების მცდელობამ, ხალხში მათი პოპულარობის ზრდის თავისი მიზნებისათვის გამოყენებამ, მას სუნიტი სასულიერო პირების მხრიდან სიძულვილი მოუტანა.

„ყარა-ყოიუნლუს“ მომთაბარე ტომთა გაერთიანება ჯერ კიდევ XIV ს-ის ბოლოდან მიწებისა და საძოვრების ხელში ჩასაგდებად გაუთავებლად ებრძოდა მომთაბარე ტომთა მეორე გაერთიანებას „აყ-ყოიუნლუს“ თურქმენებს („თეთრბატკნიან“ თურქმენებს), რომლებიც მდინარე ტიგროსის ზემო წელში და სივასა და დიარბექირს შორის მომთაბარეობდა. შანამ ჯეჰანშაჰ „ყარა-ყოინლუმ“ მასთან ზავი არ დადო (1459 წ.). „აყ-ყოიუნლუს“ ოღუზები ხშირად ებრძოდნენ ოსმალეთის სახელმწიფოს და მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ ბერძნული ტრაპიზონის იმპერიასთან (1204-1461 წწ.). „აყ-ყოიუნლუს“ მბრძანებელთათვის ტრაპიზონი სავაჭრო პორტი იყო.

სულთანმა ჰასან-ბეგ „აყ-ყოინლუმ“ (1453-1478 წწ), რომელსაც თავისი მაღალი და გამხდარი ფიგურის გამო „უზუნ-ჰასანს“ („გრძელი ჰასანი“) უწოდებდნენ, „ყარა-ყოინლუს“ თურქმენებს წაართვა სომხეთ-ქურთისტანის ზეგანი. 1467 წ. „აყ-ყოინლუს“ ლაშქარმა სამხრეთ სომხეთში გაანადგურა „ყარა-ყოინლუს“ ლაშქარი. უზუნ-ჰასანმა მოკლული ჯეჰანშაჰის თავი გაუგზავნა მის მოკავშირე თემურიან სულთან აბუ-სა-იდს, ხოლო ჯეჰანშაჰის შვილის თავი – ოსმალეთის სულთან მეჰმედ II-ს. 1468 წ. „აყ-ყოიუნლუს“ ჯარმა დაიკავა სამხრეთ აზერბაიჯანი თავრიზითურთ, რომელიც უზუნ-ჰასანმა თავის დედაქალაქად აქცია. „აყ-ყოიუნლუს“ სახელმწიფოს ტერიტორია მოიცავდა სომხეთ-ქურთისტანის ზეგანის გარდა არაბეთის ერაყს, სამხრეთ აზერბაიჯანს, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის ნაწილს მდ. მტკვარამდე, აგრეთვე სპარსეთის ერაყს, ფარსსა და ქერმანს, ანუ მთელს დასავლეთ ირანს. „აყ-ყოინლუს“ სახელმწიფომ ამ ტერიტორიაზე იარსება 1468 წ.-დან 1502 წ-მდე. „ყარა-ყოინლუს“ ტომების ნარჩენები გაითქვიფნენ „აყ-ყოიუნლუს“ ტომებში.

თემურიანმა სულთანმა აბუ-სა-იდმა, რომელსაც ეშინოდა „აყ-ყოიუნლუს“ სახელმწიფოს გაძლიერების, გადაწყვიტა დიდი სამხედრო ძალით აზერბაიჯანში გალაშქრება. იგი ფიქრობდა დასავლეთ ირანისა და სამხრეთ აზერბაიჯანის თავის სამფლობელოებთან შეერთებას, მაგრამ აბუ-საიდის ეს ლაშქრობა წარმატებით არ დასრულებულა. მუღანის ველზე ზამთრობის დროს თემურიანთა ლაშქარმა თითქმის მთლიანად დაკარგა ცხენები, ხოლო შემდეგ ბლოკირებულ იქნა „აყ-ყოიუნლუს“ და მისი მოკავშირეების ჯარის მიერ. თემურიანთა ლაშქარი დაიშშა, შემდეგ კი გაიფანტა. აბუ-სა-იდი გაიქცა, მაგრამ „თეთრბატკნიანებმა“ იგი შეიპყრეს და სიკვდილით დასაჯეს. არაბი და სპარსელი გეოგრაფების უმეტესობა მოგვითხრობს, რომ მუღანის ველს ზოგიერთ ადგილას წელიწადის გარკვეულ დროს ბალახი მოწამლულია და საქონლის საჭმელად გამოუსადეგარი ხდება. თემურიანთა მეომრებმა ეს არ იცოდნენ და ამიტომაც მთლიანად

დაეხოცათ ცხენები.

თავისი სახელმწიფო წყობით „აყ-ყოიუნლუს“ სახელმწიფო არაფრით გამოირჩეოდა „ყარა-ყოიუნლუსა“ და თემურიანთა სახელმწიფოებისაგან. უზუნ-ჰასანი უმთავრესად მომთაბარე არისტოკრატიას ეყრდნობოდა, მაგრამ ამავე დროს იგი ცდილობდა თავის მხარეზე ირანული ბინადარი არისტოკრატიის გადაბირებას. „აყ-ყოიუნლუს“ სახელმწიფოს მთავარი მტერი იყო ოსმალეთის იმპერია, რომელიც გაუთავებლად ომობდა დასავლეთით (ბალკანეთის ნახევარკუნძულსა და შავი ზღვის ჩრდილოეთ ნაწილში, აგრეთვე უნგრეთისა და ვენეციის წინააღმდეგ) და აღმოსავლეთში (მც. აზიასა და სომხეთ-ქურთისტანის ზეგანზე). ოსმალეთის ექსპანსიის წინააღმდეგ საბრძოლველად უზუნ-ჰასანმა კავშირი დაამყარა ოსმალეთის მთავარ მტერთან დასავლეთით — ვენეციასთან და ცდილობდა აგრეთვე კავშირის დამყარებას უნგრეთთან, პოლონეთთან და დასავლეთის სხვა სახელმწიფოებთან.

თავრიზში უზუნ-ჰასანის კარზე მუდმივად იმყოფებოდნენ ვენეციელი ელჩები კატერინო ზენო, ჯოზეფატო ბარბარო, ამბროჯიო კონტარინი, გამოჩნდნენ აგრეთვე უნგრეთისა და პოლონეთის ელჩები და რუსეთის მეფე ივანე III-ის ელჩი იტალიელი მარკო როსო, რომელიც აწარმოებდა მოლაპარაკებას უზუნ ჰასანთან რუსეთისა და „აყ-ყოიუნლუს“ სახელმწიფოს ოქროს ურდოს წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის თაობაზე. უზუნ-ჰასანი შევიდა ანტიოსმალურ ლიგაში, რომელშიც მონაწილეობდნენ აგრეთვე რომის პაპი, ვენეცია, ნეაპოლის სამეფო, უნგრეთი, კვიპროსი და საქართველო. ანტიოსმალურმა ლიგამ არ გაამართლა ის იმედები, რასაც მასზე ამყარებდნენ: მასში მონაწილე სახელმწიფოთა ინტერესები სხვადასხვა იყო, ამდენად ისინი შეთანხმებულად ვერ მოქმედებდნენ. ამასთანავე, ისინი ტერიტორიულად დაშორებულნი იყვნენ ერთმანეთისაგან. ვენეცია ცდილობდა უზუნ-ჰასანისათვის ცეცხლსასროლი იარაღის მიწოდებას, მაგრამ ამ დახმარებამ უმნიშვნელო შედეგი გამოიღო: უზუნ-ჰასანისათვის გამოგზავნილი ვენეციური ზარბაზნები ხელში

ჩაიგდეს, ნაწილობრივ ოსმალებმა, ნაწილობრივ კი ქურთმა ფეოდალებმა.

ოსმალების წინააღმდეგ აყ-ყოიუნლუს სამხედრო მოქმედება საბოლოოდ ამ უკანასკნელის მარცხით დამთავრდა: უზუნ-ჰასანის ჯარი თერჯენასთან (მდ. ევფრატის ზემო წელი) ბრძოლაში 1473 წ. ოსმალებმა გაანადგურეს. მარცხის მიზეზი იყო უზუნ-ჰასანის არტილერიის დაბალი დონე, აგრეთვე „ტეთრბატკინიანთა“ ჯარის ორგანიზაციის მოძველებული ფორმები. უზუნ-ჰასანის ჯარი ფაქტობრივად მხოლოდ და მხოლოდ მომთაბარე ტომთა ლაშქარი იყო, რომელიც ომში თავისი ოჯახებით, მონებითა და საქონლით მიდიოდა. მათი ლაშქრობა ფაქტობრივად ახალი საძოვრების საძიებლად გადასვლა იყო.

სახელმწიფოს ეკონომიკური დაცემა უკვე უზუნ-ჰასანის დროს შეიმჩნევა. ვენეციელი ელჩი კონტარინი გაოცებული იყო სამხრეთ აზერბაიჯანისა და სპარსეთის ერაყის სოფლების დაუსახლებლობითა და გაპარტახებით, აგრეთვე აუცილებელი საკვების სიძვირით. რადგანაც სოფლის მეურნეობის დეგრადაციის ძირითადი მიზეზი წინა საუკუნეებში გადასახადების ზრდა იყო, უზუნ-ჰასანმა საგადასახადო რეფორმა გაატარა: გადასახადების შესახებ ახალი ბრძანება გამოვიდა; შედგენილ იქნა ახალი „კანუნნამე“ – „კანონთა წიგნი“, რომლის ტექსტი ჩვენამდე არაა მოღწეული. ცნობილია მხოლოდ, ის, რომ დადგენილ იქნა მიწაზე ფიქსირებული გადასახადი მოსავლის 1/6-ის რაოდენობით; ცნობილია აგრეთვე ისიც, რომ თამღის რაოდენობა დაკანონდა საქონლის ღირებულების 5%-ის რაოდენობით (1 დინარი ყოველი 20 დინარიდან). მაგრამ უზუნ-ჰასანის საფინანსო უწყების მოხელეები დაწესებულ ნორმას ნაკლებ ანგარიშს უწევდნენ.

უზუნ-ჰასანის შვილის – სულთან იაკუბის დროს (1479-1490 წწ) მისი აღმზრდელი და მრჩეველი ყადი სე-იფ ად-დინ ისა ცდილობდა ახალი საფინანსო რეფორმის გატარებას. ხაზინის შემოსავლის შემცირება შედეგი იყო, არა მარტო სოფლის მეურნეობის დაცემის, არამედ სახელმწიფო მიწებისა და ხაზინის

შემოსავლის ხარჯზე სოიურღალების და იმუნიტეტის ზრდისა. ამიტომაც ყადი ისამ შეადგინა გეგმა, რაც ითვალისწინებდა სამხედრო და სასულიერო სამკვიდრო ლენების – სოიურღალების გაუქმებას; ამასთანავე, ახალი საგადასახადო სისტემის შემოღების მიზნით, ბრძანა მიწების აღწერა და ახალი საგადასახადო კადასტრის შემოღება (1489 წ.) სამხედრო და სასულიერო ფეოდალები ამ ღონისძიებებს წინ აღუდგნენ. 1490 წ. სულთან იაკუბის მოულოდნელმა სიკვდილმა (იგი მოწამლეს) ყადი ისას რეფორმებს ზღვარი დაუდო. იგი მისი მტრის, მთავარსარდალ თურქი ამირა სუფი ხალილის ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს.

უზუნ-ჰასანის მემკვიდრეების დროს „აყ-ყოიუნლუს“ სახელმწიფოს შინაური სისუსტე გამომჟღავნდა, რაც შედეგი იყო ფეოდალური დაქუცმაცებულობის ზრდისა და ცალკეულ ოლქებს შორის სუსტი ეკონომიკური კავშირისა. ცალკეულ ფეოდალურ დაჯგუფებათა შორის დაიწყო შინაური ბრძოლები. მომთაბარე ფეოდალები სულთნის ტახტის პრეტენდენტებად ასახელებდნენ უზუნ-ჰასანის მემკვიდრეებს, უფლისწულებს, რათა შემდეგ ამ მარიონეტების სახელით თვითონ ემართათ სახელმწიფო. 25 წლის განმავლობაში 10 ფადიშაჰი შეიცვალა.

ერთ-ერთი სულთანი აჰმედ ფადიშაჰი (1497 წ.) ცდილობდა თურქი ფეოდალების ძლიერებისა და გავლენის შესუსტებისთ (ისინი იყვნენ ფეოდალური დაშლილობის მთავარი სულისჩამდგმელნი, სახელმწიფოს დაშლის მთავარი მიზეზი) სახელმწიფოში სტაბილური ვითარების აღდგენას. მან ზოგიერთი მათგანი სიკვდილით დასაჯა და გააუქმა მისი წინამორბედების მიერ გაცემული ლენები – სოიურღალები. აჰმედ ფადიშაჰი, მომთაბარე ფეოდალურ არისტოკრატიასთან ბრძოლაში, ეყრდნობოდა ფეოდალთა მეორე ჯგუფს – ირანულ სამოქალაქო ბიუროკრატიას. აჰმედ ფადიშაჰს უნდოდა გლეხთა მხარდაჭერის მოპოვება, ამიტომ მან გაატარა საგადასახადო რეფორმა: შეინარჩუნა შარიათზე დაფუძნებული გადასახადები (ხარაჯა, უშრი, ზაქათი, ჯიზია), ხოლო დანარჩენი გადასახადები გააუქმა. ამ ღონისძიებებმა მომთაბარე

ფეოდალები გააღიზიანეს. სპარსეთის ერაყში და ფარსში ისინი ავჯანყდნენ. აჰმედ ფადიშაჰი შვიდთვიანი მმართველობის შემდეგ ავჯანყებულებთან ბრძოლაში, ისპაჰანის ახლოს, დაიღუპა. გამარჯვებულებმა ყველა მისი ბრძანება დაუყოვნებლივ გააუქმეს. ახალი შინაური ბრძოლების შემდეგ, „აყ-ყოიუნლუს“ სამფლობელოები ორმა პრეტენდენტმა გაიყო: ალვენდ „აყ-ყოიუნლუმ“ მიიღო აზერბაიჯანი და სომხეთი, სულთანმა მურადმა – არაბეთის ერაყი, სპარსეთის ერაყი და ფარსი (1500 წ.).

§ 32. აღმოსავლეთი ირანი XV საუკუნის მეორე ნახევარში

სულთან შაჰრუხის სიკვდილის შემდეგ (1447 წ.) თემურიანთა სახელმწიფოში კვლავ დაიწყო შინაური ომი. დინასტიის წევრები სულთნის ტახტისთვის იბრძოდნენ. გაიმარჯვა კანონიერმა მემკვიდრემ – ნიჭიერმა მეცნიერმა ულუღ-ბეგმა, რომელიც მამის – შაჰრუხის სიცოცხლეში შუა აზიის (მავერანაჰრის) მმართველი იყო; მაგრამ, უკვე ორი წლის შემდეგ იგი ტახტიდან ჩამოაგდო და სამარყანდის ახლოს მოკლა საკუთარმა შვილმა აბდ ალ-კატიფმა (1449 წ.), რომელსაც მხარს უჭერდნენ ნაყმბენდიების დერვიშული ორდენის შეიხები, რომლებიც უკმაყოფილონი იყვნენ ულუღ-ბეგის კარის საერთო განწყობილებით. შინაური ბრძოლის დროს ხორასანში თემურიანთა ბატონობის წინააღმდეგ სახალხო მოძრაობა დაიწყო. სულთან აბუ-სა-იდის (1451-1469 წწ) სიკვდილის შემდეგ, რომელიც უპირატესად მომთაბარულ არისტოკრატიას ეყრდნობოდა, თემურიანთა იმპერია ფაქტიურად ორ ცალკეულ სასულთნოდ გაიყო, სადაც თემურიანთა დინასტიის ორი სხვადასხვა ფრთა იჯდა ტახტზე: ხორასნის სასულთნო – ცენტრით ჰერათში და შუა აზიის სასულთნო – ცენტრით სამარყანდში. ხორასნის სასულთნოს შემადგენლობაში

შევიდა სისტანი, მაზენდარანი, გურგანი (ასტრაბადი) და ხორეზმი.

აბუ-სა-იდის მემკვიდრის – ხორასანის სულთნის ჰუსეი ბაიქარას (1469-1506 წწ) მმართველობის დასაწყისში ჰერათში ქალაქის ქვედა ფენები აჯანყდენენ. ეს აჯანყება გამოიწვია ფინანსთა დივნის მიერ შემოღებულმა აუტანელმა გადასახადებმა. აჯანყების მასშტაბებით შეშინებულმა სულთანმა ჰუსეინმა აჯანყებულებთან მოსალაპარაკებლად გააგზავნა თავისი ახალგაზრდობის მეგობარი ალიშერ ნავოი (1441-1501 წწ), შემდეგში დიდი ძველუზბეკი პოეტი და სახელმწიფო მოღვაწე. მასვე დაავალა საქმის გამოძიება და ხალხის დაწყნარება. ალიშერ ნავოი ჰერათში მივიდა და ბრძანა საკრებულო მეჩეთის კათედრიდან არაკანონიერი გადასახადების გაუქმების შესახებ ბრძანებულების წაკითხვა. მანვე ბრძანა იმ მოხელეების დაპატიმრება და სამართალში მიცემა, რომელთაც უკანონო გადასახადების შემოღებით სახალხო მოძრაობა გამოიწვიეს. ამის შემდეგ ჰერათის ოლქის ხელოსნები და გლეხები ორი წლით გაათავისუფლეს ჯარის შესანახი განსაკუთრებული გადასახადებისაგან. ასეთი ღონისძიებებით ალიშერ ნავოიმ რეპრესიების გარეშე შეძლო დედაქალაქ ჰერათში აჯანყების ლიკვიდაცია (1470 წ.).

სულთანმა ჰუსეინმა, ტახტზე განმტკიცების შემდეგ, ალიშერ ნავოი დანიშნა ფინანსთა დივანის ამირად, შემდეგ კი ვეზირად. ალიშერ ნავოიმ დიდებულებს შორის დაიკავა მეორე ადგილი ამირას – თურქულენოვანი მონღოლური ბარლასთა ტომის ბელადის შემდეგ (მოვიგონოთ, რომ ბარლასთა ტომიდან იყო თემურლენგი). ალიშერ ნავოი, როგორც სახელმწიფო მოღვაწე, ცხოვრებაში მოქმედებდა იგივე პრინციპებით,რაც თავის დროზე საფუძვლად დაედო ყაზან-ყაენის რეფორმებს: რენტა-გადასახადების ზუსტი ფიქსაცია, არაკანონიერი გადასახადების გაუქმება. მალე ფინანსთა უწყების მხრიდან მტრობამ და ინტრიგებმა ალიშერ ნავოი აიძულა უარი ეთქვა ვეზირის თანამდებობაზე, მაგრამ სიცოცხლის ბოლომდე მან სულთან ჰუსეინზე გავლენა შეინარჩუნა. ალიშერ ნავოის ხელშეწყობითა და ინიციატივით ჰერათში რამ-

დენიმე მედრესე და ბიბლიოთეკა აშენდა; ტუსისა და მეშჰედის ახლოს გაიყვანეს 70 კმ-ის სიგრძის სარწყავი არხი. სხვადასხვა ადგილებში აშენდა რაბათები, ქარვასლები, საავადმყოფოები, აბანოები, ხიდები, წყალსაცავები და სხვ.

XV ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში შეინიშნება გადასახადების ზრდა. ამასთანავე, რაიათებისაგან აკრეფილი თანხა თავს იყრიდა ამირების, საფინანსო მოხელეების და კარის დიდებულების ხელში. მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი შედიოდა ცენტრალური ხელისუფლების ხაზინაში. სულთანი ჰუსეინი ლოთი იყო; ამასთანავე, სახელმწიფო საქმეებისადმი გულგრილი. ამით სარგებლობდნენ საფინანსო მოხელეები და უსირცხვილოდ ძარცვავდნენ, როგორც ქვეშევრდომებს, ასევე ხაზინას. როდესაც ალიშერ ნავოის მთავარი მტერი მაჯდ ად-დინი ბოლოს და ბოლოს ხაზინის გაქურდვისათვის მოხსნეს და სამართალში მისცეს, მოხელეები, რომელთაც მისი ქონება აღწერეს, გაოგნებულნი იყვნენ არნახული სიმდიდრით: აუარებელი ოქრო-ვერცხლი, ძვირფასი ქვები, ფაიფურის ჭურჭელი, აბრეშუმის ხალიჩები და კარვები, იშვიათი წიგნები, ჯიშიანი ცხენები, მიწებზე რომ არაფერი ვთქვათ — ყველაფერი ეს მისი საკუთრება იყო.

სულთან ჰუსეინის დროს ფეოდალურ დაჯგუფებებს შორის ბრძოლა 1497 წელს გადაიზარდა ფეოდალთა ნაწილის — უმთავრესად მომთაბარე ფეოდალების აშკარა აჯანყებაში, რომლის სათავეშიც იდგა სულთან ჰუსეინის შვილი, ბალხის გამგებელი ბადი აზ-ზამანი. სულთან ჰუსეინის ჯარმა ეს აჯანყება ჩააქრო, მაგრამ შემდგომმა ფეოდალურმა ანარქიამ განაპირობა თემურიანთა ხორასანის სასულთნოს დაშლა. ეს პროცესი დააჩქარა მათმა ბრძოლამ მომთაბარე თეთრი ურდოს ოზბეგებთან — შეიბანიდებთან (შეიბანდების ულუსი იყო დღევანდელ ყაზახისტანში). შეიბანიდება ოზბეგებმა 1499-1500 წწ-ში დაიპყრეს თემურიანთა შუა აზიური სასულთნოს მიწები, ხოლო 1507 წ. სულთან ჰუსეინის სიკვდილის შემდეგ, მალევე გაანადგურეს ხორასანის თემურიანთა სასულთნოც.

§ 33. ფეოდალური ურთიერთობა ირანში XIV ს-ის მეორე ნახევარსა და XV ს-ში

მიწაზე ფეოდალური საკუთრების ფორმებმა, ფეოდალურმა იერარქიამ, იმუნიტეტისა და სამხედრო ლენური სისტემის განვითარებამ აღებულ პერიოდში განსაკუთრებულ სრულყოფილ განვითარებას მიაღწია. ლენის, როგორც მიწაზე და წყალზე პირობითი ფეოდალური საკუთრების — იკტას კანონზომიერი განვითარება და გაგრძელება იყო სოიურღალი.

სოიურღალის პირველი ხსენება წყაროებში ჩნდება XIV ს-ის პირველ ნახევარში. სასოიურღალო მიწები გავრცელებული იყო, როგორც დასავლეთ ირანში (ჯელაერიანთა, ხოლო შემდეგ ყარა-ყოინლუს და აყ-ყოიუნლუს სახელმწიფოებში), ასევე აღმოსავლეთ ირანშიც (თემურიანთა სახელმწიფოში). სოიურღალი (მონღ. „ბოძება“) იყო სულთნის მიერ მისი ვასალებისათვის მემკვიდრეობით ნაბოძები სხვადასხვა ფართობის — ოლქებით დაწყებული სოფლებით დამთავრებული — მიწები. სოიურღალის მფლობელი („საჰიბ-ე სოიურღალი“) ვალდებული იყო ყოფილიყო სახელმწიფოს სამსახურში და სასოიურღალო მიწებზე მსხდომი ფეოდალურად ვალდებული გლეხებიდან გამოეყვანა შეიარაღებული მხედრების გარკვეული რიცხვი. სოიურღალი იკტასაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ სოიურღალის მემკვიდრეობით მფლობელს, გარდა საგადასახადო იმუნიტეტისა (მუ-აფი), რაც ადრე მონღოლური პერიოდის იკტას მფლობელებს ჰქონდათ, ახლა ეძლეოდა სასამართლო და ადმინისტრაციული იმუნიტეტი. სასოიურღალო ტერიტორიაზე ყველა თანამდებობის პირი ინიშნებოდა სოიურღალის მფლობელის მიერ და მხოლოდ და მხოლოდ მასზე იყო დამოკიდებული. ცენტრალური სახელმწიფო აპარატის მოხელეებს სასოიურღალო ტერიტორიაზე აკრძალული ჰქონდათ შესვლა. ეს აკრძალვა სასოიურღალო სიგელებში გამოხატული იყო სპარსული ფორმულით: „კალამ ვა კადამ ქუთაჰ ვა პირამუნ ნეგარდად“ (მათ — მოხელეებმა დაიმოკლონ კალამი და ფეხი

და ნუ ტრიალებენ [სოიურღალის] შემოგარენში".

ადმინისტრაციული იმუნიტეტი სოიურღალის მფლობელს ანიჭებდა სასამართლოში და სამხედრო საქმეში უზენაესობას, ხოლო საგადასახადო იმუნიტეტი მას უფლებას აძლევდა თავის სასარგებლოდ აეღო რაიათებიდან ყველა ის გადასახადი, რომელიც ადრე ცენტრალური ხელისუფლების ხაზინაში შედიოდა. ამასთანავე, გადასახადი თან ემთხვეოდა ფეოდალურ რენტას. თუ სოიურღალად მთელ ოლქს აძლევდნენ, მაშინ მისი მფლობელი იღებდა მიწების ფონდის გამგებლობის უფლებას და სოიურღალებად თავის მხრივ მიწებს გასცემდა თავის ვასალებზე. მსხვილი სოიურღალების მფლობელებს ჰყავდათ თავისი ფეოდალური ლაშქარი და თავისი მოხელეები. სოიურღალები ეძლეოდათ როგორც სამხედრო, ასევე სასულიერო პირებს.

ალებული პერიოდისათვის მიწაზე ფეოდალური საკუთრების სხვა კატეგორიები ისეთივე რჩებოდა, როგორც ადრე, მაგრამ სახელმწიფო მიწების ფონდი ძალიან შემცირდა, ხოლო მულუქმა (ალოდის ტიპის უპირობო მემკვიდრეობითი საკუთრება) და ვაკუფმა (სასულიერო და საქველმოქმედო დაწესებულებების მიწები) არსებითად შეცვალეს თავისი სახე, რადგანაც ბევრი მულუქი საგადასახადო იმუნიტეტით სარგებლობდა („მულუქ-ი ხურრ" – „თავისუფალი მულუქი"). იმუნიტეტი მიეცა აგრეთვე ბევრ ვაკუფსაც.

მსხვილი მიწათმფლობელების, ფეოდალთა კლასის ზედაფენების ხელში მიწების კონცენტრაციის პროცესი, რომელიც წინა პერიოდში იყო დაწყებული, ახლაც გრძელდებოდა. აი, ზოგიერთი მაგალითი: ამირა ბაბა ჰაჯი კაერდიმ ყარა იუსუფისაგან სოიურღალად მიიღო 600 დიდი და პატარა სოფელი; ქურთული მომთაბარე ტომის რუზექის ბელადმა ამირა შამს ად-დინმა იმავე ყარა-იუსუფისაგან სამხრეთ სომხეთში სოიურღალად მიიღო ოთხი დიდი ოლქი; თემურიანთა უფლისწულის ბაისუნღულის სოიურღალები გურგანში, ხორასანში, სპარსეთის ერაყსა და ფარსის სხვადასხვა რეგიონებში 600 თუმნად (6 მილიონ დინარად)

იყო შეფასებული (დინარი შეიცავდა 2 მისხლამდე ვერცხლს — 9 გრამს და უდრიდა პირველ მსოფლიო ომამდე არსებული კურსით რუსულ 50 კაპიკს ვერცხლით); მედრესე მანსურიეს ვაკუფი შირაზში, რომელიც საგადასახადო იმუნიტეტით სარგებლობდა, შედგებოდა ფარსში მდებარე 50 სოფლიდან, საიდანაც 242 000 დინარი წლიური შემოსავალი შემოდიოდა; ჰერათის ოლქში მიწების დიდი ფონდი ეკუთვნოდა პოეტ აბდ არ-რაჰმან ჯამის, რომელსაც ყოველწლიურად ყოველდღიური ხარჯებისთვის 100 000 დინარის გადადება შეეძლო; ფეოდალების პოლიტიკური გავლენა განპირობებული იყო, არა მარტო მათი მიწების რაოდენობით და შემოსავლიანობით, არამედ მათი ნუკერების (ე.ი. ვასალების), უმეტესად წვრილი ფეოდალების რიცხვით, რომელნიც ვალდებულნი იყვნენ შეესრულებინათ მაღლა მდგომი ფეოდალის წინაშე სამხედრო სამსახური. XV ს-ის ბოლოს თემურიანი სულთან ჰუსეინის უძლიერესი ვასალი იყო ამირა ხოსროუ, რომელიც სოიურღალის საფუძველზე ფლობდა მდ. ამუ-დარიასა და ჰინდუკუშის მთებს შორის მდებარე ოლქებს. მას ემორჩილებოდა 30 000 ნუკერი (მეომარი — მელენეები, მისი ვასალები), რაც შეადგენდა მის ფეოდალურ ლაშქარს.

თემურიანთა და აყ-ყოიუნლუს სახელმწიფოებში XV ს-ში იმუნიტეტის გავრცელებამ დაასუსტა ცენტრალური ხელისუფლება, რომელმაც დაკარგა საგადასახადო, სასამართლო და ადმინისტრაციული იმუნიტეტი. ყველაფერი ეს გადავიდა ადგილობრივი ფეოდალური მბრძანებლების ხელში. მიწების ბოძებისა და იმუნიტეტის გაცემის ფირმანები მხოლოდ ფორმალურად გამოდიოდა ცენტრალური ხელისუფლების (სულთნების) სახელით. ფაქტობრივად სულთნები იძულებით ასრულებდნენ ფეოდალთა მოთხოვნებს. ფართოდ გავრცელდა თარხნის ინსტიტუტი. დიდი და პატარა ფეოდალები, იმუნიტეტის გარდა, სარგებლობდნენ სხვადასხვა პრივილეგიებით; სამხედრო დავლის გაყოფის დროს უპირატესობით, დანაშაულის ცხრაჯერ ჩადენამდე სასამართლო პასუხისმგებლობიდან განთავისუფლებით და სხვ. თემურიანთა

უფლისწულმა ზაჰირ ად-დინ ბაბურმა XVI ს-ის დასაწყისში გადაწყვიტა თარხან ბაქი ჩაღანის, რომლის სამსახურითაც უკმაყოფილო იყო, გაგდება. მან უპასუხა: „სანამ მე ცხრა დანაშაული არ ჩამიდენია, მანამ ვერ დამსჯით“. მაშინ ბაბურმა მას შეხსენა, რომ მას ჩადენილი აქვს ერთიმეორის მიყოლებით თერთმეტი დანაშაული და გაუშვა ის ოჯახით, ნუკერებით და ქონებით. მას ინდოეთში წასვლის ნება დართო.

აღებულ პერიოდში, ისევე, როგორც ადრე, ფეოდალთა კლასი ოთხი ძირითადი ჯგუფისაგან შედგებოდა: 1. მომთაბარული ტომების სამხედრო არისტოკრატია მონღოლური, თურქული, ქურთული („აჰლ-ე შამშირ“ – „ხმლის ხალხი“); 2. ადგილობრივი პროვინციული არისტოკრატია, რომელიც სახელმწიფოსთან სამსახურით არ იყო დაკავშირებული; 3. მუსლიმური სამღვდელოება; ამიერკავკასიაში – საქართველო, სომხეთი – ქრისტიანული; 4. შამოქალაქო ბიუროკრატია („აჰლ I-ი კალამ“ – „კალმის ხალხი“). უკანასკნელი სამი კატეგორიის ფეოდალები უფრო ხშირად სპარსელები და სხვა ირანელები იყვნენ.

XV ს-ის II ნახევარში, ირანში გლეხთა აჯანყებების ჩაქრობის შემდეგ, გლეხთა ფეოდალური ექსპლუატაცია გაძლიერდა. ერთ წყალობის სიგელში ჩამოთვლილია ოცდაშვიდი, მეორეში – ოცდათერთმეტი, მესამეში – თექვსმეტი გლეხებზე დაკისრებული გადასახადი და ფეოდალური ვალდებულება, რომელიც ადრე სულთნის სასარგებლოდ იკრიბებოდა და სრულდებოდა, ახლა კი მისთვის მიცემული იმუნიტეტის საფუძველზე –ფეოდალთა სასარგებლოდ. წყაროები აღნიშნავენ გლეხთა მძიმე მდგომარეობას XV ს-ის ბოლოს, მაგრამ არ გვაწვდიან ისეთ დეტალებს, როგორიც ჩვენთვის ცნობილია XIV ს-ის ისტორიკოსთა მონათხრობიდან.

§ 34. ირანის კულტურა XIII – XIV სს-ში

მონღოლთა დაპყრობებმა ირანის კულტურულ ცხოვრებაზე უარყოფითი გავლენა იქონია, მაგრამ მისი სრული მოსპობა ვერ შეძლო.

მონღოლი ილხანები, ჰულაგუ-ხანიდან მოყოლებული, არ იცნობდნენ და არ აფასებდნენ სპარსულ პოეზიას, მაგრამ სამსახურში სიხარულით იღებდნენ სპარსელ სწავლულებს: მათემატიკოსებს ისინი იყენებდნენ საფინანსო უწყებაში და სააღმშენებლო სამუშაოებთან დაკავშირებით, მედიკოსებს – ექიმებად, ასტრონომებს – როგორც კარის ასტროლოგებს (ვარსკვლავთმრიცხველებს), ისტორიკოსებს შეკვეთით აწერინებდნენ ჩინგიზ-ხანისა და მისი მემკვიდრეების ცხოვრებისა და დაპყრობების ისტორიას. უდიდესმა მათემატიკოსმა და ასტრონომმა ნასირ-ადინ ტუსიმ (გარდ. 1277 წ.) მარაღაში ააშენა ობსერვატორია მდიდარი ბიბლიოთეკით. იქ მუშაობდნენ, როგორც ადგილობრივი, ასევე ინდოელი და ჩინელი ასტრონომები. 1260 წ. ახლო ხანებში ათამალექ ჯუვეინიმ სპარსულ ენაზე შეადგინა დიდი სასიტორიო ნაწარმოები „თარიხ-ეჯეჰან გოშა“ („ქვეყნის დამპყრობის ისტორია“ – ჩინგიზ-ხანის ისტორია).

XIII-XIV სს-ის მიჯნაძე ყაზან-ყაენის ვეზირმა რაშიდ ად-დინ ფაზულლაჰ ჰამადანიმ (1247-1318 წწ) არაბულ ენაზე შეადგინა ჩვენამდე არმოღწეული საბუნებისმეტყველო მეცნიერების ენციკლოპედია, ხოლო შემდეგ სპარსულად დიდი საისტორიო ნაშრომი „ჯამი ათ-თავარიხ“ („მატიანეთა კრებული“) – უმნიშვნელოვანესი წყარო მონღოლთა პერიოდის ირანისა და საქართველოს ისტორიისთვის.

შირაზში დაიბადა და ახალგაზრდობისა და მოხუცებულობის წლები გაატარა გენიალურმა სპარსელმა პოეტმა, ლექსის დახვეწილმა ოსტატმა, მუსლიჰ ად-დინგ სა ადიმ (1184-1291 წწ). იგი ავტორია მსოფლიოში განთქმული დიდაქტიკური მოთხრობების კრებულის „ბუსთანის“ („ხილის ბაღი“) და „გოლე-

სთანის“ („ვარდნარი“), აგრეთვე ლირიკული ლექსების ოთხი კრებულის, ჰულაგუ ხანის მიერ ბაღდადის აღებაზე დაწერილი ელეგიის და სხვ. მან თავის ნაწარმოებებში ასახა ფეოდალური საზოგადოების და მონღოლთა ბატონობის ჩრდილოვანი მხარეები.

XIII ს-ში ცხოვრობდა ნიზარი ქუჰისტანელი – პოეტი, რომელიც უმღერდა ღვინოს, სიყვარულს და ცხოვრების სიხარულს.

XIV ს-ში ცხოვრობდნენ და შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდნენ პოეტი-პანეგირიკოსი, ლირიკოსი სალმან სავეჯი და ლირიკოსი ჰაჯუ ქერმანი, რომელიც ნიზამის ტრადიციებს აგრძელებდა.

ერთ-ერთი უდიდესი სპარსელი პოეტთაგანი იყო ჰაფეზი (1300 წ. ახლოს – 1389 წ.), რომელიც შირაზში ცხოვრობდა, იქვე გარდაიცვალა სიღარიბეში, ჰაფეზის ლექსები გამოირჩევა ფორმის შეუდარებელი ოსტატობით და დახვეწილი ლირიკული გრძნობებით. მისი ლექსების თემატიკაა სილამაზე და სიყვარული, მისწრაფებების თავისუფლება, ყვავილები, ღვინო, სიცოცხლის სიხარული, ადამიანის დამდაბლების გამო სევდა, უიმედო სიყვარულის გამო ტანჯვა, განშორების გამო წუხილი, პირფერობის ოფიციალური მორალის გაკიცხვა. ჰაფეზის სასიყვარულო ლაზალებს მუსლიმობის დამცველები განიხილავდნენ, როგორც ალეგორიებს „ღმერთისადმი მისტიკური სიყვარულის შესახებ“, მაგრამ ეს ასე არ იყო.

ხალხური, ანტიფეოდალური ტენდენცია სპარსულ პოეზიაში წარმოდგენილია ცნობილი პოეტებით, სარბედართა მოძრაობის მონაწილე იბნ იამინით (გარდ. 1368 წ.) და უბეიდ ზაქანით (გარდ. 1370 წ.), რომელთ სატირაში სასტიკადაა გაკიცხული ფეოდალური არისტოკრატიის გახრწნილება და პარაზიტობა, სამღვდელოების თვალთმაქცობა და სხვ. ზაქანის ლექსებში აშკარაა ათეისტური ტენდენცია. ზაქანიმ პოემა „თაგვებისა და კატების ომში“, ალეგორიულად აგვისახა ფეოდალთა წინააღმდეგ სახალხო მოძრაობა: თაგვები ავჯანყდნენ მათი მჩაგვრელი და

მჭამელი გრძელბეწვიანი კატების წინააღმდეგ.

ჰურუფიტების თანასწორობის იდეები აისახა XV ს-ის გამოჩენილი პოეტის ყასემ I-ი ანვარის შემოქმედებაში. XV ს-ში ცხოვრობდა გლეხი პოეტი იბნ ჰუსამ ქუჰისტანელი, ის მინდორში მუშაობის დროს ნიჩაბზე წერდა ლექსებს.

მონღოლთა და თემურ-ლენგის შემოსევებმა, მონღოლური და თურქულ-თურქმანული მომთაბარული არისტოკრატიის მხრიდან ჩაგვრამ, ხელი შეუწყო სუფიზმის (მისტიციზმის) გავლენის ზრდას. სუფიზმი ქადაგებდა „ცხოვრებისაგან განდგომას", საზოგადოებრივ საქმიანობაზე ხელის აღებას, ასკეტიზმს და კარჩაკეტილ ცხოვრებას. მისტიკოსი პოეტებიდან ყველაზე დიდი იყო მცირე აზიაში მცხოვრები, მაგრამ სპარსულენოვანი დერვიში შეიხი ჯელალ ად-დინ რუმი (1207-1273 წწ) – დახვეწილი ლირიკოსი და სტილის ოსტატი. რუმის ლექსებში მისტიციზმი და პანთეიზმი გადაჯაჭვულია თავისუფალი აზროვნების, რჯულთშეშფოთებლობის ჰუმანისტურ ქადაგებასთან, ადამიანის მიერ ადამიანის ჩაგვრის წინააღმდეგ პროტესტთან. სუფიური თეორიები ლექსად გამოხატეს ცნობილმა პოეტებმა შაბისტარიმ (XIV ს.), აუჰადიმ (XIV ს.), მაღრიბიმ (გარდ. 1406 წ.), სე იდ ნემთულლაჰ ქერმანიმ, რომელმაც შემდეგ ირანში დააარსა ძალზე გავლენიანი დერვიშული ორდენი ნი მეთულლაჰიე. ეს თეორიები აისახა აგრეთვე ტაჯიკებისა და სპარსელების დიდი პოეტის – ჯამის შემოქმედებაში (1414-1492 წწ.).

ამ პერიოდის ირანის არქიტექტურა გამოირჩევა მთელი რიგი მაღალი ხელოვნების ნიმუშებით. საფიქრებელია, XIII საუკუნისაა ალიდევის მავზოლეუმი – გუმბადი ალავიინ ჰამადანში. ეს ნაგებობა გარედან კვადრატულია, შიგნით რვაკუთხიანი; მისი შეისრული პორტალ და შიდა კედლები მდიდრულადაა დეკორირებული დახვეწილი ვარსკვლავიანი და მცენარეული ორნამენტებით, ფაიანსის ფილების გარეშე. XIII-XIV სს-ში აშენდა კოშკისებური, მრავალწახნაგოვანი მავზოლეუმი პირამიდისებრი გადახურვით მარაღაში, სალამასში, რედგანში, ისპაანში (იმამზადე

ჯავარის მავზოლეუმი) და სხვ. ქალაქებში.

XIII-XIV საუკუნეთა მიჯნაზე მიმდინარეობდა ინტენსიური მშენებლობა თავრიზში: რაშიდ ად-დინის მიერ აგებული შენობები მის კუთვნილ კვარტალ „რუბ ი რაშიდში“; ყაზან-ყაენის მიერ აგებული შენობები თავრიზის გარეუბან შამბ-ი ღაზანში (მათ შორის ყაზანის მავზოლეუმი ირანში უმაღლესი გუმბათით), ობსერვატორია, ჰოსპიტალი და სხვ., მარმარილოთი მოპირკეთებული ვეზირ თაჯ ად-დინ გილანის მეჩეთი; ყველა ეს ნაგებობა დაინგრა ირან-ოსმალეთის ომების დროს XVI-XVII სს-ში.

XIV ს-ის დასაწყისს მიეკუთვნება ჩვენამდე მოღწეული ნაგებობები: ულუჯაითუ-ხანის რვაკუთხიანი გუმბათიანი მეჩეთი-მავზოლეუმი სულთანიეში შეისრული პორტალით. ფერადი მოჭიქული, ჯვრისებური და ვარსკვლავისებური ფორმის შორენკეცით დეკორირებული საკრებულო მეჩეთი ვერამინში — თეირანის ახლოს; ფირ ბექრანის მავზოლეუმი ისპაჰანის ახლოს, გრანდიოზული პორტალით და ძალზე ნატიფი ჩუქურთმიანი მიჰრაბით; ულუჯაითუ-ხანის შესანიშნავი მიჰრაბი ისპაჰანის ძველ საკრებულო მეჩეთში (1310 წ.). XIV ს-შია აშენებული აგრეთვე ბაბა კასიმის მავზოლეუმი ისპაჰანში, რომელსაც შიგნით ლამაზი ფაიანსის მიჰრაბი აქვს. საკრებულო მეჩეთთან არის მედრესე. ამ დროსვეა აშენებული რვაწახნაგოვანი პრიზმის ფორმის გუმბათიანი ალიდ ალი იბნ ჯაფარის მავზოლეუმი ყუმში.

XV ს-შია აშენებული დეკორირებული, მოჭიქული შორენკეცის მოზაიკით სულთან შაჰრუხის მეულლის გაუჰარ შადის საკრებულო მეჩეთი მეშჰედში. ესაა სპარსული არქიტექტურის ერთ-ერთი საუკეთესო ძეგლთაგანი. იგი აშენებულია დიდი სპარსელი არქიტექტორის კავამ ად-დინ შირაზის მიერ. იმავე დედოფალ გაუჰარ შადის შეკვეთით აშენდა კიდევ უფრო ლამაზი მუსალლა (სადღესასწაულო მეჩეთი) ჰერათში (ამჟამად მისი ნანგრევებია შემორჩენილი). მისგან შემორჩა ლილისფერი და ცისფერი მოჭიქული შორენკეცებით მოპირკეთებული მინარეთები. სულთანმა შაჰრუხმა ჰერათში ააშენა დიდებული მეჩეთ-მავზოლე-

უმი, რომელიც შიგნით მოპირკეთებულია ფაიანსის ფილებით. შესამჩნევია ჩინური გავლენა. სულთანმა ჰუსეინ ბაიქარამ ჰერათში ააშენა მედრესე, რომლისგანაც მხოლოდ ოთხი მინარეთია შემორჩენილი; მისმა ვეზირმა ალიშერ ნავოიმ რესტავრაცია გაუკეთა 1200 წლის ახლო ხანებში ჰერათში აშენებულ საკრებულო მეჩეთს.

XV ს-ის პირველ ნახევარში ჯეჰანშ ჰ ყარა-ყოინლუმ თავრიზში ააშენა შესანიშნავი „ლურჯი მეჩეთი", რომელიც ცისფერი და ლურჯი ფიანსით იყო მოპირკეთებული (ამჟამად დანგრეულია); მანვე ისპაჰანში ააშენა მავზოლეუმი „დარბ-ი იმამი". XV ს-ის ბოლოსაა აშენებული ლამაზი პორტალ ისპაჰანში, „დარბი კოშკი", რომელიც სტალაქტიტებითა და სხვადასხვაფერი მოზაიკით იყო შემკული.

აღწერილ პერიოდში, შენობის დეკორირების დროს, ალებასტრზე დეკორირების ძველ ხერხთან ერთად, შენობის (სასულიერო, საერო) მოსაპირკეთებლად სულ უფრო და უფრო ხშირად იყენებდნენ სხვადასხვა ფერის მოჭიქულ შორენკეცს და ფაიანსის ფილებს. ეს არქიტექტურული კერამიკა სამი სახისა იყო: შორენკეცი, რელიეფური შორენკეცი, მოზაიკა შორენკეცისაგან. „ლურჯი მეჩეთის" შორენკეცით მოპირკეთება (თავრიზი) ერთ-ერთი საუკეთესო მაგალითია სპარსული არქიტექტურული კერამიკის. შესანიშნავია ალიდ იბნ ჯაფარის მავზოლეუმის დიდი მიჰრაბი ყუმში. იგი სამსართულიანი ნიშის ფორმისაა, მოპირკეთებულია ქაშანური ფაიანსის რელიეფური შორენკეცით, შემკულია ყურანიდან ამოღებული წარწერებით (XIV ს.). ილუსტრირებული ფაიანსისმალალმხატვრული სპარსული სინები და ლარნაკები (XIII ს.) ინახება ერმიტაჟში (პეტერბურგი).

ირანში ამ პერიოდში ფაიანსის წარმოების მთავარი ცენტრები იყო ქაშანი ვერამინი და სულთანაბადი. გამოყენებითი ხელოვნების სხვა ნიმუშები: მინისა და მთის ბროილს ნაკეთობანი, მინანქარი, ოქროთი და ვერცხლით მოკაზმული იარაღი, ოქროთი და ვერცხლით ინკუსტრირებული ბრინჯაოს ნაკეთობანი,

ვერცხლისა და ოქროს ძაფით ნაქსოვი მოხატული ქსოვილები, ფარჩა, აბრეშუმისა და შალის ხალიჩები, აგრეთვე გამოირჩეოდნენ თავისი მაღალხარისხოვნებით.

დიდი ხნის განმავლობაში მკვლევართა შორის გაბატონებული იყო მოსაზრება, რომ XIII ს-დე მინიატურის ხელოვნება არ არსებობდა. დღეს-დღეობით ეს მოსაზრება უარყოფილია. აღმოჩენილია მინიატურებით ილუსტრირებული XII ს-ის სპარსული ხელნაწერები. XIII-XIV სს. სპარსული მინიატურა ამჟღავნებს ჩინურის გავლენის ნიშნებს. მონღოლმა ილხანებმა ირანში თან მოიყვანეს ჩინელი ასტრონომები, მათემატიკოსები, ექიმები, მხატვრები და მხატვრული ხელოსნობის ოსტატები. ჩვენამდე მოაღწიეს XIV ს-ის ხელნაწერებმა, რომლებიც შესანიშნავი მინიატურებით არის დასურათებული; მაგ., რაშიდ ად-დინის „ჯამი ათ-თავარიხის“ 111 მინიატურა (დაცულია პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის საცავში). იგივე თხზულების 1314 წ. ხელნაწერი (დაცულია სამეფო სააზიო საზოგადოების მუზეუმში, ლონდონში), მუჰამედ იბნ მაჰმუდ ბაღდადის ნამუშევრები, „შაჰ-ნამეს“ ხელნაწერის მინიატურები 1332 წ. (დაცულია პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში). XIII-XIV სს-ის მინიატურებს, გარდა მხატვრული ღირსებისა, დიდი მნიშვნელობა აქვს სპარსელებისა და მონღოლების კოსტიუმების ისტორიის შესასწავლად. ამ მინიატურებზე გამოსახული მონღოლი ხანების, მათი ცოლების, უფლისწულების და სხვა მონღოლთა კოსტიუმები ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით რეალურია და სავსებით იდენტურია XIII ს-ის ჩინელი ავტორის მენ-ხუნის აღწერილობისა მის „მონღოლთათართა შესახებ ჩანაწერებში“.

XIV ს-ის ბოლოსაა გადაწერილი ცნობილი კალიგრაფის მირ ალი თებრიზის მიერ ჰაჯუ ქირმანის პოემა, რომელიც ილუსტრირებულია მინიატურისტ ჯუნეიდ სულთანის მიერ. მის მინიატურებში სპარსული ლანდშაფტი საოცარ შთაბეჭდილებას ახდენს.

XIV-XV სს. მიჯნაზე ჩამოყალიბდა ახალი ე.წ. თებრიანთა,

ანუ ჰერათის მხატვარ-მინიატურისტების ახალი სკოლა, რომლის ფუძემდებლადაც აღმოსავლელი ავტორები ასახელებენ ოსტატ (უსტად) გუნგას. ეს სახელი, როგორც ჩანს, ჩინური წარმოშობისაა. მისი და მისი უახლოესი მოწაფეების ნამუშევრები ჩვენამდე არ მოსულა. ამ ფერწერის დამახასიათებელი ნიშნებია ჩინეთის ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი კომპოზიციების ახალი ხერხების შემოტანა. მინიატურის თემურიანთა სკოლის გავლენა გავრცელდა ხორასანში და შუა აზიაში, რომლებიც თემურიანთა დროს პოლიტიკურად გაერთიანებულნი იყვნენ. ამ სკოლის მოღვაწეობის მთავარი ცენტრი იყო ჰერათი. სულთან შაჰრუხის დროს, მისი შვილის — უფლისწულ ბაისუნღურის ინიციატივით, აქ შეიქმნა წიგნის ხელოვნების აკადემია, რომელმაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა მინიატურისა და კალიგრაფიის, აგრეთვე ირანში წიგნის გადაწერის საქმის ტექნიკის განვითარებაში (აკადემია 1507 წლამდე არსებობდა). ამ აკადემიიდან ამოდიოდა მდიდრულად გაფორმებული და ილუსტრირებული ხელნაწერი წიგნები: მაგ., „მირჯ-ნამე: (წიგნი მუჰამედის „ამაღლების“ შესახებ), რომელშიც წითელი, ცისფერი და ოქროსფერი ფერის შეხამება ძლიერ ეფექტს ქმნის. XV ს-ის დასაწყისიდან დიდი პროგრესი იქნა მიღწეული ნახატის განვითარებაში. ბუნების გაცოცხლება და გრაცია, ნახატის მკვეთრი გამოსახულება — ესაა ჰერათის სკოლის ხელოვნების დამახასიათებელი ნიშნები.

სპარსული მინიატურის უდიდესი ოსტატი იყო ბეჰზადი (დაიბადა 1455 წ. — გარდაიცვალა 1535 ან 1536 წწ). ბეჰზადიმ თემურიანთა სკოლის ხატვის სტილი სრულყო და სპარსულ ფერწერას შემდგომი განვითარების მიმართულება მისცა. ირანში ბეჰზადი იყო პეიზაჟის პირველი ოსტატი. აყვავებული ატმის ხეები,აშოლტილი კვიპაროსის რიგები,ბაღები აუზებით ლურჯი ცის, ან მთვარიანი ღამის ფონზე — ყველაფერი ეს ბეჰზადისთან მომხიბვლელადაა ასახული. მისი შემოქმედება გამოირჩეოდა სურათის და ხაზების ოსტატობით, აგრეთვე ფიგურებისა და სახეების ინდივიდუალური გამოსახვით. მისი ნაშრომები ქმნიან

ჰარმონიის, სიმშვიდისა და სირბილის განწყობილებას. მას არ უყვარდა ბატალური სცენების გამოსახვა, ის იყო მშვიდობიანი ცხოვრების, გაზაფხულისა და რბილი ლანდშაფტების მხატვარი.

ბეჰზადის ნაშრომებს შორის აღსანიშნავია „ზაფარ-ნამეს“ ხელნაწერის მინიატურები (1467 წ. დაცულია ნატიფი ხელოვნების მუზეუმში, ბოსტონში, აშშ); ნიზამის „ხამსეს“ ორი ხელნაწერი (ერთი მათგანი, 1494 წ-სა, ინახება ბრიტანეთის მუზეუმში, ლონდონში); ხოსროუ დეჰლევის „ხამსეს“ ხელნაწერები, კერძოდ ხოსრიუ დეჰლევის „ლეილა და მაჯნუნის“ ხელნაწერი (1495 წ.). ინახება პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში. იმ პორტრეტებს შორის, რომლებიც ბეჰზადის კალამს მიეწერება, არის თემურიანთა სულთნის, ჰუსეინ ბაიქარას, ტყვე თურქი მთავრის, ჩაფიქრებული დერვიშის, ოსმალო უფლისწულის (ასლი კონსტანტინოპოლში, ოსმალეთის სულთნის მეჰმედ II-ის კარზე მცხოვრები იტალიელი მხატვრის – ჯენტილე ნელინის ნახატიდან) პორტრეტები. ბეჰზადიმ თავისი ცხოვრების უკანასკნელი ათი წელი გაატარა თავრიზში, შაჰ ისმაილ I სეფიანის კარზე.

მთელ რიგ ქალაქებში, კერძოდ ჰერათში, აყვავდა ირანში დიდად დაფასებული კალიგრაფიის ხელოვნება. კალიგრაფიის ოსტატებიდან განსაკუთრებით ცნობილნი არიან ხოჯა მირ თებრიზი (ცხოვრობდა XIV-XV სს. მიჯნაზე), რომელმაც შექმნა შემდეგში ირანში ყველაზე უფრო ფართოდ გავრცელებული ნასთალიქი. სულთან ალი მესჰედ (გარდ. 1520 წ.) – სულთან ჰუსეინ ბაიქარას კარის კალიგრაფი, „კალიგრაფების ყიბლა“, ავტორი ტრაქტატისა „ლექსად სტილის“, კალიგრაფიის შესახებ. XIII-XIV სს-ში ირანის კულტურული ცხოვრების მთავარი ცენტრები იყო თავრიზი, ისპაჰანი და შირაზი, ხოლო XV ს-ში ჰერათი და თავრიზი.

თავი VII

ირანი XVI – XVIII საუკუნებში

§ 1. ირანი 1500 წლის ახლო ხანებში

XVI ს-ის დასაწყისისათვის ირანი არ იყო ერთიანი პოლიტიკური ერთეული. 1500 წლისათვის „აყ-ყოიუნლუს“ („თეთრბატკნიან“ თურქმენთა) სახელმწიფო გაყოფილი იყო ალვენდსა და სულთან მურადს შორის. პირველი მბრძანებლობდა არმენიასა და აზერბაიჯანში, ხოლო მეორე – სპარსეთის ერაყში. ფარსში, იეზიდში, ქერმანსა, არაბეთის ერაყსა და დიარბექირში, ფაქტობრივად, სულთან მურადისაგან დამოუკიდებლად, მმართველობდნენ „აყ-ყოიუნლუს“ დინასტიის სხვა უფლისწულები. ხუზისტანში ფეხმოკიდებული იყო არაბული წარმოშობის „მუშაშას“ დინასტია. აბერქუჰში, ქაშანში, სემნანსა და სისტანში დამოუკიდებელი მბრძანებლები ისხდნენ. აზანდარანი დაახლოებით ათ ადგილობრივ დინასტიას შორის იყო დაყოფილი. გილიანში იყო ორი საამირო (სახანო) – ლაჰიჯანის (ბიიე ფიშ) და რეშთის (ბიიე ფას). თალიშში განსაკუთრებული სახანო იყო. აღმოსავლეთით – ხორასანი (ახლანდელი ავღანისტანი და თურქმენეთი) თემურიანი სულთნის ჰუსეინ ბაიქარას (1469-1506 წწ.) ხელში იყო (დედაქალაქი – ჰერათი). ბალხში და ყანდაჰარში სულთან ჰუსეინ ბაიქარაზე ნომინალურად დამოკიდებული განსაკუთრებული მმართველები ისხდნენ. თითქმის ყველა ზემოხსენებულ დამოუკიდებელ ხელმწიფეს ჰყავდა თავისი ვასალები, რომლებიც ცალკეულ ოლქებს მემკვიდრეობით განაგებდნენ. ამ პერიოდის ყველა მსხვილი და წვრილი დინასტია შეიძლება სამ კატეგორიად დაიყოს: 1. ადგილობრივი, ირანელი ფეოდალური დიდებულებისაგან წარმოქმნილი დინასტიები; 2. მომთაბარე ტომების ბელადებისაგან წარმოქმნილი დინასტიები (უპირატესად თურქული; დასავლეთით, განაპირა რეგიონებში – ქურთული);

3. შიიტური სეი იდების დინასტიები, რომლებიც XIV-XV სს-ში სახალხო მოძრაობების შედეგად სწრაფად დაწინაურდნენ და მალე გადაიქცნენ ჩვეულებრივ ფეოდალურ მბრძანებლებად (ხუზისტანსა და კასპიისპირეთის ოლქებში). ზემოხსენებული სახელმწიფოებიდან განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ „აყ-ყოიუნლუს“ სახელმწიფოები და თემურიანთა ხორასანის სულთნო, მაგრამ ორივე ეს სახელმწიფო XV ს-ის ბოლოსათვის შინაური ბრძოლებით დასუსტებული იყო. ამასთანავე, ორივეს ძლიერი მტერი ემუქრებოდა: „აყ-ყოიუნლუს“ სახელმწიფოს – ოსმალეთი, ხოლო ხორასნელ თემურიანებს – მომთაბარე ოზბეგები შეიბან-ხანით სათავეში, რომელთაც უკვე დაიკავეს შუა აზიელ თემურიანების სამფლობელოები (1499-1500 წწ).

§ 2. სეფიანები და ყიზილბაშები XVI ს-ის დასაწყისამდე

სეფიანთა სახელმწიფოს წარმოშობა დაკავშირებულია ე-წ. „ყიზილბაშთა“ მოძრაობასთან, რომლის სათავეშიც სეფიანთა ფეოდალური გვარი იდგა. ამ გვარის აღზევება დაკავშირებულია XIII-XIV სს-ის ირანში სუიფზმის და დერვიშული ორდენების გავლენის მნიშვნელოვნად გაფართოებასთან. სუფიურ-დერვიშული ორდენი სეფევიე, რომლის სათავეშიც იდგნენ მემკვიდრეობითი „უხუცესები“ (არაბ. შეიხი, სპარს. ფირ), ანუ „მერშიდები“ (არაბ. „მეგზურები“) სეფიანთა საგვარეულოდან, ჩამოყალიბდა ჯერ კიდევ მონღოლთა ბატონობის დროს. ორდენის და შეიხთა საგვარეულოს სახელწოდება დაკავშირებულია წმინდანად შერაცხული შეიხ სეფი ად-დინ ისპაყის (1252-1334 წწ) სახელთან. იგი იყო მოწაფე და სიძე დერვიშული ორდენის ცნობილი შეიხის ზაჰედისა (გარდ. 1300 წ. ახლო ხანებში). შეიხი სეფი ად-დინი და მისი მემკვიდრე სეფიანები ცხოვრობდნენ სამხრეთ აზერბაიჯანის ქალაქ

არდებილში. სეფევიეს ორდენის ადრეული ისტორიის წყაროებად მიჩნეულია შეიხ სეფი ად-დინის ორი ბიოგრაფია, რომლებიც დაწერილია XIV ს-ის მეორე ნახევარში აფლაკისა და დერვიშ იბნ ბაზაზის მიერ. მათში „წმინდა შეიხის სასწაულების“ ლეგენდარულ თხრობასთან ერთად არის სოციალურ-ყოფითი ხასიათის ბევრი ძვირფასი ცნობა, რომელთა მსგავსსაც ვერ ვხვდებით ნარატულ წყაროებში.

დერვიშული წრე, რომელშიც XIII-XIV სს-ის მიჯნაზე ალმოცენდა სეფევიეს ორდენი, თავდაპირველად, ისევე როგორც, იმავე პერიოდის ზოგიერთი სხვა ორდენი, დაკავშირებული იყო სახალხო მოძრაობებთან. იბნ-ბაზაზი მოგვითხრობს, რომ შირვანშაჰი შეიხ მაზაჰედის ბრალს სდებდა გლეხების აბუნტებაში და სამიწათმოქმედო სამუშაოებიდან მოცდენაში. დერვიშის მიმდევრებს შორის (არაბ. მურიდ, თურქ. მიურიდ) საკმაო რაოდენობით იყვნენ ხელოსნურ კორპორაციებთან დაკავშირებული „აჰიები“ („ძმები“), მაგრამ უკვე 2-3- ათეული წლის შემდეგ ორდენში უპირატესობა მოიპოვეს ფეოდალურ არისტოკრატიასთან დაკავშირებულმა ელემენტებმა. ორდენის მიურიდებს შორის გამოჩნდნენ ფეოდალური ზედაფენის წარმომადგენლები: მაგ., ცნობილი ისტორიკოსი რაშიდ ად-დინი, მისი შვილი ვეზირი ღიას ად-დინ მუჰამედ რაშიდი და თვით ილხანი აბუ-სა იდი. შეიხი სეფი ად-დინი, რომელიც თავდაპირველად ფლობდა მიწის მხოლოდ ერთ პატარა ნაკვეთს („ჯუფთ-ე გავ“ –6-7 ჰექტარს), სიცოცხლის ბოლო ხანებში იქცა საკმაოდ მსხვილ მიწათმფლობელად, რომელსაც ორ ათეულ სოფელზე მეტი ეკუთვნოდა.

უახლესი გამოკვლევების მიხედვით, შეიხი სეფი ად-დინი სუნიტი იყო. იგი არ მიიჩნევდა თავს მეოთხე ხალიფა ალის შთამომავლად (შეგახსენებთ, რომ ხალიფა ალი მუჰამედის სიძე და ბიძაშვილი – გარდ. 661 წ., შიიტების რწმენით პირველი იმამია). როგორც ჩანს, ხალხთა მასებზე გავლენის შენარჩუნების მიზნით, შეიხ სეფი ად-დინის შვილმა და მისმა მემკვიდრემ შეიხმა სადრ ად-დინმა, არჩია ზომიერ შიიტებთან – „იმამიტებთან“

(„თორმეტი შიიტური იმამის თაყვანისმცემლებთან“) დაახლოება: XIV-XV სს-ში შიიტობა გავრცელებული იყო გლეხებსა და ქალაქის ღარიბებს შორის. როგორც ჩანს, მაშინვე ჩამოყალიბდა ლეგენდა შეიხ სეფი ად-დინის წარმოშობის შესახებ მეშვიდე შიიტური იმამის მუსა კაზიმისაგან (გარდ. 799წ.) ოცდამეერთე მუხლად. მუსა კაზიმი იყო ალის და ფატიმას შთამომავალი, მეხუთე თაობა. ეს ლეგენდა შემდეგში სეფიანებს გამოადგათ თავიანთი პოლიტიკური პრეტენზიების დასაკმაყოფილებლად.

პირველი სეფიანი შეიხები არდებილში ცხოვრობდნენ. მათი მშობლიური ენა თურქულ-აზებაიჯანული იყო. მათ დიდი გავლენა ჰქონდათ, ჰყავდათ მიურიდები, არა მარტო აზერბაიჯანში, არამედ დასავლეთ ირანშიც (ისპაჰანი, შირაზი და ა.შ.), განსაკუთრებით კი რუმში (მც. აზიაში). სეფი ად-დინის მესამე შთამომავალი შეიხი იბრაჰიმ შეიხ-შაჰი (1427-1447 წწ) უკვე არდებილის და მისი ოლქის ფეოდალური მბრძანებელი იყო. „საქმე ისაა, რომ გლეხთა მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესება XV ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ხელსაყრელ ნიადაგს უქმნიდა ყიზილბაშური მოძრაობის გავრცელებას, არდებილის შეიხები საზოგადოების დაბალი ფენების მისწრაფებებს მარჯვედ უხამებდნენ სოციალურ დემაგოგიას. ამით აიხსნება, რომ ყიზილბაშურ მოძრაობაში მომთაბარეებს გარდა ვხედავთ, გლეხებს, ვაჭრებს, ხელოსნებს. ამის მიუხედავად, დაუშვებელია ყიზილბაშთა მოძრაობის სახალხო მოძრაობასთან გაიგივება. ეს იმიტომ, რომ ყიზილბაშთა ზედა ფენისათვის უცხო და მიუღებელი იყო ამ მოძრაობის სოციალური მოტივები. თვითონ არდებილის შეიხები მხოლოდ იმ სოციალური ძალების გამოყენებას ლამობდნენ, რომელთა ბრძოლა ფაქტიურად თეთრბატკნიან თურქმენთა დინასტიის და სახელმწიფოს წინააღმდეგ წარმოებდა (ვ. გაბაშვილი).

XV ს-ის სეფიანთა მთავარი დასაყრდენი მომთაბარე ტომები გახდნენ, რომელთა დიდი ნაწილი აზერბაიჯანსა და ირანში მც. აზიიდან მოვიდა ოსმალო სულთნებთან კონფლიქტის გამო. თავდაპირველად ასეთი ტომი შვიდი იყო: შამლუ, რუმლუ, უსტაჯლუ,

თექელუ, ავშარი, ყაჯარი, ზულკადარი. ამათგან მხოლოდ შამლუსა და რუმლუს ტომები ემორჩილებოდნენ სეფიანებს მთელი შემადგენლობით. ამ ტომებმა მოგვიანებით, შეიხ ჰაიდარის დროს (1460-1488) მიიღეს „ყიზილბაშების“ სახელწოდება („ყიზილბაში“ თურქულ-აზერბაიჯანულად ნიშნავს „წითელთავიანს“) მომთაბარეები 12 შიიტი იმამის პატივსაცემად ატარებდნენ 12 წითელი გრაგნილისაგან შედგენილ ჩალმას. ყიზილბაშები წვერს იპარსავდნენ,გრძელ ულვაშებს უშვებდნენ,იტოვებდნენ მხოლოდ ქოჩორს. ისინი გამოირჩეოდნენ მეომრული შიიტური ფანატიზმით. ყიზილბაშური ტომები თავიანთი მომთაბარე ფეოდალებით (ამირებით) პოლიტიკურად და სულიერად სეფიანებზე იყვნენ დამოკიდებულნი. ყიზილბაშები სეფიან შეიხს აღიარებდნენ თავიანთ სულიერ მეთაურად, ხოლო საკუთარ თავს უწოდებდნენ მის „მიურიდებს“, „დერვიშებს“, „სუფიებს“; ამავე დროს იყვნენ მისი ვასალები და შეადგენდნენ მის ფეოდალურ ლაშქარს. ამიტომაც, სეფევიეს ორდენი მშვიდობიანი დერვიშული ძმობიდან, როგორიც ის იყო XIV ს-ში, გადაიქცა თავისებურ სასულიერო-რაინდულ ორდენად. „სარწმუნოებისათვის ომის“ საბაბით სეფიანი შეიხები — ყიზილბაშური ტომობრივი ლაშქრის სათავეში მდგომნი, XV ს-ის მეორე მესამედიდან ყოველწლიურად სისტემატურად თავს ესხმოდნენ არამუსლიმურ ქვეყნებს, დაღესტანსა და ჩერქეზთა ქვეყანას (XV ს-ში დაღესტნის დიდ ნაწილს და ჩერქეზებს ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ ისლამი მიღებული: ისინი ნაწილობრივ ქრისტიანები იყვნენ, ნაწილობრივ ლი — კერპთაყვანისმცემლები, ანიმისტები), საქართველოს, ტრაპზონის სამეფოს. რელიგიურ საბურველში გახვეული ეს ექსპედიციები სხვა არაფერი იყო, თუ არა ყაჩ ღური თავდასხმები, რომლებსაც მომთაბარეთათვის მოჰქონდათ მდიდარი ნადავლი, განსაკუთრებით ცხენები, ჯოგი და ორივე სქესის ტყვეები. ტყვეებს მონებად აქცევდნენ და მათ ნაწილს, ვენეციელი ელჩის კატერინო ზენოს ცნობით, ყიდდნენ არდებილის მონათა ბაზარზე. სეფიანი შეიხები ჯუნეიდი და ჰაიდარი ყიზილბაშებზე დაყრდნობით ფართო დაპყრობებისაკენ

მიისწრაფობნენ და ამ მიზნის მისაღწევად შიიტობაში ხედავდნენ იდეოლოგიურ იარაღს.

საქართველოს, დაღესტანსა და ჩრდილოეთ ხშირი თავდასხმების დროს ყიზილბაშებს შირვანშაჰის სამფლობელოებზე უხდებოდათ გავლა. საქართველოს მოკავშირე სუნიტი შირვანშაჰები, არცთუ უსაფუძვლოდ, ამ ლაშქრობებს თავიანთი ქვეყნისათვის საშიშად მიიჩნევდნენ და ზოგჯერ მათთვის გზის გადაჭრას ცდილობდნენ, რის შედეგადაც შეიხი ჯუნეიდი (1460 წ.) და შეიხი ჰაიდარ (1488 წ.) შირვანშაჰის ლაშქართან ბრძოლებში დაიღუპნენ. შირვანშაჰებს მხარს უჭერდნენ აყ-ყოიუნლუს სულთნები. შეიხ ჰაიდარის უფროსი ვაჟი შეიხ ალი, აყ-ყოიუნლუს ლაშქართან ბრძოლაში დაიღუპა, რის შედეგადაც აყ-ყოიუნლუს ჯარმა 1495 წ. ქ. არდებილი დაიკავა. მაგრამ დამარცხებული ყიზილბაშები მალე მომაგრდნენ: მათ ისარგებლეს თავიანთი მტრის – აყ-ყოიუნლუს – ბანაკში შინაური ბრძოლით. შეიხ ჰაიდარის უმცროსი ვაჟი ჭაბუკი ისმაილი, რომელიც გილიანში იმალებოდა, არდებილში დაბრუნდა და ყიზილბაშებს ჩ უდგა სათავეში (1499 წ.). მან დაამარცხა სეფიანთა მტერი შირვანშაჰი ფარუჭ-იასარი და ააოხრა შირვანი (1500-1501 წწ), მაგრამ იქ მყარად ფეხის მოკიდება ვერ შეძლო. შემდეგ მან დაამარცხა ალვენდ აყ-ყოიუნლუ,დაიპყრო სამხრეთ აზერბაიჯანი, დაიკავა თავრიზი, აქცია იგი თავის დედაქალაქად და აქ მიიღო ირანის შაჰინ-შაჰის ტიტული (1501 წ.). 1503 წ. შაჰ ისმაილ I-მა (1501-1524 წწ.) ჰამადანის ახლოს სასტიკად დაამარცხა და გააქცია სულთანი მურად აყ-ყოიუნლუ და დაიკავა მთელი სპარსეთის ერაყი. აყ-ყოიუნლუს სახელმწიფომ შეწყვიტა არსებობა. 1503 წ. ყიზილბაშებმა დაიკავეს აგრეთვე სემნანი და ფარსი დედაქალაქ შირაზითურთ, ხოლო 1504 წ. – იეზდი. 1502-1509 წწ. შორის პერიოდში შაჰ ისმაილ I-ს დამორჩილდნენ ხუზისტანის, ქურთისტანის, გილიანის, მაზენდარანის და დასავლეთ ირანის დანარჩენი ნაწილის დინასტიები. ყიზილბაშთა მიერ ირანის დაპყრობა გაადვილა ცალკეულ დინასტიებს შორის

წინააღმდეგობამ და მტრობამ. მთელი დასავლეთი ირანი ყიზილბაშთა ხელში მოექცა. 1504 წ. ოზბეგთა მიერ შევიწროვებულმა სულთანმა ჰუსეინმა შაჰ ისმაილ I-ს მოსალაპარაკებლად ელჩი გამოუგზავნა, მაგრამ რადგან ჰუსეინის მიერ შაჰ ისმაილისადმი გამოგზავნილ წერილში სულთნის მორჩილებაზე შაჰ ისმაილისადმი არაფერი იყო თქმული, ამ უკანასკნელმა მოლაპარაკებზე უარი განაცხადა. ამასობაში, სულთან ჰუსეინის სიკვდილის შემდეგ მალევე, მუჰამედ-ხან შეიბანის ჯარებმა ხორასანის დიდი ნაწილი დაიკავეს (1507 წ.). ამრიგად, ყიზილბაშებს საქმის დაჭერა მოუხდათ აღმოსავლეთით ახალ მტერთან. მუჰამედ-ხან შეიბანდის განზრახული ჰქონდა მთელი ირანის დაპყრობა. XVI ს-ის სპარსელი ისტორიკოსის ხონდემირის ცნობით, შეიბან-ხანმა შაჰ ისმაილ I-ს წერილი მისწერა, რომლითაც ირონიულად ამცნო მექაში ჰაჯის თაობაზე თავისი განზრახვის შესახებ (ე.ი. ერაყსა და აზერბაიჯანში თავისი ლაშქრობის შესახებ). შაჰ ისმაილ I-მა საპასუხო წერილით ასევე ირონიული ტონით ამცნო მას თავისი სურვილის შესახებ მეშჰედში, მერვე შიიტური იმამის არ-რეზას საფლავზე ჰაჯის თაობაზე (ე.ი. ხორასანში ლაშქრობაზე). 1510 წ. ყიზილბაშებსა და ოზბეგებს შორის გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა მერვის ახლოს. ოზბეგთა ჯარი დამარცხდა; შეიბან-ხანი გაქცევის მცდელობის დროს მოკლეს. დახოცილი ოზბეგების თავის ქალებიდან ისმაილ I-მა მინარეთები ააშენებინა. ხორასანი მდ. ამუ-დარიამდე (ბალხის ოლქს გარდა) ყიზილბაშებმა დაიკავეს.

ამ გამარჯვების მნიშვნელობა ძალიან დიდი იყო; მან ხელი შეუწყო ირანში სეფიანთა ბატონობის განმტკიცებას. ყიზილბაშები ცდილობდნენ შუა აზიის დაპყრობასაც, მაგრამ ოზბეგებმა ისინი ყირშთან ახლოს სასტიკად დაამარცხეს.

ყიზილბაშთა დაპყრობები დასავლთითაც ვრცელდებოდა. ოსმალეთის სულთანმა ბაიაზეთ II „დერვიშმა“ ისმაილ I-ს ელჩობა გაუგზავნა, წარმატებები მიულოცა, შესთავაზა კეთილმეზობლობა და მეგობრობა (1504 წ.), მაგრამ ამან ყიზილბაშთა წინსვლა

დასავლეთისკენ არ შეაჩერა. 1507 წლისათვის ყიზილბაშებმა დაიკავეს სომხეთი, ქურთისტანი, დიარბექირი. 1508 წელს მათ აიღეს ბაღდადი და დაიკავეს არაბეთის ერაყი. თურქეთის მცირე აზიაში ბევრი შიიტი იყო, რომლებიც მზად იყვნენ თურქეთის სულთნის წინააღმდეგ ასავანყებლად და ყიზილბაშთა დასახმარებლად. მარინო სანუტოს ცნობით, მცირე აზიის მოსახლეობის 4/5 შიიტი იყო და სეფიანებს თანაუგრძნობდა.

საულთან ბაიაზეთ II-ის მმართველობის ბოლო ხანებში იფეთქა მომთაბარეებისა და გლეხების ავჯანყებამ შიიტობისა და შაჰ ისმაილ I-ის მხარდაჭერის ლოზუნგებით. ავჯანყებას სათავეში ჩაუდგა ჰასან-ოღლუ ყიზილბაში თექელუს ტომიდან, რომელიც თავის თავს უწოდებდა „შაჰ-ყულუს" („შაჰის მონა"). ეს ზედმეტი სახელი სუნიტებმა და ოსმალთა მომხრეებმა გადააკეთეს „შეითან-ყულუდ" („ეშმაკის მონა"). მცირეაზიელი შიიტების ავჯანყება ოსმალეთის იმპერიისათვის ძალზე საშიში აღმოჩნდა. მის ჩასაქრობად საჭირო გახდა დიდი ფეოდალური ლაშქრის შეგროვება. ავჯანყებულებთან ბრძოლაში მდ. გოიუქ-ჩაიზე, სივასსა და კეისერს შორის, დაიღუპა თურქეთის დიდი ვეზირი და ზოგიერთი მონაცემის მიხედვით, თვით „შაჰ-ყულიც". მცირეაზიელი შიიტების ავჯანყების ჩაქრობის შემდეგ, გადარჩენილი ავჯანყებულები ირანში გაიქცნენ. შაჰ ისმაილ I-ის მთავრობამ მხარი არ დაუჭირა მცირეაზიელ შიიტებს და არ დაეხმარა მათ. ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ მცირეაზიელ შიიტებს შორის ბევრი იყო ე.წ. „უკიდურესი" შიიტი, რომლებიც საყოველთაო თანასწორობის იდეებს ქადაგებდნენ. ისინი შაჰ ისმაილ I-ზე ამყარებდნენ დიდ იმედს. მაგრამ ყიზილბაშთა ფეოდალური ზედაფენა და თვით შაჰიც, ამ მოძრაობის სახალხო ხასიათის გამო, შეშინდნენ და არ დაეხმარნენ მას. გარდა ამისა, შაჰის მთავრობას არ უნდოდა ოსმალეთთან აშკარა კონფრონტაცია და არ გამოიყენა მისი მძიმე მდგომარეობა: ოსმალეთში, შიიტების ავჯანყებასთან ერთად, დაიწყო შინაური ბრძოლა ღრმად მოხუც სულთან ბაიაზეთ II-სა და მის შვილებს შორის.

ბაიაზეთ II-ის შვილმა სულთანმა სელიმ I-მა „იავუზმა“ („მრისხანე“) 1512-1520 წწ. შეცვალა თურქეთის საგარეო პოლიტიკა. მთელი XV ს-ის განმავლობაში თურქეთი დაპყრობით ომებს აწარმოებდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულის სახელმწიფოების წინააღმდეგ. სელიმ I-მა დაგეგმა ფართო დაპყრობები მცირე აზიაში. მან მოამზადა ლაშქრობა ირანის წინააღმდეგ ,ორთოდოქსული (სუნიტური) ისლამის ერეტიკოსი (შიიტი) მუსლიმებისაგან დაცვის საბაბით. სელიმ I-ის ბრძანებით, წინასწარ შედგენილი სიების მიხედვით, მც. აზიაში ორმოცი ათასი შიიტი გაჟლიტეს. ამრიგად, ზურგის უსაფრთხოება უზრუნველყოფილი იყო და სელიმ I-მა სეფიანთა სახელმწიფოსთან ომი დაიწყო. თურქეთის ჯარმა, რომელიც იმ დროისათვის ძლიერ არტილერიას ფლობდა (აღსანიშნავია, რომ ცეცხლსასროლი ზარბაზნები – „რადანდაზი“ ირანში გამოჩნდა ჯერ კიდევ თემურლენგის დროს 1387 წ. XV ს-ის ბოლოს ჰერათში ამზადებდნენ პრიმიტიულ ზარბაზნებს, მაგრამ ისინი დაბალი ხარისხის, არაეფექტური იყო), ოსმალებმა 1514 წლის 23 აგვისტოს სამხრეთ აზერბაიჯანში, ჩალდირანის ველზე დაამარცხა ყიზილბაშთა ლაშქარი. ყიზილბაშებმა სწრაფად დაიხიეს უკან. შაჰის ჰარემიც კი თურქეთის სულთნის ხელში მოხვდა. სულთანი თავრიზსაც დაიკავებდა, მაგრამ მან ვერ გამოიყენა ეს გამარჯვება თურქიანიჩრების ამბოხების გამო, რომლეთა შორის არცთუ ცოტა შიიტების მხარდამჭერი იყო. ამიტომაც და აგრეთვე ყიზილბაშების ახალი შემოტევის გამო, სელიმმა უკან დაიხია. სამხრეთი აზერბაიჯანი და არაბეთის ერაყი სეფიანებს დარჩათ, რომელთაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაშიც შეინარჩუნეს თავიანთი გავლენა. 1516, 1518 და 1521 წწ-ში შაჰ ისმაილ I-ის სარდალმა დივსულთან რუმლუმ სამჯერ იღაშქრა საქართველოში, 1524 წ. გაზაფხულზე კი თვითონ შაჰ ისმაილი წამოუძღვა ლაშქარს შაქისაკენ. „XVI ს. პირველ მეოთხედში ყიზილბაშთა ლაშქრობების შედეგად (რომლებიც ისმაილის გამეფებისთანავე დაიწყო და მისი ზეობის ბოლომდე გაგრძელდა), საქართველოში

ირანის პოლიტიკური ბატონობა არ დამყარებულა. ქართველმა მეფე-მთავრებმა (ქართლის მეფე დავითი, კახეთის მეფე ლევანი, სამცხის ათაბაგები ყვარყვარე და მანუჩარი) „ბაჯ ო ხარაჯ“ - ის გადახდა იკისრეს, ისმაილმა კი ისინი თავგებითა და ხალათებით დაასაჩუქრა. „მაგრამ ეს არც საქართველოს პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას ხელყოფდა და არც განსაკუთრებით ამძიმებდა მის საერთო მდგომარეობას. სეფიანთა სახელმწიფოს არასტაბილურობა, ეკონომიკური სისუსტე, ყიზილბაშური ტომობრივი ლაშქრის არამდგრადობა და პარტიკულარიზმი, შუა აზიის ოზბეგურ სახანოებთან გაუთავებელი კონფლიქტები და სხვა მრავალი პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური თუ ფეოდალური საკითხების მოუგვარებლობა, შაჰ ისმაილს აღმოსავლეთ საქართველოს დაპყრობა-ინკორპორაციის შესაძლებლობას არ აძლევდა. ამდენად, იგი იძულებული იყო ამ რეგიონში მხოლოდ მარბიელი ხასიათის შემოსევებით დაკმაყოფილებულიყო“ (ნ. გელაშვილი).

§ 3. სეფიანთა სახელმწიფო

ახლად შექმნილ სახელმწიფოს უწოდებდნენ ირანს, ისევე როგორც უფრო ადრე ჰულაგუიანთა სახელმწიფოსაც, მაგრამ ხშირად მას იხსენიებდნენ სეფიანთა, ანუ ყიზილბაშთა სახელმწიფოს („დოულეთ-ი ყიზილბაშ“) სახელით.

საზღვარგარეთელი აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსები, არცთუ იშვიათად, ხედავდნენ და ხედავენ სეფიანთა სახელმწიფოში ირანის ნაციონალურ სახელმწიფოს, რომელიც თურქ დამპყრობლებთან ირანელების ბრძოლის შედეგად ჩამოყალიბდა. ეს არა სწორია, უპირველეს ყოვლისა იმიტომ, რომ XVI ს-ში სპარსულმა ეროვნებამ სეფიანთა სახელმწიფოში არ დაიკავა გაბატონებული მდგომარეობა. „ირანის შაჰინ-შაჰის“ ტიტული, რომელიც ისმაილ I სეფიანმა მიიღო, არ მიუთითებდა ირანული ელემენტის

პოლიტიკური როლის რაიმე გაძლიერებაზე. საქმე ისაა, რომ ირანის შაჰინ-შაჰის („მეფეთა-მეფის“) ტიტულთან მცირე და შუა აზიაში სასანიანთა სახელმწიფოს დროიდან დაკავშირებულია წარმოდგენა უნივერსალურ მსოფლიო მონარქიასთან, მსგავსად იმისა, როგორც შუა საუკუნეების ევროპაში ასეთი წარმოდგენა დაკავშირებული იყო რომის, ხოლო შორეულ აღმოსავლეთში – ჩინეთის იმპერატორის ტიტულთან.

სეფიანთა სახელმწიფო შეიქმნა უმთავრესად თურქულ-თურქმანული ტომების მცდელობის შედეგად. ამიტომაც შაჰ ისმაილისა და მისი უახლოესი მემკვიდრეების დროს, XVI ს-ის ბოლომდე, სახელმწიფოში ხელმძღვანელი როლი აზერბაიჯანულ-თურქული (ყიზილბაშური) მომთაბარული არისტოკრატიის ხელთ იყო. სწორედ მათი წრიდან ინიშნებოდნენ უმთავრესი კარის მოხელეები, ოლქის გამგებლები და მხედართმთავრები. ჯარი ძირითადად დაკომპლექტებული იყო მომთაბარე ტომების მოლაშქრეებისაგან (მხოლოდ მცირე ნაწილი იყო ბინადარი ფეოდალური მოლაშქრე).

სასახლის კარზე და ჯარში დიდხანს ბატონობდა აზერბაიჯანული ენა, რომელიც გასაგები იყო ირანში მცხოვრები ყველა თურქული მოდგმის ხალხისათვის. თვით შაჰ ისმაილი ლექსებს წერდა ამ ენაზე „ხატაის“ ფსევდონიმით. მხოლოდ ოფიციალურ მიწერ-მოწერაში, ძველი ფეოდალური ტრადიციის (სელჩუკების, ილხანების) მიხედვით, გამოიყენებოდა სპარსული ენა. სეფიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში, გარდა ირანისა, შედიოდა მთელი რიგი ქვეყნები არასპარსული მოსახლეობით: აზერბაიჯანი სომხეთი, სამხრეთი თურქმენეთი, ავღანეთი. XVI ს-ის შუა ხანებამდე სახელმწიფოს ცენტრი იყო არა ირანში, არამედ აზერბაიჯანში – თავრიზში. ამიტომ, სეფიანთა სახელმწიფოში უნდა დავინახოთ ისეთივე კონგლომერატი დაპყრობების შედეგად შეკავშირებული ცალკეული ტომებისა და ხალხებისა, როგორიც იყო ადრინდელი ფეოდალური სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები ირანის ტერიტორიაზე. მხოლოდ მოგვიანებით,

XVI ს-ის ბოლოდან, ირანული ელემენტის როლი სეფიანთა სახელმწიფოს ცხოვრებაში უფრო მნიშვნელოვანი გახდა.

პირველმა სეფიანებმა კარგად იცოდნენ, რომ სხვადასხვა ეთნიკური მოსახლეობით და ეკონომიკური ცხოვრებით მოცული მთელი რიგი ქვეყნების და ოლქების ერთობის შენარჩუნება ადვილი არაა. მათ უნდოდათ შეენარჩუნებინათ ეს ერთობა. ამიტომაც თავის სახელმწიფოს სხვადასხვა ტომები მუსლიმურ მოსახლეობას თავს მოახვიეს ერთი სახელმწიფო რელიგია — შიიტური (ზომიერი შიიტების — იმამიტების) აღმსარებლობა.

უკვე შაჰ ისმაილ I-მა, რომელმაც 1501 წ. დაიკავა თავრიზი, გამოსცა ბრძანება, რათა „მოედნებზე ელანძღათ აბუ-ბაქრი, ომარი და ოსმანი, ხოლო ვინც ამას წინ აღუდგებოდა, მისთვის თავი მოეკვეთათ". „ის გარემოება, რომ XVI ს-ის დამდეგს სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა შიიტობა, რომელიც იმთავითვე ირანელთა განმათავისუფლებელ ბრძოლას დაუკავშირდა, აიხსნება, არა „არიულის სულის ენერგიის გამოვლინებით" ან ირანული ელემენტის მონაწილეობით, არამედ უმთავრესად სოციალური, ეკონომიკური და პოლიტიკური ხასიათის მიზეზებით (ფრანც ბაბინგერი).

თუ არდებილის შეიხებმა შიიტობა სოციალური და პოლიტიკური რიგის მოვლენებს დაუკავშირეს, შაჰ ისმაილმა ის მსხვილი მიწისმფლობელობის გასაუქმებლად და მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობაში დამოუკიდებელი მდგომარეობის მოსაპოვებლად გამოიყენა.

შიიტობა ყიზილბაშებს შესაძლებლობას აძლევდა მოეხდინათ სუნიტი საერო და სასულიერო ფეოდალების მიწების ექსპროპრიაცია" (ვ. გაბაშვილი).

ყველგან, სადაც კი სეფიანთა ბატონობა დამყარდა, დაიწყო სისხლიანი დევნა „უკიდურესი" შიიტების და სუნიტებისა. სდევნიდნენ აგრეთვე სუფიზმის „ერეტიკულ" მიმდინარეობას და ყოველგვარ თავისუფალ აზროვნებას, ე.ი. საერო მეცნიერებას და ფილოსოფიას. შიიტური სასულიერო პირების ფანატიზმმა, აგრეთვე

შუა აზიასთან და სხვა სუნიტურ ქვეყნებთან კავშირების გაწყვეტამ, მძიმე დაღი დაასვა XVI-XVIII სს. ირანის პოეზიის, ფილოსოფიის და საერთოდ სულიერი, ცხოვრების განვითარებას.

§ 4. ფეოდალური ურთიერთობა ირანში სეფიანთა დროს

ფეოდალთა კლასი, ისევე როგორც წინა პერიოდში, შედგებოდა ოთხი ძირითადი ჯგუფისაგან: 1. მომთაბარე ტომთა სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია, რომელთა შორის პირველი ადგილი ყიზილბაშური ტომების ამირებს ეკავათ; 2. ირანული წარმოშობის ძველი დინასტიები და ადგილობრივი ფეოდალები ცალკეულ ოლქებში; 3. უმაღლესი შიიტური სასულიერო პირები; 4. სამოქალაქო ბიუროკრატია. ამ უკანასკნელმა მხოლოდ XVI ს-ის ბოლოდან დაიწყო მნიშვნელოვანი პოლიტიკური როლის თამაში. ის პირველ სამ ჯგუფზე დაბლა იდგა. მომთაბარე ტომთა ბელადები (მირ-ი ილ), არამარტო განაგებდნენ თავიანთ ტომებს, არამედ, არცთუ იშვიათად, მათთვის სარჩოდ მიცემულ მიწებს მემკვიდრეობით ისაკუთრებდნენ და ამ მიწებზე მსხვილი გლეხების ფაქტიური ფეოდალ-ექსპლუატატორები იყვნენ. შაჰის მიერ მომთაბარე ტომთა ბელადებისადმი ნაჩუქარ მიწებს სხვადასხვა სახელი ჰქონდა: იურტი (მონღ.), ოჯაკლიკი (თურქ.) ჯა ო მაყამ (სპარს.-არაბ.). ასეთივე წყალობა ეძლეოდათ სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის ცალკეულ წარმომადგენლებსაც (ამირებს): ასე, მაგ., 1553 წ. შაჰ-თამაზ I-მა ქურთული მომთაბარე ტომის სიიჰ მანსურის ბელად ხალილ-ხანს უბოძა აბხარის, ზენჯანის და სულთანიეს ოლქები იმ პირობით, რომ მას შაჰის ჯარში თავისი ფეოდალური ლაშქრიდან 3000 კაცი გამოეყვანა. მომთაბარე ტომების (ილ. მრ. ილიათ — თურქ. „იურტები“), გარდა ბინადარით დასახლებული დამუშავებული მიწებისა,

მიუცავდა აგრეთვე საძოვრებს – იალაღებს და ყიშლაღებს. ფაქტიურად, ეს საძოვრები ტომთა ბელადების განკარგულებაში იყო, მაგრამ ამ მიწების ყიდვა-გაყიდვა და თავის პირად საკუთრებად გადაქცევა მათ არ შეეძლოთ. მომთაბარე ტომებში, ისევე როგორც ადრე, შენარჩუნებული ჰქონდათ პატრიარქალური ფეოდალური ურთიერთობანი. რიგითი მომთაბარის მიერ მომთაბარული არისტოკრატიის სასარგებლოდ ფეოდალური ვალდებულებების შესრულება „გვარის დახმარების“ საბურველში იყო გახვეული. შენარჩუნებული იყო ტომებად და გვარებად დაყოფა, რაც სპარსელებსა და სხვა ბინადარ ხალხებში კარგა ხანია აღარ არსებობდა.

მომთაბარე ტომთა – „იურტების“ გარდა, XVI ს. ირანში მიწაზე და წყალზე ფეოდალური საკუთრების ისეთივე კატეგორიები იყო, როგორც ადრე: 1. სახელმწიფო მიწები (დივანის მიწები); 2. შაჰის საგვარეულოს მიწები (ხასე); 3. ლოდიალური მიწები (მულუქი); 4. სასულიერო და საქველმოქმედო დაწესებულებების მიწები (ვაკუფი); 5. სამკვდრო ლენები (სოიურღალი), რომელთა არსებობა სახელმწიფო სამსახურით იყო განპირობებული. მაგრამ, რადგანაც სეფიანთა სახელმწიფოს წარმოშობის შემდეგ, მიწების ფონდის დიდი ნაწილი ახალი პატრონების (სახელმწიფოსა და ყიზილბაშური არისტოკრატიის) ხელში გადავიდა, სხვადასხვა კატეგორიის მიწებს შორის თანაფარდობა შეიცვალა: დივანის, ხასეს, განსაკუთრებით კი მომთაბარე ტომთა ბელადების „იურტების“, ანუ ყიზილბაში ამირების (ხანებისა და სულთნების) მიწების ფონდი გაიზარდა, სამაგიეროდ შემცირდა მულუქებისა და სოიურღალების მიწების რაოდენობა. სეფიანმა შაჰებმა შეინარჩუნეს სასოიურღალო მიწების ნაწილი; ამავე დროს, ისინი თავს იკავებდნენ ახალი სოიურღალების გაცემისაგან, რადგანაც სოიურღალების მფლობელებს განუსაზღვრელი ძალაუფლება ჰქონდათ. „საჰიბი სოიურღალის“ ამგვარი შეუზღუდავი ძალაუფლება ძირს უთხრიდა სახელმწიფოს.

სეფიანები ამჯობინებდნენ დიდებულებისა და მსახურეული პირებისათვის სამსახურის სანაცვლო „თიულების“ მიცემას. „თიული“ (თურქ. სიტყვაა) პირველად იხსენიება XV ს-ის დასაწყისში აბდ არ-რეზყ სამარყანდის თხზულებაში, მაგრამ ეს ინსტიტუტი ფართოდ გავრცელდა XVI ს-ში. „თიულის“ სახელქვეშ იგულისხმებოდა გარკვეული მიწებიდან ფეოდალური რენტის მთლიანად, ან ნაწილობრივ ბოძება. ზოგიერთი „თიული“ მიმაგრებული იყო ამა თუ იმ თანამდებობაზე. ზოგიერთი პირადი დამსახურებისათვის და სიცოცხლის განმავლობაში პერსონალურად ეძლეოდა მსახურეულ პირს, მაგრამ არა მემკვიდრეობით და ადმინისტრაციული იმუნიტეტის გარეშე. ამგვარად, ცენტრალური ხელისუფლების მიერ „თიულის“ შემოღება „იკტას“ ფეოდალური ინსტიტუტის აღდგენის მცდელობა იყო. „იკტას“ ფეოდალური ინსტიტუტი (ბენეფიციუმი — დროებითი, პირობითი მიწისმფლობელობის ფორმა), აბასიანთა სახალიფოში ჩამოყალიბდა. „თიულების“ გამოყოფა სახელმწიფო მიწების (დივანის მიწების) ფონდიდან ხდებოდა.

ყველა ადგილობრივი დინასტია — მომთაბარე ტომთა ბელადები, თუ ძველი ირანელი მბრძანებლები, შაჰის „ჰაქიმებად“ — მმართველებად, მოხელეებად ითვლებოდა, რომელთაც ნიშნავდა და ათავისუფლებდა შაჰი. ფაქტიურად, ისინი ადგილობრივი მემკვიდრეობითი ფეოდალური მმართველები იყვნენ. მომთაბარე ტომთა ბელადები ხანისა და სულთნის ტიტულს ატარებდნენ (მათ ხშირად უწოდებდნენ ამირებსაც). ადგილობრივი ბინადარი მბრძანებლები მელიქებად იწოდებოდნენ. ზოგიერთი მელიქი ემორჩილებოდა შაჰის მოადგილეს ოლქში — ბეგლარბეგს, ზოგიერთი კი, უშუალოდ შაჰზე იყო დამოკიდებული და მას ეწოდებოდა „ვალი“. სეფიანთა ირანში ოთხი „ვალი“ იყო: არაბისტანის, ხუზისტანის, გურჯისტანის და ქურთისტანის.

1725 წ. ახლო ხანებში შედგენილ „თაზქირათ ალ-მულუქში“ (სპარსულ დასტურლამალში) ნათქვამია: „უპირველესია არაბისტანის ვალი, რომელიც უფრო მაღლაა დაყენებული და უფრო

პატივცემული, ვიდრე დანარჩენი ვალიები, მისი სეიდების გვარის კუთვნილების, ღირსების და მის ტომთა რაოდენობის გამო. ამის მომდევნოა ლურისტანის ვალი, რომელიც, იმის გამო, რომ ის მუსლიმია, უფრო პატივცემულია, ვიდრე გურჯისტანის ვალი. ირანის კუთვნილი საქართველოს ნაწილებია („გურჯისტანით") ქართლი, კახეთი და თბილისი. გურჯისტანის ვალის მომდევნოა ქურთისტანის ვალი.

ვალის მდგომარეობა მეტად თავისებური იყო სეფიანთა ირანში. თითოეული ვალი ეკუთვნოდა მემკვიდრე მბრძანებლების დინასტიას. იმის მუხედავად, რომ ისინი დაკავშირებულნი იყვნენ სეფიანთა ირანის სახელმწიფოსთან, ფაქტიურად დამოუკიდებელი მდგომარეობით სარგებლობდნენ. ირანის ხელმწიფის ამ „ყმადნაფიცების" შემოსავალი არ იყო შეტანილი ირანის სახელმწიფო ბიუჯეტში და, გარდა სამხედრო დახმარებისა, დაკისრებული ჰქონდათ გამოსაღები, რომელიც ძღვენის სახით იყო გამოხატული.

ვალის უფლება-მოვალეობაში შედიოდა: 1. მონაწილეობა მიეღო ირანის ხელმწიფის ხელდასმაში, 2. ეტარებინა თავჯი და მურასა ხმალი, 3. გამოეყვანა ლაშქარი ხელმწიფის სამსახურში, 4. ჰქონოდა ნაღარახანა, 5. მოეგროვებინა „ხელმწიფის ხარჯი", 6. გაემზადებინა „ბარხანა" (ვ. გაბაშვილი).

ფეოდალური ლაშქრის ბირთვის — მომთაბარეების (ილიათების) მდგომარეობა გაცილებით უკეთესი იყო გლეხი მიწათმოქმედების (რაიათების) მდგომარეობაზე. რაიათების დიდი უმრავლესობა მძიმე ფეოდალურ დამოკიდებულებაში იყო მიწათმფლობელებზე, ხოლო გლეხები სახელმწიფო და სახასო მიწებზე — სხვადასხვა მოხელეებზე, რომლებიც კიდევ უფრო სასტიკი მბრძანებლები იყვნენ, ვიდრე კერძო მესაკუთრენი. გლეხები მიწისმფლობელს უხდიდნენ რენტას (სახელმწიფო მიწებზე ემთხვეოდა გადასახადს) უფრო ხშირად ნატურით (ხორბლით, ბრინჯით, ნედლი აბრეშუმით...); რენტის საფუძველი იყო ხარაჯა (ანუ „მალ ო ჯეჰათი") — მოსავლის ნაწილი. ისმაილ I-ის დროს,

რომელსაც უნდოდა გლეხების მხარდაჭერის მოპოვება, ხარაჯა შემცირდა მოსავლის 1/6-მდე. მაგრამ, ხარაჯასთან ერთად სხვა გადასახადებიც იყო, რომლებიც იკრიბებოდა, როგორც სახელმწიფოს, ასევე მიწისმფლობელთა სასარგებლოდ. მთავარი ადგილი ეჭირა სახელმწიფოს სასარგებლოდ ნატურალურ ვალდებულებებს – ბეგარას, ანუ სუხრას (არაბ.), რაც ითვალისწინებდა მუშაობას ციხეების, არხების, გზების ასაშენებლად, შესაკეთებლად და გასაყვანად. შემორჩენილი იყო სეფიანებამდე არსებული ვალდებულებები – ულუფე და ალაფე – პროვიანტისა და ფურაჟის სახის გადასახადი ჯარისათვის; ყონალღა – მუდმივი ვალდებულება; შექარი – სანადირო ვალდებულება. თუ როგორი მასშტაბების იყო ეს უკანასკნელი ვალდებულება, კარგად ჩანს იქიდან, რომ შაჰ აბას I-ის მიერ გილიანის დაბურულ ტყეებში მოწყობილ ნადირობაში 10000 გლეხი იღებდა მონაწილეობას. მიწის მესაკუთრეთა სასარგებლოდ ვალდებულებები უმნიშვნელო იყო, რამდენადაც ფეოდალები თითქმის არ მისდევდნენ მსხვილ მეურნეობას.

§ 5. სეფიანთა სახელმწიფოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკა შაჰ თამაზ I-ის დროს

შაჰ თამაზ I (1524-1576 წწ.) ტახტზე ავიდა 10 წლის ასაკში. პირველ ხანებში იგი სათამაშო ბურთი იყო ყიზილბაშური მომთაბარული არისტოკრატიის – ხანების და სულთნების ხელში. ეს არისტოკრატია შაჰის ხელისუფლებას მხარს უჭერდა მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ეს უკანასკნელი მათ სურვილებს ასრულებდა: უბოძებდა მათ მიწებს, დიდ თანამდებობებს და შემოსავლიან ადგილებს. ყიზილბაშური ტომები ხშირად ჯანყდებოდნენ. 1525 წ. ყიზილბაშური ტომების – რუმლუს და უსტაჯლუს ბელადებმა იჩხუბეს იმის გამო, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო მცირეწლოვანი

შაჰის „რეგენტი“ და „აღმზრდელი“. ტომებს შორის შინაური ბრძოლა გაიმართა. 1526 წ. ავჯანყდა უსტაჯლუჯუს, ხოლო 1531 წ. – თექელუს ტომი, რომელმაც თავრიზი გაძარცვა.

გარდა ყიზილბაშური არისტოკრატიის ამბოხებისა, შაჰის მთავრობას შაჰ თამაზ I-ის მბრძანებლობის პირველ ნახევარში, ბრძოლა უხდებოდა ცალკეულ ოლქებში ადგილობრივი ირანული არისტოკრატიის ავჯანყებებთან. 1529 წ. ავჯანყდა კალხურის მფლობელი ზულფიყარ-ბეგი ლურის მომთაბარე არისტოკრატიიდან, რომელმაც აიღო ბაღდადი, ხოლო შემდეგ დაიპყრო მთელი არაბეთის ერაყი. იგი დაემორჩილა თურქეთის სულთან სულეიმან I-ს და შემოიღო მეჩეთებში მის სახელზე ხუტბა. 1530 წ. გილიანში ავჯანყდა ამირა დუბაჯი-ბიიე, ფასის გილიანის ხანი. 1538 წ. ასტრაბადი ხელთ იგდო ვინმე მუჰამედ სალიჰ ბითიქჩიმ – ადგილობრივი არისტოკრატიის წარმომადგენელმა, რომელმაც თავი გამოაცხადა ადგილობრივ ხელმწიფედ და დასახმარებლად მოუხმო ხორეზმის ოზბეგთა ხანს. 1540 წ. ავჯანყებამ იფეთქა რუსტემდარში, 1541 წ. – ხუზისტანში. შაჰის ხელისუფლებამ ყველა ავჯანყების ჩაქრობა მოახერხა. ზოგიერთ შემთხვევაში ადგილობრივი დიდებულების მხარეზე შაჰის ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოდიოდნენ ხალხის მასებიც, როგორც ეს იყო 1538 წ. ასტრაბადის ავჯანყების დროს. მომთაბარული არისტოკრატიის ავჯანყებები უფრო ხშირად მხოლოდ იმ ტომების მხარდაჭერით მიმდინარეობდა, საიდანაც ეს არისტოკრატია იყო გამოსული. ზოგიერთი ავჯანყება აშკარა სახალხო მოძრაობას გამოხატავდა. ასეთი იყო ხელოსნების, ქალაქის ქვედა ფენისა და გლეხების ავჯანყება ჰერათსა და მის ოლქში 1535 წ., რომელიც გამოიწვია შაჰის ბეგლარბეგის, მოხელეებისა და სამხედრო მოსამსახურეების თვითნებობამ. მიუხედავად ავჯანყებების კლასობრივი ბუნების განსხვავებისა, აშკარა იყო შაჰის ცენტრალური პოლიტიკის წარუმატებლობა. ყიზილბაშური ტომებიც კი, რომლებიც ხელისუფლების დასაყრდენად ითვლებოდნენ, არაერთხელ ავჯანყდნენ და შაჰის ხელისუფლებას მათი დაშოშმინება

მომთაბარული არისტოკრატი-ისათვის მიწებისა და შემოსავლიანი თანამდებობების ბოძების გზით უხდებოდა.

შაჰ თამაზ I-მა ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში 1538 წ. დაიპყრო შირვანი და 1555 წ. – შაქი. აღმოსავლეთ საქართველოში თავისი ბატონობის განმტკიცების მიზნით შაჰ თამაზ I-მა ქართლში, კახეთსა და სამცხე-საათაბაგოში 1540-1554 წლებში ოთხჯერ ილაშქრა და საშინლად ააოხრა ეს რეგიონები.

შაჰ თამაზ I-ის დროს შუა აზიის ოზბეგურ სახანოებთან გაუთავებელი ბრძოლები იყო. შუა აზიელი ოზბეგები თითქმის ყოველწლიურად ლაშქრობდნენ ხორასანსა და ასტრაბადის რეგიონებში. მათ რამდენჯერმე აიღეს მნიშვნელოვანი ქალაქი ჰერათი. 1528 წ. ყიზილბაშებმა უბეიდულლა-ხან უზბეკი სასტიკად დაამარცხეს ტურბეტი შეიხ ჯამთან, მაგრამ როგორც კი ყიზილბაშთა ჯარი წავიდა, უბეიდულლა-ხანმა კვლავ გაიმარჯვა და, მართალია დროებით, დაიპყრო მეშჰედი და ჰერათი (1529წ.).

შემდგომ წლებში ყიზილბაშთა სამხედრო მოქმედებები ოზბეგთა წინააღმდეგ პასიურ-თავდაცვითი ხასიათისა იყო. ოზბეგებისა და სეფიანების ქიშპობის ობიექტი იყო მდიდარი ხორასანი (იმ დროს ხორასანი მოიცავდა ავღანეთისა და თურქმენეთის ნაწილს) მისი განვითარებული ირიგაციით, ნაყოფიერი ოაზისებით და დიდი სავაჭრო-ხელოსნური ქალაქებით (მეშჰედი, ჰერათი და სხვ.) ოზბეგების წარმატებები ხორასანში ზოგჯერ იმით იყო გაადვილებული, რომ ყიზილბაშ-მომთაბარეთა ძალმომრეობა მოსახლეობას მათ წინააღმდეგ განაწყობდა.

1535 წ. შაჰის ხელისუფლების წინააღმდეგ ჰერათში აჯანყების შემდეგ, ოზბეგებმა დაიპყრეს ეს ქალაქი. უკვე 1536 წ. ისინი განდევნეს ხორასანიდან, მაგრამ ოზბეგი ხანების ლაშქრობები ხაორასანში შემდეგ წლებშიც გრძელდებოდა (1543, 1549, 1550, 1556, 1560, 1567 წწ-ში და ა.შ.).

ოზბეგთა სახანოებთან ბრძოლა შაჰის ხელისუფლებას გაუძნელა 1550 წ. ასტრაბადის რეგიონში თურქმანული იაიკის ტომის აჯანყებამ, რომლის სათავეშიც იდგა ცნობილი შაბუკი

აბა. ეს აჯანყება ჩააქრეს მხოლოდ 1558 წელს, აბას ღალატით მოკვლის შემდეგ. სეფიანთა სახელმწიფოს ბრძოლა ოზბეგთა სახანოებთან შიიტებსა და სუნიტებს შორის რელიგიური ბრძოლის ნიშნით მიმდინარეობდა.

XVI ს-ის პირველი ნახევრის განმავლობაში (1514-1555 წწ) გრძელდებოდა გაუთავებელი ბრძოლა თურქეთთან ამიერკავკასიის ქვეყნების, ქურთისტანის და არაბეთის ერაყის ხელში ჩასაგდებად. ეს ქვეყნები მნიშვნელოვანი იყო სტრატეგიული და სამეურნეო თვალსაზრისით. ამ ქვეყნებზე გადიოდა ევროპა-აზიის დამაკავშირებელი უმოკლესი სავაჭრო-სატრანსპორტო გზა. იმასთან დაკავშირებით, რომ თურქეთის სამხედრო ექსპანსია უნგრეთს, ავსტრიასა და სხვა ევროპულ ქვეყნებში სულ უფრო მზარდ წინააღმდეგობას ხვდებოდა, თურქეთი ევროპაში განცდილი მარცხის, თუ წარუმატებლობის კომპესაციას მცირე აზიაში დაპყრობების გზით ცდილობდა. სეფიანთა სახელმწიფოსა და თურქეთს შორის ომი რელიგიურ საბურველში იყო გახვეული (ბრძოლა სუნიტებსა და შიიტებს შორის). თურქეთი, არცთუ წარუმატებლად, ცდილობდა დაყრდნობოდა სუნიტურად განწყობილ არისტოკრატიას ქურთისტანსა და არაბეთის ერაყში. თურქეთის სულთანი სულეიმან I „კანუნი" (1520-1566 წწ.) 1533 წ. შეიჭრა აზერბაიჯანში, 1534 წ. დაიკავა თავრიზი და სულთანიე, შემდეგ გაემართა სამხრეთისაკენ და აიღო ბაღდადი. თურქეთის ჯარი აზერბაიჯანიდან განდევნეს, მაგრამ ბაღდადი თურქების ხელთ დარჩა. 1538 წ. თურქების ჯარებმა დაიკავეს ქ. ვანი და ვანის ტბის აუზი (სამხრეთ სომხეთი). აღმოსავლეთ საქართველო თითქმის მუდმივად საომარი მოქმედებების ობიექტი იყო ყიზილბაშებსა და თურქ-ოსმალებს შორის. სეფიანთა სახელმწიფო თავისი სუსტი ცენტრალური ხელისუფლებით, ჯარის ჩამორჩენილი ორგანიზაციით და მოძველებული სამხედრო ტექნიკით, იძულებული ხდებოდა ყოველთვის თავდაცვით შემოფარგლულიყო.

თურქეთის შეტევა ირანზე გაადვილებული იყო შაჰის ღვიძლი ძმის, ალყას-მირზას აჯანყებით. 1538 წ. შირვანის

დაპყრობის შემდეგ, შაჰ თამაზ I-მა თავისი ძმა ალყას-მირზა შირვანის ბეგლარ-ბეგად დანიშნა. 1547 წ. ალყასმა სცადა განდგომა და შირვანის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა. ყიზილბაშმა ამირებმა ამჯერად მოახერხეს შაჰისა და ალყას-მირზას შერიგება: ალყასმა იკისრა ყოველწლიურად შაჰის ხაზინაში 1000 თუმნის შეტანა და შაჰის კარზე 1000 შირვანელი მხედრის გაგზავნა. მაგრამ მალე თავრიზში ავშარისა და ზულყადარის ყიზილბაშურ ტომებს შორის თანამდებობებისა და მიწებისათვის დაიწყო შინაური ბრძოლა, რომელიც მხოლოდ შაჰის ჩარევით შეწყდა. ამ დაძაბული ვითარებით ისარგებლა ალყას-მირზამ და კვლავ აჯანყდა შირვანში. მან ბრძანა მისი სიქით მონეტის მოჭრა და ხუტბაში მისი მოხსენიება, რაც იმისი დადასტურება იყო, რომ ივი დამოუკიდებლობაზე აცხადებდა პრეტენზიას. შაჰის მიერ ორჯერ დამარცხებული ალყას-მირზა ჯერ ყირიმის ხანთან გაიქცა, ხოლო შემდეგ — სტამბულში სულთანთან. სულეიმან I „კანუნიმ“ თავისთვის სასარგებლოდ სცნო მისი პრეტენზიებისათვის მხარდაჭერა, 1548 წ. დიდი ლაშქრობა მოაწყო სამხრეთ აზერბაიჯანში და დაიპყრო თავრიზი. სულთნის ჯარი ირანის სიღრმეში შეიჭრა და დროებით დაიკავა ისპაჰანი. შემდგომ წლებში სამხედრო მოქმედებები ცვალებადი წარმატებით გრძელდებოდა. ორივე მეომარი მზარე მოწადინებული იყო ზავის დადებას. განსაკუთრებით აქტიურობდა ირანი. შაჰ თამაზ I-მა სულთან სულეიმან I „კანუნის“ ელჩი გაუგზავნა და დაზავება შესთავაზა. 1554 წელს არზრუმში ირანსა და ოსმალეთს შორის დროებითი ზავი დაიდო. ზემოხსენებულ ამბებთანაა დაკავშირებული ერთი ძალზე მნიშვნელოვანი დოკუმენტი: სპარსულ ენაზე დაწერილი წერილი, მიწერილი ორი ყიზილბაში ამირას — სევინდუქ ბეგისა და შაჰ-ყულუ ბენ ჰამზა უსტაჯლუს მიერ არზრუმის ბეგლარბეგ აიას ფაშასადმი. ამ წერილით ერთხელ კიდევ დასტურდება, რომ მოლაპარაკებების მსვლელობაში (1554 წელს) განსაკუთრებული სიმწვავით იდგა „გურჯისტანის საკითხი“. წერილი (ირანის დიდმოხელეების ხელის მოწერით)

გაგზავნილი იყო არზრუმის ფაშას აიასის მისამართით. ავტორები სევინდუქ-ბეგი და უსტაჯლუ შაჰ-ყულუ ბ. ჰამზა, ცდილობენ შექმნან სამშვიდობო განწყობილება ოსმალეთში. ისინი მოითხოვენ აღიკვეთოს ისეთი მდგომარეობა, რომელიც ქართლისა და იმერეთის მეფეებს საშუალებას აძლევს ისარგებლონ ორი მეტოქე მუსლიმური სახელმწიფოს უთანხმოებითა და წინააღმდეგობებით. ზავის პირობად წერილის ავტორები აყენებენ „გურჯისტანის საკითხის“ ისეთნაირად გადაჭრას, რომ დაუყოვნებლივ შეწყდეს ომი“ (ვ. ჩოჩიევი).

1555 წ. მარტში ამასიაში ჩავიდა შაჰის ელჩი ფერუჯ-ზადე ბეგი, რომელსაც შაჰისაგან მიცემული ჰქონდა ოსმალეთთან ზავის დადების რწმუნება. ამასთანავე, ამასიაში მყოფ სულეიმან I-ს ეწვია ჰაბსბურგთა იმპერატორის ფერდინანდის ელჩი ბუსბეკი, რომელმაც სულთანს დააჩქარებინა ირანთან საზავო ხელშეკრულების დადება. ავრეთვე აქტიურობდა ამასიაში მყოფი საფრანგეთის ელჩი, რომელიც სულთანს ზავის დადებისაკენ მოუწოდებდა.

1555 წლის 29 მაისს, ამასიაში, საფრანგეთის ელჩის აქტიური ჩარევით, ირანსა და ოსმალეთს შორის ზავი დაიდო. ქართლი, კახეთი, სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთი ნაწილი, სომხეთის აღმოსავლეთი ნაწილი, ჩრდილოეთი და სამხრეთი აზერბაიჯანი თავრიზითურთ — წილად ხვდა ირანს; იმერეთი, გურია, სამეგრელო, სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი ნაწილი, სომხეთის დასავლეთი ნაწილი, არაბეთის ერაყი ბაღდადითურთ — ოსმალეთს; ყარსის ზონა ნეიტრალურად იქნა გამოცხადებული. ყარსის ციხე-სიმაგრე საფუძვლებამდე დაანგრიეს და არც ერთ მეომარ მხარეს არ ჰქონდა მისი აღდგენის უფლება. „ირან-ოსმალეთის 1555 წლის სამშვიდობო ხელშეკრულების ერთი მთავარი დიპლომატიური ფორმულა იყო: ირანი ცნობს ოსმალეთის უფლებას აღმოსავლეთ საქართველოზე, ხოლო მესხეთი გავლენის სფეროებადაა განაწილებული. დამახასიათებელია, რომ დამპყრობლები სცნობდნენ მოპირდაპირე მხარის მიერ მიღწეულ წარმატებებს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, მესხეთის დასავლეთ ნაწილში, მაგრამ ფაქტიურად

ინაწილებდნენ იმას, რაც ჯერ ისევ დასაპყრობი და მისატაცებელი იყო“ (ვ. გაბაშვილი).

მთავარი კი ისაა, რომ ამ ზავის მიხედვით, საქართველოს გაერთიანება საფუძველშივე ჩაკლული აღმოჩნდა: ირანი არ დაუშვებდა ოსმალეთის წილხვდომილი მხარის — დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ საქართველოს (ირანის კუთვნილი ქვეყნის) შინაურ საქმეებში ჩარევას; ამ აქტს განიხილავდა ოსმალეთის ჩარევად ირანის შინაურ საქმეებში და პირუკუ — ოსმალეთი არასგზით არ დაუშვებდა დასავლეთ საქართველოს შეერთებას აღმოსავლეთ საქართველოსთან, რადგან ეს უკანასკნელი ირანის ხელდებული ქვეყანა იყო, მაშასადამე, ეს განიხილებოდა ირანის ჩარევად ოსმალეთის შინაურ საქმეებში.

გარდა ამისა, საქართველოს დაპყრობის გასაადვილებლად ირანსაც და ოსმალეთსაც ხელს აძლევდა ფეოდალურად დაშლილ-დაქუცმაცებული საქართველოს შენარჩუნება. ისინი ცალკეულ ფეოდალურ სამეფო-სამთავროსთან ამყარებდნენ ურთიერთობის სხვადასხვა განსაკუთრებულ ფორმებს (აშკარა დაპყრობა, ზოგან მოხარკეობა).

ქართველ მეფე-მთავართა დამოკიდებულება ამ ზავისადმი არაერთგვაროვანი იყო. ამასიის ზავის პირობებით, ქვეყნის დაქუცმაცების დაკანონება ხელს აძლევდა ქართული სამეფო-სამთავროების მესვეურებს, რომლებიც ურთიერთშორის ჭიშპისა და მტრობის დროს, ხან ირანის შაჰის იმედად იყვნენ და ხან თურქეთის სულთნისა. გამონაკლისი იყო ქართლის მეფე ლუარსაბი, რომელიც ამ ზავის პირობების რეალურად ხორცშესხმას სასტიკად ეწინააღმდეგებოდა. ლუარსაბ I საქართველოს გაერთიანების იდეის ერთგული იყო, ამიტომაც არ მიიღო 1555 წლის ამსიის ზავი, რომელიც ეწინააღმდეგებოდა საქართველოს გაერთიანებას და აღრმავებდა მის პოლიტიკურ დაშლილობას.

ამასთანავე, ,,ვიდრე თურქეთი და ირანი იცავდნენ 1555 წლის საზავო ხელშეკრულების პირობებს, დამოუკიდებლობი-

სათვის მებრძოლ ქართულ სამეფოებს არ უნდა ჰქონოდათ დახმარების იმედი ამ მოქიშპე სახელმწიფოებისაგან; ისინი მთლიანად დამოკიდებული რჩებოდნენ საკუთარ სუსტ ძალებზე. გასაგებია, რომ სამეფო-სამთავროების დაპყრობა თურქეთისა და ირანის მიერ 1555 წლის შემდეგ წარმატებით წავიდა“ (ნ. ბერძენიშვილი).

1555 წ. ზავით დამთავრდა ირან-ოსმალეთის ომების პირველი ციკლი.

1559 წ. თურქეთის სულთან სულეიმან I-ს აუჯანყდა საკუთარი შვილი უფლისწყული ბაიაზეთი; იგი ტახტს ეცილებოდა მამას, მაგრამ დამარცხდა და თავშესაფარი ეძია ირანში, შაჰთამაზ I-ის კარზე. შაჰს შეეძლო ესარგებლა ამ შემთხვევით: თურქეთის კარის პრეტენდენტი მის კარზე იმყოფებოდა, მაგრამ მშიშარა და ხარბმა თამაზ I-მა გადაწყვიტა რაც შეიძლება ძვირად გაეყიდა უფლისწული ბაიაზეთი. მეომრები თავის ლაშქარში ჩარიცხა, ხოლო უფლისწული ორწლიანი მოლაპარაკების შემდეგ გადასცა მამამისს, რის საზღაურადაც სულთნისაგან 400000 ოქრო მიიღო (1561).

სეფიანთა სახელმწიფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით (ავღანეთი) ესაზღვრებოდა „დიდ მოგოლთა“ ინდო-მუსლიმური სახელმწიფო. ყანდაარი და ზოგიერთი სხვა პუნქტი ხელიდან-ხელში გადადიოდა. 1544 წ. „დიდ მოგოლთა“ სახელმწიფოს მეორე ხელმწიფე, თემურიანი ჰუმაიუნი, რომელიც აჯანყების გამო გამოდევნილი იყო თავის სახელმწიფოდან, თავშესაფარს ეძიებდა ირანში. შაჰ თამაზ I-მა იგი კეთილგანწყობით მიიღო და თავისთვის სასარგებლოდ სცნო ჯარით დახმარება ინდოეთში ძალაუფლების კვლავ ხელში ჩასაგდებად. ამ დახმარების სანაცვლოდ სეფიანთა სახელმწიფომ მიიღო ყანდაარი.

ინგლისელების მიერ 1553 წელს თეთრი ზღვით რუსეთთან დამაკავშირებელი საზღვაო გზის ათვისებამ, ივანე IV-ის მიერ ყაზანის (1552 წ.) და ასტრახანის (1556 წ.) დაპყრობამ და თათრული სახანოების გაუქმებამ. ახალი ეტაპი დაადგინა ირანისა და ევროპული სახელმწიფოების ურთიერთობის ისტორიაში.

ევროპულ სახელმწიფოებს, ისევე როგორც ირანს, ძალზე ხელსაყრელად ეჩვენებოდათ თურქეთის გვერდის ავლით, უშუალოდ სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირ-ურთიერთობის დამყარება. რუსეთის მიერ ვოლგა-კასპიის სამდინარო გზის ათვისებას თავიანთი მიზნების გამოყენებისათვის ცდილობდნენ ინგლისელი ვაჭრებიც. ინგლისური „მოსკოვის" კომპანიის აგენტი ანტონ ჯენკინსონი 1557 წ. ჩამოვიდა რუსეთში. მეფე ივანე IV მრისხანემ იგი მიიღო და სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირ-ურთიერთობის განმტკიცების დავალებით გააგზავნა ჯერ უზბეკებთან ბუხარაში (1559 წ.), შემდეგ კი სეფიანთა ირანში (1561-1563 წწ.). ირანში მიმავალი ჯენკინსონი შემახაში კეთილგანწყობით მიიღო შირვანის ბეგლარბეგმა აბდულა-ხან უსტაჯლუმ. მისი თანადგომით შემახაში დაარსდა ინგლისური სავაჭრო ფაქტორია, რომლის ძირითადი მიზანიც იყო ნედლი აბრეშუმისა და აბრეშუმის ქსოვილების გატანა ინგლისში რუსეთის საშუალებით. ჯენკინსონი მივიდა შაჰის რეზიდენციაში, ყაზვინში და გამოეცხადა შაჰს, როგორც ინგლისის ოფიციალური ელჩი (თუმცა მას ელჩის სტატუსი არ ჰქონდა). ჯენკინსონისათვის საუბედუროდ, შაჰ თამაზმა სულთან სულეიმანისაგან ის-ის იყო უფლისწულ ბაიაზეთის გაცემისათვის მიიღო დიდძალი ფული. შაჰი იმედოვნებდა, რომ თურქეთთან მეგობრული ურთიერთობა ხანგრძლივი იქნებოდა და არ უნდოდა ამ ურთიერთობის გაფუჭება რუსეთთან და ინგლისთან თურქეთის საწინააღმდეგო კონტაქტების დამყარებით. ჯენკინსონმა არათუ მიზანს ვერ მიაღწია, არამედ კინაღამ თავიც წააგო: შაჰს უნდოდა მისი მოკვეთილი თავის გაგზავნა სულთნისათვის სტამბულში. მაგრამ აბდულა-ხან უსტაჯლუმ, რომელიც დაინტერესებული იყო შირვანული აბრეშუმის ექსპორტით, არ დაუშვა მისი სიკვდილით დასჯა. მისი გავლენის წყალობით, ჯენკინსონი უვნებლად დაბრუნდა მოსკოვში. ინგლისური სავაჭრო კომპანიის კავშირი შირვანთან და ვოლგა-კასპიის გზით აბრეშუმის გატანა მოწესრიგდებოდა, მაგრამ 80-იანი წლების დასაწყისში ეს საქმე თურქების ახალი შემოტევების გამო შეფერხდა. XVI ს-ის

უკანასკნელ მეოთხედში სეფიანთა სახელმწიფოსა და რუსეთს შორის ურთიერთობა მოწესრიგდა და რუსეთ-ირანის ვაჭრობა გაცხოველდა.

1571 წ. შაჰ თამაზის კარი მოინახულა ვენეციის დესპანმა დ ალესანდრიმ. მისი მიზანი იყო ანტითურქულ სამხედრო კოალიციაში ირანის ჩაბმა. თურქები იმ დროს ვენეციასთან და სხვა ევროპულ სახელმწიფოებთან ომობდა. თურქეთმა ვენეციას წაართვა კუნძული კვიპროსი,რომელსაც ომის გამოუცხადებლად თავს დაესხა. დ ალესანდრის მისიას წარმატება არ ჰქონდა — შაჰ თამაზ I თურქეთთან ზავს მყარად თვლიდა და მან ვენეციასთან კავშირი უარყო.

§ 6. ირანი შაჰ-თამაზ I-ის მმართველობის ბოლო წლებში. სახალხო აჯანყება გილიანში

შაჰ თამაზ I არ იყო ნიჭიერი მბრძანებელი, თუმცა, როდესაც იგი სრულწლოვანი გახდა, ცდილობდა ჩარეულიყო მმართველობის ყველა სფეროში. იგი გამოირჩეოდა ანგარიშიანობით, სიძუნწით, წვრილმანობით და არაშეროსმჭვრეტელობით. მისი ნებართვის გარეშე ვეზირებს არ შეეძლოთ ერთი ფელსის (წვრილი მონეტა) გაცემაც კი. იგი არ ზრუნავდა ქვეყნის საწარმოო ძალების აღდგენაზე. შაჰ-თამაზი და მისი დიდებულები ხაზინის შესავსებად დიდი დანამატები (თოუფირ, თაფავუთ) შემოიღეს. ასეთი საგადასახადო პოლიტიკა მძიმედ მოქმედებდა ირანის ეკონომიკაზე, შაჰი უკანასკნელი 14 წლის განმავლობაში ჯარს არ უხდიდა ჯამაგირს. მისი ამდაგვარი ღონისძიებების შედეგი ის იყო, რომ მის მთავარ განძთსაცავში, კაჰკაჰეს ციხეში (ეს ციხე იყო აგრეთვე სახელმწიფო საპყრობილეც) აღმოჩნდა 380000 თუმანი ოქროს და ვერცხლის მონეტების სახით, 6000 ოქროს და ვერცხლის

ზოდი (თითოეული 3000 მისხალი), 200 ხარვარი აბრეშუმი, 30000 ძვირფასი ქსოვილისაგან შეკერილი ტანსაცმელი, 30000 მხედრის სრული აღჭურვილობა. მთელი ეს უზარმაზარი განძი ხელუხლებლად იდო, სამაგიეროდ სახელმწიფოს შემოსავალი, რომელიც XVI ს-ის შუა ხანებში 5 მილიონ ოქროს უდრიდა (მინადაოის ცნობა 1558 წ.), დაეცა 3 მილიონ ოქრომდე (დ. ალესანდრის ცნობა, 1571 წ.).

შაჰი არაპოპულარული იყო ხალხში. თურქეთის საზღვართან სიახლოვემ და თავრიზის მცხოვრებთა მხრიდან მტრულმა დამოკიდებულებამ შაჰისადმი, თამაზ I აიძულა დედაქალაქი და თავისი რეზიდენცია სამხრეთ აზერბაიჯანიდან აღმოსავლეთით – ყაზვინში გადაეტანა (1548 წ.). მაგრამ, იგი აქაც რაიათებისგან საჩივრებს არ იღებდა; საერთოდ, მას არ უყვარდა ხალხის წინაშე გამოჩენა; იგი ოცი წლის განმავლობაში არ შემჯდარა ცხენზე და თერთმეტი წელი არ გამოსულა სასახლიდან.

შაჰ თამაზ I-ის ზეობის ბოლო წლებში ირანის შინაური მდგომარეობა ძალზე მძიმე იყო. დ ალესანდრის სიტყვით, გზებზე ხშირი იყო ყაჩაღთა თავდასხმები და ფეოდალთა შორის შინაური ბრძოლა. ამის გამო მნიშვნელოვანი საქარავნო გზები დასავლეთისაკენ (სირია-ალეპო) და სამხრეთისაკენ (ორმუზდის პორტი) მიტოვებული იყო. მოხელეები ცენტრალურ ხელისუფლებას არ ემორჩილებოდნენ და თავის ნებაზე იქცეოდნენ. ფეოდალები, განსაკუთრებით მომთაბარული არისტოკრატია, გლეხებისა და ქალაქის ქვედა ფენების ბედიღბალს თვითნებურად განაგებდნენ. გლეხთა გაღატაკება გააძლიერა 1571 წლის მოუსავლიანობამ და შავი ჭირის ეპიდემიამ. ქვეყანაში შიმშილი მძვინვარებდა. ზოგან საქმე კაციჭამიობამდე მივიდა. ხორასანი გამუდმებით განიცდიდა მომთაბარე ოზბეგების თავდასხმებს.

რაიათების მდგომარეობა – რამდენადმე შემსუბუქებული შაჰ ისმაილ I-ის დროს – შაჰ თამაზის მმართველობის ბოლო წლებში კვლავ დამძიმდა. ხშირი იყო გლეხებისა და ხელოსნების აჯანყებები. განსაკუთრებით ძლიერი აჯანყება იყო გილიანში.

ეს ოლქი მაშინ ცენტრალურ ირანთან ეკონომიკურად სუსტად იყო დაკავშირებული. იქ შაჰის ხელისუფლება სუსტი იყო.

„ბიიე ფასის“ (რეშტის) ხანის ამირა დუბაჯის ამბოხების ჩაქრობის შემდეგ, მისი სამფლობელოები შაჰმა სამმართველოდ მისცა აჰმედ-ხანს, „ბიიე ფასის“ (ლაჰიჯანის) მმართველს 1536-1568 და 1578-1592 წწ-ში. იიას დინასტიიდან. 1568 წ. შაჰი მოინდომა „ბიიე ფასის“ სახანოს დაბრუნება ჯემშიდ-ხან რეშტელის – ამირა დუბაჯის შვილისათვის. ატყდა დავა მიწების გამოჯვნის გამო, რამაც აჰმედ-ხან ლაჰიჯანელს ავკანყების საბაბი მისცა. აჰმედ-ხანი დამარცხდა. იგი ტახტიდან ჩამოაგდეს და დაამწყვდიეს ისთაჰრის ციხეში (შირაზის ახლოს). გილიანელი ხალხი თავგამოდებით იცავდა თავის დამოუკიდებლობას. 1569 წ. ხალხმა შეკრიბა 18 000-იანი ლაშქარი და ხანად გამოაცხადა ჩამოგდებული დინასტიის ერთ-ერთი წევრი. ავკანყება ჩააქრეს. გილიანში შაჰის მოადგილედ დანიშნეს შაჰ-თამაზის მეშვიდე შვილი მაჰმუდ-მირზა; გილიანის მიწები უსტაჯლუს და სხვა ყიზილბაშურ მომთაბარე ტომების ამირებს გაუნაწილეს (1570 წ.).

ამირების მხრიდან შევიწროებამ და ძალმომრეობამ „გილიანის უბრალო ხალხის, ნაძირალების და მაწანწალების“ ავკანყება გამოიწვია. ყიზილბაში ამირები და შაჰის მოხელეები ნაწილობრივ გაწყვიტეს, ნაწილობრივ კი გააძევეს (1571 წ.). მთელი ოლქი ავკანყებულთა ხელში აღმოჩნდა. გილიანელების ბრძოლა შაჰის ჯარებთან ცვალებადი წარმატებით მიმდინარეობდა და მხოლოდ 1572 წ. ძლიერმა ფეოდალურმა ლაშქარმა, რომელიც შედგებოდა უსტაჯლუს და სხვა ყიზილბაშური ტომების მეომრებისაგან, ავკანყებულების დამარცხება შეძლო.

§ 7. აჯანყება თავრიზში

შაჰის პოლიტიკით ხალხის უკმაყოფილების ნათელი გამოხატულება იყო ხელოსნებისა და ქალაქის ღარიბების აჯანყება თავრიზში 1571-1573 წწ-ში. თავრიზი, რომელშიც XVI ს-ის დასაწყისში 300 000 მცხოვრები იყო, მდებარეობდა ევროპა-აზიის სავაჭრო-საქარავნო გზების საკვანძო შესაყარზე. იგი ხელოსნური წარმოების: აბრეშუმის, შალეულის, ბამბეულის, ტარსიკონის, იარაღის და სხვ. ცენტრი იყო. თავრიზიდან ყაზვინში დედაქალაქის გადატანის შემდეგ, იგი მაინც რჩებოდა სეფიანთა სახელმწიფოს ერთ-ერთ უმსხვილეს ქალაქად.

თავრიზის აჯანყების შესახებ დაწვრილებით მოგვითხრობს ჰასან-ბეგ რუმლუ და მოკლედ – XVII ს-ის ისტორიკოსი ისქანდერ მუნში. ორივე ამჟღავნებს ამ აჯანყებისადმი კლასობრივ-მტრულ დამოკიდებულებას, მაგრამ გვამცნობს საინტერესო ფაქტებს. ამ აჯანყების შესახებ ცნობებს გვაწვდის აგრეთვე ვენეციელი დესპანი დ ალესანდრი. მისი ბუნდოვანი და არეულ-დარეული თხრობა, როგორც ჩანს, ემყარება შაჰის კარის ტენდენციურ ინფორმაციებს.

სპარსელი ავტორები არ გვიხატავენ თავრიზში შექმნილი ვითარების სურათს, არაფერს ამბობენ ამ აჯანყების უშუალო მიზეზების შესახებ. ისინი აღნიშნავენ, რომ აჯანყების საბაბი იყო თავრიზის ტარუღას ალლაჰ-ყული ბეგ უსტაჯლუს მიერ მოსახლეობის შევიწროვება. საინტერესოა დ ალესანდრის ცნობა, რომლის მიხედვითაც, თავრიზში დიდი ხნის განმავლობაში ორი დაჯგუფება ებრძოდა ერთმანეთს, რომელთაგან ერთი ბატონობდა ქალაქის ოთხ კვარტალში, ხოლო მეორე კი – ხუთ კვარტალში. საფიქრებელია, რომ კვარტლებს შორის ბრძოლაში აისახა დაპირისპირება ქალაქის არისტოკრატიასა (ფეოდალები, მსხვილი ვაჭრები) და ქალაქის ქვედა ფენებს შორის.

აჯანყების კლასობრივ ხასიათზე ნათლად მეტყველებენ ის სახელები, რომლითაც აჯანყების მონაწილეებს იხსენიებენ

ჰასან რუმლუ და ისქანდერ მუნში: „უბრალო ხალხი“ („ავჯლაფ“), „ნაძირალები“ („ავჯამირე“), „ბრბო“ („რუნუდ“), „გარეწრები“ („ოუბაშ“) – ამ სიტყვებით შუა საუკუნეების სპარსელი ისტორიკოსები იხსენიებენ გლეხებს, ხელოსნებს და ქალაქის ღარიბებს. ჰასან რუმლუ მოძრაობის ხელმძღვანელთა შორის ასახელებს ხელოსნებსა და წვრილ ვაჭრებს: მკერავებს, ხარაზებს, აქლემების გამყოლებს. დ ალესანდრის სიტყვით, ამ მოძრაობაში აქტიურ როლს ასრულებდა ყასბების ამქარი. იხსენიებიან აგრეთვე ფეჰლევანები (ათლეტები, მოჭიდავეები და სხვ.), რომლებიც სპორტული თამაშობების არენაზე (ზურხანე) გამოდიოდნენ. ფეჰლევანებს ჰქონდათ თავიანთი ამქარი. ამ ავჯანყების მთავარი ხელმძღვანელი იყო ფეჰლევანი იარი.

წყაროების ცნობით, როდესაც თავრიზის ტარუღა ალლაჰ ყული-ბეგმა არ დაუშვა დერჯუიეს კვარტალში ავჯანყებული ქალაქის უღარიბესი მოსახლეობის მეთაურის დაკრძალვა, მოსახლეობა ავჯანყდა. ტარუღას და ცნობილი ხალხის – სეიდების, სასულიერო პირებისა და მდიდართა სახლები დაარბიეს, მათ ოჯახებზე ძალადობა იხმარეს. ჰასან რუმლუ მოგვითხრობს: „ყოველ ქუჩაზე, უბრალო ხალხიდან რომელიმემ თავისი ძალაუფლების დროშა აღმართა. ფეჰლევან იარიმ სინჯარანის კვარტალში, ნაშმიმ-დარდავჯუეს კვარტალში, ფეჰლევანმა ავაზმაიდანში, კოჭლი მუსტაფას შვილმა შერეფმა – სერვის კვარტალში, შარვლების მკერავის (შალვარდუზ) შვილმა – მუჰამედ მახანის კვარტალში, აღა მუჰამედმა – ნაუბრის კვარტალში, მირზა მელიქანიმ და გიოქჩამ – შეშ გილიანის კვარტალში“. ქალაქში მთელი ძალაუფლება ავჯანყებულთა ხელში გადავიდა.

„ცნობილი ხალხი“ და „სახელმწიფოს ბოძები“ არაერთხელ, თხოულობდნენ, რომ შაჰ-თამაზ I-ს ჯარი გაეგზავნა „თავრიზის ნაძირალების“ დასამშვიდებლად, მაგრამ შაჰი ფეხს ითრევდა და ყოყმანობდა. იგი იმიზეზებდა, რომ „არ უნდოდა ასეთი მნიშვნელოვანი ოლქის დარბევა“. მაგრამ შაჰის ყოყმანის ნამდვილი მიზეზი სეფიანთა სახელმწიფოს განსაკუთრებით მძიმე საშინაო

მდგომარეობა იყო: ჯარი (ფეოდალური ლაშქარი) მრავალი წლის განმავლობაში ალარ იღებდა ჯამაგირს და ამიტომაც სანდო არ იყო; გილიანი მოცული იყო ავკანყებით. ამიტომაც, შაჰმა თავრიზის ტარუღად დანიშნა იუსუფ-ბეგ უსტაჯლუ, რომელიც გამოცდილ და ტაქტიან ადმინისტრატორად ითვლებოდა და მას დაავალა ავკანყებულებთან მოლაპარაკება. იუსუფ-ბეგმა ქალაქის კვარტლების უხუცესები (ქეთხუდები) დაარწმუნა დიდებულებთან ბრძოლის შეწყვეტის აუცილებლობაში. შეთანხმება ფიცით განამტკიცეს. რც ერთი ავკანყებული სიკვდილით არ დაუსჯიათ. მაგრამ, როგორც ჩანს, ქალაქის უღარიბესი მოსახლეობა კმაყოფილი არ იყო ქალაქის ქედხუდებსა და იუსუფ-ბეგს შორის დადებული ხელშეკრულებით. ცოტა ხნის შემდეგ იუსუფ-ბეგის ნუკერებსა და ფეჰლევან იარის მომხრეებს შორის შეტაკება მოხდა. დაიღვარა სისხლი. ამის შემდეგ ქალაქის მთელი რიგი კვარტალი ავკანყდა. იუსუფ-ბეგმა შაჰს დახმარება სთხოვა. ავტორიტეტულმა შიიტმა ღვთისმეტყველებმა ფეთვა შეადგინეს, რომლითაც „თავრიზის ნაძირალების“ დახოცვა კანონიერ და შარიათით დასაშვებ საქმედ მიიჩნიეს. შაჰმა უბრძანა ყარადაღის მემკვიდრეობითი მბრძანებლის შვილს — სოჰრაბ-ბეგს, დახმარებოდა იუსუფ-ბეგს. სოჰრაბ-ბეგი ფეოდალური ლაშქრით შევიდა თავრიზში და საჰიბ-აბადის მოედანი დაიკავა; იუსუფ-ბეგი თავისი ლაშქრით მას შეუერთდა. ორივემ ავკანყებულ კვარტლებს ალყა შემოარტყა. ავკანყებულებმა, როდესაც დაინახეს, რომ წინააღმდეგობის გაწევა უშედეგოა, ავკანყების აქტიურ ხელმძღვანელებთან ერთად, თავი შეაფარეს სხვადასხვა საიდუმლო თავშესაფარს. იუსუფ-ბეგმა სახლები გაჩხრიკა, საიდუმლო თავშესაფრებს მიაგნო და ბევრი დააპატიმრა.

ჰასან რუმლუ მოგვითხრობს: „ნაძირალების მეთაურები ჩამოახრჩვეს: მაგ., გიოქჩა, შერეფი, მთელავი, შუნჯი, მეწალე ჰასანი, ჰაჯი დერაზი, შაჰ-ალი ჩაიტაკი, მირზა ბაბა ქუჩი და მემწვანილე (საბზ-ე ფოროუშ) ჰუსეინი. მათ გარდა, 150 კაცი სიკვდილით დასაჯეს“. შეიპყრეს აგრეთვე ფეჰლევან იარი, ფეჰლევან ავაზი და ალაი ჰასან-ჯანა. სოჰრაბ-ბეგს მათი შეწყალება უნდოდა

და სხვა არამუსლიმებზე – 10% -ის ოდენობით.

შაჰ თამაზ I-ის მიერ თამღის გაუქმება „ზემოდან“ ბრძანებით იყო ახსნილი, რომელიც თითქოსდა ძილში ღვთისაგან მიიღო. თამღის გაუქმების ნამდვილი მიზეზი კი XVI ს-ის II ნახევარში საქალაქო ცხოვრების დაცემა იყო, რამაც სახელმწიფოსათვის ძალზე საშიში ხასიათი მიიღო. შაჰის ხელისუფლება იძულებული გახდა შეემსუბუქებინა ქალაქის მცხოვრებლების მდგომარეობა და გაეუქმებინა გამაჩანაგებელი თამღა. იმ დროიდან თამღა აღარ აღუდგენიათ. მის ნაცვლად შემოიღეს ხელოსნებზე დადებული შედარებით მსუბუქი გადასახადი – „მალი მუჰთარიფე“. გადასახადი საექსპორტო, საიმპორტო და სატრანსპორტო საქონელზე – ბაჟი შეინარჩუნეს.

§ 8. ირანი შაჰ თამაზ I-ის მემკვიდრეების დროს

შაჰ თამაზ I-ის სიკვდილმა (1576 წ.) ძალზე შეაშფოთა ყიზილბაში დიდებულები და შიიტი სასულიერო პირები. ჰასან რუმლუს ცნობით, სეიდები, ულემები და ყადიები შიშით კანკალებდნენ, რადგანაც „ნაძირალების და მაწანწალების“ („რუნუდ ო ოუბაშ“), ანუ სახალხო აჯანყების ეშინოდათ. თამაზ I-ს თორმეტი ვაჟიშვილი ჰყავდა, რომლებიც, ყიზილბაშური ჩვეულებისამებრ, ყიზილბაში ამირას კარზე იზრდებოდნენ, თითოეულ მათგანს ჰყავდა „აღმზრდელი“ – „ლალე“ და უფლისწული ითვლებოდა ყიზილბაშური ტომის აღზრდილად. ბუნებრივია, შაჰის გარდაცვალების შემდეგ, თითოეული ტომის ამირა ცდილობდა თავის ტომში გაზრდილი უფლისწულის ტახტზე აყვანას. უსტაჯლუს ტომის ამირებმა შაჰად გამოაცხადეს თავისი აღზრდილი შაჰ-თამაზ I-ის მეხუთე შვილი ჰაიდარ მირზა, რომლის დედაც ქართველი ქალი იყო, შალიკაშვილის ასული. ჰაიდარ მირზას გახელმწიფებას მხარს უჭერდნენ შაჰის კარზე

დაწინაურებული ქართველები (ჰაიდარ მირზას დედის ძმა ალა-
გურჯი, ზაალ გურჯი, თაჰმასპ გურჯი, დაუდ გურჯი და სხვანი;
მაგრამ ავშარის, ყაჯარის, რუმლუს, ვარსაკის და სხვა ყიზილბაშური
ტომების ამირებმა ჰაიდარ მირზას ხელმწიფობა არ სცნეს.
ყაზვინში სისხლიანი ტრაგედია დატრიალდა: ჰაიდარ-მირზა, მის
მხარდამჭერთა დიდ ნაწილთან ერთად, მოკლეს. ავშარის ტომის
ამირებმა ტახტზე აიყვანეს თავიანთი „გაზრდილი“ ისმაილ-
მირზა, რომელიც ეჭვიანი მამის – შაჰ თამაზ I-ის მიერ ოცი
წლის განმავლობაში ალამუთის ციხეში იყო გამომწყვდეული
(1556-1576 წწ.). სხვათა შორის, 1569 წლიდან ალამუთის ციხეში
მასთან ერთად იყო ქართლის მეფე სიმონ I.

შაჰ ისმაილ II (1576-1577 წწ.) უნიჭო და სასტიკი
მბრძანებელი იყო. იგი მასობრივი რეპრესიებით ცდილობდა
თავისი ძალაუფლების განმტკიცება-შენარჩუნებას მან სიკვდილით
დასაჯა თავისი ექვსი ძმა, რომლებიც ყაზვინში ცხოვრობდნენ;
მანვე პროვინციებში დააგზავნა ბრძანებები დანარჩენი ნათესავების
დახოცვის შესახებ, მაგრამ ეს ბრძანება არ შესრულებულა, რადგანაც
ისმაილ II მოულოდნელად გარდაიცვალა თავისი ჰალვაჯი ბა-
სის (კონდიტრების უფროსის) სასახლეში. მისი მოულოდნელი
სიკვდილის შესახებ რამდენიმე ვერსია არსებობს (ერთი ვერსიის
მიხედვით, მან ბევრი თრიაქი მოსწია; მეორე ვერსიის მიხედვით,
იგი ქალის ტანსაცმელში გადაცმულმა შეთქმულებმა მოკლეს;
ზოგიერთი ვერსიის მიხედვით, მის მკვლელობაში ქართველები
იყვნენ გარეული). ისმაილ II-ის სიკვდილის მიზეზად, ზოგიერთი
მკვლევარი (პროფ. ნ. გელაშვილი და სხვ.) მის რელიგიურ
პოლიტიკას ასახელებს. როგორც ცნობილია, ისლაილ II-მ დევნა
დაუწყო შიიტებს და შეეცადა სუნიტობის გავრცელებას, რის
გამოც აიმხედრა ყიზილბაშური არისტოკრატია, რომელმაც
შეთქმულება მოაწყო მის წინააღმდეგ. შეთქმულებაში
მონაწილეობდა მისი და ფერიხან-ხანუმი. „უმაღლესმა საბჭომ“
– „დივან-ე ალი“, ამირებმა და დიდებულებმა გადაწყვიტეს შაჰ-
თამაზ I-ის უფროსი შვილის მუჰამედის, მეტსახელად

„ხოდაბენდეს“ („ღვთის მონა“) ტახტზე აყვანა. მუჰამედი ნახევრად უსინათლო იყო, რის გამოც ტახტის პრეტენდენტად არ ითვლებოდა – იგი ხორასანის გამგებელი იყო. შაჰი სულთან მუჰამედ „ხოდაბენდე“ (1577-1587 წწ.) სუსტი ნებისყოფის და ავადმყოფი კაცი, მთლიანად მოქცეული იყო თავისი ცოლის, ყიზილბაშური ტომის ამირას ქალის, ენერგიული და მტკიცე ნებისყოფის – მაჰდი ულიას გავლენის ქვეშ. შაჰ მუჰამედ „ხოდაბენდეს“ მასთან ორი ვაჟიშვილი ჰყავდა ჰამზა და აბასი. მაჰდი ულია ეყრდნობოდა ირანულ ბინადარ სამოქალაქო ბიუროკრატიას და ცდილობდა მათი დახმარებით ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებას, რის გამოც იგი მოკლეს, როგორც ჩანს, ყიზილბაშმა ამირებმა. შაჰი მუჰამედ-ხოდაბენდე იძულებული გახდა ჯარისათვის 14 წლის ჯამაგირი გადაეხადა.

1578 წ. თურქეთმა ირანის წინააღმდეგ ომი განაახლა. ამჯერად, თურქეთის ერთ-ერთი უმთავრესი ამოცანა იყო ამიერკავკასიის ქვეყნების და კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპიროს ხელში ჩაგდება; აგრეთვე, ვოლგა-კასპიის სამდინარო მაგისტრალზე გაბატონება. ჯერ კიდევ თურქეთის სულთანი სელიმ II (1566-1574 წწ.) ცდილობდა ვოლგისა და დონის არხით შეერთებას (1568 წ.); მან ამ მიზნით ყირიმის ხანის დახმარებით მოაწყო ლაშქრობა ასტრახანზე (1569წ.), მაგრამ ამ მცდელობამ მარცხი განიცადა. მაშინ სულთან მურადის მთავრობამ (მურად III, 1574-1595 წწ.) გადაწყვიტა ამიერკავკასიის ქვეყნების დაპყრობა. 1578 წ. თურქეთმა ამასიის 1555 წ. ზავი დაარღვია და აღადგინა ყარსის ციხესიმაგრე. თურქები მუსტაფა-ლალა ფაშას მეთაურობით შემოიჭრნენ აღმოსავლეთ საქართველოში, აღმოსავლეთ სომხეთში, აზერბაიჯანში და ყველგან სიკვდილი და რბევა-აოხრება დათესეს. მათი შემოტევა შეაჩერა ნიჭიერმა და მამაცმა ტახტის მემკვიდრემ ჰამზა-მირზამ, რომლის ჯარებმაც სამხრეთ აზერბაიჯანში ორჯერ ბრწყინვალედ გაიმარჯვეს თურქებზე. მაგრამ, თურქებს მხარი დაუჭირა ქურთების სუნიტური არისტოკრატიის ნაწილმა. ამასთანავე, ჰამზა-მირზა ყიზილბაშური

მომთაბარული არისტოკრატიის შეთქმულებმა მოკლეს. 1585-1589 წწ. თურქებმა დაიკავეს მთელი ჩრდილო და სამხრეთ აზერბაიჯანი თავრიზითურთ, რომელიც საშინლად ააოხრეს. ამასობაში, ხორასანში, ჯერ კიდევ შაჰ-მუჰამედ „ხოდაბენდეს“ მმართველობის დასაწყისში ავჯანყდნენ ყიზილბაშური ტომები უსტაჯლუ და შამლუ. ხორასანის ნომინალურ მმართველად ითვლებოდა შაჰ-მუჰამედ „ხოდაბენდეს“ უმცროსი ვაჟი აბას-მირზა (დ. 1571 წ.). მისი „აღმზრდელი“ (ლალე) ალი-ყული ხან შამლუ დაუკავშირდა მურშიდ-ყული ხან უსტაჯლუს. მათ მხარს თავიანთი ტომები უჭერდნენ. მათ გადაწყვიტეს ახალგაზრდა აბას-მირზას შაჰად გამოცხადება, რათა შემდეგ ბავშვის სახელით თვითონ ემართათ სახელმწიფო. ჯერ კიდევ 1578 წ. მათ უარი უთხრეს მამას ბავშვის დაბრუნებაზე იმ საბაბით, რომ თითქოს უფლისწულის სიცოცხლეს სასახლეში საფრთხე ემუქრებოდა. ხოლო მერე, ხანგრძლივი, უშედეგო მოლაპარაკებების შემდეგ, აშკარა ომი დაიწყეს მუჰამედ – „ხოდაბენდესთან“. ჰამზა-მირზას, ერთადერთი ძლიერი მოქიშპის, მოკვლის ამბის გაგებისთანავე, ორივე ხანმა გაილაშქრა ყაზვინზე და დაიკავა ქალაქი (1587 წ.). შაჰი მუჰამედი ამ დროს ფარსში სახალხო ავჯანყების ჩაქრობით იყო დაკავებული. იგი ჯარმა მიატოვა, რის შემდეგაც მალე გარდაიცვალა.

§ 9. პერიოდის შედეგები

XVI ს-ის 80-იანი წლების ბოლოს ირანი განიცდიდა სერიოზულ ეკონომიკურ დაცემას, რომლის მიზეზიც იყო შაჰის მთავრობის ეკონომიკური პოლიტიკა და ფეოდალური რენტის ზრდა. სეფიანთა სახელმწიფოს მდგომარეობა გართულებული იყო სახალხო ავჯანყებებით და ფეოდალური შინაომებით. არასტაბილური იყო სახელმწიფოს საგარეო მდგომარეობა.

თურქეთთან და ოზბეგთა სახანოებთან წარუმატებელი ომები სახელმწიფოსათვის განსაკუთრებით საშიში იყო.

§ 10. ირანის მდგომარეობა შაჰ აბას I-ის მმართველობის დასაწყისში

შაჰ აბას I-ის (1587-1629 წწ.) ზეობის დასაწყისში ირანის საშინაო, ისევე როგორც საგარეო პოლიტიკური ვითარება უკიდურესად მძიმე იყო. 1587-88 წწ. შუა აზიის ოზბეგური სახელმწიფოს ჯარებმა მთელი ხორასანი დაიკავეს ქალაქებით – მერვით, ჰერათით, მეშჰედით და ნიშაბურით; აღმოსავლეთ სომხეთი, აზერბაიჯანი და ირანის დასავლეთი, განაპირა რეგიონები თურქებმა დაიპყრეს. თურქებმა დაპყრობილი რეგიონების მოსახლეობის დიდი ნაწილი ტყვედ წაიყვანეს და მონად აქციეს. თურქების მიერ ძარცვა-რბევა რელიგიური ფანატიზმით იყო გამართლებული: თუმცა შარიათი სასტიკად კრძალავდა მუსლიმის მიერ მუსლიმის მონად ქცევას თვით ომის დროსაც კი, თურქეთის სუნიტურმა სამღვდელოებამ დასაშვებად მიიჩნია „ურწმუნო“ შიიტების ტყვედ წაყვანა, გაყიდვა და მონად ქცევა. ამიტომაც იყო, რომ თურქების მიერ თავრიზის აღების შემდეგ, ადგილობრივი სე იდები მონებად აქციეს და მიჰყიდეს „ფრანგ“ და ებრაელ ვაჭრებს სტამბოლში.

ქვეყნის შიგნით ფეოდალურ დაჯგუფებებს შორის შინაური ბრძოლა და ხშირი სახალხო აჯანყებები იყო. შაჰ აბას I ტახტზე აიყვანა ყიზილბაშური სამხედრო ნომადური არისტოკრატიის ერთმა დაჯგუფებამ მურშიდ-ყული ხან უსტაჯლუს და ალი-ყული ხან შამლუს მეთაურობით. ორივე ხანი ვარაუდობდა ახალგაზრდა შაჰის ხელში ჩაგდებას და თავისი პირადი მიზნებისათვის გამოყენებას. შემდეგ, თანამზრახველებს შორის დაიწყო ბრძოლა ძალაუფლებისათვის, რომელშიც გაიმარჯვა

მურშიდ-ყული ხანმა. მაგრამ, მალევე შაჰ აბასმა უარი თქვა მურშიდ-ყული ხანის მეურვეობაზე და იგი მოაკლევინა. შაჰმა მაშინვე დაიწყო დაყრდნობა ფეოდალთა კლასის იმ დავჯგუფებაზე, რომელიც დაინტერესებული იყო ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების არსებობით — სამოქალაქო ბიუროკრატიაზე, თითქმის მთლიანად სპარსელებზე. მათზე დაყრდნობით, შაჰი უპირატესობას ანიჭებდა სპარსულ ელემენტს თურქულ-აზერბაიჯანულ ელემენტთან შედარებით.

შაჰ აბას I-მა რუსეთის მთავრობას შესთავაზა თურქეთის წინააღმდეგ ერთობლივი საომარი მოქმედებების დაწყება. მას უნდოდა თურქეთის მიერ ცოტა ხნის წინ დაპყრობილი კასპიის ზღვის სანაპირო ზოლის და შირვანის ხელში ჩაგდება (მოვიგონოთ, რომ შირვანი აბრეშუმით მდიდარი ქვეყანა იყო). სეფიანთა სახელმწიფოსათვის თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარების სანაცვლოდ აბას I-ის ელჩი ჰანდი-ბეგი რუსეთს ჰპირდებოდა ბაქოსა და დარუბანდის მიმდებარე რეგიონების გადაცემას. მეფე თევდორე ივანეს ძის მთავრობა ცდილობდა ირანისაგან ამ დათმობის ფორმალური დადასტურების მიღებას. შაჰ აბას I-ის ელჩი დიდხანს თავს არიდებდა რუსეთის ამ მოთხოვნის შესრულებას და ზეპირი დაპირებებით იფარგლებოდა. ბოლოს და ბოლოს მან შაჰისაგან მიიღო ნებართვა წერილობითი ვალდებულების შესახებ. მაგრამ რუსეთს, რომელიც დასუსტებული იყო „ლივონიის“ ხანგრძლივი ომით და შვედეთთან, პოლონეთთან და ყირიმის ხანთან გამწვავებული ურთიერთობა ჰქონდა, არ შეეძლო ისეთ ძლიერ სახელმწიფოსთან, როგორც იმ დროს ოსმალეთის იმპერია იყო, ომი დაეწყო. იგი დაღესტნის საზღვრებთან ლოკალური ხასიათის საომარი ოპერაციებით შემოიფარგლა.

1590 წ. სეფიანთა სახელმწიფო იძულებული გახდა დაედო მისთვის საზიანო ზავი ოსმალეთის იმპერიასთან, რომლის ძალითაც ოსმალეთის ხელში გადავიდა აღმოსავლეთ საქართველო, აღმოსავლეთ სომხეთი, ქურთისტანი, მთელი ჩრდილო და სამხრეთი

აზერბაიჯანი (არდებილისა და თალიშის გარდა) და ლურისტანის ნაწილი.

უფრო ადრე, მთელ რიგ ოლქებში იფეთქა ადგილობრივი ფეოდალების აჯანყებებმა, რომლებსაც ხშირად მხარს უჭერდა ხალხის მასა. ხალხი იტანჯებოდა ცენტრალური ხელისუფლების მიერ XVI ს-ის 70-80-იან წლებში დაწესებული გადასახადების სიმძიმისაგან. ისქანდერ მუნშის სიტყვით, ზოგიერთი გადასახადი ხუთჯერ გაიზარდა.

1588 წ. აჯანყდა შაჰვერდი-ხანი — ლურისტანის მბრძანებელი; 1589 წ. ხორასანში აჯანყდა და სისტანის დაპყრობას ცდილობდა შაჰის ნათესავი უფლისწული რუსტამ მირზა; ფარსში აჯანყდა ყიზილბაშური მომთაბარე ტომი ზულკადარი; ქერმანში — ყიზილბაშური ტომი ავშარი. ეს აჯანყებები შაჰის მთავრობამ ჩააქრო. ისპაჰანში აჯანყდა ადგილობრივი მმართველი იული-ბეგი; შაჰმა ვერ მოახერხა ციტადელის აღება, სადაც აჯანყებულები გამაგრდნენ და იძულებული გახდა იული-ბეგს მორიგებოდა.

გილიანში გილიანის „ბიიე-ფიშის“ ყოფილმა მფლობელმა, შაჰ მუჰამედ - „ხოდაბენდეს“ მიერ თავის დროზე აღდგენილმა აჰმედ-ხან ლაჰიჯანელმა, თურქეთთან გააბა მოლაპარაკება. შემდეგ ივი აშკარად განუდგა სეფიანებს (1590 წ.), მაგრამ შაჰის ჯარებთან ბრძოლაში დამარცხდა და გაიქცა (1592 წ.). აბას I-მა გილიანი თავის საკუთარ დომენად გადააქცია (ხასსე). ამასთან დაკავშირებით გადასახადების შემოღებამ გამოიწვია „გილიანის დაბალი ფენების“ ანუ ხალხის აჯანყება, რომელიც შაჰის ჯარებმა დიდი გაჭირვებით ჩააქრეს (1593 წ.). იმავე წელს ჩააქრეს სახალხო აჯანყებები თალიშში და ლურისტანში, ხოლო 1596 წ. სეიდ მუბარექის აჯანყება არაბისტანში. ამის შემდეგ შაჰ აბას I-მა ილაშქრა მაზენდარანში, დაამხო ადგილობრივი მფლობელების ოთხი დინასტია და ეს ოლქი თავის საკუთარ დომენად გადააქცია (1596 წ.). შაჰ აბას I სახალხო აჯანყებებს დიდი სისასტიკით აქრობდა: მაგ., გილიანში მთლიანად ამოწყვიტეს ჯიქის ტომი, უფრო მოგვიანებით ასეთივე ბედი ეწია ქურთულ მუკრის და

ყიზილბაშურ თექელუს ტომებს.

§ 11. შაჰ აბას I-ის რეფორმები

შაჰ აბას I-ის ხელისუფლებამ თურქეთთან 1590 წ. ზავი გამოიყენა როგორც აუცილებელი შესვენება ოზბეგებთან ომისა და ზოგიერთი რეფორმის გატარებისათვის. აბას I-ის ჯარებმა გაიმარჯვეს მავერანაჰრის ოზბეგებთან ომში და მათ მთელი ხორასანი ქალაქებით ნიშაბურით, მეშჰედით, ჰერათით და მერვით წაართვეს (1597 წ.).

შაჰ აბას I-ის მთავრობა, როგორც უკვე ითქვა, სამოქალაქო ბიუროკრატიას ეყრდნობოდა. იგი კარგად ხედავდა, რომ თურქების ჯარის წარმატების მიზეზები ნაწილობრივ საძიებელი იყო მათი ჯარის ორგანიზაციის უპირატესობასა და სეფიანთა სამხედრო ძალის ჩამორჩენილობაში: თურქეთს, ფეოდალური ლაშქრის გვერდით, მუდმივი ჯარი ჰყავდა; კერძოდ ჰქონდა შესანიშნავი არტილერია და ჰყავდა იანიჩართა ქვეითი ჯარი: სეფიანთა ჯარი გარდა, ცხენოსან გვარდიელთა კორპუსისა (მოისრები, ყორჩიები), შედგებოდა აგრეთვე მომთაბარეთა ცხენოსანი ლაშქრისაგან, რომელსაც შენარჩუნებული ჰქონდა თავისი ტომობრივი ორგანიზაცია და რომელიც სალაშქროდ ოჯახებითა და ჯოგებით გამოდიოდა; ამასთანავე, ნაწილობრივ ადგილობრივი ფეოდალური ლაშქარიც იყო ჯარში. როგორც ყორჩიები (6000 კაცი), ასევე ფეოდალური ლაშქრის მეომრები (მულაზიმები), უმეტეს წილად მომთაბარე-ყიზილბაშები იყვნენ (მოგვიანებით ყორჩიებს უწოდებდნენ ყიზილბაშური ტომებიდან გამოსულ მეომრებს). ყველა ყიზილბაშურ ტომში (XVI ს-ის ბოლოს 15ასეთი ტომი იყო) 200000 სამხედრო ვალდებული ირიცხებოდა, მაგრამ ჯარში რეალურად 60000 ყიზილბაშზე მეტი არასოდეს ყოფილა. ამ რაოდენობაზე გამოჰყოფდა სახელმწიფო ჯამაგირს. ამას ზედ ერთოდა ისიც,

რომ ყიზილბაშური ლაშქარი ხშირად დაუმორჩილებელი იყო.

შაჰის მთავრობამ გადაწყვიტა ჯარის რეორგანიზაცია და ეს საქმე ცნობილ სარდალ ალავერდი-ხან უნდილაძეს და ინგლისელ ავანტიურისტებს – ძმებს ანტონი და რობერტ შერლებს დაავალა. ეს უკანასკნელნი ყაზვინში მოვიდნენ და შაჰის კარზე სამსახური დაიწყეს 1598 წ. ინგლისელი ისტორიკოსები (ჯონ მალკოლმი და სხვები) ძმები შერლების მემუარებზე დაყრდნობით, შაჰ აბას I-ის რეფორმების საქმეში მათ როლს გადაჭარბებით აფასებენ. სპარსული წყაროების მიხედვით, ძმები შერლები ამ საქმეში მოკრძალებულ, წმინდა ტექნიკურ როლს ასრულებდნენ. ჩამოყალიბდა თორმეტათასიანი მუდმივი ჯარი მეთოფეების (თოფანმჩიების-სპარსელები); შეიქმნა აგრეთვე ღოლამების ათი-ათასიანი ცხენოსანი კორპუსი (გვარდია). ღოლამების კორპუსი, თურქი იანიჩრების მსგავსად, კომპლექტდებოდა ქართველი, სომეხი, ჩერქეზე, აფხაზი და საერთოდ კავკასიელი ჭაბუკებით, რომლებიც ირანში იძულებით იყვნენ გამუსლიმებულნი. ღოლამთა კორპუსში (ყულის ჯარში) ქართული ელემენტი დომინირებდა. ჩამოყალიბდა აგრეთვე ატრილერიის პარკი (თოფხანე) და არტილერისტთა ნაწილები (თოფჩიები-არტილერისტები). თოფანმჩიები და თოფჩიები სპარსელები იყვნენ.

ინგლისელი ისტორიკოსის, მალკოლმის წყალობით, რომელიც სარგებლობდა XVIII ს-ის პირველი ნახევრის ისტორიკოსის, მუჰამედ მუჰსინის „ზუბდათ ათ-თავარიხით“, საისტორიო მეცნიერებაში დიდი ხნის განმავლობაში გაბატონებული იყო მოსაზრება, რომ შაჰ აბას I-მა გაანადგურა ყიზილბაშურ ტომთა ორგანიზაცია და მის ნაცვლად შექმნა ახალი სამხედრო ორგანიზაცია „შაჰსევნებისა“ („შაჰის მოყვარულების“), რომელში შესვლაც შეეძლო სხვადასხვა მომთაბარე ტომთაგან გამოსულებს. ამჟამად დადგენილია, რომ ეს ცნობა მოგვიანებით შექმნილი ლეგენდაა. შაჰ აბას I-ის დროინდელი წყაროები (ისქანსერ მუნში და სხვები) არაფერს გვამცნობენ შაჰ აბას I-ის ამგვარ ღონისძიებებზე. პირიქით, ისქანდერ მუნშის და სხვა ავტორთა ცნობებიდან კარგად

ჩანს, რომ ყიზილბაშურ ტომთა გაერთიანებები არსებობას განაგრძობდნენ.

ისქანდერ მუნშინ მიერ მოტანილი სიით (1629 წ.) ყიზილბაშური ტომები შემდეგი რიგით არიან წარმოდგენილი: შამლუ, უსტაჯლუ, ზულყადარი, ყაჯარი, აღშარი, თორქმანი, ასირლუ, რუმლუ, ყარადაგლუ, ბაიათი, თალიში, ალფაუთი, ჯაგირლუ, ყაზახლუ, ბაიბურდლუ; ამ ტომების სათავეში 35 ამირა (ხანი და სულთანი) იდგა. თალიში იყო ერთადერთი ირანული „ტომი" (სინამდვილეში ეროვნება), რომელიც ყიზილბაშურ ტომთა გაერთიანებაში ჯერ კიდევ XVI ს-ში იყო დაშვებული. მხოლოდ ერთი ყიზილბაშურ ტომთაგან – თექელუს ტომი, რომელიც ხშირად ჯანყდებოდა, შაჰის ბრძანებით 1596 წ. თითქმის მთლიანად ამოწყვიტეს და მან შეწყვიტა არსებობა. მაგრამ ყიზილბაშური ტომებიდან მულაზიმების რიცხვი, რომლებიც ხაზინიდან ილებდნენ ჯამაგირს, 30000-მდე შემცირდა. შაჰ აბას I-ის დროს ჯარში 120000 კაცი ირიცხებოდა: 44000 კაცი – მუდმივ ჯარში (ყორჩიები, თოფანჩიგები, თოფჩიები და ღოლამები; შაჰ აბას I-ის მემკვიდრეების დროს მუდმივი ჯარის რიცხვი ძალზე შემცირდა) და 75000 კაცი – ფეოდალურ ლაშქარში (30000 ყიზილბაში, დანარჩენი თურქმენი, ქურთი, ლური, სხვა მომთაბარე და ბინადარი ირანელი ფეოდალური მფლობელის ლაშქარი).

წყაროების თანახმად, შაჰ აბას I-ის დროს „შაჰსევანს" უწოდებდნენ ყველა იმას, ვინც ნებაყოფლობით იწყებდა შაჰთან სამსახურს. უფრო გვიან, XVII ს-ის მეორე ნახევარში, „შაჰსევნები" ეწოდა პრივილეგირებულ კორპორაციას, რომელიც ყიზილბაშური ტომების რაზმებისაგან შედგებოდა.

შაჰ აბას I-ის სამხედრო რეფორმას მარტო ორგანიზაციულ-ტექნიკური კი არა, პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. ყიზილბაშური მომთაბარე ტომების ძლიერება და გავლენა (ეს ტომები თავიანთი პრეტენზიებით და შინაური ბრძოლით შაჰის ხელისუფლებას ასუსტებდნენ), თუ სავსებით მოსპობილი არა, საფუძვლიანად იქნა შერყეული. მუდმივი ჯარის შექმნამ შეასუსტა

ყიზილბაშთა და სხვა თურქულ-თურქმანულ ტომთა ფეოდალური ლაშქრის მნიშვნელობა. ამასთან ერთად, შაჰ აბას I-ის დროს განმტკიცდა ცენტრალური ხელისუფლება და გაძლიერდა სამოქალაქო ბიუროკრატია, რომლის კადრები ირანელებით დაკომპლექტდა. საერთოდ, შაჰ აბას I-ის დროიდან ირანული ელემენტი იწყებს გაცილებით მნიშვნელოვანი როლის შესრულებას სახელმწიფოს მმართველობაში, თუმცა თურქული მომთაბარული ელემენტის როლი, განსაკუთრებით ჯარში, მაინც მნიშვნელოვანი იყო. ჯარისა და ხელმწიფის კარის ენად თურქულს აღიარებდნენ (აზერბაიჯანული); სამხედრო და კარის მოხელეების თანამდებობების სახელწოდებები თურქული დარჩა. გვარდიელი ღულამების სახით გაძლიერდა ქართული ელემენტის როლი. შაჰ აბას I-მა დედაქალაქი 1598 წ. ყაზვინიდან ცენტრალურ ირანში — ისპაჰანში გადაიტანა, რაც აგრეთვე ხელს უწყობდა ირანული ოლქების სამეურნეო და პოლიტიკური მნიშვნელობის ზრდას სეფიანთა სახელმწიფოს სისტემაში: სეფიანთა სახელმწიფოს ცენტრალური ოლქი ახლა უკვე, არა აზერბაიჯანი, არამედ შიდა ირანია.

§ 12. სეფიანთა სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკა შაჰ აბას I-ის დროს

თურქეთთან ახალი ომის სამზადისის დროს, შაჰ აბას I-მა იზრუნა თურქეთისადმი მტრულად განწყობილ ევროპულ სახელმწიფოებთან პოლიტიკური კავშირის დამყარებაზე. ჯერ კიდევ 1602 წ. ირანში მოვიდნენ გერმანიის იმპერატორის რუდოლფ II-ის ელჩები (კაკაში და ტეკტანდერი) და ესპანეთ-პორტუგალიის კოროლის ფილიპე III-ის ელჩი (გოვეა). თავის მხრივ, აბას I-მა ევროპაში ელჩებად გააგზავნა ანტონი შერლი და ჰუსეინ ალი-ბეგი და მათ დაავალა რუსეთის, გერმანიის

იმპერატორის, რომის პაპის და ესპანეთის მეფის კარის მონახულება.

1603 წ. აბას I-მა თურქეთთან ომი დაიწყო. ამ ომში, პირველად მთელი საუკუნის განმავლობაში, სეფიანთა სახელმწიფო უტევდა, ხოლო თურქეთი თავს იცავდა. 1603 წ. ყიზილბაშებმა აიღეს თავრიზი. ირანისათვის განსაკუთრებით წარმატებული იყო 1603-1607 წწ. პერიოდი, როდესაც ლურისტანი და ქურთისტანის ნაწილი, აზერბაიჯანი, სომხეთის აღმოსავლეთი ნაწილი და აღმოსავლეთ საქართველო კვლავ ირანის ჯარებმა დაიკავეს. ამ სამხარი კომპანიის დროს განსაკუთრებით გამოიჩინეს თავი ალავერდი-ხანის ჯარებმა.

აღსანიშნავია, რომ ამ ომის დროს შაჰ აბას I 1603 წ. 16.XI შემოადგა ძალზე გამაგრებულ ერევნის ციხეს, რომლის ალყაც დიდხანს გაგრძელდა. ციხე მხოლოდ 1604 წ. გვიან გაზაფხულზე დაეცა. ერევნის ალყის დროს შაჰ აბას I-მა თავისი „ყმები" (ხელდებულები) ქართლის მეფე გიორგი და კახეთის მეფე ალექსანდრე II იხმო, რომლებიც ჯარით და მისართმევლით ეახლნენ ირანის მბრძანებელს. შაჰ აბას I-მა ერევანი ქართველთა დახმარებით აიღო.

ერევნის ბრძოლაში მონაწილეობისათვის შაჰ აბას I-მა ხელმწიფური სიუხვით დააჯილდოვა ქართლისა და კახეთის მეფეები: გიორგი მეფეს უბოძა სამასი თუმანი ყოველწლიური ჯამაგირი ლაჰიჯანის შემოსავლიდან, ფუშთუქუნი (ფოშთ-ი ქუჰ) და ხუინი. სამაგიეროდ გამოსთხოვა ლორე-დებედას ხეობა, სადაც მაჰმადიანური სახანო შექმნა ლორის მელიქით სათავეში. ამავე დროს შაჰმა დებედას ქვემო წელში თურქმანული ტომი „ბორჩალუ" ჩამოასახლა და ის ალჯაყალის ციხისთავს დაუქვემდებარა. „ამრიგად, შაჰ აბასმა ლორე-დებედას საკითხი საბოლოოდ გადაჭრა; ქართლის ალაყაფი მოარღვია და ქვეყნის თავდაცვის უნარიანობას ერთი დაკვრით დამბლა დასცა" (ნ. ბერძენიშვილი).

ასევე დაასაჩუქრა კახეთის მეფე ალექსანდრეც: მას უბოძა

მიწები ირანში და ყოველწლიურად შვიდასი თუმანი ჯამაგირი. სამაგიეროდ, შაჰის „თხოვნით“ ალექსანდრე მეფემ საცხოვრებელი ადგილი მიუჩინა ერთ-ერთ თურქმანულ ტომს. ამავე დროს, კახეთის მეფემ შაჰ აბასს „დაუთმო“ კახეთის აღმოსავლეთი კარი: კაკ-ენისელი. აქედან შაჰმა ცალკე მაჰმადიანური სასულთნო შექმნა და ერთ რენეგატ კახელ თავადს უწყალობა. კაკ-ენისელის სულთანი ამიერიდან უშუალოდ შაჰს ემორჩილებოდა.

სეფიანთა სახელმწიფოს გამარჯვება განპირობებული იყო, არა მარტო შაჰ აბასის I-ის სამხედრო რეფორმით, არამედ თურქეთის სახელმწიფოს მძიმე შინაპოლიტიკური ვითარებითაც. თურქეთის ძლიერება ძირგამოთხრილი იქნა სამეურნეო დაცემით, ევროპაში სამხედრო წარუმატებლობით, ფეოდალური შინაომებით და მცირე აზიაში ე.წ. „ჯელალიების“ დიდი აჯანყებით, რომელშიც გლეხებიც მონაწილეობდნენ. თურქეთის ჯარი იმდენად დემორალიზებული იყო, რომ მისი ცალკეული ნაწილები შაჰის მხარეს გადადიოდნენ და მას თავის სამსახურს სთავაზობდნენ. 1612 (13 წ.) სტამბოლში დადებული ზავით სეფიანთა სახელმწიფომ შეინარჩუნა 1555 წ. ზავით მისთვის მიკუთვნებული ტერიტორია, მაგრამ შაჰმა იკისრა სულთნისათვის ყოველწლიურად 200 ხარვარი (59000 კგ) ნედლი აბრეშუმის გაგზავნა, თითქოსდა თურქეთის მიერ შირვანის დაკარგვის საკომპენსაციოდ.

1616 წ. ირანსა და ოსმალეთს შორის ომი კვლავ განახლდა, მაგრამ თურქეთმა წარმატებას ვერ მიაღწია. 1618 წ. სარავში (სამხრეთ აზერბაიჯანი) დაიდო საზავო ხელშეკრულება, რომელმაც სტამბოლის ზავის პირობები დაადასტურა, მხოლოდ თურქეთის სულთნისათვის გასაგზავნი ნედლი აბრეშუმის რაოდენობა შეამცირეს 100 ხარვარამდე (29000 კგ-მდე). 1623 წ. ირან-ოსმალეთს შორის ომი განახლდა. შაჰ აბას I-მა ისარგებლა ბაღდადში სულთან მუსტაფა I-ის წინააღმდეგ თურქი დიდმოხელის ბეგირ სურბაშის აჯანყებით, ალყა შემოარტყა, აიღო ბაღდადი და დაიკავა მთელი არაბეთის ერაყი (1623-1624 წწ.). ამასთან ერთად, შეიერთა ქალაქები მოსული, ბასრა და შიიტე-

ბისათვის წმინდა ქალაქები ნეჯეფი და ქერბალა, იმამების ალიას და ჰუსეინის საფლავებით.

შაჰ აბას I თავისი ელჩების პირით არაერთხელ თხოულობდა „დიდ მოგოლ“ ჯეჰანგირისაგან მნიშვნელოვანი ქ. ყანდაარის დაბრუნებას, მაგრამ ვერაფერს მიაღწია. თურქეთთან დადებულმა სარავის ხელშეკრულებამ და მავერანაჰრის ოზბეგთა სახანოებთან (ბუხარა) მშვიდობიანი ურთიერთობის განმტკიცებამ შაჰ აბას I-ს აღმოსავლეთისაკენ ლაშქრობის და ყანდაარის დაპყრობის საშუალება მისცა (1622 წ.).

შაჰ აბას I პორტუგალიელებთანაც ომობდა. ორმუზის (ჰორმუზი) კუნძულზე, სპარსეთის ყურეში, ირანული პორტის გამბრუნის პირდაპირ, მდებარეობდა ცნობილი ნავსადგური, რომელიც XVI ს-ში იყო ინდოეთთან, ნაწილობრივ ჩინეთთან, არაბეთთან და ევროპის ქვეყნებთან საქარავნო-საზღვაო გზის ბირჟა და საქონლის საწყობი. ჯერ კიდევ 1507 წელს, პორტუგალიელებმა, რომლებმაც ცოტა ხნით ადრე (XV ს-ის ბოლოს) აღმოაჩინეს ინდოეთისაკენ აფრიკის გარსშემოვლით საზღვაო გზა,დაიპყრეს ორმუზი და უარყვეს შაჰ ისმაილ I-ის მოთხოვნა მისთვის გადასახადის გადახდის თაობაზე, მაგრამ შემდეგ დაკარგეს კუნძული. 1515 წ. ალფონსო დ'ალბუკერკემ – ადმირალმა, ცნობილმა მეზღვაურმა და ინდოეთში პორტუგალიის სამფლობელოების (გოა და სხვ.) ვიცე-კოროლმა,კვლავ დაიპყრო ორმუზი,რაისთან ერთად გაულიტა იქ ყიზილბაშთა მომხრეები, მაგრამ ადგილობრივი მბრძანებელი თურან-შაჰი დატოვა პორტუგალიის ვასალი – მოხარკის სტატუსით. პორტუგალიელებმა გაამაგრეს ორმუზი, იქ თავიანთი გარნიზონი ჩააყენეს, მაგრამ უფრო გვიან შემოიღეს ინკვიზიცია. XVI ს-ის განმავლობაში ორმუზში ჩამოყალიბდა პორტუგალიური კომპანია და ის კიდევ უფრო გამდიდრდა.

შაჰ აბას I-სათვის ორმუზის პორტი მნიშვნელოვანი იყო ირანული აბრეშუმის ევროპაში გატანასთან დაკავშირებით. შაჰი დაინტერესებული იყო იმით, რომ ირანული აბრეშუმი ევროპაში გატანილიყო, არა სახმელეთო გზით – თურქეთის ტერიტორიის

გავლით (თურქეთი დიდ საბაჟო გადასახადს ახდევინებდა ირანს), არამედ საზღვაო გზით – აფრიკის გარსშემოვლით. ამ გზით აბრეშუმის გატანა უფრო იაფი ჯდებოდა, ვიდრე თურქეთის ან ვოლგა-კასპიის გზით და შაჰს დიდ შემოსავალს მოუტანდა (აბრეშუმით ვაჭრობა შაჰის ხაზინის მონოპოლია იყო).

რობერტ შერლის შუამავლობით შაჰის მოლაპარაკებას ესპანეთისა და პორტუგალიის მეფე ფილიპე III-თან ორმუზის პორტიდან აბრეშუმის გატანის თაობაზე სასიკეთო შედეგი არ მოჰყოლია. ამავე დროს, პორტუგალიელებთან წარმატებით იწყეს მეტოქეობა სხვა კოლონიზატორებმა – ინგლისელებმა. 1600 წ. დაარსდა ინგლისური სავაჭრო კორპორაცია „ოსტ-ინდოეთის კომპანია“, რომელიც ცდილობდა პორტუგალიელების გაძევებას მათი ბაზებიდან ინდოეთში. შაჰის ხელისუფლების ინტერესები ამ დროს დაემთხვა ოსტ-ინდოეთის სავაჭრო კომპანიის ინტერესებს: ირანული აბრეშუმის ყიდვა უშუალოდ ირანში ინგლისელ ვაჭრებს 50%-ით იაფი უჯდებოდათ, ვიდრე იგივე ირანული ნედლი აბრეშუმის შესყიდვა სირიის ქალაქ ალეპოში – აბრეშუმით ვაჭრობის უმთავრეს თურქულ ქალაქში. უკვე 1614 წ. შაჰ აბასმა ოსტ-ინდოეთის კომპანიის სავაჭრო გემებისათვის ხელსაყრელი ფირმანი გამოსცა, ხოლო შემდეგ ამ კომპანიას კიდევ უფრო დაუახლოვდა. 1618 წ. შაჰ აბას I-მა კეთილგანწყობით მიიღო ესპანეთ-პორტუგალიის ელჩობა, მაგრამ ამ უკანასკნელმა ორმუზის უსაფრთხოების გარანტია ვერ მოიპოვა.

1620 წ. ოსტ-ინდოეთის ინგლისური კომპანიის სამხედრო გემებმა გაიმარჯვეს პორტუგალიელების ფლოტზე სპარსეთის ყურეში, ჯასკთან. 1623 წ. ოსტ-ინდოეთის კომპანიამ ორმუზის დასაპყრობად შაჰ აბას I-ს თავისი ფლოტი ათხოვა. შაჰის ჯარს ალავერდი-ხანის შვილი, ფარსის გამგებელი იმამყული-ხანი მეთაურობდა, რომელიც ინგლისური გემებით გადაიყვანეს ორმუზთან. სეფიანთა ჯარებმა და ინგლისელებმა ერთობლივი ძალისხმევით ორმუზი აიღეს. პორტუგალიელები განდევნეს.

შაჰ აბას I-ს ორმუზის დასაცავად ფლოტი არ ჰყავდა,

ამიტომაც მან ბრძანა სიმაგრების დანგრევა, ხოლო სავაჭრო პორტი გადაიტანა მატერიკაზე – გამბრუნში, რომელსაც „ბენდერ-აბასი“ („აბასის ნავსადგური“) დაარქვეს. შაჰის ინგლისელ მოკავშირეები პრივილეგიებით, კერძოდ, უბაჟოდ ვაჭრობის უფლებით დაჯილდოვდნენ; ამასთანავე, მათ მისცეს უფლება ბენდერ-აბასის საბაჟო შემოსავლის წილზე, აგრეთვე ბენდერ-აბასში ინგლისური სავაჭრო ფაქტორიის დაარსებისა. მაგრამ ინგლისელები უფრო მეტს მოელოდნენ: მათ უნდოდათ ირანში ინგლისის ქვეშევრდომთათვის ექსტერიტორიალობის უფლება (ასეთი უფლება ჰქონდათ ვენეციელებს, ფრანგებს და ინგლისელებს თურქეთში), აგრეთვე – მონოპოლია ირანიდან ევროპაში აბრეშუმის გატანის საქმეში. მათ ეს ვერ მიიღეს და ამიტომაც შაჰის მთავრობის უკმაყოფილონი იყვნენ; მით უმეტეს, რომ მალევე ბენდერ-აბასში გამოჩნდა ჰოლანდიური სავაჭრო ფაქტორია, რომელმაც შაჰისაგან ისეთივე პრივილეგიები მიიღო და რომელიც ექიშპებოდა ინგლისურ ფაქტორიას.

შაჰ აბას I-მა არაერთხელ გაცვალა ელჩობები რუსეთთან, ჰოლანდიასთან, საფრანგეთთან, ესპანეთთან, გერმანიის იმპერატორთან, რომის პაპთან. მთელი რიგი ევროპული ქვეყნების ვაჭრებმა აგრეთვე მიიღეს ირანში სხვადასხვა პრივილეგიები, მაგრამ ევროპელ ვაჭრებს ეს პრივილეგიები ეძლეოდათ ევროპულ სახელმწიფოებთან დადებული პოლიტიკური და ეკონომიკური ხელშეკრულებების შედეგად მიღებული სარგებლის სანაცვლოდ. არც შაჰ აბას I-ის და არც მისი მემკვიდრეების დროს ირანი ევროპულ სახელმწიფოებზე დამოკიდებული ქვეყანა არ ყოფილა.

§ 13. შაჰ აბას I-ის საშინაო პოლიტიკა

შაჰ აბას I-ის დროს სეფიანთა სახელმწიფო გაცილებით ცენტრალიზებული იყო, ვიდრე პირველი სეფიანების დროს. შაჰ

აბას I-ის დროს გაიზარდა სახელმწიფო მიწების (დივანის მიწების) და შაჰის კერძო მიწების (ხასეს მიწების) ფონდი. შაჰ აბას I-მა ზოგიერთი სახანო – სამელიქოს გაუქმება მოახერხა, მაგრამ ყველასი – ვერა. ფეოდალური დაქუცმაცებულობის აღკვეთა ცენტრალურმა ხელისუფლებამ ვერც შაჰ აბას I-ის და ვერც მისი მემკვიდრეების დროს მთლიანად ვერ შეძლო.

შაჰ აბას I ცდილობდა, რომ დაპყრობილი ქვეყნების გაძარცვისა და ექსპლუატაციის ხარჯზე, ცენტრალური ირანის საწარმოო ძალები განვითარებულიყო. მაგ., შირვანის დაპყრობის შემდეგ (1607 წ.) შაჰი ცდილობდა თურქეთის მიერ ისედაც გაპარტახებული რეგიონიდან უზარმაზარი თანხის, 50000 თუმნის (500 მილიონი დინარის) აკრეფას, მაგრამ 30000 თუმანზე მეტი ვერ მოაგროვა; ლურისტანიდან აკრეფილი იქნა 10000 თუმანი და სხვ. ამავე დროს, 1612 (13) წ. თურქეთთან დადებული ზავის შემდეგ, ისპაჰანში დაბრუნებულმა შაჰმა მოსახლეობა 3 წლით გაათავისუფლა გადასახადების გადახდისაგან 15000 თუმნის ფარგლებში. სპარსეთის ერაყში ანუ ირანის ცენტრალურ ოლქში, გააუქმეს პირუტყვზე დადებული გადასახადი („ჩობანბეგი“), რომელიც მძიმე ტვირთად აწვა მოსახლეობას. XVI ს-ის 70-80-იან წწ-შიგაზრდილი გადასახადები წინა პერიოდის დონემდე შეამცირეს. ამ ღონისძიებებმა სტიმული მისცა ცენტრალური ირანის ცნობილ აღორძინებას. პირიქით, ცენტრალური ხაზინა პერიფერიებიდან გაძლიერებული ენერგიით ქაჩავდა სახსრებს გადასახადების სახით, რაც პერიფერიების ეკონომიკის დაცემას ხელს უწყობდა. ომები და დაპყრობილი ქვეყნების ძარცვა მარტო ხაზინას კი არ ამდიდრებდა, არამედ ფეოდალურ არისტოკრატიასაც. ყორჩიბაშმა ალაჰ-ყული ბეგ ყაჯარმა (ყორჩიების კორპუსის სარდალმა) სამხედრო დავლიდან თავისთვის უზარმაზარი თანხა 20000 თუმანი (200 მილიონი დინარი) დააგროვა.

შაჰ აბას I მფარველობდა ხელოსნებსა და ვაჭრებს. შაჰმა ავაზაკობასთან დაუნდობელი ბრძოლით უზრუნველყო სავაჭრო-საქარავნო გზებზე უსაფრთხოება; იგი აშენებდა ქარავან-სარაებს,

გაჰყავდა ახალი გზები; ახალ გზებს შორის იყო მაზანდარანში, კასპიის ზღვის სანაპიროზე, 270 კმ-ის სიგრძის, ქვის ფილებით დაგებული ფართო შარაგზა. ჩვენამდე მოღწეული შაჰ აბას I-ის ფირმანები გვამცნობენ, რომ შაჰი ზოგიერთ ქალაქს საგადასახადო იმუნიტეტს (მოაფი) აძლევდა – ქალაქის მცხოვრებლებს ყველა საზის გადასახადიდან ათავისუფლებდა.

შაჰ აბას I-ის პოლიტიკა მიმართული იყო ირანის ცენტრალური რეგიონების სამეურნეო აღმავლობისაკენ, რაც განპირობებული იყო ხელმძღვანელი პოლიტიკური როლის თურქულ-აზერბაიჯანული მომთაბარე ფეოდალების ხელიდან ბინადარი ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატიის ხელში გადასვლით. ეს უკანასკნელი ორგანულად იყო დაკავშირებული სახელმწიფო მიწისმფლობელობასთან, საგარეო ვაჭრობასთან და ირანის ვაჭრულ ზედა ფენასთან. ეს პოლიტიკა ნათლად გამოვლინდა არაქსზე მდებარე სომხურ ქალაქ ჯულფის (ჯულაჰ) დანგრევასა და მცხოვრებლების ისპაჰანის გარეუბანში იძულებით გადასახლებაში. ამ გადასახლებას („დიდი სურღუნი") მიზნად ჰქონდა აბრეშუმით ვაჭრობის საერთაშორისო ცენტრის (ჯულფის) გადატანა შიდა ირანში და საერთაშორისო საქარავნო „აბრეშუმის გზის" ისპაანზე და ბენდერ-აბასიზე გავლით სპარსეთის ყურესთან დაკავშირება. შაჰ აბას I-მა ჯულფელი სომხებისათვის ისპაჰანის გარეუბანში გააშენა ფაქტიურად ახალი ქალაქი – „ახალი ჯულფა" (სპ. „ჯულფ-ე ნოუ", „ნორ ჯულა" – სომხ.). დაუწესა მას თვითმმართველობა და გადასახადებისაგან გაათავისუფლა. ძველი ჯულფიდან ისპაჰანში გადასახლების დროს 15000 ოჯახიდან ისპაჰანამდე მხოლოდ 3000 ოჯახმა მიაღწია. დანარჩენები გზაში დაიღუპნენ შიმშილის, ეპიდემიისა და მომთაბარეთა თავდასხმებისაგან. ჯულფელმა მსხვილმა სომეხმა ვაჭრებმა, რომლებიც აბრეშუმით ვაჭრობის და ევროპასთან ურთიერთობის საქმეში შაჰის კონტრაგენტები იყვნენ, მთელი რიგი პრივილეგიები მიიღეს. ნედლი აბრეშუმი და აბრეშუმის ქსოვილები რჩებოდა ირანის ექსპორტის მთავარ საგნად.

შაჰ აბას I პირადად რელიგიური ფანატიზმით არ გამოირჩეოდა, მაგრამ პოლიტიკური მოსაზრებებით იგი აგრძელებდა სეფიანთა ძველ ტრადიციებს: მხარს უჭერდა შიიტებს და სდევნიდა თურქების და ოზბეგი ხანების მომხრე სუნიტებს; სამაგიეროდ, მთელ რიგ პრივილეგიებს ანიჭებდა სომეხ და „ფრანგ“ (კათოლიკე) ქრისტიანებს. იგი მათში ხედავდა ევროპულ ქვეყნებთან ეკონომიკური და პოლიტიკური კავშირ-ურთიერთობების დამყარების საქმეში თავისთვის სასარგებლო აგენტებს.

შაჰ აბას I-ს უნდოდა ირანის მოსახლეობის რაოდენობის გაზრდა; ამ მიზნით მან ირანში ხელოსნები და მიწისმოქმედნი გადმოასახლა აზერბაიჯანიდან, სომხეთიდან და საქართველოდან. ამ ღონიძიებებს მიზნად ჰქონდა აგრეთვე სეფიანთა სახელმწიფოს არაირანული ოლქების დასუსტება და მათი წინააღმდეგობის ჩახშობა. 1605 წ. ნახჭევანის მხარიდან ირანში გადაასახლეს 70000 სომეხი და აზერბაიჯანელი, რომელთა უმეტესობა გზაში დაიღუპა. ეს იყო ე.წ. „დიდი სურღუნი“ (თურქ. „დიდი გადასახლება“); აღმოსავლეთ საქართველოში (ქართლი, კახეთი) სისხლიანი ექსპედიის დროს (1616 წ.) შაჰ აბასმა მარტო კახეთიდან ირანში გადაასახლა 100000-მდე მცხოვრები. აღმოსავლეთ საქართველოდან ხალხის მასობრივად გადასახლება განმეორდა 1625-1626 წწ-ში გიორგი სააკაძის მეთაურობით მოწყობილი ანტიირანული აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ. ქართველი (კახელი) სოფლის მეურნეები, უპირატესად მევენახეები, დაასახლეს მაზენდარანში, გილანსა და ფერეიდანში. საინტერესოა ტავერნიეს ცნობა, რომელსაც ყურადღება მიაქცია ივანე ჯავახიშვილმა (შემდეგ კი ზურაბ ავალიშვილმა). ამ ცნობის მიხედვით, XVII ს-ის 60-70-იან წწ-ში ირანიდან ევროპაში ხდებოდა „შირაზულის“ სახელწოდებით შესანიშნავი ღვინის ექსპორტირება. ღვინის სახელწოდების ქართული ფორმით მოხსენიება იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ეს ღვინო ქართველების დაყენებული იყო. 1618 წ. აზერბაიჯანიდან და სომხეთიდან 50000 კაცი

გადაასახლეს. ქვისმთლელები ისპაჰანში გააგზავნეს სააღმშენებლო სამუშაოებზე, ხოლო მიწისმოქმედნი დაასახლეს „სამოთხისებურ“ მაზანდარანში, სადაც ათასობით გადასახლებული დაიღუპა შიმშილით, მალარიით და მათთვის უცხო კლიმატით.

შაჰ აბას I-ის დროს სააღმშენებლო საქმიანობა ადგილ-ადგილ გრანდიოზულ მასშტაბებს აღწევდა. დედაქალაქი ისპაჰანი მის დროს თითქმის ხელახლა გაშენდა. XVII ს-ის შუა ხანებში იგი უზარმაზარ ქალაქად იქცა, რომელიც 38 კმ-ზე იყო გადაჭიმული წრეწირში და რომელშიც 600000 მცხოვრები იყო (მოვიგონოთ, რომ XVI ს-ის ბოლოს მხოლოდ 80000 კაცი ცხოვრობდა; აღსანიშნავია, აგრეთვე ისიც, რომ XVII ს-ის ლონდონში 300000 კაცი ცხოვრობდა). დიდ „მეფის მოედანს“ (მაიდან-ე შაჰ), რომლის სიგრძეც 500 მეტრს უდრიდა და რომელსაც ბოლოს სათამაშო ასპარეზი ჰქონდა, ეკვროდა მაღალმხატვრული არქიტექტურული ანსამბლი: სამხრეთით — „შაჰის მეჩეთი“ („მასჯედ-ე შაჰ“) თაღოვანი პორტალით და ბრწყინვალე შორენკეცით მოპირკეთებული გუმბათით — ირანული არქიტექტურის ერთ-ერთი ბრწყინვალე ნიმუში; სამხრეთ-დასავლეთით — შაჰის სასახლე შესანიშნავი პორტიკით „ალა-კაფუ“ და პავილიონით „ჩეჰელ სოთუნ“ („ორმოცი სვეტი“), კედლის მხატვრობით; პარკებით „ჩაჰარ-ბაღით“ და „ჰაშთბეჰეშთით“. მდ. ზაიენდე-რუდზე აშენდა ალავერი ხანის ოცდაცამეტმალიანი ხიდი, რომელიც ისპაჰანის გარეუბან ახალ — ჯულფას ქალაქთან აკავშირებდა. შაჰმა თავისთვის ფაროჰაბადში, აშრაფში, მაზენდარანსა და სხვა ადგილებში ააშენა სასახლეები; ჩატარდა მნიშვნელოვანი საირიგაციო სამუშაოები.

შაჰ აბას I შეეცადა სახელმწიფოში ერთიანი სამონეტო სისტემის შემოღებას. ახლად მოჭრილი ფულის ერთეულს ეწოდა „აბასი“. იგი შეიცავდა ერთ მისხალ (4,6 გრ.) ვერცხლს და უდრიდა 200 დინარს. 1 თუმანი უდრიდა 10000 დინარს, ანუ 50 აბასის (თუმანი და დინარი ახლა იყო, არა მონეტები, არამედ მხოლოდ საანგარიშო ერთეული. 1 აბასი უდრიდა 4 შაჰის, 1

შაჰი უდრიდა 2 სიაფულს). თუ მოვიგონებთ, რომ ყაზან ყაენი დროს XIV ს-ის დასაწყისში 1 დინარი (მაშინ ერთდინარიან მონეტები იჭრებოდა) შეიცავდა დაახლოებით სამ მისხალ ვერცხლს, მაშინ ნათელი გახდება, რომ 300 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში დინარის ფასი 600-ჯერ დაეცა. სახელმწიფოს მთელ ტერიტორიაზე ერთიანი მონეტის შემოღება არ მოხერხდა XVII ს-ის ირანში „აბასისთან“ ერთად მიმოქცევაში იყო სხვადასხვა ნომინალური ღირებულების, სხვადასხვა დროს მოჭრილი, მათ შორის თურქული და ევროპული მონეტები. მათი კურსი სხვადასხვა ოლქში სხვადასხვაგვარი იყო.

არც მანმადე და არც შაჰ აბას I-ის შემდეგ, სეფიანთა სახელმწიფოს არ მიუღწევია ისეთი პოლიტიკური სიძლიერისათვის, როგორც აბას I „დიდის“ დროს. XVII ს-ის სპარსელი ისტორიკოსები აიდეალებენ შაჰ აბას I-ის პიროვნებას. უეჭველია, რომ ის გამოირჩეოდა ენერგიით, სიმამაცით, პოლიტიკური მიზანსწრაფვით და შორსმჭვრეტელობით; მისთვის უცხო იყო რელიგიური ფანატიზმი, დიდ ინტერესს იჩენდა ევროპული ტექნიკისა და მატერიალური კულტურისადმი. მაგრამ არ იქნებოდა მართალი მისი როლის გადაჭარბებით შეფასება ირანის ისტორიაში. აბას I-ის მთავრობის პოლიტიკური ხაზი იყო ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატიის გავლენის შედეგი. სამხედრო წარმატებები კი მეტწილად უნდა აიხსნას სეფიანთა სახელმწიფოს მტრების სისუსტით და ნიჭიერი მხედართმთავრების ალავერდიხანის (წარმოშობით ქართველის) და ყორჩიხაი მუჰამედ-ხანის (წარმოშობით სომეხის) სამხედრო ტალანტით.

შაჰ აბას I იყო ჭირვეული, ეჭვიანი და სასტიკი დესპოტი. მან მოაკვლევინა უფროსი ვაჟიშვილი – ნიჭიერი ჭაბუკი (შეეშინდა მისი პოპულარობის), ორი მომდევნო ვაჟიშვილი დააბრმავებინა, მეოთხე – უმცროსი თავისი სიკვდილით მოკვდა. ვაჟების სიკვდილის შემდეგ, შაჰ აბას I-მა ტახტის მემკვიდრედ გამოაცხადა მცირეწლოვანი შვილიშვილი, ნაზი და უნებისყოფო, ჰარემში გაზრდილი ჭირვეული ახალგაზრდა – შემდეგში სეფი I. აქედან

მოყოლებული სეფიანებმა წესად შემოიღეს თავიანთი უფლისწულების ჰარემში გაზრდა, რათა ისინი ტახტზე მჯდომი შაჰისათვის არასაშიშ პიროვნებებად ჩამოყალიბებულიყვნენ. ამისთანავე, მცირედი ეჭვის გამოც კი, მათ აბრმავებდნენ. შაჰ აბას I გარდაიცვალა 1629 წ. იანვარში დეზინტერიით.

§ 14. ფეოდალური ურთიერთობა XVII ს-ის ირანში

ფეოდალთა კლასი ძველებურად ოთხი ძირითადი ჯგუფისაგან შედგებოდა: 1. სამხედრო არისტოკრატია; 2. მუსლიმური (შიიტური) სამღვდელოება; 3. სამოქალაქო ბიუროკრატია; 4. ადგილობრივი პროვინციული არისტოკრატია. სამხედრო არისტოკრატია ახლა მარტო მომთაბარე ფეოდალებისაგან აღარ შედგებოდა, როგორც ეს XVI ს-ში იყო. გაჩნდა სამხედრო არისტოკრატიის ახალი კადრი, რომელიც შაჰის ღოლამებიდან (ყულიებიდან) იყო დაწინაურებული — ძირითადად ქართველები და სომხები, რომლებიც შაჰმა დაუპირისპირა ძველ, სამხედრონომადურ არისტოკრატიას. ამ უკანასკნელის გავლენის შესუსტება (განსაკუთრებით ყიზილბაშური ტომობრივი არისტოკრატიისა) ნათლად ჩანს ამირათა (ხანების, სულთნების) ორი სიის (1576 და 1628 წწ.) შედარებიდან, რომლებიც ისქანდერ მუნშისთანაა მოტანილი. პირველ სიაში 114 ამირაა დასახელებული — ყველა მომთაბარული არისტოკრატიიდან და თითქმის ყველა ყიზილბაშური ტომიდან; 1628 წ. სიაში მხოლოდ 90 ამირა ფიგურირებს, ამათგან მხოლოდ 35-ია ყიზილბაში, 34 ამირა მომთაბარული, მაგრამ არაყიზილბაშური ტომებიდანაა (მეტწილად ირანული — ქურთული და ლურის ტომებიდან); 21 ამირა შაჰის ღოლამებიდანაა — „თავის თანასწორთაგან“ გამორჩეული, რომელთაც ნაბოძები ჰქონდათ, როგორც სხვა ამირებს, მიწები (ელქე-აზერბ.,

ულქე-სპარს.) და რომელთაც სხვა ამირების მსგავსად, ჰყავდათ თავიანთი ფეოდალური ლაშქარი (ყოშუნი-მონგ.). XVII ს-ში ხელმძღვანელი როლი, როგორც უკვე ითქვა, ეკუთვნოდა ირანულ სამოქალაქო ბიუროკრატიას.

XVII ს-ის ირანში მიწაზე და წყალზე ფეოდალური საკუთრების ისეთივე ფორმები იყო, როგორც ადრე. მაგრამ შაჰ აბას I-ის რეფორმების შემდეგ მიწების კატეგორიებს შორის თანაფარდობა შეიცვალა. უპირველეს ყოვლისა, ძალიან გაიზარდა სახელმწიფო, ანუ დივანის მიწების ფონდი, რომლის მფლობელობა სამოქალაქო ბიუროკრატიის ძლიერების საფუძველი იყო. არაჩვეულებრივად გაიზარდა აგრეთვე შაჰის საგვარეულოს საკუთარი დომენების რიცხვი (ხასსე-ხასსე-ი შერიფე-ი ფადიშაჰი, ხალისე). მიწების ეს კატეგორია ირანში სასანიანთა დროიდან არსებობდა, მაგრამ არასოდეს ხასეს მიწების ფონდი ასეთი დიდი არ ყოფილა, როგორც XVII ს-ში. ახლა ამ მიწების ფონდში შედიოდა, არამარტო ოლქები (ისპაჰანი, აგრეთვე სეფიანთა სამეფო დომენი არდებილი), არამედ მთელი ქვეყნები (ორივე გილიანი — „ბიიე ფიშ“ და „ფიიე ფას“).

რაფაელ დიუმანი (1660 წ.) გვამცნობს, რომ სეფიანთა სახელმწიფოში „დივანის“ მიწები ბევრი იყო, ხოლო „მულუქის“ მიწები — ცოტა. მაგრამ მხედველობაში უნდა იქნას მიღებული ის გარემოებაც, რომ XVII ს-ში დივანის მიწებად ითვლებოდა ის მიწებიც, რომლებიც სხვადასხვა საფუძველზე („თიულის“ უფლებით და სხვ.) სარჩოდ ჰქონდათ მიცემული სამოქალაქო და სამხედრო არისტოკრატიის წარმომადგენლებს. ძალზე გაფართოვდა ტერიტორიები (იურტები), რომლებიც სარჩოდ ჰქონდათ მიღებული მომთაბარე ტომებს, ფაქტიურად ამ ტომების მემკვიდრეობით ბელადებს (მირ-ე ელ) — ტომობრივ არისტოკრატიას, რომელიც ექსპლუატაციას უწევდა, როგორც მომთაბარეებს (ილიათებს), ასევე, მხოლოდ უფრო ძლიერად — ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებ ბინადარ გლეხებს (რაიათებს).

XVII ს-ში გაიზარდა სასულიერო დაწესებულებების

მიწების ფონდიც (ვაკუფი). მაგ., არდებილის სეფიანთა დიდი მეჩეთის საკუთრებაში XVII ს-ის დასაწყისისათვის იყო 650 გუთნეული მიწა („ჯუფთ-ი ავამილ"), რომელსაც მეიჯარეები ამუშავებდნენ (405000 ჰექტარი). 1671 წ. იმავე მეჩეთის ვაკუფის ქონება მხოლოდ სამხრეთ აზერბაიჯანში, სხვა ოლქებზე რომ არაფერი ვთქვათ, 40 სოფელს ითვლიდა. გარდა ამისა, ამ მეჩეთის კუთვნილება იყო ქ. არდებილში 200 სახლი, 9 აბანო, 8 ქარავან-სარაი, მთელი ბაზრის მოედანი, საბითუმო ვაჭრობისათვის განკუთვნილი დიდი დახურული ბაზარი (კეისარიე), 100 სხვა დუქანი და ყველა მოვაჭრეზე დადებულ გადასახადზე წილის უფლება; ქ. თავრიზში – 100 სახლი და 100 დუქანი; ქ. ყაზვინში – რამდენიმე ქარავან-სარაი და აბანოები; მიწები (და შემოსავლები) მუღანში, გილიანსა და გურგანში.

სახელმწიფო სამსახურით განპირობებული ფეოდალური საკუთრების პირობითი მიწისმფლობელობის ფორმებიდან – სოიურღალიდან და თიულიდან, შაჰის მთავრობა XVII ს-ში ამჯობინებდა თიულების ბოძებას, რადგან თიული იურიდიულად არ ითვალისწინებდა მემკვიდრეობის უფლებას და მის მფლობელს, მსახურეულ პირს ნაკლებ უფლებებს აძლევდა, ვიდრე სოიურღალი. ერთი სიტყვით, თიულების ბოძება უფრო ნაკლებად ასუსტებდა ცენტრალურ ხელისუფლებას, ვიდრე სოიურღალების. „თაზჭირათ ულ-მულუქის" მიხედვით, სეფიანთა მთელი სახელმწიფოს სოიურღალების მფლობელების საერთო წლიური შემოსავალი შეადგენდა 367778800 დინარს, ხოლო თიულების მფლობელების (თიულდარების) საერთო წლიური შემოსავალი – 37536633000 დინარს, ანუ ათჯერ მეტს. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ თიულები მეტი იყო, ვიდრე სოიურღალები. თეორიულად თიულიც და სოიურღალიც სახელმწიფო მიწების ფონდში შედიოდა, მაგრამ ეს იყო ფიქცია.

ისევე, როგორც XVI ს-ში, თიული ორი სახის იყო: ა. პერსონალური, სიცოცხლის განმავლობაში; ბ. გარკვეულ თანამდებობასთან დაკავშირებით ამ თანამდებობაზე ყოფნის დროს.

უმაღლეს ხელისუფლებს თიულად ეძლეოდა მთელი ოლქები, ასე, მაგ., ყორჩიბაშის თანამდებობაზე მყოფს (ყორჩიების უფროსს — იმ დროს ყიზილბაშური ტომების ფეოდალური ლაშქრის უფროსი) თიულად ჰქონდა მიცემული კაზერუნის ოლქი 13917200 დინარი შემოსავლით; თოფანგჩი — ბასის თანამდებობაზე მყოფს (თოფანგჩიების — მუშკეტერების უფროსი) თიულად ეძლეოდა აბერქუჰის ოლქი 7115300 დინარის შემოსავლით; ყულარაღასის თანამდებობაზე (ყულების, ღოლამების გვარდიული კორპუსის სარდალი, ყოველთვის ქართველი) თიულად განკუთვნილი იყო გულფაიგანის ოლქი, რომლის შემოსავალიც არ იყო ფიქსირებული (ეს ოლქი ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოდან იძულებით გადასახლებული ქართველებით იყო დასახლებული. ყულარაღასი, ჩვეულებრივად, სეფიანთა სახელმწიფოს მოსპობამდე ქართველთაგან ინიშნებოდა); თოფჩი-ბაშის (არტილერიის უფროსის) თანამდებობაზე თიულად მიმაგრებული იყო შიფტის ოლქი 5 მილიონი დინარი შემოსავლით. თიულების შემოსავლიდან უდიდესი ნაწილი თავს იყრიდა ამირების (სამხედრო არისტოკრატიის) და უმაღლესი სასულიერო და საერო მოხელეების ჯიბეში. „თაზჭირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, ამ კატეგორიის დიდი მოხელეების თიულების შემოსავალი შეადგენდა 3495004300 დინარს (მთელი თიულების შემოსავალი იყო 375366300 დინარი). მოგვიანებით (XVIII ს-ში) თიული ფაქტობრივად გადაიქცა ისეთივე სამკვიდრო ლენად, როგორიც იყო სოიურღალი.

დაბალი რანგის მსახურეულ პირებს აძლევდნენ, ან პატარა თიულს მცირე შემოსავლით, ან „ჰამე-სალეს“. ასე ეწოდებოდა (ფულით ან ნატურით) გარკვეული ტერიტორიიდან, მაგრამ ამ ტერიტორიის მართვის უფლების გარეშე. მსახურეული პირები „ჰამე-სალეს“ თანხას იღებდნენ ბარათებით (ჰავალე, ბერაღი), რომელიც გამოწერილი იყო მოცემული ოლქის ხაზინის სახელზე მსახურეული პირის მიერ სამსახურის შესახებ დამადასტურებელი მოწმობის წარდგენის შემდეგ.

XVII ს-ის სხვადასხვა წყაროებში რაიათებზე დადებული

გადასახადების და ვალდებულებების 35 სახეობაა დასახელებული, მაგრამ ყველა ეს გადასახადი და ვალდებულება მთელ სახელმწიფოში ერთდროულად არ ყოფილა: ზოგიერთი მათგანი მხოლოდ გარკვეულ ოლქებში იყო, ზოგიერთი კი XVII ს-ის ბოლოს შემოიღეს.

შაჰ აბას I-ის დროს, როგორც უკვე ითქვა, XVI ს-ის 70-80-იან წლებში შემოღებული გადასახადები, ისევე როგორც მათზე დანამატი, ირანის ცენტრალურ რეგიონებში ან შეამცირეს, ან საერთოდ გააუქმეს. მაგრამ შაჰ აბას I-ის მემკვიდრეების დროს გადასახადების რაოდენობა კვლავ თანდათან მატულობდა, ხოლო XVII ს-ის ბოლოს (1698 წ.) გადასახადების რაოდენობა კვლავ მკვეთრად გაიზარდა და შემოღებული იქნა ახალი საგადასახადო სისტემა. ეს რამდენიმე მიზეზით იყო გამოწვეული. უპირველეს ყოვლისა, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის ზრდასთან დაკავშირებით, სახელმწიფო და ფეოდალები საჭიროებდნენ თანხებს და გადასახადების გადიდების გზით ცდილობდნენ თავიანთი შემოსავლის გაზრდას; ამასთანავე, 1639 წ. თურქეთთან და ოზბეგთა სახანოებთან შეწყდა ომი, რომელსაც XVII ს-ის პირველი 40 წლის განმავლობაში სამხედრო დავლა მოჰქონდა.

მთავარი გადასახადი, როგორც წინა ხანებში, იყო მიწაზე დადებული გადასახადი ხარაჯა, რომელსაც ახლა ხშირად უწოდებდნენ „მალ ო ჯეჰათს“, ანუ „მალიათს“. აიღებოდა მოსავლის 14%-დან 20%-მდე წილის სახით. ზოგიერთ ადგილებში მოსავლის წილის ნაცვლად სახნავი ადგილიდან (ჯუფთი) აიღებოდა მუდმივი გადასახადი ფულით. ხეხილის ბაღებიდან 10%-ის რაოდენობით იკრიფებოდა გადასახადი. თუთის ხის ბაღებიდან და ბამბის პლანტაციებიდან აკრეფილი გადასახადი მოსავლის 30% იყო. მეცხოველეები (გარდა სპარსეთის ერაყში მცხოვრებლებისა) იხდიდნენ გადასახად „ჩობან-ბეგის“: ცხვრის მატყლის და ნამატის 1/7, კვიცებისა და ჩოჩრების 1/3 რაოდენობით. ბაღებისა და მინდვრების მორწყვაზე დაწესებული იყო განსაკუთრებული გადასახადი. სხვადასხვა რანგის მოხელეების (დიდი

ვეზირი და სხვა) შესანახად დაწესებული იყო გადასახადები „იხრაჯათის“ საერთო სახელწოდებით. ძალიან ხშირად რაიათებიდან იღებდნენ განსაკუთრებულ გადასახადს (ავარიზ). რაიათებისათვის ძალზე მძიმე ვალდებულება იყო ფეოდალური ლაშქრისათვის ფურაჟისა და პროვიანტის („ალაფე“ და „ულუფა“) დამზადება, საფოსტო ვალდებულების („ულაყი“), მუდმივი ვალდებულების („ყონალღა“), შრომითი ვალდებულების (ბეგარა) შესრულება. არამუსლიმებზე (ქრისტიანებზე, იუდეველებსა და ზოროასტრელებზე) დაწესებული სულადობრივი გადასახადი ჯიზია: ყოველი ასაკოვანი კაცისაგან (20-დან 50 წლის ასაკამდე) წელიწადში იღებდნენ 1 მისხალ (4,6 გრ) ოქროს. გარდა ამისა, ყველა რაიათი ვალდებული იყო ყოველწლიურად თავისი მიწისმფლობელისათვის და ხელისუფლებისათვის ნატურით ან ფულის სახით, მკაცრად დადგენილი რაოდენობით, მიერთმია „საჩუქარი“ („ფეშქაში“), „მისალოცი“ („სალმანე“) და „სადღესასწაულო“ („აიდი“).

სხვადასხვა კატეგორიის მიწებზე ძირითადად ერთი და იგივე გადასახადები იყო დაწესებული. მიწის კატეგორიის მიხედვით, ეს გადასახადები, ან მთლიანად სახელმწიფოს (დივანის მიწებიდან), ან მიწისმფლობელის სასარგებლოდ (სასიურღალო, ვაკუფის და მომთაბარე ტომების იურტები) იკრიფებოდა, ანდა გარკვეული პროპორციით იყოფოდა სახელმწიფოსა და მიწისმფლობელს შორის (მულქის მიწები). იმ შემთხვევაში, თუ მიწისმფლობელი სახელმწიფოსაგან იღებდა საგადასახადო იმუნიტეტს (მუ აფი), ყველა გადასახადს მიწისმფლობელი კრეფდა. ამრიგად, ერთი და იგივე გადასახადი, მიწის კატეგორიის მიხედვით, შეიძლებოდა ყოფილიყო რენტაც და გადასახადიც.

ფეოდალური ექსპლუატაციის წამყვანი ფორმა, ისევე, როგორც წინა საუკუნეებში, იყო მონახევრეობა — ნატურით რენტის სახეობა. მიწის ჭერის სანაცვლოდ (ჩვეულებრივად, სამკვიდრო მიწის), გლეხი მიწის მესაკუთრეს უხდიდა „ბატონის წილს“ („სჰარე-ი მალიქანე“), დივანის, შაჰის (ხასეს), ვაკუფის, სა-

სოიურღალო მიწებზე ამ წილში ათავსებდნენ საერთოდ ყველა გადასახადს. მიწის ჭერის და წყლით სარგებლობისათვის ბატონის წილი ხშირად სახნავი მიწებიდან მოწეული მოსავლის 1/3 – 2/3 იყო. ბატონის წილი იზრდებოდა იმ შემთხვევაში, თუ გლეხი მიწის მესაკუთრისაგან, მიწის ნაკვეთისა და წყლის გარდა იღებდა მუშა პირუტყვს და მარცვლეულს. ასეთ შემთხვევაში წილის რაოდენობა მატულობდა მოსავლის 80%, ხშირად 90%-მდე (ამაში შედიოდა ყველა გადასახადი).

კემფერის ცნობით, ისპაჰანის ოაზისში, სადაც სასაქონლო ფულადი ურთიერთობა სჭარბობდა, გლეხებისაგან რენტა ხშირად ფულადი სახით აიღებოდა – 1 ჯერიბი სახნავი მიწიდან 6600 დინარი (33 აბასი). შაჰის მიწებზე კი ისპაჰანის ოაზისში დაწესებული იყო მენახევრე გლეხების ექსპლუატაციის შემდეგი ნორმები. თუ შაჰი, როგორც მიწის მესაკუთრე, გლეხს აძლევდა მიწას, წყალს (სარწყავ მოწყობილობას) და სათესლეს, ხოლო ხარები გლეხისა იყო, მაშინ გლეხი შაჰს მოსავლის 2/3 აძლევდა, ხოლო დარჩენილი ნაწილიდან იხდიდა დივანის გადასახადს; გარდა ამისა, იგი იძულებული იყო შეესრულებინა ბეგარა; იმ შემთხვევაში, როდესაც შაჰი მონახევრე გლეხს ხარებსაც აძლევდა, სახნავ-სათეს იარალსაც და მას ათავისუფლებდა დივანში შესატანი გადასახადებიდან, მოსავლიდან გლეხის წილი 1/4-მდე მცირდებოდა; მოსავლს იღებდა შაჰი, როგორც მიწის მესაკუთრე. ამას გარდა, თუ შაჰი გლეხს გაათავისუფლებდა იძულებითი სამუშაოდან (ბეგარა), გლეხის წილი მოსავლის 1/8-მდე მცირდებოდა, ხოლო 7/8 იღებდა შაჰი.

შარდენის ცნობით, ისპაჰანის მდიდარ ოაზისში სპარსელი გლეხები უფრო შეძლებულები იყვნენ, ვიდრე ფრანგი გლეხები, მაგრამ მთელ ირანში ასე არ იყო. გლეხების მიმართ შელავათები ქალაქის მიმდებარე რეგიონზე ვრცელდებოდა. იგივე შარდენის ცნობით, გლეხები აბსოლუტურად უუფლებონი იყვნენ: შაჰის მსახურები და მოხელეები მათ სცემდნენ, თუ ისინი (გლეხები) გადასახადს ვერ გადაიხდიდნენ. მათ აიძულებდნენ ემუშავათ

მუქთად, იტაცებდნენ გლეხების კუთვნილ ურმებს და ცხენებს, რამდენ ხანსაც მოესურვებოდათ, ჩერდებოდნენ გლეხის სახლში, იკვებებოდნენ მის ხარჯზე, ხანდახან გლეხისაგან ვერცხლსაც თხოულობდნენ.

მომთაბარეების როლი ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში თითქმის ისეთივე მნიშვნელოვანი იყო, როგორც 3-4 საუკუნის წინ. XVII ს-ის ირანში მომთაბარული მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ცნობები ჩვენ არა გვაქვს. მაგრამ თუ XIX ს-ის ბოლოს ირანში მომთაბარეები მთელი მოსახლეობის 30% იყო, XVII ს-ში მათი რაოდენობა უფრო დიდი უნდა ყოფილიყო. მომთაბარეები მიწათმოქმედებასა და ბინადარ ცხოვრებაზე უმნიშვნელო რაოდენობით გადადიოდნენ (ისიც ყველაზე ღარიბები, იძულებით), რადგანაც ეს მათთვის ხელსაყრელი არ იყო; ბინადარი უუფლებო და რენტა-გადასახადით გაჩანაგებული რაიათის მდგომარეობა მომთაბარე ილიათის მდგომარეობასთან შედარებით გაცილებით უფრო მძიმე იყო. ტომობრივი ორგანიზაცია ილიათს იცავდა. პატრიარქალური წეს-ჩვეულებები ერთგვარად ზღუდავდა მომთაბარეებში დაკისრებული ვალდებულებების ზრდას. ილიათები, რომლებიც ფეოდალურ ლაშქარში მსახურობდნენ, სამხედრო ნადავლიდან წილს იღებდნენ; ისინი შეიარაღებულნი იყვნენ, იმ დროს, როდესაც რაიათები – უიარაღონი; ისინი არ იყვნენ დაცულნი წვრილი მოხელეების, მეომრებისა და მსხვილი ფეოდალების ოჯახის წევრების მხრივ ძალმომრეობისაგან.

ირანში შემორჩენილი იყო მონობა და მონებით ვაჭრობა, მაგრამ მონებს ახლა იყენებდნენ ოჯახში სამსახურისათვის და ჰარემის მხევლად. მონათა შორის რამდენიმე კატეგორია იყო: ტყვეები (ასირ), ფულით ნაყიდნი (ზარ-ხარიდ) და სახლში დაბადებულნი (ხანეზადე), ანუ მონათა შვილები (მეორე და შემდგომი თაობის მონები). ამ უკანასკნელთა მდგომარეობა უკეთესი იყო: ადათი (და არა კანონი) კრძალავდა სახლში დაბადებული მონის გაყიდვას. მონები უმთავრესად კავკასიიდან გამოჰყავდათ. მათ ჰყიდდნენ სხვა ქვეყნებში, უმთავრესად თურქეთში, ინდოეთსა და

არაბულ ქვეყნებში. მაგრამ მონის შრომის გამოყენება წარმოებაში – მიწათმოქმედებაში, ხელოსნობასა და მომთაბარულ მეცხოველობაში, თითქმის უმნიშვნელო იყო. XVI ს-ის 30-იან წლებში შაჰის აბრეშუმსაქსოვ სახელოსნოებში მონა-ქალები მუშაობდნენ, XVII ს-ში იქ უკვე მხოლოდ და მხოლოდ თავისუფალი ხელოსნები დაქირავებულნი არიან დასაქმებულნი. ასე რომ, XVII ს-ში ირანის ფეოდალურ საზოგადოებაში ასე დიდხანს შემორჩენილი მონათმფლობელური წყობა თითქმის გაქრა.

§ 15. ირანის სოფლის მეურნეობის მდგომარეობა XVII საუკუნეში

სახელმწიფოში ხელმძღვანელი პოლიტიკური როლის გადასვლამ თურქი მომთაბარე ფეოდალების ხელიდან ირანელი ბინადარი ფეოდალების (სამოქალაქო ბიუროკრატიის) ხელში XVII ს-ის დასაწყისში, შაჰ აბას I-ის რეფორმებმა, კერძოდ, საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებამ მის დროს, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის ზრდამ და ბოლოს, ოსმალებთან და ოზბეგებთან გამანადგურებელი ომების შეწყვეტამ (1639-1722 წწ.) ირანში სტიმული მისცა საწარმოო ძალების, კერძოდ სოფლის მეურნეობის, საკმაოდ მნიშვნელოვან აღმავლობას. თუმცა ახლაც ირანის ეკონომიკას არ მიუღწევია XIII ს-ის დასაწყისის, მონღოლთა დაპყრობების წინადროინდელი დონისათვის. ეს აღმავლობა გრძელდებოდა XVII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედამდე.

XVII ს-ის მოგზაურები აღნიშნავენ, რომ იმ დროს ირანში დიდი საირიგაციო სამუშაოები ტარდებოდა – მიმდინარეობდა ახალი არხების და კიარიზების მშენებლობა და ძველების აღდგენა. მათი ცნობებით, XVII ს-ის ირანში ირიგაციის ოთხი ისეთივე სახეობა იყო, როგორც ადრე: მთის წყაროები, მდინარის არხები, კიარიზები, ჭები. შარდენის ცნობით, „რა თქმა უნდა, არაა

მსოფლიოში ხალხი, რომელმაც ასე კარგად იცის მიწისქვეშა არხების გაყვანა, როგორც სპარსელებმა". შარდენს უნახავს 32-დან 40 კმ-დე და უფრო მეტი სიგრძის კიარიზი, რომელიც გაყვანილი იყო მთის ძირიდან (სადაც ჩვეულებრივად გროვდებოდა გრუნტის წყლები) დაბლობამდე. ამ კიარიზებს ყოველ 8 მეტრის ინტერვალით ჰქონდათ სათვალთვალო ჭები, რომლებსაც კიარიზების გასაწმენდად იყენებდნენ. კიარიზების უმეტესობა 10-15 მეტრის სიღრმეში იყო, მაგრამ ზოგიერთი უფრო ღრმადაც.

შარდენის მიხედვით, ჭებიდან წყალს ქაჩავდნენ სპეციალური მანქანებით, რომლებიც ხარებს მოჰყავდა მოძრაობაში; წყლის ამოქაჩვა ხდებოდა თოკებზე დამაგრებული დიდი რუმბების საშუალებით, რომლებშიც 200-250 ფუნტი წყალი თავსდებოდა; ბლოკის მეშვეობით წყალი რუმბებიდან იცლებოდა აუზში, საიდანაც არხების საშუალებით ბაღებისა და მინდვრების მოსარწყავად მიედინებოდა.

კიარიზების და ჭების საშუალებით მორწყვა უფასო იყო; მინდვრების და ბაღ-ვენახების მორწყვა ნაკადულებითა და მდინარის არხებით წელიწადში 20 სუ (1 აბასიზე ცოტა მეტი) ღირდა (შარდენის ცნობა). შარდენის მიხედვით, ისპაჰანის ოაზისის მთავარი მირაბი (სარწყავი ქსელის უფროსი) ამ გადასახადის სახით წელიწადში 4000 თუმანს იღებდა (მხედველობაში არაა მიღებული ის თანხა, რასაც მისი მოადგილეები თავისთვის იტოვებდნენ).

XVII ს-ის მოგზაურები აღნიშნავენ ირანის ვრცელი სამიწათმოქმედო რეგიონების, ეკონომიკურ აღმავლობას, განსაკუთრებით, ქალაქების მიმდგომი რეგიონების, სადაც საკმაოდ განვითარებული სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობები იყო და სადაც სოფლის მეურნეობის პროდუქცია ბაზარზე იყიდებოდა, ან ხდებოდა მისი ექსპორტირება. ემპერისა და შარდენის მიხედვით, ისპაჰანის ოაზისი მჭიდროდ იყო დასახლებული: 1329 წლის აღწერით, 4500 კვ.კმ. ფართობზე 800 დიდი და პატარა დასახლება იყო, ხოლო XVII ს-ის 70-იან წწ-ში – 1500 დასახლება.

ირანში ყველგან თესდნენ ხორბალსა და ქერს. შარდენის სიტყვით, სპარსეთში ბევრი ხორბლის პური იყო, მისი შოვნა ყველგან იაფად შეიძლებოდა; პური აქ გაცილებით მეტი იყო ვიდრე ინდოეთში. დიდი რაოდენობით თესდნენ ბრინჯს. ბამბის კულტურა, რომელიც XIV ს-ში ზოგიერთი რეგიონებისთვის იყო დამახასიათებელი, XVII ს-ში თითქმის მთელს ირანში გავრცელდა და თითქმის განდევნა სელის კულტურა. ბამბის პლანტაციების ნახვა ყველგან შეიძლებოდა. ძალზე გავრცელდა ისეთი მცენარეების მოყვანა, რისგანაც საღებავი მზადდებოდა (ენდრო, ინა, ზაფრანა...); ასევე, სამკურნალო და სანელებელი მცენარეების მოყვანა. ფართო გასაქანი მიეცა აგრეთვე მებოსტნეობას, რომელიც ადრე შუა საუკუნეებში შედარებით ნაკლებგანვითარებული იყო. XVII ს-ში ირანის ბევრ რეგიონში ფართოდ გავრცელდა XII ს-დან ცნობილი ოპიუმის ყაყაჩოს კულტურა. საუკეთესო ოპიუმის ყაყაჩო მოჰყავდათ ისპაჰანის ოაზისში. მინდვრები დაფარული იყო ყაყაჩოს პლანტაციებით. ირანისათვის ახალი იყო თამბაქოს კულტურა, რისი მოყვანაც XVI-XVII სს. მიჯნაზე დაიწყო და 70-იან წწ-ში უკვე ფართოდ გავრცელდა მთელ ირანში. საუკეთესო ხარისხის თამბაქო მოჰყავდათ ხუზისტანში, ჰამადანში, ქერმანსა და ხორასანში.

მეხილეობა და მევენახეობა, დაცემის პერიოდის შემდეგ, XVII ს-ში, კვლავ განიცდის დიდ აღმავლობას. ხეხილი (განსაკუთრებით, გარგარი, ატამი, მსხალი, კომში, ნუში, ბროწეული და კენკროვანი მცენარეები, რისგანაც ღვინოს აყენებდნენ), ყველგან გააშენეს. ფართოდ იყო გავრცელებული ყურძნის და ნესვის კულტურა. შარდენის სიტყვით, ნესვის სეზონის ოთხი თვის განმავლობაში, ის ისპაჰანში ისეთი დიდი რაოდენობით შემოჰქონდათ, რომ ერთი დღის განმავლობაში მეტს ჭამდნენ, ვიდრე საფრანგეთში ერთი თვის განმავლობაში. ფინიკის პალმის კულტურა ძალზე განვითარებული იყო ხუზისტანში, ფარსის დაბლობ რეგიონებში, სისტანში, განსაკუთრებით კი ქერმანში. XVII ს-ში, ისევე, როგორც ადრე, სპარსული ფინიკი თავისი

ხარისხით ითვლებოდა ერაყისა და არაბეთის ფინიკზე უკეთესად. საუკეთესო ფინიკი გაჰქონდათ ჯაჰრუნიდან. სპარსული ფინიკის დიდი რაოდენობით ექსპორტირება ხდებოდა ინდოეთსა და სხვა ქვეყნებში დაშაქრული, მტევნებად და მოწყვეტილი სახით; ფინიკი ზოგჯერ ჭურჭელში ან დიდ გოგრებში საკუთარ წვენში იყო დაშაქრული (15-20 ფუნტი წონით). ფინიკის ექსპორტირება საზღვარგარეთ ხდებოდა ქერმანიდან, ბროწეულის – იეზდიდან და შირაზიდან, ფორთოხლის – მაზანდარანიდან, მსხვილი და ტკბილი ხახვის – ხორასნიდან. ფორთოხალი ძალიან გავრცელებული იყო კასპიისპირა ოლქებში. ზეთისხილი ხუზისტანსა და მაზანდარანში ხარობდა, მაგრამ ზეითუნის ზეთი დაბალი ხარისხისა იყო. შარდენის სიტყვით, ირანში მეყვავილეობა უფრო განვითარებული იყო, ვიდრე ევროპაში. ვარდის ზეთის და ხავერდოვანი ვარდის ესენციის დამზადებით ძველებურად განთქმული იყო ფარსი. მელვინეობა ყველგან იყო გავრცელებული: ღვინოს აყენებდნენ ქრისტიანები (სომხები და ევროპელები, განსაკუთრებით კი ქართველები), ებრაელები და ზოროასტრელები. საუკეთესო ღვინოებს აყენებდნენ საქართველოში, სომხეთში, გილიანში, შირაზსა და იეზიდში.

მოგზაურები ერთხმად აღნიშნავდნენ ირანში პროდუქტები სიიაფეს XV ს-ის მეორე ნახევარში, ეკონომიკის დაცემის დროს (ბარბაარო და კონტარინი უჩიოდნენ დასავლეთ ირანში საკვები პროდუქტების სიძვირეს). ხუზისტანში XVII ს-ის 70 წწ-ში ერთი აბასით შეიძლებოდა 144 ფუნტი ქერის ან 54 ხორბლის პურის, ან 18 ცხვრის ყიდვა.

მეაბრეშუმეობამ XVII ს-ში ირანში ისეთ მაღალ დონეს მიაღწია, რომლის მსგავსი არ ყოფილა არც ადრე და არც გვიან. ადამ ოლეარიუსის ცნობით, სეფიანთა სახელმწიფოში ყოველწლიურად ამზადებდნენ 20000 საპალნე ნედლ აბრეშუმს; შარდენის მიხედვით – 22000 საპალნეს (თითოეული საპალნე იწონიდა 276 ფუნტს). შარდენის ცნობით, გილიანი იძლეოდა 10000 საპალნე ნედლ აბრეშუმს, მაზენდარანი – 2000, ხორასანი

– 3000, მიდია (სამხრეთ აზერბაიჯანი) – 3000, ყარაბაღი (ჩრდილოეთ აზერბაიჯანი) – 2000, საქართველო – 2000. აბრეშუმის მთელი რაოდენობიდან 1000 საპალნემდე რჩებოდა ირანში, დანარჩენი გაჰქონდათ ინდოეთსა და ევროპაში. ნედლი აბრეშუმის გატანაზე დადებული საბაჟო გადასახადი უდრიდა 4000 თუმანს (40000000 დინარს) წელიწადში. საუკეთესო ნედლი აბრეშუმი შირვანსა და გილიანში (ლაჰიჯანში) მზადდებოდა.

სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებასთან დაკავშირებით, ირანის გლეხები XVII ს-ში აგროვებდნენ და ბაზარში ჰყიდდნენ ველური ხეების ნაყოფს.

მოგზაურთა ცნობების თანახმად, XVII ს-ში ირანში როგორც მომთაბარული (განსაკუთრებით მთიან რეგიონებში), ავრეთვე ბინადარი მესაქონლეობა დიდ აღმავლობას განიცდიდა. ოლეარიუსი გვაწვდის ცნობებს ევროპული ჯიშის ცხვრებზე უფრო ჯიშიანი, დიდი რაოდენობის ირანულ ცხვარზე. ოლეარიუსის თანამგზავრებმა ჰოლშტაინში წაიყვანეს რამდენიმე საუკეთესო ჯიშის ცხვარი. უმაღლესი ხარისხის იყო ბუხარის ჯიშის ცხვრის მატყლი. ბევრი იყო აგრეთვე თხა, რომელიც უხვად იძლეოდა სამკურნალო თხის ქონს. უხვად იყო რძის პროდუქტები, რომლებიც პურთან და ხილ-ბოსტნეულთან ერთად, მშრომელი კაცის უმთავრესი საკვები იყო. ირანში ხშირად შეხვდებოდით ერთკუზიან და ორკუზიან აქლემს. განვითარებული საქარავნო ვაჭრობის პირობებში, აქლემის სამეურნეო მნიშვნელობა ძალზე დიდი იყო. მოგზაურები აღნიშნავენ, რომ იმდროინდელ ირანში განვითარებული ყოფილა მეცხენეობა; ირანში ძალიან ბევრი ჯიშიანი ცხენი ყოფილა: არაბული, თურქმენული და სხვ. ადამ ოლეარიუსისა და „თაზჭირათ ულ-მულუქის“ მიხედვით, შაჰს დიდი საკუთარი ცხენსაშენები ჰქონია იმ ადგილებში, სადაც საუკეთესო საძოვრები იყო (ყიშლაღებზე და იალაღებზე).

ამგვარად, სრული საფუძველი გვაქვს ვილაპარაკოთ XVII ს-ის ირანში სოფლის მეურნეობის აღმავლობაზე. მაგრამ XVII

ს-ის წყაროების შედარებამ IX-XII სს წყაროების ცნობებთან ცხადჰყო, რომ XVII ს-ში სოფლის მეურნეობა ვერ აღწევს მონღოლთა შემოსევების წინადროინდელ დონეს. სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებამ აიძულა ფეოდალები და ფეოდალური სახელმწიფო გაეზარდა რენტისა და გადასახადის რაოდენობა. ფეოდალური ექსპლუატაციის ზრდა წინ უსწრებდა სოფლის მეურნეობაში საწარმოო ძალების ზრდას. ეს დამღუპველად მოქმედებდა სოფლის საერთო მდგომარეობაზე. განვითარებული ფეოდალიზმის პირობებში მომთაბარული არისტოკრატიის ბატონობა, გლეხთა სასტიკი ექსპლუატაცია, მათი დაყმევება და უკიდურესი უუფლებობა, დამღუპველად მოქმედებდა სოფლის მეურნეობის ეკონომიკაზე. ძველი საწარმოო ურთიერთობანი ამუხრუჭებდა საწარმოო ძალების განვითარებას სოფელში.

სასაქონლო ფულადი ურთიერთობის განვითარება ადრეულ ხანასთან შედარებით დიდი მასშტაბებით უბიძგებდა მევახშეობის განვითარებას, რაც აჩანაგებდა სოფელს. კ. მარქსი წერდა: „ბიური ფორმების დროს მევახშეობა დიდხანს გაძლებს, რაც სხვა არაფერს გამოიწვევს, თუ არა ეკონომიკურ დაცემას და კორუფციას". მევახშეობა „კონსერვატიულია და არსებული წარმოების წესი დაჰყავს უბადრუკ მდგომარეობამდე".

ირანში სოფლის მეურნეობის დაცემა აშკარად გამომჟღავნდა XVII-XVIII სს. მიჯნაზე, მაგრამ პირველი ნიშნები უკვე XVII ს-ის 70-იან წწ-ში შეინიშნებოდა (თუ უფრო ადრე არა). ყურადღებიანი დამკვირვებელი შარდენი აღნიშნავს, რომ საირიგაციო ნაგებობების, განსაკუთრებით კიარიზების რიცხვი ირანში შემცირდა. შარდენი წერდა: ყველგან, სადაც კი წყალს პოულობენ და არის მიწისქვეშა არხები (კიარიზები), მიწა ძალიან ნაყოფიერია, მაგრამ იმისთვის, რომ იპოვონ და მიწიდან ზევით ამოიყვანონ წყალი საკმარისი რაოდენობით, არ კმარა მუშახელი. სპარსეთში ხალხის სიმცირე ქვეყნის უნაყოფობის ბრალი კი არაა, პირიქით, ისევე, როგორც ოსმალეთის იმპერიაში, ქვეყნის უნაყოფობა ხალხის

სიმცირის ბრალია. შარდენი მოსახლეობის შემცირების მიზეზად მართებულად თვლიდა ქვეყნის არასწორად მართვას, სასტიკ ექსპლუატაციას და დამპყრობთა (თურქული და მონღოლური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის) თვითნებობას უკანასკნელ ასწლეულში. გლეხები მასობრივად გარბოდნენ, განსაკუთრებით სამხრეთ ირანიდან, ინდოეთში, სადაც ცხოვრების პირობები გაცილებით უკეთესი იყო. მოსახლეობის შემცირების გამო ირანის ყველაზე უფრო ნაყოფიერი მიწები მოურწყავი და დაუმუშავებელი რჩებოდა. შარდენი გვამცნობს, რომ ქვეყნის ტერიტორიის 1/12 ნაწილიც კი არ იყო დასახლებული და დამუშავებული. ძალზე ხშირად, მოგზაური დიდი ქალაქიდან 2 ლიეს (8 კმ) გავლის შემდეგ, უკვე 20 ლიეს (80 კმ) მანძილს ისე გაივლიდა, რომ დასახლებული ადგილი არ შეხვდებოდა.

§ 16. ქალაქი, ხელოსნობა და ვაჭრობა XVII საუკუნეში

ეკონომიკის დაცემის ხანგრძლივი პერიოდის შემდეგ, XVII ს-ის დასაწყისში დაწყებული საერთო ეკონომიკური აღმავლობა ქალაქების განვითარებაშიც აირეკლა. შემთხვევითი არაა, რომ XVII ს-ის წყაროები ხელოსნურ საამქროებს (სინფ, მრ. ასნაფ. – არაბ.) გაცილებით უფრო ხშირად ახსენებენ, ვიდრე წინა საუკუნეებში. ამქარი ამტკიცებდა ოსტატის (უსტად) კვალიფიკაციას. არსებობდა მოწაფის (შეგირდის), ოსტატის მოადგილის (ხალიფე) და ოსტატის ინსტიტუტები. არსებობდა აგრეთვე ოსტატად დალოცვის წესი. ამქრებს ჰყავდათ თავიანთი არჩეული უხუცესები, რომლებსაც ქალაქის ხელისუფალნი ცნობდნენ. „თაზქირათ ალ-მულუქი“ გვამცნობს: თითოეული კვარტლის, თითოეული სოფლის და თითოეული ხელოსნური ამქრის ხალხი თავისი წრიდან ნიშნავს სანდო პირს და განსაზღვრავს მის

ჯამაგირს. ეს დოკუმენტი ნაიბის მიერ ბეჭდით დამოწმებული, მათ მიაქვთ ქალანთართან და იღებენ მისგან მოწმობას (თალიკეს) და ამორჩეულისათვის საპატიო ტანსაცმელს; ამის შემდეგ, იგი იწყებს მათი საქმიანობის თაობაზე ზრუნვას. ამქრის უსტაბაშის (უხუცესის) ნებართვის გარეშე არავის შეეძლო სახელოსნოს გახსნა. ამქრის ხელოსნებს ჰქონდათ თავიანთი შეკრებები. ყოველწლიურად, პირველი სამი თვის განმავლობაში, ამქრების უსტაბაშებს თავის სახლში უხმობდა ქალანთარი და მართავდა კრებებს; მათთან ერთად ადგენდა ხელოსნობაზე დაწესებულ გადასახადს (ბონიჩე). ეს წესი მიუთითებს ქალაქის ცხოვრებაში ამქრების მნიშვნელობის ზრდაზე. სელჩუკებისა და ილხანების პერიოდის წყაროების მონაცემებით, საფინანსო მოხელეები თავიანთი ნებასურვილით, ამქართან თათბირის გარეშე, ბეგრავდნენ ხელოსნებს გადასახადებით. XVII ს-ში ზოგიერთი ამქარი ხაზინაში თავიანთი ხელოსნური ნაწარმიდან ნატურით იხდიდა ნაწარმის გარკვეულ რაოდენობას, სხვები ამის ნაცვლად გადასახადს იხდიდნენ ფულით: შარდენის მიხედვით, 10-დან 20 სუ-მდე წელიწადში თითოეული სახელოსნოს დახლიდან ე.ი. ან ერთ აბასიზე ცოტათი მეტს (1 აბასი, 1/50 თუმანი 18 ფრანგულ სუს უდრიდა). ამქრები ორგანულად იყვნენ დაკავშირებულნი ჰეი-დარიების და ნი მეთულლაჰიბის დერვიშულ ორდენებთან, რომლებიც XVI-XVIII სს-ის ირანის ქალაქებში დიდი გავლენით სარგებლობდნენ.

პრივილეგირებული ხელოსნები იყვნენ სასახლის სახელოსნოს ოსტატები. XVII ს-ში სასახლის სახელოსნოებში მუშაობდნენ არა მონა-ხელოსნები, როგორც ადრე (XVI ს-ის პირველ ნახევარშიც კი), არამედ თავისუფალი, დაქირავებული ხელოსნები. „თაზქირათ ალ-მულუქი“ გვამცნობს, რომ, იმდენად, რამდენადაც სასახლის სახელოსნოების — „ბუიუთათ“ ხელოსნების დანიშვნა, ესაა ხელმწიფისათვის არასაკადრისი საქმე, ხელოსნების დანიშვნა ხდებოდა დიდი ვეზირის ბრძანებით ამ სახელოსნოების უფროსის („ნაზირ-ე ბუიუთათ“) და მთავარი ხაზინდარის (მუსტუოუფი ალ-მამალექ) წინასწარ წარდგენის

შემდეგ. სასახლის სახელოსნოების ოსტატები იღებდნენ ჯამაგირს და წლის ბოლოს – დაწესებულ საჩუქრებს. სასახლის სახელოსნოების ნაწარმის შეფასება ხდებოდა ნაზირის მიერ საამქროების უსტაბაშებთან ერთად.

XVII ს-ის ირანის ქალაქებში, ისევე, როგორც ადრე, საერთო საქალაქო თვითმმართველობა არ იყო. ქალაქის სათავეში იდგა ქალანთარი, რომელიც ოლქის მსხვილი ფეოდალების, საბითუმო ვაჭრობასთან დაკავშირებული წრიდან (უფრო იშვიათად, ვაჭრული ზედაფენიდან) იყო გამოსული. ქალანთარის უფლება-მოვალეობანი დაწვრილებითაა აღწერილი კემპფერის მიერ: ქალანთარს უნდა დაეცვა მოქალაქეების უფლება და ინტერესები სასამართლოში; თვალყური ედევნებინა ტარულასათვის, რათა მას არ შეეწყროებინა ქალაქის მცხოვრებნი. გადასახადები წესიერად უნდა აეკრიფათ; სახელმწიფოს სასარგებლოდ დაწესებული გადასახადები გაენაწილებინათ საამქროებსა და კვარტლებს შორის. ამგვარად, ფორმალურად, ქალანთარი ითვლებოდა მოქალაქეთა წარმომადგენლად და მათ დამცველად. სინამდვილეში იგი იყო ქალაქის ზედა ფენების – ადგილობრივი მიწისმფლობელების, სასულიერო პირების და მსხვილი ვაჭრების ინტერესების დამცველი. ისპაჰანის გარეუბნის – სომხური ქალაქის „ახალი ჯულფის“ მცხოვრებნი სარგებლობდნენ თავიანთი მსხვილი ვაჭრების წრიდან ქალანთარის თვითონ არჩევის უფლებით.

თვითმმართველობა არსებობდა ვაჭრული, სასულიერო (სეიდების თემი, მედრესე), ხელოსნური საამქროების (ასნაფ) და ქალაქის კვარტლების (მაჰალე) შიგნით. ყველა ისინი სარგებლობდნენ თავიანთი უხუცესის არჩევის უფლებით, რომელსაც ამტკიცებდა ქალანთარი.

ხელოსნობას შორის წამყვანი ადგილი ქსოვილების წარმოებას ეჭირა. დაცემის პერიოდის შემდეგ, შაჰ აბას I-ის მმართველობის დროს იგი შესამჩნევად აცოცდა ისპაჰანში, ქაშანში, იეზდიში, ქერმანში, შირაზში, მეშჰედში, თავრიზსა და სხვა ქალაქებში. გაჩნდა ბევრი სახელოსნო, რომელიც ამზადებდა აბრეშუმის ქსოვი-

ლებს, ფარჩას და ხავერდს. ადამ ოლეარიუსის სიტყვით, სპარსელი ხელოსნების უმეტესობა ფეიქრები და მღებავები იყვნენ. აბრეშუმის ქსოვილების ხელოსნური წარმოება ემსახურებოდა არისტოკრატიისა და მსხვილი ვაჭრების ინტერესებს; იგი საგარეო ბაზარს ამარაგებდა. ამზადებდნენ ერთფეროვან (ქამხა) და მრავალფეროვან (კასაბ) აბრეშუმის ქსოვილებს, უბრალო, ოქროქსოვილ და ვერცხლით ნაქსოვ ფარჩას (ზარბავთი), მრავალი სახის ხავერდს. შარდენის ცნობით, მარტო ფარჩა იყო ასნაირი, რომელთა შორისაც გამოირჩეოდა ორმაგი ფარჩა. ამგვარი სახეობის ფარჩის 1 გეზი (რუსული არშინი) 2500 აბასი (50 თუმანი) ღირდა. ეს იყო მსოფლიოში ყველაზე ძვირფასი ქსოვილი. შარდენი წერდა, რომ ამ ძვირფასი ქსოვილის დამზადებაში ერთდროულად 5-6 კაცი მონაწილეობდა; მის დასამზადებლად საჭირო იყო 24-30 საქსოვი დაზგა, იმ დროს, როცა ჩვეულებრივი ქსოვილებისათვის 2 დაზგაზე მეტი არ იყო საჭირო. ამ ძვირფასი ფარჩის არნახული ფასის მიუხედავად, მქსოველები დღეში 15-16 სუს (1 აბასზე ნაკლებს) იღებდნენ. შარდენი აქებდა აგრეთვე სპარსულ ოქროქსოვილ ხაოიან ხავერდს, რომელიც მუდმივად ინარჩუნებდა თავის ფერსა და ბრწყინვალებას და არასდროს არ ცვდებოდა. საუკეთესო ხავერდს ამზადებდნენ ქაშანში, იეზდისა და ისპაჰანში.

ირანში ამზადებდნენ აქლემის ბეწვის ქსოვილებს, რისი წარმოებითაც განთქმული იყო იეზდი, ქერმანი და ყაზვინი. ცხვრის მატყლის ქსოვილებით განთქმული იყო მაზანდარანი, ხოლო განსაკუთრებით წმინდა და საუკეთესო ქსოვილს ამზადებდნენ დოუკრაში — სპარსეთის ყურის სანაპიროზე. მზადდებოდა ძალზე წმინდა და მსუბუქი თაქნაბადი. მოსახლეობის ფართო ფენების მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად დიდი რაოდენობით მზადდებოდა ბამბეულის, უმთავრესად უხეში ქსოვილები (კერბასი). განთქმული იყო აგრეთვე სპარსული ჭილობი, რომელიც, შარდენის სიტყვით, სისტანში მზადდებოდა ლერწმისაგან.

ხალიჩების ქსოვამ XVII ს-ის ირანში უმაღლეს ხელოვნებას მიაღწია. ირანული ხალიჩები, ბაღდადისა და თურქეთის გავლით,

დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ დასავლეთ ევროპაში, ამიტომაც მათ ევროპაში შეცდომით თურქულ ხალიჩებს უწოდებდნენ.

XVII ს-ის ირანულ ხალიჩებში მცენარეული ორნამენტი ჭარბობდა. არცთუ იშვიათად ხალიჩებზე გამოსახული იყო აყვავებული ბაღები, წყლით სავსე აუზები და ანკარა წყაროები. ხალიჩებზე წინა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი სცენები ფეოდალთა ყოფიდან (ნადირობის სცენები და სხვ.), ახლა თანდათანობით ქრება. XVII ს-ის ირანულ ხალიჩებში კომპოზიციის მეტი თავისუფლებაა შესამჩნევი: იგრძნობა ხალხური შემოქმედების ხასიათი. ირანულ ხალიჩებს შორის პირველ ადგილზე იყო თხისა და ცხვრის მატყლისაგან მოქსოვილი ქერმანული ხალიჩები, რომელიც შემკული იყო დახვეწილი მცენარეული ორნამენტით. სჭარბობდა მწვანე და ფორთოხლისფერი ტონები. განთქმული იყო აგრეთვე შალისა და აბრეშუმის ქაშანური ხალიჩები — აგრეთვე მცენარეული ორნამენტით შემკული; სჭარბობდა წითელი, ცისფერი, თეთრი, კრემისფერი ტონები.

შირაზული ხალიჩებისათვის დამახასიათებელი იყო გეომეტრიული მცენარეული ორნამენტი: სჭარბობდა მწვანე, ლურჯი და წითელი ფერი. განთქმული იყო აგრეთვე ჰამადანის, ფერაჰანის და ხორასანის ხალიჩები. ყველა ეს ხალიჩა ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა ტექნიკური და სტილისტური თავისებურებებით. თავისი სტილით ირანული ხალიჩებისაგან მკვეთრად გამოირჩეოდა სამხრეთ აზერბაიჯანის (თავრიზი, არდებილი) და ირანის ქურთისტანის (ქ. სენნე) ხალიჩები. XVII ს-ის მოგზაურები მეტწილად ქერმანულ ხალიჩებს აქებენ.

საქვეყნოდ იყო განთქმული სპარსული ფაიფური, ნახევრად ფაიანსი და ფაიანსი. წარმოების დაცემის ხანგრძლივი პერიოდის შემდეგ, XVII ს-ში სპარსული კერამიკა კვლავ აყვავდა. აღორძინდა ერთ დროს თითქმის გამქრალი ლიუსტრინით მოხატვა, კობალტით შეღებვა, მწვანე და ფირუზისფერი მოჭიქვით დაფარვა და სხვ. ქ. ქერმანმა მთელს მსოფლიოში გაითქვა სახელი ფირუ-

ზისფრად მოჭიქული კერამიკით. XVII ს-ის სპარსული მხატვრული კერამიკა ჩინურისაკენ მიბაძვის მისწრაფებას ამჟღავნებდა. ჩინური გავლენა ყველაზე უფრო ნაკლებად შეინიშნებოდა ქერმანში დამზადებულ ჭურჭელზე. სპარსეთის ყურის სანაპიროზე, გამბრუნში ამზადებდნენ მუქი ლურჯი საღებავით მოხატულ ფაიანსის ლამაზ ჭურჭელს, რომლის გვერდებში გამოწვამდე აკეთებდნენ ნაჩვრეტებს, რომლესაც შემდეგ ავსებდნენ მინის ხსნარით; გამოწვის შემდეგ მინა რჩებოდა გამჭვირვალე. განთქმული იყო აგრეთვე სხვადასხვაფერი ჭიქით დაფარული შორენკეცები, რომლებსაც იყენებდნენ შენობების ფასადების და გუმბათების მოსაპირკეთებლად. სპარსული მხატვრული კერამიკის საუკეთესო ნაწარმი მზადდებოდა ქერმანში, შირაზში, მეშჰედში, იეზდიში, ქაშანში, ნაინში, ისპაჰანში. ამ ქალაქების ნაწარმი არსებითად განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან სტილით, ტონებითა და ნახატით. შარდენი ცნობდა შირაზის ფაიანსის უპირატესობას.

ხელოსნობის სხვა დარგებს შორის განთქმული იყო ტყავის ნაწარმის დამზადება. განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ შაგრენის ტყავის დამზადებით ქ. ყაზვინი და სხვადასხვაფერის და ხარისხის ტარსიკონის დამზადებით ქ. თავრიზი.

მოგზაურები სპარსულ მშვილდებს და ხმლებს მსოფლიოში საუკეთესოდ თვლიდნენ. ადამ ოლეარიუსის მიხედვით, საუკეთესო ფოლადს ამზადებდნენ ნეირიზის ტბის ნაპირზე, ხოლო საუკეთესო ხმლის პირებს — ქ. ყუმში (ყაზვინთან ახლოს); მათი ფასი 4-დან 20 რეიხსტალერამდე (18-80 აბასი) იყო. ოსტატობის განსაკუთრებული ტექნიკით გამოირჩეოდნენ ოქროს, ვერცხლის და ბრინჯაოს ნაკეთობანი (განსაკუთრებით ვერცხლის ფილიგრანული და სპილოს ძვლისაგან დამზადებული ნივთები).

მაღალ დონეზე იყო საღებავების დამზადება: ლიაპის ლაზური (ლურჯი) საღებავი ბრაზილიური და იაპონური ხიდან, წითელი საღებავი — ენდროდან, ყვითელი — ზაფრანიდან, ლურჯი — ინდიგოდან, საღებავები ბროწეულისა და ლიმონის წვენიდან და სხვ. „ლიაპის ლაზური“ შემოჰქონდათ „უზბეკთა ქვეყნიდან“,

ინდიგო და იაპონური ხე – ინდოეთიდან, ბრაზილიის ხე – ევროპის ქვეყნებიდან.

შარდენის მიხედვით, XVI-XVII სს. მიჯნაზე ირანში ფართოდ იყო გავრცელებული მინის წარმოება, მაგრამ მინა ხშირად დაბალხარისხოვანი, ნაცრისფერი და ალაგ-ალაგ გამობერილი იყო. საუკეთესო მინის ჭურჭელს ამზადებდნენ შირაზში. მთელს ირანში გავრცელებული იყო საწერი ქაღალდის წარმოება, მაგრამ ირანული ქაღალდი უფრო დაბალხარისხოვანი იყო არა მარტო ევროპულზე, არამედ შუააზიურზეც. ეს უკანასკნელი დიდი რაოდენობით შემოჰქონდათ ირანში. განვითარებული იყო საპნის წარმოებაც; საპონს ამზადებდნენ ცხვრის ქონისა და სურნელოვანი ბალახების ნაცრისაგან. ეს საპონი იაფი იყო და მას ფართო მომხმარებელი ყიდულობდა. არისტოკრატია ალეპოდან შემოტანილ მაღალხარისხოვან საპონს აძლევდა უპირატესობას.

მოგზაურები, განსაკუთრებით შარდენი, აგვიწერენ ირანული ვაჭრობის მეთოდებს. წინა საუკუნეებში არსებული საბითუმო ვაჭრობა XVII ს-ში დაივიწყეს. ახლა ვაჭრობდნენ მხოლოდ და მხოლოდ ნაღდ ფულზე – ვერცხლის მონეტაზე (როგორც სეფიანთა, ისე უცხოურ მონეტებზე). მსხვილი საბითუმო სავაჭრო გარიგებები წარმოებდა ტომრებით, რომელთაგან თითოეული მოიცავდა 2500 აბასს (50 თუმანს). მათი მოცულობა მოწმდებოდა ზუსტი წონით. შარდენი გვარწმუნებს, რომ წონაში მოტყუება შეუძლებელი იყო. ყველა მსხვილ ვაჭარს ნოქრები ჰყავდა. შარდენის სიტყვით, ირანში იყვნენ ვაჭრები, რომლებსაც თავიანთი სანდო აგენტები (ნოქრები) ჰყავდათ ისეთ შორეულ ქვეყნებშიც კი, როგორიც იყო შვედეთი და ჩინეთი. XVII ს-ის ირანში გაბატონებული ფეოდალთა კლასის – სამოქალაქო ბიუროკრატიის მფარველობის წყალობით, მსხვილი მობითუმე ვაჭრის მდგომარეობა ირანში ძალიან საპატიო იყო. საგარეო ვაჭრობა ძირითადად ქრისტიანი ვაჭრების (სომხების, ჰოლანდიელების, ინგლისელების და „ფრანგების“) ხელში იყო, რომლებიც

ვაჭრობდნენ რუსეთთან და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან; ინდოეთთან და შორეულ აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ვაჭრობის სადავეები ინდოელ ვაჭრებს ეკუთვნოდათ. აღსანიშნავია, რომ იმავე ხანებში საგარეო ვაჭრობა ქრისტიანების (ბერძნების, სომხების, ევროპელების) და ებრაელების ხელში იყო თურქეთშიც. შინაურ ვაჭრობას მეტწილად მუსლიმი (სპარსელი) ვაჭრები განაგებდნენ.

„ახალი ჯულფის“ სომეხ ვაჭრებს შორის იყვნენ ძალიან მდიდრები, რომელთაც 60-200 ათასი თუმნის ქონება ჰქონდათ. ახალჯულფელი მსხვილი სომეხი ვაჭრების კომპანია ირანიდან აბრეშუმის ექსპორტის უფლების მონოპოლიით სარგებლობდა. შაჰი სომეხ ვაჭრებს დიპლომატიურ დავალებებს აძლევდა ქრისტიანულ ქვეყნებში, აგრეთვე იყენებდა მათ, როგორც კონტრაგენტებს. მათი საშუალებით ასაღებდა ევროპაში აბრეშუმის ქსოვილებს, ფარჩას, ხავერდს და სასახლის ხელოსნების სხვა ნაწარმს. „ახალი ჯულფის“ სომხები ხაზინაში ყოველწლიურად 580 თუმანს იხდიდნენ.

სომეხ ვაჭრებს გარდა, მხოლოდ ინგლისელებისა და ჰოლანდიელების სავაჭრო ფაქტორიებს ჰქონდათ ნებული აბრეშუმის გატანის უფლება. ჰოლანდიელები დიდი წარმატებით უწევდნენ კონკურენციას ინგლისელებს. ინგლისის ბურჟუაზიული რევოლუციის დროს (1645 წ.) ჰოლანდიელებმა შაჰ აბას II-ისაგან მიიღეს განსაკუთრებული უფლებები ირანიდან საქონლის ექსპორტის საქმეში.

საინტერესოა, რომ ინგლისელებთან კონფლიქტს როგორც შაჰის, ისე მოსკოვის მეფის მთავრობა, ერთნაირი მოტივებით ხსნიდა (ინგლისელებმა „გაბედეს“ თავისი კანონიერი მეფის კარლოსის სიკვდილით დასჯა). ინგლისში მონარქიის რესტავრაციის შემდეგ (1660 წ.), ინგლისელებმა ირანში მოახერხეს აბრეშუმით ვაჭრობის საქმეში მხოლოდ მეორე ადგილის დაკავება (ჰოლანდიელების შემდეგ). XVIII ს-ის 70-იან წწ-ში ჰოლანდიელებმა დასავლეთ ევროპაში გაიტანეს წელიწადში 500-

დან 600 ათას ლივრამდე (დაახლოებით 11-დან 13000 თუმნამდე) ღირებულების ნედლი აბრეშუმი.

გარდა ნედლი აბრეშუმისა და აბრეშუმის ქსოვილებისა, ირანიდან დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში გაჰქონდათ ტარსიკონი, შაგრენის ტყავი, აქლემისა და ცხვრის მატყლი, ხალიჩები, ფაიანსის ჭურჭელი, ოქროს და ვერცხლის ნაკეთობანი, ძვირფასი ქვები, კერძოდ კი დიდი რაოდენობით ფირუზი. XVII ს-ის რუსეთის ძვირფასეულობის სიებში ჩამოთვლილია: ყიზილბაშური ატლასი, ყიზილბაშური ხავერდი, დაროგი (დარუგაი ოქრომკერდით ან ვერცხლით ნაკერი აბრეშუმის ქსოვილი), გილიანის, ქაშანის, ყიზილბაშური; ზუფი (სუფ-შალის ქსოვილი), იზორბავთი (ზარბავთი — ფარჩა), ქამხა (კიმხა) იეზდის, ყიზილბაშური; ყუთნია (ყუთნი — ნახევრად აბრეშუმის ზოლიანი ქსოვილი) ყიზილბაშური; ობიარი (აბიარ — სქელი აბრეშუმის, ტალღისებური ქსოვილი, ოქროსა და ვერცხლის ზოლებით); ფატა (აბრეშუმის თავსაფარი) ყიზილბაშური და სხვ. აი ამ აღწერილობის მაგალიტები: ყიზილბაშური ხავერდი — ვერცხლისფერ ფონზე ბალახი და ფოთლები, აბრეშუმი ცეცხლისფერი და შინდისფერი; ყიზილბაშური ხავერდი — ვერცხლისფერ მიწაზე მსხდომი ხალხი, ავაზა და სხვა ცხოველები; სხვადასხვანაირი აბრეშუმი; ყიზილბაშური ზოლებიანი ქამხა, მასზე წითელი ზოლები, შავმოიისფრო (ვეჯანი) ზოლები. ოქროსა და ვერცხლის ადამიანები და ფრინველები, მათ შორის ყვითელი არშია; გილიანური მწვანე დაროგა, ყიზილბაშური ცეცხლისფერი დაროგა, მასზე წვრილი ოქროს და ვერცხლის ძაფები; ყიზილბაშური დაროგა, მასზე ოქროს ხეები, აბრეშუმით ნაკერი და სხვ.

გარდა ამისა, ირანიდან რუსეთში გაჰქონდათ ნედლი აბრეშუმი, მიტკალი, ცხვრის ჭურქები, იარაღი (ყიზილბაშური ხმლები, ისრები, მშვილდები; მეშჰედის მშვილდები). ყიზილბაშური უნაგირები, ორმუზდის მარგალიტი, ფირუზი, საღებავები, ხმელი ხილი.

ირანისა და აზერბაიჯანის რუსეთთან ვაჭრობის მასშტაბები ძალიან გაიზარდა. ისპაჰანში, ყაზვინში და ჩრდილოეთ ირანის

სხვა ქალაქებში გამოჩნდნენ რუსი ვაჭრები, ხოლო შემახაში მუდმივად ცხოვრობდა ბევრი რუსი ვაჭარი, რომლებსაც თავიანთი ეკლესია ჰქონდათ. ირანიდან რუსეთზე გავლით, აბრეშუმი და სხვა ირანული საქონელი გაჰქონდათ პოლონეთში (ლიახისტანში), გერმანიასა და ინგლისში.

ირანიდან თურქეთში (ბაღდადის გავლით) XVII ს-ში გაჰქონდათ თამბაქო, სამელნე კაკალი, მატყლის უხეში ქსოვილები, სხვადასხვანაირი აბრეშუმის ქსოვილი, ხალიჩები, ბევრი ტარსიკონი, სხვადასხვა ჭურჭელი, ფოლადი, რკინის ზოდები და დამუშავებული რკინა, ლერწამი, ბზის ხის ნაკეთობანი; ირანიდან თურქეთში რკინის გატანა ნებისმიერი სახით აკრძალული იყო, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, არასოდეს შეწყვეტილა.

ირანიდან ინდოეთში დიდი რაოდენობით გაჰყავდათ ცხენები, გაჰქონდათ თამბაქო, ყველანაირი ხილი – ხმელი, დაშაქრული, დამწნილებული, განსაკუთრებით ფინიკი და ქიშმიში, კომშის მარმელადი, ღვინო, ხილისა და ყვავილების ესენციები, ფაიანსის ნაწარმი, ყველანაირი ტარსიკონი; გაჰყავდათ მონები.

ინდოეთიდან ირანში შემოჰქონდათ ბამბის თხელი ქსოვილები, ნელსაცხებელები, არომატული და სამკურნალო მცენარეები, ინდიგო, მონები, შორეული აღმოსავლეთიდან ტრანზიტის საგნები. მოგზაურები აღნიშნავენ, რომ XVII ს-ის განმავლობაში ინდოეთიდან ირანის ვაჭრობის ბალანსი სულ უფრო და უფრო პასიური ხდებოდა: შეიმჩნეოდა სეფიანთა ვერცხლის მონეტის, აგრეთვე ოქროსა და ვერცხლის საგნების გატანა ინდოეთში. ამასთან დაკავშირებით, ინდოეთთან და შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ვაჭრობა ინდოელი ვაჭრების ხელში გადავიდა. სეფიანთა სახელმწიფოს თითქმის ყველა ქალაქში, შორეულ ბაქოსა და შემახაშიც კი, XVII ს-ში გაჩნდა ინდოელი ვაჭრების დასახლებები (ასეთები ადრე ან სულ არ იყო, ან ძალიან ცოტა). XVII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ისპაჰანში 20000 ინდუსი ცხოვრობდა.

ვოლგა-კასპიის გზით რუსეთიდან ირანში, შემახას ან გი-

ლიანის გავლით, შემოჰქონდათ ყოველნაირი ბეწვეული, დაუმუშავებელი ტყავი, ჩითი მაუდი, ტილო, რკინა, სპილენძი, ლითონის ნაწარმი, მინა და მინის ნაწარმი, ქურქები, საწერი ქაღალდი, შაქარი, თაფლი, ცვილი, არაყი, ხიზილალა, თევზი, ცეცხლმსროლელი იარაღი, რისი გატანაც რუსეთიდან სპეციალური ნებართვის გარეშე, აკრძალული იყო, მაგრამ ირანში არალეგალურად მაინც შემოჰქონდათ. რუსული სელის ტილო („ქეთან-ე რუსი") სპარსულ წყაროებში უკვე XIV ს-ში იხსენიება, მაგრამ XVII ს-ში მისი შემოტანა ირანში ბევრად გაიზარდა. მოსკოველი, ყაზანელი და „ფრანგი" ვაჭრები გილიანის პორტებში 1629 წლის ახლო ხანებში იხსენიებიან.

დასავლეთი ევროპის ქვეყნებიდან XVII ს-ში ირანში დიდი რაოდენობით შემოჰქონდათ: მაუდი და საერთოდ ქსოვილები ინგლისიდან, ჰოლანდიიდან, საფრანგეთიდან, იტალიიდან; საფანჯრე და სარკის მინა – ვენეციიდან; ლითონის ნაწარმი; ფუფუნების საგნები; ფრანგული, იტალიური ღვინოები და სხვ., შაქარი, ლამფები, საწერი და ფანჯრებზე გასაკრავი ქაღალდი. ირანში განსაკუთრებული მოთხოვნილება იყო ინგლისურ მაუდზე ე.წ. „ლონდრაზე" (იტალიური – ონდრა, ფრანგული – ონდრე) ანუ ლონდონურზე. სპარსელებს შორის გაჩნდნენ სპეციალურად ამდაგვარი მაუდით მოვაჭრენი – „ლონდრა ფორუშ". XVII ს-ის ბოლოსათვის ისპაანის სამ ქარვასლაში ვაჭრობდნენ ეს „ლონდრა ფორუშები". ამგვარად, უკვე XVII ს-ში ირანში დასავლეთ ევროპული საქონელი, ძირითადად ქსოვილები, დიდი რაოდენობით შემოდიოდა, მაგრამ ისეთი რაოდენობით არა, რომ ირანული ხელოსნური წარმოებისათვის სერიოზული კონკურენცია გაეწია: „ირანში უმთავრესად ისეთი დასავლეთ ევროპული და რუსული საქონელი საღდებოდა, რომელსაც ირანში არ აწარმოებდნენ, მაგ. მაუდი".

XVII ს-ის დასაწყისიდან განსაკუთრებით გაცხოველდა ირან-საქართველოს შორის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა. ამავე დროს, საქართველო, განსაკუთრებით აღმოსავლეთი სა-

ქართველო, ირანის გზით მსოფლიო ვაჭრობას დაუკავშირდა.

აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ვაჭრობის საქმეში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა თბილისი.

თბილისელი ვაჭრების სამოქმედო ასპარეზი ფართო იყო: ისინი აღებ-მიცემობას აწარმოებდნენ აზერბაიჯანის, რუსეთის, შუა აზიის, ირანის, თურქეთის და ერაყის ქალაქებში. თბილისში მეზობელი თუ შორეული ქვეყნებიდან დიდძალი რაოდენობით შემოჰქონდათ ძვირფასი ქსოვილები, აბრეშუმი, თვალმარგალიტი, იარაღი, ფართალი, მარილი, თამბაქო, ბამბა, ბრინჯი, ქიშმიში და სხვ. ჩვენთვის საინტერესო ხანაში მნიშვნელოვანი სავაჭრო პუნქტი იყო გორიც.

ირანთან სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა დამყარებული დასავლეთ საქართველოს ქალაქებსაც, კერძოდ კი ქუთაისს. ქუთაისში შემოჰქონდათ ძვირფასი ირანული შალები, ინდური ფერადი ქსოვილები, ტყავები, კასპიის ზღვის დამარილებული თევზი, ხიზილალა, სანელებლები...

ირანთან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა დადიანსაც, რომელიც სომეხ და ებრაელ ვაჭრებს საქონლის ჩამოსატანად ირანში აგზავნიდა.

ირანიდან საქართველოში ნაირგვარი საქონელი შემოდიოდა: უბრალო და ძვირფასი ქსოვილები, ოქროქსოვილები, ტყავეული, იარაღი, თვალმარგალიტი, ხალიჩები, ქაღალდი, საწერი იარაღი, სარკეები და სხვ.

ირანის ქალაქები შუამავლის როლს თამაშობდნენ საქართველოს და ინდოეთს, ჩინეთს, შუა აზიასა და ევროპის ქვეყნებს შორის ვაჭრობის საქმეში. მათი საშუალებით საქართველოში შემოდიოდა ინდური, შუა აზიური, ჩინური და დასავლეთ ევროპული („ფრანგული“) საქონელი.

XVII ს-ის ირანსა და საქართველოს შორის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ორმხრივი ხასიათისა იყო. XVI ს-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან მოყოლებული საქართველოდან ირანში გაჰქონდათ ნედლი აბრეშუმი, შესანიშნავი ღვინო, ხილი,

ნიგოზი; გაჰყავდათ ცხენები („გურჯის“ სახელით ცნობილი).

XVII ს-ის ბოლოს ირანის ეკონომიკაში რეაქციული ტენდენციების გამარჯვებამ და ამასთან დაკავშირებულმა სოფლის გაღატაკებამ და შინაური ბაზრის შევიწროებამ, უკიდურესად უარყოფითად იმოქმედა ხელოსნებისა და ვაჭრების მდგომარეობაზე. გადასახადებისა და სავაჭრო ბაჟების ზრდა, ფეოდალური სახელმწიფოს მძიმე ტვირთი, რაც განსაკუთრებით დამღუპველი იყო არაპრივილეგირებული საშუალო, წვრილი ვაჭრებისა და ხელოსნებისათვის, ფეოდალების ბატონობა და თვითნებობა ქალაქებში ახშობდა XVII ს-ის დასაწყისში გაჩენილ პროგრესულ ტენდენციებს. აი, ამიტომ ირანის ქალაქებში ვერ მოხერხდა ერთიანი ბაზრის ჩამოყალიბება და ახალი კაპიტალისტური ურთიერთობის დაფუძნება.

აღსანიშნავია, რომ XVII ს-ის ირანში ეკონომიკური განვითარების დამახასიათებელი ნიშანი ის იყო, რომ სამეურნეო აღმავლობა აღინიშნებოდა უმთავრესად ცენტრალური და დასავლეთ ირანის (ისპაჰანი, შირაზი, ყაზვინი, ჰამადანი, ქერმანი, რეშთი, ფუმენი, ლაჰიჯანი...) და სამხრეთ აზერბაიჯანის ქალაქებში. პირიქით, ხორასანის ქალაქები (მეშჰედისა და ყანდაარის გამოკლებით) ამ პერიოდში უძრაობის ნიშნებს ამჟღავნებდნენ, რაც შუა აზიასთან ეკონომიკური კავშირების შესუსტებით აიხსნება.

§ 17. სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილება XVII საუკუნეში

პირველ სეფიანთა დროს დაარსებული და შაჰ აბას I-ის დროს რეფორმირებული სახელმწიფო აპარატი საბოლოოდ ჩამოყალიბდა შაჰ სულთან-ჰუსეინის დროს (1694-1722 წწ.). ირანში, ისევე, როგორც აღმოსავლეთის ბევრ ქვეყანაში,

ცენტრალური სახელმწიფო აპარატი (განსაკუთრებით საფინანსო უწყება) გაბერილი იყო. მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ამ ქვეყნებში მიმდინარეობდა ბრძოლა ცენტრალიზებული ფეოდალური სახელმწიფოს მომხრეებსა და ფეოდალურ დაქუცმაცებულობის მომხრეებს შორის. ერთი მხრივ იყო სამოქალაქო ბიუროკრატია და სასულიერო წოდება და ხოლო მეორე მხრივ ადგილობრივი პროვინციული არისტოკრატია.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, XVI-XVII სს. მიჯნაზე სეფიანთა სახელმწიფოში პოლიტიკური ხელმძღვანელობა სამხედრო-ნომადური (ყიზილბაშური) არისტოკრატიის ხელიდან გადავიდა სპარსული სამოქალაქო ბიუროკრატიის ხელში, რომელიც ეყრდნობოდა სასულიერო წოდებას და მსხვილ ვაჭრებს. ამ გადატრიალების უშუალო შედეგი კი იყო დივანის მიწების, ხასეს მიწების და ვაკუფის მიწების ფონდის ზრდა და საშინაო პოლიტიკაში ცენტრალისტური ტენდენციების განმტკიცება. მაგრამ ეს ცენტრალისტური ტენდენციები არ შეიძლებოდა, სავსებით თანმიმდევრული ყოფილიყო და არ შეეძლო ქვეყანა მიეყვანა ფეოდალური დაქუცმაცებულობის სრულ ლიკვიდაციამდე, რადგანაც იგი ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების მხრიდან საკმაო მხარდაჭერას ვერ პოულობდა. ამასთანავე, სამხედრო-ნომადური და პროვინციული არისტოკრატია ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა გარკვეულ გავლენას ცენტრში და პროვინციებში; მათ შეეძლოთ საკმაო წინააღმდეგობის გაწევა.

შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ ირანში სახელმწიფო ბიუროკრატიული აპარატი არასოდეს ყოფილა ასე დიდი, გაბერილი, დანაწევრებული და რთული, როგორც XVII ს-ში. იგი დაწვრილებითაა აღწერილი „თაზქირათ ულ-მულუქში". ცალკეული თანამდებობების და უწყების შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობები და კომენტარები აქვთ მოცემული სპარსელ ისტორიკოსებს: მაგ., ისქანდერ მუნშის, მუჰამედ თაჰერს და სხვ., ასევე ევროპელებს, განსაკუთრებით შარდენს, კემპფერს და რაფაელ დიუმანს. მაგრამ მაინც ბევრი რამ დასაზუსტებელია, იმდენად რთული იყო ეს

ბიუროკრატიული აპარატი.

შაჰინ-შაჰის ძალაუფლება, რა თქმა უნდა, შეუზღუდავად ითვლებოდა, სათათბირო უფლება ჰქონდა „უმაღლეს მეჯლისს“ („მეჯლის ა ლა), რომელსაც სახელმწიფო საქმეებზე დიდი გავლენა ჰქონდა. შაჰ აბას I-ის დროს „უმაღლესი მეჯლისის“ შემადგენლობაში შედიოდა შვიდი „სახელმწიფოს საყრდენი“ („არცანე დოულეთ“): დიდი ვეზირი, მეჯლისის ნავისი, დივან-ბეგი, ყორჩი-ბაში, ყულარ-აღასი, თოფხანგჩიი-აღასი და ეშიკ აღასი-აბაში. მთელი ირანის ჯარების მთავარსარდალს (სიფაჰსალარი-ი ყულ-ი ირან) „უმაღლეს მეჯლისში“ იწვევდნენ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ჯარის, საზღვრების დაცვის და მოსალოდნელი ომის საკითხები განიხილებოდა. XVII ს-ის ბოლოს უმაღლესი მეჯლისის შემადგენლობაში შეიყვანეს კიდევ სამი დიდებული: მუსტოუფი ალ-მამალექი, ნაზირი ბიუთათი და მირ შექარ-ბაში.

„დიდი ვეზირი“, სხვანაირად უმაღლესი დივანის ვეზირი (ვეზირ-ე დივან-ი ალი), ანუ იმპერიის დივანის ვეზირი (ვეზირი დივან-ალ მამალიქ) იწოდებოდა აგრეთვე „სახელმწიფოს ნდობად“ (ი თიმად ად-დოულე) და „მარჯვენა ვეზირად“ („ვეზირ-ი რასთ“). იგი იყო შაჰის შემდეგ პირველი პირი, სამოქალაქო ადმინისტრაციის მეთაური და დიდი სამეფო ბეჭდის მცველი. ეს ბეჭედი იწოდებოდა „მოჰრ-ე მიჰრ ასარ“ („წყალობით გამორჩეული ბეჭედი“). დიდი ვეზირი ამტკიცებდა აქტებს გადასახადების, სასახლის უწყებების, უმაღლესი და საშუალო რანგის მოხელეების დანიშვნის, თიულების, სოიურღალების ბოძების შესახებ და სხვ. ისე აქტს მისი დამტკიცების გარეშე ძალა არ ჰქონდა. იგი აკონტროლებდა აგრეთვე ბიუჯეტის შესრულებას და განაგებდა საგარეო უწყების საქმიანობას. დიდი ვეზირის თანამდებობა სამოქალაქო იყო (თურქეთში დიდი ვეზირი ამავე დროს მთავარსარდალი იყო). მიუხედავად იმისა, რომ დიდი ვეზირის ძალაუფლება დიდი იყო, მას, ისევე, როგორც სხვა დიდებულებს, შაჰი ნებისმიერ დროს მოხსნიდა და სიკვდილითაც

სჯიდა.

მეჯლის ნავსი (სხვანაირად ვაყა-ი ნავსი) დიდი ვეზირის თანაშემწე, ხოლო მისი არყოფნის შემთხვევაში უმაღლეს მეჯლისში მისი მოადგილე იყო. მას უწოდებდნენ აგრეთვე „მარცხენა ვეზირს“ („ვეზირი ჩაფ“). იგი აწარმოებდა უმაღლესი საბჭოს ოქმებს, განაგებდა სახელმწიფო არქივს და კარის ისტორიოგრაფი იყო.

უმაღლეს სამოქალაქო მოსამართლეს დივან-ბეგი ეწოდებოდა. მონღოლთა ბატონობის პერიოდიდან მოყოლებული ირანში სასამართლო მხოლოდ სასულიერო პირების ხელთ აღარ იყო. XVII ს-ში დივან-ბეგს, უმაღლეს სადრთან (სასულიერო მოსამართლესთან) ერთად გამოჰქონდა მსჯავრი პოლიტიკური დანაშაულის გამო (შაჰის წინააღმდეგ შეთქმულება, სახელმწიფოს ღალატი და სხვ.); მის კომპეტენციაში შედიოდა აგრეთვე გასამართლება ოთხი კატეგორიის სისხლის სამართლის დანაშაულის გამო: მკვლელობა, გაუპატიურება, სხეულის დაზიანება და დაბრმავება. გარდა ამისა, დივან-ბეგი კვირაში ორჯერ არჩევდა საქმეებს ურფის (ადათობრივი სამართლის) საფუძველზე. დივან-ბეგი აგრეთვე აკონტროლებდა მუსლიმური სასულიერო სასამართლოების (შარიათი) განაჩენს (რაც შეეხებოდა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის დანაშაულს) და არამუსლიმთა (ქრისტიანი ეპისკოპოსების და ებრაელთა რაბინების) სასულიერო სასამართლოების განაჩენს. დაბოლოს, დივან-ბეგი იყო უმაღლესი სააპელაციო ინსტანცია.

მუსტოუფი ალ-მამალექი („იმპერიის ხაზინდარი“) იყო დიდი ვეზირის მოადგილე დივან ალ-მამალექის სფეროში. ის უწყებაში იყო მთელი საგადასახადო აპარატი, ბიუჯეტის შემოსავლისა და გასავლის შედგენა, საგადასახადო სიების დამტკიცება.

ყორჩი-ბაში იყო ყორჩიების გვარდიული კორპუსის და ყიზილბაშთა ფეოდალური ლაშქრის მეთაური. ყულარ-აღასი (თურქ., აზერბ., — „მონათა უფროსი“), ყოველთვის ქართველი, ცხენოსან გვარდიელთა კორპუსის მეთაური იყო. იურიდიულად

ყულიები (გვარდიელები) – მონები ითვლებოდნენ შაჰის პირად მონებად. თოფანგჩი-აღასი ეწოდებოდა თოფანგჩიების (მეთოფეების, მუშკეტერების...) გვარდიული კორპუსის მეთაურს. „სიფაჰსალარი ყულ-იი ირან“ იყო ყველა სახეობის ჯარის მთავარსარდალი. ის გარემოება, რომ იგი მეჯლისის სხდომებში მონაწილეობდა მხოლოდ და მხოლოდ სამხედრო საკითხების განხილვის დროს, სამოქალაქო ბიუროკრატიის ხელში ხელმძღვანელი როლის გადასვლის შედეგი იყო. ეშიკ-აღასი ბაში (თურქ., აზერბ., „ზღურბლის – კარის მეთაურთა თავი“) იყო შაჰის კარის მთავარი ცერემონმეისტერი. „ნაზირ-ი ბიუთათ“ იყო შაჰის სასახლის ყველა სამეურნეო დაწესებულებების, მათ შორის სასახლის სახელოსნოების მეთაური. შაჰის მონადირეთა უფროსს მირ შექარბაში ეწოდებოდა. მის სახელისუფლოში შედიოდნენ მარეკები, ბაზიერები და სხვ. მისი მნიშვნელობა იმით იყო განპირობებული, რომ დიდი ნადირობა ალყით (ჯერგით) იმართებოდა, რომელშიც გარდა შაჰისა და მისი კარის დიდებულებისა, ათი ათასობით მეომარი, მოლაშქრე და გლეხი მარეკი მონაწილეობდა.

ცენტრალური აპარატის სხვა მრავალ თანამდებობას შორის თავისი მნიშვნელობით უნდა გამოიყოს შემდეგი თოფჩი-ბაში – არტილერისტების უფროსი; დარუგა-ი დაფთარ ხანე-ი ჰუმაიუნ – შაჰის კანცელარიის უფროსი; მუსტოუფი-ი დივან-ი ხასსე – მთავარი ხაზინდარი (ანუ უფროსი) შაჰის საკუთარი დომენებისა; მუსტოუფი მოუკუფათ – ვაკუფის ქონების მთავარი ხაზინდარი.

მუსლიმური შიიტური სამღვდელოების, უფროსი სასულიერო წოდების, სათავეში იდგა ორი დიდი სადრი (ანუ სადრთა სადრი – „სადრ ას-სუდურ“) – ერთი დივანის ოლქებისათვის, მეორე – ხასეს ოლქებისათვის. დიდი სადრების საგამგებლოში შედიოდა სასულიერო სასამართლო და ვაკუფის ქონება; მათ ემორჩილებოდნენ უმაღლესი რანგის ღვთისმეტყველები (მუჯდეჰიდები) და დაბალი რანგის ღვთისმეტყველები (ულემები), აგრეთვე ცალკეული ოლქების შეიხ ულ-ისლამები, სადრები (ოლქების ვაკუფების გამგებლები) ადგილობრივი ყადიები

(სასულიერო მოსამართლეები). XVII ს-ის ბოლოს, სპეციალურად გავლენიანი მუჯდეჰიდის, ცნობილი რეაქციონერისა და ფანატიკოსის მოჰამედ ბაყირ-ხან მევლისისათვის მოლა-ბაშის — მთელი შიიტური სამღვდელოების უმაღლესი მეთაურის — თანამდებობა შემოიღეს. შაჰი ბრძანების გამოცემის წინ, ჩვეულებრივად მუჯდეჰიდებს ეკითხებოდა მუსლიმური კანონების თვალსაზრისით ამა თუ იმ აქტის კანონიერების შესახებ. მუჯდეჰიდები ადგენდნენ მოკლე სალვთისმეტყველო-იურიდიულ დასკვნას (ფეთვას), რასაც შემდეგ შაჰის ბრძანება ემყარებოდა.

შაჰის სასახლის მოხელეების შტატი უზარმაზარი იყო. გარდა ზემოხსენებული ვაზირ-ი ბუითათის, ეშიკ აღასი-აბაშის და მირ შექარ-ბაშისა, არსანიშნავია შემდეგი თანამდებობები: მეჰმანდარბაში (მესტუმრეთუხუცესი) — განაგებდა ელჩებისა და საპატიო სტუმრების მიღებას; ორი მირახორ-ბაში (მეჯინიბეთუხუცესი), რომელთაგან ერთი — „წინა“ განაგებდა კარის საჯინიბოებს, ხოლო მეორე — „ველის“ — შაჰის ცხენსაშენებს; ყმჩი აღასი — ბაზიერთუხუცესი; სუფრაჯი-ბაში — მესუფრეთუხუცესი; ჰალვაჯი ბაში — კარის კონდიტერების უფროსი; შარაბჯი-ბაში — მელვინეთუხუცესი; მუნაჯიმ-ბაში — კარის ასტროლოგების უფროსი; ამბარდარ-ბაში — სასახლის საწყობების უფროსი; ხოჯაი-ი სარაი — შაჰის ჰარემის მთავარი საჭურისი და სხვ. ამ თანამდებობებიდან ბევრი მხოლოდ და მხოლოდ საპატიო სინეკურა იყო.

ზემოთდასახელებულ თითოეულ სამოქალაქო, სამხედრო, სასულიერო და კარის დიდმოხელეს ჰქონდა კანცელარია და ჰყავდა თავის მოხელეების შტატი. ამ დიდებულებს ასაჩუქრებდნენ სასოიურღალო და თიულის მიწების შემოსავლიდან, ხელფასიდან („მავაჯებ“) და მრავალგვარი საჩუქრების („ფიშქეშ“) პროცენტული შემოსავლიდან. ეს „საჩუქრები“ ფულადი და ნატურის სახით აუცილებელი წესით შემოდიოდა შაჰის ხაზინაში სხვადასხვა ოლქებიდან.

სახელმწიფოს მთელი ტერიტორია ორ არათანაბარ

ნაწილად იყოფოდა: დივანის ოლქები და ხასეს ოლქები. დივანის ოლქებში სჭარბობდა სახელმწიფო (დივანის) მიწები. იქ საერთოდ არ იყო შაჰის პირად საკუთრებაში მყოფი მიწები. ხასეს ოლქებში სჭარბობდა შაჰის საგვარეულოს მიწები; იქ სახელმწიფო მიწები თითქმის არ იყო. მულქისა და ვაკუფის კატეგორიის მიწები შეიძლებოდა ყოფილიყო ორივე კატეგორიის მიწებზე. დივანის მიწებს განაგებდა დივან ალ-მამალექი, ხასეს მიწებს – ხასეს განსაკუთრებული დივანი. ეს დივანები კრეფდნენ გადასახადს ყველა კატეგორიის მიწიდან (გარდა იმ მიწებისა, რომელთაც საგადასახადო იმუნიტეტი ჰქონდა – სოიურღალის, ვაკუფის მიწები და სხვ.), რომელიც კი დივანის ან ხასეს მიწებზე იყო.

საგადასახადო შემოსავლიდან, აუცილებელი „საჩუქრებიდან", საექსპორტო, საიმპორტო, და სატრანზიტო ბაჟებიდან, მადნეულზე დადებული გადასახადიდან შედგებოდა ორივე დივანის შემოსავალი, ანუ სხვანაირად სახელმწიფო ბიუჯეტის შემოსავლის ნაწილი. სეფიანთა სახელმწიფოს ყოველწლიური შემოსავალი ადამ ოლეარიუსის მიხედვით (1639 წ.) 8 მილიონი ტალერი, ანუ 640 000 თუმანი (6400 მილიონი დინარი) იყო; შარდენის მიხედვით (1677 წ.) 32 მილიონი ლივრი, ანუ 700 000 თუმანი (7 მილიარდი დინარი); „თაზჭირათ ულ-მულუქის" (1725 წ.) მიხედვით – 7 856 235 808 დინარი (ანუ 875 623 თუმანზე მეტი); ეს თანხა შედგებოდა დივანის ოლქებიდან (6 086 523 403 დინარი) და ხასეს ოლქებიდან (1 769 712 405 დინარი) შემოსული თანხიდან. ამგვარად, დაახლოებით 85 წლის განმავლობაში (1638-1725 წწ) სეფიანთა სახელმწიფოს ყოველწლიური შემოსავალი მერყეობდა 640 ათასსა და 785 ათას თუმანს შორის. ეს უკანასკნელი და ზემოთმოტანილ ციფრებს შორის ყველაზე დიდი ციფრი 10-ჯერ ნაკლებია საფრანგეთის ყოველწლიურ შემოსავალზე 2 1/2-ჯერ ნაკლები ინგლისისაზე (XVII-XVIII სს მიჯნა), მიუხედავად იმისა, რომ სეფიანთა სახელმწიფო ტერიტორიის და ალბათ მოსახლეობის

რიცხვის მხრივაც, საფრანგეთისაზე და ინგლისისაზე მეტი იყო. ეს შეფარდება ცხადყოფს, რომ XVII ს-ის ირანი ეკონომიკური თვალსაზრისით ჩამორჩებოდა საფრანგეთსა და ინგლისს.

დივანის ოლქების მმართველობის სათავეში (უმთავრესად ეს იყო სასაზღვრო ოლქები) იდგნენ ბეგლარბეგები, რომელთა ხელშიც ადმინისტრაციული და სამხედრო ხელისუფლება იყო თავმოყრილი. სამხედრო ხელისუფლება გულისხმობდა ადგილობრივი ფეოდალური ლაშქრის მეთაურობას. XVII ს-ის ბოლოსათვის ოლქები, რომლებსაც ბეგლარბეგები მართავდნენ, 13 იყო: შირვანი, განჯა და ყარაბაღი, აზერბაიჯანი (სამხრეთი, ანუ ირანის აზერბაიჯანი), „ჩუხურ-სა ადი“ (ერევნის ოლქი, ანუ აღმოსავლეთი სომხეთი), ყაზვინი, კალაძროვი, ჰამადანი, ქუჰ ჰილუე (ფარსი), ქერმანი, გურგანი და ასტრაბადი, მეშჰედი, ჰერათი, მერვი შაჰჯანი, ყანდაარი.

XVI ს-ში ბეგლარბეგობა მემკვიდრეობით ეკუთვნოდა მომთაბარე ყიზილბაშური ტომის ბელადს; ყარაბაღი და ასტრაბადი ეკუთვნოდა ყაჯართა ტომის ორ განშტოებას, ფარსი – ზულუადარის ტომს, ქერმანი – ავშარის ტომს და სხვ. XVII ს-ში შაჰის მთავრობა ცდილობდა საბეგლარბეგოების მმართველობის მემკვიდრეობითობის გაუქმებას, მაგრამ მან ეს მხოლოდ ნაწილობრივ შეძლო ზოგიერთ ოლქში. XVI ს-ში ბეგლარბეგის ხელისუფლება ძალიან ძლიერი იყო; ზოგჯერ იგი ცენტრალურ ხელისუფლებას არც ეპუებოდა. ბეგლარბეგის ძალაუფლების შეზღუდვის მიზნით, ცენტრალურმა ხელისუფლებამ შაჰ აბას I-ის დროს, ბეგლარბეგებს დაუნიშნა მოხელეები, რომლებიც ცენტრალურ ხელისუფლებაზე იყვნენ დამოკიდებულნი. თითოეულ ბეგლარბეგთან იმყოფებოდა ჯანიშინი – ბეგლარბეგის მოადგილე, რომელიც თვალყურს ადევნებდა მის მოქმედებას და ცენტრს აცნობებდა მის შესახებ, ოლქის ვეზირი, მუსტოუფი და მუნში.

ბეგლარბეგზე დამოკიდებულნი იყვნენ ჰაქიმები, უფრო ხშირად ადგილობრივ ფეოდალური მფლობელები მომთაბარე, ან ბინადარი არისტოკრატიიდან. ყველა საბეგლარბეგოს, „თაზქირათ

ალ-მულუქის“ მიხედვით, 51379 მეომარი გამოჰყავდა. ბეგლარბეგებსა და ჰაქიმებს თავისი ადგილობრივი ბიუჯეტი ჰქონდათ. ადგილობრივი გადასახადებიდან შემოსავლის ნაწილს ბეგლარბეგები ითვისებდნენ. მათი მომხვეჭელობა და სიხარბე ანდაზებად იქცა. რაფაელ დიუმანის სიტყვით, სპარსელები, როდესაც ბეგლარბეგებსა და ჰაქიმებზე ლაპარაკობდნენ, არ კითხულობდნენ თუ ვინ მართავს ამა თუ იმ ოლქს, არამედ კითხულობდნენ: ვინ ჭამს ამა თუ იმ ოლქს.

ხასეს ოლქებს, რომლებიც უმთავრესად სახელმწიფოს შიდა რეგიონებში მდებარეობდნენ (მაგ., არდებილი, გილიანი, მაზანდარანი, ისპაჰანი) მართავდნენ განსაკუთრებული ვეზირები და ამილები – შაჰის ხელისუფლების მიერ დანიშნული წმინდა სამოქალაქო ხელისუფლების წარმომადგენლები. რაიათებთან ურთიერთობის თვალსაზრისით, მათი მმართველობა ბეგლარბეგის მმართველობაზე უკეთესი არ იყო. ხასეს ოლქებიდან შემოსავალი ხმარდებოდა შაჰის კარის, მისი შტატის და მისი უწყებების შენახვას.

თავისი მდგომარეობით ბეგლარბეგზე მაღლა იდგა ვალი. ასე უწოდებდა შაჰის მთავრობა თავის ყველაზე უფრო ძლიერ ვასალებს, ქვეყნებისა და ოლქების მემკვიდრეობით ხელმწიფეებს, რომელთა სამფლობელოები სეფიანთა სახელმწიფოს განაპირა მხარეებში მდებარეობდა. თავიანთი ღირსების მიხედვით ვალების რიგი ასეთი იყო: 1. არაბისტანის (ანუ ხუზისტანის) ვალი. იგი მუშაშას – XV ს-ში ხუზისტანში სახალხო მოძრაობის ხელმძღვანელის შთამომავალი იყო; 2. ლურისტანის ვალი; 3. ქართლის ვალი (ვალი-ე გურჯისტანი ქართილ); 4. კახეთის ვალი (ვალი-ე გურჯისტანი კახით); 5. ირანის ქურთისტანის ვალი (ვალი-ე ქურთისტან). ვალის ჰქონდა თავისი საკუთარი მმართველობის ორგანოები, ჰყავდა თავისი ვასალები, ჰქონდა თავისი ბიუჯეტი, თავისი კანონმდებლობა, თავისი განსაკუთრებული საგადასახადო სისტემა. შაჰის ხელისუფლება თითქმის არ ერეოდა მის შინაურ საქმეებში. ვალის დამოკიდებულება შაჰის ხელისუფლებაზე

უმთავრესად იმით იყო გამოხატული, რომ იგი ხარკის ნაცვლად შაჰს უგზავნიდა „შაჰის ქარავნებს“ აუცილებელი „საჩუქრებით“ (ქართლის და კახეთის ვალები უგზავნიდნენ ღვინოს და ორივე სქესის მონებს; ქურთისტანის ვალი – ერბოს და მესაქონლეობის სხვა პროდუქციას...), ომის შემთხვევაში გამოჰყავდათ მოლაშქრეთა გარკვეული რაოდენობა (მაგ., ქურთისტანის ვალის – 1400 მეომარი). სისტანის და ბახთიარების ოლქის მბრძანებლებს, მართალია, ვალის ტიტული არ ჰქონდათ, მაგრამ არსებითად ისინი ვალიების უფლება-მოვალეობას ფლობდნენ.

პროფ. კ. კუციას აზრით, გურჯისტანის ვალი არაბისტანის ვალისთან ერთად მენაპირე ამირთა შორის გამორჩეული პრივილეგიებით სარგებლობდა. იგი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ნამდვილი ვალი იყო ამ ინსტიტუტისათვის დამახასიათებელი ყველა ატრიბუტით.

თავისი ფაქტობრივი მდგომარეობით ლურისტანისა და ქურთისტანის ვალიები ჩამოუვარდებოდნენ მას. ამიტომ ისინი ხშირად უფრო მცირე — ბეგლარბეგების ტიტულით მოიხსენიებოდნენ.

გურჯისტანის ვალის რეალური სტატუსი უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე ამას ირანის ოფიციალური თვალსაზრისი აღიარებდა. ამას კი აპირობებდა ქართველ ბაგრატიონთა პოლიტიკური როლი და გავლენა კავკასიის რეგიონებსა და სეფიანთა სახელმწიფოში.

რაც შეეხება სეფიანთა რეალურ პოლიტიკას, მთელი XVI ს-ის განმავლობაში (გარდა შაჰ ისმაილ II-ის მოკლე ხანის მბრძანებლობისა 1576-1577 წწ-ში და XVII ს-ში შაჰ აბას I-ის დროისა), შაჰის ხელისუფლება დევნიდა სუნიტ მუსლიმებს (ისინი ბევრნი იყვნენ შირვანში, ქურთისტანში, ავღანეთში, გურგანის თურქმენებში და სხვ.) და მათ ძალით თავს ახვევდნენ იმამიტური მიმართულების შიიზმს. ეს დევნა ძირითადად პოლიტიკური მოტივებით იყო გამოწვეული: სუნიტებს ბრალს სდებდნენ ოზბეგი ხანების, ან თურქეთის თანაგრძნობაში. სუნიტურ სახელმწი-

ფოებთან ომების შეწყვეტასთან ერთად (1639 წ.), შეწყდა სუნიტების დევნაც. შაჰის ხელისუფლება XVI-XVII სს-ში ქრისტიანებს, იუდეველებს, ზოროასტრელებს და ინდუსებს უფრო ლოიალურად ექცეოდა, ვიდრე სხვა მუსლიმ „ერეტიკოსებს“.

მოგზაირები აღნიშნავდნენ, რომ 40-90-იან წწ-ში ირანში ყველა რელიგიის აღმსარებლობა დაშვებული იყო. მოვიგონოთ, რომ იმავე პერიოდში დასავლეთ ევროპის ქვეყნების უმეტესობაში რელიგიის შედარებითი თავისუფლებაც კი არ იყო. მაგ., ზოგიერთ კათოლიკურ ქვეყანაში (პორტუგალია, ესპანეთი და მისი კოლონიები) XVIII ს-ში პროტესტანტებს კოცონი ემუქრებოდათ; პროტესტანტულ ქვეყნებში (ინგლისი, შოტლანდია, ჰოლანდია, დანია, შვეცია) კათოლიკური კულტის საიდუმლოდ შესრულება ციხეში ჩასმით ისჯებოდა, ხოლო განმეორების შემთხვევაში – სახრჩობელით (XVIII ს-ის II ნახევრმდე). გასაკვირი არაა, რომ ფრანგი შარდენი – პროტესტანტი, ჰუგენოტების წარმომადგენელი, რომლებსაც ლუდოვიკო XIV დროს სასტიკად დევნიდნენ, გაკვირვებული დარჩა ირანში არსებული შედარებითი რჯულშემწყნარებლობით. შარდენი წერდა: „თუ გამოვრიცხავთ სასულიერო პირებს, რომლებიც აქ ისეთივე არიან, როგორებიც სხვა ქვეყნებში და შეიძლება უფრო შეურიგებელნიც... სპარსელები არიან ძალიან ჰუმანური და სამართლიანები რელიგიის თვალსაზრისით იქამდე, რომ ისინი იმ ადამიანებს, რომლებმაც მათი რელიგია მიიღეს და შემდეგ მოისურვეს ისევ ძველ რელიგიაზე დაბრუნება, უფლებას აძლევენ დაუბრუნდნენ თავიანთ ძველ რელიგიას“.

XVII ს-ის ბოლოს, როდესაც შაჰ სულთან ჰუსეინის დროს გაძლიერდა ფანატიკური შიიტური სამღვდელოების გავლენა, კერძოდ, უკვე ხსენებული ფანატიკოსის მუჰამედ ბაქირ-ხან მეჯლისის დროს, შაჰის ხელისუფლება დაუბრუნდა სუნიტების დევნის პოლიტიკას და დაიწყო ქრისტიანების, იუდეველების და ზოროასტრელების შევიწროვება.

§ 18. სახალხო აჯანყება გილიანში

ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებამ შაჰ აბას I-ს შეაძლებინა ყველა აჯანყების ადგილებზევე საშინელი სისასტიკით ჩაქრობა, მაგრამ მისი სიკვდილის შემდეგ სახალხო აჯანყებები კვლავ დაემუქრნენ სეფიანთა სახელმწიფოს.

XVII ს-ში ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი აჯანყება იყო 1629 წლის აჯანყება გილიანში, რომელიც გამოწვეული იყო გდასახადების სიმძიმით (შაჰ აბას I-ის დროს შემოღებული საგადასახადო შეღავათები მხოლოდ და მხოლოდ ცენტრალურ ირანზე გავრცელდა; გილიანზე ის არ გავრცელებულა; პირიქით, საგადასახადო ტვირთი იქ კიდევ უფრო დამძიმდა). ეს აჯანყება კარგადაა აღწერილი წყაროებში: ფუმენის „გილიანის ისტორიაში“, ისქანდერ მუნშის „თარიხ-ე ალამ არაი-ი აბასისი“ გაგრძელებაში, აგრეთვე ადამ ოლეარიუსის თხზულებაში. თავდაპირველად, 1629 წ. აპრილში აჯანყდა გილიანის წვრილი ფეოდალების ნაწილი, რომლებმაც შაჰ აბას I-ის სიკვდილში ხელსაყრელი შემთხვევა დაინახეს ირანიდან განდგომისა და ძველი დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის. მათ მოძებნეს აბას I-ის მიერ დამხობილი „ბიი-ე ფასის“ ხანის რეშეთის დინასტიის შთამომავალი კალინჯარ სულთანი, რომელიც შაჰ აბას I-ის შიშით „სიღარიბეში, ფარულად და გაჭირვებაში“ იზრდებოდა, გამოაცხადეს იგი ხელმწიფედ (სულთნად) და უწოდეს მას ადილ-შაჰ („სამართლიანი შაჰი“); შაჰის მომხრეები კალინჯარ სულთანს უწოდებდნენ ღარიბ-შაჰს. აჯანყებულმა დიდებულებმა გელხთა მასების უკმაყოფილების გამოყენება თავისი მიზნებისათვის გადაწყვიტეს. გილიანელების და თალიშელების მასობრივი უკმაყოფილება აუტანელი გადასახადებით იყო გამოწვეული. ეს გადასახადები შაჰის ხელისუფლებამ შემოიღო შაჰის დომენად გილიანის გადაქცევის შემდეგ (1592 წ.).

კალინჯარ სულთნის დროშის ქვეშ გაერთიანდა „დაჩაგრული და უსახელო ხალხი“. აჯანყებულთა საერთო რიცხვი

30 000 კაცს უდრიდა. მალე აჯანყებულმა გლეხებმა დამოუკიდებლად დაიწყეს მოქმედება. ისინი კალინჯარ სულთანს და მის ამირებს ანგარიშს აღარ უწევდნენ. აჯანყებულმა ფეოდალებმა მოძრაობაში აქტიური ხელმძღვანელი როლი დაკარგეს. „ბიიე ფასის“ ვეზირი შაჰ სეფის ერთგული დიდებულების ნაწილთან ერთად მდ. სიიაჰ რუდბარის ნაპირზე „შეებრძოლა ნაძირალების“ ლაშქარს, მაგრამ დამარცხდა. ამის შემდეგ, ვეზირი, დიდებულთა დიდი ნაწილი, აგრეთვე ქალაქების ქალანთრები, გაიქცნენ. აჯანყებულთა ჯარმა დაიკავა რეშთი, ფუმენი, ლაჰიჯანი და სხვა ქალაქები. მთელი ოლქი აჯანყებულთა ხელში აღმოჩნდა.

რეშთში აჯანყებულებმა გაძარცვეს სახელმწიფო ამბრები, გაიტაცეს იქიდან შაჰის მოხელეების მიერ გლეხებისაგან გადასახადის სახით აკრეფილი 200 ხარვარი (59 000 კგ.) აბრეშუმი. დაურიგეს იგი „მდაბიოებს“ („არაზილ“) და „ნაძირალებს“ („ოუბაშ“), ანუ ღარიბებს. ზოგიერთი „საპატიო და ცნობილი უბრალო ხალხიდან“ (ე.ი. მოქალაქეთა საშუალო ფენა) მივიდა კალინჯარ სულთანთან და სთხოვა საწყობების დასაცავად ზომების მიღება; ეს ეპიზოდი აჯანყებულთა რიგებში წინააღმდეგობაზე მიუთითებს. აჯანყებულებმა რეშთში და ლაჰიჯანში ხელთ იგდეს აგრეთვე სახელმწიფო ამბრებაში შენახული „მოსკოველი და ფრანგი“ (ევროპელი) ვაჭრების საქონელი. აჯანყებულებს უნდოდათ ფუმენში ქალანთარისა და ცნობილი ხალხის სახლების გადაწვა, მაგრამ კალინჯარ სულთანმა და აჯანყებულთა ზედაფენამ მოახერხა, ის, რომ მათ ამ განზრახვაზე ხელი აიღეს. გლეხებისა და ქალაქის მცხოვრებლების ეს საპროტესტო გამოსვლა იყო მხოლოდ უკმაყოფილების სტიქიური გამოხატულება, განსაზღვრული პროგრამა და მოქმედების გეგმა მათ არ ჰქონდათ.

შაჰ სეფის მთავრობამ ამ აჯანყების ჩაქრობა დაავალა სარუ-ხან თალიშელს, რომელსაც გამოუგზავნა ფირმანი და საპატიო ხალათი. სარუ-ხანმა შეაგროვა მეზობელი ხანებისა და

შაჰის ერთგული დიდებულების ლაშქარი, ისარგებლა აჯანყებულთა არაორგანიზებულობითა და სტიქიური მოქმედებით და ისინი ცალკე დაამარცხა. აჯანყებისადმი მიტმასნილი ერთ-ერთი ფეოდალის შვილის გამცემლობის წყალობით, სარუ-ხანისათვის აჯანყებულთა გეგმები ცნობილი გახდა, რის გამოც ხანების ლაშქრის მიერ ქუჩისფაჰანთან ბრძოლაში 1629 წ. 17 ივნისს აჯანყებულთა ჯარი განადგურებულ იქნა; მოკლულთა სახით აჯანყებულებმა 7870 კაცი დაკარგეს. „დიდი ხანები" დაბანაკდნენ აჯანყებულ „დეშთ-ე ნიშას" ოლქში; მათ შეიპყრეს ადგილობრივ მცხოვრებთა ცოლები და ქალიშვილები, რომლებიც მონებად აქციეს. აჯანყებული დატყვევებული მამაკაცები დახოცეს. კალინჯარ-სულთანი ტყვედ იგდეს ხელთ და აწამეს. აჯანყება ჩააქრეს, მაგრამ აჯანყებულთა ცალკეული რაზმები გილიანის ულრან ტყეებში გაიხიზნენ და პარტიზანული ბრძოლა დაიწყეს. მოსახლეობის განწყობით შეშინებულმა შაჰის ხელისუფლებამ სარუ-ხანს დატყვევებული მშვიდობიანი მცხოვრებლების განთავისუფლება უბრძანა. შაჰის ხაზინის და დიდებულების ზარალი 300 000 თუმანს უდრიდა. შაჰის მოხელეები შეეცადნენ ამ ზარალის ანაზღაურებას: აჯანყებაში და საწყობების გაძარცვის მონაწილეობაში ეჭვმიტანილებს წამებით ართმევდნენ გადასახადებს.

1629 წ. გილიანის აჯანყება იყო ფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი კლასობრივი ბრძოლის ნათელი გამოხატულება...

§ 19. ირანი შაჰ აბას I-ის მემკვიდრეების დროს

1629 წ. ტახტზე ავიდა შაჰ სეფი I, რომლის გახელმწიფებაში უდიდესი როლი შეასრულა ირანში მცხოვრებმა ქართველმა ბატონიშვილმა, დაუდ-ხანის „უკანონო" შვილმა ხოსრო-მირზა ბაგრატიონმა, იმხანად ისპაჰანის ტარუღამ.

შაჰის ერთგული დიდებულების ლაშქარი, ისარგებლა ავჯანყებულთა არაორგანიზებულობითა და სტიქიური მოქმედებით და ისინი ცალკე დაამარცხა. ავჯანყებისადმი მიტმასნილი ერთ-ერთი ფეოდალის შვილის გამცემლობის წყალობით, სარუ-ხანისათვის ავჯანყებულთა გეგმები ცნობილი გახდა, რის გამოც ხანების ლაშქრის მიერ ქუჩისფაჰანთან ბრძოლაში 1629 წ. 17 ივნისს ავჯანყებულთა ჯარი განადგურებულ იქნა; მოკლულთა სახით ავჯანყებულებმა 7870 კაცი დაკარგეს. „დიდი ხანები“ დაბანაკდნენ ავჯანყებულ „დეშთ-ე ნიშას“ ოლქში; მათ შეიპყრეს ადგილობრივ მცხოვრებთა ცოლები და ქალიშვილები, რომლებიც მონებად აქციეს. ავჯანყებული დატყვევებული მამაკაცები დახოცეს. კალინჯარ-სულთანი ტყვედ იგდეს ხელთ და აწამეს. ავჯანყება ჩააქრეს, მაგრამ ავჯანყებულთა ცალკეული რაზმები გილიანის უღრან ტყეებში გაიხიზნენ და პარტიზანული ბრძოლა დაიწყეს. მოსახლეობის განწყობით შეშინებულმა შაჰის ხელისუფლებამ სარუ-ხანს დატყვევებული მშვიდობიანი მცხოვრებლების განთავისუფლება უბრძანა. შაჰის ხაზინის და დიდებულების ზარალი 300 000 თუმანს უდრიდა. შაჰის მოხელეები შეეცადნენ ამ ზარალის ანაზღაურებას: ავჯანყებაში და საწყობების გაძარცვის მონაწილეობაში ეჭვმიტანილებს წამებით ართმევდნენ გადასახადებს.

1629 წ. გილიანის ავჯანყება იყო ფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი კლასობრივი ბრძოლის ნათელი გამოხატულება...

§ 19. ირანი შაჰ აბას I-ის მემკვიდრეების დროს

1629 წ. ტახტზე ავიდა შაჰ სეფი I, რომლის გახელმწიფებაში უდიდესი როლი შეასრულა ირანში მცხოვრებმა ქართველმა ბატონიშვილმა, დაუდ-ხანის „უკანონო“ შვილმა ხოსრო-მირზა ბაგრატიონმა, იმხანად ისპაჰანის ტარუღამ.

შაჰ სეფი I-მა (1629-1642 წწ). ჭირვეულმა და ავადმყოფურად სასტიკმა ახალგაზრდამ, ტახტზე ასვლისთანავე დაიწყო შაჰ აბას I-ის კარზე მოღვაწე ნიჭიერი დიდებულების ჩამოცილება. მან, უბრალოდ ეჭვის ნიადაგზე, სიკვდილით დასაჯა მათ შორის ყველაზე ნიჭიერი, ორმუზის დამპყრობი იმამყული-ხანი (უნდილაძე). უნდილაძეთა ფეოდალური სახლი გაანადგურეს (იმამყული-ხანის შვილები დახოცეს).

სეფი I-ის დროს ირანის საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობა შეირყა. ოზბეგი ხანების თავდასხმა ხორასანზე მართალია მოიგერიეს,მაგრამ ყანდაარი დაიპყრო „დიდმა მოგოლმა“ ჯეჰანშაჰმა. თურქეთმა, ევროპასთან ომში მთელი რიგი წარუმატებლობის შემდეგ, სულთან მურად IV-ის (1623-1640 წწ) დროს, კვლავ სცადა დაპყრობები აღმოსავლეთში. მურად IV-ის ჯარი თავს დაესხა სომხეთსა და აზერბაიჯანს. თურქეთთან ომი განახლდა. ამ ომში სეფიანთა სახელმწიფო იძულებული გახდა თავდაცვით შემოფარგლულიყო. თურქების ჯარმა დაიპყრო ქ. ჰამადანი, ამოწყვიტა მისი მოსახლეობა,დროებით დაიპყრო ერევანი,გადაწვა ნახჩევანი და თავრიზი, ბოლოს კი აიღო ბაღდადი (1638 წ.). 1639 წლის ზავით (ზოჰაბის ზავი) სეფიანთა სახელმწიფოსა და თურქეთს შორის საზღვარი 1555 წლის ზავით გათვალისწინებული პირობების განმეორება იყო, მხოლოდ ერთი უმნიშვნელოვანესი კორექტივით: სამცხე საათაბაგო, რომელიც ამასიის ზავის მიხედვით ორ მეომარ ქვეყანას შორის შუაზე იყო გაყოფილი, ახლა მთლიანად თურქეთმა დაისაკუთრა. ამასთანავე, არაბეთის ერაყი ბაღდადითურთ თურქეთის ხელში მოექცა.

1637 წ. ირანი ინახულა ჰოლშტაინიის ელჩმა ბრუგმანმა, რომლის მანუფაქტურებიც სპარსულ აბრეშუმს ამუშავებდა. უკან დაბრუნებისას ბრუგმანი ეახლა რუსეთის მეფეს და შესთავაზა ასეთი გეგმა: რუსეთის სამხედრო ძალებს უნდა მოეხდინათ კასპიისპირეთის ოლქების – მეაბრეშუმეობის მტავარი რეგიონების – ოკუპაცია. შემდეგ, რუსეთს ჰოლშტაინელი ვაჭრებისათვის აბრეშუმით ვაჭრობის საქმეში უნდა მიეცა მთელი რიგი

პრივილეგიები. მოსკოვის მთავრობამ მაშინ ამ გეგმას შეხედა, როგორც ავანტიურას, მაგრამ შემდეგ იგი ნაწილობრივ იქნა რეალიზებული პეტრე I-ის მიერ. სეფი I-ის გარდაცვალების შემდეგ ტახტი დაიკავა აბას II-მ (1642-1666 წწ.). იგი იყო ლოტი, ემოციური და სუსტი ნებისყოფის ახალგაზრდა, რომელიც სასახლის კამარილიის გავლენაში მოექცა. მის დროს ირანმა უკან დაიბრუნა ყანდაარი (1649 წ.) ირანი ინერციით ჯერ კიდევ სამეურნეო აღმავლობის გზაზე იდგა: ევროპელი მოგზაურები, რომელთაც ირანი მოინახულეს, მოგვითხრობენ ქვეყნის აყვავების შესახებ.

აბას II-ის დროს შესამჩნევად განმტკიცდა რუსეთის სავაჭრო კავშირები ირანთან და მაშინვე წარმოიშვა რუსეთსა და ირანს შორის პირველი სერიოზული კონფლიქტი. 1650 წ. გრებენელმა კაზაკებმა შირვანელი ვაჭრების ქარავანი გაძარცვეს (შაჰის მთავრობა კაზაკებს სდებდა ბრალს), რის საპასუხოდაც შაჰის ამიერკავკასიელმა ბეგლარბეგებმა სუნჯას ციხეზე ლაშქრობა მოაწყვეს (1653 წ.); ირანში დააკავეს იქ მყოფი რუსი ვაჭრები, ისევე, როგორც რუსეთში – ირანელი ვაჭრები. კონფლიქტი ლიკვიდირებულ იქნა 1662 წ. 1667 წ. კასპიისპირეთის ოლქებს თავს დაესხნენ სტეფანე რაზინის კაზაკები, რამაც შაჰის ხელისუფლების სერიოზული შეშფოთება გამოიწვია. შაჰმა კასპიისპირეთის ფეოდალურ მბრძანებლებს – ხანებს უბრძანა: ასტრაბადიდან დარუბანდამდე მზადყოფნაში ჰყოლოდათ თავიანთი კარები. მოჰამედ თაჰერ ვაჰიდის ცნობით, შაჰის ხელისუფლებამ შესანიშნავად იცოდა, რომ რაზინის „კაზაკ-ქიაფირების“ ლაშქრობა მოსკოვის სახელმწიფოს ორგანიზებული არ იყო. ეს ლაშქრობა მოაწყვეს თვითონ აჯანყებულმა კაზაკებმა და „ურუსების მალალღირსეული ფადიშაჰი“ – მეფე ალექსი, რომელიც იმ დროს ირანთან კარგ დამოკიდებულებაში იყო, ამ შემთხვევაში არაფერში დამნაშავე არ იყო. შეიძლება, არცთუ უსაფუძვლოდ, ვიფიქროთ, რომ შაჰის მთავრობა შიშობდა: კაზაკები მოკავშირეების მოძებნას შეძლებდნენ კასპიისპირეთის მოსახლეობას შორის.

აბას II-ის დროს 7 000-მდე მომთაბარე ოზბეგი, ერთერთი უფლისწული თავისი ამირებით, მავერანაჰრში შინაური ბრძოლის გამო, ირანში ეძებდა თავშესაფარს; ისინი შაჰის სამსახურში მიიღეს; ამიერკავკასიის ქვეყნებში იძულებით შეაგროვეს 7 000 გოგონა, რომლებიც ამ ოზბეგებს ცოლებად დაურიგეს. სეფიანთა ირანის ურთიერთობა თურქეთთან XVIII ს-ის 20-იან წლებამდე მშვიდობიანი იყო. ორივე სახელმწიფოს შორის ძალთა თანაფარდობა დამყარდა და საომარი მოქმედების განახლება ორივე სახელმწიფოს უპერსპექტივოდ მიაჩნდა.

სეფი I-ის და აბას II-ის დროს ირანში ევროპელი ვაჭრების გავლენა გაძლიერდა. სეფი I-მა ინგლისურ ოსტ-ინდოეთის კომპანიასთან დადო ხელშეკრულება, რომლის ძალითაც ამ უკანასკნელმა იკისრა ყოველწლიურად შაჰისათვის „საჩუქრის" სახით 1 500 გირვანქა სტერლინგის მირთმევა და 60 000 გირვანქა სტერლინგის საფასურის ნედლი აბრეშუმის შესყიდვა. მაგრამ XVII ს-ის 40-იანი წლების მეორე ნახევრიდან ირანთან ვაჭრობის საქმეში პირველი ადგილი დაიკავეს ინგლისელების მეტოქე ჰოლანდიელებმა, რომლებმაც აგრეთვე მიიღეს ირანიდან აბრეშუმის უბაჟოდ ექსპორტირების უფლება. აბას II-ის დროს საგადასახადო პრივილეგიები მიენიჭათ აგრეთვე ფრანგ ვაჭრებს, რომელთა ფაქტორიებიც გაჩნდნენ ისპაჰანსა და ბენდერ-აბასში.

შაჰ სოლეიმანის (სხვანაირად სეფი II-ის 1666-1694 წწ.) დროს გამოიკვეთა პირველი ნიშნები ირანის სამეურნეო და პოლიტიკური დაცემისა. განახლდა ოზბეგი ხანების თავდასხმები ხორასანზე, ხოლო ჰოლანდიელებმა დაიპყრეს კუნძული კიშმი სპარსეთის ყურეში.

§ 20. ირანის ისტორია XVIII ს-ის დასაწყისში

ირანის ეკონომიკური დაცემის შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. ამ დაცემამ გამოიწვია გლეხების გაღარიბება და აქედან

გამომდინარე, ფეოდალური სახელმწიფოს და ცალკეული ფეოდალების შემოსავლის შემცირება. ამასობაში, სახელმწიფოს ბიუროკრატული აპარატის და ფეოდალური არისტოკრატიის მოთხოვნილება არათუ შემცირდა, არამედ წინარე პერიოდში სასაქონლო -ფულადი ურთიერთობის ზრდასთან ერთად, კიდევ უფრო გაიზარდა. ამ მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად შაჰის ხელისუფლება იყენებდა ერთადერთ საშუალებას — საგადასახადო ტვირთის ზრდას. შაჰის ხაზინა გლეხებიდან და ქალაქის მცხოვრებლებიდან ყოველნაირი საშუალებით ცდილობდა დიდი თანხის გამოძალვას. კიდევ უფრო მძიმე იყო საგადასახადო ტვირთი სეფიანთა სახელმწიფოს განაპირა რეგიონებში, სადაც არასპარსული მოსახლეობა იყო.

შაჰის ხელისუფლების საგადასახადო პოლიტიკა გლეხებისა და ქალაქის მცხოვრებთათვის აუტანელი გახდა შაჰ სულთან-ჰუსეინის დროს (1694-1722 წწ.). XVII ს-ის განმავლობაში გლეხებზე, ხელოსნებსა და ვაჭრებზე დადებული გადასახადი ნელ-ნელა იზრდებოდა, 1698-1701 წწ. შორის პერიოდში კი 2-3-ჯერ გაიზარდა. თანამედროვეებს (ისაია ჰასან ჯალალიანი) მისი რაოდენობა ზღაპრულად ეჩვენებოდათ. არსებულს გარდა შემოიღეს სამი ახალი გადასახადი. მკვეთრად გაიზარდა გადასახადები მომთაბარეებზე და თუ XVII ს-ის ბოლომდე მათი მდგომარეობა ასატანი იყო, ახლა ის უახლოვდებოდა ბინადარი გლეხი-რაიათების მდგომარეობას.

ჩვენ არა გვაქვს ცნობები იმის შესახებ, თუ როგორ ხდებოდა ირანში ახალი გადასახადების შემოღება, მაგრამ ისაია ჰასან ჯალალიანის მონათხრობის მიხედვით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ იმის შესახებ, თუ სომხეთსა და აზერბაიჯანში როგორ ხდებოდა დაბეგრის მიზნით ახალი გადასახადებით ხალხის აღწერა.

ამ აღწერას მასობრივი უბედურების სასიათი ჰქონდა. აზერბაიჯანის ვეზირი 1100 მოხელით და ნუკერით 1698 წ. მივიდა განჯაში; მოხელეები სოფლებს მოედვნენ და დაიწყეს ხალხის აღწერა; აღწერა ასე მიმდინარეობდა: ყოველ სოფელში

გამოარჩევდნენ რამდენიმე კაცს – სოფლის მამასახლისს, სასულიერო პირებს და საპატიო ხალხს, რომლებსაც ცალ-ცალკე აიძულებდნენ ჩვენების მიცემას სოფლის მცხოვრებლების, მათი მეურნეობის და დაბეგვრას დაქვემდებარებული ობიექტების (მინდვრები, ბაღები, ვენახები, ზეთსახდელები, ბრინჯის საფქველი წისქვილები, საქონელი და სხვ.) შესახებ. მოხელეების მიერ ჩაწერილ ამ ხალხის ჩვენებებს ერთმანეთს უდარებდნენ. ჩვენების არათანდათხვევის შემთხვევაში, სოფლელებს, რომლებიც მოხელეთა აზრით, არასწორ ჩვენებას იძლეოდნენ, სცემდნენ. მოხელეები მათ აიძულებდნენ გლეხის მეურნეობის შემოსავლის შესახებ გაბერილი ცნობების მიწოდებას, რათა შემდეგ მათ ჰქონოდათ საფუძველი რაც შეიძლება მეტი რაოდენობით გადასახადის გაწერისა.

ერთი მხრივ, ამ არაკანონიერი გადასახადების დაწესება იყო შედეგი ეკონომიკური დაცემის პროცესის დაწყებისა, მეორე მხრივ, ახალი მკვეთრი ზრდა ფეოდალური ექსპლუატაციისა, კიდევ უფრო აძლიერებდა სოფლის შემდგომ განადგურებას და ეკონომიკურ დაცემას. ახლა უკვე აღარ შეიძლებოდა ლაპარაკი გლეხებისათვის ზედმეტი, ან აუცილებელი პროდუქციის რაღაც ნაწილის მიცემაზეც კი; ახლა გლეხებისაგან თხოულობდნენ იმაზე მეტს, რასაც ისინი აწარმოებდნენ. შაჰის მოხელეები ჯოხის ცემით და წამებით (თავდაყირა დაკიდება) აიძულებდნენ გლეხებს უკანასკნელი სარჩოს გადახდას და მიუხედავად ამისა, გლეხები მაინც მუდმივ ვალში იყვნენ (ვერ იხდიდნენ გადასახადს); ისინი გაღატაკდნენ. ამავე დროს, არ ვითარდებოდა არც ფეოდალთა მსხვილი მეურნეობა, რომელსაც წვრილი გლეხური მეურნეობიდან შემოსული შემოსავლის კომპენსირება უნდა მოეხდინა.

შაჰის ხელისუფლების საგადასახადო პოლიტიკა ძირს უთხრიდა არამარტო სოფლის მეურნობას, არამედ ხოლოსნობას და ვაჭრობასაც.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ პოლიტიკამ გამოიწვია გაღარიბებული გლეხების აყრა-გაქცევა, შეიმჩნეოდა მუშახელისა და გადასახადის გადამხდელთა სიმცირე, ასე, რომ XVIII ს-ის

დასაწყისიდან აუცილებელი გახდა აბას I–ის დროინდელი რეჟიმის კვლავ შემოღება. შაჰ სულთან-ჰუსეინის 1710 წლის ფირმანით კვლავ დამტკიცდა გლეხთა მიწაზე მიმაგრება. რაიათებს, რომლებიც თვითნებურად დატოვებდნენ თავიანთ საცხოვრებელი ადგილებს და სხვაგან გადასახლდებოდნენ, 12 წლის განმავლობაში ეძებდნენ და ძველ ადგილზე აბრუნებდნენ. ამ ვადის გასვლის შემდეგ, მათი ძებნა უკვე აკრძალული იყო და ისინი ახალი საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით შეჰყავდათ საგადასახადო რეესტრში.

სოფლის მეურნეობის დაცემამ, არამარტო შაჰის ხაზინის, არამედ ცალკეული ფეოდალების შემოსავლის შემცირებაც გამოიწვია. ამ მშფოთვარე დროის ერთ-ერთი თანამედროვე შეიხი მუჰამედ ალი ხაზინი გვამცნობს, რომ ცხოვრების პირობების გაუარესებისა და არეულობის გამო, გილიანის სხვადასხვა რეგიონში, სადაც შეიხ იმამის სამკვიდრო მიწები იყო, შემოსავალი ყოველწლიურად ეცემოდა, და ბოლოს იმდენად შემცირდა, რომ წლიური შემოსავალი ერთი თვის ხარჯების დასაფარავადაც აღარ კმაროდა. ამის გამო ადგილობრივი პროვინციელი ფეოდალებიც შაჰის მთავრობით უკმაყოფილონი იყვნენ. სეფიანთა სახელმწიფოს განაპირა ოლქების ძლიერი ფეოდალური მბრძანებლები სეპარატისტულ ტენდენციებს ამჟღავნებდნენ.

ირანის საერთო ეკონომიკურმა დაცემამ XVII ს-ის დასაწყისიდან პოლიტიკური დასუსტებაც გამოიწვია. შაჰ სულთან-ჰუსეინი სუსტი ნებისყოფის, უნიჭო მბრძანებელი იყო. მაგრამ, რა თქმა უნდა, სეფიანთა სახელმწიფოს დაშლის მიზეზი მარტო მისი სუსტი ნებისყოფა და უნიჭობა კი არ იყო, როგორც ზოგიერთი ორიენტალისტი (მალკომი, ედვარდ ბრაუნი, ლოკჰარტი...) ფიქრობდა, არამედ საერთო სამეურნეო ნგრევა, გაბატონებულ კლასს შიგნით წინააღმდეგობის გამწვავება და ამასთან დაკავშირებით მთელი სახელმწიფო აპარატის გახრწნა. შაჰ სულთან-ჰუსეინის და მისი გარემოცვის არარაობა უფრო აშკარად ავლენდა ცენტრალური ხელისუფლების ორგანოების რღვევის პროცესს. რუსეთის ელჩი ირანში (მინისტრ-რეზიდენტი)

ასტრახანის გუბერნატორი არტემი ვოლინსკი შაჰ სულთან-ჰუსეინის შესახებ თავის დღიურში წერდა: „ძნელია მოიძებნოს ასეთი სულელი არამცთუ გვირგვინოსნებს, არამედ უბრალო ხალხშიც კი“. „თვითონ არავითარ საქმეში არ ერევა და ყველაფერში ეყრდნობა თავის ერთემად ად-დოვლეს“ („დიდ ვეზირს“), რომელიც ნებისმიერ ცხოველზე უფრო სულელია, მაგრამ შაჰის ისეთი ფავორიტია, რომ შაჰი მას პირში მისჩერებია და ის რასაც იტყვის, იმას აკეთებს. შაჰის სახელი ნაკლებად იხსენიება, მხოლოდ მისი; სხვები კი, ვინც შაჰს უფრო ჭკვიანი ჰყავდა, ყველა გაყარა“.

საგარეო ვაჭრობის დაცემა ჯერ კიდევ XVII ს-ის 70 წლებიდან გახდა შესამჩნევი. შარდენის ცნობით, შაჰ სულეიმანის ზეობის პირველი ექვსი-შვიდი წლის განმავლობაში ბენდერ-აბასის და კონგის პორტების (ორმუზდის ახლოს) შემოსავალი მერყეობდა 400 000-დან 500 000 ლივრამდე (დაახლოებით 9 100-დან 1 100 თუმნამდე), როდესაც აბას II-ის ხანაში იგი 1 100 000 ლივრი (2 444 თუმანი) იყო. საგარეო ვაჭრობის დაცემის მიზეზები იყო: ინდოეთის ოკეანის ქვეყნებთან ვაჭრობის გადასვლა ჰოლანდიელი და ინდოელი ვაჭრების ხელში და ტრანსირანული სავაჭრო-საქარავნო გზით ტრანზიტის შეკვეცა; XVII ს-ის განმავლობაში ევროპის ქვეყნების მიერ მთლიანად იქნა ათვისებული ჯერ კიდევ 1498 წ. აღმოჩენილი ევროპიდან ინდოეთში აფრიკის შემოვლით მიმავალი საზღვაო გზა, რის გამოც XVII ს-ის განმავლობაში სახმელეთო-საქარავნო გზების მნიშვნელობა სულ უფრო და უფრო ეცემოდა: ირანის საშუამავლო ვაჭრობის როლი დაკნინდა.

შაჰ ჰუსეინის მთავრობას სურდა საგარეო ვაჭრობიდან ირანის შემოსავლის გაზრდა და ჰოლანდიელი ვაჭრების (ჰოლანდიის ოსტ-ინდოეთის კომპანია) გავლენის შესუსტება. როგორც ცნობილია, ჰოლანდიის ოსტ-ინდოეთის კომპანიამ ხელთ იგდო ევროპის ქვეყნებთან ირანის ვაჭრობის მონოპოლია. ამ მიზნით შაჰ სულთან-ჰუსეინმა საფრანგეთთან დადო ორი სავაჭრო

ხელშეკრულება (1708 და 1715 წწ), რომლების ძალითაც ფრანგ ვაჭრებს გაცილებით მეტი შეღავათები და პრივილეგიები ეძლეოდათ, ვიდრე ჰოლანდიელებს: ფრანგი ვაჭრები გაათავისუფლეს საბაჟო გადასახადიდან და ზედამხედველობიდან, ამავე დროს, ისინი შაჰის მთავრობის განსაკუთრებული მფარველობით სარგებლობდნენ; მათ მიიღეს ექსტერიტორიალობის უფლება: ირანში მყოფი ფრანგების გასამართლება მხოლოდ კონსულის სასამართლოს კომპეტენცია იყო, ხოლო ფრანგებსა და შაჰის ქვეშევრდომებს შორის დავა შაჰის მოსამართლეებსა და ფრანგ კონსულს უნდა გადაეწყვიტა. არსებითად, ეს იყო ისეთივე კაპიტულაციების რეჟიმი, რომელიც ფრანგებისათვის დაწესდა თურქეთში 1535 წ. ეს ხელშეკრულებები, შაჰის იმედების წინააღმდეგ, საფრანგეთისათვის უფრო სასარგებლო იყო, ვიდრე ირანისათვის. მაგრამ საფრანგეთმა ვერ ისარგებლა ამ ხელშეკრულებით, რადგანაც მალე ირანი გადაიქცა საომარი მოქმედებების და შინაური ბრძოლების ასპარეზად და სეფიანთა სახელმწიფო დაიშალა.

სოფლების გაჩანაგებამ შინაური ვაჭრობა შეამცირა და ცალკეულ ოლქებს შორის ეკონომიკური კავშირი შეასუსტა. მიუხედავად სეფიანების მჭიდრო კავშირისა შიიტურ სამღვდელოებასთან, ამ უკანასკნელს XVII ს-ში სახელმწიფოში ხელმძღვანელი მდგომარეობა არ ეკავა. უმაღლეს მეჯლისში სასულიერო წოდების არც ერთი წარმომადგენელი არ იყო. მაგრამ უკიდურესი ფანატიკოსი შიიტის – შაჰ სულთან ჰუსეინის დროს, რომელიც ცნობილი ფანატიკოსი მუჯდეჰიდის მუჰამედ ბაქირ-ხან მეჯლისის გავლენის ქვეშ მოექცა, სახელმწიფოს მართვა-გამგეობა შიიტური სასულიერო პირების, მათი მხარდამჭერი სასახლის კამარილიის და საჭურისების ხელში გადავიდა. შაჰ სულთან ჰუსეინის დროს სასულიერო წოდებისადმი კუთვნილება საკმარისი იყო ნებისმიერი სახელმწიფო თანამდებობის დასაკავებლად; ამითი შაჰი მომთაბარე არისტოკრატიას და საქალაქო ბიუროკრატიის დიდ ნაწილსაც აღიზიანებდა.

შიიტი ღვთისმეტყველების წაქეზებით, შაჰ სულთან ჰუსეინმა

მისი წინაპრების მიერ დაკანონებულ რჯულშემწყნარებლობაზე ხელი აიღო და კავკასიაში, ქურთისტანში, ავღანეთში და სხვა რეგიონებში სუნიტების სისხლიანი დევნა დაიწყო. შირვანში (ჩრდილოეთ აზერბაიჯანი), სადაც ბევრი სუნიტი ცხოვრობდა, სუნიტური მეჩეთები წაბილწეს ან საჯინიბოებად გადააქციეს, სასულიერო პირები დახოცეს. დევნა გავრცელდა აგრეთვე „ერეტიკოს“ დერვიშ-სუფიებსა და უკიდურესი შიიტური სექტების მიმდევრებზე, რომელთა ზომიერი-შემრიგებლური ტენდენციები საეჭვოდ მოეჩვენა ხელისუფლებას. ეს დევნა მარტო ფანატიზმით არ იყო გამოწვეული: შაჰის მთავრობა შიშობდა, რომ სუნიტობა, რომელიც სახელმწიფოს დასავლეთ და აღმოსავლეთ განაპირა რეგიონებში იყო გავრცელებული, შეიძლებოდა სეპარატისტული მოძრაობის დროშად ქცეულიყო, რაც მალე კიდეც მოხდა.

სასახლის კამირილია, მიუხედავად ხაზინის გაპარტახებისა, ბრწყინვალე ცხოვრებასა და ფუფუნებაზე ხელის აღებას არც ფიქრობდა. კარის შესანახი ხარჯები სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა, შაჰისათვის შენდებოდა ბრწყინვალე სასახლეები, ევროპიდან იწერდნენ ძვირფას სარკეებს, ბროლს და ფუფუნების სხვა საგნებს. შაჰი თავის ჰარემზე ზრუნვით იყო დაკავებული და ოლქების გამგებლები, რომლებიც ცდილობდნენ ქალთა მოყვარული შაჰის გულის მოგებას, იძულებით აგროვებდნენ თავიანთ ქვეშევრდომებს შორის ულამაზეს გოგონებს შაჰისა და მისი ახლობლების ჰარემში გასაგზავნად.

§ 21. სახალხო-განმათავისუფლებელი მოძრაობანი სეფიანთა სახელმწიფოს განაპირა რეგიონებში

საგადასახადო ტვირთის სიმძიმე, შაჰის ნაცვლების თვითნებობა და რელიგიური ჩაგვრა, განსაკუთრებით ძლიერად

იგრძნობოდა სეფიანთა სახელმწიფოს განაპირა ოლქებში, რომლებიც ირანთან შეერთებული იყო შაჰ აბას I-ის დროს, ან უფრო ადრე. ბუნებრივია, რომ სწორედ ამ რეგიონებში იყო ძლიერი სეფიანებისადმი სიძულვილი და სწორედ აქ იფეთქა სახალხო აჯანყებებმა. ამ რეგიონებში უმეტესად ცხოვრობდნენ სუნიტები (დაღესტანი, შირვანი, ქურთები, ავღანელები, თურქმენები), რომლებიც აშკარა დევნას განიცდიდნენ, ან ქრისტიანები (ქართველები, სომხები), რომლებიც აუტანელი გადასახადებით იყვნენ დაბეგრილნი. ასე რომ დაპყრობილ ხალხთა ეს აჯანყებები გამოხვეული იყო რელიგიურ საბურველში: ეს აჯანყებები მიმდინარეობდა დევნილი სუნიზმის დაცვის და „ერეტიკული“ შიიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის, ან მუსლიმთაგან ქრისტიანების გათავისუფლების ლოზუნგით.

ფეოდალთა კლასს შიგნით წინააღმდეგობა უფრო მკვეთრად იყო გამოხატული განაპირა რეგიონებში. ადგილობრივი პროვინციული ბინადარი, ისევე, როგორც მომთაბარული არისტოკრატია, რომელიც ჩამოცილებული იყო მართვა-გამგებლობას და იძულებული იყო რაიათების ექსპლუატაციით შემოსული გადასახადის დიდი ნაწილი შაჰის ხელისუფლებისათვის დაეთმო, აგრეთვე სუნიტური და ქრისტიანული სამღვდელოება, შაჰის მთავრობის პოლიტიკით უკმაყოფილო იყო. ისინი ცდილობდნენ ჩაგრულთა ფართო მასების თავისი მიზნებისათვის გამოყენებას, რათა დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ, თვითონ ჩამდგარიყვნენ ხელისუფლების სათავეში. ამიტომაც, დაპყრობილ ხალხთა მოძრაობა, რომელიც ჩვეულებრივ იწყებოდა როგორც სეფიანთა წინააღმდეგ ხალხთა ფართო მასების მოძრაობა, თავის ხასიათს იცვლიდა, როდესაც ხელმძღვანელობა ადგილობრივი ფეოდალების ხელში გადადიოდა.

გამათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობა XVIII ს-ის დასაწყისში გამოიკვეთა აღმოსავლეთ სომხეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოში, რომლებიც სეფიანთა სახელმწიფოს ყველაზე განვითარებულ და ამავე დროს ყველაზე უფრო დაჩაგრულ

ოლქების რიცხვს ეკუთვნოდნენ. ქართველები და სომხები გათავისუფლებას რუსეთის დახმარებით იმედოვნებდნენ. იმ დროისათვის რუსეთის ეკონომიკური და კულტურული კავშირები საქართველოსთან და სომხეთთან საკმაოდ ინტენსიური იყო. სომეხი ვაჭრები, არამარტო საკუთრივ სომხეთში, არამედ ირანშიც, აქტიურად მონაწილეობდნენ სომეხი ხალხის გამათავისუფლებელ მოძრაობაში და მთელ იმედებს ერთმორწმუნე, ეკონომიკურად და პოლიტიკურად მზარდ რუსეთზე ამყარებდნენ.

1700 წლის ახლო ხანებში სომეხმა მელიქებმა (წვრილი ფეოდალური მბრძანებლები) და ამიერკავკასიის ქრისტიანულმა სამღვდელოებამ რუსეთის მთავრობასთან მოლაპარაკება დაიწყო იმის თაობაზე, რომ თუ რუსეთის ჯარი შევიდოდა ამიერკავკასიის ქვეყნებში, ქართველები და სომხები მას მხარს დაუჭერდნენ. ეს მოლაპარაკება მიმდინარეობდა სომეხი პატრიოტის ისრაელ ორის შუამავლობით. ასეთივე ხასიათის ურთიერთობა წარმოიშვა პეტრე I-სა და ქართველ არისტოკრატიას შორისაც.

ამიერკავკასიის ქვეყნების ვაჭრობასთან დაკავშირებულ მოსახლეობას, არამარტო ქართველებსა და სომხებს, არამედ აზერბაიჯანელებს შორისაც, სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა ორიენტაცია რუსეთზე. იეზუიტი თადეუშ კრუშინსკი წერდა: „კასპიის ზღვის ახლოს მცხოვრები ხალხები არაფერზე ისე არ ლოცულობენ, როგორც იმაზე, რომ მოსკოვიტები რაც შეიძლება ჩქარა მოვიდნენ და გაანთავისუფლონ სპარსეთის მონარქიის უღლისაგან“.

1709 წ. აჯანყდა თავრიზის მოსახლეობა, რის შესახებაც მოკლედ მოგვითხრობს ა. ვოლინსკი.

1711 წ. დაიწყო ლეკთა და დაღესტნის ზოგიერთი სხვა ტომების აჯანყება. ადგილობრივმა ფეოდალებმა სურხაი-ხან ყაზი ყუმუხელის და მუდარის ჰაჯი სათავეში შეძლეს ამ მოძრაობის ხალმძღვანელობის ხელში ჩაგდება, თავისი მიზნებისათვის გამოყენება და მისცეს მას დაპყრობითი ხასიათი. 1712 წ. სურხაი-ხანმა და ჰაჯი დავუდმა დაიპყრეს და გაძარცვეს შემახა; ამ

დროს მოკლეს 300-მდე რუსი ვაჭარი და ხელში ჩაიგდეს 4 000 000 მილიონი მანეთის საქონელი. ამ ციფრების საშუალებით შეიძლება წარმოდგენა ვიქონიოთ ამიერკავკასიის ქვეყნებთან რუსეთის სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირ-ურთიერთობების მასშტაბებზე. შემდეგში სურხაი-ხანი და ჰაჯი დავუდი გადაიქცნენ თურქეთის აგენტებად. შაჰის მთავრობამ ლეკთა ავაზაკობის ჩაქრობა მოახერხა, მაგრამ 1719 წ. მან ახალი ძალით იფეთქა. 1721 წ. სურხაი-ხანმა და ჰაჯი დავუდმა კვლავ ხელთ იგდეს შემახა და იქ შიიტების ხოცვა-ჟლეტა მოაწყვეს.

1715 წ. დაიწყო ქურთების ავაზაკობა, რომელიც შემდეგ წლებშიც გრძელდებოდა. ავაზაკებული ქურთები არაერთხელ დაემუქრნენ თვით დედაქალაქ ისპაჰანს. მასკატის არაბთა მბრძანებელმა სპარსეთის ყურის კუნძულები დაიპყრო.

1717 წ. მულანში შაჰსევანების ტომი აჯანყდა.

1722 წ. დაიწყო სომეხთა აჯანყება სიუნკიში (თანამედროვე სომხეთის რესპუბლიკის სამხრეთ-აღმოსავლეთში) დავით-ბეგის მეთაურობით, რომელიც 1731 წლამდე გაგრძელდა. იმავე წელს აჯანყდა აღმოსავლეთ საქართველო. ამ აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა რუსეთის ორიენტაციის მომხრე ვახტანგ VI, რომელმაც თავისი ჯარი დაძრა სურხაი-ხანისა და ჰაჯი დავუდის რაზმების მიერ ალყაშემორტყმულ განჯისაკენ და გაათავისუფლა ქალაქი.

აჯანყდნენ აგრეთვე ლურები (1720 წ.) და ბელუჯები (1721 წ.). სისტანის მფლობელი მელიქი მაჰმუდი, რომელიც თავს საფარიანთა ჩამომავლად თვლიდა, აშკარად განუდგა შაჰს და თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა. 1723 წ. მან მეშჰედი დამისი ოლქი დაიპყრო.

§ 22. ავღან-გილზაების ავჯანყება

სეფიანთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ დაპყრობილი ხალხების ავჯანყებებიდან ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო ყანდაარის ოლქში მცხოვრები ძლიერი ავღანური გილზაების ნახევრადმომთაბარე ტომის ავჯანყება. გილზაების ტომი შორეული წარმოშობისა იყო. ზოგიერთი მკვლევრის მოსაზრებით, ამ ტომის ბირთვი შედგებოდა თურქული მომთაბარე ხალავჯის ან ხილჯისაგან, რომელიც X-XIII სს-ში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. ხილჯების ერთი ნაწილი დასახლდა ავღანეთში, აირია ავღანელებში, შეითვისა მათი ენა და როგორც ფიქრობენ, იწოდა გილზაიდ. XVI-XVII სს-ში გილზაები იმყოფებოდნენ გვაროვნული წყობილების რღვევისა და პატრიარქალურ-ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურზე. ფეოდალური ურთიერთობის ჩამოყალიბება გილზაებში გამოხვეული იყო პატრიარქალური წეს-ჩვეულებების საბურველში (ისევე, როგორც სხვა ავღანურ ტომებში); ტომობრივი არისტოკრატია ხალხში დიდი გავლენით სარგებლობდა, ამიტომაც ავჯანყების დაწყებისთანავე მან ადვილად მოახერხა ავჯანყების ხელმძღვანელობის ხელში ჩაგდება. გილზაები, ისევე, როგორც ყველა ავღანელი, სუნიტები იყვნენ. XVIII ს-ის დასაწყისში გილზაების ტომის ბელადი და ქალაქ ყანდაარის მემკვიდრეობითი ქალანთარი იყო ენერგიული მირ ვეისი. მისი გავლენა ხალხის მასებზე და საქმიანობა, არცთუ უსაფუძვლოდ, საეჭვოდ ეჩვენა გურგენ-ხან ქართველეს (ქართლის მეფე გიორგი XI, მუსლიმობაში შაჰნავაზ II), რომელიც შაჰის მიერ ყანდაარის ბეგლარბეგად იყო დანიშნული. იგი სასტიკი ღონისძიებებით ცდილობდა შაჰის შერყეული ხელისუფლების განმტკიცებას ავღანეთში. გურგენ-ხანმა მირ ვეისი დააპატიმრა და შაჰთან გასასამართლებლად ისპაჰანში გააგზავნა. ცბიერმა მირ ვეისმა შეძლო შაჰ სულთან-ჰუსეინის დარწმუნება თავის უდანაშაულობაში. თადეუშ კრუშინსკის ცნობით, ცბიერ მირ ვეისს მოუხიბლავს, არამარტო მექრთამე კარის მოხელეები, არამედ თვით

გიორგი XI-ის უფროსი ძმა, ირანის დივანბეგი ლევანი. იგი უფროს ძმას უთვლიდა ყანდაარში (აღსანიშნავია, რომ ლევანმა გიორგი XI-თან წერილი თვითონ მირ ვეისს გაატანა ისპაანიდან ყანდაარს): „ნეტავ ვიცოდე, ამ კაცმა ისეთი რა დაგიშავა, ულვთოდ რომ გასწირეთ. შენი ერთგული არის, ისპაჰანში შენი ქების მეტი არაფერი დასცდენიაო“.

სომეხი პატრიოტის ისრაელ ორის ისპაჰანში მოსვლამ უკვე რუსეთის ოფიციალური ელჩის სახით (1708 წ.) შაჰი და მისი კარი ძალიან შეაშფოთა: ქართველებისა და სომხების ერგულებაში შაჰს ეჭვი კიდევ უფრო გაუძლიერდა. ეს დაეჭვება გურგენ-ხანის, როგორც ქართველის წინააღმდეგ მარჯვედ გამოიყენა მირ ვეისმა: შაჰი ისედაც ეჭვის თვალით უყურებდა გურგენ-ხანს, როგორც ქართველს, ფარულად ქრისტიანს და პოტენციურ რუსოფილს. მირ ვეისი გაათავისუფლეს და იგი მექაში წავიდა ჰაჯისათვის. აქ, მირ ვეისმა მექელი სუნიტი ღვთისმეტყველებისაგან საიდუმლოდ მიიღო ფეთვა (სალვთისმეტყველო – იურიდიული დასკვნა), რომლის ძალითაც სუნიტების აჯანყება შიიტი შაჰის წინააღმდეგ ღვთის საამებელი საქმე იყო. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ, მირ ვეისმა გილზაების დაწყებული მოძრაობა თავის გავლენას დაუმორჩილა. მირ ვეისის მეთაურობით მათ მოულოდნელად დაიკავეს ყანდაარი, ამოწყვიტეს შაჰის გარნიზონი, მოკლეს გურგენ ხანი და აშკარად განუდგნენ შაჰს. გილზაების აჯანყებას მზარი დაუჭირეს შაჰის მთავრობით უკმაყოფილო მეზობელმა ავღანურმა ტომებმა. მირ ვეისმა დაამარცხა გილზაების წინააღმდეგ გაგზავნილი ორი სამხედრო ექსპედიცია: შაჰმა პირველი ექსპედიციის სათავეში ჩააყენა ქაიხოსრო ლევანის ძე, რომელიც ჯერ ისპაჰანის ტარუღა იყო, ხოლო გიორგი XI-ის დაღუპვის შემდეგ შაჰმა იგი ქართლის მეფედ დანიშნა და სპარსეთის ჯარების ამირსპასალარობაც უბოძა. 1711 წლის 26 ოქტომბერს ქაიხოსრო მოკლეს. ბრძოლაში დაიღუპა ბატონიშვილი ალექსანდრეც. 1712 წ. მირ ვეისმა სასტიკად დაამარცხა შაჰის ჯარი. იგი სიკვდილამდე (1715 წ.) დარჩა დამოუკიდებელ

მმართველად.

მირ ვეისის მონაცვლე მირ აბდულა (1715-1717 წწ.) მზად იყო შაჰს შერიგებოდა იმ პირობით, თუ შაჰი გააუქმებდა მის მიერ შემოღებულ გადასახადებს და ყანდაარის საბეგლარბეგოს მირ ვეისის შთამომავლების სამკვიდრო სამფლობელოდ გადააქცევდა. ავღანყებული ავღანელების მიერ ეს მოლაპარაკება საერთო საქმის ღალატად იქნა მიჩნეული. მირ აბდულა მოკლეს. მისი ადგილი დაიკავა მირ ვეისის ცხრამეტი წლის შვილმა, ენერგიულმა და მამაცმა მირ მაჰმუდმა (1717-1725 წწ.). მაჰმუდმა და მისმა მხარდამჭერმა დიდებულებმა ხალხის მასა თავის გავლენას დაუმორჩილეს: სახალხო-განმათავისუფლებელი მოძრაობა გამოიყენეს მძარცველური და დაპყრობითი ომებისათვის.

§ 23. გილზაების ლაშქრობა ისპაჰანზე

შაჰის სახელმწიფოს მთლიანმა რღვევამ მაჰმუდს შესაძლებლობა მისცა პირველად ირანის სიღრმეში ელაშქრა (1720 წ.), მაგრამ ეს ლაშქრობა წარუმატებელი აღმოჩნდა. შაჰის მხედართმთავარმა ლუთფ ალი-ხანმა, რომელიც ადრე მასკატის არაბთა საამიროს წინააღმდეგ იბრძოდა, დაამარცხა გილზაები და მოამზადა ჯარი ყანდაარზე სალაშქროდ. ამ საპასუხისმგებლო მომენტში შაჰის უნიჭო მრჩეველებმა ლუთფ ალი-ხანი გადააყენეს ეთემად ად-დოულე ფათჰ ალი ხანთან ნათესაობის გამო. ეს უკანასკნელი ინტრიგებით ბრალდებული იყო ავღანყებულ ქურთებთან და ლეკებთან კავშირში და შაჰზე თავდასხმაში. ამით ისარგებლა ავღან-გილზაების წინამძღოლმა მაჰმუდ-ხანმა, რომელმაც 20 000 ავღანელი შეაგროვა და 1712 წლის ბოლოს ისპაჰანზე ილაშქრა ყველაზე უფრო მოკლე, მაგრამ ყველაზე უფრო ძნელი გზით – სისტანისა და ქერმანის გავლით. მაჰმუდმა ქერმანისა და იეზდის ციხეები ვეღარ აიღო, მაგრამ მათ ალყა

არ შემოარტყა, არ შეჩერებულა და ისპაჰანთან მივიდა. ეთემად ად-დოულე მუჰამედ-ყული ხანი შაჰს თავაზობდა ხანგრძლივი ალყისათვის მომზადებას და წინააღმდეგობის გაწევის ვარიანტს; შაჰს მოაგონდა, რომ ავღანელებმა ქერმანი და იეზდი ვერ აიღეს, მაგრამ უმაღლესმა მეჯლისმა გადაწყვიტა ავღანელებთან შებრძოლება.

მაჰმუდის ჯარში არ იყო მძიმე არტილერია, მაგრამ მათ ჰქონდათ აქლემებზე აკიდებული მსუბუქი ზარბაზნები (კულევრინები). ეს ზარბაზნები, ე.წ. „ზამბურაკები“ (სპარს. უტკრები) ძალიან ეფექტურები აღმოჩნდნენ ბრძოლაში. 1722 წ. 8 მარტს გულნაბადთან ბრძოლაში შაჰის ჯარი სასტიკად დამარცხდა. ბრძოლაში დაიღუპა მამაცი ყულარაღასი, შაჰის ერთ-ერთი საუკეთესო მხედართმთავარი როსტომ-მირზა — ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ის ნახევარძმა. შაჰის მძიმე არტილერია (24 ზარბაზანი) ავღანელებმა ხელთ იგდეს. ამის შემდეგ, ავღანელებმა აიღეს ახალი ჯუფა — სომხებით დასახლებული ისპაჰანის გარეუბანი და დაადეს მას უზარმაზარი კონტრიბუცია 120 000 თუმანის რაოდენობით, რაც შემდეგ შეამცირეს 70 000 თუმნამდე (იმის გამო, რომ ვერ მოხერხდა შეგროვება). მაგრამ, გამაგრებული ალავერდი-ხანის ხიდის აღება (მდ. ზაინდე-რუდზე) ვერ შეძლეს და შაჰ სულთან-ჰუსეინს შესთავაზეს ზავი შემდეგი პირობით: შაჰს გილზაებისათვის უნდა დაეთმო გარდა ყანდაარისა სისტანი და ხორასანი, გადაეხადა კონტრიბუცია 50 000 თუმნის რაოდენობით და მაჰმუდისათვის თავისი ერთ-ერთი ქალიშვილი ცოლად მიეცა. შაჰის მეჯლისმა, მიუხედავად ეთემად ად-დოულეს გაფრთხილებისა, უხეშად უარყო ეს მოთხოვნა. დაიწყო ისპაჰანის ალყა, რაც 7 თვე გაგრძელდა (1722 წლის მარტიდან — ოქტომბრამდე). ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ემ, რომელიც ლეკებთან ბრძოლით იყო დაკავებული და უცდიდა ამიერკავკასიაში პეტრე I-ის ჯარების შემოსვლას, შაჰის თხოვნას უარით უპასუხა. სისტანის მბრძანებელი მელიქ მაჰმუდი აჯანყდა და თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა.

ავღანელებმა ენერგიულად დაიწყეს ისპაჰანის ალყა და მიუხედავად გარნიზონის, მოქალაქეების და ახლომდებარე სოფლების გმირული წინააღმდეგობისა, ქალაქი შიმშილამდე და გამოფიტვამდე მიიყვანეს. ტახტის მემკვიდრე თაჰმასვ-მირზამ სცადა ირანის ჩრდილოეთში, ყაზვინის ახლოს, დედაქალაქის დასახმარებლად ჯარის შეგროვება, მაგრამ ვერ მოახერხა; შაჰსევნებმაც კი უარი განაცხადეს შაჰის დახმარებაზე. თავდაცვის ერთიანი გეგმის არარსებობამ, ირანის მთავრობაში შინაურმა კინკლაობამ და არასწორმა გადაწყვეტილებებმა, განაპირობეს ქალაქის დამცველთა დემორალიზაცია. ბოლოს და ბოლოს შაჰი სულიერად დაეცა და დაიწყო მაჰმუდთან მოლაპარაკება: იგი ახლა მაჰმუდს სთავაზობდა 100 000 თუმანს, თავის ერთ-ერთ ქალიშვილს და ხორასანთან და სისტანთან ერთად ქერმანსაც. მაგრამ მაჰმუდმა ახლა უსიტყვო კაპიტულაცია მოითხოვა; მან განაცხადა, რომ ირანის ყველა ოლქი და შეიარაღებული ძალები ისედაც მის ხელში იქნება, ხოლო შაჰის ყველა ქალიშვილსა და ცოლს იგი თავის მეომრებს დაურიგებს როგორც მონა-მხევლებს.

დედაქალაქიდან წარუმატებელი გაქცევის ცდის შემდეგ, შაჰ სულთან ჰუსეინი თავის ამირებთან ერთად 1722 წლის 22 ოქტომბერს გამოცხადდა მაჰმუდის ბანაკში, გადასცა ქალაქი, თავისი ხელისუფლება და შაჰის ხელისუფლების ნიშნები. ორი დღის შემდეგ მაჰმუდი თავისი ჯარით შევიდა ისპაჰანში: მან დაიკავა შაჰის ტახტი, სეფიანთა ამირების, დიდებულების და სამხედროების ერთამ ნაწილმა ერთგულება შეჰფიცა მაჰმუდს. პირველ ხანებში მან ბევრ სპარსელი დიდებული თავის ადგილზე დატოვა, მაგრამ მთელი რიგი თანამდებობები, მათ შორის ისპაჰანის ყადის სასულიერო თანამდებობა, სუნიტ ავღანელებს მისცა.

§ 24. სპარსელი ხალხის ბრძოლა ავღანელ დამპყრობთა წინააღმდეგ

ავღან-გილზაებმა დაიპყრეს შიდა ირანის მნიშვნელოვანი ნაწილი ქალაქებით ქაშანით, ყუმით, ყაზვინით, გულფაიგანით და სხვ. თუ ადგანყების დასაწყისში ავღან გილზაები სეფიანთა უღლიდან განთავისუფლებისათვის იბრძოდნენ, ახლა თვითონ გამოვიდნენ დამპყრობთა როლში. ყაზვინში ავღანელმა სარდალმა ამანულა-ხანმა ქალაქის მცხოვრებლებს დააკისრა კონტრიბუცია 20 000 თუმნის რაოდენობით და მოითხოვა ლამაზი გოგონების მიცემა. ავღანელთა მხრიდან ძალმომრეობამ და მოსახლეობის ძარცვამ თავდაპირველად ყაზვინის ოლქის ადგანყება გამოიწვია, შემდეგ თვით ქალაქშიც ადგანყდნენ ქალაქის ღარიბები და „ბაზრის ხალხი" („ავამ ვა მარდუმ-ი ბაზარ"), ე.ი. ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები. ქალაქის მცხოვრებლებმა ავღანელთა ნაწილი ამოწყვიტეს, ნაწილი კი გააქციეს (1723 წ. იანვარი).

სახალხო ადგანყებებმა იფეთქა აგრეთვე ქაშანში, ხუნსარში და სხვა ადგილებში. ქ. იეზდი გმირულად უმკლავდებოდა ავღანელებს: დამპყრობლებმა მისი აღება ვერ შეძლეს. ამ ამბების თანამედროვე შეიხი მუჰამედ ალი ხაზინი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ადგანყებებში მთავარ როლს „უბრალო ხალხი" („ავამ") თამაშობდა. აქედან კარგად ჩანს, რომ სწორედ ირანის სახალხო მასებმა აიღეს თავის თავზე დამპყრობლებთან ბრძოლის ინიციატივა.

თანამედროვეთა (შეიხი მუჰამედ ალი ხაზინი, თადეუშ კრუშინსკი) გადმოცემით, სპარსელი ხალხის მასა (გლეხები, ხელოსნები, წვრილი და საშუალო ვაჭრები) არ ბაძავდა სულიერად დაცემულ სეფიან დიდებულებს, ამჟღავნებდა დიდ პატრიოტიზმს და აქტიურად, მთელ რიგ შემთხვევაში გმირულად უწევდა დამპყრობებს წინააღმდეგობას - იცავდა თავის სამშობლოს დამოუკიდებლობას. ბევრი სოფელი წლების განმავლობაში ეწეოდა პარტიზანულ ბრძოლას დამპყრობლების წინააღმდეგ ასე, მაგ., ქ.

ისპაჰანის ახლოს მდებარე დიდი სოფელი ბენ-ისპაჰანი, დედაქალაქის ალყის დროს და მერეც, არ დამორჩილდა ავღანელებს; დაამარცხა და გააქცია ამ სოფლის დასაპყრობად მაჰმუდის გაგზავნილი ყველა რაზმი. ბოლოს ავღანელმა სარდალმა ბენ-ისპაჰანის გლეხებთან საპატიო ზავი დადო. მაჰმუდს უნდოდა ამ ხელშეკრულების დასარღვევად და ბენ-ისპაჰანის მცხოვრებლებთან სისხლიანი ანგარიშსწორებისათვის საბაბის პოვნა; ამ მიზნით სოფელში შეაგზავნა თავისი საიდუმლო აგენტები, რომელთაც დაავალა ხელშეკრულების დასარღვევად გლეხების წაქეზება. მაგრამ გლეხებმა გაუგეს ხრიკი, მათ დააბრჩვეს აგენტები და მათი გვამები მაჰმუდს გაუგზავნეს. შეიხ ხაზინის გადმოცემით, ზოგიერთი სოფელი შვიდი წლის განმავლობაში თავს იცავდა ავღანელებისაგან და არ ემორჩილებოდა მათ.

ისპაჰანში ავღანელების მდგომარეობა მყარი არ იყო, ამიტომაც ეჭვიანმა მაჰმუდ-შაჰმა გადაწყვიტა უკიდურესი სასტიკი ღონისძიებებით იქ სპარსელთა აჯანყება თავიდან აეცილებინა. 1723 წლის იანვარში მან თავისთან სანადიმოდ მიიწვია სპარსელი დიდებულები და გაჟლიტა ისინი; გაჟლიტა აგრეთვე ყორჩიები; ამას მოჰყვა მოქალაქეების დასჯა და ხოცვა-ჟლეტა. ისპაჰანს მძიმე კონტრიბუცია დაადეს: 4 000 შეკვრა ფარჩა, 105 შეკვრა ოქროთი და ვერცხლით ნაკერი ქსოვილი და სხვა, მაგრამ ქალაქი ისე იყო გაძარცული, რომ მცხოვრებლებმა მხოლოდ ნახევრის შეგროვება შეძლეს. „ახალი ჯულფის“ სომხებს კიდევ ერთხელ დააკისრეს მძიმე კონტრიბუციის გადახდა. ჯულფის ქალანთარს თავი მოჰკვეთეს; ინგლისელ, ჰოლანდიელ, ფრანგ და ინდოელ ვაჭრებს გამოსასყიდი გადაახდევინეს; ქალაქი გააპარტახეს.

ავღანელ დამპყრობებს ირანის სამხრეთშიც დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს ხალხის მასებმა. 1724 წ. ქალქის მცხოვრებელებისა და გარნიზონის გმირული და სასტიკი წინააღმდეგობის შემდეგ ავღანელებმა ქ. შირაზის აღება მოახერხეს. ავღანელები შეეცადნენ ბენდერ-ბუშირის პორტის აღებას, მაგრამ ეს მცდელობა მარცხით დამთავრდა. მაჰმუდმა მოაწყო ლაშქრობა ქუჰ-გილუეს

მთიანი ოლქის დასაპყრობად (ფარსის ჩრდილო-დასავლეთით), მაგრამ იგი ძლიერ წინააღმდეგობას შეხვდა და ხელცარიელი დაბრუნდა.

სპარსელთა წინააღმდეგობას დამპყრობთა წინააღმდეგ ამ პერიოდში თავისი ცენტრი არ ჰქონდა. შაჰ სულთან-ჰუსეინის შვილი თაჰმასბ II ნომინალურად იყო ცნობილი კანონიერ შაჰად მაჰმუდ შაჰ ავღანელისადმი დაუმორჩილებელ ოლქებში გილიანში, მაზენდარანში და სამხრეთ აზერბაიჯანში, მაგრამ იგი პასიურად იქცეოდა და ვერ ბედავდა დამპყრობთა წინააღმდეგ მასობრივი საბლახო მოძრაობის სათავეში ჩადგომას. სეფიანთა დიდებულებს ხალხის მასების შეიარაღების ეშინოდათ.

§ 25. რუსეთის ჩარევა

პეტრე I-მა 1721 წ. წარმატებით დაასრულა ომი შვედეთთან და ირანში შექმნილი ვითარება რუსეთის მიერ კასპიისპირეთის რეგიონების ოკუპაციისათვის გამოიყენა. პეტრე I-ს განზრახული ჰქონდა ვოლგა-კასპიის სამდინარო მაგისტრალზე მდებარე ტერიტორიის და კასპიისპირეთის უმთავრესი მეაბრეშუმეობის რეგიონების ხელში ჩაგდება. ფორმალურად, პეტრე I აჯანყებული ქართველებისა და სომხების დასახმარებლად მოდიოდა. ქართლის მეფე ვახტანგ VI ჯარით სამი თვის განმავლობაში ელოდა რუსების გამოჩენას განჯაში, მაგრამ უშედეგოდ: პეტრე I არ დაეხმარა ვახტანგ VI-ეს.

მთავარი მიზეზი, რამაც პეტრე I აიძულა ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობა დაეწყო, ის იყო, რომ მას არ უნდოდა ამ მხარეების თურქეთის ხელში გადასვლა, რაც რუსეთს სამხედრო და სავაჭრო თვალსაზრისით რეალურ საფრთხეს შეუქმნიდა. ეს საშიშროება სავსებით რეალური იყო, რამდენადაც სულთან აჰმედ III-ის მთავრობა სტამბოლში აშკარად ამზადებდა თურქეთის თავდასხმას ამიერკავკასიასა და ირანზე, ამგვარად, რუსეთის

ჩარევა არ იყო მიმართული სეფიანთა წინააღმდეგ: მას მიზნად ჰქონდა თურქეთის აგრესიისათვის დასწრება. ჯერ კიდევ 1722 წლის ივნისში პეტრემ მანიფესტი გამოსცა, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ იგი გამოდის არა შაჰ სულთან-ჰუსეინის მთავრობის წინააღმდეგ (რომელიც იმ დროს უკვე აღარ იყო სერიოზულ მოწინააღმდეგედ მიჩნეული), არამედ სურხაი-ხანის და ჰაჯი დავუდის ასალაგმავად, რომელთაც, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, შემახას აღების დროს 300-მდე რუსი ვაჭარი დახოცეს; აგრეთვე ქრისტიანების – ქართველებისა და სომხების დასაცავად.

რუსის ჯარმა დაიკავა ქალაქები დარუბანდი (1722 წ.) და ბაქო (1723 წ.). გალიანელებმა თხოვნით მიმართეს რუსეთს ავღანელ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარების შესახებ. პეტრე I-მა რუსეთის ჯარი გაგზავნა ენზელიში და რეშთში. შაჰ თამაზ II-მ, რომელიც არდებილში იყო გამაგრებული, მაჰმუდ შაჰ ავღანელის წინააღმდეგ ბრძოლაში რუსეთის მხარდაჭერის გარანტიისთვის, რუსეთში გაგზავნა გამოცდილი დიპლომატი ისმაილ-ბეგი, რომელმაც 1723 წლის 23 სექტემბერს სანტ-პეტერბურგში დადო ხელშეკრულება, რის ძალითაც რუსეთი კისრულობდა შაჰ თამაზ II-ისთვის ავღანელებთან ბრძოლაში დახმარებას, რის სანაცვლოდაც ირანისაგან უნდა მიეღო დაღესტანი და აზერბაიჯანის სანაპირო ზოლი, ავრეთვე გილიანი, მაზენდარანი და ასტრაბადი. მაგრამ თამაზ II-მ განაცხადა, რომ ისმაილ-ბეგმა მისთვის მიცემულ რწმუნებებს გადააჭარბა და პეტერბურგის ხელშეკრულება არა ცნო.

§ 26. თურქეთის გამოსვლა

თურქეთი, რომელმაც დიდი ხნის განმავლობაში (1639-1723 წწ.) შეინარჩუნა სეფიანთა სახელმწიფოსთან მშვიდობიანი

ურთიერთობა, ახლა ჩქარობდა სეფიანთა ირანის რღვევის თავის სასარგებლოდ გამოყენებას. ჯერ კიდევ 1722 წ. თურქეთის ოდინდელმა აგენტებმა, ლეკთა ბელადებმა სურხაი-ხან ყაზიყუმუხელმა და მუდარისმა ჰაჯი დავუდმა, რომლებმაც შირვანი და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის ნაწილი დაიკავეს, ფორმალურად ცნეს თურქეთის სულთნის აჰმედ III-ის უზენაესობა. ისპაჰანში, თურქეთის ელჩის სახით, მაჰმუდ შაჰ ავღანელთან გაგზავნეს ვინმე ოსმანი, რომელსაც ჯაშუშური დავალებები ჰქონდა. სტამბოლში დაბრუნების შემდეგ, მან ირანის მდგომარეობა განსაკუთრებით მუქ ფერებში დახატა. აჰმედ II-ის მთავრობამ ამიერკავკასიასა და ირანზე თავდასხმა იმიტომ გადაწყვიტა, რომ ახალ-ახალი გამარჯვებებით და დაპყრობებით უნდოდა თავისი შერყეული ავტორიტეტის განმტკიცება თვით თურქეთში. თურქეთის ჯარები უკვე 1723 წ. შემოიჭრნენ სომხეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოში; მათ დაიკავეს ერევანი და თბილისი. ქართლში „ოსმალობა“ დაიწყო (1723-1735 წწ.) ქართლის მიწები აღწერეს და ოსმალური დივანის რეესტრში გაატარეს. თურქეთის მხრიდან საფრთხემ თამაზ II აიძულა ეცნო პეტერბურგის ხელშეკრულება: მან ფორმალურად დაუთმო რუსეთს კასპიის ზღვის დასავლეთი და სამხრეთი სანაპირო — დარუბანდი, ბაქო, გილიანი, მაზანდარანი. რუსეთი ვალდებულებას კისრულობდა: ირანი გაეწმინდა დამპყრობელ ავღანთაგან. რუსეთმა, ხელშეკრულების საფუძველზე, თავისი ჯარები გილიანში შეიყვანა, მაგრამ მაზანდარანი და გურგანი (ასტრაბადი) რუსის ჯარს არასოდეს დაუკავებია).

1723 წლის რუსეთ-ირანის ხელშეკრულებამ და თურქეთის ჯარის შემოჭრამ ამიერკავკასიის ქვეყნებში და ქერმანშაჰში თურქეთსა და რუსეთს შორის ურთიერთობა დაიძაბა. საქმე კინაღამ რუსეთ-თურქეთის ომამდე მივიდა; მაგრამ პეტრე I-მა შვედეთთან ოცწლიანი მძიმე ომის შემდეგ, თავისი ქვეყნის ჩაბმა თურქეთთან ახალ ომში შესაძლებლად არ ცნო. თურქეთს ინგლისი და საფრანგეთი უჭერდნენ მხარს. საფრანგეთის აქტიური ჩარევით,

1724 წლის 24 ივნისს სტამბოლში ხელმოწერილი იქნა კონსტანტინოპოლის რუსეთ-თურქეთის ტრაქტატი, რომლის მიხედვითაც რუსეთს უნდა დარჩენოდა კასპიისპირეთის ყველა ოლქი, რომელიც ჩამოთვლილი იყო სეფიანთა სახელმწიფოსა და რუსეთის 1723 წლის ხელშეკრულებაში, ხოლო თურქეთს — ამიერკავკასიის სხვა დანარჩენი ტერიტორია; თურქეთის ხელში უნდა გადასულიყო აგრეთვე მთელი დასავლეთი ირანი ქალაქებით ქერმანშაჰით და ჰამადანით; ქ. არდებილის ოლქი, როგორც სეფიანთა სამკვიდრო დომენი, ტრაქტატის მიხედვით შაჰ თამაზ II-ს დაუტოვეს (მაგრამ თურქების მიერ ისიც ოკუპირებული იქნა). ორივე სახელმწიფო ვალდებულებას კისრულობდა ერთად ეიძულებინათ შაჰ თამაზ II, რათა მას ეცნო 1724 წლის ტრაქტატის პირობები. იმ შემთხვევაში, თუ შაჰ თამაზ II არ დათანხმდებოდა, ორივე სახელმწიფო იმაზე შეთანხმდა, რომ შაჰის ტახტზე დაესვათ მათ მიერ ერთად არჩეული „ღირსეული სპარსელთა შორის“, ანუ მათი სურვილის უსიტყვოდ შემსრულებელი.

კონსტანტინოპოლის ტრაქტატის თურქეთისათვის ხელსაყრელი პირობები აიხსნება თურქეთისათვის საფრანგეთის მხარდაჭერით; ამ უკანასკნელს ეშინოდა რუსეთის გაძლიერების. ტრაქტატის დადებისთანავე თურქეთის ჯარები დასავლეთ ირანისაკენ დაიძრნენ; მათ 1724 წ. ალყაში მოაქციეს და შემდეგ აიღეს ჰამადანი. აქ, ისევე, როგორც ირანის სხვა ქალაქებში, ხალხთა მასებმა თურქ დამპყრობლებს აქტიური წინააღმდეგობა გაუწია; თურქებმა ჰამადანის აღების შემდეგ, მოსახლეობის ნაწილი გაჟლიტეს, ნაწილი კი — განდევნეს. თურქეთი არ დაკმაყოფილდა 1724 წ. ტრაქტატში მოხსენიებული ოლქების დაკავებით: მისმა ჯარებმა 1725 წ. დაიკავეს ყაზვინი.

თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ აქტიურად იბრძოდნენ, არამარტო სპარსელები, არამედ აზერბაიჯანელებიც. „უბრალო ხალხი“, ანუ ხელოსნები და ღარიბები, გმირულად იცავდნენ ქ. თავრიზს. ბოლოს და ბოლოს თურქებმა სძლიეს, მაგრამ თავრიზის

დამცველებმა მოიპოვეს ქალაქიდან იარაღით და ოჯახებით გასვლის უფლება. თავრიზის დაცვის შესახებ დაწვრილებით მოგვითხრობს შეიხი ალი ხაზინი.

შაჰ თამაზ II პასიურად იდგა მაზანდარანში. მას მხარს უჭერდა ასტრაბადის ბეგლარბეგი და ყაჯართა ტომის ბელადი ფათჰ ალი-ხანი.

ამასობაში, მაჰმუდ შაჰმა, რომელსაც ეშინოდა სპარსელთა ავღანყებისა, ბრძანა სეფიანთა საგვარეულოს ყველა მამაკაცის (გარდა შაჰ სულთან ჰუსეინის) მოკვლა. 1725 წლის თებერვალში 39 კაცი სიკვდილით დასაჯეს. ეს ხოცვა-ჟლეტა იმით იყო გამოწვეული, რომ ბახთიარების ავღანყების სათავეში იდგა თვითმარქვია, რომელიც თავის თავს შაჰ ჰუსეინის შვილს სეფი-მირზას უწოდებდა.

ცენტრალური ირანის მოსახლეობა კვლავ წინააღმდეგობას უწევდა დამპყრობლებს. ამასობაში, თვითონ ავღანელ დიდებულებს შორის დაიწყო დავგუფებების ბრძოლა პირველობისათვის, რის შედეგადაც მაჰმუდ-შაჰი ტახტიდან ჩამოაგდეს და მოაშთვეს, ხოლო შაჰის ტახტზე აიყვანეს მისი ბიძაშვილი (მისი ბიძის — აბდულაჰის შვილი) აშრაფი.

აშრაფი შეუდარებლად უფრო მოქნილი პოლიტიკოსი აღმოჩნდა, ვიდრე მაჰმუდი. მას კარგად ესმოდა, რომ ირანში ძალაუფლებას ვერ შეინარჩუნებდა, თუ მხოლოდ და მხოლოდ ავღანელთა წინამძღოლად დარჩებოდა (ასეთად დარჩა მაჰმუდი), ამიტომაც აშრაფი ცდილობდა თავის დაჭერას, როგორც ირანის შაჰი. მან თავის ჯარში დისციპლინა განამტკიცა, შეწყვიტა ძარცვა-რბევა და სპარსელებზე ძალმომრეობა, ცდილობდა ირანელი დიდებულების თავის მხარეზე გადაბირებას; მან „ზოგიერთი ფარსის და ერაყის ხალხიდან (ე.ი. ძირძველი სპარსელები) ნებით თუ ძალით თავის სამსახურში აიყვანა“; სამაგიეროდ, აშრაფმა თავიდან მოიშორა ავღანელი დიდებულები, რომელთაც ირანში, როგორც დაპყრობილ ქვეყანაში, ისე უნდოდათ მბრძანებლობა. აშრაფმა დაიწყო თამაზ II-სთან მოლაპარაკება,

ცდილობდა მის შეტყუებას მახეში, მაგრამ ეს უკანასკნელი დროზე გააფრთხილეს. აშრაფმა ვერ მოახერხა თურქეთთან ზავის დადება: თურქეთის მიზანი იყო მთელი ირანის დაპყრობა. აშრაფი იძულებული გახდა თურქეთთან ეომა. მან მოახერხა ისპაჰანთან მოახლოვებული თურქეთის დამარცხება (1726 წ.). თურქეთი მხოლოდ მაშინ დათანხმდა მოლაპარაკებაზე.

აშრაფი თავის წარმატებით არ გაყოყოჩებულა. 1727 წ. მან თურქეთთან ზავი დადო შემდეგი პირობებით: 1. აშრაფი თურქეთის სულთან აჰმედ III-ს ცნობდა ყველა სუნიტი მუსლიმის ხალიფად; 2. სულთანი ცნობდა აშრაფს ირანის ხელმწიფედ, მაგრამ როგორც თურქეთის ვასალს; ირანის მეჩეთებში სულთან აჰმედ III-ის სახელი ხუტბაში აშრაფის სახელის წინ უნდა მოეხსენებინათ; 3. აშრაფი თურქეთს უთმობდა, არამარტო 1724 წლის რუსეთ-თურქეთის ტრაქტატით გათვალისწინებულ ოლქებს, არამედ ამას გარდა ხუზისტანს, ზენჯანს, ყაზვინს, სულთანიეს და თეირანს მათი ოლქებით, ე.ი. მთელი ირანის ტერიტორიის 2/5. აშრაფის მდგომარეობა გაართულა იმანაც, რომ ირანის მოსახლეობა მას წინააღმდეგობას უწევდა; ამასთანავე, ავღანელი დიდებულები აშრაფის პოლიტიკით უკმაყოფილო იყვნენ: მათ მის წინააღმდეგ ყანდაარში აჯანყება მოაწყეს. მელიქი მაჰმუდ სისტანელი ებრძოდა აშრაფსაც და შაჰ თამაზ II-საც.

§ 27. ავღანელთა განდევნა. ნადირის აღზევება

ავღანელ და თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლა ირანის ჩრდილოეთში გაძლიერდა. წინააღმდეგობის მოძრაობის ცენტრი გამოიკვეთა მაზენდარანში, რომლის სათავეშიც მალევე აღმოჩნდა ენერგიული და ნიჭიერი სარდალი ნადირ-ყული. იგი წარმოშობით იყო აზერბაიჯანულ-თურქული (ყიზილბაშური) ავშარის ტომიდან, რომლის ნაწილიც ჯერ კიდევ შაჰ ისმაილის დროს იყო

გადასახლებული აზერბაიჯანიდან ხორასანში. 1688 წ. ნაკლებადცნობილ ღარიბ ოჯახში (მამამისი ტყავის გამოქნას მისდევდა) დაიბადა ნადირ-ყული. 18 წლის ნადირ-ყული, დედასთან ერთად, ხორეზმელმა ოზბეგებმა ტყვედ წაიყვანეს. ნადირი ტყვეობიდან გამოიქცა და ხორასანში დაბრუნების შემდეგ სხვადასხვა ფეოდალის ლაშქარში მსახურობდა (კერძოდ, მელიქ მაჰმუდ სისტანელთან). დროთა განმავლობაში მან ნიჭიერი მხედართმთავრის სახელი მოიხვეჭა. ირანში გამეფებული არეულობისა და შინაური ბრძოლების დროს, ნადირი ყაჩაღების ბანდის მეთაურიც გახდა. უფრო გვიან, მან ხორასანელი ავშრებისა და ქურთებისაგან რიცხვმრავალი ლაშქარი შეაგროვა, დაეუფლა კელატის ციხეს, გაამაგრა იგი და აქცია თავის მთავარ ციხესიმაგრედ.

1726 წ. ნადირი შაჰ თამაზ II-ის მიწვევით მის სამსახურში შევიდა. იგი ხორასანის ამირად დაინიშნა. ნადირმა აიძულა უნებისყოფო შაჰ თამაზ II გაეცა ბრაძენება გავლენიანი ფათჰ ალი-ხან ყაჯარის მოკვლის თაობაზე (ყაჯართა დინასტიის ფუძემდებლის – აღა მაჰმად-ხან ყაჯარის ბაბუა), რომელსაც იგი თვლიდა ირანში ხელისუფლების ხელში ჩაგდების საქმეში თავის მთავარ მოქიშპედ. ნადირმა დაამარცხა მელიქ მაჰმუდ სისტანელი და წაართვა მას მეშჰედი (1726 წ.), დაიმორჩილა ხორასანი, დაამარცხა აბდალები (ავღანელები) და ხელთ იგდო ჰერათი (1729 წ.). ნადირმა თავის თავს უწოდა თამაზ (თაჰმასბ) ყული-ხანი (თაჰმასბის მონა ხანი), თავის ხელში მოაქცია თამაზ II-ის მთელი ოლქების მმართველობა: თამაზ II თავისი „მონის“ ხელში უბრალო იარაღად იქცა.

1729 წ. ნადირმა ორჯერ დაამარცხა ავღან-გილზაები: მიჰმანდუსტთან და დერრე-ი ხარის ხეობაში, ელბრუსის მთებში. ისპაჰანში დაბრუნების შემდეგ, აშრაფმა, რომელსაც ქალაქის მცხოვრებთა ავღანყების ეშინოდა, 3 000 კაცი სიკვდილით დასაჯა, დანარჩენები ქალაქიდან გაიყვანა და მიმდებარე სოფლებში დაასახლა. მიუხედავად იმისა, რომ აშრაფს თურქეთი არტილერიით დაეხმარა, ნადირმა 1729 წლის 29 ნოემბერს, იგი კვლავ დაამარცხა

მურჩხურტთან, რის შემდეგაც აშრაფმა დატოვა ისპაჰანი, გაძარცვა ბაზარი, გაიტაცა ხაზინის ძვირფასეულობა და მოაკვლევინა ყოფილი შაჰი ჰუსეინი. ნადირმა ავღანელთა ჯარს ფარსამდე მისდია, ერთხელ კიდევ დაამარცხა იგი და გაფანტა. თვითონ აშრაფი გაქცევის დროს მოკლა ბელუჯთა ტომის ერთ ერთმა ბელადმა. ნადირის წარმატება მარტო მისი სამხედრო ნიჭით არ აიხსნება: არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მას მხარი დაუჭირა ხალხმა, რომელსაც მტრისაგან ქვეყნის განთავისუფლება უნდოდა.

§ 28. ურთიერთობა რუსეთთან და თურქეთთან

რუსეთის მიერ ომისაგან განადგურებული კასპიისპირეთის ოლქების ოკუპაციამ არ მოუტანა მას მოსალოდნელი სარგებელი, პირიქით გამოიწვია დიდი ხარჯები და საგარეო პოლიტიკური გართულებები. ამიტომაც, 1725 წ. პეტრე I-ის სიკვდილის შემდეგ, მეფის მთავრობამ გადაწყვიტა ამ ოლქის დაბრუნება თამაზ II-სათვის იმ პირობით, რომ ეს ოლქები თურქეთის ხელში არ გადავიდოდა. 1730 წ. ნადირის ჯარებმა თურქები დაამარცხეს და მათგან ჰამადანი, ქერმანშაჰი და სამხრეთ აზერბაიჯანი გაათავისუფლეს. სანამ ნადირი დაკავებული იყო ავღანელი აბდლის აჯანყების ჩაქრობით ხორასანში (1731 წ.), შაჰ თამაზ II, რომელიც შიშობდა, რომ ნადირის ჯარების მიერ ამიერკავკასიის დაპყრობა კიდევ უფრო გაზრდიდა ამ უკანასკნელის ავტორიტეტს, გადაწყვიტა თვითონ გამოსულიყო თურქების წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამით იგი იმედოვნებდა თავისი სახელის განდიდებას, მაგრამ იგი დამარცხდა და 1731 წ. იძულებული გახდა თურქეთთან დაედო ზავი, რომლის ძალითაც თურქეთი იტოვებდა მდ. არაქსის ჩრდილოეთით მდებარე კავკასიის ტერიტორიას; გარდა ამისა, აჰმედ-ფაშა ბაღდადელმა სარჩოდ (არფალიქ) ქერმანშაჰის ოლქში ცხრა ოლქი მიიღო. 1732 წ.

რეშთში რუსეთ-ირანის ხელშეკრულება დაიდო. რუსეთი ირანს დაუყოვნებლივ უბრუნებდა გილიანს, ხოლო მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე მიწების დაბრუნებას კისრულობდა იმ შემთხვევაში, თუ ეს ტერიტორია თურქებისაგან განთავისუფლდებოდა. ნადირმა შაჰის ხელშეკრულება თურქეთთან სამარცხვინოდ გამოაცხადა და არ ცნო იგი. მან მოიწვია ხანებისა და დიდებულების კრება (კენგეშ. – თურქ., ყურულთაი – მონღ.), მიაღწია თამაზ II-ის ჩამოგდებას და შაჰად გამოაცხადა მისი 8 თვის შვილი აბას III-ის სახელით (შაჰად ითვლებოდა 1732-1736 წწ.). რეალური ხელისუფლება ნადირის ხელთ დარჩა.

ამის შემდეგ, ნადირის ჯარებმა თურქები დაამარცხეს კერკუკთან (1733 წ.), მათგან გაათავისუფლეს ჩრდილოეთ აზერბაიჯანი, აღმოსავლეთ საქართველო და ჩრდილოეთ სომხეთი (1734-1735 წწ.). 1735 წ. ნადირმა მოაწყო თავისი პირველი ლაშქრობა ირანისადმი მტრულად განწყობილი ხანების და დაღესტნის „თავისუფალი“ (პატრიარქალურ-საგვარეულო) თემების წინააღმდეგ, მაგრამ ამ ლაშქრობას სასიკეთო შედეგები არ მოჰყოლია.

ამიერკავკასიის ქვეყნების დაპყრობისას ნადირის ჯარი ძარცვავდა და აოხრებდა ამ ქვეყნებს ისევე, როგორც თურქები. ნადირის მოლაშქრეებმა ათი ათასობით მშვიდობიანი მცხოვრები დაატყვევეს.

თურქების მიერ დაკავებული ციხეების (განჯა და სხვ.) ალყის დროს ნადირი სარგებლობდა რუსი ინჟინრებისა და არტილერისტების დახმარებით, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მან რუსეთისაგან მოითხოვა კასპიისპირა რეგიონების განთავისუფლება (ბაქო და დარუბანდი). რუსეთი ამ მოთხოვნას დათანხმდა მხოლოდ იმ პირობით, რომ ირანი რუსეთთან ერთად გააგრძელებდა თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლას და მასთან სეპარატიულ ზავს არ დადებდა (განჯის ხელშეკრულება, 1735 წ.). ეს პირობა ნადირმა მალე დაარღვია: 1736 წ. არზრუმში დაიდო თურქეთთან ზავი, რომლის ძალითაც თურქეთი ირანს უბრუნებდა ყველა იმ

ტერიტორიას, რომელიც მას ეკუთვნოდა 1722 წლამდე.

§ 29. ირანის მდგომარეობა XVIII ს-ის 30-იან წლებში

სახელმწიფოს პოლიტიკური გაერთიანება დასრულდა. 20-იან წლებში დაკარგული ტერიტორიები სპარსული მოსახლეობით კვლავ დაიბრუნეს. მაგრამ ირანის შინაური მდგომარეობა უკიდურესად მძიმე იყო: ავლანელი და თურქი დამპყრობლების ბატონობამ და ომებმა ქვეყანა გაანადგურა შაჰ ჰუსეინის დროინდელი ეკონომიკური დაცემა მთლიანი სამეურნეო ნგრევით შეიცვალა. რა თქმა უნდა, ყველაზე უფრო სოფელი დაზარალდა. მხოლოდ ერთი ისპაჰანის ოაზისში განადგურებული და აოხრებული იყო ათას სოფლამდე, ანუ სოფლების ორი მესამედი. კაშხლები, არხები, კიარიზები და სხვა საირიგაციო საშუალებები დანგრეული და გამოუსადეგარი იყო (კერძოდ, ცნობილი კაშხალი ბენდისულთანი მდ. მურღაბზე მერვის ახლოს). ბევრი გლეხი მტერმა დახოცა, ტყვედ წაიყვანა თურქებმა, ან დაიღუპა შიმშილისა და ეპიდემიისაგან (უცხოელთა შემოსევებს, ომებს და შიანურ აშლილობებს ეს თან სდევდა). სოფლის მეურნეობის კატასტროფული მდგომარეობა იმანაც განაპირობა, რომ იგი უკვე ადრე შაჰ სულთან ჰუსეინის საგადასახადო პოლიტიკით ძირგამოთხრილი იყო.

იმის შესახებ, თუ როგორ ცხოვრობდა გლეხობა იმ დროს, შეიძლება წარმოდგენა ვიქონიოთ სოფ. ვანანდის (ნახჩევანის ოლქი) მეჩეთის პორტალზე 1732/3 წლის წარწერით. იქ ნათქვამია: „იყო ჯოჯოხეთი შიმშილისა და უბედური დროის სხვადასხვა შეცდომების გამო. ერთი წლის განმავლობაში სოფელი ვანანდი და ახლომდებარე სოფლები სამჯერ აოხრეს და გაძარცვეს. ბევრი მართლმორწმუნე კაცი და ქალი მოკლეს, ან მონად წაიყვანეს,

ხოლო სხვა ღვთის მონები დაიფანტნენ, გადავიდნენ არაქსზე და იქითა ნაპირზე სოფლებში დასახლდნენ. და იმ დღეებში პლანეტების არასასურველი შერწყმის გამო ვაჭრობაც შეწყდა."

თვითმხილველი, სომეხი პატრიარქი აბრაამ კრეტაცი, გვამცნობს, რომ 1735-1736 წწ.-ში შიმშილი ბატონობდა ყველგან აღმოსავლეთ საქართველოში, სომხეთსა და აზერბაიჯანში; ხორბალი და ქერი ყველგან გაძვირდა. ასე იყო ამიერკავკასიის ქვეყნებში, მაგრამ ირანშიც არ იყო უკეთესი მდგომარეობა."

დასავლეთ და შიდა ირანში ქალაქები აოხრებული იყო: ისპაჰანი, შირაზი, ყაზვინი, იეზდი, თავრიზი გაძარცული იყო. ამ ქალაქებმა თავისი მოსახლეობის ორ მესამედზე მეტი დაკარგეს. თვითმხილველი შეიხი მუჰამედ ალი ხაზინი მოგვითხრობს, რომ თავრიზში მისვლისას მან მიტოვებული და თითქმის დაუსახლებელი ქალაქი ნახა. მისი სიტყვებით, ასეთი სურათი იყო მთელ სამხრეთ აზერბაიჯანში, რომელიც ოდესღაც ხალხმრავლობით და სიმდიდრით გამოირჩეოდა, ხოლო სპარსეთის ერაყი ისე იყო განადგურებული და გაღარიბებული, რომ აღწერა შეუძლებელი გახდა. გლეხებისა და ქალაქის მცხოვრებლების შემსყიდველობითი უნარის შემცირებამ ქვეყანაში ვაჭრობისა და ხელოსნობის დაცემა გამოიწვია. მეაბრეშუმეობის თითქმის მთლიანად განადგურებამ (ჰანევის მონაცემებით, ნედლი აბრეშუმის დამზადება ექვსზე მეტად შემცირდა), საქარავნო გზებზე ყაჩაღობამ და უცხოელი ვაჭრის პიროვნების ხელყოფამ საგარეო ვაჭრობაც ჩაკლა.

ყველაზე უფრო უარესი ის იყო, რომ მიუხედავად სამეურნეო ნგრევისა, არც თურქი, არც ავღანელი დამპყრობლები, არც ადგილობრივი ფეოდალური მბრძანებლები, არც ნადირი, არ ფიქრობდნენ რაიათების საგადასახადო ტვირთის შემცირებას და ცდილობდნენ გადასახადების ძველებური ნორმით აკრეფას. გლეხებს ფაქტიურად ატყუებდნენ, მაგრამ ისინი გადასახადს მთლიანად მაინც ვერ იხდიდნენ. აი, ამიტომაც ამბობს შეიხი მუჰამედ ალი ხაზინი, რომ ირანიდან ავღანელთა განდევნამ ხალხს მდგომარეობა არ შეუმსუბუქა. იგივე ავტორი მოგვითხრობს,

რომ ქ. ლარში მივიდა ნადირის მიერ ახლად დანიშნული ჰაქიმი, რომელსაც გაპარტახებული ქალაქი დახვდა; ქალაქში ძალიან ცოტა პროდუქტი იყო, რადგანაც გზებზე ყაჩაღობის გამო სოფლიდან სანოვაგე თითქმის არ შემოდიოდა; პროდუქტებზე დადებული ფასი ძალიან მაღალი იყო. მიუხედავად ამისა, ჰაქიმმა უკიდურესად მკაცრი ზომებით ქალაქისა და ოლქის მცხოვრებლებიდან ერთბაშად აიღო ორი წლის – მიმდინარე და მომავალი წლის გადასახადი გაზრდილი რაოდენობით. ეს ამბავი იმით დასრულდა, რომ ავჯანყებულმა გლეხებმა და ქალაქის მცხოვრებლებმა ჰაქიმი მოკლეს.

ჯერ კიდევ შაჰ ჰუსეინის დროიდან იჭრებოდა გაფუჭებული მონეტა (შემცირებული ვერცხლით). მაჰმუდ-შაჰ ავღანელი ცდილობდა სრულფასოვანი მონეტის მოჭრას (1723 წ.), მაგრამ ომისა და მთლიანი ნგრევის ვითარებაში ამ რეფორმას ხელშესახები შედეგი არ მოჰყოლია. მონეტის გაფუჭებამ და მიწათმოქმედების დაცემასთან დაკავშირებით პროდუქტების საერთო ნაკლებობამ ფულის რეალური ღირებულების 10-12-ჯერ (ზოგან მეტჯერაც) შემცირება გამოიწვია (XVII ს-ის ბოლოსთან შედარებით). შესაბამისად იზრდებოდა ფასები პროდუქტზე; ასე, მაგ., მუჰამედ კაზინის ცნობით, ნადირის მმართველობის დასაწყისში მერვის ოლქში 1 მანი მარცვლეული – 200 დინარი ღირდა, ხოლო აბრაამ კრეტაციის სიტყვით, 1 მანი მარცვლეული – 900 დინარი (თავრიზული მანი უდრიდა 2950 გრ. ნახჩევანის მანი – 13 კგ.-მდე).

§ 30. ყურულთაი მუღანის ველზე

ნადირი (თაჰმასბ-ყული ხანი) ნათლად ხედავდა, რომ სეფიანთა დინასტიამ დაკარგა არამარტო რეალური ძალაუფლება, არამედ ფეოდალთა დიდ ნაწილში ავტორიტეტიც. ნადირმა

გადაწყვიტა გამოეყენებინა თავისი სამხედრო წარმატებები და „ირანის განმათავისუფლებელის“ სახელი შაჰის ტახტის ხელში ჩასაგდებად. ამისათვის მას ფეოდალთა მხრიდან მხარდაჭერა სჭირდებოდა; ამასთანავე მან კარგად იცოდა, რომ აუცილებელი იყო ხალხის მხარდაჭერაც. ამ მიზნით მან დიდი ყურულთაის მოწვევა გადაწყვიტა, რომელსაც დაესწრებოდნენ დიდებულები (სამხედრო, სამოქალაქო, სასულიერო), ქალაქებისა და ზოგიერთი სოფლის მამასახლისი. მან შესანიშნავად იცოდა, რომ ეს უკანასკნელნი მიიღებდნენ სწორედ ისეთ გადაწყვეტილებას, როგორიც ზევიდან იქნებოდა ნაკარნახევი.

ნადირმა ეს ყრილობა მოიწვია 1736 წლის იანვარში, მულანის ველზე, თავის სამხედრო ბანაკში და დაითხოვა იმავე წლის მარტში. ამ ყურულთაის აღწერა მოცემული აქვთ მირზა მეჰდი ხანს, მუჰამედ კაზიმს (ორივე ტენდენციურია), მუჰამედ ალი ხაზინს და სომეხ კათალიკოს-პატრიარქი აბრაამ კრეტაცის (ეს უკანასკნელნი უფრო ობიექტურად, დამოუკიდებელი თვალთახედვით აღწერენ ამ ყურულთაის).

ყურულთაიზე გამოძახებული იყვნენ მუჯდეჰიდები, კათედრალური მეჩეთების იმამები, ყადიები, სომეხი კათალიკოს-პატრიარქი აბრაამ კრეტაცი, ბეგლარბეგები, ხანები და სხვა დიდი ფეოდალები, მომთაბარე ტომთა ბელადები, ქალანთარები (ქალაქის მამასახლისები), ბევრი ქედხუდაც (ქალაქის კვარტლის და სოფლის მამასახლისი). სულ შეგროვდა 20 000 კაცამდე, ოფიციალური მონაცემებით – 100 000 კაცი (დედაწულიანად). თავშეყრილთათვის აშენდა 12 000 ლერწმის დროებითი ნაგებობა, მათ შორის მეჩეთები, აბანოები და ბაზრები. ყურულთაიზე ხელმძღვანელ როლს თამაშობდნენ ხანები (სულ 54 ხანი იყო), დანარჩენები უბრალოდ სტატისტები იყვნენ.

ირანული მზის წლის, ახალი წლის (სამოქალაქო) დღესასწაულზე (ნოურუზი, 21 მარტი) ნადირმა შესთავაზა „ხანებს, სულთნებს, ბეგებს, აღებს, სომხების საპატრიო ხალიფას (ანუ კათოლიკოს-პატრიარქს), ქედხუდებს, ცნობილ ხალხს და ყველა

იქ მყოფს თავიანთი წრიდან ახალი შაჰის არჩევა, რადგანაც აბას III ბავშვია და მხოლოდ სახელითაა შაჰი, ხოლო თვითონ ნადირი დაიღალა ამდენი საქმეებისაგან და დასვენებას საჭიროებს.“ რა თქმა უნდა ნადირი ხელისუფლებაზე თვალთმაქცურად ამბობდა უარს და შაჰის ნებაყოფლობით არჩევნებზე ლაპარაკიც კი არ შეიძლებოდა. სპეციალურად შერჩეული ხალხით დაკომპლექტებული ყურულთაი ნადირის გარდა ვერავის არჩევას ვერ გაბედავდა. ნადირის წინააღმდეგ საიდუმლოდ განწყობილი იყო სეფიანთა დინასტიასთან მჭიდროდ დაკავშირებული შიიტური სამღვდელოება. მაგრამ შიიტური სამღვდელოების მეთაურმა (მოლა ბაშიმ), როგორც კი ხმა ამოიღო სეფიანთა დინასტიის შენარჩუნების სასარგებლოდ, მაშინვე მოკლეს ნადირის ბრძანებით. ამის შემდეგ, სხვა ულემებმა ვეღარ გაბედეს ხმის ამოღება. ყიზილბაშური მომთაბარე ტომების დიდებულთა შორის ზოგიერთი განწყობილი იყო ნადირის წინააღმდეგ (არ უნდა დავივიწყოთ, რომ, მართალია, ნადირი ყიზილბაშური ავშარის ტომიდან იყო, მაგრამ უბრალო წარმოშობის). ისინი მხარს უჭერდნენ სეფიანთა დინასტიის შენარჩუნებას, რომლისგანაც დავალებულნი იყვნენ თავისი აღზევებით. მაგრამ ისინი ხმას არ იღებდნენ, რადგანაც კარგად ესმოდათ, რომ რეალური ძალაუფლება და სამხედრო ძალა ნადირის ხელში იყო. ყიზილბაშური ტომების ამირებიდან ახალი შაჰის არჩევას სეფიანთა საგვარეულოდან მხოლოდ ულურლუ-ხან ყაჯარმა დაუჭირა აშკარად მხარი, რის გამოც იგი შემდეგ სამფლობელოების ჩამორთმევით დაისაჯა.

როდესაც ყურთალაიმ ნადირი შაჰად „აირჩია“, მან თავდაპირველად უარის კომედია გაითამაშა; ხალხს დიდხანს ახვეწნინა, შემდეგ დათანხმდა, მაგრამ მთელი რიგი პირობები წამოაყენა: კერძოდ, იმამიტური შიიზმის აღმსარებლობა ოფიციალურად უნდა შეცვლილიყო კომპრომისული ხასიათის აღმსარებლობით (უნდა გაუქმებულიყო პირველი სამი ხალიფას: აბუ-ბაქრის, ომარის და ოსმანის წყევლა-კრულვა); ძველ შიიტებს ოთხი სუნიტური მიმდინარეობის (მელიქიტები, შაფიტები, ხანიფიტები, ჰანბალიტები)

გვერდით უნდა შემოეღოთ მეხუთე ორთოდოქსული მიმდინარეობა „ჯაფარიტებისა“, რომელიც თაყვანს სცემდა წმინდა იმამ ჯაფარ სადიკს. ნადირისათვის შიიტობისა და სუნიტობის შეერთების გეგმას პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა: მან კარგად დაინახა, რომ სეფიანთა დროს სუნიტების დევნა ქურთისტანში, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში, დალესტანში, ავღანეთში და სხვ. ავკანყების საბაბი გახდა. სეფიანთა მიერ სუნიტების დევნას საბაბად იყენებდნენ თურქეთი და ოზბეგთა სახანოები, რომლებიც ხშირად ერეოდნენ ირანის საშინაო საქმეებში.

ნადირს უნდოდა თავის მხარეზე ავღანელების და სხვა ხალხების სუნიტური არისტოკრატიის გადაბირება. გარდა ამისა, ამ ღონისძიებებით ნადირი ფიქრობდა დამხობილი სეფიანების ძლიერი დასაყრდენის — შიიტური სამღვდელოებისათვის ძლიერი დარტყმის მიყენებას. ყურულთაიზე იქ დამსწრე შიიტმა სასულიერო პირებმა ვერ გაბედეს აშკარად შიიტური აღმსარებლობის დაცვა, მაგრამ როგორც შიიტი, ასევე სუნიტი ფანატიკოსების ფარული ოპოზიცია ძლიერი იყო: ნადირის მიერ გამოცხადებული შიიტებისა და სუნიტების შეერთება (უნია) არარეალური აღმოჩნდა და მხოლოდ ქაღალდზე არსებობდა. „ჯაფარიტების“ მიმდინარეობის ოფიციალური აღმსარებლობა „მართლმორწმუნეების“ მიერ ცნობილი არ იქნა, არც უზბეკეთში და არც თურქეთში.

„არჩევნების“ შემდეგ ახალმა შაჰმა ყურულთაის ყველა მონაწილეს წოდების და თანამდებობის მიხედვით საჩუქრები დაურიგა. მაგ., ხანებმა, სხვა საჩუქრებს შორის, მიიღეს 5 თუმნად ღირებული ოქროქსოვილი ფარჩის ხალათები, ქედხუდებმა კი მხოლოდ 1 თუმანი. ნადირმა ყველას აჩუქა ქართველი და სომეხი მონა ქალები. ნადირ-შაჰმა ტახტიდან ჩამოგდებული ოთხი წლის ბაბას III მამასთან გაგზავნა ხორასანში, სადაც უფრო გვიან ორივე მოკლეს. სეფიანთა დინასტია საბოლოოდ დაემხო, მის ადგილზე განმტკიცდა ავშართა დინასტია.

§ 31. ნადირ-შაჰის საგარეო პოლიტიკა

ნადირ-შაჰი (1736-1747 წწ.) ირანის ერთიანობის აღდგენით, ადრე დაპყრობილი და შემდეგ სეფიანთა მიერ დაკარგული ქვეყნების უკან დაბრუნებით არ შემოიფარგლა. მთელმა მისმა ზეობამ დაპყრობით და მძარცველურ ომებში გაიარა. ნადირ-შაჰის დაპყრობითი პოლიტიკა განპირობებული იყო ძირითადად შემდეგი მიზეზით: მას უნდოდა მომთაბარე და ბინადარი ფეოდალური არისტოკრატიის თავის მხარეს გადმობირება და ახალი დინასტიის მბრძანებლობასთან შეგუება. ნადირ-შაჰი არისტოკრატიას აძლევდა სამხედრო დავლის ხარჯზე გამდიდრების საშუალებას. დაპყრობები და სამხედრო ნადავლი ნადირ-შაჰის დაცარიელებული ხაზინის შესავსებად და ძლიერი ჯარის შესანახად სჭირდებოდა; ჯარის შეგროვება და მით უმეტეს შენახვა, განადგურებულ და იავარქმნილ ირანში ძნელი იყო. ნადირ-შაჰისათვის ჯარი აუცილებელი იყო ირანში მისი ძალაუფლების განმტკიცებისათვის, ქვეყნის შიგნით სახალხო აჯანყებებისა და ფეოდალთა ამბოხების ჩასაქრობად; და ბოლოს, დაპყრობებს უნდა მოეტანა დიდება ახალი დინასტიისათვის და გაემდიდრებინა მისი წევრები.

1735 წ. ნადირ-შაჰმა „დაამშვიდა" დაუმორჩილებელი ირანელი მომთაბარე-ბახთიარები, ხოლო 1737-1738 წწ-ში დაიმორჩილა ავღანური ტომები. ნადირმა ოზბეგები დაარწმუნა თავის მეგობრობაში და მათ ავღანელთა დახმარებაზე ხელი ააღებინა. ოზბეგების მხრიდან უსაფრთხოების მოპოვების შემდეგ, ნადირ-შაჰმა ომი გამოუცხადა ინდოეთის „დიდ მოგოლთა" სახელმწიფოს, რომელიც ავღანელ აჯანყებულებს თავშესაფარს აძლევდა.

ნადირის ჯარმა დაამარცხა „დიდ მოგოლთა" ხელმწიფის მუჰამედ-შაჰის ჯარი, აიღო მისი დედაქალაქი დელი, რომელიც გაძარცვა (1736 წ.). „დიდი მოგოლთა" სახელმწიფომ უზარმაზარი კონტრიბუციის გადახდა იკისრა (ზოგიერთი მონაცემით 6 მილიონი

რუფია ფულად და 500 მილიონი რუფიას საფასური ძვირფასი ქვები; ევროპული წყაროების ცნობებით, 30-დან 87 მილიონამდე გირვანქა სტერლინგი). კონტრიბუციაში შევიდა ცნობილი ბრილიანტი „ქუჰ-ი ნურ“ („სინათლის მთა“) და ძვირფასი ქვებით მოოჭვილი ოქროს ტახტი – „ფარშევანგის ტახტი“. ნადირის მიერ მოპოვებული სამხედრო დავლა შეფასებულია, სულ მცირე, 700 მილიონ რუფიად. აღსანიშნავია ისიც, რომ ნადირ-შაჰმა სამხედრო დავლიდან, რომელიც ჯარს გაუნაწილა, ამოიღო და თავისთვის დაიტოვა ყველა ძვირფასი ქვა, რამაც მისი მეომრების უკმაყოფილება გამოიწვია.

1740 წ. ნადირ-შაჰმა ილაშქრა ოზბეგთა სახანოებზე – ბუხარასა და ხივაზე. ბუხარის მბრძანებელმა აბულ ფეიზ-ხანმა (1711-1747 წწ.) თავისი თავი ნადირ-შაჰის ვასალად სცნო. ხივა (ხორეზმი), სასტიკი წინააღმდეგობის შემდეგ, იძულებული გახდა ნადირს დამორჩილებოდა. ნადირმა ხორეზმში ტყვეობიდან გაათავისუფლა 30 000 მონა-ტყვე; ხივაში მონობაში მყოფ რუს ტყვეებს მან სამშობლოში დაბრუნების ნება დართო.

1741-1743 წწ. ნადირმა ილაშქრა დაღესტნის სახანოებისა დად ა თავისუფალი (პატრიარქალური-საგვარეულო) თემების დასაპყრობად, მაგრამ მარცხი განიცადა, რამდენადაც დაღესტნელი ხალხის წინააღმდეგობა ნამდვილ სახალხო ომში გადაიზარდა. მიუხედავად ცალკეული გამარჯვებებისა, ამ ლაშქრობას რაიმე დადებითი შედეგი არ მოჰყოლია. უკან დაბრუნებისას შაჰის ჯარს შიმშილისა და სიცივისაგან ძალიან გაუჭირდა: გზა მდ. შამურის ხეობიდან მუღანის ველამდე გვამებით მოიფინა. დაღსტნის წარუმატებელი სამხედრო ექსპედიცია ნადირ-შაჰის ომების ისტორიაში პირველი მარცხი იყო. ამ ლაშქრობამ ნადირს არ მოუტანა სამხედრო დავლა და შაჰის ავტორიტეტიც შეირყა, ამიტომაც იგი შეეცადა საქმის გამოსწორებას: ნადირმა არაბეთის ერაყის დაპყრობის და იქ მდიდარი სამხედრო დავლის მოპოვების მიზნით დაიწყო ომი თურქეთთან.

თურქეთთან ომი (1743-1746 წწ.) ცვალებადი წარმატებებით

მიმდინარეობდა; ნადირ შაჰისათვის ამ ომს გამარჯვება არ მოუტანია ნაწილობრივ იმის გამოც, რომ ამ დროს ირანსა და დაპყრობილ ქვეყნებში დიდმა ავჯანყებებმა იფეთქა, რომელთა ჩასაქრობადაც საომარი მოქმედებების თეატრიდან ჯარის ჯარის ნაწილის მოხსნა გახდა საჭირო. 1746 წლის საზავო ხელშეკრულებით ირანსა და თურქეთს შორის საზღვრები ძველებური დარჩა. ნადირ-შაჰმა ორჯერ 1737-1738 და 1741-1743 წწ-ში გაგზავნა ჯარები ომანის და სამხრეთ არაბეთის დასაპყრობად, მაგრამ წარუმატებლად.

ამგვარად, ნადირ-შაჰის დაპყრობითი პოლიტიკა 1740 წლის შემდეგ სულ უფრო და უფრო წარუმატებელი იყო: იგი უზარმაზარ ხარჯებს მოითხოვდა, სანაცვლოდ კი სამხედრო დავლა და ახალი დაპყრობილი ტერიტორიები არ მოჰქონდა. ნადირ-შაჰი აშკარად გადაჭარბებით აფასებდა თავისი სახელმწიფოს სამხედრო პოტენციალს და ფინანსურ შესაძლებლობებს, ამიტომაც მისი სამხედრო გეგმები სულ უფრო და უფრო ავანტიურისტული ხდებოდა.

ზოგიერთი წყაროს თანახმად, ნადირ-შაჰს განზრახული ჰქონდა კასპიის ზღვის მთელი დასავლეთი სანაპიროს დაპყრობა. ამიტომაც ნადირის მმართველობის დასაწყისში რუსეთთან მეგობრული ურთიერთობა შემდეგ გაფუჭდა. ნადირ-შაჰის ლაშქრობებმა დაღესტანში და კასპიის ზღვაზე ინგლისელი ავანტიურისტის, ინგლისური სავაჭრო კომპანიის წარმომადგენლის (1743 წლიდან) კაპიტან ელტონის ხელმძღვანელობით ირანის ფლოტის შექმნის განზრახვამ შეაშფოთა რუსეთი. რუსეთის სამხედრო ძალები კონცენტრირებული იქნა ირანის საზღვართან ახლოს – ყიზლიარში.

§ 32. ნადირ-შაჰის საშინაო პოლიტიკა

ნადირ-შაჰის მოღვაწეობას ირანის გასაერთიანებლად და უცხოელ დამპყრობელთა განსადევნად, პირველ ხანებში, შაჰად გამოცხადებამდე, სპარსელი ხალხი აქტიურად უჭერდა მხარს. მაგრამ შემდეგ, მისი დაპყრობითი პოლიტიკა და გაუთავებელი ომები მძიმე ტვირთად დააწვა ისედაც გაჩანაგებულ ქვეყანას. ნადირის დაპყრობებს თან სდევდა დამორჩილებული ქვეყნების ძარცვა, მაგრამ ირანი არ მდიდრდებოდა. ნადირ-შაჰის დროს ირანში არ იყო საწარმოო ძალების ისეთი აღმავლობა, როგორც შაჰ აბას I-ისა და მისი მემკვიდრეების დროს. „დიდ მოგოლთა“ სახელმწიფოსაგან უზარმაზარი კონტიბუციის აღების შემდეგ, ნადირ-შაჰმა თავისი ქვეშევრდომები სამი წლით გაანთავისუფლა გადასახადებისაგან. მაგრამ, ინდური განძი ნაწილობრივ სამხედრო საჭიროებას მოხმარდა, ნაწილი კი ხელუხლებლად იდო ნადირის საგანძურში, კელატის ციხეში. იგი არ გამოუყენებიათ ირანის საწარმოო ძალების აღდგენისათვის. შემდეგ ნადირმა, რომელსაც იმედი ჰქონდა დაღესტანში დიდი ნადავლის ხელში ჩაგდების, მაგრამ ეს იმედი არ გაუმართლდა, გააუქმა მის მიერ ირანის მოსახლეობისადმი მიცემული საგადასახადო შეღავათები და 1743 წლიდან დაიწყო სამი წლის აუკრეფავი გადასახადების აკრეფა.

გადასახადების აკრეფას თან ახლდა რაიათების წამება, გვემა და გაძარცვა. მუჰამედ ქიაზემის სიტყვით, ვინც გადასახადს არ იხდიდა, მას ენას გლეჯდნენ, აბრმავებდნენ, ხოლო მათ, ვინც ხალხს შფოთისაკენ მოუწოდებდა, ყურებს, ცხვირსა და ენას სჭრიდნენ და მთელს მის ქონებას კონფისკაციას უკეთებდნენ. ამავე ავტორის სიტყვით, ზოგიერთ ოლქში „ვინც დაწესებულ თანხას არ მოიტანდა, მის ცოლ-შვილს ჰყიდდნენ „ფრანგ“ და ინდოელ ვაჭრებზე“. ხარჯთამკრეფები ასეთი სიმკაცრით არ იქცეოდნენ სეფიანთა, შაჰ სულთან-ჰუსეინის დროსაც კი. სხეულის დაზიანება და გადასახადების გადაუხდელობის გამო ტყვედ გაყიდვა მუსლიმური სამართლის ნორმების აშკარა დარღვევა

იყო. იმავე მუჰამედ ქიაზემის ცნობით, 2-3 წლის განმავლობაში დამახინჯებული და გადასახადების გადაუხდელობის გამო ციხეში გამომწყვდეული იქნა 200-დან 3000 ათასამდე რაიათი. კიდევ მეტი, 1744 წლიდან დაიწყო ახალი გადასახადების დიდი ზრდა: მაგ., ხოის ოლქს, რომელსაც ადრე წელიწადში 3 000 თუმნის გადახდა ჰქონდა შეწერილი, ახლა 100 000 თუმანი უნდა გადაეხადა. ამ თანხის გადახდა ოლქმა ვერ შეძლო და მოსახლეობა აჯანყდა. ჰანევის ცნობით, ნადირ-შაჰის იმპერიის წლიური შემოსავალი 2950 ათას თუმანს აღწევდა, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ ფულის გაუფასურებას, ეს თანხა ორჯერ ნაკლები იყო უკანასკნელი დროის სეფიანთა სახელმწიფოს წლიურ შემოსავალთან შედარებით.

1743 წლის მეორე ნახევარში მთელ რიგ ოლქებში აჯანყებები დაიწყო. ევროპელი მოგზაურები აღნიშნავენ, რომ ნადირ-შაჰის მმართველობის ბოლოსათვის ყველგან ჩანდა ნგრევის, მიწათმოქმედებისა და ხელოსნობის დაცემის, ქალაქების გაუკაცრიელების კვალი. ქ. ისპაჰანი დანგრეული და თითქმის უკაცრიელი იყო. ნადირ-შაჰი დაუკავშირდა ინგლისელ ვაჭრებს. იგი მფარველობდა ინგლისურ სავაჭრო კომპანია „რუსეთს“, რომელიც ირანიდან რუსეთის გზით აბრეშუმის გატანის მონოპოლიის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა. რეშთში და მეშჰედში ინგლისური სავაჭრო ფაქტორიები დაარსდა. ინგლისელი ვაჭრების და ავანტიურისტ ელტონის საქმიანობამ რუსეთის მთავრობის საპასუხო ღონისძიებები გამოიწვია, რის შედეგადაც ირანიდან ვოლგა-კასპიის გზით ვაჭრობა ოთხჯერ შემცირდა.

იმის თქმა, რომ ნადირ-შაჰის ხელისუფლება საერთოდ არ ზრუნავდა ირანის საწარმოო ძალების აღორძინებაზე, არ იქნებოდა სამართლიანი. ზოგიერთ, უმთავრესად სახელმწიფოს აღმოსავლეთ რეგიონებში, სააღშენებლო სამუშაოები მიმდინარეობდა: აღადგინეს საირიგაციო ქსელი (კერძოდ — სულთანაბადის კაშხალი მდ. მურღაბზე), მიტოვებულ ქალაქებსა და სოფლებში კვლავ ასახლებდნენ იძულებით გადასახლებულ ქალაქის მცხოვრებლებს,

გლეხებსა და მომთაბარეებს. მაგრამ სააღმშენებლო ღონისძიებები უსისტემოდ და არათანმიმდევრულად, ხშირად ტექნიკურად არაკვალიფიციურად ტარდებოდა. კიდევ მეტი, ამ მშენებლობისათვის გამოიყენებოდა იძულებითი შრომა, ყოველგვარი ანაზღაურების გარეშე; უსასყიდლოდ ამუშავებდნენ ისედაც გაძვალტყავებულ რაიათებს. ზოგიერთი ნაგებობა ნადირ-შაჰს სჭირდებოდა ომისათვის და ირანის ეკონომიკის აღორძინებისათვის. ასე, მაგ., ბუშირში, სპარსეთის ყურის სანაპიროზე, აშენდა ზარბაზნების ჩამომსხმელი ქარხანა, ხოლო ამულის მახლობლად, მაზენდარანში – რკინისმკეთებელი ქარხანა, რომელიც ზარბაზნის ყუმბარებს ამზადებდა. სპარსეთის ყურის სანაპიროზე სააღმშენებლო ხეტყე მოჰქონდათ მაზენდარანიდან, რაიათების მუქთი შრომის გამოყენებით (რაიათები სხვადასხვა რეგიონებიდან იყვნენ შეგროვილნი). ასევე, მუქთი შრომის გამოყენებით, ნადირ-შაჰმა ხორასანში, მიუვალი მთის წვერზე, თავისთვის ააშენა კელატის ციხესიმაგრე სასახლითა და განძსაცავით. ამ სასახლისათვის მარმარილოს ლოდები, წონით 50 ხარვარი (თავრიზული ხარვარი 295 კგ.-ს უდრიდა) ბეგარის სახით მოატანინეს აზერბაიჯანელ გლეხებს. იძულებითი შრომა და გადასახადები კიდევ უფრო აჩანაგებდა რაიათებსა და მომთაბარეებს (ილიათებს), ამიტომ ნადირ-შაჰის აღდგენითმა ღონისძიებებმა დადებითი შედეგები არ მოგვცა.

ნადირ-შაჰი ცდილობდა ცენტრალისტური პოლიტიკის გატარებას. მაგრამ, თუ ასეთ პოლიტიკას წარმატება შეიძლებოდა მოეტანა შაჰ აბას I-ისა და მისი უახლოესი მემკვიდრეების დროს – ეკონომიკური აღმავლობის პირობებში, ნადირ-შაჰის დროს, სასტიკი სამეურნეო ნგრევისა და ცალკეულ ოლქებს შორის კავშირის არარსებობის ვითარებაში, იგი აშკარად უტოპია იყო. ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცების და სახელმწიფო მიწების ფონდის გაზრდის მიზნით, ნადირ-შაჰმა 1 მილიონი თუმნის შემოსავლის მქონე ვაკუფის მიწების დიდ ნაწილს კონფისკაცია გაუკეთა. მან ავრეთვე შეამცირა ზოგიერთი ყიზილბაშური მომთაბარე ტომის, განსაკუთრებით ყაჯართა ტომის,

მიწების ფონდი (იურტები). ამ ღონისძიებებს უნდა შეესუსტებინა ამ მიწების უწინდალი მესაკუთრეების – შიიტური სამღვდელოების და დამხობილი დინასტიის ერთგული მომთაბარე ფეოდალების გავლენა, რამაც ფეოდალთა კლასის ეს გავლენიანი ჯგუფი გააბოროტა. ნადირ-შაჰმა ხელჰყო აგრეთვე ბეგლარბეგების მემკვიდრეობითობა; იგი ცდილობდა უმაღლესი სამხედრო და სამოქალაქო დიდებულებისათვის მიწების ბოძების შეცვლას ფულადი ანაზღაურებით.

ნადირ-შაჰის ამგვარმა საშინაო პოლიტიკამ ირანის ფეოდალთა დიდ ნაწილში უკმაყოფილობა გამოიწვია, რაც გაძლიერდა XVIII ს-ის 40-იანი წლების წარუმატებელი ომების გამო. ნადირ-შაჰმა ამ უკმაყოფილების შესახებ იცოდა და ამიტომაც იგი ცდილობდა დაყრდნობოდა უპირატესად თავისი იმპერიის აღმოსავლეთის პროვინციების მომთაბარე ფეოდალებს – თურქმენულ, უზბეკურ და ავღანურ მომთაბარულ არისტოკრატიას, რომელიც ძალიან გამდიდრდა ინდოეთში ლაშქრობის დროს. აღმოსავლეთის ოლქები ისე გაჩანაგებული არ იყო, როგორც შიდა ირანი, ამიტომაც ნადირ-შაჰი იქ დაფუძნდა. მან დედაქალაქი გაპარტახებული ისპაჰანიდან მეშჰედში გადაიტანა. იქვე ახლოს იყო შაჰის თავშესაფარი – კელატის ციხესიმაგრე („მთის ბუდე“).

სამეურნეო რღვევის და ნადირ-შაჰის იმპერიის ცალკეულ ნაწილებს შორის ეთნიკური კავშირის სისუსტის პირობებში, ეს იმპერია – ხმლის ძალით გერთიანებული ტომებისა და ხალხების კონგლომერატი არ შეიძლებოდა, რომ მყარი სახელმწიფო ყოფილიყო. ცენტრალურ ხელისუფლებას მისი ერთიანობის შენარჩუნება არ შეეძლო მხოლოდ ტერორისტული რეჟიმის დახმარებით. ამიტომაც, ნადირ-შაჰის ცენტრალურ პოლიტიკაში არავითარი პროგრესული ტენდენციები არ იყო.

§ 33. სახალხო აჯანყებები ნადირის დროს

ნადირ-შაჰის საგადასახადო პოლიტიკამ გლეხთა და მომთაბარეთა მთელი რიგი აჯანყება გამოიწვია, როგორც დაპყრობილ ქვეყნებში, ისე საკუთრივ ირანში. ნადირ-შაჰით უკმაყოფილო ფეოდალური არისტოკრატიის ნაწილი და შიიტი სასულიერო პირები ცდილობდნენ სახალხო უკმაყოფილების თავისი ინტერესებისათვის გამოყენებას, ემხრობოდნენ ამ აჯანყებებს და ცდილობდნენ მათი ხელმძღვანელობის ხელში ჩაგდებას. 1742 წ. იფეთქა უკმაყოფილებამ ხორეზმში და აჯანყებამ ბალხში; შირვანში მოხდა გლეხთა ორი აჯანყება (1740 და 1743 წწ), რომელთა სათავეშიც იდგნენ თვითმარქვიები, რომელნიც სეფიანი უფლისწულის საამ-მირზას სახელს ატარებდნენ. ნადირ-შაჰის მოხელეები სახალხო აჯანყების მონაწილეებს საშინელი სისასტიკით გაუსწორდნენ: შირვანში მეორე აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ შაჰს გაუგზავნეს 14 ბათმანი (დაახლოებით 42 კგ.) „მეამბოხეების“ დათხრილი თვალები. აღმოსავლეთ საქართველოში აჯანყებას (1743 წ.) სათავეში ჩაუდგა გივი ამილახვარი. 1743-1744 წწ-ში მთელი ფარსი მოიცვა მომთაბარეთა და გლეხთა გრანდიოზულმა აჯანყებამ, რომელსაც შეუერთდა ფარსის ბეგლარბეგი თაღი-ხანი და სათავეშიც ჩაუდგა.

1744 წ. ასტრაბადის რაიონში აჯანყდა ყიზილბაშური ყაჯარის ტომი, რომლის სათავეშიც იდგა ტომის მემკვიდრეობითი მბრძანებელი მუჰამედ ჰასან-ხან ყაჯარი, რომლის მამა ფათჰ ალი-ხანი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ნადირმა მოაკვლევინა. 1746 წ. აჯანყებას შეუერთდა თურქმენული მომთაბარე იომუდის ტომი, აგრეთვე ასტრაბადისა და მაზანდარანის ოლქების გლეხები და მოქალაქეები. მომთაბარე ტომთა აჯანყების საშინელი სისასტიკით ჩაქრობის შემდეგ, მაზანდარანისა და ასტრაბადის გლეხობა კიდევ რამდენიმე თვეს იბრძოდა. ასტრაბადის მმართველმა შაჰისაგან მიიღო ბრძანება აჯანყების ყველა მონაწილის სიკვდილით დასჯის შესახებ. მან უპასუხა, რომ ეს შეუძლებელია,

რადგან მთელი ოლქის მოსახლეობა გახდება ამოსაწყვეტი. ჰანვეის ცნობით, მიუხედავად ასეთი პასუხისა, ასტრაბადის მმართველმა აჯანყების ზოგიერთი მონაწილე ცოცხლად დაწვა, ბევრი ჩამოახრჩო, ბევრი გლეხი დააბრმავა, ხოლო მათი ცოლები მონებად დაურიგა ნადირ-შაჰის მეომრებს.

1744 წელსვე ხოისა და სალამასის რეგიონებში მოხდა ქურთული მომთაბარე დუმბულის ტომის აჯანყება, რომელშიც მონაწილეობდა ტომობრივი არისტოკრატია და გლეხობა. მუჰამედ ქიაზემი აღიარებს, რომ დუმბულის ტომს აჯანყების გარდა, სხვა გზა არ ჰქონდა, რადგან მას არ შეეძლო მასზე დაკისრებული უზარმაზარი გადასახადის გადახდა. ეს აჯანყება გაჭირვებით ჩააქრეს.

ცოტა უფრო ადრე, 1743 წ. თურქეთის ტერიტორიაზე, ყარსის რეგიონში, ირანიდან ლტოლვილთა მიერ მომზადდა თვითმარქვიას გამოსვლა, რომელიც თავს ასაღებდა შაჰ სულთან ჰუსეინის ერთ-ერთ შვილად სეფი-მირზად. ეს თვითმარქვია სეფი-მირზა დერვიში იყო, რომელიც 1730 წ. მეთაურობდა ქალაქის ღარიბების (ლუთ) აჯანყებას მუშტერში, ხოლო შემდეგ იმალებოდა თურქეთში. მის ბანაკში თავი მოიყარა ბევრმა გაქცეულმა გლეხმა, მომთაბარემ (ილიათ) და მომთაბარე ფეოდალებმაც კი თავისი ლაშქრით. ნადირ-შაჰმა მოახერხა ამ აჯანყების ჩაქრობა და თვითმარქვია სეფი-მირზას შეპყრობა.

უეჭველია, რომ ყველა ამ აჯანყებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ გლეხები, ქალაქის ღარიბები და მომთაბარეები. ამის თაობაზე ცნობებს გვაწვდიან წყაროები, კერძოდ მუჰამედ ქიაზემი.

ფართო მასშტაბისა იყო არაბი მომთაბარეების აჯანყება ბაჰრეინსა და მასკატში, რომლებიც ნადირის ჯარების მიერ დროებით იყო დაკავებული (1743-1744 წწ.).

1743-1744 წწ. შორის გლეხებისა და მომთაბარეების აჯანყებები იყო ხორასანში, ქერმანში, ბახთიარების ოლქში და ლურისტანში. ნადირ-შაჰმა ყველა ეს აჯანყება ჩააქრო. იმავე

წლებში გლეხები მასობრივად გარბოდნენ ინდოეთში, ოზბეგებთან, არაბულ ოლქებში და სხვ.

სახალხო მოძრაობებიდან ნადირ-შაჰმა სათანადო დასკვნა ვერ გააკეთა: მან ხელი არ აიღო თავის საგადასახადო პოლიტიკასა და ტერორისტულ რეჟიმზე, ამასობაში კი, სახალხო მოძრაობებთან სისხლიანმა ანგარიშსწორებამ კიდევ უფრო გააღრმავა ქვეყნის სამეურნეო ნგრევა და შეარყია ნადირ-შაჰის იმპერია.

როდესაც ცნობილი გახდა, რომ სისტანის ოლქმა უზარმაზარი თანხა 500 000 თუმნის რაოდენობით უნდა გადაიხადოს, იქ სახალხო ავჯანყებამ იფეთქა, რომლებსაც ადგილობრივი ფეოდალებიც შეუერთდნენ (1747 წ.). ნადირ-შაჰმა ავჯანყების ჩასაქრობად გაგზავნა თავისი ძმისშვილი ალიყული-მირზა ჯარით. ალიყული-მირზა სისტანში მისვლისთანავე დარწმუნდა, რომ ნადირის რეჟიმმა საერთო სიძულვილი გამოიწვია და რომ ამ გრანდიოზული ავჯანყების ჩაქრობა ძალზე ძნელი იქნებოდა. ამიტომ ალიყული-მირზამ გადაწყვიტა ამ ავჯანყების თავისი მიზნებისათვის გამოყენება: ნადირ-შაჰის გაწირვა და ტახტის შენარჩუნება თავისთვის და ავშართა დინასტიისათვის. ალიყული-მირზა შეუერთდა ავჯანყებულებს და თავი შაჰად გამოაცხადა.

§ 34. ფეოდალური შინაომები ირანში

ნადირ-შაჰის მიერ გატარებულმა ცენტრალიზაციის პოლიტიკამ მისადმი საყოველთაო სიძულვილი გამოიწვია. მას ჩამოსცილდა ფეოდალური არისტოკრატიის დიდი ნაწილი. მისი სიცოცხლის ხელყოფის მცდელობამ მაზანდარანის ტყეში ნადირობის დროს (1741 წ.), რის ორგანიზებაშიც მან ბრალი დასდო თავის შვილს რეზა-ყული მირზას, წარუმატებლობამ დაღესტანსა და თურქეთთან ომში და ყველაზე უფრო – 1743 1747

წწ-ის დიდმა აჯანყებებმა, იგი ავადმყოფურად ეჭვიანი გახადა. მან არანორმალური, სადისტური სიმკაცრის ნიშნები გამოამჟღავნა და დაიწყო მასობრივად სიკვდილით დასჯა. იგი სიკვდილით სჯიდა ცნობილ ხალხსაც კი, განსაკუთრებით თავის რეზიდენციაში, მეშჰედში. ნადირის წინააღმდეგ დიდი შეთქმულება მომზადდა, რაშიც ავშარის ტომის ხანებისც კი მონაწილეობდნენ. შეთქმულებმა იგი თავის კარავში მოკლეს (1747 წ.).

მისი სიკვდილის შემდეგ ირანში ფეოდალურ დაჯგუფებებს შორის ხელისუფლებისათვის შინაური ბრძოლა დაიწყო.

1747 წ. ხორასანში (მეშჰედში) ნადირ-შაჰის ძმისშვილი ალიყული-მირზა ავშარი ადილ-შაჰის სახელით შაჰად გამოაცხადეს; მაგრამ 1748 წ. იგი ტახტიდან ჩამოაგდო და დააბრმავა თავისივე ძმამ იბრაჰიმმა, რომელიც მალევე მოკლეს. იგი შეცვალა ნადირის შვილიშვილმა შაჰრუხმა, რომლის წინააღმდეგაც მომზადდა მეშჰედის შიიტური სამღვდელოების შეთქმულება; ამ უკანასკნელმა ტახტის თავისი პრეტენდენტი, სეფიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელი ქალის ხაზით, მუჯდეჰიდი მირზა სეიდ მუჰამედი წამოაყენა. მუჰამედმა ტახტიდან ჩამოაგდო და დააბრმავა შაჰრუხი და თავი გამოაცხადა შაჰად სულეიმან II-ის სახელით. მაგრამ, მალევე იგი ტახტიდან ჩამოაგდო და სიკვდილით დასაჯა იუსუფ ალი-ხანმა, რომელმაც ბრმა შაჰრუხი ნომინალურ შაჰად აღადგინა და ფაქტობრივად თვითონ დაიწყო მართვა მისი სახელით. შაჰრუხს (1748-1796 წწ.) შაჰად სცნობდნენ მხოლოდ ხორასანში.

ავღანეთში ფეხი მოიკიდა აჰმედ-ხანმა აბდალას ტომიდან (დურანი), რომელმაც ავღანეთი ცალკე სახელმწიფოდ გამოაცხადა, მიიღო შაჰის ტიტული, დაიკავა ჰერათი და სისტანი. ასტრაბადსა და მაზანდარანში განმტკიცდა ყაჯართა ტომის ბელადი მუჰამედ ჰასან-ხანი, სამხრეთ აზერბაიჯანში — ნადირ-შაჰის სარდალი ავღანელი აზატ-ხანი. აზერბაიჯანისა და სომხური სახანოები, აგრეთვე აღმოსავლეთი საქართველო ფაქტობრივად დამოუკიდებელი იყო.

სამხრეთ ირანში ძალაუფლება ხელში ჩაიგდეს ბახთიარების ტომის ბელადმა ალი მარდან-ხანმა და ირანული მომთაბარე ტომის (ლურების) ზენდების ბელადმა ქერიმ-ხანმა. მათ შუაზე გაიყვეს ქ. ისპაჰანი. ისინი მბრძანებლობდნენ მათ მიერ წამოყენებული უკანასკნელი სეფიანი შაჰ ისმაილ III-ის სახელით. მალე ორივე მოკავშირეს შორის დაიწყო ბრძოლა, რაც ალი მარდან-ხანის დალუპვით და ქერიმ-ხან ზენდის გამარჯვებით დამთავრდა. იგი იყო ზენდების დინასტიის დამაარსებელი, რომელმაც იარსება 1750-1794 წწ-ში.

შემდეგომ, ირანში ბატონობისათვის ბრძოლა მიმდინარეობდა სამ ფეოდალურ დაჯგუფებას შორის, რომლებმაც ძალაუფლება ხელში ჩაიგდეს: ფარსში – ქერიმ ხანმა, ასტრაბადში – მუჰამედ ჰასან-ხან ყაჯარმა და სამხრეთ აზერბაიჯანში – აზატ-ხანმა. ეს ბრძოლა დამთავრდა ქერიმ-ხანის გადამწყვეტი გამარჯვებით (1758 წ.), მაგრამ ქერიმ-ხანმა მხოლოდ 1763 წ. მოახერხა თავის ხელში მთელი ირანის გაერთიანება (ხორასანის გარდა, სადც ბრმა შაჰრუხ ავშარი იჯდა ტახტზე). ავღანეთი, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის და აღმოსავლეთ სომხეთის სახანოები, აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოები (ქართლი, კახეთი) დამოუკიდებელნი იყვნენ.

§ 35. ქერიმ-ხან ზენდის მმართველობა

ქერიმ-ხანმა ლურების ტომის საძოვრებთან სიახლოვის გამო დედაქალაქად აქცია შირაზი. მან თავიდან მოიცილა ისმაილ III, რომელიც უკვე ალარ სჭირდებოდა და ირანის მართვა დაიწყო თავისი სახელით, მაგრამ მას შაჰის ტიტული არ მიუღია. იგი ვექილის (რეგენტის) ტიტულით დაკმაყოფილდა.

ქრიმ-ხანი ბუიდების დინასტიის დამხობის შემდეგ (1055 წ.), პირველი იყო, რომელიც მთელ ირანს მართავდა, როგორც

ირანელი და არა თურქი, ან მონღოლი. მან თავი გამოიჩინა, როგორც ნიჭიერმა და ენერგიულმა მმართველმა. თვითონ ის წარმოშობით მომთაბარული არისტოკრატიიდან იყო, მაგრამ იგი ცდილობდა დაყრდნობოდა, არამარტო მომთაბარეებს, არამედ ბინადარ ფეოდალებს და ვაჭრებს. ვაჭრებს, განსაკუთრებით კი, სომეხ ვაჭრებს, მან მთელი რიგი პრივილეგიები მისცა. ქერიმ-ხანი ცდილობდა ხელოსნობის აღორძინებას: მის დროს დაარსდა მინის, ფაიანსისა და სხვა დიდი სახელოსნოები. განსაკუთებით გაითქვა სახელი შირაზის მინის ჭურჭელმა. იგი ფართო ექსპორტის საგანი იყო. შირაზში ნადირ-შაჰის მიერ ინდოეთიდან წამოყვანილი ხელოსნები დაასახლეს. რაიათებზე გაწერილი გადასახადები შეამცირეს. ქერიმ-ხანმა გამოსცა ფირმანი გლეხებზე ფეოდალთა თვითნებობის შეზღუდვის შესახებ. ფარსში და ირანის სამხრეთში ნაწილობრივ აღადგინეს საირიგაციო ქსელი. ეს ღონისძიებები საწარმოო ძალების აღდგენას ისახავდა მიზნად.

ქერიმ-ხანმა თავის დედაქალაქ შირაზში ახალი ნაგებობები, ბაზარი, საკრებულო მეჩეთი და სასახლე ააშენა. ქერიმ-ხანი იყო გაუნათლებელი მომთაბარე, უწიგნურიც კი, მაგრამ მას ესმოდა განათლების მნიშვნელობა და თავის ირგვლივ განათლებული ხალხი შემოიკრიბა. თავისი პოპულარობის გაზრდის მიზნით, იგი ყოველდღიურად ორ-სამ საათს უთმობდა მომჩივანთა და მთხოვნელთა მიღებას. ქერიმ-ხანი მფარველობდა შიიტებს და შიიტურ სამღვდელოებას, მაგრამ ამავე დროს ატარებდა რჯულთშემწყნარებლობის პოლიტიკას. ქერიმ-ხანმა მთელი რიგი შეღავათები მისცა ინგლისურ „ოსტ-ინდოეთის კომპანიას“: ირანში შალის ქსოვილების შემოტანის განსაკუთრებული უფლება, საქონლის ექსპორტ-იმპორტზე ბაჟებისაგან განთავისუფლება, ბუშირში სავაჭრო ფაქტორიის დაარსების უფლება. ინგლისელ ვაჭრებს, ამასთანავე წაუყენეს მოთხოვნები: ირანიდან არ უნდა გაეტანათ ოქრო და ვერცხლი, შემოტანილი ინგლისარი საქონლის — უპირატესად ქსოვილების ნაცვლად, უნდა შეესყიდათ ირანული საქონელი. XVIII ს-ის ბოლომდე ევროპული საქონლის იმპორტი

დიდი არ იყო და ირანი ჯერჯერობით არ იყო გადაქცეულ
რომელიმე ევროპული ქვეყნის ნახევრად კოლონიად, ა
დამოკიდებულ ქვეყნად. ირანის საგარეო ვაჭრობის აღორძინების
მიზნით, ქერიმ-ხანმა თურქეთს წაართვა ბასრა — სპარსეთის
ყურეში უმთავრესი პორტი (1775 წ.).

ინგლისელებმა ქერიმ-ხანის მიერ მათთვის წაყენებული
მოთხოვნები თავისთვის არახელსაყრელად სცნეს და 1770 წელს
თავისი სავაჭრო ფაქტორია ბუშირიდან ბასრაში — თურქეთის
ტერიტორიაზე გადაიტანეს. ინგლისელ ვაჭრებს წარმატებით
უწევდნენ კონკურენციას ჰოლანდიელი ვაჭრები. მათ ხელთ იგდეს
კუნძული კერაკი (ხარგი) სპარსეთის ყურეში, გაამაგრეს ის და
აკონტროლებდნენ საზღვაო გზას ბასრიდან ბუშირში და ინდოეთში;
ჰოლანდიელებმა ხარგში სავაჭრო ფაქტორია დააარსეს და
მარგალიტის ძიება დაიწყეს. მაგრამ, უკვე რამდენიმე წლის შემდეგ
ეს კუნძული ხელთ იგდო მეკობრე მირ მუხანამ (1776 წ.).

§ 36. ახალი შინაური ბრძოლები ირანში. ყაჯართა დინასტიის დაარსება

ქერიმ-ხანის სიკვდილის შემდეგ (1779 წ.) ზენდების
დინასტიის წევრებს შორის დაიწყო შინაური ბრძოლა. ქერიმ-
ხანის შვილის აბუ-ლ ფათჰ ხანის მმართველობის დროს (1779-
1782 წწ-ში იყო ნომინალურ ხელმწიფედ) ფაქტიურ ხელის-
უფლებას ერთმანეთს ეცილებოდნენ ქერიმ-ხანის ძმები და
სარდლები სადიკ-ხანი და ზექი-ხანი, აგრეთვე მათი ძმიშვილი
ალი მურად-ხანი თავიანთ მხარდამჭერ ფეოდალურ დაჯგუფე-
ბებთან ერთად. ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ გაიმარჯვა ალი
მურად-ხანმა (მბრძანებლობდა 1782-1785 წწ-ში), შემდეგ იგი
დაამარცხა მისმა ბიძაშვილმა ჯაფარ-ხანმა (1785-1789 წწ-ში),
მაგრამ მთელი რიგი ოლქების მმართველებმა იგი არა ცნეს;

ირანის სახელმწიფო კვლავ დაიშალა.

ზენდების დინასტიის განსაკუთრებით ძლიერი მოწინააღმდეგე აღმოჩნდა საჭურუსი აღა მუჰამედ-ხანი, ზემოხსენებული მუჰამედ ჰასან-ხანის შვილი (თურქული მომთაბარული ყაჯართა ტომის ასტრაბადის შტოს ბელადის შვილი). ქერიმ-ხან ზენდთან ბრძოლაში მამის დალუპვის შემდეგ, იგი როგორც მძევალი, ცხოვრობდა შირაზში, ქერიმ-ხანის სასახლეში. ქერიმ-ხანის გარდაცვალების შემდეგ, იგი გაიქცა მშობლიურ მაზენდარანში და თავის ტომს ჩაუდგა სათავეში. პატივმოყვარე და ენერგიული, უკიდურესად გაბოროტებული და სადისტურად სასტიკი აღა მუჰამედ-ხანი (1779-1797 წწ.) თავს გამოიჩენს, როგორც ენერგიული პოლიტიკოსი და ორგანიზატორი. მას წილად ხვდა ყაჯართა სამეფო დინასტიის დაარსება.

ჯაფარ-ხან ზენდის დამარცხებისა და მისთვის ისპაჰანის წართმევის შემდეგ, აღა მუჰამედ-ხანმა მოხერხებული მოლაპარაკებით თავის გარშემო შემოიკრიბა ჩრდილოეთი ირანის ხანები და მომთაბარული არისტოკრატია. თავის დედაქალაქად მან გამოაცხადა თეირანი (ძველი რეის ნანგრევებთან ახლომდებარე სოფელი), რომელიც ახლოს იყო მისი ტომის საძოვრებთან და უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-საქარავნო გზებთან. დამარცხებულ ჯაფარ-ხან ზენდი შირაზში გაიქცა, სადაც შეთქმულების შედეგად დაიღუპა. ზენდების მმართველობის ცვლის საქმეში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა „მეფეების მკეთებელი“, ქ. შირაზის ქალანთარი ჰაჯი იბრაჰიმი (ადგილობრივი დიდებულებიდან), რომლის მცდელობითაც ტახტზე დასვეს ჯაფარ-ხანის შვილი ახალგაზრდა ლუთფალი-ხანი (1789 წ.).

ირანის ფეოდალური არისტოკრატიის ორ ამკარად გამოკვეთილ დაჯგუფებას – ჩრდილოეთის ყაჯარებით და სამხრეთის – ზენდებით სათავეში, შორის ბრძოლა ყაჯართა გამარჯვებით დამთავრდა. ჰაჯი იბრაჰიმმა, რომელიც ხელმძღვანელ როლს თამაშობდა ზენდების ფეოდალურ დაჯგუფებაში, უღალატა ლუტფ ალი-ხანს და შირაზი აღა მუჰამედ-ხანს გადასცა, რის გამოც

იგი პირველი ვეზირის თანამდებობით დააჯილდოვეს. ლუტფალი-ხანი ერთხანს ქერმანში იყო ფეხმოკიდებული, მაგრამ იგი ღალატის წყალობით ტყვედ ჩაუვარდა აღა მუჰამედ-ხანს, რომელმაც იგი თავისი ხელით დააბრმავა. აღა მუჰამედ-ხანი ქერმანის მცხოვრებლებს მისთვის ჩვეული სისასტიკით გაუსწორდა ლუტფალი-ხანისათვის მხარდაჭერის გამო: ახალგაზრდა ქირმანელი ქალები თავის მეომრებს დაურიგა მონებად, ხოლო ყველა მამაკაცის დაბრმავება ბრძანა: მეომრებმა მას 20 000 დათხრილი თვალი მოუტანეს.

ირანში გაბატონებისათვის ბრძოლაში ჩრდილოეთის — ყაჯართა დაჯგუფების ფეოდალების გამარჯვება შემთხვევითი არ იყო. XVIII ს-ის განმავლობაში აშკარად გამოიკვეთა ირანის ჩრდილოეთი რეგიონების წამყვანი ეკონომიკური როლი: იქიდან გაჰქონდათ ნედლი აბრეშუმი და ბამბა რუსეთში, მასზე გადიოდა საქარავნო გზები, რომლებიც რუსეთსა და თურქეთს აკავშირებდა ირანთან და შუა აზიასთან; იქ იყო კასპიის ზღვის პორტები. ჩრდილოეთ ირანის ეკონომიკისათვის ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთთან სავაჭრო კავშირების გაფორმებას.

ირანის სამხრეთის ოლქებმა, მიუხედავად ქერიმ-ხანის დიდი მცდელობისა, ვერ მიაღწია ავღანელთა შემოსევების წინანდელ დონეს. სპარსეთის ყურის პორტებიდან საქონლის ექსპორტს იმ დროს უფრო ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე რუსეთთან ვაჭრობას. ამგვარად, ჩრდილოეთ ირანის ფეოდალები უფრო მდიდარი და ძლიერი იყვნენ სამხრეთისაზე; აქედან გამომდინარე, აღა მუჰამედ-ხან ყაჯარი ზენდების ფეოდალურ დაჯგუფებასთან ბრძოლაში ეყრდნობოდა გაცილებით დიდ მატერიალურ რესურსებს და მაშასადამე — დიდ სამხედრო ძალას. ყაჯართა დაჯგუფების გამარჯვებასთან ერთად, ირანის ტახტზე კვლავ თურქული დინასტია გაბატონდა.

აღა მუჰამედ-ხანმა ცენტრალური ხელისუფლების განსამტკიცებლად ზომები მიიღო: იგი სასტიკად გაუსწორდა ქურთისტანის, ფარსის, არაბისტანის და სხვ. დაუმორჩილებელ ხანებს

და აღადგინა შინაური ომებით დარღვეული სავაჭრო კავშირები; მან რაიათებზე ფაქტიურად ტერორისტული რეჟიმი დააწესა, მაგრამ გადასახადების მკვეთრად გაზრდა ვერ გაბედა. აღა მუჰამედ-ხანმა დიდი მნიშვნელობა მიანიჭა ამიერკავკასიის ქვეყნების დაპყრობას, რომელნიც ნადირ შაჰის სიკვდილის შემდეგ, ფაქტიურად დამოუკიდებელნი იყვნენ. ეს ქვეყნები მას აინტერესებდა, როგორც პოლიტიკური, ასევე სავაჭრო-ეკონომიკური თვალსაზრისითაც (როგორც ნედლეულის წყარო და ირანული ხელოსნური წარმოების გასაღების ბაზარი). აღა მუჰამედ-ხანს აშინებდა ერეკლე II-ის პრორუსული ორიენტაცია; იგი ქართლ-კახეთის მეფეს აფრთხილებდა გაეწყვიტა კავშირი რუსეთთან, მაგრამ უშედეგოდ. ერეკლე II-მ მტკიცედ გადაწყვიტა რუსეთის მფარველობაში ქართლ-კახეთის შესვლის საკითხი (1783 წლის გიორგიევსკის ტრაქტატი).

1795 წ. აღა მუჰამედ-ხანმა აზერბაიჯანსა და სომხეთში ილაშქრა. მან ალყა შემოარტყა ქ. შუშას, მაგრამ ვერ აიღო იგი. 1795 წ. 11 სექტემბერს მან აიღო თბილისი, სასტიკად დაარბია და აოხრა იგი, დაანგრია და ორივე სქესის 22 000 მშვიდობიანი მცხოვრები ტყვედ წაიყვანა. ეკატერინე II-ის მთავრობამ, რომელიც ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის ხანებს და ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-ს დახმარებას ჰპირდებოდა, არ შეასრულა დაპირება.

1796 წ. აღა მუჰამედ-ხანმა თეირანში გვირგვინი დაიდგა თავზე და შაჰინ-შაჰის ტიტული მიიღო. ამის შემდეგ,მან დაიპყრო ხორასანი,ბრძა შაჰრუხი შეიპყრო,აწამა და აიძულა მისთვის მიეცა დაფლული საგანძური. რუსეთის მთავრობამ დიდი დაგვიანებით გააგზავნა ამიერკავკასიაში რუსეთის ჯარი გენ. ვ. ზუბოვის სარდლობით 1796 წ., მაგრამ ეკატერინე II-ის გარდაცვალებისა და პავლე I-ის ტახტზე ასვლის შემდეგ, ჯარი უკან გაიწვიეს რუსეთში. პავლე I-მა ამიერკავკასიასთან დაკავშირებით აქტიურ პოლიტიკაზე ხელი აიღო. ამის გამო, აღა მუჰამედ-ხანი კიდევ ერთხელ, დაუბრკოლებლად შემოიჭრა ამიერკავკასიაში; ამჯერად დაიკავა ქალაქი შუშა, რომელიც მას ზურგს უმაგრებდა. მან

სიკვდილით დასჯა ათასობით თავისი მოჩვენებითი და ნამდვილი მტრები: ზოგი ძელზე გასვა, ზოგი გალიაში ვეფხვებს შეუგდო შესაჭმელად და ა.შ. აქ იგი მოკლეს 1797 წლის მაისში შეთქმულებმა, რომელთა შორის მისი კარის დიდებულები და ხანებიც იყვნენ (არის ვერსია, რომ მკვლელთა შორის იყო ვინმე მცხეთელი ანდრია — ქართველი). შეთქმულებმა მისი სიმდიდრე გაიტანეს და გაიქცნენ. მისმა ჯარმა უკან დაიხია ირანში, სადაც ალა მუჰამედ-ხანის ძმიშვილი ბაბ ხანი შაჰად გამოაცხადეს ფათალი-ხანის სახელით (ტახტზე იჯდა 1797-1834 წწ.). ირანში ხანგრძლივად გაბატონდა ყაჯართა დინასტია (1796-1925 წწ.).

§ 37. ირანის კულტურული ცხოვრება XVI-XVIII სს-ში

ამ პერიოდის ირანის კულტურულ ცხოვრებაში თანდათანობით ქრებოდა ის შემოქმედებით აღმავლობა, რაც დამახასიათებელი იყო ირანის კულტურისათვის X-XV სს-ში. ამ მოვლენის მიზეზები სათანადო სისრულით ჯერ კიდევ არაა შესწავლილი. უეჭველია, რომ სეფიანთა დროს ფანატიკური შიიტი სამღვდელოების მხრიდან დევნამ, აგრეთვე შუა აზიასთან და აღმოსავლეთის სხვა სუნიტურ ქვეყნებთან კულტურული კავშირის გაწყვეტამ, უკვე XVI-XVII სს-ში ქვეყნის ინტელექტუალურ ცხოვრებაზე უარყოფითი ზეგავლენა მოახდინა, ხოლო XVIII ს-ში ქვეყნის კულტურული ჩამორჩენილობა გარდაუვალი შედეგი იყო თითქმის განუწყვეტელი ომებისა და შინაური ბრძოლებისა, აგრეთვე ქვეყნის ეკონომიკური დაღმასვლისა. მაგრამ კულტურის ყველა სფეროში დაცემა ერთდროულად და ერთბაშად არ გამოვლენილა; ამ პერიოდში კულტურის ზოგიერთი დარგი აღორძინდა და გაიფურჩქნა კიდეც; მხოლოდ XVIII ს-ის ბოლოსათვის კულტურის დაცემა მეტნაკლებად საყოველთაო მოვ-

ლენა გახდა.

XVI-XVII სს-ის სპარსული არქიტექტურა ჯერ კიდევ წარმოდგენილია მაღალმხატვრული ძეგლებით. XVI საუკუნისაა სეფიანთა მეჩეთი არდებილში შეიხ სეფი ად-დინის, სხვა შეიხების და ამ საგვარეულოს შაჰების მავზოლეუმებით. ამ პერიოდში ისპაჰანი იქცა შესანიშნავი ხელოვნების ქალაქად. XVI ს-ში აშენდა მავზოლეუმი ჰარუნ ვილაიეთი მოზაიკით, მეჩეთი მასჯიდ-ი ალი ორიგინალური კონსტრუქციის გუმბათით და სხვა ნაგებობანი.

შაჰ აბას I-ის დროს ისპაჰანი, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ირანის დედაქალაქად და უზარმაზარ ქალაქად იქცა. მასში ნახევარ მილიონზე მეტი მცხოვრები იყო. ქალაქი ხელახლა დაიგეგმა. ფართო, სწორი ქუჩების ჩაყოლებაზე დიდებული შენობები იდგა, ხოლო ქალაქის განაპირას – პარკები. ქალაქის შუაგულში გააკეთეს სწორკუთხოვანი ფორმის ახალი მოედანი – „მაიდან-ი შაჰ“ (500 მ. სიგრძე, 160 მ. სიგანე). მოედანს გარს ერტყა კედლით ამოშენებული შავი თაბაშირით (აჰაყ-სიიაჰ) მოპირკეთებული არხები. მოედნის შუაგულში აღმართული იყო ანძა თავზე სანიშნოთი და ორი მარმარილოს ბოძი, რითაც აღნიშნული იყო მინდვრის საზღვარი პოლოს თამაშის დროს (სპ. ჩოუგან – ცხენბურთი). სამხრეთიდან მოედანს ეკვრის მასჯიდ-ი შაჰ („შაჰის მეჩეთი“. დამთავრებული (1616 წ.) – ოთხი პორტალით, ორიარუსიანი შეისრული თაღებით შემოზღუდული ეზოთი. მეჩეთის ცენტრალურ შენობას აქვს პორტალი შეისრული ნიშით, ორი მინარეთით და მაღალი გუმბათით. მეჩეთის მთელი შენობა მოპირკეთებულია სხვადასხვა ფერის მოჭიქული ფილებით. შაჰ სეფის დროს მეჩეთს შეაბეს ვერცხლის კარი და არდასტანის მარმარილოთი მოაპირკეთეს. „შაჰის მეჩეთი“ მსოფლიოს არქიტექტურული ხელოვნების ერთ-ერთი საუკეთესო ძეგლია. „შაჰის მეჩეთის“ პირდაპირ „შაჰის მოედანს“ ეკვროდა „სამეფო ბაზრის“ („კაისარიე“) შენობა ფაიანსის პორტალით და გუმბათით; აქ ჰყიდიდნენ საუკეთესო ქსოვილებს. იმავე

მოედანზე, ალა კაპუს პორტალით გამოდიოდა შაჰის დიდი სასახლე. შაჰის მოედანზე არის აგრეთვე სადრის მეჩეთი (ამჟამად იგი ცნობილია შეიხ ლუთფულლაჰის მეჩეთის სახელით) მაღალმხატვრული დეკორირებით, ფაიანსის მოზაიკით და ისპაჰანში ყველაზე ლამაზი გუმბათით (1602 წ. აშენებული). შაჰ აბას II-ის დროს შაჰის მოედანზე ააშენეს პავილიონი კურანტებით, რომელიც ყოველ საათში რეკავდა. „შაჰის მოედანი“ მთლიანობაში წარმოადგენდა მსოფლიოს ერთ-ერთ საუკეთესო არქიტექტურულ ანსამბლს, რომელიც ვერსალის ცნობილ ანსამბლზე საუკუნენახევრით ადრე აშენდა. იტალიელი მოგზაური პიეტრო დელა ვალე, რომელიც აღტაცებული იყო შაჰის მოედნის არქიტექტურული ანსამბლით, რომში ნავონას განთქმულ არქიტექტურულ ანსამბლთან შედარებით მას უპირატესობას ანიჭებდა.

შაჰ აბას I-ის დროინდელი ისპაჰანის ერთ-ერთ საუკეთესო ძეგლად ითვლება მას-უდბეგის მეჩეთი. შაჰ აბას I-ის დროსვე ჩატარდა სამუშაოები ისპაჰანის ძველი კათედრალური მეჩეთის („მასჯედ-ი ჯუმა“) რესტავრაციისა და დეკორირებისათვის. შაჰ აბას I-ის დროს აშენდა აგრეთვე დიდი ხიდი მდ. ზაინდერუდზე, რომელიც ამშენებლის, ცნობილი მხედართმთავრის ალავერდი-ხანის (უნდილაძე) ხიდის სახელით არის ცნობილი. ეს ხიდი 33 მალიანია, 300 მეტრის სიგრძის და 14 მეტრამდე სიგანის. იმავე შაჰის დროს გაშენდა ისპაჰანის გარეუბანი „ახალი ჯულფა“ („ჯულფ-ე ნოუ“ — სპარს., „ნორ ჯულა“ — სომხ.) სომხური ვაჭრულ-ხელოსნური მოსახლეობით, რომლებიც ძალით გამოასახლეს არაქსზე მდებარე სომხური ქალაქიდან — ძველი ჯულფადან. ახალ ჯულფაში საყურადღებო არქიტექტურული ძეგლია სომხური კათედრალური ტაძარი — ცენტრალურგუმბათიანი, სომხურ-სპარსული შერეული სტილით ნაგები შენობა. იმავე შაჰის დროსვე ისპაჰანის გარეუბანში აშენდა შეიხ ბაბა რუქნ ად-დინის მავზოლეუმი — ხუთკუთხიანი ნაგებობა; მრავალწახნაგა პირამიდისებური გუმბათით, რომელიც საერთო ფი-

რუზისფერ ფონზე მოპირკეთებული იყო ლურჯი, თეთრი და შავი ფერის ფაიანსის ფილებით; შაჰ აბას I-ის დროსვე აშენდა ქალაქგარეთა სასახლეები ჩაჰარ-ბაღისა და ჰაზარ ჯერიბის პარკებში პავილიონებითა და შადრევნებით.

შაჰ აბას I-ის მემკვიდრეების დროს აგებული ისპაჰანის ძეგლებიდან აღსანიშნავია XVII ს-ის II ნახევარში აგებული მავზოლეუმების ჯგუფი „დარბი იმამი“ და შაჰ სულთან ჰუსეინის მიერ თავისი დედის პატივსაცემად აგებული მედრესე „მადარ-ე შაჰი“ („შაჰის დედა“) დამთავრდა 1714 წ. მაღალი პორტალით და დიდებული გუმბათით. თავისი დახვეწილი პროპორციებით და ფაიანსის ორნამენტის სილამაზით ეს მედრესე სპარსული არქიტექტურის საუკეთესო ნიმუში იყო. ისპაანის არც ერთ ძეგლს არ გამოუწვევია ევროპელი მოგზაურების ასეთი აღტაცება, როგორც ამ მედრესეს. XIX ს-ის ფრანგი მწერალი პ. პოტი წერდა, რომ ამ ძეგლისათვის დამახასიათებელია „ორნამენტების სირთულე დეტალებში. საბოლოო ჯამში სისადავისა და სიმშვიდის შთაბეჭდილება იქმნება: ასეთია აქ, ისევე როგორც ყველგან, სპარსული ხელოვნების უზარმაზარი საიდუმლოება“.

შაჰ აბას I-ის დროს სააღმშენებლო ძეგლებს შორის ისპაჰანის გარეთ – მაზანდარანსა, ფაროჰაბადსა და აშრაფში გამოირჩევა სასახლეები და კასპიის ზღვის სანაპიროს გაყოლებაზე დიდი, 270 კმ. სიგრძის, ქვის დიდი ფილებით მოგებული შარაგზა.

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ქერიმ-ხან ზენდმა შირაზში ააშენა სასახლე, მეჩეთი, ბაზარი, მავზოლეუმები პოეტების – სა ადისა და ჰაფეზის საფლავებზე და მავზოლეუმი ისპაჰანში. ეს ნაგებობები ისეთი სრულყოფილი არაა, როგორიც XVII საუკუნისა და XVIII საუკუნის დასაწყისის ძეგლები. XVIII ს-ის ბოლოსათვის სპარსული არქიტექტურის დაცემა უკვე აშკარა იყო.

მინიატურის ხელოვნებამ ირანში ახალ აყვავებას მიაღწია XVI ს-ში და XVII ს-ის პირველ მეოთხედში. XVI ს-ში არსებობას აგრძელებს XV ს-ში ჩამოყალიბებული მინიატურის

სკოლა, რომელიც დიდი ბეზჰადის ტრადიციების ერთგული იყო. თვითონ ბეზჰადი, სეფიანთა სახელმწიფოს წარმოშობის შემდეგ, გადავიდა მის დედაქალაქ თავრიზში, სადაც ივი შაჰ ისმაილ I-მა დააყენა ახლად ჩამოყალიბებული სამხატვრო აკადემიის სათავეში. ბეზჰადი სასახლის კარის მხატვრად დარჩ შაჰ ისმაილ I-სა და შაჰ თამაზ I-ის დროს, სიკვდილამდე (1533 ან 1536 წწ.). ბეზჰადიმ და მისმა ნიჭიერმა მოწაფემ აღა მირეკიმ, საფუძველი ჩაუყარეს თავრიზის მხატვრულ სკოლას. აღა მირეკიმ, სხვათა შორის, მინიატურებით დაასურათა XII ს-ის დიდი პოეტის ნიზამის თხზულებების ხელნაწერები (ინახება ბრიტანეთის მუზეუმში). აღა მირეკის საუკეთესო მინიატურე „მუჰამედის ამაღლება“ – ესაა სპარსული მინიატურის საუკეთესო ნიმუში. მასში განსაკუთრებით კარგია ფერთა შეხამება: ღია ლურჯი ცა, ოქროსფერი ნიადაგი, მუქი ვერცხლისფერი ნაკადულები; იმ დროს, როდესაც ბეზჰადისთან იშვიათად გვხვდება ქალის ფიგურები, აღა მირეკისთან ქალთა სახეებს დიდი ადგილი უკავია.

მინიატურის თავრიზის სკოლის გამოჩენილი ოსტატი იყო ბეზჰადისა და აღა მირეკის მოწაფე სულთან მუჰამედი. მან მონაწილეობა მიიღო „შაჰ-ნამეს“ ძვირფასი ხელნაწერის (1537 წ.) მინიატურებით დასურათებაში (სულ 256 მინიატურა იანხება პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში). სულთან მუჰამედის მინიატურები სიცოცხლითაა სავე. წმინდა ირანული იერსახის ოსტატს განსაკუთრებით უყვარდა აყვავებული ხეების ქვეშ მსხდომი ჭაბუკების გამოსახვა. ჭაბუკები გამოსახულნი არიან განზე გაზიდული თვალებით, მორკალული წარბებით და სახეზე რბილი ღიმილით, ვიწრო, ელეგანტურ ტანსაცმელში. სულთან მუჰამედი ირანული არისტოკრატიის ბედნიერი, უზრუნველი ცხოვრების მხატვარია.

სულთან მუჰამედის მოწაფე ოსტატი მუჰამედი (XVI ს-ის II ნახევარი), თავის მასწავლებლისაგან განსხვავებით, ძირითადად ხალხის ცხოვრებიდან აღებულ სიუჟეტებს ხატავდა: გლეხი, რომელიც ხარებით ხნავდა მინდორს, მწყემსი ძაღლით და სხვ.

მუჰამედის მინიატურებზე ფიგურები, სახეები, ბუნება და სხვ. გამოირჩევა ცხოვრების რეალისტური ასახვით. თავრიზის სკოლის სხვა მხატვრებს შორის გამოირჩევა მხატვარი ქალი ბიბიჯე მერვიდან. თავრიზის სკოლის მხატვრები არ იფარგლებოდა მხოლოდ მინიატურით, ისინი წიგნების ლაქით დაფარული ყდების მომხატველებიც იყვნენ; ამავე დროს აკეთებდნენ ესკიზებს ხალიჩებისათვის.

ბეჰზადის მოწაფემ, უსტად მაჰმუდმა (XVI ს-ის პირველი ნახევარი) საფუძველი ჩაუყარა მხატვართა ბუხარის სკოლას, სადაც მანამდე არ იყო მყარი მხატვრული ტრადიცია.

XVII ს-ის დასაწყისში შაჰ აბას I-მა ისპაჰანში დააარსა სამხატვრო აკადემია, რომლის ბაზაზეც ჩამოყალიბდა ისპაანელი მხატვრების სკოლა. შაჰ აბას I-მა, ირანის ისტორიაში პირველად დაიწყო რომში მოსწავლე სტიპენდიანტების გაგზავნა იტალიური მხატვრობის შესასწავლად (ამასვე აკეთებდნენ შემდეგ მისი მემკვიდრეებიც). ამ სტიპენდიანტებს შორის განსაკუთრებით ცნობილი იყო მუჰამედ ზამინი, რომელიც XVII ს-ის 40-იან წლებში რომში სწავლობდა და იქ ფარულად მიიღო ქრისტიანობა. იგი ირანში დაბრუნდა შაჰ აბას II-ის კარზე, მაგრამ მალე გადავიდა ინდოეთში, მუშაობდა „დიდი მოგოლის" შაჰ ჯეჰანის და სხვა ინდო-მუსლიმი ხელმწიფეების კარზე. 1675 წ. მუჰამედ ზამანი ირანში დაბრუნდა. მან მინიატურებით დაასურათა „შაჰნამე" და ნიზამის პოემები; გარდა ამისა, იტალიელი მხატვრების სურათების რამდენიმე ასლი გადაიღო და ლათინურიდან სპარსულად თარგმნა თხზულებები.

„ფრანგული" (არსებითად იტალიური) სამხატვრო სკოლის გავლენა ისპაჰანის სკოლის მხატვრებზე აისახა, არა მარტო მათ მხატვრულ ხერხებში, არამედ სპარსული მხატვრობისათვის მანმადე უცხო სიუჟეტებშიც; მაგ., „ბრმები", „ქრისტეს დატირება" და სხვ.

ისპაჰანის სკოლის უდიდესი მხატვარი იყო რიზა აბასი – უფროსი: მინიატურისტი და კალიგრაფი. მისი მინიატურე-

ბისათვის დამახასიათებელია ხაზების სიზუსტე და ფერების განსაკუთრებული კომბინაცია – მოწითალო და ცისფერის შეხამება. რიზა აბასის ზოგიერთი მინიატურა დასავლეთ ევროპაში XVII ს-ის 30-იან წწ-ში უკვე ცნობილი იყო და ხდებოდა მათი რეპროდუქცირება. მისი თანამედროვე იყო მოჰამედ რიზა თავრიზიდან (გარდ. 1627 წ.), რომელიც ისპაჰანში და კონსტანტინოპოლში მუშაობდა. ამავე სკოლის მნიშვნელოვანი მხატვარი იყო აგრეთვე მუ ინ მუსავირი, რომელმაც, სხვათა შორის, რეზა აბასის პორტრეტი დახატა. ისპაჰანის სკოლისათვის დამახასიათებელია პორტრეტული მინიატურები – განსაკუთრებით, ლამაზი ჭაბუკებისა და ახალგაზრდა ქალების პორტრეტები – ეფექტურ პოზებში და ბრწყინვალე თავსაბურავებში (კერძოდ, ჭაბუკები მაღალ ჩალმებში) და კოსტიუმებში, რომლებიც „ფრანგული“ კოსტიუმების მიბაძვით იყო დახატული.

XVII ს-ის ბოლოდან აღინიშნება სპარსული მინიატურული ხელოვნების ძლიერი დაცემა, თუმცა მისი მხატვრული ტრადიციები XVIII-XIX სს-ში შემოინახა, მაგრამ მინიატურისტები მონურად ბაძავდნენ წინა საუკუნეების დიდოსტატებს, არ ჰქმნიდნენ არაფერს ახალს.

კალიგრაფიის ხელოვნება XVI-XVII სს. ირანში ჯერ კიდევ მაღალ დონეზე იყო. შაჰ ისმაილ I-ის კარის კალიგრაფის მაჰმუდ ნიშაბურიდან დაწყებული ცნობილია კალიგრაფიის მთელი რიგი ოსტატების სახელები. XVI ს-ის ბოლოს ყადი აჰმედ იბნ მირ მუნში ალ-ჰუსეინმა კალიგრაფების და მხატვრების შესახებ სპეციალური ტრაქტატი დაწერა. იმავე საუკუნეში განთქმული იყო ხელნაწერის გაფორმების ხალოვნება: ოქროს მტვრით (აფშან) ფონის დაფარვა, ორნამენტირება, ტყავის ყდაში ჩასმა და სხვ. XVIII ს-ში ხელოვნების ეს დარგიც დაეცა.

XVII ს-ში კედლების მოპირკეთება ფაიანსის მოზაიკის ფილებით ჯერ კიდევ მაღალ დონეზე იყო. შესანიშნავია „ჩეჰელ სოთუნის“ პავილიონის მოპირკეთება: სცენები შეყვარებული ჭაბუკებით და ქალიშვილებით. კვიპაროსებსა და ბუჩქებში გამო-

სახული ფიგურებით. XVIII ს-ში ხელოვნების ეს დარგი დაკნინდა.

XVI-XVII სს-ში მაღალ დონეზე იყო ხალიჩების ქსოვის ხელოვნება. ამ პერიოდის სპარსული ხალიჩები შეიძლება ორ ჯგუფად დავყოთ: კარის ხელოსნების ნაწარმი და ხალხური შემოქმედება (ნაწილობრივ მომთაბარეთა ხელოვნება). ალსანიშნავია უზარმაზარი ხალიჩა, რომელიც შესრულებულია ოსტატ მას უდი ქაშანის მიერ არდებილის სეფიანთა მეჩეთისათვის (ყურადღებას იპყრობს სხვადასხვა ფერის მდიდრული მცენარეული ორნამენტი ცისფერ ფონზე). ცნობილია სპარსული ხალიჩების რამდენიმე ჯგუფი სტილიზირებული ცხოველური და მცენარეული ორნამენტით. XVI-XVII სს სამხრეთ ირანული ხალიჩები გა ნიცდიან ინდურ გავლენას; ამ პერიოდის სპარსული ხალიჩები სათვის უცხო არ არის ჩინურის გავლენაც.

XVI-XVII სს სპარსული მოხატული ქსოვილები გამოირ ჩეოდნენ ნახატის მაღალი ხელოვნებით და ფერთა სიმდიდრით. ამ ქსოვილებში იგრძნობა თავრიზის და ისპაჰანის მინიატურის სკოლის ძლიერი გავლენა. გამოყენებითი ხელოვნების ეს დარგი XVIII ს-ში დაქვეითდა.

თუ ხელოვნების ზემოთჩამოთვლილ დარგებში დაცემა დაიწყო XVII ს-ის ბოლოდან, ან XVIII ს-ში, მხატვრული ლიტერატურის სფეროში ეს პროცესი შეინიშნება XVI ს-ის დასაწყისიდან — მალევე უკანასკნელი დიდი სპარსელი პოეტის — ჯამის სიკვდილის შემდეგ. მართალია, წინა ეპოქის პოეტების მიერ შემუშავებული მხატვრული ტრადიციები და სრულყოფილი ლექსის ფორმა XVI-XVIII სს-ში შემორჩენილი იყო, მაგრამ ეს ფორმა გაიყინა და თვითმიზნად გადაიქცა: ხელოვნურობასა და ფორმის ღვლარჭინობის განვითარებას თან სდევდა შინაარსის უკიდურესი გაღარიბება და ორიგინალურობის დაკარგვა. ახალი იდეები და სიუჟეტები აღარ არის. პოეტები ახდენილ სუფიური პოეზიის სახეებისა და ალეგორიების გადამღერებას ბაძავდნენ XI-XV სს ძველ ოსტატებს, სესხულობდნენ მათგან სიუჟეტებს,

ან თხზავდნენ გრძელ ჰიმნებს შიიტური იმამების სადიდებლად.

XVI ს-ის პოეტებიდან განსაკუთრებით ცნობილნი არიან: ხატიფი (გარდ. 1521 წ.) – ავტორი პოემისა თემურის შესახებ – „შაჰ-ნამეს“ მიბაძვაა; ხალილ ასტრაბადი (გარდ. 1532 წ.) – ავტორი პოემისა „შაჰ ო გადა“ („მეფე და მათხოვარი“) – ვარიაციები ძველ სუფიურ თემაზე; ყასიმი (გარდ. 1572 წ. შემდეგ) – ავტორი პოემებისა, რომელთა სიუჟეტები ბევრი ადრინდელი პოეტის შემოქმედებიდან არის დამუშავებული: „ლეილა და მაჯნუნი“ და სხვ. აგრეთვე პოემები შაჰ ისმაილ I-ის შესახებ: „შაჰ-ნამეი შაჰ ისმაილ“; ზულალი (გარდ. 1616 წ.) – ავტორი შვიდი პოემისა საერთო სათაურით „საბ საი იარე“ („შვიდი პლანეტა“), რომლეთაგან საუკეთესოა მეშვიდე – „სულთან მაჰმუდი (ღაზნევი) და აიაზი“; შეიხი ბეჰა ად-დინ ბეჰაი ამალი (გარდ. 1621 წ.) – ცნობილია სუფიურ-დიდაქტიკური მოთხრობების კრებულით „ქეშკული“. (ქეშკული – ესაა ქოქოსის კაკლისაგან გაკეთებული ფინჯანი, რასაც სპარსელი დერვიშები მოწყალების შესაგროვებლად იყენებდნენ). სა იბ ისპაჰანი – ბევრი ღაზელის ავტორი, უმეტესად მიმბაძველობითი ხასიათისაა, დაუმსახურებლად იწოდებოდა თავის ეპოქის ჰაფეზად.

სპარსულმა პოეზიამ XVI ს-ში ინდოეთში ჰპოვა თავშესაფარი. იქ მოღვაწეობდნენ თვალსაჩინო სპარსელი პოეტები ურფი – წარმოშობით შირაზიდან (გარდ. 1591 წ.) და ფეიზი (გარდ. 1595 წ.). XVIII ს-ის ირანში კი სპარსული პოეზია სავსებით დაეცა.

სპარსულმა ისტორიოგრაფიამ XVIII ს-ის შუა ხანებამდე მოგვცა მთელი რიგი ფასეული შრომები, თუმცა ეს ნაშრომები მეტწილად უგემოვნო ხატოვანი სტილით იყო დაწერილი. XVIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ამ სფეროშიც შეინიშნება დაქვეითება.

ზუსტი მეცნიერების სფეროში (მათემატიკა, ასტრონომია, მედიცინა) უკვე XVI ს-დან არაფერი ახალი არ შექმნილა. ერთადერთი ფაქტი, რაც ამ სფეროში ყურადღებას იმსახურებს, იყო ჯერ კიდევ ყაზან-ყაენის დროს მარაღაში აშენებული ობ-

სერვატორიის აღდგენის ცდა შაჰ იმაილ I-ის დროს. შემდეგ, რელიგიური რეაქციის მხრიდან ზეწოლის შედეგად ზუსტი მეცნიერების სფეროში შემორჩენილი წინა საუკუნეების მემკვიდრეობა XVIII ს-ში თითქმის გაქრა. იგი შეცვალა ოფიციალური შიიტური ღვთისმეტყველების სპოლასტურმა ლიტერატურამ. რა თქმა უნდა, ასეთ ვითარებაში სპარსულ საერო ფილოსოფიას არ შეეძლო განვითარება. იგი იდევნებოდა შიიტური სამღვდელოების მიერ და მოსასპობად იყო განწირული, მაგრამ სანამ მოისპობოდა, მიუხედავად არახელსაყრელი პირობებისა, მაინც გაიელვა ფილოსოფოს შირაზის სახით (გარდ. 1641 წ.). ღრმა და ორიგინალურად მოაზროვნე სადრი ისლამის დაარსებული წყობილების წინააღმდეგ მიმართულ თავის რადიკალურ თვალსაზრისს ძნელადგასაგები ენით და ალეგორიულად გადმოგვცემდა. სადრის დიდი ნაშრომი „ალასფარ ალ-არბა;ა“ („ოთხი წიგნი“) არაბულადაა დაწერილი. მან შემდგომში ადრინდელი ბაბიდების მოძღვრებაზე მოახდინა გავლენა. სადრის მოწაფე აბდ არ-რეზაყ ლაჰიჯი თავისი მასწავლებლის პოპულარიზაციას ეწეოდა, მაგრამ დევნის თავიდან აცილების მიზნით, ცდილობდა მისი მოძღვრების შეგუებას შიიტურ ისლამთან.

პერიოდის შედეგები

ირანი – ოდესღაც ეკონომიკურად და კულტურის თვალსაზრისითაც მაღალგანვითარებული ქვეყანა, რომელიც IX-XII სს-ში ბევრად მაღლა იდგა ევროპის ქვეყნებზე – XVIII ს-ის ბოლოს ჩამორჩენილ ქვეყნად გადაიქცა და უკვე არანაირი თვალსაზრისით აღარ შეიძლებოდა მისი შედარება ევროპულ სახელმწიფოებთან, რომლებშიც კაპიტალისტურმა ურთიერთობამ

ან უკვე გაიმარჯვა (ინგლისი, ჰოლანდია, საფრანგეთი...), ანდა ვითარდებოდა, როგორც წყობა (რუსეთი). ირანის ამ სისუსტემ ის გამოიწვია, რომ XVIII ს-ის ბოლოსათვის ევროპულმა სახელმწიფოებმა ირანზე ეკონომიკური და პოლიტიკური დაწოლა გააძლიერეს (განსაკუთრებით ინგლისმა — მწარმოებლური კაპიტალიზმის ქვეყანამ). XIX ს-ის განმავლობაში ირანი თანდათანობით გადაიქცა დამოკიდებულ ქვეყანად, ხოლო შემდეგ კი ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების ნახევრად კოლონიად.

ლიტერატურა

შესავალი

1. Бартольд В.В., К истории крестьянских движений в Персии. Академик В.В. Бартльд, Сочинения, VII, М., 1971.
2. Бартольд В.В.,К вопросу о феодализме в Иране. Академик В.В. Бартльд, Сочинения, VII, М., 1971.
3. Заходер Б.Н., Иран при Сасанидах, Исторический журнал, № 12, 1938.
4. Пигулевская Н.В., Проблема распада рабовладельческого общества и формирования феодальних отношении на Ближнем Востоке. „Вопроси истории", № 6, 1953.
5. ვ. გაბაშვილი, ფეოდალიზმის გენეზისის პრობლემა, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
6. ვ. გაბაშვილი, აღმოსავლური ფეოდალიზმის გენეზისის პრობლემა, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963.
7. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, თბ., 1958.
8. ვ. გაბაშვილი, შუა საუკუნეების ახლოაღმოსავლური ქალაქი (პერიოდიზაციის ცდა), ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, II, თბ., 1970.
9. ვ. გაბაშვილი, შუა საუკუნეების ახლოაღმოსავლური კულტურა (პერიოდიზაციის ცდა), აღმოსავლური კრებული, თბ., 1980.

თავი I-II

1. История Ирана, ред. Проф. М.С. Иванов, Москва, 1977.
2. История стран зарубежной Азии в средние века, Москва, 1970.
3. Луконин В.Г., Культура Сасанидского Ирана, Москва, 1969.
4. Луконин В.Г., Иран в III веке, Москва, 1979.
5. Луконин В.Г., Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987.

6. Пигулевская Н.В., Города Ирана в раннем средневековые, Москва-Ленинград, 1956.
7. Пигулевская Н.В., Византия на путях в Индию, Москва-Ленинград, 1951.
8. Пигулевская Н.В., Арабы у границ Византии и Ирана в IV-VI вв., Москва-Денинград.
9. Пигулевская Н.В., Византия и иран на рубеже VI-VII веков. Труды Института востоковедения, 1946, XLVI.
10. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М., История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Ленинград, 1958.
11. ვ. გაბაშვილი, სასანური ირანის სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
12. ვ. გოილაძე, ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბ., 1991.
13. ს. კაკაბაძე, ვახტანგ გორგასალი, თბ., 1959.
14. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973.
15. არდაშირ პაპაკის ძის საქმეთა წიგნი, ფალაურიდან თარგმნა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო თეო ჩხეიძემ, „მეცნიერება“ თბ., 1975.
16. თ. ჩხეიძე, აღზრდის ინსტიტუტი სასანურ ირანში, თბ., 1979.
17. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თხზულებანი 12 ტომად, თბ., 1979.
18. ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, I, თბ., 1979.
19. ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, შრომები, I, თბ., 1949.

თავი III

1. Бартольд В.В., Сочинения, VI, М., 1966.
2. Беляев Е. Л., Арабы, ислам и арабский халифат в ранее средневековиье, Москва, 1965.

3. Мэри БойС, Зороастрицы. Верования и обычай, Москва, 1988.
4. Фон Грюнебаум, Классический ислам, Москва, 1988.
5. История Ирана, ред. Проф. М.С. Иванов, Москва, 1977.
6. История стран зарубежной Азии в средние века, Москва, 1970.
7. История стран Азии и Африки в средние века, часть 1, Москва, 1987.
8. Колесников А.И., Завоевание Ирана арабами, Москва, 1982.
9. Массэ, Ислам, Москва, 1962.
10. Петрушевский И.П., Ислам в Иране в VII-XV веках, Ленинград, 1966.
11. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М., История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Ленинград, 1958.
12. ვ. გაბაშვილი„ არაბები, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
13. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1983.
14. ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, შრომები, II, თბ., 1952.
15. ს. ჯანაშია, შრომები, V, თბ., 1987.

თავი IV

1. Бартольд В.В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Академик В.В. Бартльд, Сочинения, I, М., 1963.
2. Гафуров Б.Г., Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, Москва, 1972.
3. История Ирана, ред. Проф. М.С. Иванов, Москва, 1977.
4. История стран зарубежной Азии в средние века, Москва, 1970.
5. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М., История Ирана с древнейших

времен до конца 18 века, Ленинград, 1958.
6. Якубовский А. Ю., Восстание Муканы. Советское востоковедение, т. V, Москва, 1948.
7. ვ. გაბაშვილი, არაბთა სახალიფო VII-VIII საუკუნეებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
8. ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთი X-XII საუკუნეებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
9. ე. სიხარულიძე, აბასელთა სახალიფოს სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება VIII–IX საუკუნეებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.

თავი V

1. Бартольд В.В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Академик В.В. Бартльд, Сочинения, I, М., 1963.
2. Бартольд В.В., Очерк истории турменского народа.. Академик В.В. Бартльд, Сочинения, II, часть I, М., 1963.
3. Гафуров Б.Г., Тджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, Москва, 1972.
4. История Ирана, ред. Проф. М.С. Иванов, Москва, 1977.
5. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М., История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Ленинград, 1958.
6. Строева Л.В., Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв., Москва, 1978.
7. Энгельс Ф.Р., Людвиг Фейербах. Соч. Т. XIV.
8. Энгельс Ф.Р., Крестьянская война в Гермфнии, Москва, 1952.
9. Маркарян С.А., Сельджуки в Иране XI века, Саратов, 1991.
10. Якубовский А. Ю., Сельджукское движение и туркмены в XI веке. Известия АН СССР. Отдел общественных наук, №4, 1934.
11. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, თბ., 1971.

12. ვ. გაბაშვილი, თურქ-სელჩუკების შემოსევები და ბატონობა, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
13. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, თბ., 1958.
14. გარდიზი, „ზეინ ალ-ახბარ“, სპარსული საისტორიო ტექსტები, ქრესტომათია, I, შეადგინეს ჯემშიდ გიუნაშვილმა და დავით კაციტაძემ, თბ., 1972.
15. ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968.
16. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბ., 1983.

თავი VI

1. Али-заде А.А., Социально-экономическая политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку, 1956.
2. Бабаян Л.О., Социально-экономическая политическая история Армении XIII-XIV вв., М., 1956.
3. Бартольд В.В., Образование империи Чингиз-хана. Сочинения, I, М., 1963
4. Бартольд В.В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Академик В.В. Бартльд, Сочинения, I, М., 1963.
5. Бартольд В.В., Персидская надпись на стене анийской мечети мануче. Сочинения, I, М., 1963
6. Бартольд В.В., История туркестана. Сочинения, II, часть II, М., 1963.
7. Бартольд В.В., Улугбек и его время. Сочинения, II, часть II, М., 1964.
8. Большаков Г., Средневековый горгд Бллижнего Востока, VII , середина XIII в., М., 1984.
9. Гордлевский В.А., Стамбул в XVI веке, Сочинения, IV, М., 1968.
10. Беленицкий А.М.,Белтович И.Б., Большаков О.Г., Средневековый горгд Средней Азии, Л., 1975.

11. Мец Адам. Мусульманский ренесансб М., 1966.
12. Петрушевский И.П., Феодальное хозяйство Рашид ад-дина. Вопросы истории, 4, 1951.
13. Петрушевский И.П., Земледелие и аграрниые отношения в Иране XIII-XIV вв., М., 19560.
14. Петрушевский И.П., Государство Азербайджана в XV веке, ССИА, вып. 1, Баку, 1949.
15. Петрушевский И.П., Великий патриот Ширваншах Ибрагимб Баку, 1942.
16. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М., История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Ленинград, 1958.
17. Якубовский А. Ю., Тимур и его время. Тревер К.В. Якубовский А.Ю., Воронец М.Э., История народов Узбекистана, т.1, Ташкент, 1960, стр. 345-368.
18. Якубовский А. Ю., Самарканд при Тимуре и тимуридах, Л., 1933.
19. Якубовский А. Ю., Тимур (опыт краткой характеристики), Вопросы истории, 8-9, 1946.
20. ნ. ბერძენიშვილი, თათართა ბატონობის ხანა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966.
21. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, თბ., 1958.
22. ვ. გაბაშვილი, მონღოლები, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდა, თბ., 1957.
23. ვ. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
24. ვ. გაბაშვილი, ილხანთა ირანი XIV ს-ის პირველ ნახევარში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
25. დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969.
26. დ. კაციტაძე, საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე, თბ., 1975.
27. რ. კიკნაძე, ულულ-ბეგი, თბ., 1968.

28. კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე, თბ., 1974.
29. ი. ცინცაძე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, თბ., 1960.
30. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბ., 1966.
31. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI-XV საუკუნეები, თბ., 1949.

თავი VII

1. Арунова М.Р., Ашрафян К.З., Государство Надир-шаха Ашфара, М., 1958.
2. Ашурбейли Сара, Государство Ширваншахов, Баку, 1983.
3. Зулалян М.К., Армения в первой половине XVI в., М., 1971.
4. . История Ирана, ред. Проф. М.С. Иванов, Москва, 1977.
5. История стран зарубежной Азии в средние века, Москва, 1970.
6. История стран *зарубежного востока средние века, Москва, 1970.*
7. Куция К.К., Социально-экономическая структура и социальная борьба в городах Сефевидикого Ирана, Тб., 1990.
8. Миклухо-Маклай Н.Д., О налоговой политике шаха Аббаса 1, Советское востоковедение, т. VI в., М.-Л., 1949.
9. Натрошвили Т.Г., От машрика до магриба, М., 1978.
10. Папазян А.Д., Аграрные отношения в восточной Армении в XVI-XVII веках, Ереван, 1970.
11. Петрушевский И.П., Ислам в Иране в VII-XV веках, Ленинград, 1966.
12. Петрушевский И.П., Очерк по истории феодальниых отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Ленинград, 1949.
13. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М., История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Ленинград, 1958.

14. Тер-Мкртичиан Л.Х., Армения под властью Надир-шаха, М., 1963.
15. Эфендиев О.Л., Образование Азербайджанского государства Сефевидов, Баку, 1962.
16. ნ. ბერძენიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე, საქართველო ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967.
17. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, საქართველო ისტორიის საკითხები, V, თბ., 1971.
18. ვ. გაბაშვილი, ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა ირანისა და ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
19. ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან (საქართველო და ანტიოსმალური კოალიციები XVI-XVII სს.,) მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ., 31, თბ., 1954.
20. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, თბ., 1958.
21. ვ. გაბაშვილი, სეფიანთა სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
22. ვ. გაბაშვილი, უნდილაანთ ფეოდალური სახლი XVI-XVII სს ირანში (ქართული წყაროების მიხედვით), ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972.
23. ნ. გელაშვილი, ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1995.
24. დ. კაციტაძე, ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან და რუსეთთან საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის ისტორიიდან (XVII-XVIIIსს), თბ., 1992.
25. დ. კაციტაძე, ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თსუ, შრომები, 108, თბ., 1964.
26. დ. კაციტაძე, XVI–XVII საუკუნეთა სპარსული დოკუმენტური წყაროები საქართველოს ისტორიისათვის, კავკასიურ-ახლოაღმო-

სავლური კრებული, II, თბ., 1962.
27. დ. კაციტაძე, ირან-ოსმალეთის ომები და საქართველო XVI ს-ის II ნახევარში,ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1984.
28. კ. კუცია, ამქრები XVII-XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში, თბ., 1984.
29. კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრებ, თბ., 1966.
30. კ. კუცია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI-XVIII საუკუნეებში, თბ., 1976.
31. კ. კუცია, კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963.
32. კ. კუცია, ისფაჰანის ქართველი ტარუღები (1618-1722), მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972.
33. თ. ნატროშვილი, მაშრიყით-მაღრიბამდე, თბ., 1991.
34. მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII სს., თბ., 1971.
35. ნ. სურგულაძე, სეფიანთა ირანის ცენტრალური მმართველობა, თბ., 1990.
36. კ. ტაბატაძე, ამიერკავკასიის ქვეყნები და სეფიანთა სახელმწიფო (შაჰ-თამაზ I-ის „თეზქერეს“ მიხედვით), ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
37. კ. ტაბატაძე, შერეფ-ხან ბითლისის ცნობები საქართველოს შესახებ, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, II, თბ., 1962.
38. ი. ტაბაღუა, მასალები XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ისტორიისათვის, თბ., 1982.
39. ზ. შარაშენიძე, ირანი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, თბ., 1970.
40. ლ. შენგელია, ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს, თბ., 1973.
41. ვ. ჩოჩიევი, ირან-ოსმალეთის 1639 წლის ზავი და საქართველო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თ., 1957.
42. ვ. ჩოჩიევი, ირან-ოსმალეთის 1554 წლის დროებითი ზავი, აღმოსავლური ფილოლოგია, ტ. III, თბ., 1973.

43. ნ. გელაშვილი, სეფიანთა ირანის რელიგიური პოლიტიკის ისტორიიდან, ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, II, თბ., 1999.
44. კ. კუცია, გურჯისტანის ვალი, ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, II, თბ., 1999.

სარჩევი

წინასიტყვაობა 5
შესავალი. აღმოსავლური ფეოდალიზმის გენეზისის ფეოდალური ურთიერთობის პერიოდიზაციის პრობლემა 6

თავი I. სასანიანთა ირანის წარმოშობის დრო და პირობები 13

თავი II. ირანი III-VII საუკუნეებში 21
§ 1. ირანი III-V საუკუნეებში 21
§ 2. ირანის საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილება III-V საუკუნეში 35
§ 3. რელიგია სასანიანთა ირანის სახელმწიფოში 38
§ 4. მაზდაქელთა მოძრაობა 41
§ 5. ხოსრო I ანუშირვანის რეფორმები 46
§ 6. ირანი VI-VII საუკუნეებში 50
§ 7. სასანიანთა ირანის სახელმწიფო მმართველობა VI საუკუნის II ნახევარსა და VII საუკუნის დასაწყისში 58
§ 8. ქალაქები, საქალაქო ცხოვრება 59
§ 9. სასანიანთა ირანის კულტურა 62

სასანიანთა დინასტიის მეფეები 66

თავი III. არაბთა მიერ ირანის დაპყრობა 68
§ 1. არაბთა მიერ ირანის დაპყრობის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური წანამძღვრები 69
§ 2. არაბთა მიერ ირანის დაპყრობა 83

თავი IV. ირანი VII საუკუნის II ნახევარსა და XI საუკუნის პირველ მესამედში 97
§ 1. ირანი ომაელთა სახალიფოს შემადგენლობაში 97
§ 2. სოციალური ურთიერთობა ირანში VII-VIII ს-ის პირველ ნახევარში 103

§ 3. ომაელთა სახალიფოს წინააღმდეგ
ბრძოლა ირანში 109
§ 4. აბუ მუსლიმის ავჯანყება 114
§ 5. ირანი აბასიანთა ბატონობის ქვეშ 117
§ 6. აბასიანთა საშინაო პოლიტიკა 122
§ 7. სოციალური ურთიერთობა ირანში
VIII ს-ის II ნახევარსა და X საუკუნეში..... 128
§ 8. სახალხო მოძრაობები სახალიფოში
VIII-IX საუკუნეებში 132
§ 9. არაბთა სახალიფოს დაშლის
წანამძღვრები 137
§ 10. სახალხო მოძრაობანი ირანის
აღმოსავლეთ ნაწილში 139
§ 11. თაჰერიანთა სახელმწიფო
ხორასანში (821-873) 143
§ 12. საფარიანთა სახელმწიფო (861-900) 146
§ 13. სახალხო მოძრაობანი კასპიისპირეთის ოლქებში.
ალიდების სახელმწიფო (864-929) 149
§ 14. ზინჯების ავჯანყება 152
§ 15. ისმაილიტები 153
§ 16. კარმატების მოძრაობა 155
§ 17. სახალიფოს ბატონობის დაცემა ირანში 157
§ 18. ირანის ეკონომიკა X ს.-VI საუკუნის
შუა ხანებში 160
§ 19. ფეოდალური ურთიერთობა ირანში
X ს.–XI ს-ის პირველ ნახევარში 169
§ 20. ფეოდალური ქალაქი ირანში
X ს.–XI ს-ის პირველ ნახევარში 173
§ 21. ბუიდების სახელმწიფო. აზუდ ად-დოულე 179
§ 22. ბუიდები აზუდ ად-დოულეს შემდეგ 181
§ 23. ხორასანი სამანიანთა ბატონობის ქვეშ 182
§ 24. ღაზნევიანთა სახელმწიფო 185

თავი V. ირანი XI საუკუნის პირველ მესამედსა
და XIII საუკუნის პირველ მესამედში 191

§ 1. ოღუზები და სელჩუკთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბება 191
§ 2. ირანი სელჩუკიანთა ბატონობის ქვეშ 195
§ 3. სელჩუკთა სახელმწიფო და ნიზამ ულ-მულუქი 198
§ 4. სელჩუკიანთა სახელმწფოს დაშლა 203
§ 5. ბალხელი ოღუზების ავჯანყება 205
§ 6. ისმაილიტები ირანში 206
§ 7. ათაბეგები და ხორეზმშაჰები ირანში 210
§ 8. ფეოდალური ურთიერთობა ირანში XI ს-ის მეორე ნახევარსა და XII საუკუნეში 213
§ 9. იდეოლოგიური სისტემები X-XII საუკუნეებში 217
§ 10. ირანის კულტურა VIII-XIII ს-ის დასაწყისში 222

თავი VI. ირანი XIII-XV საუკუნეებში 230
§ 1. მონღოლთა სახელმწიფოს შექმნა და მონღოლთა დაპყრობების დასაწყისი 230
§ 2. ჩინგიზ-ყაენის ჯარის შეჭრა შუა აზიასა და ირანში 238
§ 3. ირანის ხალხების ბრძოლა მონღოლი დამპყრობლების წინააღმდეგ 242
§ 4. მონღოლთა იმპერია ჩინგიზ-ყაენის სიკვდილის შემდეგ 245
§ 5. ირანის მდგომარეობა XIII საუკუნის 30-50-იან წლებში 249
§ 6. ჰულაგუ-ხანის ლაშქრობა ირანში 253
§ 7. ჰულაგუიანთა სახელმწიფო და მისი მეზობლები 256
§ 8. ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს ორგანიზაცია 259
§ 9. ჰულაგუიანთა სახელმწიფო ჰულაგუ-ხანის პირველი მემკვიდრეების დროს (1265-1295 წწ.) 267
§ 10. ირანის სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება პირველი ექვსი ილხანის დროს (1256-1295 წწ.) 275
§ 11. ყაზან-ყაენის მმართველობა და რეფორმები 282

§ 12. ულუჯაითუ-ხანის მმართველობა 295
§ 13. ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს
რღვევის დასაწყისი 297
§ 14. სახალხო-განმათავისუფლებელი
მოძრაობები XIII-XIV სს-ების დასაწყისში 301
§ 15. პერიოდის შედეგები 303
§ 16. ჰულაგუიანთა იმპერიის დაშლა 304
§ 17. დასავლეთი ირანი 305
§ 18. ხორასანი 306
§ 19. სამხრეთ ირანი 308
§ 20. ჩობანიანთა და ჯელაერიანთა
სახელმწიფოები 311
§ 21. სახალხო მოძრაობანი ირანში
XIV საუკუნეში 312
§ 22. სახალხო მოძრაობათა იდეოლოგია
XIV საუკუნეში 314
§ 23. სარბედართა აჯანყება ხორასანში 316
§ 24. სარბედართა სახელმწიფოს
დაარსება ხორასანში 321
§ 25. შინაური ბრძოლა სარბედართა
სახელმწიფოში 324
§ 26. სახალხო მოძრაობანი გილიანსა
და მაზანდარანში 329
§ 27. სარბედართა აჯანყება ქერმანში 331
§ 28. თემურ-ლენგის დაპყრობები ირანში 332
§ 29. თემურ-ლენგის მემკვიდრეები.
სულთანი შაჰრუხი 338
§ 30. სახალხო მოძრაობები ირანში XV ს-ის
პირველ ნახევარში 343
§ 31. დასავლეთი ირანი და მისი მეზობელი
ოლქები XV საუკუნის მეორე ნახევარში 346
§ 32. აღმოსავლეთი ირანი XV საუკუნის
მეორე ნახევარში 352
§ 33. ფეოდალური ურთიერთობა ირანში
XIV ს-ის მეორე ნახევარსა და XV ს-ში 355

§ 34. ირანის კულტურა XIII-XIV სს-ში 359

თავი VII. ირანი XVI-XVIII საუკუნეებში 367
§ 1. ირანი 1500 წლის ახლო ხანებში 367
§ 2. სეფიანები და ყიზილბაშები XVI ს-ის დასაწყისამდე 368
§ 3. სეფიანთა სახელმწიფო 376
§ 4. ფეოდალური ურთიერთობა ირანში სეფიანთა დროს 379
§ 5. სეფიანთა სახელმწიფოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკა შაჰ თამაზ I-ის დროს 383
§ 6. ირანი შაჰ თამაზ I-ის მმართველობის ბოლო წლებში. სახალხო აჯანყება გილიანში 392
§ 7. აჯანყება თავრიზში 395
§ 8. ირანი შაჰ თამაზ I-ის მემკვიდრეების დროს 399
§ 9. პერიოდის შედეგები 402
§ 10. ირანის მდგომარეობა შაჰ აბას I-ის მმართველობის დასაწყისში 403
§ 11. შაჰ აბას I-ის რეფორმები 406
§ 12. სეფიანთა სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკა შაჰ აბას I-ის დროს 409
§ 13. შაჰ აბას I-ის საშინაო პოლიტიკა 414
§ 14. ფეოდალური ურთიერთობა XVII ს-ის ირანში 420
§ 15. ირანის სოფლის მეურნეობის მდგომარეობა XVII საუკუნეში 428
§ 16. ქალაქი, ხელოსნობა და ვაჭრობა XVII საუკუნეში 434
§ 17. სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილება XVII საუკუნეში 446
§ 18. სახალხო აჯანყება გილიანში 457
§ 19. ირანი შაჰ აბას I-ის მემკვიდრეების დროს 459
§ 20. ირანი XVIII ს-ის დასაწყისში 462
§ 21. სახალხო-განმათავისუფლებელი მოძრაობანი

სეფიანთა სახელმწიფოს განაპირა რეგიონებში 468
§ 22. ავღან-გილზაების აჯანყება 472
§ 23. გილზაების ლაშქრობა ისპაანზე 474
§ 24. სპარსელი ხალხის ბრძოლა
ავღანელ დამპყრობთა წინააღმდეგ 477
§ 25. რუსეთის ჩარევა 479
§ 26. თურქეთის გამოსვლა 480
§ 27. ავღანელთა განდევნა. ნადირის აღზევება 484
§ 28. ურთიერთობა რუსეთთან და თურქეთთან 486
§ 29. ირანის მდგომარეობა XVIII ს-ის
30-იან წლებში 488
§ 30. ყურულთაი მუღანის ველზე 490
§ 31. ნადირ-შაჰის საგარეო პოლიტიკა 494
§ 32. ნადირ-შაჰის საშინაო პოლიტიკა 497
§ 33. სახალხო აჯანყებები ნადირის დროს 501
§ 34. ფეოდალური შინაომები ირანში 503
§ 35. ქერიმ-ხან ზენდის მმართველობა 505
§ 36. ახალი შინაური ბრძოლები ირანში.
ყაჯართა დინასტიის დაარსება 507
§ 37. ირანის კულტურული ცხოვრება
XVI-XVIII სს-ში 511

ლიტერატურა 522

გამომცემლობის რედაქტორი აზა კაჭარავა

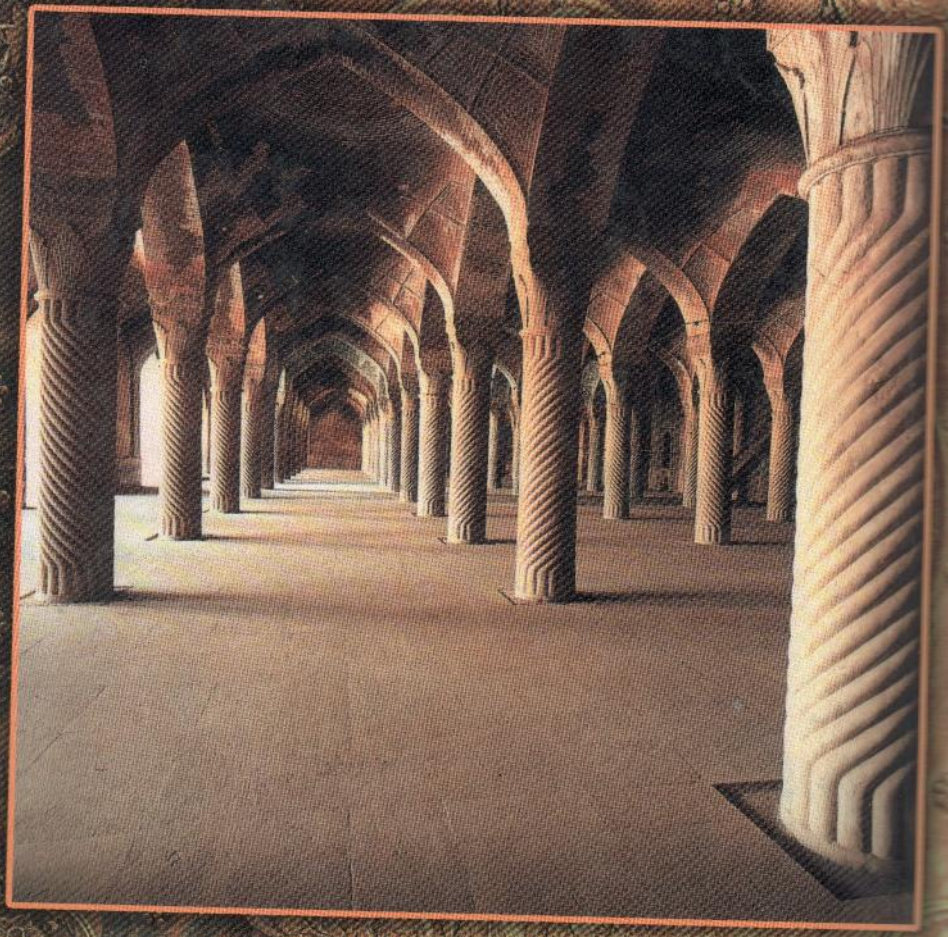
კომპიუტერული გრაფიკა ლევან ჭინჭარაძე

ტექსტის აწყობა ზვიად ტყაბლაძე

ფასი სახელშეკრულებო

გამომცემლობა ჰოროსი XXI

ISBN 978-9941-407-06-2